THE

CHOWKHAMBA SÂNSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA.

BY

PANDIT SÔMESHWARA BHATTA.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS V.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES.

AGENT—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1902.

श्रीः

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—८०

रैणोद्भिदादिपदानां विशेषवाचित्वाभ्युपगमे तत एव विशेषसिद्धेर्धात्वानर्थक्यं प्रसज्येत न च सामान्योक्त्या तस्यार्थवत्त्वं विशेषान्तर्भावेनैव सामान्यसिद्धेरित्यर्थः । ननु यागविधिवाक्ये गुणस्यापि विधौ गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * लाघवं चेति * हेतुत्रयसङ्कलनार्थं तत्प्रतिपादकान् भाष्यावयवान् यदि गुणविधिरित्यादिभाष्योपेक्षणेन व्याख्यायोपेक्षितं यदीत्यादिभाष्येण तद्व्याचष्टे * यद्येवमिति * नेति ब्रूम इति परिहारभाष्यमाक्षेप्तुमवतारयति * अत आहेति * आक्षिपति * नन्विति * कर्मविध्यभावे गुणविध्ययोगादवश्यं कस्मिंश्चित् कर्मविधाने ऽभ्युपगन्तव्ये ज्योतिष्टोमवाक्यसन्निधाविति कर्त्तव्यताम्नानात् तस्याश्च कर्त्तव्यत्वलिङ्गत्वात् भूयस्त्वेनोभयश्रुतीत्यनेन न्यायेनास्य कर्मविधित्वं भविष्यतीति समाधत्ते * गत्यभावादिति * नन्वेवं सति ज्योतिष्टोमपदस्य का गतिरित्याशङ्क्य द्वेधा गतिमाह * तद्व्यावृत्तेश्चेति * नन्वेवमपि तद्विकारभूतकर्मान्तराभावात् प्रकृतिशब्दो न युक्त इत्यन्यथाक्षिपति * नन्वेवमिति * समाधत्ते * सिद्धान्तेति * प्रस्तुताधिकरणसिद्धान्ते प्रकृतित्वानभिधानाद्व्यक्तमस्तु तु सोमस्येत्यत्र वक्ष्यमाणस्य चोद्भिदादियागप्रकृतित्वस्योद्भिदादिशब्दानां गुणविधित्वाभिधानविरोधित्वेनानुद्भाव्यत्वादपरितोषेणान्यथा समाधत्ते * अथ वेति * कथं दूरस्थे ज्योतिष्टोमे गुणविधिरित्याशङ्क्य * ताण्डके * ज्योतिष्टोमानन्तरमुद्भिदाद्याम्नानाद् गुणविधित्वेन चासम्बद्धपदाव्यवायाभावात् सर्वत्र ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वोपपत्तेस्तत्र गुणविधित्वसम्भवः प्रकृतित्वाभिधानेनोक्त इति भावः । यदा त्वथैष ज्योतिरित्यादिवर्ज्जमुदाहरणमिति श्येनाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेन ज्योतिरादिशब्दानां गुणविधित्वाशङ्काविषयत्वं नेष्यते तदा तेष्वपि गुणविध्युपपत्तेर्ज्योतिष्टोममात्रे गुणविधानाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्य प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति न्यायं सूचयितुं तदपेक्षया प्रकृतित्वाभिधानमित्याह * अथ वेति * अव्यापारस्य व्यापारावच्छेदं विना विधेयत्वायोगात्तस्य च व्यापारस्याख्यातान्वयाधीनत्वात् कारकविभक्तिं च विनाख्यातान्वयायोगात् लोकसिद्धस्यैव च गुणस्य कारकविभक्तिविनियोज्यत्वात् न स्वरूपज्ञापनार्थं प्रातिपदिकार्थप्रधानप्रथमानिर्दिष्टस्य विधेयत्वं सम्भवतीत्याशयः । नन्वेवमपि ज्योतिष्टोमपदस्य नामधेयत्वं तद्द्वारेण फलसम्बन्धे व्यापृतेनापेक्षितायाः कर्मोत्पत्तेः सोमेन यजेतेत्यनेन करणादुत्पत्तिविशिष्टेन सोमेन गुणविधित्वे वा तस्य प्राप्ते कर्मणि गुणफलसम्बन्धरूपानेकार्थविधाने वाक्यभेदः

पत्तेर्ज्योतिष्टोमवाक्यस्यैव कर्मोत्पादकत्वात् उत्पत्तिशिष्टेन ज्योतिषां द्युतिमतामग्न्यादिद्रव्याणां स्तोमेन समुदायेन ज्योतिष्टोमशब्दावयवशक्त्यनुसारावगतेनावरोधाज्ज्योतिष्टोमे गुणविधानं न युक्तमित्यन्यथाक्षिपति * नन्विति * फलपदानुरोधात् फले गुणविधिप्रतीतेर्ज्योतिष्टोमाश्रितस्य गुणस्य फले विधानं भाष्यकृतोक्तमिति मत्वा तावत्समाधत्ते * काम्यत्वादिति * एवं तावदुद्भिदादिद्रव्येण यागमभिनिर्वर्तयेदिति सन्देहहेतुभाष्यस्योद्भिद्गुणता यागस्येति च पूर्वपक्षभाष्यस्याविहिते च कर्मणि तत्र गुणविधानमनर्थकमित्याशङ्काभाष्यस्य चानुपपत्तिप्रसङ्गात्स्वर्गकाम्यग्रामपश्वादिफलानुवादकत्वेन च फलपदोपपत्तेरपरितोषादन्यथा समाधत्ते * अथ वेति * यद्यपि गुणविशिष्टे विहिते कर्मोत्पत्तिकेन गुणेन नैराकाङ्क्ष्यात् तद्विरुद्धं वाक्यान्तरोपात्तं गुणान्तरं प्रवेष्टुं न शक्नोति तथापि यजिना गुणरहितं स्वरूपमात्रं निष्कृष्याकाङ्क्षोत्थापनेन गुणान्तरं विहितं सर्वोत्पत्तिवाक्यविशिष्टतायामध्याहृतस्य यदि तथाशब्दस्यापि शब्दावृत्त्या योज्यम् ।

अपि वा नामधेयं स्याद्यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात् ॥ २ ॥

पूर्वसूत्रे श्रुत्यर्थाभ्यां गुणविधित्वस्यानुक्तत्वाद्वाशब्दस्य च वादनिराकरणानन्वयात्तन्निरासार्थोऽपि वा शब्दासामञ्जस्यं व्याख्योपेक्षया सूचितं भाष्यकृता त्वाकृत्यधिकरणाद्यसूत्रवन्नामधेयाधिकरणसिद्धान्ताभिधानार्थस्यापि सूत्रस्यावृत्त्या ततश्चान्यथाक्रियार्थत्वासम्भवात्पारिशेष्याद् गुणविधिरित्यध्याहारेण तदधिकरणपूर्वपक्षेऽपि योजना शक्येति मत्वा तन्निरासार्थत्वेनापि वाशब्दो व्याख्यातः । यथा सर्वमुद्भिदादिनामधेयमपि क्रियार्थं स्यादित्युक्ते नामधेयस्य विध्युद्देशान्तर्गतत्वेन श्रुतिस्मृत्यर्थत्वायोगात् प्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावेन च विध्युद्देशेऽनुपयोगादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कामुपस्थितां निराकर्तुमपि वा नामधेयं स्यादिति सूत्रावयवशेषं तु यौगिकानां कर्मसामानाधिकरण्यनिर्दिष्टानां गुणविधिनामधेयत्वविचारे सिद्धान्ताभिधानार्थमिति व्याख्येयम् । एतदेव व्याख्यानस्यापि भिन्नत्वं यदुक्तं तदर्थं स्वरूपपरत्वमर्थस्येति स्थितं यदुक्तं त्विन्द्वत् उ-द्स्याद्यधिकरणशेषभूतं विचारान्तरं कृतम् । आद्याधिकरणशेषत्वाच्चास्य विचारस्य द्वयोरधिकरणयोरित्यविरुद्धं तस्मान्नामधेयमपि क्रि-

यार्थमेव स्यादिति पूर्वसूत्रगततदर्थशब्दानुषङ्गेणैव शब्दार्थे वाश-
ब्दाङ्गीकारेण चाधाधिकरणशेषतया व्याख्यानस्य स्पष्टत्वात् एत-
दधिकरणशेषत्वाभावाच्चाव्याख्यानमिति सर्वं समञ्जसं यदुत्पत्ता-
वपूर्वमिति सूत्रावयवमाधिकरणविषया ऽभिधानार्थतया तावत्स्वयं
व्याचष्टे * यदुत्पत्ताविततीति * प्रथमेत्यनेनोत्पत्तिशब्दस्य सामा- २८४।१
नाधिकरण्यप्रागभाववाचितया व्याख्यानाद्यधिकरणनिर्दिष्टेष्वग्नि-
होत्रादिशब्देषु तत्प्रागभावविशेषणानर्थक्यात् अग्निहोत्रादिशब्दव्या-
वर्तकत्वं सूचितम्। अर्थान्तरेत्यनेनापूर्वशब्दस्यार्थान्तरानिरूढचित्रा-
दिशब्दव्यावर्तकत्वं सूचितम्। सामानाधिकरण्यात् प्रागर्थविशेषा
ऽनिश्चयोक्त्या सामानाधिकरण्यस्य नामधेयत्वनिश्चायकत्वं सूचि-
तमिति दर्शयितुम् * सामानाधिकरण्यादित्युक्तम् * भाष्यकृता
तु यस्माच्छब्दार्थे यदित्यव्ययमभिप्रेत्यापूर्वशब्दो नामधेयत्वहेतुप्रति-
पादनार्थत्वेनैवमिति भाष्येण व्याख्यात. तदनुसन्धत्ते * अथ वेति *
नामधेयत्वस्य सामानाधिकरण्येनैव यागविषयत्वनिश्चयात्तदनाश्रय-
णे वा नामधेयत्वस्यैवायोगाद् द्रव्यनामत्वे च द्रव्यस्य विधेयत्वापत्ते-
र्गुणविधिप्रतियोगिनो नामधेयशब्दस्य प्रधानकर्मनामधेयविषयत्वाव-
गमात्कस्य नामधेयमिति सन्देहानुपपत्तेरपूर्वनिष्पादकत्वस्य च नाम-
धेयनिमित्तत्वाभावाद्धोमादिसाधारण्याच्चोपलक्षणत्वानुपपत्तेरन-
भिमतमपि व्याख्यानान्तरं विभवार्थमाह * अथ वेति * अविधाय-
कत्वादिति सूत्रावयवं स्वव्याख्याने हेत्वभिधानार्थत्वेनावता-
रणपूर्वकं व्याचष्टे * किं कारणमिति * नामधेयत्वे प्रतिज्ञाते गु-
णविधित्वनिराकरणहेत्वभिधानेनाद्याधिकरणसिद्धं नामधेयत्वानां
सर्वेषां गुणविधिमात्रशङ्कानिराकरणार्थान्युत्तराधिकरणानीति सू-
चितम्। कथं न युज्यतइत्यपेक्षायां फले तावद् गुणविधौ पञ्चदोषानाह
* फलमिति * यजिपरेणाख्यातेनोद्भिदा पशून्भावयेदिति पर-
पदयोः सम्बन्धविधानम् उद्भिदा यजेत पशुकाम इति च व्यवधाने-
नाम्नातयोः सम्बन्धकल्पना धातोर्विध्यनुपयोगित्वेन प्रत्ययानुग्रह-
मात्रार्थत्वात् पारार्थ्यं काम्यत्वाच्च नित्यस्य सोमेन यजेतेत्युत्पत्ति-
वाक्यविशिष्टस्य सोमस्य बाधः कुशादिवच्च यागसाधनत्वेनाप्रसि-
द्धेनाभक्षेण याग इत्यर्थः। ज्योतिष्टोममात्रे गुणविधौ फलपदानर्थक्यं
सोमेन सह विकल्प इति द्वौ दोषौ फलविशिष्टे तु ज्योतिष्टोमे गुण-
विधौ वाक्यभेदः सामान्यशिष्टस्य च सोमस्य विशेषशिष्टेन खनि-
त्रादिना बाध इति द्वौ दोषौ परपदार्थविधानात् प्रत्ययव्यापारस्य वि-
प्रकर्षः। धात्वर्थे च गुणविधानात् धातोः पारार्थ्यं अभक्षेण च

याग इति दोषत्रयम् । द्वयोस्तुल्यमिति द्वेधा यागे गुणविधिं विक- ल्प्य पञ्चदोषानाह * तथेति * विशिष्टविधावपि विशिष्टस्यापदार्थ- त्वेन सर्वेषां नामधात्वाख्यातानां तत्समर्पणार्थत्वात् पारार्थ्यं विशे- षणविधिं च विना विशिष्टविध्ययोगादनेकार्थवाक्यकल्पना उद्भि- च्छब्दस्य च द्रव्यविशिष्टयागपरत्वान्मत्वर्थलक्षणाविधिसामर्थ्याच्च तृतीयान्तधात्वर्थावगतेस्तुल्यविभक्तित्वेनावगम्यमानस्यैकार्थवृत्तित्व- स्य त्यागो ऽभक्ष्ययागश्चेति पञ्चदोषानाह * तथेति * उपसंहर- ति * तस्मादिति * एतच्च नामधेयत्वसिद्ध्यर्थं गुणविधित्वनिराकरणं भाष्यकृतापि मत्वर्थलक्षणादोषोपन्यासेन कृतत्वाच्चास्माकमसम्ब- द्धाभिधायितामापादयतीत्याह * तदिति * श्रुतिश्चेति भाष्येण सौत्रमुत्पत्त्याद्याद्यभावविकारगतप्राथम्यलक्षणगुणयोगेन श्रुतिवृ- त्तिपरं व्याख्याय तद्व्यतिरेकप्रतिपादनार्थत्वेन गुणविधौ मत्वर्थल- क्षणोपन्यासान्नामधेयत्वोपपादनार्थेनोत्पत्तिशब्देनैवार्थाद् गुणविधौ मत्वर्थलक्षणोक्तेति सूचितमिति न भाष्यस्याप्युत्सूत्रभिधानोपाल- म्भः विधानायोद्भिदादिश्रुतिः खनित्रादीन् वक्ष्यति यजिसामाना- धिकरण्यार्थं च तद्वतो यागान् लक्षयेदिति युगपत् श्रुतिलक्षणा- पत्तिरित्यर्थः । एवं व्याख्यातद्वयान्वयार्थं चकाराध्याहारापत्तेः श- ब्दान्तं पाठान्तरमुक्तं यागेनेत्यादि भाष्यस्य श्रुतिश्चेत्यादिना सह पौन- रुक्त्यमाशङ्क्य विवेकमाह * प्रातिपदिकेति * समुच्चयवाचिचश- ब्दाभावात् युक्त्यन्तरत्वं न युक्तमित्याशङ्क्य किं च शब्दाध्याहारेण यागेन कुर्यादिति व्याचष्टे * किं चेति * ननु यागानुवादेनात्र गुणविधानस्य पूर्वपक्षत्वाद् गुणविधौ च तस्य साध्यत्वेनानुवादात्क करणतेत्याशङ्क्य * अनुवादे चे त्युक्तम् * अनुवादो ऽप्यपूर्वसाधनांशे गुणं विधातुं यद्यागेन कुर्यादित्येवमेव स्यादित्याशयः । नन्विति- भाष्येणोद्भिच्छब्दस्यावयवव्युत्पत्त्योद्र्ध्वविदारणसमर्थद्रव्यवाचित्वप्र- सिद्धेस्तत्त्यागेनाप्रसिद्धकर्मवाचित्वकल्पना निष्प्रमाणिका तृतीया- निर्देशस्य व्रीह्यादिषु कर्मवाचित्वाभावे ऽपि दर्शनेनासाधकत्वा- दित्याशङ्क्योच्यतइत्यनेन कोकिलः पिक इत्यादौ लोके प्रसिद्धसा- मानाधिकरण्येनाप्रसिद्धार्थनिर्णयदर्शनाद् व्रीह्यादिवच्च बाधकब- लाद्विपरीतप्रसिद्ध्यभावात् तृतीयानिर्देशो ऽप्यत्र प्रमाणमेवेत्यभिप्रा- येण परिहारमुक्त्वा कथं तृतीयानिर्देशात्कर्मवाचितावगम्यतइति

२८५।२ "पृ॰ कारणार्थाश्चिनो हीत्युत्तरं दत्तं तदाक्षिपति * यदीति * इह गु- णासद्गुणिमानममूर्त्तं मन्तं क्रियायाः करणमिति शब्द आह यत्क- रणाभिधायिन्या तृतीयया विभक्त्या सयुज्य निर्दिशत्यदर्शयेत्या-

दिभाष्यान्तरविरुद्धं प्रातिपदिकस्य करणवाचित्वाभिधानमित्यर्थः। करणशक्त्यधिष्ठानलक्षणार्थो ऽयं करणशब्द इति परिहरति * नैष इति * करणशब्दार्थविषयो वायं करणशब्द इति परिहारान्तरमाह * अथ वेति * करणशब्दवदुद्भिरप्रातिपदिकस्य करणशक्तिविशिष्टद्रव्यानभिधायित्वाधादृशतादृशशब्दो द्रव्यरूपत्वमात्राभिप्रायो व्याख्येयो करणशब्दो यादृशरूपमर्थं ब्रवीति तादृशस्य द्रव्यरूपस्य प्रातिपदिकं वाचकमित्यर्थः। ननु करणशब्दे ऽपि करोतिना क्रियाभिधानात् ल्युटा च करणशक्त्यभिधानात् न द्रव्यवाचितास्तीत्याशङ्क्याह * छन्देनेति * द्रव्योपसर्जनत्वेन करणशक्तिर्ल्युटोच्यते न तृतीयावद्विस्पष्येत्यर्थः। एतदेवोपपादयति * तथा चेति * कथं कारकान्तरयोगमात्रेणाप्राधान्यं करणशक्तेरित्यपेक्षायामाह * अन्यथा हीति * कारकप्राधान्येन तदुपसर्जनत्वात् द्रव्यस्यैकेन कारकेण वशीकाराद्यथा घटमानयेति कर्मकारकेण वशीकृतस्य घटस्य घटेनेत्यादिपदान्तरोपात्तेनापि द्रव्यस्य कारकान्तरेण योगो न भवति तथा ल्युट्प्रत्ययोपात्तं करणकारकं प्रत्युपसर्जनस्य करणशब्दवाच्यस्यापि द्रव्यस्य कारकान्तरयोगो न स्यादित्यर्थः। ननु द्रव्योपसर्जनत्वात् कारकान्तरयोगासम्भवे ऽपि ल्युट्प्रत्ययोक्तस्य करणकारकस्यैव कारकान्तरयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * शक्तेस्त्विति * कारकं हि शक्तिस्तस्याश्च प्रतिकार्यं व्यवस्थिताया एव कल्पितत्वात् न व्यवस्थासिद्धये शक्त्यन्तरकल्पना युक्तेत्याशयः। एतमेव परिहारमुपसंहरति * तस्मादिति * शक्तिरुपसर्जनमस्येति विग्रहः। एतदेव भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * तृतीयानिर्देशाभावात्कथं यागस्य करणतेत्याशङ्क्य भावार्थाधिकरणवक्ष्यमाणतोक्ता नैतद्युक्तमित्याशङ्काभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * ननु चेति * करणभूतयागैकवाक्यत्वविशिष्टतृतीयान्तत्वस्य हेतोर्यागवाचित्वे साध्ये नैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थत्वेन व्रीहिसोमवदिति दृष्टान्तं व्याचष्टे * यथैवेति * कर्तृव्यापारव्याप्याधीनत्वात्करणत्वस्य तदाक्षिप्तकर्तृव्यापारव्याप्यत्वरूपानीप्सितकर्मत्वापेक्षया व्रीह्यादिशब्दानां यजिना सह वैयधिकरण्ये भिन्नार्थत्वे ऽपि यथा करणभूतयागैकवाक्यत्वविशिष्टं तृतीयान्तत्वमविरुद्धमेवमत्रापीत्यर्थः। हठशब्दं व्याचष्टे * हठ इति * ननूद्भिच्छब्दस्य यागवाचित्वं लौकिकाप्रसिद्धमपि अत्र नैव वाक्येन विधास्यतइत्याशङ्कानिरासार्थमपि चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं नोद्भिच्छब्दस्याप्रसिद्धमेव यागनामधेयत्वं करणभूतयागैकवाक्यत्व-

विशिष्टतृतीयान्तत्वेनाज्ञानं ज्ञाप्यते किं तु द्रव्ये यागे वावयवव्युत्प-
त्तितुल्यत्वात्सन्देहे सति सामानाधिकरण्येन लोकनिर्णयोपायेन निं-
र्णीयतइति परिहाराभिधानार्थं न नामधेयं विधायिष्यतइति भाष्यम-
र्थतो व्याचष्टे * तदुच्यतइति * उद्भिच्छब्दस्यावयवव्युत्पत्त्यप-
र्यालोचने द्रव्यवाचित्वस्याप्यज्ञानात् पर्यालोचने वा सन्देहादुभयो-
पादाने ऽपि काकादिपदमर्थविशेषवाचित्वेनाज्ञातं सन्दिग्धं चाक्षादिपदं
कोकिल पिको ऽधिदेवनो ऽक्ष इत्यर्थविशेषवाचित्वेन प्रसिद्धेरपृथ-
क्श्रुतिसामानाधिकरण्यानिर्दिष्टं सदर्थविशेषवाचित्वेन निर्णीयमाने
लोके दृष्टमित्युद्भिदादिपदमपि तथा निर्णीयते । यत्त्वर्थविशेषवाचि-
त्वेन निरूढं नियतं तत्प्रसिद्धिपदसामानाधिकरण्ये ऽपि स्वार्थान्नाप-
नीयतइत्यर्थः । अनेन चानिरूढत्वविशेषणाद्धेतोरपि व्यभिचार परि-
२६।२ हृत । श्लोकं व्याचष्टे * व्रीह्यादयो हीति * ननूद्भिच्छब्दस्य स्मृत्य-
नुसारेणोद्भेर्दं विदारणसमर्थद्रव्यवाचित्वावधारणात् प्रकाशनार्थ-
त्वे तु स्मृत्यभावादतुल्यत्वेन सन्देहाभावात् कथं सामानाधिकरण्या-
न्निर्णय इत्याशङ्क्याह * प्रधान चेति * किमुद्भित्प्रातिपदिकस्या-
वयवार्थानुसारात् द्रव्यवाचितास्तु तृतीयानुसाराद्वा यागवाचिते-
ति सन्देहे ऽवयवार्थस्य गुणत्वात् तद्बाधेन प्रधानभूततृती-
यार्थानुसाराद्यागवाचितैव न्याय्येत्याशय * अपि चेति * भाष्यो-
क्तवाक्यभेदाशङ्कानिरासार्थमध्ये तदेव भाष्यम् उद्भित्सञ्ज्ञकेन यागेन
पशुम्भावयेदित्येव नामधेयस्यापि यज्यर्थविशेषणत्वेन विधेयत्वात्
अयुक्तमाशङ्क्य धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिररितिवद्यथा गुणविधौ
बहुविधानं नैव नामधेयपक्षे ऽस्तीत्यौपचारिकार्थत्वेन व्याचष्टे *किं
चेति * शङ्कान्तरनिरासार्थं भाष्यावृत्तिसूचनार्थं किंचशब्द यश्च
नामधेयपक्षे वाक्यभेदः शङ्कित सो ऽप्ययुक्त प्रत्युत तस्मिन्नेव पक्षे
विधिलाघवेन गुणविधिपक्षवद् गौरवलक्षणवाक्यभेदाभावान्नामधे-
यविशिष्टयागभावनारूपैकार्थविधेश्चावृत्तिलक्षणवाक्यभेदस्यानाशा-
ङ्कात्वादित्यर्थः । ननु यथा नामधेयपक्षे प्रातिपदिकस्य यज्यर्थविशे-
षकत्वेन विधिसम्बन्धे सत्याख्यातावगतयो सङ्ख्याकारकयोर्विभ-
क्त्यानुवादोपपत्तेर्लाघवं तथा गुणविधिपक्षे ऽपि यागोद्देशेन विहि-
तस्य द्रव्यस्य योग्यतया करणत्वावगमात् प्राथम्येन चैकत्वावगतेर-
नुवादो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * त्वत्पक्षे हीति * कारकान्वयं वि-
ना प्रातिपदिकार्थस्य क्रियान्वयासम्भवेन विधेयत्वायोग्यत्वात्
श्रुतायाश्च सङ्ख्याया कारकाङ्गत्वाभावात् तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गभूतमि-
त्यनेन न्यायेनाविवक्षापत्ते. प्रातिपदिकार्थैकत्वविशिष्टं करणत्वमेव

गुणपक्षे विधेयं स्यादित्याशयः । ननूद्भिच्छब्दस्य भाष्यकारोक्ते प्रकाशने स्मृत्यभावात् कर्मणश्चाप्रकाशकत्वात् अवयवद्वारेणापि कर्मण्यप्रसिद्धेर्नामधेयत्वायोगात् अगत्या गौरवाश्रयणमदोषमित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * उक्तेन यजिसामानाधिकरण्यप्रधानानुरोधवृत्तिविधिलाघवलक्षणेन हेतुत्रयेण कर्मनामधेयत्वावधारणे प्रवृत्तिनिमित्तं विना तदनिर्वाहाद्यथासम्भवे कस्मिंश्चिन्निमित्ते नामधेयत्वनिर्वाहायान्वेष्यमाणे भूविदारणस्य भूनिपातनिध्यादिप्रकाशनहेतुत्वाद्विदारणवाचिनो भिदेर्लक्षणया तत्कार्ये प्रकाशने प्रवृत्त्युपपत्तेरज्ञाते च वस्तुनि केन चित्प्रकाशिते ऽनेनेदमुद्भेदितमिति प्रयोगदर्शनादुत्पादकस्य च कर्मणः प्रकाशनहेतूत्पत्तिकारणत्वेनोपचारात्प्रकाशकत्वव्यपदेशोपपत्तेर्युक्ता पशुप्रकाशनस्योद्भिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्ततेत्याशयः । या भाष्यकृतावयवद्वारेण कर्मण्यपि प्रसिद्धिरुक्ता सा तस्मादनन्तरोक्ताद्धेतुत्रयान्नामधेयत्वावधारणे सति तदन्यथानुपपत्तिलभ्यत्वादप्युपपन्नेति योज्यम् । न च सुराणां वै बलस्तमसा प्रावृतो स्माभिधानमासीत्तस्मिन् गव्य वस्वन्तरासीत् तं देवा नाशक्नुवन् भेत्तुं ते ततो बृहस्पतिमब्रुवन्निमाश्च उत्सृजेति स उद्भिदैव बलं व्यच्यावयत्तं बलभिदाभिनदित्यन्वाख्यानावगतगोयुक्तबिलविवरापरपर्यायबलच्यावनद्वारस्य तद्विदारणद्वारस्य वा पशुप्रकाशनस्य निष्प्रमाणकत्वात् मुख्यवृत्त्योद्भिद्बलभिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वानुपपत्तेः पशुकामपदावगतपदवाच्यफलोत्पादनं लक्षणयोद्भिद्बलभिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यं तस्य च ज्योतिष्टोमादावपि तुल्यत्वेनातिप्रसङ्गापत्तेर्नोद्भिद्बलभिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्य * ज्योतिष्टोमादेरिति * समुदायशक्त्यैव यागविशेषवाचित्वात् नातिप्रसङ्ग इति परिहरति * नेति * सामानाधिकरण्येनैवावधारितैतद्वाक्यविहितयागाख्यविषयविशेषस्योद्भिच्छब्दस्य गवादिशब्दवद्व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रत्वेनावयवान्वाख्यानादित्यर्थः । सम्बन्धस्याशास्त्रहेतुत्वाद्वैदिकसामानाधिकरण्यरूपप्रयोगमात्रेण समुदायशक्तिकल्पनानुपपत्तेर्न व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रता फलोद्भेदनस्य युक्तेत्यपरितोषात्परिहारान्तरमाह * अथ वेति * यथा पङ्कजशब्दस्य विशिष्टविषयप्रयोगान्यथानुपपत्त्या पद्मत्वैकार्थसमवेतपङ्कजननविशेषनिमित्तत्वावधारणात् व्यवस्था तथोद्भिच्छब्दस्याप्येतद्यागगतोद्भेदनविशेषनिमित्तत्वावधारणाद्व्यवस्थेत्यर्थः । गोशब्दस्य जातिनिमित्तस्यापि व्याकरणे ऽवयवान्वाख्यानात् दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । ननु यद्यत्र भाष्ये कर्मण्यप्युद्भिच्छब्दस्य प्रसिद्धिः

सामानाधिकरण्याधीननिर्णयोपपादनार्थं विवक्षिता ततो न नामधे-
य विधायिष्यतइति किमर्थमुक्तमित्याशङ्क्याह * अविधायकत्वा-
दिति * नैतद्युक्तमित्यादिभाष्योक्तामप्रसिद्धकल्पनाशङ्कामनेन सु-
त्रावयवेन निरस्तां दर्शयितुमेव मुक्तमित्याशयः । यदि तु तदुच्य-
तइत्यादिना स्वयमाशङ्कापरिहारमुक्त्वा इदानीमेवैतद्भाष्यमेतत्सूत्रा-
वयवव्याख्यानार्थत्वेन व्याख्यायते ततः स्वयमुद्घाटितशङ्कापरिहारा-
नभिधानात् भाष्यकृत. शून्यहृदयतापत्तेतात एव टुप्टीकायामेतद्भा-
ष्यव्याख्यानार्थं क्रियायोगेन प्राप्तत्वादिति द्वयोरपि परिहाराविल्यु-
क्तम् । वाक्यभेदशङ्कापरिहारे मुख्यवृत्त्यैतद्भाष्य योजयितुमाह* त्व-
ङ्गेति *. यदि हि यागेन पशून्भावयेत्तस्य च यागस्याङ्गिरसङ्गाप-
साध्यसाधनसम्बन्धसञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धरूपो द्वावर्थौ विधे परि-
ततो वाक्यभेदः स्यात् सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धस्य त्वननुष्ठेयस्य स्तूय-
मानाधिकरण्यावयवप्रसिद्धिभ्यामेव च सिद्धेरविधेयत्वा कारानार्थ-
भेदापत्तिरित्यर्थः । नन्वविधेयत्वे नामधेयस्य विध्युद्दे प्रकरणया-
न स्यादित्याशङ्क्याह * नन्विति * नामधेयस्वरूपाधि पादिकत्वा-
ङ्गिरसञ्ज्ञकेन यागेन पशून् भावयेदिति तदर्थविधानाद्वि नयाचिते-
भायोपपत्तिरित्याशय । ननु विहितविधानासम्भवेनैतद्विधि भूततृती-
यागस्य विध्यन्तरयागेभ्यो भेदावगमाद्धातुत एवानुष्ठेयत्व भाष्यो-
२८७।१ गविशेषसिद्धेरनर्थको नामधेयार्थविधिरित्याशङ्क्याह * तदन्न यागेन
स्यादिति * अप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मकविधिविषयत्वान्यथानुपपन्नेयत्वात्
लोचनया धात्वोर्यागविशेषपरत्वावगमे ऽपि को ऽसौ याग विधौ
इति निर्द्धारणस्य स्वरूपोक्तिमन्तरेणाशक्यत्वाद् द्रव्यदेवतस्य चे कि
श्रवणात् नामधेयार्थविधानधीनैव निर्द्धारितविशेषसिद्धिरित्याशय
नन्विह सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावस्येष्टत्वात्तस्य च
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तैकार्थवृत्तित्वलक्षणस्य संज्ञासञ्ज्ञिनोरसम्भवात्तु-
ल्यविभक्तिकनिर्देशमात्रस्य सामानाधिकरण्यस्य तु गौरश्व इतिवत्-
विशेषणविशेष्यभावानापादकत्वात्कथं सञ्ज्ञया संज्ञिविशेषसिद्धिरि-
त्याशङ्क्याह *इह हीति* सामानाधिकरण्याभावे ऽपीह विशेषण-
विशेष्यभावाख्य भेदो नान्यथात्व किं तु विशेषणविशेष्यभाव एवेति
भावे लकार. कथमित्यपेक्षायामात्मरूपेत्युक्तम् । अर्थद्वारे विशेषण-
विशेष्यभावे भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तैकार्थवृत्तित्वलक्षणसामानाधिकर-
ण्यापेक्षा संज्ञायास्तु स्वरूपेणैव सञ्ज्ञान्तरविशेषात्स्वविषयव्यावर्त्त-
कत्वान्नैव रूपसामानाधिकरण्यापेक्षेत्याशय । ननु संज्ञयात्मविशि-
ष्टयागाभिधाने विशेषणत्वादात्माप्यभिधीयेतेत्याशङ्क्य * नन्विति *

प्रमाणान्तरावगतस्यापि काकनिलयनादिवद्व्यावर्तकत्वोपपत्तेर्नोत्साभिधानापत्तिरिति परिहरति * प्रत्यक्षेति * कथं तर्हि जातिविशिष्टव्यक्त्यभिधाने जात्यभिधानापत्तिरित्याशङ्क्याह * सर्वत्रेति * शाब्दे हि व्यवहारे जातेः प्रत्यक्षेणाग्रहणात् अभिधानापत्तिरिति भावः । ननु संज्ञाया विशेषणत्वे स्वानुरक्तबुद्धिजनकत्वलक्षणत्वात्तस्य स्वरूपस्य संज्ञिन्यारोपापत्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * यदंशविशेषा गोत्वादयो ऽर्थे वस्तुनि न विद्यन्ते ततो गवादिशब्देष्वेव स्वानुरूपबुद्धिजनकत्वेनार्थे ऽध्यासः स्यात्तेषां तु विद्यमानानां रक्तो गवादिशब्दैरुद्धरणमात्रं निष्कर्षमात्रं क्रियते इत्यनन्तधर्मके वस्तुन्येकधर्मावधारणे शब्दो ऽभ्युपायमात्रं स्यान्नात्माध्यारोपकारकस्तत्र प्रत्यक्षसूत्रे ऽभिहितमित्यर्थः । स्वानुरूपबुद्धिजननं विना सतैत्याशयोऽंशविशेषोद्धरणमित्याशङ्क्य तदनुबन्धेनेत्युक्तम् । एतच्छ्रुत्वा तस्माद[1]यमित्यवधारिते यस्तेन शब्देनानुबन्धः स्वधात्वस्य शानुपपत्त्यन्येभ्यो व्यवच्छेदस्तेनेत्यर्थः । एवं तावद्यत्राप्यनन्यपरमतया पुनःश्रवणान्यथानुपपत्त्या विध्यन्तरविहितेभ्यो यागेभ्यः स्वभावतस्तां भेदसिद्धिस्तत्रापि निर्द्धारितरूपविशेषप्रतीतिर्नामधेयादेव यक्ष्यम । उद्भिदादिवाक्ये तु विधिपुनःश्रवणस्य फलाद्यर्थत्वलविषयत्वाभेदकत्वादनुपादेयसम्बन्धसहकृता सन्निधिलक्षणेन च शनकैरन्तरेण दूरस्थेभ्यो भेदावगमे ऽपि प्रकृताद्यवधायकाभावेन स्तत्पार्श्वाज्ज्योतिष्टोमान्नामधेयं विना भेदासिद्धेर्नामधेया ऽर्थो ऽवदूवलम्बिय इत्याह * नाम्नैवेति * भेदं विना प्रकृतिविकारभावाद्यत्ते विशेषणानर्थक्यापत्तेश्च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे इति भाष्यगतप्रकृतीशब्दद्वयमपि प्रक्रियतइति व्युत्पत्त्या प्रकृतवचनः । यद्वा देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागरूपत्वं निमित्तीकृत्य यजिप्रवृत्तेः पशुच्छेदनहेतुत्वं च निमित्तीकृत्योद्भिच्छब्दप्रवृत्तेर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तैकार्थवृत्तित्वलक्षणसामानाधिकरण्यनिबन्धनैव विशेषणविशेष्यता सम्भवतीत्याह * अथ वेति * यथारुणैकहायन्यादौ सामानाधिकरण्यनिबन्धनाविशेषणविशेष्यता तद्वदेवात्रापीत्यर्थः एतच्च यजेत पशुकाम इत्येतावतासिद्धत्वात्पशुच्छेदनहेतुना यागेन पशून् भावयेदिति नामधेयार्थविध्यानर्थक्यापत्तेः प्रौढिमात्रेणोक्तम्[2] । एवमाकृतेरविधेयत्वादिति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं नामधेयानर्थक्यं परिहृत्य यदा च लौकिकेनापि प्रकारेणत्यनेनोक्तम् । नामधेयार्थविधौ यज्यानर्थक्यं प-

---

१ अर्थे इ० २ पु० पा० ।

२ चेत्युक्तमिति २ पु० पा० ।

रिहरति * न चेति * अवयवव्युत्पत्तिपर्यालोचनयोद्भिच्छब्दस्यान्योत्पादानुकूलस्वभावविध्यन्तरविहितकर्मव्यावृत्तकर्मविशेषनामत्वावगमे ऽपि यागरूपता कर्मणो यज्यधीनेति दर्शयितुं यागशब्दः । नचैवं सतीतरेतराश्रयत्वं शङ्कनीयं परस्परसन्निधानलभ्यत्वेनान्योन्यनियमस्यैकैकाधीनत्वानभ्युपगमादित्याह * परस्परेति * ननु विधानायोग्यत्वेनैव सामान्यव्यावृत्तिसिद्धेर्न तदर्थं नामधेयसन्निधानापेक्षा इत्याशङ्क्य प्रकृतस्यैव फलाद्यर्थं पुनःश्रुत्युपपत्तेर्न तद्व्यावृत्तिर्नाम्ना विना सिध्यतीति दर्शयितुं प्रकृतो चेत्युक्तम् । एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * ननूभयविधाने वाक्यभेदापत्तेर्नामधेयस्यानुवादताङ्गीकार्येत्याशङ्क्याह * विशिष्टेति * वाक्यभेदं विनाप्युभयविध्युपपत्तेर्न तद्भयेनानुवादताभ्युपगन्तव्येत्यर्थः । नामधेयार्थस्य विधेयत्वे नामधेयत्वस्य गुणविधिप्रतियोगित्वे ऽपि विधित्वमात्रप्रतियोगित्वाभावात् तद्भयेन परेषां विध्यादित्रयातिरेकवर्णनमयुक्तमेवेत्याह * एवमिति * यत्त्वित्यादिग्रन्थेनोद्भिदादिशब्दो नामधेयत्वे सत्यप्रवृत्तिविशेषकरत्वादनर्थकः स्यादिति पूर्वपक्षोक्तं नामधेयानर्थक्यमनुभाष्य गुणफलोपबन्धेनार्थवत्त्वमुक्तं तस्योपलक्षणार्थत्वं दर्शयितुमाह * अशेषेति *

सञ्ज्ञायाः कर्मभेदत्वं द्वितीये उद्दिष्यते ।
यच्चेष्टौ यागषट्कस्य फलवत्त्वं यदिष्यते ॥
सोमयागस्य च ज्योतिष्टोमे ऽध्याये चतुर्थके ।
यश्चाग्निहोत्रधर्माणां प्रवेशः कौण्डपायिने ॥
सप्तमे वक्ष्यते सर्वं तन्नाम्ना फलमिष्यते ।
वाक्यान्तरोत्पादिते च कर्मण्यङ्गं विधीयते ॥
फलं वा यत्र तत्रास्मात्प्रत्तें कर्मविशेषधीः ।
द्रव्यदेवतशून्यार्था यागोत्पत्तौ च नामतः ॥
विना निर्धारणाभावाद्विशेषस्याविधेयता ।
धर्मप्रमोपयोगित्वमप्यस्येत्थं च सिध्यति ।
यागेनानेन यक्ष्ये ऽहं तेन याजय मामिति ।
नाम्ना विनैवमादिश्च व्यवहारो न सिध्यति ॥
मीमांसाविधिवाक्यार्थज्ञानानुष्ठानलक्षणे ।
त्रिविधे व्यवहारे ऽस्मिन्सर्वस्मिन्नामकारणम् ॥

ननु विधायकवाक्यनिर्देशनाप्यतिचवरणादिषु यागविशेषाख्यानसिद्धेः कथं नाम्नामशेषव्यवहाराङ्गतेत्याशङ्क्याह * न हीति * विधिवाक्यं पठित्वानेन विहितो यो याग इत्याख्याने गौरवापत्तेर्नो-

मधेयादन्यो लघुराख्यानोपायो नास्तीत्यध्याहारेण योज्यम् । भा- २८८।१
ष्याभिप्रेतमर्थमुक्त्वा स्वरूपतो व्याचष्टे * दर्शपूर्णमासावित्ति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * एवं जातीयकशब्देन सौत्रोत्पत्तिशब्दसूचितं सामानाधिकरण्यनिर्दिष्टत्वम् अपूर्वशब्दसूचितं च यौगिकत्वं विवक्षितम् ॥ १ ॥

॥ चित्रादिशब्दानां यागनामताधिकरणम् ॥ २ ॥

यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतो ऽभिसम्बन्धः ॥३॥

इत्युदाहरणमितीतिकरणेन भाष्यकृता गुणविधौ प्रसज्यद्वाक्यभेदानां वाक्यानामुदाहरणत्वं यस्मिन् गुणविधौ प्रसजद्वाक्यभेदानां वाक्यानामुदाहरणत्वं यस्मिन् गुणोपदेश इति सूत्रावयवसूचितं दर्शितं तदिहापि कर्मसामानाधिकरण्येनैव गुणविधित्वनिरासासिद्धेः । कारणान्तरोपन्यासासामर्थ्यात् अयुक्तमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यहेतुकानिर्णयाविषयत्वं दर्शयितुमाह * इदानीमिति* अयौगिकशब्दव्याख्यानार्थं लोकरूढेष्वित्युक्तं कस्मिन्नर्थे लोके रूढा इत्यपेक्षायां जातीत्युक्तम् । आज्यशब्दो घृतजातौ रूढः पृष्ठशब्दः शरीरावयवजातौ चित्राशब्दो गुणे पवमानशब्दो ऽपि पवनक्रियायोगनिमित्तत्वात्सर्वत्र यौगिकैर्द्रव्यमेवाभिधीयतइति न्यायात्पावनक्रियाकर्तरि रूढः । अनेन च यदुत्पत्तावपूर्वमिति सूत्रावयवनिर्दिष्टस्य सामानाधिकरण्यनिर्देशानिरूढत्वविशेषणद्वययुक्तस्य पूर्वाधिकरणविषयस्यात्रानिरूढत्वविशेषणाभावेनाभावात् पूर्वाधिकरणप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वस्मिन्प्रत्ययस्थानादनन्तरसङ्गतिरप्युक्ता भवति एतच्च न चैते कर्मणि प्रसिद्धा न च यौगिका इत्यत्र भाष्ये स्पष्टयिष्यते । ननु निरूढार्थत्वेनाज्ञातसन्दिग्धत्वाभावात्सामानाधिकरण्यानिर्णयत्वे ऽपि प्रधानभूतकरणत्वानुरोधात्कर्मवाचित्वानुमान भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न हीति * प्रसिद्धिद्वयस्यापि कल्प्यत्वे प्रधानाश्रितयेतरा बाध्यते न तु क्लृप्तायाः प्रधानाश्रितयापि कल्प्यया बाधो युक्त इत्याशयः । आज्याद्युदाहरणान्याक्षिपति * नन्विति * ननु चित्रावाक्यवदनुत्पत्तिवाक्योदाहरणे ऽपि न दोष इत्याशङ्क्याह * तथा हीति * उत्पत्तिशब्देनेह कर्मनिर्देशो विवक्षितः । तदभावे च निर्विषययोर्गुणनामधेययोरवधारणासम्भवान्न व्यवहारद्वत्वं स्यादिति भावः । अतः सैवोदाहरणाय क्षमा युक्तेत्यर्थः । नातिप्रयत्निनां समाधानमाह * सा त्विति * उदाहृतेष्वप्युपपत्तिर्यत्रोदाहृता तत्सूत्रकृता गुणवाक्यस्योदाहरणायाधि-

तत्वादित्यर्थः । सूत्रकारस्यापि पर्यनुयोगसाम्येनैतत्समाधानं दूषयति * अथेति * तेषामेव परिहारमाह * यत्रेति * उत्पत्तिवाक्ययोदाहरणे फलविशेषस्योक्तत्वादेतत्परिहारापरितोषेण परिहारान्तरमाह * पूर्वपक्षेति * उत्पत्तिवाक्ये पक्षद्वयोपपादकहेतुसद्भावे तत्रैव पूर्वोत्तरपक्षौ विचार्य पक्षद्वयबलाबलनिर्णयार्थं वाक्यान्तरगतेनापि वाक्यभेदेन पूर्वपक्षनिराकरणोपपत्तेरभाष्यपरितोषात्स्वमतेनान्यथा परिहरति * अथ वेति * नामधेयत्वे तावदन्यतः सिद्ध्यपेक्षामुपपादयति * घृतेति * निरूढार्थत्वात्सामानाधिकरण्यमज्ञाननिर्णायकमित्याशय. । किं च न नामधेयं विधायिष्यतइत्यनेन न्यायेन नामधेयार्थविधाने ऽपि मन्त्रासाध्यसम्बन्धस्यानुवादत्वात् अन्यतः सिद्धिरपेक्षणीयेत्याह * यान्याज्यानीति * ननूद्भिदादिवदुत्पत्तिवाक्यगतकर्मसामानाधिकरण्येनैव फर्मसंज्ञात्वसिद्धेर्नान्यत सिद्ध्यपेक्षेत्याशङ्क्य * सहापीत्युक्तम् * समानाधिकरणकर्मनिर्देशस्योत्पत्तिशब्देन विवक्षितत्वात्सत्यपि सामानाधिकरण्ये प्रवृत्तिनिमित्तं विना कर्मनामत्वानिर्वाहात् पशुकामादिवच्चेहोत्पत्तिवाक्ये प्रवृत्तिनिमित्तद्योतकशब्दाभावादन्यतः सिद्ध्यपेक्षेत्यर्थः । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीतिवत्सहयोगिन्या तृतीयया सप्तम्यर्थलाभः । ननु सामानाधिकरण्येनावधारिते नामधेयत्वे कथमनेनाभिधीयतइति प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षायां तद्बलेन कस्य चित्कल्पयितुं शक्यत्वात्तदर्थं च वाक्यान्तरोदाहरणे ऽर्थवादस्योदाहार्यत्वापत्तेरपरितोषात्स्वमतेन रूढिपरित्यागायान्यतः सिद्ध्यपेक्षामाह * उत्पत्तीति * उत्पत्तिवाक्ये सामानाधिकरण्यात्स्तुतिनामधेयतया स्थितमथगतमाज्यादिपदं वाधकरूढित्यागेन स्तुतिनामत्वनिर्वाहायान्यतः सिद्ध्यपेक्षमित्यर्थः । यद्योत्पत्तिवाक्यस्थस्य आज्यादिपदस्याविचार्यत्व पूर्वमुक्तम् । इदानीमुत्पत्तिवाक्यस्थमेवाज्यादिपदं विचारयितुमुपायत्वेन गुणवाक्यस्थमेवाज्यादिपदं विचारयितुमुपायत्वेन गुणवाक्यस्याज्यादिपदविचार्यतोच्यतइति विवेक । गुणविधित्वे ऽन्यतः सिद्ध्यपेक्षामुपपादयति * गुणेति * आज्यशब्देन तत्प्रकाशकान्मन्त्राल्लक्षयित्वा तेषां स्तोत्रसम्बन्धकारिवाक्यमाज्यप्रकाशकैर्मन्त्रैः स्तोतव्यमित्येवंविधमपेक्षणीयमित्यर्थः । नन्वाज्यैः स्तुवतइत्यत्रैवाज्यशब्दलक्षितानां मन्त्राणां स्तुतिकरणत्वेन विध्युपपत्तेर्न वाक्यन्तरापेक्षेत्याशङ्क्याह * इहेति * ननु वाक्यान्तरप्राप्तस्तोत्रमन्त्रसम्बन्धानुवादे ऽपि मत्वर्थ-

२८९.।१ लक्षणा तुल्येत्याशङ्क्याह * अनुवादत्वे त्विति * प्रमाणान्तरानु-

सारित्वादनुवादे प्रसज्यमानापि लक्षणा न दोष इत्यर्थः । मन्त्रवाचकत्वे ऽपि घृतस्य सन्निधानमात्रेण स्मारकतया स्तुत्युपयोगित्वाद्यथयोपेण माहेन्द्रं स्तोत्रमुपाकरोतीतिवत्करणत्वोपपत्तेर्नाज्यशब्देन मन्त्रलक्षणापत्तिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * येन करणेन विधौ मत्वर्थलक्षणादोषो नानुवादे तेन कारणेन स्तोत्राणामाज्यलक्षितमन्त्रवत्त्वाद्यदाज्यवत्त्वान्यन्यत एव लब्धव्येत्यर्थः । पक्षद्वये व्यन्यसापेक्षत्वमुपसंहरति * तदिति * तस्मादित्यर्थे तदित्यव्ययम् । आज्यादिशब्दार्थानिर्णयं तदुत्पत्तिवाक्यस्य कीदृशो ऽर्थ इत्यपेक्षायामाह *तत्रश्चेति * गुणवाक्योदाहरणकारणमुपसंहरति * इतीति * उत्पत्तिवाक्यस्यैवाज्यादिशब्दस्यान्यतो ऽर्थनिर्णयार्थं गुणवाक्योदाहरणमित्यर्थः । पवमानशब्दोदाहरणं पूर्वन्यायसिद्धत्वेनाक्षिपति * पवमानशब्दस्त्विति * यौगिकत्वे ऽपि पवनक्रियाकर्त्तरि निरूढत्वात् स्तोत्रस्य च पवमानक्रियाकर्तृत्वासम्भवाच्च पूर्वन्यायेन सिद्धिरिति परिहरति * अपरे त्विति * ननु पवमानशब्दवाच्यसोमप्रकाशकमन्त्रसाध्यत्वात् स्तोत्रे ऽपि पवमानशब्दप्रसिद्धेः सन्देहे सत्यस्यैव पूर्वन्यायविषयतेत्याशङ्क्याह * सोमो हीति * तत्रावयवप्रसिद्ध्यभावाल्लक्षितलक्षणा स्यात् सा च मत्वर्थलक्षणातो दुर्बलेति सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वासिद्धेर्न पूर्वन्यायप्रसिद्धान्त इत्यर्थः । नन्वेवं सति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गेनात्र गुणविधित्वनिरासासिद्धेः । केन हेतुना निरास इत्याशङ्क्य * वाक्यभेदेन वेत्युक्तम् * अनेन गुणविधौ प्रसङ्गाद्वाक्यभेदानामिहोदाहरणार्थं वाक्यभेदपरिहारसम्भवासम्भवाभ्यां च सन्देह इत्यपि सूचितम् । प्रसिद्धेरिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे *तत्रेति * प्रवृत्तिविशेषकरत्वे ऽर्थवत्त्वं हेतुः वाक्यवत्त्वरूपे वार्थवत्त्वे प्रसिद्धिर्हेतुः त्रयो ऽपि वा गुणविधित्वे साक्षाद्धेतव इति व्याख्याद्वयं पूर्ववद्वेनातिदिष्टं विज्ञातत्वाच्च यागविधिरिति विशिष्टविधिनिरासात् गुणे फलकल्पनायामित्यनेन च फले गुणविधिनिरासात् कर्मणि चित्राशब्दो गुणविधिरिष्टः स कस्मिन्कर्मणीत्यपेक्षायामाह * चित्रेति * ननु दधिमधुपयोघृतन्धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति प्रकृतप्राजापत्येष्टियागेनाग्नीषोमीये गुणविधिर्भाष्यकृतो ऽभिप्रेत इति कथं ज्ञायत इत्यपेक्षायां चित्रो गुणो विधीयमानः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्स्त्रीद्रव्यके यागे विधीयेत न चासौ स्त्रीपुंपशुद्रव्यके यागे ऽग्नीषोमीये ऽस्ति पशुकामपदोपादानात् । पशुकामकर्तृके विधीयेत सो ऽपि पशुकामः कर्त्ता नाग्नीषोमीये ज्योतिष्टो-

माधिकारिकर्तृके ऽस्तीत्युत्तरपक्षे निरासेन चोदनादित्युक्तम् । प्रकृतकर्मत्यागेनाप्रकृते गुणविधिः कस्मादिष्ट इत्याशङ्क्याह * अत्रेति * चित्रत्वस्यात्रैकपदोपात्तेन स्त्रीत्वेन योगो ऽवगम्यते स्त्रीत्वयोगश्च प्राणिजातावेव सम्भवति तेन कारणेनैते चित्रत्वस्त्रीत्वे माभूद्द्रव्यकस्य यागस्याङ्गमित्यर्थः । स्त्रीत्वयोगनिमित्तं चित्रत्वस्य प्राणियागाङ्गत्वं वक्तुं द्विवचनम् । नन्वप्राणिन्यपि खट्वादौ स्त्रीप्रत्ययदर्शनाच्च स्त्रीत्वस्य प्राणित्वाव्यभिचारितेत्याशङ्क्य स्वभावत इत्युक्तम् । खट्वादौ त्वविद्यमानमेव स्त्रीत्वं टाबादिप्रत्ययदर्शनेनारोप्यत इति भावः । ननु प्राणियागाङ्गत्वे ऽपि मेष्यां चित्रमात्रविध्युपपत्तेर्नाग्नीषोमीये चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्विधियुक्त इत्याशङ्क्य * प्रकृतिमित्युक्तम् * प्राकृतेन कृष्णसारङ्गादिना गुणान्तरेण निराकाङ्क्षत्वान्न मेष्यामनारभ्यविधिना चित्रत्वं विधातुं शक्यं प्रकृतौ त्वाकाङ्क्षावशाच्छक्यमित्याशयः । कथमग्नीषोमीयस्य सर्वप्राणियागप्रकृतितेत्याशङ्क्य दैक्षस्य चेतरेष्वित्याष्टमिकन्यायं सूचयितुं यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति दीक्षायागयुक्तवाक्यविधाननिमित्तो ऽग्नीषोमीये दैक्षशब्दः प्रयुक्तः । श्लोकं व्याचष्टे * स्त्रीत्वादिति * सर्वप्राणियागेषु कस्मान्न विधीयत इत्याशङ्का तार्तीयन्यायोपन्यासः । सौम्यस्यैकादशिनीप्रकृतित्वादैकादशिनीनां च पशुगणप्रकृतिनिमित्तत्वात्कथं दैक्षस्य सर्वप्राणियागप्रकृतितेत्याशङ्कानिरासार्थः परमशब्दः । नन्वग्नीषोमीयक्रमाम्नातेन कृष्णसारङ्गादिना गुणेन उत्पत्तिवाक्यशिष्टेन पुंस्त्वेन च बाधापत्तेर्नाग्नीषोमीये चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्विधिर्युक्त इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * कृष्णसारङ्गादेरुत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वाभावादुत्पत्तिवाक्यशिष्टं पुंस्त्वं क्रमाम्नातं कृष्णसारङ्गादिगुणान्तरं चेति व्यवहितान्वयः कृष्णसारङ्गो ऽग्नीषोमीय इति सामानाधिकरण्यनिर्देशाभिप्रायो वोत्पत्तिशब्दः । फले विधावुद्भिदेव सोमस्य बाधो यागे तु विधौ विकल्प इति पूर्ववच्छब्दार्थः । नन्वनारभ्याधीतत्वाच्चित्रत्वस्त्रीत्वयोरेव प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ विरोधः स्यादिति तार्तीयिकन्यायेन बाधः स्यादित्याशङ्क्याह * साप्तदश्येति * सामिधेनीमात्रसंयोगेन श्रुतस्य साप्तदश्यस्याऽकृत्स्नक्रतुसंयोगत्वात् पाञ्चदश्येन प्रकरणकृत्स्नक्रतुसंयोगेन बाधो युक्तः चित्रत्वस्त्रीत्वयोस्तु क्रतुसंयोगेनैव श्रवणात्तद्द्वारेणाग्नीषोमीये सम्बन्धो यथा कृष्णसारङ्गादेः पशुसंयोगश्रुतस्य क्रमात्तथानयोः सामर्थ्यानुगृहीतात् प्रकृतौ चेति न्यायादिति तुल्यत्वात् साप्तदश्यपूर्वपक्षे यथोभयोः सामिधेनीसंयोगाविशेषाद्विकल्पः तथात्रापीत्याशयः । नन्वग्नीषो-

मीये चित्रत्ववत् स्त्रीत्वस्याप्यप्राप्तेरनेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * एकेति * परस्परासम्बद्धानेकार्थविधौ वाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात् विशेषणविशेष्यभावसिद्ध्यर्थम् एकपदोपादानमुक्तम् । ननु चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्द्रव्याश्रितत्वेनान्योन्यविशेषणविशेष्यत्वायोगादेकपदोपादाने ऽपि न तत्प्रतीतिः सम्भवति इत्याशङ्क्यैकफारकेत्युक्तम् । चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टमेकं तृतीयोपात्त कारक विधीयतइति भावः । ननु चित्रत्वस्त्रीत्वयोरेकपदोपात्तत्वाद्वाक्यभेदानापादकत्वे ऽपि पशुकामपदोपात्तफलसम्बन्धविधानाच्चित्रापदोपात्तगुणसम्बन्धविधानाच्च वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * पशुकामेति * स्वतन्त्रकर्मविधौ कामिपदस्य फलपरत्वाभावे नैष्फल्याद्विधानानर्थक्यापत्तेः । फलपरत्वे ऽपि फलवज्ज्योतिष्टोमाङ्गभूते अग्नीषोमीये गुणविधौ साक्षात्फलाभावे ऽपि ज्योतिष्टोमफलेन परम्परया फलवत्त्वोपपत्तेरयं पशुकामशब्दो न पशुयागफलं प्रतिपादयतीति शेषः । ननु अफलस्य काम्यत्वायोगात्कामशब्दोपबन्धे आसाधकं तु तादर्थ्यादिति स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्तन्यायेन फलपरो ऽयमित्याशङ्क्यानुवाद, इत्युक्तम् । पशोरिहाफलत्वेन मुख्यवृत्त्या भविष्यतीति भावः । कथं प्राप्तिरित्याशङ्क्यार्जनाङ्गत्वादित्युक्तम् । अनर्जितानुपात्तेन पशुना यष्टुमशक्यत्वादकाम्यस्य चोपादानायोगादुपादानाङ्गत्वेन प्राप्ता कामनानूद्यतइत्यर्थः । ननु पशुकामशब्दात्पशोः साधनत्वाप्रतीतेः कथं तदुपादानाङ्गत्वेन कामना प्राप्नुयादित्याशङ्क्य स्वर्गेत्युक्त स्वर्गकामादिबहुव्रीह्यर्थस्य पुरुषस्य भावनाक्षेपलभ्यत्वात् एकादशाद्यभाष्योक्तन्यायेन स्वर्गकामादिशब्दस्य लोहितोष्णीषादिवत् विशेषणपरत्वावगतेस्तदुपात्तस्य स्वर्गादेर्यागं प्रति गुणत्वेनान्वयः प्राधान्येन वेति सन्दिह्य द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्ध इति षष्ठाद्यस्वर्गकामाधिकरणापूर्वपक्षसूत्रे भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यतइति न्यायात् भूतस्य स्वर्गपश्वादेर्द्रव्यस्य भव्यं कर्म प्रति गुणत्वेनान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वात् पशुकामशब्दात्पशोः साधनत्वावगतिसिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवमपि पशुकामपदोपात्तसाधनभूतपशुविधानाच्चित्रापदार्थविधानाच्च वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्यां निरस्यन्नर्जनाङ्गत्वेन कामनाप्राप्तिं विवृणोति * न हीति * पशुसाधनताग्नीषोमीयस्योत्पत्तिवाक्यादेवावगतेति वदता पशुयागशब्देनाशङ्का निरस्ता । चित्रया यजेतेति गुणविधौ विशिष्टविधिनिमित्तगौरवशङ्कानिरासार्थं भाष्य मध्यप्रतीकेनावतार्योपपादयति * यागेति * श्लोकं व्याचष्टे * यावदिति * नन्वेवं २९,०।१२

सति न च चित्रादिविशिष्टविधिः स्यादित्याशङ्क्याह * आगत्या त्विति * एवं तर्ह्यत्रापि प्रकृते प्राजापत्ययागे तत्र साधनेषु दध्यादिषु चित्रत्वापादनाशक्तेः स्त्रीत्वयोगाभावाच्च चित्रात्वस्य विधातुमशक्यत्वादग्नीषोमीयस्य च दूरस्थत्वादगत्यैव विशिष्टविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अस्ति चेति * दूरस्थो ऽपि स्त्रीत्वेनोपस्थापितो ऽनुषक्तुं शक्यते इत्याशयः। फले गुणविधिनिरासार्थं गुणे फलकल्पनायामिति भाष्यमाक्षिपति * गुणेति * नातिप्रयत्नितां समाधानमाह * सिद्धान्तेति* प्राधान्यप्रतिपक्षं नु गुणशब्दं मत्वा नाना समाधानमाह * अपरे त्विति * अत्र हास्य गुणपदस्य प्राधान्यप्रतिपक्षत्वाभावादेतद् दूषयति * तद्युक्तमिति * गुणविधित्वस्य प्राधान्यप्रतिपक्षत्वाभावे भाष्यकृतः संमतिमाह * तथा चेति * कथमनेन भाष्येण गुणविधेः प्राधान्यप्रतिपक्षत्वाभावो द्योत्यत इत्याशङ्क्याह * फलेति * चित्रादिपदं वा फलपदेन सम्बन्ध्यतामावयातपदं वेति विचारे दर्शितो। ननु चित्रादिपदस्य फलपदसम्बन्धे तदर्थस्य फलसाधनत्वलक्षणात् प्राधान्यात्तस्य च निर्व्यापारस्य फलसाधनत्वायोगाद्यागं कुर्वता चित्रादिना फलं भावयेदिति वैयधिकरण्येन यज्यन्वयापत्तेः सामानाधिकरण्यानिमित्तनामधेयत्वासम्भवादेकान्तेन गुणविधित्वापत्तेर्गुणविधिनिरासेनैव फलपदसम्बन्धनिरासेनैव पदसम्बन्धस्य निरस्तत्वात्पूर्वपक्षासम्भवेनायं विचारो न युक्त इत्याशङ्कां निराकुर्वता स्थित एतस्मिन्निति भाष्येण गुणविधेः फलसम्बन्धे सत्यैकान्तिकत्वसूचनादत्र प्रधानप्रतिपक्षता द्वयोः सूचितेत्याशयः। स्वयं समाधत्ते * तेनेति * विशिष्टविधावपि याग एव गुणविधेस्तुल्यत्वं मत्वा त्रयमित्युक्तम्। एकैकस्येति कर्त्तरि षष्ठी। तुच्छत्वद्योतनार्थं चास्य पक्षस्य निरासो वादिद्वयसम्मतो ऽपि पूर्वपक्षावसर एव कृत इत्याह * तत्रेति * धातुपारार्थ्यप्रसङ्गादित्यनेन यजतेरविवक्षेति भाष्यावयवो धातोर्विध्यनुपयोगित्वेन प्रत्ययानुग्रहमात्रार्थत्वाभिप्रायो व्याख्यातः। एवं चैक एव पूर्वपक्षो ऽवतिष्ठत इत्याह * अतश्चेति * ननु विधानवदनुवादे ऽपि यागस्य करणत्वाश्चित्रयेति करणतया निर्दिष्टस्य गुणस्य चित्रावता यागेनेति मत्वर्थलक्षणां विना तदन्वयायोगादयमपि पूर्वपक्षो दुर्बल इत्याशङ्क्याह * करणेति * कुठारादिषु करणत्वस्योद्यमनादिकर्तृव्यापारव्याप्यत्वापेक्षादर्शनात्करणत्वेनार्थाक्षिप्तस्य साध्यांशस्यानुवादेन गुणविधौ न मत्वर्थलक्षणेत्यर्थः। ननूत्पत्तिवाक्यपरिहारेणेतरवाक्यानां परस्परान्वयाभावाच्च गुणविधौ प्रयोगवाक्यावग-

तत्करणत्वाक्षिप्तस्य साध्यांशानुवादो युक्त इत्याशङ्क्योत्पत्तिवाक्ये
ऽपि विधिबलात् करणत्वावगमो ऽस्तीति सूचयितुम् * उत्पत्तेत्यु-
क्तम् * पूर्वोत्तरपूर्वपक्षभाष्यसन्देशेनास्यापि पूर्वपक्षभाष्यत्वाव-
गतेः साधारणत्वायोगात् पूर्वपक्षभाष्यमेवैतदिति स्वमतमाह *गु-
णेति * भाष्योक्तस्य धातुपारार्थ्यस्य परपदसम्बन्धाविधानव्यव-
हितकल्पनोत्पत्तिकगुणबाधोपलक्षणार्थत्वं सूचयितुम् * पूर्वाधि-
करणेत्युक्तम् * आज्याद्युदाहरणेषु पूर्वपक्षाभिधानार्थं तथेति
भाष्यमश्रुतं भवत्यध्याहारादयुक्तमाशङ्क्याह * तथेति * अस्ति-
र्भवन्तीति परः प्रथमपुरुषे ऽप्रयुज्यमानो ऽप्यस्तीति स्मृत्यास्तिधातुर्भव-
न्तीपदवाच्यवर्त्तमानार्थलड्विभक्तिपरः प्रथमपुरुषे समानाधिकर-
युष्मदस्मद्व्यतिरिक्तोपपदे सत्यप्रयुज्यमानो ऽप्यस्तीत्यनुशासनात्
अस्तिभवत्योश्चैकार्थत्वाद्भवत्यध्याहारेण सत्तायाः स्तोत्रसमीपे क-
ल्पनं रचनं पूर्वपक्षिणो ऽभिमतमिति शेषः । नन्वेवमपि विधाय-
काश्रवणाद् गुणविधिरयं न युक्तमित्याशङ्क्याह * प्रयोगेति * ननु
डप्रत्ययान्तस्य पञ्चदशादिशब्दस्य स्तोत्रीयसंख्यावाचित्वात्तत्समा-
नाधिकरणयोराज्यपृष्ठशब्दयोर्घृतशरीराङ्गवाचिता न युक्तेत्याशङ्क्ते
* ननु चेति * कस्मान्नायं संख्यामात्रवाचीत्याशङ्क्य स्मृतिं प-
ठति * स्तोम इति * कथमनया स्मृत्या संख्यामात्रवाचित्वं वा-
र्यत इत्याशङ्क्याह * न हीति * स्तुतेर्मानं स्तोम इति स्मृतेः स्तोत्री-
यसंख्यावाचित्वावधारणादित्याशयः । स्तुतेः साधनद्वारेण सं-
ख्यात्मकमानपरिच्छेद्यत्वात् स्तुतिसाधनपरिच्छेदिकायाः स्तुतिमा-
नत्वेन स्तोमत्वादृचामिव घृतादेरपि रथघोषवदुपस्थापकतया स्तु-
तिसाधनत्वोपपत्तेः उपप्रत्ययाविरोध इति परिहरति * नैष दोष २९।१।१
इति * स्तोत्रसाधनानामृचामिव परिच्छेदिका संख्या स्तोमशब्दवा-
च्या न साधनान्तरपरिच्छेदिका इति शङ्कानिवृत्त्यर्थो मात्रशब्दः ।
नन्वेवं सति स्तोमशब्दवाच्यस्तोत्रसाधनसंख्यापरिच्छेद्यत्वार्थं घृता-
दीनां स्तोत्रसाधनत्वं वक्तुम् आज्यवन्ति पृष्ठवन्ति बहिष्पवमानवन्ति
स्तोत्राणीति वक्तव्यं तथा च[2] मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गाच्च लक्षणेत्ययुक्त-
मित्याशङ्क्याह * न चात्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति
* कुत इति * विवक्षितार्थापेक्षया न्यूनत्वाभ्युपगमे लक्षणावाक्य-
भेदौ आधिक्याभ्युपगमे त्वादिशब्दोक्तमानर्थक्यम् । अथ वा[3] न्यूनत्वा-

१ उत्पत्तीत्युक्तमिति २ पु० पा० अयमेव मुद्रिततन्त्रवार्तिके दृश्यते ।
२ वक्तव्यं तथा चेति २ पु० पा० ।
३ यद्वेति २ पु० पा० ।

धिकार्थविषयत्वकल्पने लक्षणावाक्यभेदौ गौणत्वाध्याहारौ दोषा इत्यर्थः । न्यूनत्वे लक्षणावाक्यभेदौ आधिक्ये त्वानर्थक्यं अन्यथा-त्वकल्पने विपरिणामव्यवहितकल्पना व्यवधारणकल्पनादोष इति वा योज्यम् । अनुमिते तु विवक्षितार्थाभिधानशक्तेस्तस्यानुमानाच्च कश्चिद्दोष इति भावः । द्रव्यसङ्ख्यारूपानेकार्थविधिलक्षणावाक्यभे-दपरिहारो ऽपि लक्षणापरिहारन्यायेनैवोक्त इति सूचयितुं वाक्य-भेदोपादानम् । ननु दध्नाज्यायैं स्तुवत इत्यादिषु श्रुतिष्वेवोत्पत्तिवा-क्येषु मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * इह तावदिति * विधौ मत्वर्थलक्षणापत्तेः श्रुतवाक्यगतेन विधिना सहाज्यादीनां संयोगा-भावात् स्तोत्रप्रकरणे यत्पञ्चदशानीत्यादिगुणवाक्याम्नानात् तदनु-मिते च पञ्चदशसङ्ख्याविशिष्टेराज्यैः स्तोत्रस्यापकर्तव्यमित्यादिवा-क्येन कृतौ च स्तोत्राज्यादिसम्बन्धस्तत्पूर्वकप्रयोगवचनेन विधीर-त्यर्थः । नन्वाज्यादीनामक्रियात्मकत्वेन प्रकरणग्रहणायोगात्तद्बला-न वाक्यानुमानं युक्तमित्याशङ्क्य * तथेति * भवत्वनुपात्ताज्यादिस-त्ता प्रकरणग्राह्या भविष्यतीति परिहरति * सत्तयेति * ननु धातु-वाच्यत्वमात्रेण सत्ताया क्रियात्वे ऽपि चेतनक्रियात्वाभावेनाननु-ष्ठेयत्वान्न प्रकरणग्राह्या भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रधानेति * सत्ता-या स्वरूपेणाननुष्ठेयत्वे ऽप्यङ्गत्वेन स्तोत्रसामान्यावगमात्तस्य च सन्निधिस्थापनासाध्यत्वात्तेन रूपेणानुष्ठेयत्वं भविष्यतीत्याशय । सं-सर्गिद्रव्यत्वादाज्यानां स्वरूपेण सत्त्वायोगाभावे ऽपि पञ्चदशा-ज्यपात्राणि समीपे निधाय स्तोतव्यं पूर्वपक्षे कर्तव्यं समदश परा-ङ्मुखप्राणिस्थापनेन सप्तदश पृष्ठानि समीपे निधाय स्तोतव्यं त्रिवृ-च्छब्दवाच्यं च त्रिवृता त्रिभिधापरपर्यायस्ताद्द्रव्यम् पवनार्हद्रव्यं कृत्वा यज्ञादौ पवमान सदसो बहिः समीपे निधाय स्तोतव्य इती-तरवाक्यार्थानुष्ठानं सन्निधिस्थापनमात्रेणाप्यभिनवदुपकारकत्वोपप-त्ते सावकतमत्वविवक्षया उत्पत्तिवाक्येषु अनुवादार्थतृतीयया नि-र्देशोपपत्तिरिति दर्शयितुमाह * अतश्चेति * नन्वेवं सत्युत्पत्तिवा-क्येष्वाज्याद्यनुवादो ऽनर्थक स्यादित्याशङ्क्य प्रशस्तमिदं स्तोत्रं य-त्क्रियमाणमाज्यादिसन्निधियुक्तं भवतीत्येवं स्तोत्रप्रशंसार्थत्वेनानु-वादसाफल्यं सूचयितुमाहेतीति भाष्यकृता गुणोपदेश इत्यनेन गुणपदशयुक्तविषयनिर्देशनैव वाक्यभेदप्रसङ्गस्य गुणविधिनि-रासहेतोः सूचितत्वात्प्रधानयो ऽभिसम्बन्ध इति सूत्रावय-वो नामधेयत्वप्रतिज्ञार्थतया व्याख्यात । तत्र नामधेयत्वप्रतिज्ञा-

१ बर्हिषीति २ पु० पा०

याः पूर्वसूत्रोक्ताया एवानुषङ्गसम्भवात् प्रधानशब्दस्य च कर्मपरत्वे लक्षणादोषापत्तेः कर्मसम्बन्धस्य च गुणविधावप्युपपत्तेर्नामधेयत्वात् सहार्थेन च तसिप्रयोगादर्शनेनासाधुत्वापत्तेरपरितोषात्स्वयं वाक्यभेदोपपादनार्थतया अवतारणपूर्वकं व्याचष्टे *प्रधानत इति * अनेन च प्रधानद्वारानेकेषां गुणानामनेकविशेषणविधिप्रसक्तसमर्थनेनैकेन विधिना सम्बन्धो भवति न चात्र प्रधानभूतं कर्म त्वत्पक्षे विधीयतइत्येवं व्याख्यातं विषयनिर्देशकगुणोपदेशशब्दसूचितं गुणविधिनिरासहेतुवाक्यभेदप्रसङ्गव्याख्यानार्थं गुणविधौ हीति भाष्यमाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यादौ गुणविधावपि वाक्यभेदाभावादयुक्तमाशङ्क्य कर्मानुवादविषयत्वेन व्याचष्टे * अत्र पुनरिति * पुंपशाविति भाष्येणोत्पत्तिशिष्टपुंस्त्वावरुद्धे ऽग्नीषोमीये स्त्रीत्वं विधातुमशक्यमिति अभिधानपूर्वकं चित्रत्वस्त्रीत्वगुणपशुफलरूपानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदो विवृतः । तत्रोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे तद्विरोधित्वगुणान्तराविध्यसम्भवो वैश्वदेवाधिकरणे व्युत्पादयिष्यमाणो ऽत्र हेत्वन्तरसमुच्चयार्थमुक्तो वाक्यभेदप्रसङ्ग एव त्वत्र गुणोपदेशशब्दोक्तः प्रधानहेतुरित्यभ्यर्हितं पूर्वं निपततीतिन्यायेन सूचनार्थं प्रथमं वाक्यभेदमुपपादयितुं चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टैककारकविधानादवाक्यभेदाभिप्रायं पूर्वोपन्यस्तं निरस्यति * न चेति * कर्मत्वकारकस्य द्रव्यस्यापि चोत्पत्तिवाक्यादेव प्राप्तत्वाच्चित्रत्वस्त्रीत्वमात्रमत्र विधेयं तयोश्च परस्परविशेषणविशेष्यत्वाभावेनैकविशिष्टैकविध्ययोगादपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशयः । वृद्धसम्मत्यैतदेव द्रढयति * आह चेति * ननु चित्रया कुर्यादिति सकृदुच्चरितस्य प्रत्ययस्यानेकार्थप्रतिपादकेनाप्येकेन चित्रापदेनान्वयोपपत्तेर्न प्रत्ययोच्चारणावृत्त्यापत्तिरित्याशङ्क्याह * एकेति * यद्यपि शास्त्रतन्त्रत्वं तथापि तदनेकतेति ग्रहाधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायेन सकृदुच्चरितस्यापि प्रत्ययस्यैकपदोपात्तानेकार्थविधिशक्तत्वे ऽप्येकेनैव व्यापारेणानेकविध्यशक्तेर्व्यापारभेदकल्पनावश्यम्भाविनीत्यर्थः । शक्तिशब्देन व्यापारो विवक्षितः पुंपशाविति भाष्यावयवोक्तोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि तद्विरुद्धगुणान्तरविध्यसम्भवं हेत्वन्तरसमुच्चयार्थत्वेनेदानीं व्याचष्टे * उत्पत्तीति * विधातुमिति शेषः ननूत्पत्तिशिष्टैकहायन्यवरुद्धे ऽपि क्रये हिरण्यादीनां विधिदर्शनात् कथमयस्वतेत्याशङ्क्य * तद्विरोधीत्युक्तम् * किंकेनानतिजन- २९.२।१
नैकहायन्याः क्रयसाधनत्वादानत्यतिरेकार्थं द्रव्यान्तरसमुच्चयो-

१ एवेति २ पु० मा० ।

पपत्तेरविरोध इत्याशयः । ननु विरोधे ऽप्युत्पत्तिशिष्टगुणबाधेन विकल्पेन वा गुणान्तरनिवेशो भविष्यतीत्यत आह * यत्रेति * विशिष्टविधौ शुद्धस्याविहितत्वेनाप्राप्तेरनुवादायोगाद्विशिष्टमेव कर्मानुवदितव्यं तस्य च समुच्चये व्यानतिवद्व्यतिरेकाभावादेकेनैव गुणेनाकाङ्क्षानिवृत्तेर्न गुणान्तरसम्बन्धोपपत्तिरित्यर्थः । यत्तु विशेषणविशेष्यविधिपूर्वकत्वाद्विशिष्टविधेर्विशेषणवद्विशेष्यस्वरूपस्याप्यर्थापत्तिप्रसूतेन विधिना विहितत्वेन प्राप्तिसम्भवाद्विशिष्टविहितस्यापि कर्मणः स्वरूपमात्रं निष्कृष्य गुणान्तरविधानमुद्भिदधिकरणपूर्वपक्षे ऽभिहितं" तन्निरस्यति * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * शुद्धस्य कर्मणो ऽननुष्ठेयत्वेन विधातुमशक्यत्वाच्छ्रुतेष्वपि गुणविधिषु स्वातन्त्र्येण गुणविधानस्याघाराग्निहोत्राधिकरणे वार्त्तिककृता निराकरिष्यमाणत्वेनार्थापत्तिप्रसूतेषु स्वातन्त्र्यस्य दूरनिरस्तत्वात्तद्दृष्टान्तत्वेन विशेष्यस्वरूपस्य स्वातन्त्र्यस्य विधानाशङ्कानुपपत्तेरार्थैरपि विधिभिर्विशिष्टावयवत्वेनैव विशेषणविशेष्यांशानां विधानाच्छुद्धस्य कर्मणो प्राप्तेर्न निष्कृष्यानुवादो युक्तः । एवं सत्यपि यदि स्ववाक्यस्थगुणसम्बन्धवेलायामेव वाक्यान्तरगतानामपि गुणानां क्रियासम्बन्धः स्यात्ततो विशेषाग्रहणात् सर्वेषां तुल्यबलत्वं स्यात्तेषां तु पूर्वप्रश्नाकाङ्क्षावारस्वयवाक्यस्थगुणनिराकाङ्क्षायां क्रियायां वाक्यान्तरगतगुणविधानानुपपत्तिरित्याशयः । नन्वृत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोः क्रियासम्बन्धपूर्वपश्चात्त्वाकाङ्क्षानिमित्ते बलाबलविशेषे सत्युत्पन्नशिष्टानामपि व्रीह्यादीनां भिन्नवाक्यगतत्वेन युगपत् क्रियासम्बन्धायोगात्पौर्वापर्यनिमित्तं बलाबलं स्यादित्याशङ्क्याह * यानीति * उत्पत्तिवाक्यापेक्षत्वेनोत्पन्नवाक्यानां ततो दौर्बल्यं न पौर्वापर्यमात्रकृतमित्याशयः । चित्रत्वविधौ स्त्रीत्वविध्यसम्भवं वाक्यभेदप्रसङ्गेनोत्पत्तिशिष्टपुंस्त्वविरोधाच्च पुंपशावितिभाष्यावयवोक्तमुपपाद्य पशव फलमिति भाष्यावयवोक्त वाक्यभेदापत्तेरेव फलविध्यसम्भवमुपपादयति * पशुकामेति * ननु फलस्याविधेयत्वात्कथं वाक्यभेदो ऽत आह * यद्यपि चेति * केवलमनेकार्थविधिलक्षणो वाक्यभेदः किं तु वैरूप्यमपीत्याह * अपि चेति * ननु स्त्रीपशुद्रव्यके मेषीयागे चित्रत्वमात्रविधानादुपादानात्वप्राप्तपशुकामानुवादाच्च गुणविधावपि न वाक्यभेद इत्याशङ्कानिरासार्थं त्रिकं शुभो विधीयमतो वाक्यभेदपरिहाराय स्त्री यत्र यागे द्रव्यं तत्र विधीयते तत्र च स्त्रीद्रव्यके ऽपि मेषीयागे माहुतकृष्णसारङ्गादिगुणनिराकाङ्क्षे ऽनारभ्याधीतस्य चित्रत्वस्य

विधातुमशक्यत्वादग्नीषोमीयसर्वपशुयागपरमप्रकृतिभूते गुणाकाङ्क्षे कृष्णसारङ्गादिगुणान्तरेण सह पूर्वोपपादिततुल्यकल्पत्वाद्विकल्प्यमानो विधीयते । न चासौ स्त्रीपुंपशुद्रव्यके ऽग्नीषोमीये ऽस्तीति स्त्रीत्वविधानापत्तेरपरिहार्यो वाक्यभेदः पशुकामश्च यत्र कर्त्ता तत्र विधीयेत तत्र च षष्ठाद्यसिद्धान्तन्यायेन पशुकामशब्दस्य फलपरत्वेनावधारितस्योपादानाङ्गत्वप्राप्तपशुकामानुवादकत्वायोगात् फलत्वेन पशून् कामयमानः पशुकामशब्देन वाच्यः । सो ऽपि पशुकामो नाग्नीषोमीये ऽस्तीति तन्निमित्तो ऽपि वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इति भाष्यकृतोक्तम् । तत्र मेषीयागाङ्गत्वाशङ्कानिरासस्य स्पष्टत्वादुपेक्ष्याज्जनाङ्गत्वप्राप्तानुवादाशङ्कानिरासं व्याचष्टे * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कथमिति * नन्विच्छां विना करणेतिकर्त्तव्यतयोः कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह * तत्साधनेति * प्राधान्येनार्थनमिच्छा कामना नेच्छामात्रं पुरुषार्थसाधने तदङ्गं चेदं मे भवेदिति एवं प्राधान्येनानर्थं विनापि प्रार्थितसिद्ध्येच्छया प्रवृत्तिरित्यर्थः । एतदेव व्याचष्टे * न हीति * ननु करणोपकारादावपुरुषार्थे ऽपि काम्यत्वव्यपदेशो ऽस्तीत्याशङ्क्याह * गौणी चेति * यथाकाम्यसिद्ध्यर्थं प्रवर्त्तते तथा करणोपकारसिद्धये ऽपीति साधर्म्यात्काम्यत्वोपचारस्तत्रेत्यर्थः । नन्वेवं सति काम्यमानसिद्ध्यर्थत्वेन गुणवृत्त्या वा साधनस्यापि काम्यत्वोपपत्तेर्न कामशब्दोपबन्धात् फलत्वावगतिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * अत इति * अन्यापेक्षस्य गौणस्य वा काम्यत्वस्य प्रमाणान्तरानुसारेण कल्प्यत्वात्तदभावान्नात्र तत्कल्पना युक्तेत्याशयः । तदेव कामशब्दोपबन्धात्प्रतीमः । तच्च फलमिति योऽर्थ यदि च कामशब्दोपबन्धात्स्वर्गपश्वादेः फलत्वं न प्रतीयेत ततो निष्फलस्य कर्मणो न कश्चिदनुष्ठाता स्यात् फलार्थत्वात्कर्मणि प्रवृत्तेरिति युक्त्यन्तरं यत्तु शक्यमित्याशयेन स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं पठति * विस्तरेण चैतदिति * कामशब्दोपबन्धस्य फलत्वाप्रतिपादकत्वे कर्म तत्साधकगुर्व्यं स्यात् फलार्थत्वात् प्रवृत्तेरिति सूत्रार्थः । नन्वेककर्म वा ऽन्ये क्रतवः कामायाह्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति ज्योतिष्टोमद्वारा सार्वकाम्यप्राप्तपशुफलत्वानुवादस्तर्हि भविष्यतीत्याशङ्क्याह * फलं चेति * औपचारिकानुवादस्यानर्थक्यापत्तेरसम्भवः विशेषणत्वे तु वाक्यभेदापत्त्यैव सार्वकाम्यप्राप्तज्योतिष्टोमविशेषणत्वे वाक्यभेद इत्युद्भिदाधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायनिरस्तमित्याशयः । प्राजापत्येष्टिप्रकरणबाधापत्तेरप्यग्नीषोमीये गुणविधिर्न युक्त,

इत्याह * प्रकरणं चेति * ननु चित्राशब्दस्य गुणे निरूढत्वेनोद्भि-
दादिशब्दवत्कर्मण्यवयवद्वारेण प्रसिद्ध्यभावात्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धानु-
वादानुपपत्तेर्नामधेयत्वपक्षे ऽपि प्राजापत्येष्टेः फलं पशवः सा च चि-
त्रासंज्ञकेतिकर्मफलसम्बन्धसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धरूपानेकार्थविधानाद्वा-
क्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * नामधेयत्वे त्विति * द-
ध्यादिचित्रद्रव्यकत्वात् स्त्रीप्रत्ययान्तेनेष्टिशब्दवाच्यत्वाच्च कर्म-
णि स्त्रीलिङ्गचित्राशब्दप्रसिद्धेरनुवादोपपत्तिरिति भावः । आज्या-
द्युदाहरणेषु द्रव्यसंख्यासम्बन्धस्तोत्रद्रव्यसम्बन्धरूपानेकार्थविधि-
लक्षणवाक्यभेदाभिधानार्थं तथेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *
पञ्चदशानीति * द्रव्यानुवादाभावे ऽपि भाष्योक्तं यदि कश्चित्सं-
ख्यानुवादेन द्रव्यविधानमाशङ्केत तन्निरासार्थं द्रव्यसंख्ययोरित्यु-
क्तम् । ननु स्तोत्रेष्वप्रासायपि कर्मान्तरे ऽप्युपसदादिषु आज्यानां
२९३।१ प्राप्तेस्तदनुवादेन संख्याविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * कर्मान्तरस्थं
चेति * स्तोत्रप्रकरणे कर्मान्तरस्याबुद्धिस्थत्वादित्याशयः । न च द्र-
व्यस्वरूपानुवादेन संख्याविधिर्युक्तः । तथा सति द्रव्याङ्गत्वापत्तेरक-
र्माङ्गत्वप्रसङ्गेनानर्थक्यापातादित्याह * तदनुवादेन चेति * दोषा-
न्तरमाह * प्रकरणेति * एवं तर्हि संख्याविशिष्टं द्रव्यमेव प्रकरणे-
न स्तोत्राङ्गत्वसिद्ध्यर्थं विधीयतामत आह * न चेति * अनेन
चाथ कस्मान्न पञ्चदशसंख्याविशिष्टान्याज्यानीत्यादिभाष्ये द्वावे-
तावर्थौ एकस्य वाक्यस्याशक्यावित्यस्यानन्तरं द्रव्यमित्यपकृष्य
व्याख्येयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्कथं व्याख्येयमित्यपेक्षायामिति व्या-
ख्यातं द्रव्यसंख्ययोः प्रधानभूतैकक्रियावशीकारे विशेषणविशे-
ष्यत्वाप्रतीतेः संख्याविशिष्टद्रव्यविध्यसम्भवहेतोः भाष्यव्याख्य-
यैव विवरिष्यमाणत्वात् भाष्यसूचितानि हेत्वन्तराणि वक्तुं सं-
ख्याविशिष्टद्रव्यविधौ द्रव्यविशेषणत्वेन संख्यायाः कर्माङ्गत्वा-
भावादनुपादाने ऽपि कर्मवैगुण्याभावेनानादरं तत्रैकत्वमयज्ञा-
ङ्गभूतमर्थस्य गुणभूतत्वादिति चतुर्थाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रोक्तं
तावदाह * इतीति * तच्छब्देन द्रव्याणि त्वविशेषणानर्थ-
क्यात् प्रतीयेरन्निति पूर्वाधिकरणसूत्रोपात्तद्रव्यपरामर्शादे-
कत्वग्रहणस्य चोपादेयगतसंख्यामात्रोपलक्षणार्थत्वाद्यज्ञशब्दस्य च
क्रियामात्रोपलक्षणार्थत्वात् तत्र द्रव्ये यत्पशुमालभेतेत्येकत्वमनङ्-
गार्हो गुनक्तीति वा द्वित्वं कपिञ्जलानालभेतेति वा बहुत्वं तदक्रि-
याङ्गमुपश्लेषलक्षणया श्रुत्या प्रातिपदिकार्थं प्रति गुणभूतत्वादिति
सूत्रार्थः । द्रव्यविशिष्टस्य विधेयत्वसम्भवे ऽप्यक्रियाङ्गत्वापत्तेर्वि-

शिष्टद्रव्याविध्यसम्भव उक्तः । परमार्थतस्त्वक्रियाविशेषणस्य-विधेयत्वमेव न सम्भवतीत्याह * न चेति * कथं तर्हि पश्वेकत्वादेर्विधेयत्वं क्रियाङ्गत्वं चेत्याशङ्क्य तत्र विधेयत्वाक्रियोपादानात् सत्यायाश्चैकप्रत्ययोपादानलक्षणया श्रुत्यैकपदोपादानलक्षणश्रुतिगम्यप्रातिपदिकार्थाङ्गबाधेन कारकाङ्गत्वावगतेस्तद्द्वारेण क्रियाङ्गत्वावसायात् क्रियाङ्गत्वेन विधेयत्वं पश्वेकत्वाधिकरणसिद्धान्ते वक्ष्यमाणं सम्भवति इह तु क्रियानुपादानाच्चतुर्थाधिकरणसिद्धान्तन्यायासम्भव इति वैलक्षण्य वक्तुमाह * न चेति * क्रियानुपादानादेवाक्रियात्मकत्वेन स्तोत्रप्रकरणग्राह्यत्वायोगात् तदङ्गत्वानुपपत्तेरानर्थक्यापातादपि विशिष्टद्रव्याविध्यसम्भव इत्याह * न चेयमिति * अक्रियात्मकस्य प्रकरणाग्राह्यत्वे वृद्धसम्मतिमाह * आह चेति * नन्वासिर्भवन्तीपर इति स्मृतिकल्पितभवतियाच्यसत्ता द्रव्यक्रियाद्वारा द्रव्यसत्त्वयो' प्रकरणेन ग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * द्रव्यसत्त्वयोर्भवतिक्रियाङ्गत्वे सति तद्द्वारा प्रकरणेन ग्रहण स्यात् न तु द्रव्यसत्त्वयोः स्वसत्तां प्रत्यङ्गत्व सम्भवतीत्यर्थ. । असम्भवे हेतुमाह * सर्वो हीति * क्रियासिद्धौ व्याप्रियमाण कारक क्रियाङ्ग भवति सत्तासिद्धिवेलायां चालब्धात्मकत्वान्न व्यापार' सम्भवति इत्याशय. । ननूत्पत्त्याख्याद्यभावविकारेण लब्धात्मकस्य सत्ताख्यद्वितीयभावविकारसिद्धौ व्यापार. सम्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * सत्तायास्त्विति * उत्पत्तुमारभमाणस्यापि कुतश्चित्कारणात्सत्तासिद्ध्यभावे सिद्धो घट इत्यात्मलाभव्यवहारासम्भवात् सत्तातः प्रागलब्धात्मकत्वात् तद्व्यापार. सम्भवतीत्याशय । यस्त्वात्मलाभमात्रस्य सत्तातो ऽपवर्गात् समाप्तस्तस्या न वस्तुना साध्यत्वमिति योऽयमाद्यभावविकारेणोपक्रान्तस्यात्मलाभस्य द्वितीयेन पर्यवसानमित्यपवर्गशब्देनोक्त यदि च पञ्चदशस्त्वैराज्ये. स्वसत्तां भावयेदिति वाक्यार्थः स्यात्ततो ऽप्यसाध्यानपेक्षणेन स्तोत्रोपकारस्य साध्यत्वेनासम्बन्धात् न स्तोत्राङ्गत्व स्यादित्याह * तद्व्यतिरिक्तेति * ननु रथन्तर भवतीत्यादौ भवतिक्रियाद्वारेण प्रधानक्रियाङ्गत्वदर्शनादिहापि तथा स्यादित्याशङ्क्याह* यत्त्विति*बृहद्वा रथन्तर वा पृष्ठ भवतीति वचनेन पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनतया विकल्पेन विहितयोर्बृहद्रथन्तरयोर्विकृतावतिदेशप्राप्तायां वैकल्पिकायां सत्तायां रथन्तरसत्तानियमार्थमिद्यमानस्य [illegible] सम्बन्धस्य प्रज्ञानायुक्तं विकृतिप्रकरणग्रहणमित्यर्थः । लोकसि-

ङ्गत्वेन चाज्यादिसत्ताया विधेयत्वायोगात् न तद्द्वाराज्यादीनां स्तोत्रप्रकरणग्रहणं युक्तमित्याह * नचेति * नन्वाज्यादिसत्तायाः स्वरूपतः सिद्धावपि स्तोत्रसामीप्यासिद्धेस्तेन रूपेण विधेयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्ते * स्तुतीति * स्तोत्रसान्निध्यरूपेणासिद्धावपि सत्तायाः पुंव्यापारत्वाभावेनानुष्ठेयत्वाभावाद्विधेयत्वं न सम्भवतीत्या-

[illegible]

धात्वर्थावच्छेदं विनात्मलाभाभावाद्वच्छेदकधात्वर्थविशेषापेक्षायां योग्यतया स्तापनाथमीति सूचयितुं भावनाग्रहणं विधेरश्रुतत्वात् सत्ताया अननुष्ठेयत्वेन विधानानर्हत्वात् अश्रुतविधिकल्पनानुपपत्तेर्न तावद्विध्यन्यथानुपपत्त्या भावनाक्षेपस्तदवच्छेदकस्थापनाख्यधात्वर्थविशेषाक्षेपो वा युक्तः । अविधेयत्वेन चाङ्गत्वायोगात् न स्तोत्राङ्गत्वकल्पिततत्सामीप्यसम्पादनायापि सन्निधिस्थापनाक्षेपो युक्तः सामीप्यसम्पादनरूपेण विधेयत्वादङ्गत्वम् अङ्गत्वं विना सामीप्यासिद्धेरितरेतराश्रयत्वं स्यादित्यभिप्रेत्य निराकरोति * नेति * अग्नेस्तु सन्निधिस्थापनस्य विधानं प्रकरणग्रहणं च युक्तमिति पूर्वपक्षोक्तदृष्टान्तवैषम्यमाह * अग्निमिति * अथ त्विति भाष्यमपि चेत्यनेनापि पूर्वपक्षस्यैव निरासान्मध्ये सिद्धान्तसमर्थनस्यासङ्गतत्वादयुक्तमाशङ्क्याग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादिवदिहाप्यावश्यकत्वं भवति वाच्यभावनाख्यप्रयोज्यव्यापाराक्षिप्तभावनाख्यप्रयोजकव्यापारविध्यन्यथानुपपत्त्या पञ्चदशसंख्यैराज्यैः स्तोत्रोपकारं भावयेदिति विनियोजकवाक्यकल्पनयाज्यानां स्तोत्रसम्बन्धसिद्धेः श्रुतस्य संख्यासम्बन्धमात्रविधानाच्च वाक्यभेद इति वाक्यभेदपरिहाराशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * सिद्धान्तेन चेति * गुणविधिकल्पनायामपि न लक्षणेति पूर्वपक्षिणोक्ते तन्निरासार्थमपि चेति भाष्यमुदाहृतवाक्ये स्तोत्राज्यसामानाधिकरण्यानुपादानादयुक्तमाशङ्क्योत्पत्तिवाक्याभिप्रायेण व्याचष्टे * यदि त्विति * अनेन च यदि वाक्यभेदपरिहारायोत्पत्तिवाक्यविहिताज्यानुवादेन पञ्चदशत्वं गुणो विधीयते ततः सामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थमाज्यशब्देन मत्वर्थलक्षणया विहितेष्वाज्येषु गुणविध्यापत्तेर्लक्षणैव दोष इत्येवं भाष्यं व्याख्यानम् । उत्पत्तिवाक्ये तृतीयानिर्दिष्टानामप्याज्यानां गुणविधौ करणत्वाविवक्षासूचनार्थो भाष्ये प्रथमानिर्देशः संसर्गित्वेनाज्यानाम् अनेकेषामप्येकत्र मेलने सत्येकत्वापत्तेः पृथ-

क्तिनिर्वेरपि पञ्चदशत्वयोगासम्भवात्पञ्चदशाज्यपात्राणीत्याज्यभेदा-
पादकाज्याधारभूतपात्रलक्षणापि गुणवाक्ये स्यादित्याह * संसर्गे-
ति * पलादिपरिमाणभेदे ऽपि पात्रभेदं विनाज्ये भेदबुद्ध्यनुपपत्तेः
पलादिपरिमाणावच्छेदकपात्रभेदोपलक्षणार्थं पलादिग्रहणम् अतः
कर्मनामधेयानीति भाष्यं गुणवाक्यगतानामप्याज्यादिशब्दानां गु-
णविधित्वे वाक्यभेदापत्तेरुत्पत्तिवाक्यगतानां नामधेयत्वस्यासम्ब-
द्धत्वापत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तेनेति * गुणवाक्यव्य-
वहारस्योत्पत्तिवाक्यावगतार्थाधीनत्वेन गुणवाक्ये गुणविधिनाम-
धेयविचारानुपयोगात् उत्पत्तिवाक्यगतानामेवाज्यादिशब्दानां ना-
मधेयत्वसिद्ध्यर्थं गुणवाक्ये गुणविधित्वे वाक्यभेदापादनात् ना-
सम्बद्धतेत्याशयः । यद्यपीति भाष्येण न चैते कर्मणि प्रसिद्धा
इति पूर्वपक्षोक्तं प्रसिद्ध्यभावात्कर्मनामत्वासम्भवमनुभाष्यावयव-
प्रसिद्ध्येत्यादिनावयवोपयोगेन प्रसिद्धिमुपपाद्य तस्मादित्यनेनोप-
संहारः कृतः सो ऽतः कर्मनामधेयानीत्यनेन पुनरुक्त इत्याशङ्क्य सर्व-
हेतुसङ्कलनार्थत्वादपौनरुक्त्यं सूचयितुमाह * गुणवाक्येति * २९४।१
अपि चेति भाष्योक्तसामानाधिकरण्यलक्षणहेतुसङ्कलनार्थं समभि-
व्याहृतेन चेत्युक्तम् । अस्मान्वयहेतुत्वसूचनार्थश्चकारः आज्यार्थ-
वादं पठित्वा व्याचष्टे * यदाजिमिति * प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं
यज्ञं कृत्वा प्रायच्छत्ते ऽन्योन्यस्मा अग्रायणायातिष्ठन्त तानब्रवीदाजि-
मस्मिन्नितीत आजिमायन्निति अर्थवादोपक्रमव्याख्याव्याख्यानरूप-
ताप्रदर्शनार्थमस्मिन् यज्ञे काष्ठां गच्छतेति प्रजापतिवचनादेतानि
स्तोत्राणि काष्ठां कृत्वा यस्मादाजिगता देवास्तस्मादाज्याहंत्वादेषा-
माज्यत्वमित्यर्थवादार्थः । स्पर्शनवचनात्पृष्ठानीति पृष्ठशब्दव्युत्पत्ति-
प्रतिपादनार्थं भाष्यं स्पर्शननिमित्तपृष्ठशब्दप्रतिपादनपरार्थवादाभ-
वणादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तयेति * पृष्ठानि वा असृ-
ज्यन्त इत्युक्ते कथमसृज्यन्तेत्यपेक्षायामापो वा ऋत्वियमार्छन्ता-
सां वायुः पृष्ठे व्यवर्त्तत इत्यार्त्तवयुक्तानामपां पृष्ठे वायोर्विवर्त्तन-
मृतुमत्यामिव स्त्रियां पुंसो ऽभिधीयमानं मैथुनात्मकं स्पर्शनमेव
पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनत्वनिमित्तपृष्ठशब्दवाच्यं रथन्तरादिसृष्टिहेतु-
त्वेनोक्तं भवतीत्याशयः । विवर्त्तनशब्दस्य मैथुनाख्यस्पर्शवा-
चित्वं द्योतयितुं पृष्ठइत्युक्तं स्पर्शनवचनस्य कैमर्थ्यापेक्षायां पू-
र्वोक्तायाः पृष्ठसृष्टेर्हेत्वाकाङ्क्षापूरणार्थत्वेनापेक्षिताभिधानसिद्ध्यर्थं पृ-
ष्ठोत्पत्तिहेत्वभिधानार्थत्वावगमादुत्पाद्योत्पादकभावाभिधानस्य च
कैमर्थ्यापेक्षायां पशवो वै बृहद्रथन्तरे इत्युपक्रम्याभिधा-

नेन रथन्तरादिषु पृष्ठशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तप्रतिपादनार्थत्वाय-गमाद्रथन्तरादीनीत्युक्तम् । अनेन च स्पृशेर्धातोरौणादिके थक्प्रत्यये कृते तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथा इति सूत्रेण सकारलोपे निपातिते ष्टुनाष्टुरिति सूत्रेण च थकारस्य ठकारादेशे कृते ष्टुत्वे च कृते पृष्ठशब्द-व्युत्पत्तिरुक्ता भवति न व्यापो वा ऋत्विग्यमार्च्छीदित्युपक्रम्य ततो वसुवामं समभवत् तन्मित्रावरुणौ पर्यपश्यतां तावब्रूतां वामं मयो-इदं देवेष्वाजनीति तस्माद्वामदेव्यमित्यनन्तरं वामदेव्यशब्दप्रवृत्तिनि-मित्ताभिधानाद्वामदेव्यादिष्वेव पृष्ठशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभिधानार्थता-स्यावसीयते न रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतेष्वित्याशङ्क्याह * तत्प्रकृतिरवाच्येति * अयमाशयः पृष्ठैः स्तुवतइत्युत्पत्तिवाक्ये स्तो-त्रसामानाधिकरण्यात् पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रमेव वाच्यं न रथन्तराद्यपि र-थन्तरं पृष्ठं भवतीत्यादौ पृष्ठशब्दस्य साधनलक्षणार्थत्वात्सामानाधि-करण्यं रथन्तरं पृष्ठाख्यस्तोत्रस्य साधनं भवतीत्यर्थः । पृष्ठैरुपति-ष्ठतइत्यादौ तु रथन्तरादिषु पृष्ठशब्दप्रसिद्धिसिद्धवर्थमनेनार्थवादेन च प्रवृत्तिनिमित्ताभिधानम् । पशवो वै बृहद्रथन्तरम् इत्युपक्रमवशात् प्रतीयते वामदेव्यनौधसश्यैतेषु ज्योतिष्टोमे पृष्ठशब्दाभावात्कथं पृष्ठा-न्यसृज्यन्तेति बहुवचनमित्यपेक्षायां पृष्ठशब्दवाच्यरथन्तरादिप्रकृति-त्वेन तेषामौपचारिकपृष्ठत्वप्रदर्शनार्थस्य पिता वै वामदेव्यं पुत्राः पृष्ठानीति अर्थवादस्य तत्पृष्ठेषु न्यदधुरिति अस्य चावसरप्रदर्शनार्थं ततो वामदेव्यमित्याद्युक्तम् इति पृष्ठैः स्तुवतइत्येतत्तु बहुवचनं प्राण-भृत उपदधातीतिवत् लिङ्गसमवायादिति सप्तमे वक्ष्यते तत्र हि विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवतीति उदाहृत्य किमयं पृष्ठशब्दो ऽतिदेशार्थो न वेति विचारयितु ज्यौतिष्टोमिकपृष्ठविषयो ऽयं पृष्ठशब्दः षाडहि-कपृष्ठविषयो वेति सन्दिग्धे विश्वजितो ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात् तत्र च पृष्ठैः स्तुवतइति सप्तदशानि पृष्ठानि इति बहुवचनवशेन माहे-न्द्रादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दवाच्यत्वावगतेः । पृष्ठबहुत्वसम्भ-वादतिदेशप्राप्तज्यौतिष्टोमिकपृष्ठानुवादत्वाद्यानिदेशार्थो ऽयं पृष्ठश-ब्द इति विश्वजिति सर्वपृष्ठं तत्पूर्वकत्वात् ज्यौतिष्टोमिकानि पृष्ठान्य-स्ति च पृष्ठशब्द इतिसूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भ-वतीत्येकस्यैव पृष्ठस्य ज्योतिष्टोमे विकल्पेन विधानात् पृष्ठबहुत्वाभा-वेन सर्वशब्दायोगात् षाडहिकानामेव रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्व-ररैवतानां षण्णां पृष्ठानामतिदेशार्थः पृष्ठशब्द इति षडहाद्वा तत्र हि चोदनेति सूत्रेण सिद्धान्तयिष्यतानन्तु ज्योतिष्टोमे पृष्ठबहुत्वाभावेन

१ नकारर्धहिव षर्पामित पा० २ पु० दृश्यते ।

बहुवचनानुपपत्तिः स्यात् इत्याशङ्कानिरासायोत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोम इतिसूत्रेण माहेन्द्रस्तोत्रस्यैव बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भवतीति वाक्येन ज्योतिष्टोमे पृष्ठत्वावधारणात् वामदेव्यनौधसश्यैतानां पृष्ठत्वाभावादुत्पन्नानि चान्यतः पृष्ठत्वेनावगतानि स्तोत्राण्यधिकृत्य पृष्ठशब्दप्रयोगात् प्रमाणान्तरापेक्षत्वेन लिङ्गसमवायात् पुरोडाशानलङ्कुर्वित्यादिवद्बहुवचनोपपत्तिरित्युक्तम् । ननु पृष्ठैः स्तुवत इति पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रनामत्वे रथन्तरादिविषयपृष्ठशब्दप्रसिद्ध्यर्थो ऽयमर्थवादो ऽनर्थकः स्यात् । न च पृष्ठैरुपातिष्ठत इत्येतद्वाक्यगतरथन्तरादिविषयपृष्ठशब्दप्रसिद्ध्यर्थो ऽयमर्थवादो युक्तस्तस्याभिधेत्याद्यृग्वाचित्वस्य सप्तमे वक्ष्यमाणत्वात् तत्र ह्ययं पृष्ठशब्दो हिङ्कारादिपृष्ठधर्मातिदेशार्थो न वेति विचारयितुमुभयं स्तोत्रवाची ऋग्वाची वेति सन्दिह्य चित्राधिकरणे स्तोत्रक्रियावाचित्वेन स्थितस्य पृष्ठशब्दस्येहानेकार्थत्वदोषप्रसङ्गादृग्द्रव्यवाचित्वकल्पनानुपपत्तेर्मुख्यानां च पृष्ठानाम् अन्यत्र क्रियावाक्ये विनियुक्तानामिह विनियोगात् मासमग्निहोत्रं जुहोतीतिवद्धर्मातिदेशार्थतेति कर्मणि पृष्ठशब्दः स्यात्तथाभूतोपदेशादिति सूत्रेण पूर्वपक्षिते ऽभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद् द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यादिति सूत्रेणाभिधया शूरेत्याद्यानामृचामयं पृष्ठशब्दो वाचक इति सिद्धान्तयिष्यते उपान्मन्त्रकरण इति उपपूर्वकात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणे ऽर्थे वर्तमानादात्मनेपदस्मृतेः समीपस्थाने च मन्त्रस्य करणत्वायोगादभिधानार्थोपस्थानवाचित्वं धातोः कल्पयित्वोपस्थानकार्यमभिधानं कुर्वतो मन्त्रस्योपस्थाने ऽपि यागस्य कार्यफलं प्रति ग्रहणायोग्यत्वं कुर्वतां यजमानसंस्काराणां याग इव करणत्वोपपत्तेरभिधानार्थमग्निसमीपे तिष्ठेदित्याख्यातपदार्थावगमात् समभिव्याहृतस्य पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रक्रियावाचित्वे सत्यात्मनेपदविप्रतिषेधापत्तेस्तत्परिहारार्थं पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनत्वेनान्यत्र विनियुक्तासु ऋक्षु लक्षणया प्रवृत्त्युपपत्तेः ।

कुशा दूर्वादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

इतिस्मृतेश्च मन्त्राणां विनियुक्तविनियोगाविरोधात् ऋग्वाच्ययं पृष्ठशब्द इति सूत्रार्थः । अतो ऽर्थवादाद्रथन्तरादीनां पृष्ठत्वं तत्प्रकृतित्वाद्वामदेव्यादीनामित्ययुक्तम् । उच्यते रथन्तरादिगीतिविशिष्टानामेव ऋचां पृष्ठसाधनतया पृष्ठशब्देन लक्षयितुं शक्यत्वादन्यथा चाऽभित्वादृग्विशेषप्रतीतावपि करणाभावाद्विशेषणे च पूर्वसम्प्रत्ययाद्रथन्तरं पृष्ठं भवतीत्यादौ च रथन्तरादिषु पृष्ठशब्दप्रयोगा-

तु साम्नो ऽपि चाभिधायकाक्षराभिव्यक्तिद्वाराभिधाने ऽपि स्तुतौ करणत्वोपपत्तेर्न ऋग्वाचित्वाभिधानाद्रथन्तरादिवाचित्वं पृष्ठशब्दस्य प्रसिद्धं किं त्वनुज्ञातमेवेत्यदोषः । द्रव्यसङ्ख्यारूपानेकार्थप्रतिपादितवाक्यभेदपरिहाराशङ्कानिराकरणभाष्यमधिकरणसिद्धान्तोपसंहारादनन्तरम् असङ्गतत्वादयुक्तमाशङ्क्यापकृष्य व्याख्येयमित्याह * द्वावेतावपीति * भाष्यकृता तु प्रधानतो ऽभिसम्बन्ध इत्यनेनैव सूत्रावयवेनावृत्त्या प्रधानक्रियोपादाने सत्येव क्रियावशीकारात्तदभिमुखीभूतयोर्द्रव्यसङ्ख्ययोर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धः स्यात् न त्विह प्रधानक्रियोपादानमस्तीत्येवमेषा शङ्का निराक्रियते इति सूचनार्थेनावता शङ्कापरिहारावन्ते कृतावित्यदोषः । आशङ्कानिराकरणार्थं विशिष्टानामपि भाष्यं विशिष्टवाचिशब्दाभावे ऽप्यरुणैकहायनीद्वभये हुचये ऽष्टाकपालं निर्वपेदिति यद्वा सामानाधिकरण्यमात्रेण विशिष्टप्रतीतिसम्भवादयुक्तमाशङ्क्याह * विशिष्टानामपीति * अयमाशयः गौरश्व इतिवत्परस्परसामीप्यैकविभक्तिनिर्देशमात्रेण सामानाधिकरण्ययोग्यारुणैकहायन्योस्तद्वयाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिं किं तु निर्द्रव्यगुणस्यामूर्तत्वेन क्रियासाधनत्वानुपपत्तेर्निर्गुणस्य च द्रव्यस्यानुपादेयत्वेन क्रियासाधनत्वानुपपत्तेर्द्वयोरेकक्रियानुगृहीतत्वेन द्रव्यगुणान्तरानपेक्षकत्वात् क्रियासाधनत्वानुपपत्त्याग्निहुत्योस्तु देवतात्वेनान्वयात् तस्य चोद्देश्यत्वमात्रेण क्रियासाधनत्वात् अमूर्तस्य निर्गुणस्यापि चोद्देश्यत्वोपपत्तेः क्रियासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या विशेषणविशेष्यभावानवगमे ऽपि तदनभ्युपगमे प्रत्येकमन्वयायाख्यातावृत्त्यापत्तेः प्रधानभूताख्यातावृत्तेश्चात्यन्तान्याय्यत्वात् प्रत्येकं च देवतात्वापत्तेर्गुणभेदेनादृष्टकल्पनागौरवापादककर्मभेदप्रसङ्गादेकक्रियावशीकारायत्तायास्तदन्यथानुपपत्त्या विशेषणविशेष्यभावावगतिः । पञ्चप्रयाजान्यजतीत्यत्र तु प्रधानभूतसाध्यक्रियावाच्याख्यातश्रवणात् न तस्य सामानाधिकरण्यनिर्देशमात्रेण विशेषणविशेष्यभावावगतिः सम्भवतीति । नन्वित्याशङ्काभाष्यमाख्यातनिरपेक्षस्य समभिव्याहारमात्रस्य विशिष्टावगतिकरणत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याह * नन्विति * न तत्पदद्वयमपीत्याशङ्कानिराकरणभाष्य तस्य किलायमाशय पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र विशेषणविशेष्यभूते द्रव्यसङ्ख्ये विधीयेते अनूद्येते वा एकानुवादेनेतरद्वा विशिष्टता वा विधीयते तत्रोभयाविधाने परस्परनिरपेक्षत्वाद्विशेषणविशेष्यभावो न स्यात् लोके कचिद्विशेषणविशेष्यभावेन प्राप्तयोर्द्रव्यसङ्ख्ययोरनुवादे श्रुतस्य प-

द्रव्यस्यानुवादव्यापृतत्वेन स्तोत्रसम्बन्धविधायकत्वाभावात्तत्सम्बन्धानुपपत्तेरानर्थक्यापत्तिः स्वरूपेण चैकमनूद्येतरविधानानर्थक्यापत्तेः स्तोत्रसम्बन्धित्वेन चैकस्याप्यप्राप्तेर्नैकानुवादेनेतरविशिष्टता विधातुं शक्येति तत्रैकभवतिक्रियावशीकारेणोभयोर्विधीयमानयोररुणैकहायन्यादिवद्विशेषणविशेष्यभावोपपत्तेरनुपपत्तिमाशङ्क्याह *न तदिति* भवतिवाच्यायाः सत्ताख्यायाः क्रियाया द्रव्यसंख्ययोः प्रत्यात्मलाभोपकारजननेन गुणत्वात्प्राधान्याभावेनोभयवशीकारसामर्थ्यं नास्तीत्याशयः। ननु निर्द्रव्यायाः संख्याया निःसंख्यस्य च द्रव्यस्यात्मलाभाभावात् कथं सत्तायाः प्रत्येकवार्त्तितेत्याशङ्क्याह* पञ्चदशानीति*अर्थाक्षिप्तयत्किञ्चित् द्रव्यसंख्याक्षेपे ऽप्यप्रधानभूतया क्रियया वशीकर्त्तुमशक्यत्वात् नान्योन्यनियमसिद्धिरित्याशयः। नन्वेकक्रियावशीकाराभावे ऽपि द्रव्यसंख्ययोरितरेतरापेक्षायां सन्निधानेनैतरयोरेव परस्परनियमाद्विशेषणविशेष्यभावो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * एकक्रियावशीकारसम्भवे तद्वशेन विशेषणविशेष्यभावापत्तेः संख्याविशिष्टद्रव्यविधिः शङ्कितुं शक्यते तदसम्भवे तु स्वतन्त्रयोरेव विधानापत्तेस्तस्य च वाक्यभेदप्रसङ्गेनासम्भवात् पाश्चात्येन विशेषणविशेष्यभावेन विधानकालीनस्य वाक्यभेदस्य परिहर्त्तुमशक्यत्वात् नोभयविधिः सम्भवतीत्यर्थः। अविधायक इतिभाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * न चेति * यादृशः क्वचिल्लोके पञ्चदशघटनिक्षिप्तेष्वाज्यपञ्चदशत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावः प्राप्तस्तादृशस्य स्तोत्रेषु विधायकाभावेनाभावात् स्तोत्रेषु विधायकाभावेनाभावात् स्तोत्रसम्बन्धित्वेन विधानानुवादयोगात् स्वतन्त्रानुवादे त्वानर्थक्यप्रसङ्गान्नोभयमनुवादकमित्यर्थः। एकमन्त्रेति भाष्यावयवं प्राक् पठितमपि उभयविध्यनुवादासम्भवाधीनसिद्धित्वात् पश्चाद्व्याचष्टे * तस्मादिति * नन्वेवं सत्याज्यानुवादेन तेषां पञ्चदशत्वसंख्याविशिष्टविधिराशङ्कायामुक्तः सिध्येदित्याशङ्क्याह * नामधेयत्वइति * स्तोत्रनामत्वे सत्याज्यशब्दस्याज्यैः स्तुवतइत्येतद्वाक्यप्राप्तान्याज्यान्यनूद्य संख्याविशिष्टत्वं विधातुं शक्यं घृतानां त्वप्राप्तत्वान्नानुवादः सम्भवतीत्याशयः। अनेन चास्य भाष्यावयवस्याशङ्कानिराकरणमध्यगतस्यापि लिङ्गवलीयस्त्वासिद्धान्तसिद्ध्यर्थतोक्ता लिङादिरहितस्य विध्यशक्तेर्विधायकशब्दानुपपत्तिसमाशङ्क्याह * विधायकमिति * ननु संख्याविशिष्टाज्यविध्यसम्भवे ऽपि पञ्चदशान्याज्यानि स्तोत्रेषु भवन्तीत्याज्यस्य पदस्य स्तोत्रसंख्यापदाभ्यां तत्र सम्बन्धादर्थाद् द्रव्यसंख्ययोर्विशेष-

णविशेष्यभावो भविष्यतीत्याशङ्क्य वैरूप्यापादनेन तन्त्रसम्बन्धनिरासार्थं न चाग्नेर्यमाज्यपदं विशेषणं संख्यां प्रत्युद्देशकमिति भाष्यं वाजपेयाधिकरणवक्ष्यमाणस्य तन्त्रसम्बन्धनिरासस्यानागतावेक्षणन्यायेनेहाभिधानार्थमिति सूचनायोपेक्षितम् । ङप्रत्ययान्तशब्दसामानाधिकरण्यलिङ्गादप्याज्यपृष्ठशब्दयोः स्तोत्रनामतावसीयत इत्याह *पञ्चदशानीति * क्रियामात्रस्य कारकमात्राधीननिरूपणत्वात् घृतानां च कथं चिदुपस्थापकत्वेनोपकारकत्वसम्भवे ऽप्यवाचकत्वेन गुणवत्त्वाभिधानलक्षणां स्तुतिं प्रति कारकत्वायोगात् तृतीयया साधकतमत्वोपचारे ऽपि मुख्यसाधकतमत्वासम्भवात् न तत्संख्यया मुख्यं स्तोत्रत्वमवसीयत इत्याशयः ॥ २ ॥

॥ अथ अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ॥ ३ ॥

१९५।१ तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

निरूढानिरूढत्वेन द्विविधस्यापि नामधेयस्य विचारितत्वादुत्तराधिकरणद्वयानर्थक्यमाशङ्कते * नन्विति * पूर्वोक्तगुणविधिनिरासहेत्वभावादिह हेत्वन्तरेण निरासार्थं चिन्तेति परिहरति * उच्यत इति * वाक्यभेदासम्भवाविह्नत्यनुषङ्गः । तत्रेह तत्प्रख्यान्यशास्त्रसद्भावेन गुणविधिनिराकरणमुत्तरत्र तद्व्यपदेशान्यशास्त्रसद्भावेनेति विवेकः । यथा वाज्यादिशब्दानां गुणवाक्यगतवाक्यभेदालोचनेन गुणविधित्वनिरासस्तथाग्निहोत्राघारशब्दयोरपि गुणवाक्यगततत्प्रख्यान्यशास्त्रालोचनेनेत्यनन्तरसङ्गतिः । तद्व्यपदेशस्य त्वर्थवादगतत्वाद्वैलक्षण्यं, न च यौगिकत्वसाम्यमात्रेण उद्भिदधिकरणानन्तरमेतदारब्धु युक्तं सामानाधिकरण्यनिरपेक्षस्य यौगिकत्वस्य नामधेयासाधकत्वेना।किं चित्करत्वात्तत्प्रख्यत्वपरिहारसंभवासम्भवाभ्यां च सन्देह इति सर्वमनवद्यम् । अग्निहोत्रशब्दस्य देवतालक्षणगुणविधित्वाभिधानार्थं गम्यते हीति भाष्यं चतुर्थीसमासलक्षणाभावादयुक्तमाशङ्क्याह * तत्रेति * ननु सिद्धान्ते प्रमाणान्तरावगतार्थानुवादत्वात्तेन चाग्नेर्देवतात्वावगतेस्तदनुसाराच्चतुर्थीबहुव्रीह्यङ्गीकरणं युक्तं, विधिपक्षे तु प्रमाणान्तराभावान्न लक्षणा । ननु गतसमासाङ्गीकरणं युक्तमित्याशङ्क्यान्येत्युक्तम् । षष्ठीतत्पुरुषे सम्बन्धविशेषानवधारणेन व्यवहारासिद्धेः सर्वहोमानां चाग्न्यधारत्वस्य यदाहवनीयमाक्रमयदेव प्राप्तेः सप्तमीबहुव्रीह्यानर्थक्यात्लक्षणानुगतत्वाद्विशेषाच्च समासान्तरानुपपत्तेः पारिशेष्याच्चतुर्थीबहुव्रीहिरेवावसीयत इत्याशयः । न चेति भाष्ये वक्ष्यमाणं

घोद्भिन्न्यायवैषम्यं चतुर्थीहाङ्गीकरणस्य प्रयोजनमित्याह * अन्तर्णीतेति * प्रसिद्धत्वादिहेतुत्रयं विक्षिप्योक्तं सङ्कलय्य पूर्ववद्व्याख्येयमित्याह * तथैव चेति * पूर्वव्याख्यातिदेशार्थस्तस्योपचारः। ननु गौरवभयेनेहाप्युद्भिच्चित्रादिवद्विशिष्टविध्यनाश्रयणाद्यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीति वाक्ययोरनेकगुणोपादानात्कर्मानुवादेन गुणमात्रविधौ वाक्यभेदापत्तेर्गुणविशिष्टकर्मविधानावगमात् तद्विहितयोः कर्मणोः सन्निधानादग्निहोत्रशब्दो गुणविधिः प्रसज्येत तत्र च सायं होमे ऽग्नेः प्राप्तस्यावगमात्प्रत्ययार्थान्तरसद्भावे चानर्थक्यापत्तेर्नाग्न्याख्यदेवताविधिर्युक्त इत्याशङ्क्याह * सत्यामिति * तद्वर्जमित्यनेनोभयोः सन्निधानाविशेषे ऽपि प्राप्तत्वात् सायं होमवर्जनमिति दर्शितम्। उत्पत्तिशिष्टसूर्यप्रजापत्यवरुद्धे ऽपि प्रातर्होमे ताभ्यां सह समुच्चयेन विकल्पेन वाग्निर्निवेक्ष्यते यद्वाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यत्र वाक्ये ऽग्निहोत्रशब्देन फले विधीयमानो गुणः प्रकृताश्रयापेक्षायां सायं होमे ऽन्याख्यस्य गुणस्यान्यतः प्राप्तेरभिधेयतया फलान्वयायोगेनाश्रयान्तरापेक्षत्वात् प्रातर्होममाश्रयत्वेन गृह्णंस्तद्गुणं सूर्यादिकं बाधित्वा निवेक्ष्यते यद्वा यज्जुहोति तत्सूर्याय च प्रजापतये चेति चशब्देनान्योन्यसापेक्षस्यैव देवताद्वयस्य क्रियाश्रयप्रतीतेः प्रतिकारकं प्रत्ययव्यापाराभावादनेकगुणोपादाने ऽपि वाक्यभेदानापत्तेः सूर्यवाक्यस्यापि गुणसञ्चरितविधिशक्तत्वेन कर्मोत्पादकत्वाभावात् सूर्यप्रजापत्योरुत्पत्तिशिष्टत्वाभावेन बलीयस्त्वानुपपत्तेः सायं च प्रातश्च जुहोतीत्यस्यानुपादेयकालसम्बन्धात् प्रकरणान्तरन्यायेनाश्विनवाक्यवत् पूर्वपक्षे कर्मविधित्वावगमात्तस्य चासम्भवद्विकल्पसमुच्चयसायम्प्रातःकाललक्षणगुणद्वययोगेन यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इतिवत् कर्मद्वयविधायकत्वावगतेस्तद्विहिते प्रातर्होमे वाक्यान्तरविहिताभ्यां सूर्यप्रजापतिभ्यां सह तुल्यबलत्वाद्विकल्पेनाग्निहोत्रवाक्यमग्निं विधास्यतीति वक्ष्यमाणानुषङ्गेण वाक्यं पूरणीयम्। भाष्यकृता सायं च प्रातश्च जुहोतीत्येतद्वाक्यविहितस्य कर्मद्वयस्य यदग्नये च सूर्याय चेति वाक्याभ्यां सायम्प्रातःकालविशिष्टकर्मविशेषानुवादेन देवताविधायकाभ्यां विहितेनाग्निसूर्यादिना नैराकाङ्क्ष्यात्सन्निहिते ऽपि तस्मिन् अग्निहोत्रवाक्येन गुणविधानाशक्तेर्दूरस्थेष्वप्यविहितदेवताकेषु जुहोतिचोदितेषु दर्विहोमशब्दवाच्येषु गुणविधिरित्युक्तम्। तदुपपादयति * होमेति * सूर्याग्निवाक्ययोः कालदेवता-

विशिष्टकर्मविधायित्वे सायम्प्रातर्वाक्यस्य तत्र कालविधायित्वायोगादत्रत्यपूर्वपक्षे चाग्निहोत्रवाक्यस्य कर्मविधायित्वाभावात्कालविशिष्टकर्मविधायित्वापत्तेस्तद्विहिते ऽपि कर्मणि जुहोतिचोदितत्वाद्विहोमशब्दवाच्ये देवताविधिं वक्तुं सर्वशब्दः । नन्वेवं सन्निहित एव सायम्प्रातर्वाक्यविहिते कर्मणि गुणविध्युपपत्तेर्दूरस्थेषु विधिर्न युक्त इत्याशङ्क्य होममात्रेत्युक्तं सूर्याग्निवाक्ययोः कालविशिष्टकर्मानुवादेन देवताविधायकतया विशेषरूपत्वात् सन्निहितदेवतावरुद्धे कर्मणि सन्निहिते ऽप्यग्निहोत्रवाक्यं होममात्रानुवादेन देवताविधायकतया सामान्यरूपत्वात् ततो दुर्बलं न शक्नोति देवतान्तरं विधातुमित्याशयः । नन्वसन्निहितस्य कर्मणो प्रत्यभिज्ञानात् कथमनुवाद इत्याशङ्क्यैकवाक्योपात्तजुहोतिसामर्थ्यात् प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तिरुक्ता । नन्वाघारमाघारयतीत्येतद्वाक्यविहिते कर्मणि चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्तस्याघारमाघार्येतिरिति. प्राचीनं प्रयाजान् यजतीति वाक्यान्तरेणाघारशब्दवाच्यस्य क्षरणार्हद्रवद्रव्यस्य चतुर्गृहीतस्याज्यविशेषरूपेण प्राप्तत्वात् सामान्यविधेश्चाविशेषोपसंहारेण पयःप्रभृतिद्रवद्रव्यान्तरप्रापकत्वायोगात्तत्प्रत्यभिज्ञान्तरसद्भावेनाघारशब्दस्य गुणविधिरत्र न युक्तमित्याशङ्क्याघारश्चेति भाष्येणाघारशब्दवाच्यं द्रव्यमात्रमुपांशुयाजे विधीयत इत्युक्तं तदुपपादयितुमाह * तथेति * ननु क्षारितस्य नष्टत्वात्कथं प्रयोजनापेक्षेत्याशङ्क्याह * धर्ममात्रं चेति * प्रतिपत्त्यर्थत्वे दृष्टार्थत्वात् सर्वस्य क्षारणं स्यात् इदं त्वदृष्टसंस्कारार्थत्वात् शब्दमात्रे ऽनुष्ठिते ऽपवृज्येतेत्यर्थः * तत्क्षारितेति * तस्मादित्यर्थे तदित्यव्ययम् । ननु यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादित्यभिधवस्य स यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं बिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ता संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति भक्षस्य च प्रकरणेन यागसाधनसंस्कारतया प्रत्यभिज्ञानादभिषवयुक्तानां पूतिकाख्यानां वृक्षविशेषाणां भक्षयुक्तस्य च न्यग्रोधस्यावरोधांश्च फलानि चौदुम्बराण्याश्वत्थानि प्लाक्षाणि अभिषुणुयात्तानि भक्षयेदित्यैतरेयब्राह्मणे ऽवरोधशब्दवाच्यानां स्तिभिनीनामौदुम्बरादिफलसाहित्यश्रवणात्तत्समुदायस्य भूम्ना फलचमसशब्दाभिधेयस्य यागसाधनत्वं युक्तं क्षारणस्य तु कथमित्याशङ्क्याह * लोके ऽपि चेति * क्षारणस्याप्युपयोक्ष्यमाणसंस्कारत्वेन लोके ऽवधारणात् तद्युक्तस्य द्रवद्रव्यस्यावश्यं कचित्कर्मणि साधनत्वावगतेर्युक्ता प्रयोजनापेक्षेत्याशयः । प्रयोजनापेक्षामुपसंहरति * तेनेति * ननु यदि सोमं न वि-

न्देति सोमाभावे पूतिकानां प्रतिनिधिनियमार्थेन विधिप्रतीतेस्तत्कार्यकारित्वं युक्तमाघाराख्यस्य तु द्रव्यस्य कस्य चिदभावे विध्यभावात् प्रतिनिधित्वाप्रतीतेः कथं कर्मापेक्षेत्याशङ्कानिरासाय प्रतिनिधित्वरहितदृष्टान्तानराभिधानं पूतिकादिवत् संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्यास्यापि कर्माङ्गत्वावसायात् विशेषानवगतेः सामान्यतस्तावदभिलापोऽस्तीत्यर्थः । नन्वेवमपि उपांशुयाजार्थत्वापत्तिः कथमित्याशङ्क्याह * प्रकरणेति * पार्वणहोमादिनिवृत्त्यर्थः प्रधानशब्दः नन्वक्रियात्मकत्वेन द्रव्यस्य प्रकरणग्राह्यत्वात् स्ववाक्योपात्तेनैव कर्मणान्वयो युक्तो न प्रकृतेनेत्याशङ्कानिरासार्थं वृद्धसम्मतिमाह * आह चेति * श्रुतः संस्कारेण सम्बन्धो यस्य द्रव्यस्य तन्मुख्यैः प्रथमावगतैः स्ववाक्योपात्तैः कर्मभिरसङ्गतमपि कर्मान्वयं विना संस्कारसम्बन्धायोग्यत्वात्प्रकृतैरन्वयं यातीत्यर्थः । यद्वा यदि सोमं न विन्देत यदि सोमं विभक्षयिषेदिति च मुख्ययागसाधनसोमप्रसङ्गात् पूतीकफलचमसयोस्तत्कर्मकारित्वप्रतीतेः प्रकृतकर्मान्वयो युक्तोऽस्य तु कथमित्याशङ्कानिराकरणार्थं मुख्यैराघारणसंस्कार्यैर्द्रव्यान्तरे यद्यप्यसङ्गतमित्युक्तम् । एवमाघारवाक्यस्य संस्कारविधायित्वमङ्गीकृत्य संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्योपांशुयाजे द्रव्यविनियोगपर्यवसायितोक्तेदानीं वाक्यस्यैवोपांशुयाजे द्रव्यविनियोजकत्वमाह * अथ चेति * नन्वाघारणलक्षणधात्वर्थभेदाच्छब्दान्तरन्यायेन भावनाभेदप्रतीतेः कथमुपांशुयाजभावनानुवाद इत्याशङ्क्याघारद्रव्यसाध्यत्वादेवेत्युक्तम्। आघारणक्रियायोगमपृत्ताघारशब्दवाच्येन यत् साध्यते तदाघारणमेव भवतीत्येवं प्राप्तो धात्वर्थः प्रत्ययानुग्रहायानूद्यमानो न भावनां भिनत्तीत्याशयः । नन्वत्र शुद्धभावनावाचिकरोत्यश्रवणात् शुद्धस्य चाख्यातस्याप्रयोज्यत्वात् धातुविशिष्टेन प्रत्ययेन धात्वर्थावच्छिन्नभावनानुवादपूर्वकद्रव्यविधानापत्तेः प्रागेव धात्वर्थप्राप्तिर्वाच्येत्याशङ्कानिरासायान्यथाप्राप्तिमाह * ध्रौवप्राप्तेति * तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नौ उपांशु २९६।१
पौर्णमास्यां यजन्नित्यस्य कालविध्यर्थत्वेनाज्यविध्यर्थत्वासम्भवात्सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यमित्याज्यप्रापकमुक्तम् एवं तर्ह्यविलीनाज्यस्य होमाशक्त्यैव व्यावृत्तेराघारशब्दस्याज्यविशेषपरत्वायोगात् आनर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य * क्षरणेत्युक्तम् * क्षरणात्मकत्वसिद्ध्यर्थं प्रागाज्यप्राप्त्यभ्युपगमे व्यानर्थक्यपरिहारायाज्येन सह विकल्पमानं द्रवद्रव्यमात्रं विधीय-

१ यवागादिति २ पु० पा० ।

तद्दत्याशयः। ननु नामधेयत्वेनैवानर्थक्यपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * क्षरणात्मकत्वविशेषस्य धात्वर्थपर्यालोचनयैव सिद्धेर्नामानर्थक्यमित्यर्थः। आघारणस्य च तस्याघारमाघारयेति काश्रुत्या प्रयाजार्थजौहवचतुर्गृहीताज्यसंस्कारार्थत्वावधारणात् संस्काराणां च संस्कार्यनिष्ठत्वात्तद्विशेषेणैव विशेषसिद्धेर्नामानर्थक्यमित्याह * न चेति * आघारशब्दे गुणविध्यर्थे ऽपि मत्वर्थलक्षणा नास्तीत्यभिधानार्थमाघार इति भाष्यं गुणविधित्वेनाभिमतस्याघारशब्दस्य द्वितीयान्तत्वाद् गुणत्वाभिधानाशक्तेरयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * मुख्यैवेति * विधित्सितगुणप्रख्यमन्यच्छास्त्रं यस्मिन्तदपि नामधेयमिति पूर्वसूत्रगतयस्मिन्छब्दानुषङ्गेण[1] च सूत्रं योजयन् सिद्धान्तमाह * अत्रेति * पूर्वसूत्रनिर्दिष्टगुणपरामर्शार्थत्वेन तच्छब्दं व्याख्यातुं विधित्सिते गुणेत्युक्तम् अनेन च स विधित्सितो गुणः प्रख्याप्यते प्राप्यते ऽनेनेति विग्रहो दर्शितः। अग्निप्रजापत्योर्द्वयोः शाखान्तरप्राप्तयोरग्नेः पुनर्वचनं प्रजापतिपरिसंख्यार्थमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षश्रुतपरिसंख्यायां त्रिदोषतापत्तेः परिसंख्येयस्य च विध्यानर्थक्यापत्तेरयुक्ता परिसंख्येत्यभिधानार्थं प्रजापतिनिवृत्त्यर्थमित्यादिभाष्यं व्यर्थतयोक्त्या व्याख्यातं भवति इह च सो ऽग्नः प्राप्तो यदग्नये चेति टुप्टीकायामुक्तत्वादिहापि देवताद्वयस्यापरे वाक्ये वाक्यान्तरतः प्राप्तः कालो ऽनूद्यतइत्याधाराग्निहोत्राधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् भाष्यकृद्वार्तिककृतो ऽपि यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्येतदेव तत्प्रख्यशास्त्रान्तरमभिमतं लक्ष्यते भिन्नपदोपात्तस्यापि देवताद्वयस्य चशब्दात् परस्परसापेक्षस्याख्यातान्वयप्रतीतेः। प्रत्येकं विधिव्यापाराभावात् वाक्यभेदानापत्तिश्चादीनां हि निपातोपसर्गाणां पृथक्पदत्वे ऽपि केवलाप्रयोगित्वेन स्वातन्त्र्येणार्थप्रतिपादकत्वाभावात्पदान्तरार्थातिशयद्योतनार्थत्वावधारणात् तत्समभिव्याहृतस्य नामपदस्याख्यातपदस्य वा तदर्थापेक्षेण स्वार्थासमाप्तत्वात् पदान्तरान्वयानुपपत्तेश्चशब्दोपहितयोरग्निप्रजापतिशब्दयोराख्यातान्वयान्नेतरेतरनिरपेक्षयोः प्रत्येकं विधिव्यापारो युज्यते अत एव गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति चशब्दसमुच्चितानां[2] दक्षिणात्वाद्विकृतौ धेनुर्दक्षिणेति श्रुतायाः धेन्वाः प्राकृतकृत्स्नदक्षिणाविकारत्वं द-

१ तच्छब्दसमनन्तरयच्छब्दानुषङ्गं चेति २ पु० पा०।

२ चशब्देन समुच्चितानामिति २ पु० पा०।

ष्टोमे वक्ष्यते तत्र ह्येष भूर्ज्योतिस्त्रिवृद् सर्वस्तस्य विश्वज्योतिः स्तोत्रीया धेनुर्दक्षिणेत्युदाहृत्य किं धेनुर्गवां निवर्त्तिकोतकृत्स्नाया दक्षिणाया इति सन्दिग्धे यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यनेन न्यायेन दक्षिणासम्बन्धे प्रथमं गवादीनामुपादानेनोद्देश्यत्वावगमात् उद्देश्यगतस्य चशब्दोक्तस्यापि साहित्यस्याविवक्षितत्वात् प्रत्येकं दक्षिणात्वावगतेर्गोत्वैकार्थसमवेतदोग्ध्रीत्ववाचिना धेनुशब्देन गवामेव दोग्ध्रीणां निवृत्तिप्रतीतेरेकवचनेन च द्वादशशतसंख्यानिवृत्तिप्रतीतेर्यथा सौर्यं चरुं निर्वपेदिति निर्वापलक्षणगुणशब्दे नैष्टिको विध्यन्तो नियम्यते तथा धेनुशब्देन गोमात्रनिवृत्तेर्नाश्वादिनिवृत्तिरिति तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वात् सामान्यात्सन्निकारः स्यात् यथेष्टिर्गुणशब्देनेति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वाद्दक्षिणार्थस्य गुणानां चार्थैकत्वाद्द्वैधे विकृतौ श्रुतिभूतं स्यात्तत्समवायो हि कर्मभिरिति सूत्रेण सिद्धान्तितं तस्यार्थः सर्वस्य क्रतुदक्षिणयस्य धेनुर्विकारो बाधिका कुतः तस्य विश्वज्योतिः स्तोत्रीया इति तच्छब्दानुषङ्गेण तस्य भूनाम्नः क्रतोर्धेनुर्दक्षिणेति कृत्स्नक्रतुसंयोगाद्विकृतौ भूनाम्नि क्रतौ प्राकृतेऽर्थे दक्षिणात्मके कार्ये श्रुतितो भूनं प्रत्यक्षश्रुत्या प्राप्तं धेनुद्रव्यमानुमानिकं सर्वदक्षिणाबाधकं स्यात् । ननु ज्योतिष्टोमे बहुद्रव्यानतानामृत्विजां कर्मसम्बन्धावगतेस्तद्विकृतौ भुव्यप्येकद्रव्यानतानां कर्मसम्बन्धो न युक्त इत्याशङ्क्य * तत्समवायो हीत्युक्तम् * तथा दक्षिणया ऋत्विजां कर्मसम्बन्धावधारणात् एकेनापि द्रव्येण दक्षिणात्वेन भुतेनानतानां कर्मसमवायो युक्त इत्यर्थः । ननु गवादिद्रव्यजन्यानामानतीनां भेदान्न गोजन्यानत्यर्थं विहितया धेन्वाश्वादिनिवृत्तियुक्तेत्याशङ्क्यैकत्वाद्दक्षिणार्थस्येत्युक्तम् । ऋत्विगानत्युपायापेक्षायामृत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्यानतिसाधनवाचिदक्षिणाशब्दस्य ददात्यन्वयाद्दक्षिणायाश्चोपादेयत्वेन विवक्षितैकसंख्यत्वात् तदर्थस्य प्रयोजनस्यानमनस्याप्येकत्वमित्यर्थः । ननु दक्षिणां ददातीत्येकवचनश्रवणेऽपि गौश्चाश्वश्चेत्यादिवाक्ये दक्षिणासमुच्चयप्रतीतेस्तत्प्रयोजनानतिभेदोऽवसीयत इत्याशङ्क्य गुणानां चार्थैकत्वादित्युक्तं चशब्देनेतरेतरसहितानामेव गवादीनां दक्षिणात्वप्रतीतेस्तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्येकवचनाच्च समुच्चितानामेव दक्षिणात्वमित्यर्थः । गवादीनामुद्देश्यत्वात् साहित्याविवक्षाशङ्कानिरासायोपादेयत्वज्ञापकार्थं गुणशब्देनाभिधानं दक्षिणात्वं च गवादीनां प्रत्युद्देश्यमिति ज्ञापयितुमर्थशब्देनोक्तं ततश्च यथैव गौर्दक्षिणेति न प्रत्येकं दक्षिणाशब्दः

सम्बध्यते तथाऽप्यग्नये जुहोति प्रजापतये जुहोतीति प्रत्येकमाख्यात सम्बन्धाभावान्न वाक्यभेदापत्तिः । न चैतावताग्नीषोमादिवत्समुच्चितयोर्देवतात्वापत्तिः पृथक्चतुर्थीनिर्देशेनेतरेतरनिरपेक्षयोरेव देवतात्वप्रतीतेः पदान्तरसम्बन्धे हि चशब्दात्साहित्यं प्रतीयते न विभक्तिसम्बन्धे तत्सम्बन्धात् यागपरिपूर्णस्य पदान्तरेण चशब्देनान्वयानुपपत्तेः । तस्माद्देवतयोरेवात्र चशब्दात्साहित्यमवगम्यते न संहितयोर्देवतात्वं न चाग्निसूर्यवाक्याभ्यां देवताविधौ तत्प्रकाशनसमर्थयोर्मन्त्रयोर्लिङ्गादेव प्राप्तेरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति मन्त्रविध्योस्तदर्थशास्त्रसद्भावेनानर्थक्यं शङ्कनीयम् अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति च मिश्रलिङ्गमन्त्रविधिपर्युदस्तयोः केवललिङ्गयोः प्रतिप्रसवार्थं विधानार्थवत्त्वोपपत्तेश्चतुर्थीतश्च मन्त्रवर्णदौर्बल्यात् प्रजापतेरपि च यज्ञसाधनत्वधर्मयोगात् अङ्गनेर्वा गत्यर्थादग्निशब्दव्युत्पत्तेर्हिरण्यगर्भत्वसम्बन्धसामान्याद्वाग्निशब्देनैन्द्रीयवद्गौणयावृत्त्याभिधानोपपत्तेर्न चतुर्थीसद्भावे देवताप्रापकस्य युक्तं मिश्रलिङ्गमन्त्रपक्षे च द्विदेवत्यहोमापत्तेः केवलस्याग्नेर्देवतात्वाभावान्नित्यवदनुवादो न युक्तः । प्रजापतिमात्रविधेश्चैकस्यैव वाक्येन सिद्धेरन्यतरवाक्यानर्थक्यं व्यवस्थानपेक्षणाच्च सायम्प्रातःशब्दावनर्थकौ स्याताम् तस्मादाघाराग्निहोत्राधिकरणे मान्त्रवर्णिकदेवताभिधानं परमतेनेति द्रष्टव्यम् । ततश्च ब्राह्मणेनाग्निसूर्ययोः शुद्धयोर्देवतात्वविधानाच्छुद्धावेवाग्निसूर्यौ द्रव्यत्यागवेलायामुद्देष्टव्यौ न मन्त्रवर्णानुसारेण ज्योतिष्ट्वगुणविशिष्टाविति यदग्नये चेति ब्राह्मणान्तरेण सायं होमेऽग्निविधानाच्चतुर्गृहीतं वा इत्यनेनाघाराख्ये कर्मणि द्रव्यविधानादग्निहोत्राघारशब्दयोर्विधानार्थत्वं युक्तमित्यभिधानार्थं यदग्नये चेत्यादिभाष्यं दर्विहोमोपांश्वनुयाजयोर्गुणविधिः पूर्वपक्षोक्तस्य कर्मान्तरगतेन गुणविधिना वैयर्थ्यानापादनादयुक्तमित्याशङ्कते * अत्रेति * पूर्वपक्षिणा उक्तमपि सायंहोमे देवताविधिमाघारे च द्रव्यविधिमापाद्य तदुक्तमित्येतं भाष्यं समाधातुमग्निहोत्रशब्दस्य तावत् परमार्थतो विधानार्थत्वं नास्तीत्याह * उच्यत इति * यद्यग्निहोत्रशब्दो प्राप्तार्थत्वात् विधेयसमर्पकः स्यात् ततोऽस्य विधेयगुणविषयभूतकर्मापेक्षिणः प्रकृते प्रातर्होमे दूरस्थेऽपि वा दर्विहोमे निवेशः स्याद्विशिष्टविधौ गौरवा-

१ मान्त्रवर्णिकपुस्तके पदस्य ति २ पु० पा० ।

पत्तेः । कर्मानुवादेन गुणविधानस्य युक्तत्वात् यदग्नये चेति त्वन्ये-
न शास्त्रेणाग्नेहोत्रेण हूयमानेन हविषा सम्बन्धे कृते प्रवर्त्तमान-
त्वेन प्राप्तार्थत्वादग्निहोत्रपदे ऽनुवादलक्षणं स्पष्टमित्यर्थः । न केवलं
प्राप्तार्थविधानात् गुणविध्यसम्भवः किं त्वनुवाद्यकर्माभावादपीत्याह
* अनूद्येति * तनश्च प्रकृतकर्मानुवादेन गुणविधावुत्पत्तिशिष्टसूर्या-
वरोधेन प्रातर्होमे गुणविध्ययोगात् सायं होमे गुणविध्यापत्तेस्तत्र
चाग्नेः शास्त्रान्तरेण प्राप्तेः सिद्धा तत्प्रख्यतेत्याह * प्रकृतमिति *
ननु तत्प्रख्यतापरिहारायैवाप्रकृतौ विधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह *
अन्यथेति * प्रत्यभिज्ञायमानविषयत्वं नानुवादानां प्रकृतपरिग्रहस्य
न्याय्यत्वादित्यर्थः । न केवलं तत्प्रख्यत्वात् प्रत्यभिज्ञायमानदोषाभ्यां
प्रकृता ऽप्रकृतानुवाद्यकर्मालाभः किं त्वप्राप्तत्वादपीत्याह * नेति *
गुणविधित्वाभावे तर्ह्यग्निहोत्रवाक्यस्य का गतिरित्याशङ्क्याह *
तस्मादिति * ननु यदग्नये चेत्यादीनां ऋजुमाघारयतीत्येवमादी- २९७।१
नां गुणसंक्रान्तियुक्तित्वात् कर्मविधायित्वासम्भवे ऽपि सायं च प्रा-
तश्च जुहोतीत्यस्यानुपादेयकालसम्बन्धादग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम
इत्यस्य चानुपादेयफलसम्बन्धाद्यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य
चानुपादेयनिमित्तसम्बन्धादूर्ध्वमाघारयतीत्यस्य चानुपादेयदेशस-
म्बन्धात् प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मविधायित्वात् तद्विहितयोः कर्म-
णोरग्निहोत्राघारशब्दौ गुणविधौ भविष्यत इत्याशङ्क्याह * नाय-
मिति * सिद्धान्ते तावदग्निहोत्राघारयोरन्यविहितयोः कर्मणोः प्र-
त्यभिज्ञानात् प्रकरणान्तरन्यायाभावात्पूर्वपक्षे ऽपि विशिष्टविधेः
क्व चिदनभ्युपगमात् केवलस्य गुणस्य कर्मणो वा विधेयत्वापत्तेर्न
प्रकरणान्तरन्यायः सम्भवतीत्याशयः । ननु भिन्ने जुहोतीत्यादिष्व-
विहितदेवताकेषु दूरस्थेषु दर्विहोमेषु कर्मप्रत्यभिज्ञाभावेनानुपादेय-
निमित्तादिसम्बन्धेन च प्रकरणान्तरन्यायात् कर्मविधिप्रतीतेस्तत्र
देवताविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * दूरस्थस्येति * तेषामसम्बन्ध-
व्यवायेनाबुद्धिस्थत्वान्नानुवादः सम्भवतीत्यर्थः । कुण्डपायिनामिदं
कौण्डपायिनं कुण्डपायिनामयनाख्यं सत्रं तत्सम्बन्धिनो होमस्य
मासमग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य असम्बद्धव्यवायेनाबुद्धिस्थत्वा-
द्यदग्नये चेत्यादिदेवताविधौ दध्ना जुहोतीत्यादिद्रव्यविधौ चानु-
वादो यथा न युक्त इत्यातिदेशिककर्मसम्बन्धाङ्गीकरणेन दृष्टान्त-
सिद्धिः । यदाहवनीये जुहोतीत्यादौ द्रव्यदेवतयोरुपदेशतो ऽतिदे-[1]

१ प्राप्तार्थत्वादिति पु॰ पा॰ ।

२ असम्बद्धपदव्यवायेनेति पु॰ पा॰ ।

ज्ञातो वा लाभासम्भवेनारूपत्वात्कर्मणो विध्यनुपपत्तेरगत्या दूरस्थानुवादाश्रयणमित्याशयः । एवं कर्मानुवादेन गुणविधित्वे ऽग्निहोत्रवाक्यस्य पूर्वपक्षयुक्ते निरस्ते यदि कश्चिद् गुणविशिष्टकर्मविधिमङ्गीकृत्य प्रत्यवतिष्ठेत तं प्रति अन्यतो विशेषणांशस्य विशेष्यांशस्य वा प्राप्तिसम्भवे विशिष्टविधिगौरवाश्रयणमयुक्तम् । यदग्नये चेति वाक्यान्तरेण चोभयवादिसिद्धगुणविधित्वेनेह विधित्सितस्य प्राप्तत्वात् व्यर्थं विशिष्टविधानमित्युत्तरद्वयं वाच्यमित्याह * विधीयतामिति * विकल्प्यते ऽन्यथा पूर्वपक्षो दूष्यत इत्यर्थः देवताधिकरणे देवताप्राधान्यस्य निषेध्यमानरूपतया होत्रशब्दाभिधेयस्य हूयमानस्यान्यर्थत्वाभावात् प्रकृतिविकारभावायोगाच्च चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैरिति चतुर्थीसमासलक्षणाभावात् व्यधिकरणबहुव्रीहेश्च नियतविषयत्वान्न चतुर्थीबहुव्रीहिर्युक्त इत्याह * नेति * समासान्तरं तर्हि भवत्वित्याशङ्क्याह * न चेति * ननु शेषलक्षणाया अपि षष्ठ्याः सम्प्रदानसम्प्रदेयलक्षणसम्बन्धविशेषनिष्ठत्वसम्भवाद्देवतायाश्च सम्प्रदानशब्दवाच्यं त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वप्रतिग्रहीतृत्वसमुदायैकदेशेन त्याज्यद्रव्योद्देश्यत्वेन प्रतिग्रहीतृत्वांशाभावे ऽपि समुदायलक्षणया सम्प्रदानत्वोपपत्तेः षष्ठीतत्पुरुषेण देवताविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * य इति * विधौ लक्षणानुपपत्तेरिति भावः । षष्ठीसमासाश्रयणे ऽपि व्यधिकरणबहुव्रीहेरसामञ्जस्यात्तत्पुरुषो ऽभ्युपगन्तव्य इति तत्पुरुषादित्यनेनोक्तं यस्मिन्नग्नये होत्रं होमे तद्धोमात्मकं कर्माग्निहोत्रशब्दवाच्यं भवतीति भाष्येण सिद्धान्ते ऽपि चतुर्थीबहुव्रीहिराश्रितः स कथं समञ्जसः स्यादित्याशङ्क्याह * अनुवाद इति * नामधेयत्वे ऽनुवादत्वात्तस्य च प्रमाणान्तरपारतन्त्र्यादन्यतः सिद्धे देवतात्वलक्षणसम्बन्धविशेषे तल्लक्षणायां सम्बन्धमात्रवाचिन्यपि षष्ठी हूयत इति च कर्मणि जुहोतेर्धातोर्हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्नित्यौणादिके त्रन् प्रत्यये कृते सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति च गुणे कृते होत्रशब्दव्युत्पत्तेरग्निहोत्रशब्दस्य बहुव्रीहिं विना जुहोतिसामानाधिकरण्यायोगाद्व्यधिकरणे बहुव्रीहिः कण्ठेकालवत्कथ्यत इत्यर्थः । यथा ऽश्वार्थो घास इति प्रमाणान्तरसिद्धतादर्थ्यविवक्षायामपि प्रकृतिविकारभावाभावेन तदर्थसमासायोगात् तादर्थ्यलक्षणार्थः षष्ठीतत्पुरुषः कथ्यत इति दृष्टान्तार्थः । ननु यद्यपि गौरवापत्तेस्तत्प्रख्यशास्त्रान्तरसद्भावाच्च विधिर्न युक्तः । नापि च सायं होमे गुणविधिः दूरस्थस्यानुवादाभावाच्च न दार्विहोमे गुणविधिः तथापि प्रकृते प्रातर्होमे देवताविधिर्भविष्य-

तीत्याशङ्क्याह * विधातव्यश्चेति * बहुव्रीह्यर्थस्य होमस्य प्राप्तत्वाल्लोहितोष्णीषादिवत्तद्विशेषणभूतयोर्द्रव्यदेवतयोर्होत्राग्निपदार्थयोः सम्बन्धो जुहोतिपरेण प्रत्ययेन विधातव्यः स्यादित्यर्थः। समासानुपपत्त्यादिदोषसमुच्चयार्थश्चशब्दः। ननु प्रातर्होमेऽग्नेरविधाने निमित्ताभावाच्चाग्निहोत्रनामधेयानुवादः सम्भवेदित्याशङ्क्याह * एकदेशेऽपि चेति * अग्निहोत्रवाक्योत्पादितस्य कर्मणः सायं च प्रातश्च जुहोतीति वाक्यान्तरवशात्सायम्प्रातरावृत्तावपि ज्योतिष्टोमवद्रूपभेदाभावात् तदेकदेशे सायं होमेऽग्निदेवत्यत्वज्ञानादग्निहोत्रे नामधेयानुवादोऽवगच्छामीत्यर्थः। एतच्चाहवनीये होमो नापरयोरिति गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोर्होमनिषेधाद् बह्वृचब्राह्मणे सप्त च शतानि विंशतिश्च संवत्सरे सायमाहुतयः सप्तशतानि विंशतिश्च संवत्सरे प्रातराहुतयः तावत्यो ऽग्नेर्यजुष्मत्य इष्टकाः 'संवत्सरेणाहास्याग्निना चित्येनेष्टं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्याहवनीयाहुतिसंख्ययैवाग्निहोत्रस्य स्तुतत्वात् प्रातर्होमे चाहवनीये ऽग्निदेवत्यहोमाभावात्तत्पक्षाश्रयणेनोक्तं द्वे आहवनीये जुहोति चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रोऽन्वाहार्यपचन इति तु दशाहुतिपक्षे। द्वे आहवनीये द्वे गार्हपत्ये द्वे अन्वाहार्यपचन इति षडाहुतिपक्षे वा प्रातर्होमेऽपि गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोरग्नये गृहपतये स्वाहाऽग्नये रयीशपतये स्वाहेत्यादिमान्त्रवर्णिकाग्निदेवत्यहोमसद्भावादग्निहोत्रशब्दप्रवृत्तिः सुतरां युज्यते यथा च परपदार्थसम्बन्धविधानादिक्लेशापत्तेर्नाग्निहोत्रशब्दस्य 'प्रकृतेऽपि प्रातर्होमे गुणविधित्वं युक्तं तथाघारशब्दस्यापि क्षरणसमर्थद्रव्यमात्रवाचित्वं कल्पयित्वा तस्यान्यत्र विनियुक्तस्यापि द्वितीयामात्रेण संस्कार्यत्वं कल्पयित्वा तदन्यथानुपपत्त्योपांशुयाजाङ्गत्वकल्पनायामाघारयति परेण वा प्रत्ययेनोपांशुयाजभावनामनूद्याघाराख्यद्रव्यविधिकल्पने ध्रौवाज्यप्राप्तापादितक्षरणात्मकत्वोपांशुयाजभावनानुवादेन वा द्रव्यविधिकल्पनेति क्लेशापत्तेर्नाघारशब्दस्योपांशुयाजाख्येन कर्मणा सह तदङ्गभूतार्थाभिधानेनान्वयो युक्त इत्याह * आघारस्येति * ततश्चोपांशुयाजे द्रव्यविध्यसम्भवात् आघारयतीत्याख्यातविहिते कर्मण्याघारशब्दस्य द्रव्यविधित्वापत्तेस्तत्र च चतुर्गृहीतवाक्येनैव द्रवद्रव्याज्यप्राप्तेः। प्रयाजाज्यसंस्कारार्थे चाघारे द्रव्यान्तरानपेक्षणात्पयःप्रभृति द्रवद्रव्यमात्रविधानानुपपत्तेः तत्प्रत्ययस्याख्यातान्तरसद्भावोऽपरिहार्य इत्याशयः। नन्वस्य संस्कारकर्मत्वे सति यज्ञाय्यकृतोऽच्यत इत्यादिना धारणाक्रियया प्रयाजद्रव्यस्यैकदेश-

क्षरणात्मकातिशयाधायकत्वे क्षारितैकदेशस्य च प्रयाजयागसाधनत्वेन संस्कारानर्थक्याभावात् संस्कारकर्मत्वं त्वयाऽप्येष्टव्यं संस्कारस्य च संस्कार्यनिष्ठत्वेन तद्विशेषादेव विशेषसिद्धेर्न नाम्ना प्रयोजनमित्याशङ्क्योच्यते एतदेवाघारस्य प्रधानकर्मत्वमुक्तं तदयुक्तम्। प्रयाजाङ्गरूपत्वेन प्रधानत्वायोगात् अयागरूपस्यापि स्तोत्रशस्त्रादेः प्रधानकर्मत्वदर्शनात् द्रव्यदेवतान्वयेन यागत्वापादनमनर्थकं क्षारणात्मकत्वेन च प्रक्षेपाधिक्यात् प्रस्तरप्रहरणवद्धोमत्वापत्तेर्यजतेर्नामधेयमित्येतदप्ययुक्तमित्याशङ्कात्रयनिरासं सूचयन् सर्वत्र धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयादाघारमग्निहोत्रमिति द्वितीयान्तस्य सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तत्सामर्थ्यमयुक्तमित्याशङ्कां निरस्यति * सामानाधिकरण्यं चेति * कर्तृव्यापारव्याप्यत्वं विना करणत्वायोगात् तदाक्षिप्तकर्तृव्यापारव्याप्यत्वेनानीप्सितकर्मत्वरूपसाध्यांशविवक्षया सामानाधिकरण्यं युक्तमित्यर्थः। नन्वेवं सति तृतीयान्तस्याप्युद्भिदादिपदस्य गुणविधित्वे ऽर्थाक्षिप्तसाध्यांशविवक्षया वैयधिकरण्येनान्वयोपपत्तेर्न मत्वर्थलक्षणापत्तिरित्याशङ्क्य हेत्वुक्तम्। इह नामधेयत्वपक्षे साध्यांशविवक्षा गुणविवक्षौ गुणविधौ त्वपूर्वसाधनांशे गुणो विधातुं करणत्वांशस्यैव विवक्षेत्याशयः। साध्यशब्देन च भाष्यगतप्रधानशब्दः साध्यांशविवक्षार्थ इति सूचितं कस्य प्रधानभूतस्य साध्यभूतस्य द्वितीयान्तमेतन्नामधेयं स्यादित्यर्थः। संस्कार्यनिष्ठस्य संस्कारस्य साध्यत्वानिरूपणात्साध्यत्वविवक्षायां संस्कार्यान्वयस्यावश्यापेक्षणीयत्वात्तत एव विशेषसिद्धेर्नामानर्थक्यमित्याशङ्कानिरासार्थमाघारणस्वरूपस्य संस्कारत्वे ऽपि द्रव्यदेवतान्वयेन यागत्वसिद्धेः तस्य च प्रधानकर्मत्वात् स्विष्टकृदादिवच्च संस्कारकर्मत्वे ऽपि प्रधानकर्मत्वाविरोधात्कर्मशब्देन (धर्ममात्रेऽभ्यस्तद्गृह्णाद्येव कर्म स्यात् इतिवत्) प्रधानकर्मत्वमुक्तं प्रक्षेपाधिक्याच्च सत्यपि होमत्वे प्रधानकर्मत्वमात्रेण नामधेयार्हत्वासिद्धेस्तस्य चेह द्रव्यदेवतान्वयलभ्ययागत्वाधीनसिद्धित्वात् प्रधानकर्मत्वमात्रविवक्षया भाष्ये यजतिशब्दो न होमत्वनिवृत्त्यर्थं इति कर्मणा इति सामान्यशब्देन सूचितं यज्जुह्वां चतुर्गृह्णाति प्रयाजार्थेनोत्पन्नस्य चतुर्गृहीतस्याप्यन्यत्र विनियोगात् तस्याघारमाघारयेति तस्य प्रयाजार्थं चतुर्गृहीतस्यैकदेशं क्षारयित्वा इत क्षारितैकदेशाच्चतुर्गृहीतात्त्रिः प्रयाजान् यजतीत्याघारणस्य प्रयाजाज्यसंस्कारार्थत्वप्रतीतेः स्वरूपेण

१ गुणविवक्षायां २ पु० पा०।

२ अय पा० २ पु० ना० पर त्व तत्स्थाने धर्ममात्रे तु कर्म स्यादितिवदिति पा०।

च प्रधानकर्मत्वसम्भवे यागरूपत्वापादनानर्थक्यापत्तेर्न संस्कारकर्मत्वनिरपेक्षं प्रधानकर्मत्वं भाष्यकृतोक्तमिति भ्रमितव्यं ततश्चाघारहोमानन्तरं चतुर्गृहीतस्य नाशदोषापहारेष्वन्यत्प्रयाजार्थं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा धारणेन संस्कृत्य प्रयाजा यष्टव्या इति । ननु यद्यप्याघारशब्देनोपांशुयाजे स्ववाक्यविहिते चाघारकर्मणि द्रव्यं न विधीयते तथाऽप्याज्यपयःप्रभृतिद्रव्यं सान्नाय्योपांशुयाजादिषु विहितमाघारशब्देनानूद्य क्षारणसंस्कारविधिरयं भविष्यतीत्याशङ्कां निराकर्तुमाह * विरूपणमिति * आघारशब्देनान्यत्र द्रव्यस्याभिधानेनान्यत्र विहितद्रव्यप्रत्यभिज्ञाभावान्न कर्मान्तरविहितद्रव्यानुवादोऽत्र सम्भवतीत्याशयः ॥

॥ अथ श्येनादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ॥ ४ ॥

तद्व्यपदेशं च ॥ ५ ॥

अथैव शब्दसमभिव्याहारात्सादृश्येनार्थैव ज्योतिरित्यादीन्यपि इहोदाहरणमिति कस्य चिच्छङ्कास्यात्तन्निवृत्त्यर्थमाह * अथैव इति * नन्वेवं सति तेषां गुणविधित्वं निरस्तं न स्यादित्याशङ्क्य गुणविधित्वशङ्कैव तेषु नास्तीत्याह * तेषामिति * कर्मनामत्वे[१] तस्य कारकविभक्त्या विनापि विधिमात्रेण विनियोगोपपत्तेरज्ञातस्वरूपज्ञापनार्थं प्रातिपदिकार्थप्रधानप्रथमाविभक्तिनिर्देशो युक्तः गुणस्य तु लोकसिद्धस्य स्वरूपज्ञापनानपेक्षणात् कारकविभक्त्या च विना विनियोगायोगात् तदभावे गुणविधित्वाशङ्का न युक्तेत्याशयः । नन्वेतेन सहस्रदाक्षिण्येन यजेतेति वाक्यान्तरेण तेषामपि तृतीयानिर्देशाद् गुणविधित्वाशङ्कास्तीत्याशङ्क्याह * ते ऽपि चेति * तद्व्यपदेशरहितानामेतदधिकरणविषयत्वायोगे ऽप्युद्भिदधिकरणादिषु यथासम्भवं विचारो भविष्यतीत्याशयः । ननु प्रथमानिर्देशेनावधारितकर्मनामत्वानां न वाक्यान्तरस्थेन तृतीयानिर्देशेन निवृत्तिर्युक्तेत्याशङ्कापरितोषात्पक्षान्तरमाह * अथ वेति * एते ऽपि प्रथमानिर्दिष्टा अपि ज्योतिरादिशब्दा यथासम्भवमुद्भिदाद्यधिकरणोदाहरणमित्यर्थः । प्रसिद्ध्यादिभिरिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * तृतीयान्तत्वेनोद्भिदादिशब्दवत् श्येनादिशब्दानामपि करण-
वाचित्वप्रसिद्धेर्द्रव्यस्यैव करणत्वोपपत्तेः श्येनादिशब्दानां द्रव्य- २९८।१

१ यथैव ज्योतिरथैव विश्वज्योतिरित्यत्र तृतीयानिर्देशाभावात् गुणविधित्वशङ्कैव नास्तीत्युच्यते तर्हि सिद्धान्ते ऽपि तृतीयाया अभावादेव यागत्वैकार्थसमवेन करणत्वानुपपत्तेर्ज्योतिरादिशब्दस्य यागार्थत्वमपि न स्यादित्याशङ्कां परिहर्तुमाह कर्मनामत्व इति ।

वाचिनेत्युक्ते नन्नूद्भिदादिसिद्धान्तन्यायेन तृतीयान्ततयैव सामाना- धिकरण्यात् कर्मनामत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * निरूढार्थत्वेनैषां न सामानाधिकरण्यं नि- र्णायकमिति भावः । ननु यथा वै श्येन इत्याद्यर्थवादावगतो वत्य- र्थः कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्तं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * वत्यर्थोपादा- नेन चेति * श्रुतिवृत्त्यपेक्षया विप्रकृष्टापि लक्षणा वाक्येन स्वसम्बन्ध्युपस्थापनात् सन्निकृष्टा गौणता तु वाक्यलक्षि- तेन वाक्यसम्बन्धिनोऽर्थस्योपस्थापनात् अत्यन्तविप्रकृष्टा वत्यर्थोपा- दानेन कर्मणि प्रवृत्तौ गौणता स्यात् सा चात्यन्तविप्रकृष्टेति योज्यम्। ननु श्येनादेर्यागसम्बन्धानवगमात् कथं लक्षकतेत्याशङ्क्याह * साध- नं हीति * उद्भिदादीनामिवेति दृष्टान्तोपादानेन तद्वदेव ज्योति- ष्टोमे गुणविधानस्य सूचितत्वात् तदुद्देशेन विधीयमानस्य श्येनादे- स्तत्साधनत्वप्रतीतिः । स्वसाध्यलक्षकत्वं युक्तमिति भावः । नन्वेवं सति वैदिकत्वेन श्येनादिशब्दानामपि निरूढलक्षणापत्तेः गुणवच- नत्वान्मतुब्लोपो व्याख्यातव्यः स्यादित्याशङ्क्याह * विशेषेति * मतुब्लोपः स्मर्यत इति सिद्धान्ते दर्शनात् स्मर्यमाणेनेति शेषः कल्पनीयः। गुणवचनेषु शब्दस्य भावनिबन्धनत्वात् लक्षणया गुणश- ब्दस्य गुणिनि वृत्तिप्रतीतेर्वाचकत्वशङ्कायां तन्निरासार्थं मतुल्लो- पव्याख्यानं श्येनादिशब्दानां तु पदान्तरसामानाधिकरण्यनिबन्ध- नत्वात् मतुल्लोपानव्याख्याने ऽपि वाचकत्वशङ्काभावात् तन्निरासा- र्थमव्याख्यानमनर्थकमित्याशयः । मत्वर्थलक्षणायां च श्रुत्यर्थस्यापि वाक्यार्थान्वयित्वेनात्यागान्मत्वर्थस्य प्रतीतिमात्रोपाधिकत्वेन वाक्या- र्थान्वयाभावात् त्यागापत्तेर्मत्वर्थलक्षणैव ज्यायसीत्याह * किं चेति * मत्वर्थस्य वैशिष्ट्यस्य यज्यन्वयमात्रसिद्धेः श्येनप्रातिपदिकस्य तात्पर्याभावेन श्रुत्यर्थप्राधान्याविघातात् स्वार्थपदद्वयेनौपयिकत्वेन वा पाताख्यानान्वयासम्भवे ऽपि यजिसामानाधिकरण्योत्तरकाले तदन्वयानुपपत्त्या लक्षणेति सामानाधिकरण्यरूपैकवाक्यवशादि- त्युक्तं गौणत्वे तु श्रुत्यर्थस्य वाक्यार्थानन्वयात् श्येनप्रातिपदिकस्य तात्पर्यानुपपत्तेर्वत्यर्थे एव सादृश्ये तात्पर्यकल्पनां विनाख्यातान्व- यायोगात् वत्यर्थकल्पनापुरःसराख्यातान्वयसिद्ध्यर्थं पदवेला- यामेवासौ श्रुत्यर्थतात्पर्यत्यागेन लक्षणीय इति श्रुत्यर्थबाधापत्तेर्मत्व- र्थात् दुर्बल इत्यर्थः । [1]श्येनं चयन्ते * गुणविधिपक्षे हीति * तेन श्येनादिनेति भाष्येण सौर्य तच्छब्दं यस्मिन् गुणोपदेश इत्ये-

१ कादेवत्वे वाक्यान्तराभावत्वे ऽपीत्र २ पु० पा० ।

तत्सूत्रनिर्दिष्टविधित्सितगुणपरामर्शित्वमङ्गीकृत्य विशब्दं च भेदवाचित्वमङ्गीकृत्य तेन विधित्सितेन च श्येनादिरूपेण गुणेन भिन्नार्थतया व्यपदेशः सङ्कीर्त्तनं यस्य श्येनादिपदस्य तदपि नामधेयमिति नामधेयपदानुवृत्त्या सूत्रं योजितं तत्र कथं भिन्नार्थत्वावगतिरित्यपेक्षिते श्येनादिशब्दानां कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनार्थेन सादृश्यव्यपदेशादित्यादिभाष्येणोक्तमर्थवादिकं श्येनसादृश्यमेव भिन्नार्थत्वावगतावपि कारणमिति प्रदर्शयन् सिद्धान्तमाह * तदिति * उपपत्तिरित्यादावुपलब्धस्य सादृश्यार्थत्वदर्शनात् उपमीयते सादृश्येनावगम्यते ऽनयेति व्युत्पत्त्या सादृश्यावच्छेदकमुपमाशब्देनोक्तं तथा यद्वस्तु स्तूयते तद्भिन्नया सत्या तस्मात्स्तुत्येन द्रव्येणोपमानेनोपमितस्य श्येनेन यजेतेति श्येनशब्दार्थस्य श्येनद्रव्याद्भेदो ऽवसीयत इत्यर्थः । ननु श्येनशब्दार्थस्य पक्षिविशेषस्योपमानात् पक्षिविशेषाद्भेदे ऽपि सङ्गतो यागस्य ततो भेदात्सादृश्येन स्तुतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य विधेयमित्युक्तम् । एतच्चाधिकरणपूर्वपक्षे यजिना ज्योतिष्टोममनूद्य तत्र श्येनादिगुणमात्रविधानमभ्युपगमात् तदेव स्तोतव्यं न याग इत्याशयः । ननु स्तुतिः स्वरूपसत्त्वानपेक्षणात् यथा कथंचिदुपपत्स्यते इत्याशङ्क्य न हीत्युक्तं सादृश्यद्वारा स्तुतिर्भेदाभावे सादृश्यस्योपायमात्रत्वेनापि वक्तुमशक्यत्वात् निरालम्बना स्यादित्याशयः । ननु गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपम इत्यादावभेदे ऽपि सादृश्येन स्तुतिर्दृष्टेत्याशङ्क्य * सदेत्युक्तम् * काल्पनिकभेदाश्रया स्तुतिर्गत्या कदा चिदङ्गीक्रियते न सर्वदेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * श्येनादिवाक्येषु हीति * सदेति पदं शङ्कानिरासार्थत्वेनाथोच्यतेत्यादिना व्याख्यातम् । श्रुतिर्हीति भाष्यं नामधेयत्वे मत्वर्थलक्षणया श्रुत्यर्थत्यागापत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपमासामञ्जस्यपरत्वेन व्याचष्टे * नामधेयत्वे त्विति * लक्षणेति भाष्यं मत्वर्थलक्षणाया मत्वर्थलक्षणातो ज्यायस्त्वस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य मत्वर्थलक्षणायाः पक्षद्वयसाम्येनापर्यनुयोज्यत्वाद् गुणविधौ च काल्पनिकभेदाश्रयणत्वेनात्यन्तासामञ्जस्यात् मत्वर्थलक्षणादोषाश्रयाभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * इतरथा हीति * सामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थं श्येनवता यागेनेति मत्वर्थस्यावल्लक्षयितव्यः कर्माङ्गभूतस्य च श्येनस्य इतरश्येनैकजातीयत्वेन भूयो ऽवयवसामान्ये योगो जात्यन्तरस्य तद्विति भिन्नजातीयाश्रयत्वेनोक्तस्य जातिसादृश्यस्याभावात् काल्पनिकभेदाश्रयणे ऽपि कर्मणि व्यापृतस्य भ्रातृव्यादातृत्वायोगादभिचार्यस्य च यजमानभ्रातृव्यस्यादाने योग्यत्वस्याप्यभावात् सादृश्यानुपपत्तेरर्थवादोक्तस्यापि

यस्तुतो सम्भवात्तदालम्बनसिद्ध्यर्थं भ्रातृव्यादानसाधनद्वारा तदङ्गभूते श्येने यस्त्वर्थो ऽपि लक्षयितव्य इत्यर्थः। ननु यागस्य भ्रातृव्यादानसाधनत्वेन श्येनसादृश्योपपत्तेर्विधेयश्येनस्तुत्यर्थायामिव वेतसावकास्तुत्यर्थां स्तुतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यागविधेर्निराकर्तुमशक्यत्वात् स्तुतेर्नान्यत्र सञ्चारो युक्त इत्यर्थः। एतदेव विवृणोति
२९९।१ * अविधेयेति * ननु यागविधावपि तद्विशेषणतया द्रव्यस्यापि विधेयत्वोपपत्तेः स्तुतिभाक्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य नामधेयत्वेन गतिसम्भवे विशिष्टविधिगौरवस्यानाश्रयणीयत्वात् द्रव्यस्याविधेयत्वमुक्तं सामानाधिकरण्यार्थं च द्रव्येण मत्वर्थं याग लक्षयित्वा यागस्तुतिं द्रव्ये सञ्चारयितुं पुनरपि यागेन द्रव्यलक्षणाद्विप्रकर्षो ऽस्मिन् पक्षे स्यादित्याह * पुनरपि चेति * यथा च लौकिकप्रयोगात् श्येनशब्दस्य द्रव्यवचनत्वं मुख्य तथा वैदिकात् सामानाधिकरण्याद्यागवचनत्वमपि मुख्यं वक्तुं शक्यमिति श्रुतिर्हीति भाष्यं प्रौढ्या यथाश्रुतं व्याख्यातुमाह * समभिव्याहारादेति * लक्षणेत्यादि भाष्यम् अन्यथा व्याचष्टे * विधौ चेति * गुणे श्येनशब्देन विहिते विधौ मत्वर्थलक्षणा स्यात् इत्येवमनेन भाष्येण व्याख्यातम्। एतदेवं भाष्यं गुणशब्देषु मतुब्लोपस्य विहितत्वात् मत्वर्थलक्षणा युक्ता नान्यत्रेत्यन्यथा व्याख्यातुमाह * गुणेति * नन्विवलोपस्याप्यस्मरणात् तदर्थलक्षणाप्ययुक्ता स्यादित्याशङ्क्याह * इवार्थस्त्विति * फलसङ्कल्पाभिप्रायो वा भाष्यगतो श्रुतिलक्षणाशब्दाविस्यन्यथा व्याख्यातुमाह * मत्वर्थलक्षणा त्विति * दोषान्तराण्यपि भाष्यगतेन लक्षणाशब्देनोपलक्षितानीति सूचयितुम् उद्भिदधिकरणवार्त्तिकोक्तान्यागं प्रति गुणविधायभिचरन्निति फलपदस्यानुवाद्यस्योद्भित्त्वोमयागविशेषणत्वासम्भवादानर्थक्यं सावकाश्यप्राप्तज्योतिष्टोमविशेषणत्वे वाक्यभेदः प्रत्ययव्यापारविप्रकर्षः धातुपारार्थ्यं यागमात्रे च गुणविधौ उत्पत्तिविशिष्टेन सह विकल्पः फलविशिष्टयागे गुणविधौ सामान्यशिष्टस्य सोमस्य विशेषविशिष्टेन श्येनादिना बाध इति दोषान् योजयति * पूर्वोक्तांश्चेति *

॥ अथ वाजपेयादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ॥ ५ ॥

नामधेये गुणश्रुतौ स्याद्विधानमिति चेत् ॥ ६ ॥

ननु किमत्र ज्योतिष्टोमप्रकरणाद्वाक्यादेव वाजपेयलक्षणगुणविधिः पूर्वपक्ष्यते, गुणविशिष्टयागविधिर्वा. तथाद्ये कल्पे ज्योतिष्टोमक्रियातो वाजपेयक्रियाया भेदाभावाल्लिङ्गदर्शनसूत्रानुपपत्तिः। सा-

र्घकाम्यप्राप्तस्वाराज्यकामानुवादापत्तेश्च । फलसम्बन्धस्याविवक्षितत्वाद्वैरूप्यं सूत्रस्याप्यनुपपत्तिः । द्वितीयकल्पे तु मत्वर्थलक्षणा स्यात् तन्त्रसम्बन्धेन मत्वर्थलक्षणापरिहारशङ्कायामुद्भिदादिष्वपि तन्त्रसम्बन्धाभ्युपगमेन मत्वर्थलक्षणापरिहारोपपत्तेर्गुणविधित्वसम्भवात् नामधेयत्वसिद्धान्तः प्रत्युद्ध्रियेत वाजं पेयमस्मिन्निति बहुव्रीहिणा मत्वर्थलाभाभ्युपगमे बहुव्रीह्यन्तर्णीतगुणसम्बन्धस्य कर्मण एव श्रुत्या फले विधानादर्थाद् गुणविधाने ऽपि वचनव्यक्त्यन्यथात्वाभावाद्वैरूप्यसूत्रानुपपत्तिस्तदवस्थेत्याशङ्क्याह *तन्त्रसम्बन्धेनेति* विशिष्टविधावपि तन्त्रसम्बन्धेन मत्वर्थलक्षणापरिहारशङ्कोद्भिदादिष्वपि प्रसज्यमाना तदाक्षेपेण प्रत्ययस्यात्रापि दूष्यतीति तात्पर्यार्थः । यागानुवादेन गुणविधावनूद्यमानस्य यागस्य फलेन विशिष्टुमशक्यत्वादुभयसम्बन्धाभावेन तन्त्रत्वानुपपत्तेः । फलसाधनतयान्यतः प्राप्तस्य गुणवत्त्वाभिधानायावश्यं मत्वर्थलक्षणापद्येत विशिष्टविधौ तु विध्युत्तरकालं तत्सामर्थ्यलभ्ये धात्वर्थस्य फलं प्रति करणत्वे ऽर्थाक्षिप्ते च गुणं प्रति साध्यत्वे सत्यपि विधीयमानाख्याते कारकविभक्त्यभावात्तावत् स्वरूपमात्रेण प्रतीतस्योभयसम्बन्धो मत्वर्थलक्षणां विना ऽपि न विरुध्यते फलसम्बन्धोत्तरकाले गुणसम्बन्धाभ्युपगमे फलसम्बन्धेन साधनत्वाक्षेपात् तादृशस्य साधनभूतेन गुणेन समत्वात् सम्बन्धो न युज्यते गुणसम्बन्धोत्तरकालं च फलसम्बन्धाभ्युपगमे गुणसम्बन्धेन साध्यत्वाक्षेपात् साध्यभूतेन फलेन न युज्येतेति युगपदुभयसम्बन्धप्रदर्शनार्थं तन्त्रत्वमुक्तम् । आख्यातपदस्य तन्त्रेणोभयसम्बन्धोत्तरकालं तेनैव हेतुना धात्वर्थस्य साध्यसाधनभावो भयत्र विरोत्स्यतइति हेतौ तृतीयामङ्गीकृत्य योज्यम् । ननु वैरूप्यापत्तेर्मत्वर्थलक्षणां विनोभयसम्बन्धो न युक्त इत्याशङ्क्य तेनेत्युक्तं येन कारणेन धात्वर्थस्य साध्यसाधनत्वनिरपेक्षस्य स्वरूपमात्रेण धातुनोक्तस्योभयसम्बन्धोत्तरकालमर्थादापन्नः साध्यसाधनभावो न विरुध्यते तेन कारणेन युगपद्विधेयव्यापारोत्तरकालं तद्धेतुकसाध्यसाधनरूपेणोभाभ्यां मत्वर्थलक्षणया विनैव धात्वर्थस्य सम्बन्धत्वसिद्धिरित्यर्थः । तन्त्रसम्बन्धेन च विशिष्टविधावपि मत्वर्थलक्षणपरिहारसम्भवे चित्रावाक्ये ऽपि चित्रात्वस्त्रीत्वविशिष्टयागविधानोपपत्तेः । स्त्रीत्वाक्षिप्तप्राणिद्रव्यकत्वेन दध्यादिसादृश्यात्तद्धर्मातिकर्तव्यतालाभेन नैराकाङ्क्ष्योपपत्तेर्न वाक्यभेदापत्तिः । आज्यैः स्तुवतइत्यादिष्वप्याज्यादिविशिष्टस्तुतिविधानोपपत्तेः पञ्चदशादिवाक्यैराज्याद्यनुवादेन सं-

१ साध्यसाधनत्वनिरपेक्षस्य स्वरूपमात्रेण धातुनोक्तस्योभयसम्बन्ध इ० १ पु० पा० ।

स्यामाग्नेयविधानाच्च वाक्यभेदापत्तिः सूर्याग्निवाक्ययोश्च देवताद्वयविशिष्टहोमान्तरविधायित्वोपपत्तेरग्निहोत्रवाक्यविहिते होमे शास्त्रान्तरेणाग्नेः प्राप्त्यभावात्तत्प्रख्यता परिहर्तुं शक्या। श्येनादिवाक्येष्वपि श्येनादिवाक्यविहितस्य च द्रव्यविशिष्टस्य यागस्य श्येनादिद्रव्योपमानेन स्तुत्युपपत्तेस्तद्व्यपदेशतापि परिहर्त्तुं शक्येति सूचितम्। यद्यपि घृतादेः स्तुतावकरणत्वात्कारकविभक्तिसम्भवे चोपपदविभक्तित्वाश्रयणस्यायुक्तत्वात् सहार्थे तृतीयाङ्गीकरणेनाज्यादिभिः सह स्तुवतस्तेयमपि विशिष्टविधानं न युज्यते तथापि पञ्चदशादिवाक्येष्वेवाध्याहृतमवतिपरत्वयातोक्ताया यागभावनायाः स्थापनाख्यधात्वर्थावच्छेदाभ्युपगमात्तस्य च देशानपेक्षस्यानुष्ठानाशक्तेर्विध्ययोगात् प्रकरणस्य माध्यन्दिनदेशान्वितेज्यादिविषयगतेज्यादिपदस्य प्रकरणप्राप्तेन स्तोत्रेण वाक्योपात्तया च सङ्ख्यया सह तन्त्रेण सम्बन्धात् सङ्ख्याविशिष्टघृतादिरूपकार्यविधानोपपत्तेर्न वाक्यभेदापत्तिरिति दर्शयितुं तथेत्युक्तम्। आदिपदात्त्रिवृच्छब्दस्य वहिष्पवमानगयोगोऽस्त्यर्थः सङ्क्षेपे सूत्रसामञ्जस्यप्रदर्शनार्थम् * तस्मादित्यनेन * सूत्रम् योजितं मत्वर्थलक्षणापरिहारमात्रेणाक्षेपे सत्युद्भिदधिकरणानन्तरमेवैतदधिकरणारम्भोपपत्तेरिहासङ्गतिमाशङ्क्य सर्वं युक्तम्। कथं वाक्यभेदादिपरिहरणीयमित्यपेक्षितेऽस्मदुक्तप्रकारसूचनार्थं यथासम्भवमित्युक्तमिति। ननु पूर्वाधिकरणचतुष्टयाक्षेपेणैतदधिकरणारम्भे नास्य पूर्ववाक्योदाहरणमनर्थकमित्याशङ्क्याह * तत्रेदमिति * वाजपेयमित्यत्रेति वहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभान्मत्वर्थलक्षणानापत्तेः पेयस्य च वाजशब्दवाच्यान्नविशेषणत्वोपपत्तेः पानार्हत्वविशिष्टवाजरूपैकार्थविधानसम्भवाद्वाक्यभेदानापत्तेस्तत्प्रख्यशास्त्रतद्व्यपदेशयोश्चाभावात् पूर्वन्यायचतुष्टयेन वाजपेयशब्दस्य गुणविधित्वनिरासासिद्धेर्वैरूप्यापत्त्या तन्निरासायेदं वाक्यम् उदाहृतमित्यर्थः। यद्यप्युपदिष्टेषु धात्वर्थेषूपदेशसामर्थ्यात्करणत्वं प्रतीयते तेन चार्थात् कर्तृव्यापारव्याप्यत्वरूपं साध्यत्वं कल्प्यते तथाप्युपदिश्यमानायामस्यां कारकविभक्त्यभावात् साध्यसाधनत्वशून्यरूपस्वरूपमात्रेण धातूक्तस्य धात्वर्थस्य तन्त्रसम्बन्धेन मत्वर्थलक्षणां विनैव गुणविधानोपपत्तेर्नास्ति मत्वर्थलक्षणेति यदुक्तं तत्रैव वृद्धसम्मतिमाह * आह चेति * यद्वा करणभूतस्यापि च यागस्योत्पत्तिवाक्यावगतकरणत्वाभिप्रायार्थानुवादेन गुणे ऽपि विधीयमानेन मत्वर्थलक्षणेति चित्राधिकरणपूर्वपक्षवार्तिकोक्तन्यायेन यागानुवादेनापि गुणविधौ मत्वर्थलक्षणानापत्तेः किमिति विशिष्टविधिमभ्युपेत्य तन्त्रस-

स्वन्धेन मत्वर्थलक्षणापरिहारक्लेशः क्रियत इत्याशङ्कानिरासार्थोऽयं श्लोकः करणेषूपदिष्टेषु सत्सु याथार्थ्यसाध्यत्वकल्पना तस्यां च गुणविधाने मत्वर्थलक्षणा न नास्ति किं त्वस्त्येति द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयतः इति न्यायेन योज्यः। विधिसामर्थ्याद्धातोः साधनत्वरूपस्यार्थप्रतिपादकत्वावगतेस्तत्सिद्धये ऽर्थाक्षिप्तस्यापि साध्यत्वस्याशाब्दत्वाच्छब्देन गुणेनान्वयानुपपत्तेरन्यथा च क्व चिदपि मत्वर्थलक्षणानापत्तेरित्याशयः।

तुल्यत्वात् क्रिययोर्न ॥ ७ ॥

नन्वेतल्लिङ्गोपन्यासात् वाजपेयवाक्यमेवात्रोदाहरणं प्रतीय-
त इत्याशङ्क्याह * वाजपेये तावदिति * वक्ष्यमाणसूत्रोक्तवैरूप्यल- ३००।१
क्षणान्यायमूलत्वाल्लिङ्गस्य न्यायस्य च सर्वसाधारण्यान्न लिङ्गमात्रेण
सङ्कोचो युक्त इत्याशयः। भाष्यकृता सौत्रं नञ पूर्वपक्षनिरासा-
र्थत्वेन व्याख्याय गुणविशिष्टकर्मविधिपक्षे वाजपेयक्रियया दर्शपूर्ण-
मासक्रियया तुल्यत्वात् दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तापत्तेर्दीक्षोपसद्द-
र्शनं न युक्तमिति पूर्वपक्षनिरासलिङ्गाभिधानार्थत्वेन च सूत्रं व्या-
ख्याय नामधेयत्वे सत्यव्यक्तचोदितत्वेन ज्योतिष्टोमक्रियया तुल्यत्वा-
द्दीक्षोपसद्दर्शनं युक्तमिति सिद्धान्तलिङ्गाभिधानार्थत्वेन व्याख्यातं
तत्र नामधेयपक्षवद् गुणविधिपक्षेऽपि स्वार्थविहितदेवताद्यन्यत्वलक्ष-
णाऽव्यक्तचोदितत्वसद्भावात् सौमिकविध्यन्तप्राप्त्युपपत्तेरौपधद्र-
व्यकत्वेनेष्टिसादृश्येऽपि सत्यैष्टिको विध्यन्तः सौमिको वेति सन्देहे
दीक्षोपसद्दर्शनात् सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायेन सौमिकविध्य-
न्तनिश्चयात् नानेन लिङ्गेन गुणविधित्वनिरासो नामधेयत्वं वा
सिध्यतीत्याशङ्क्याह * वाजमिति * विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत
कर्मणस्तदुपाख्यत्वादित्यष्टमाधिकरणन्यायेन द्रव्यसादृश्यस्य बली-
यस्त्वाद्दीक्षोपसद्दर्शनस्यापि वा न्यायपूर्वत्वाद्यत्र नित्यानुवादव-
चनानि स्युरिति विध्यन्ताधिकरणोक्तन्यायेन यथा सम्भवं परि-
हारोपपत्तेरौपधिद्रव्यकत्वे सति द्रव्यसारूप्येण वाजपेयस्य दर्श-
पूर्णमासाभ्यां समानत्वादिष्टिप्रकृतिकत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः।

ऐकशब्द्ये परार्थवत् ॥ ८ ॥

भाष्यकृता यदि गुणविशिष्टकर्मविधिः स्यात् ततः स्वार्थवत्परार्थवच्चाभिधानं प्रसज्येत तच्च यजेतेत्यस्य शब्दस्यैकत्वाद्विप्रतिषिध्येतेति वदता गुणविशिष्टकर्मविधौ स्वार्थवत्

स्वविधानार्थवदपूर्वविधित्वेनोपादेयत्वेन गुणत्वेन चाभिहितस्य यागस्य परार्थवत् गुणविधानार्थवत् प्राप्तानुवादत्वेनोद्देश्यत्वेन प्राधान्येन च अभिधानमेकशब्दे सकृदुच्चरिते धातोर्न युक्तमिति पूर्वसूत्रगतस्य नञः काकाक्षिवदिहाप्यन्वयमङ्गीकृत्य विप्रतिषेधशब्देन नञर्थव्याख्यानात् सूत्रं योजितं तत्र गुणप्रधानत्वाद्यनपेक्षस्वरूपमात्रेण धातुनोक्तस्य यागस्य पश्चाद् गुणप्रधानत्वादिरूपापत्तावपि विधीयमानावस्थायामैकरूप्येण तन्त्रसम्बन्धोपपत्तेरुक्तत्वाद्विप्रतिषेधासम्भवमाशङ्क्याह * तन्त्रत्वमिति * अयमाशयः । धात्वर्थस्याक्रियारूपत्वात् कर्मकारकेण तत्फलेन करणकारकेण च गुणेन सह साक्षात् सम्बन्धायोगात् भावनाद्वारा ताभ्यां सम्बन्धो वाच्यः । न चाकारकरूपस्य क्रियारूपया भावनयान्वयः सम्भवतीति भावनान्वयायावश्यं कारकरूपता धात्वर्थस्याभ्युपगन्तव्या अयागशब्देन च कारकत्वेन शाब्दे व्यवहारे अन्वयायोगात् कारकत्वरूपेणैव धात्वर्थो भावनान्वयार्थं धातुनाभिधातव्यस्तत्र कर्मत्वेनाभिधाने फलसम्बन्धायोगात् करणत्वेन चाभिधाने गुणसम्बन्धायोगात् तन्त्रसम्बन्धायोगात्तन्त्रसम्बन्धानुपपत्तिरिति बोध्यं नैवं यदि यः फलस्य साधनाकाङ्क्षापूरणलक्षणो धात्वर्थसम्बन्धेनोपकारः क्रियते स एव गुणस्यापि यो वा गुणस्य साध्याकाङ्क्षापूरणलक्षणः स एव फलस्यापि ततो वैरूप्याभावात् तन्त्रत्वं युक्तं तदभावे द्विधाप्युभयसम्बन्धो लक्षणद्योतको भवतीति मन्वृत्विजो वृणीते ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यादौ उपकारतुल्यत्वे ऽपि प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेरावृत्तिप्रसङ्गात् तन्त्रत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह * द्वेधा वेति * सकृदुक्तस्यापि वरणसम्मार्गादेः सभामध्यस्थप्रदीपवत् प्रत्येकमुपकारकत्वेनान्वयोपपत्तेर्नाख्यातावृत्तिस्तत्र कल्प्येत्याशयः । एवं तर्ह्यरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्येति क्रयवदृत्विगादिसमुदाये ऽपि वाक्यपरिसमाप्तिः कस्मान्नेष्टेत्याशङ्क्याह * आख्यातगुणत्वेनेति * आख्यातेन च स्वार्थस्य गुणत्वप्राधान्यरूपेणानभिधाने प्रधानभूतैरृत्विगादिना गुणभूतेन चारुण्यादिनान्वयायोगात् गुणत्वप्राधान्यरूपेण स्वार्थाभिधानद्योतनायाख्यातस्य गुणप्रधानतार्थगतोपचारेणोक्ता गुणभूतेन चरणादिना प्रधानभूतानामृत्विगादीनां समुदायिकर्तृसम्बन्धत्वात् आख्याततन्त्रत्वे ऽपि प्रत्येकं वाक्यसमाप्तिर्द्रष्टव्येत्याशयः । पूर्वसूत्रोक्तानुष्ठानमधिकृत्य निर्धारितोपर्यधिकरणयार्थेन यदीति भाष्येण फलं प्रति विधेयतयोक्तस्य यागस्य गुणवि-

१ कल्पनायामिति २ पु० पा० ।

धानायानुवाद्यतयाभिधानं न युक्तं तत्रोत्पत्तिविधिव्यापारपूर्वकत्वे-
नेतरविधिव्यापाराणां द्रव्यवत्फलस्याप्यनुत्पन्नया क्रिययान्वयायो-
गात् उत्पन्नायाश्च विधानायोगात् पूर्वं फलसम्बन्धे ऽपि तद्विधानां-
र्थं यागस्यानुवाद्यत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिमाशङ्क्याह * तदिहेति *
ततश्च न फलसम्बन्धे यागस्यानुवाद्यतेत्याशयः । कथं विधेयत्वस्य
फलत्वाभावापादकतेत्याशङ्क्याह * उद्दिश्यमानं हीति * यमर्थ-
मधिकृत्य प्रवर्त्तन्ते तत्प्रयोजनमिति नैयायिकोक्तलक्षणानुसारात्
कृत्युद्देश्यप्रयोजनस्य फलत्वप्रसिद्धेर्विधेयत्वं च यागमनुतिष्ठता स्वा-
राज्यं कामयितव्यमित्युपादेयत्वापत्तेः । कृत्युद्देश्यत्वाभावात्फलत्वं
न स्यात् प्रत्युत विधेयत्वादङ्गतैव स्यादित्यर्थः । एवं तर्हि फलस-
म्बन्धवत् द्रव्यसम्बन्धे ऽपि यागस्यैव सन्निकृष्टतया विधेयत्वेनैक-
रूप्यात् तन्त्रत्वं युक्तमित्याशङ्क्याह * यागो ऽपीति * यद्यपि वि-
धित्वं प्रत्ययोपात्तं न नामपदमृच्छतीत्याधाराग्निहोत्राधिकरणवा-
र्त्तिकोक्तन्यायेन सर्वत्र धात्वर्थावच्छिन्ना भावनैव विधेया तथापि
फलं सिद्धवत्कृत्य यथोपायत्वेन यागो विधीयते नैवं द्रव्यं सिद्धव-
त्कृत्योपायत्वेनासौ विधीयते निमित्तदेशकालसंस्कार्याणां पश्चाद्भाना-
मेव सिद्धवत्कारोपपत्तेर्द्रव्यस्य च देशादिचतुष्टयान्तर्गत्यसम्भवा-
त्पारिशेष्यात्संस्कार्यत्वापत्तेस्तथा च सति तृतीयाबाधापत्तिरित्यर्थः।
भूतभाव्युपयोगाभावाच्च द्रव्यस्य च संस्कार्यता न युक्तेत्याह * न
चेति * एवं यजेः तन्त्रेण फलद्रव्यपदसम्बन्धे पूर्वपक्ष्युक्ते निरस्ते
यदि कश्चिद् द्रव्यपदस्येतराभ्यां तन्त्रसम्बन्धं ब्रूयात् तन्निरासायाह
* एतेनेति * यागस्य द्रव्यं प्रत्युपादानस्य निरस्तत्वेन फलस्य च
यागं प्रत्युपादानस्य निरासात् सुतरां द्रव्ये प्रत्यसम्भावनेत्यर्थः ।
द्रव्यस्यैवंभूतप्रत्युपादेयत्वेनैकरूप्यं फलं प्रत्युपादानस्य निराकरि-
ष्यमाणत्वात् न सम्भवतीत्याशयः । नन्वेवं सति फलस्य सर्वप्र-
धान्येनैकरूप्यादितराभ्यां [illegible]
न चेति * फलस्य त्वित- [illegible]
यथा सोमेन यजेतेत्यादौ [illegible]
प्यते तथा फले ऽपि किं न स्यादित्याशङ्क्याह * एकेनेति * भा-
वनायाः साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतारूपांशत्रयाकाङ्क्षत्वात् साधनाका-
ङ्क्षायां धात्वर्थान्वयनिवृत्तायामपीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां द्रव्येणान्व-
न्वये युक्तः । फलस्य तु साध्यप्रतियोगित्वसाध्यत्वप्रसिद्ध्यै साधन-
मात्राकाङ्क्षत्वात् एकेन साधनेन नैराकाङ्क्ष्ये कृते ऽन्यस्य तदुद्देशे-
नाविधानात् न तादर्थ्येनोपायता युक्तेत्याशयः । ननु द्रव्यमप्यप्रास-

त्वादवश्यविधेयं तस्य फलार्थत्वाभावे कैमर्थ्येन विधिः स्यादित्याशङ्क्याह * यथेति * प्रतिपदाधिकरणभाष्योक्तन्यायेन यागार्थं द्रव्यं भविष्यतीत्यर्थः। नन्वेवमपि द्रव्येण विशेष्यमाणस्यैव यागस्य फले विधानात् तन्त्रसम्बन्धाविरोध इत्याशङ्क्याह * न चेति * फलसाधनतया विधीयमानस्य यागस्य तृतीयानिर्दिष्टेन द्रव्येण मत्वर्थलक्षणां विना विशेष्टुमशक्यत्वादिति भावः। मत्वर्थलक्षणापरिहारार्थं १ फले यागविधाने यागे च द्रव्यविधाने चाभ्युपगम्यमाने वैरूप्यमपरिहार्यमित्याह * तथेति * मन्वर्थाद्यागस्य फलसम्बन्धे साधनत्वापत्तौ द्रव्यसम्बन्धे च साध्यत्वापत्तावपि धातुना स्वरूपेणाभिधानान्न वैरूप्यापत्तिरित्याशङ्कां निराकर्तुं तन्त्रसम्बन्धासम्भवमुपसंहरति * ततश्चेति * भावनान्वयनिरपेक्षस्य यागस्य विधातुमशक्यत्वात् अविधीयमानस्य च भावनान्वयद्वाराफलाद्यन्वयायोगाद्विधीयमानावस्थायामेव साधनरूपताभ्युपगन्तव्या। न चाख्यातेन साध्यसाधनत्वरूपेण शाब्दे व्यवहारेऽन्वयः सम्भवतीति शब्देनैव साध्यसाधनरूपताभिधातव्येत्यपरिहार्यं वैरूप्यमित्याशयः। साध्यसाधनत्वरूपाभिधानस्य त्रिविधवैरूप्यापादकत्वप्रदर्शनायोपाधेरित्युक्तं साध्यस्य तावत्प्रयोजनत्वात् प्राधान्यम्। साधनस्य च साध्यसिद्ध्यर्थत्वेन पारार्थ्यात् शेषत्वापरपर्यायं गुणत्वं प्रसिद्धमेव प्राधान्यस्य च कृत्युद्देश्यं विनानुपपत्तेरुद्देश्यत्वापादकत्वम् अप्राप्तस्य चोद्देष्टुमशक्यत्वात् प्राप्तानुकीर्तनरूपानुवादापादकत्वम् एवं शेषत्वस्य शेषिपारतन्त्र्यरूपत्वात् पारतन्त्र्यापाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वापादकत्वम्। उपादेयत्वस्य विध्यधीनत्वात् विधेयत्वापादकत्वमिति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः। देशकालयोर्विधेयगुणभावेऽप्युपादेयत्वाभावात् प्राधान्यानुवाद्यत्वाभावेऽपि चोद्देश्यत्वाभ्युपगमात् कथं गुणस्योपादेयत्वापादकत्वमुद्देश्यत्वस्य चानुवाद्यत्वापादकत्वमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं यागशब्दः देशकालयोः स्वभावसिद्धत्वेनानापाद्यत्वात् सिद्धवत् करणरूपमुद्देश्यत्वं प्रधानत्वं स्वाभाविकत्वात् गुणत्वेऽपि नापनीयते कर्मणस्तु स्वभावसिद्धत्वाभावात् उभयरूपाभिधानसम्भवे प्रतियोग्यन्वयानुरूपविवक्षोपपत्तेर्गुणत्वस्योपादेयत्वापादकत्वं सिद्धवत्करणस्य च स्वयमप्राप्त्यनापादकत्वेऽप्यप्राप्तस्य सिद्धवत्कर्तुमशक्यत्वात् प्राप्त्यपेक्षत्वं युक्तमेवेत्याशयः। अतएवोद्देश्यानूद्यमानमूलापेक्षणादित्यपेक्षामात्रमुक्तम्। इह च यदः सुपि यथाचेत्यत्र गदमदचरयमश्चानुपसर्गइत्येतत्सूत्रगतानुपसर्गपदानु-

१ विशाखाव्यपेतार्थं ।

वृत्त्या ऽनुपसर्गे सुबन्ते उपपदे वदतेः क्यप्प्रत्ययान्वाख्यानात् उपसर्गयोगे क्यप्प्रत्ययाभावेन किन्निमित्तसम्प्रसारणाभावात् ऋहलोर्ण्यदिति सामान्यविहितण्यत्प्रत्ययप्राप्तेः प्रवाद्यापवाद्येतिवदनुवाद्येति रूपापत्तेर्नु क्षिप्रं वाद्य नूद्यामिति क्षिप्रवाचिनि नुशब्दे निपातरूपे सुप्युपपदे वदः क्यपं कृत्वा ऽनुवाद्यस्य प्राप्त्यपेक्षत्वेन क्षिप्रोद्यत्वायोगात् नूद्यं न भवतीत्यनूद्यामिति नञ्समासाश्रयणेन रूपसिद्धिः कार्या। ननु यद्यपि फलेनोपादेयत्वादिरूपेण यागो गृह्यते गुणेन चोद्देश्यत्वादिरूपेण तथापि एकेन रूपेणाभिधानादितरेण चार्थात्प्रतीतस्योभयसम्बन्धो न विरोत्स्यते इत्याशङ्क्याह * एकेति * आभिधानिकं रूपं विना शाब्दे व्यवहारे ऽन्वयायोगाद्यागस्यैकरूपाभिधाने ऽर्थाद्विशेषादुपादेयत्वादिरूपेणाभिधानाश्रयणे गुणस्य यागेनासम्बन्धादुद्देश्यत्वादिसाधारणादिरूपेण फलस्यासम्बन्धस्तन्न्यायाभाव इत्यतीतानुषङ्गेण समापनीयम्। तर्ह्युपादेयोद्देश्यत्वादिसाधारणरूपेणाभिधानादुभयसम्बन्धो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति * अनेन च भिद्येत हीति भाष्यं व्याख्यातम्। ननु सकृदुच्चरितस्यैवोभयसम्बन्धात् कथं वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * अवश्य हीति * सकृदुच्चरिते चास्मिन् विवक्षैकैव दृश्यत इति अनेन न्यायेन सकृदुच्चरितस्य विरुद्धानेकरूपाभिधानपरत्वायोगाद्यत्र गुणसम्बन्धे यागस्योद्दिश्यमानादिरूपमभिधेयं यत्र च फलसम्बन्धे यागस्योपादीयमानाद्यात्मकताभिधेया तत्राख्यातपदावृत्त्या स्वाराज्यकामो यजेत वाजपेयेन यजेतेति द्वे वाक्ये कल्पनीये स्यातामित्यर्थः। भावनायाः सर्वत्रैकरूप्यात्तन्त्रेणानेकसम्बन्धसम्भवे ऽपि भावनासम्बन्धोत्तरकाले धात्वर्थस्य कारकसम्बन्धालोचनकाले वैरूप्यापत्तिरिति सूचयितुम् * याग-

परिहारभाष्यमाख्यातद्वयाभावे ऽपि तन्त्रसम्बन्धोपपत्तेः। पदचतु-
ष्टयाप्रसङ्गादयुक्तमाशङ्क्याह * चत्वारीति * उच्यत इत्याशङ्काभि-
प्रायविवरणार्थं भाष्यं व्याचष्टे * परस्य त्विति * विभक्त्यभावा- ३०११॥
त्कर्मकरणत्वनिरपेक्षस्वरूपमात्रेण धात्वर्थस्य धातुना ऽभिधाना-
दित्याशयः। कारकरूपाभिधानं विना क्रियारूपया भावनया सहा-
न्वयायोगात्कारकरूपेणैव धात्वर्थो ऽभिधातव्यः। ततश्च धात्वर्था-
भिधानलक्षणकार्यप्राधान्यात्कार्यगतकर्मकरणत्वाभिधानवैरूप्याद्यागं

यागेनेति शब्दरूपस्य भेदापत्तिरिति परिहाराभिप्रायविवरणार्थं नै-
तदस्तीति भाष्यं व्याचष्टे * नैतदस्तीति * यद्यपि विभक्त्यभावाद्धा-
तोः स्वतो रूपभेदो नास्ति तथापि यद्यप्राप्तो धात्वर्थस्ततो धातु-
विधिः प्राप्ते त्वनुवाद इति विध्यनुवादरूपत्वात् अर्थतो रूपभेदः
प्रसज्येतेति भाष्यार्थः। विधिशब्देनोपादानगुणत्वे ऽनुवादशब्देन
चोद्देश्यत्वप्राधान्ये ऽप्युपलक्षिते वाजपेयेन गुणेन सम्बन्धं परार्थ-
मनुयेतेत्यनेन यद् गुणसम्बन्धे धात्वर्थस्यानुवाद्यत्व वैरूप्यापाद-
नायोक्तं तदाक्षेपार्थमाहेति भाष्यं व्याचष्टे * आहेति * ननु वा-
जपेयशब्दस्याख्यातकृत्यवत्प्रवर्त्तनानभिधायित्वे ऽपि विधेयसमर्पक-
स्याद्विधायकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य भाष्यकृता नामशब्दार्थेत्युक्तं
व्यापार एव साक्षाद्विधेयः न च नामशब्दस्यार्थो व्यापार इत्यर्थः ।
नन्वाख्यातशब्दार्थव्यापारद्वारा नामशब्दार्थस्य विधेयत्वं भविष्य-
तीत्याशङ्क्य यश्चात्रेत्युक्तं पूर्वापरीभूतानिष्पन्नरूपत्वात् धात्वर्थ एव
व्यापारः धातोश्चानुवादत्वसमर्पकत्वस्य स्वगोचरत्वात्तस्यार्थो व्या-
पारो न विधातुं शक्यत इत्याशयः । अतः फलसम्बन्धवद् गुण-
सम्बन्धो ऽप्याख्यातस्य विधिरूपत्वात् न वैरूप्यापत्तिरिति तात्प-
र्यार्थः यदीति समाधानभाष्यस्यायमाशयः धात्वर्थानुवादे ऽपि प्रत्य-
यार्थस्य भावनायाः सर्वकारकानुरञ्जनसहत्वात् फलविशिष्टवद् गु-
णविशिष्टतयाप्यैकरूप्येण विधानात्तद्द्वारा नामशब्दार्थस्यापि विधानो-
पपत्तेर्न विध्यभावदोषापत्तिः।यदि तु भावनातिरस्कारेण साक्षाद् धा-
त्वर्थस्यैव फलवद् गुणविधिरिष्यते ततस्तस्य व्यापारात्मकत्वे ऽप्यन्यो-
त्पादानुकूलस्वभावत्वाभावेनाक्रियारूपस्यैकरूप्येणातुल्यरूपानेकका-
रकानुरञ्जनासहत्वात् फलं प्रति गुणभूतस्य गुणं प्रति प्राधान्या-
योगेनोभयं प्रति गुणत्वापत्तेः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिप्रसङ्गात् फल-
गुणयोः परस्परानन्वयः स्यादिति तत्र वाजपेयाख्यद्रव्यं प्रति यागस्य
गुणत्वे द्रव्यस्य यागसंस्कार्यत्वापत्तेस्तृतीयानुपपत्तिदोषः कस्मा-
न्नोक्त इत्याशङ्क्याह * यदीति * स्पष्टतानादरकारणमित्याश-
यः । ननु यथा व्रीहिविधेर्दर्शपूर्णमासविध्येकत्वाभावे ऽपि प्रकरणेन
दर्शपूर्णमासयोरेव व्रीहीणामवरोधात् व्यवस्था तथा वाजपेयस्यापि
स्वाराज्यकामयागएव प्रकरणेनावरोधात् व्यवस्था भविष्यतीत्याश-
ङ्कार्थं प्रकरणादिति भाष्यं व्याचष्टे * प्रकरणेति * नेति परिहा-
राभ्यमपूर्वसाधनांशलक्षणार्थं वाक्यस्य प्रकरणापेक्षत्वादविरो-
धोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नेति * यद्वाजपेयेन यजेत
तत् स्वाराज्यकामो यत् स्वाराज्यकामो यजेत तद्वाजपेयेनेति वै-

णविशेषितेन यागेनेतरस्य सम्बन्धे ज्ञातवद्विशेषणत्वेनोपादानादज्ञातवच्च विधानाद्वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदापत्तेस्तन्त्रसम्बन्धे परस्परानपेक्षेति भाष्यतात्पर्यव्याख्या तत्रैव परस्परनैरपेक्ष्ये सति गुणो विधीयमानः सार्वत्रिको ऽपूर्वयागसम्बन्धो वेति मात्रशब्दस्य द्वेधा व्याख्या प्रकरणानिष्पत्तेः शुद्धयजिसम्बन्धादित्याशङ्कापरिहारः अस्त्वित्याशङ्काभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय नेत्यादिपरिहारान्तरभाष्यं व्याचष्टे * तेनेति *

॥ अथाग्नेयादीनां नामनामताधिकरणम् ॥ ६ ॥

तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थे न चेदन्येन शिष्टाः ॥ ९ ॥

अत्र भाष्यकृताग्नेयादयः शब्दा गुणविधयः कर्मनामधेयानि वेति चिन्ता दर्शिता साष्टाकपालादिसामानाधिकरण्यात् कर्मणश्चाश्रवणान्मन्त्रतस्तु विरोधे स्यादित्यत्र चाग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मणक्रमविपर्ययेण मन्त्रक्रमाम्नानस्य वक्ष्यमाणत्वेन क्रमाविनियुक्तमन्त्राभावात् श्रुत्यविनियुक्तानां च मन्त्राणां स्वार्थसमवायकल्पकत्वाभावात् मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनानुपपत्तेर्द्रव्यदेवतासंयोगेनापि यागस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् आग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यादिव्यवहारस्य द्रव्यविषयत्वेन कर्मनामानपेक्षत्वात् निष्प्रयोजनत्वेनाप्याग्नेयादिशब्दस्य कर्मनामत्वशङ्कानुपपत्तेरयुक्तेत्याशङ्क्याह * पर्वमिति * अयमाशयः पूर्वाधिकरणे तन्त्रसम्बन्धानुपपत्त्या विशिष्टविधौ निरस्ते क्व चिदप्यनावृत्तेन प्रत्ययेन विशिष्टविधिर्न सम्भवतीत्याशङ्क्य विशिष्टविधिव्युत्पादनार्थं तदधिकरणं तद्गुणत्पादनस्य चोत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वसिद्धिः प्रयोजनं सोमेन यजेतेति सोमविशिष्टे यागे श्रुतेन प्रत्ययेन विहिते शुद्धस्याप्राप्तत्वेनानुवादायोगात् विशिष्टस्य च द्रव्यान्तरानाकाङ्क्षत्वाच्चोत्पत्तिशिष्टसोमावरुद्धे ज्योतिष्टोमे स्तनित्रादिद्रव्यान्तरं विधातुं शक्यमित्युद्भिदादिशब्दानां नामधेयत्वं सिध्यति श्रुतेन च प्रत्ययेन शुद्धं यागं विधायोपपदानर्थक्यपरिजिहीर्षया तदर्थविधानायाश्रुतप्रत्ययान्तरकल्पने श्रुतस्यैव वा वृत्तिकल्पने शुद्धयागानुवादेनोत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोर्वाक्यीयत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वेन विकल्पोपपत्तेर्नामधेयत्वं न सिध्यतीत्युद्भिदादिशब्दानामुत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे यागे गुणान्तरविधायकत्वासम्भवान्नामधेयत्वं द्रढयितुं विशिष्टविधिरिह व्युत्पाद्यते सर्वे चात्र विशिष्टविधयः उदाह-

एवं तत्र सन्निकृष्टविध्यसम्भवनिबन्धनत्वाद्विप्रकृष्टविधेर्विशिष्टविधौ च सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्विशेष्यविशेषणयोर्युगपद्विधेयत्वात् सन्निकृष्टविधानार्थं तस्य विधेयत्वसम्भवो विप्रकृष्टविधानार्थं चासम्भवोऽभ्युपगन्तव्यः स्यादिति युगपद्विरुद्धसम्भवासम्भवायोगात् न क्वचित्सकृच्छ्रुतेन प्रत्ययेन विशिष्टविधिः सम्भवतीति प्राप्ते, तत्यागादिकर्मतद्विशेषणभूताश्च सोमादयो गुणा युगपद्विधीयेरन्निति प्रतिज्ञाय शुद्धस्य कर्मणो ऽनुष्ठानाशक्तेर्विधानासम्भवाद्विधानार्थं लिङ्प्रत्ययं विशेषणविशेष्यविधिविभागाभावादिति हेतुरुक्तः एवं तद्वंशत्रयोपेताया भावनायाः सर्वत्रानुष्ठानयोग्यत्वेन विधेयत्वाद्वाक्यान्तरगतानामप्यङ्गानां प्रधानविधिनैव विधेयत्वापत्तेरुत्पत्युत्पन्नशिष्टविवेको न स्यादित्याशङ्क्य न चेदन्येन शिष्टा इत्युक्तं किंचित्केन चित्कथं चित् कुर्यादिति सर्वत्र सामान्यतः साध्यसाधनेतिकर्तव्यतान्वितभावनाविधाने ऽपि विशेषाकाङ्क्षायां वाक्यान्तरविहितविशेषलाभेनोपपन्नस्य प्रधानविधायिनः प्रत्ययस्य तद्विधानक्लेशाङ्गीकरणायोगात् स्ववाक्यगतविशेषविधानमात्रपर्यवसानोपपत्तेरुत्पत्युत्पन्नविशिष्टविवेकाविरोध इत्याशयः । अतः परमार्थतो विशिष्टविधिव्युत्पादनार्थमेवैतदधिकरणम् तथापि पूर्वापवादत्वेन सङ्गतिं वक्तुं भाष्यकृता गुणविधयः कर्मनामधेयानि वेति विचारो दर्शित इत्यपवादशब्देन सूचितं । नामधेयत्वाशङ्कायाश्चेह निर्बीजत्वात्तदपवादो ऽनर्थक इति तद्द्वारा नामधेयकार्यस्य गुणफलोपबन्धादेरपवादो ऽयमिति नामधेयकार्यशब्देन सूचितम् । नामधेयाभावे ऽप्याग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यादिव्यवहारोपपत्तेश्चशब्देनाग्नेयादिशब्दे गुणविधिनामधेयचिन्तायाः निष्प्रयोजनत्वं सूचितम् । उद्भिदादिशब्देषु हि गुणविधित्वे खनित्रादिना यष्टव्यं नामधेयत्वे सोमेनैवेति चिन्ताप्रयोजनं चित्राशब्देष्वप्येवं स्पष्टमेव प्रयोजनं तत्रस्यविचारे ऽप्यग्निहोत्रशब्दस्य गुणविधित्वे दर्विहोमेष्वविहितदेवताकेष्वग्निर्देवता नामत्वे मान्त्रवर्णिकी आघारशब्दस्य तु गुणविधित्वे द्रवद्रव्यमात्रेणोपांशुयाजः कार्यो नामत्वे त्वाज्येनैवेति प्रयोजनमाग्नेयादिशब्दस्य तु गुणविधिनामधेयत्वयोर्न प्रयोजनविशेषो ऽस्तीत्यपवादत्वे सङ्गतिप्रदर्शनमात्रार्थः । सन्देहवेलायां नामधेयपक्षोपन्यासो ऽत एवानेकगुणोपादानात् गुणविध्यसम्भव एव पूर्वपक्षितः । सिद्धान्ते ऽपि गुणविधित्वसमर्थनमात्रं कृतं न नामत्वं निराकृतं गुणविध्यसम्भवस्य चाधिकरणपञ्चकोक्तस्यापवादायैतदधिकरणं गुणविध्यसम्भवे त्वाग्नेयादिशब्दस्यानर्थक्यपरिहाराया-

गत्वा यथा कथं चिद्धामत्वं शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयो हृदयमु-
पांशुयाजः पादावग्नीषोमीय इत्यादि व्यवहारसिद्ध्यर्थमेष्टव्यमिति
दर्शयितुं नामधेयत्वोपन्यास इति द्रष्टव्यम्। ननु समासायां नामधेयत्व-
चिन्तायाम् अपवादप्रस्तावस्योचितत्वात् दर्विहोमपदमविचार्यापवा-
दो न युक्त इत्याशङ्कते *कस्मादिति* वैश्वदेवपदस्य तु नामत्वमङ्गी-
कृत्य गुणार्थतापर्यस्ति नास्तीति वैश्वदेवाधिकरणे चिन्तेत्यभिप्रेत्य त-
च्चिन्तेहानाशङ्किता समिदादिपदानामपि तत्प्रख्यन्यायान्नामत्वे स-
त्येव पार्वणशब्दस्य कर्मनामधेयस्यापि कालाभीज्या समुदायाभीज्या
वेति विचारेण देवताविधित्वावसायात्तन्न्यायेन देवताविधित्वमङ्गी-
कृत्य प्रकृतसमिदादिशब्दवाच्यदेवतासंस्कारार्थाः प्रयाजा इत्याश-
ङ्क्य द्वितीयान्तरेनेन देवताविधित्वायोगात् मान्त्रवर्णिकसमिदादि-
देवतायोगेन यागेषु लक्षणया समिदादिशब्दप्रवृत्तेर्मन्त्रवर्णेऽप्यभ्या-
पूर्वाणां देवतानामेव यागार्थत्वप्रतीतेर्न देवतासंस्कारार्थतेति नवमे
वक्ष्यमाणत्वात् नेह तच्चिन्ताशङ्किता । दर्विहोमपदं किं गुणविधि-
कर्मनामधेयं वेत्यष्टमे विचारयिष्यमाणमिहैव कस्मान्न विचारितमि-
त्याशङ्कितम् । लौकिकहोमेष्वाचारतस्त्वग्विलया मूलदण्डया दर्व्या
जुहोतीति स्मृत्या च विधित्सितस्य दर्विलक्षणस्य गुणस्य प्राप्ते. पु-
रो ऽनुवाक्यामनूयाज्यया जुहोति सदेवत्वायेति विध्येकवाक्यतया
चार्थवादत्वेनोपयुक्तस्य समासान्निष्कृष्य दर्विपदस्य तद्विधायित्वम-
ङ्गीकृत्य स्मृतिमूलत्वकल्पनायोगात्तत्प्रख्यन्यायेनैव नामधेयत्वं सि-
द्धं वैदिकेष्वपि स्रुवेण जुहोति चमसेन जुहोतीति साक्षाद्विहितेन
स्रुवादिना सह समासान्निष्कृष्य विधेयत्वेन कल्प्यमानाया दर्वे-
र्विकल्पायोगाच्छाखान्तरेण वैपरीत्यप्रसक्तस्तत्प्रापणस्यासम्भवेन वै-
यर्थ्यापत्तेस्तेनैव च सिद्धमित्यभिप्रेत्य परिहरति * विचारितमिति*
एवं त्वाष्टमिकस्य गुणविधिनामधेयविचारस्य पौनरुक्त्यापत्तेरपरि-
तोषादन्यथा परिहरति * विध्युद्देशगतानामिति * ततश्च विध्यु-
द्देशगतानां नामधेयविचारस्य समासत्वाद्युक्तो ऽपवाद इत्याशयः
अर्थवादगतानामपि तुल्यन्यायतया सिद्धस्य नामधेयत्वस्य किं लौ-
किकानामेवैतन्नामधेयमुत अलौकिकानां वैदिकानां तत्रापि किं यज-
तिचोदनानामप्युत जुहोतिचोदनानामेवेति ।विशेषाविचारार्थे स्मारण
मित्तीहाप्यपरितोषादन्यथा परिहरति * सिद्धं वेति * ननु विशेष-
विचारे गुणविध्याशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्याह * या त्विति * परि- ३०२।१
चोदनामात्रत्वोपपादनायात्राधिकरणमध्ययद्वः तत्र हि दर्विहोमो

१ अनूय वाज्यया जुहोतीति २ पु० पा० ।

यज्ञाभिधानं होमसंयोगादिति सूत्रेण होमपदेनास्य समासपदस्य संयोगात्तत्र च होमस्य प्राधान्यात्तद्वाची दर्विहोमशब्द इति यज्ञशब्दलक्षितकर्मनामधेयत्वं प्रस्तुत्य तद्विशेषे ऽपेक्षिते स लौकिकानां स्यात् कर्तुस्तदाख्यत्वादित्यनेन स्मार्त्ताष्टकादिकर्त्तरि दार्विहोमिकसमाख्यानात् स्मार्त्तानामेवैतन्नामेति पूर्वपक्षं कृत्वा सर्वेषां वा दर्शनाद्वा ऽस्तु होमे इत्यनेन वैदिके ऽपि वास्तु होमे यदेकया जुहुयाद् दर्विहोमं कुर्यादिति दर्विहोमशब्दप्रयोगात् वैदिकानां चैतन्नामकत्वाभावे संख्यया श्रुत्या दर्विहोमशब्दप्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गात् होमशब्दस्य च सामान्याभिधायित्वात्सर्वेषां नामेति सिद्धान्तिते तत्रापि विशेषापेक्षायां यजतिचोदनानामपि दर्शपूर्णमासादीनां चतुरवत्तादिवाक्यैर्होमत्वापत्तेस्तेषामप्येतन्नामेति प्राप्ते जुहोतिचोदनानां चातत्संयोगादित्यनेन होमशब्दसंयोगात् होमनामत्वप्रतीतेर्यजतिचोदनानां च देवतोद्देशद्रव्यत्यागमात्रेण पर्यवसानाच्चतुरवत्तादिवाक्यैर्यागीयद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थं प्रक्षेपविधाने ऽपि होमत्वानापत्तेर्जुहोतिचोदनानामेव दर्विहोमशब्दो नामेति सिद्धान्तयित्वा द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यादित्यनेन दर्विहोमशब्दात्पात्ररूपद्रव्योपदेशप्रतीतेर्गुणविधिरित्याशङ्क्य न लौकिकानामाचारग्रहणात् शब्दवतां चान्यार्थविधानात् इत्यनेन लौकिकेष्वाचारेषु दर्व्या गृहीतत्वाद्वैदिकेषु चान्येषां स्रुवादीनां पात्राणां होमनार्थितानामाकाङ्क्षितानां विधानाद्दर्विसमासान्निष्कृष्य विधानं न युक्तमित्याशङ्कां निराकृत्य नामधेयत्वमुपसंहृते ननु विशेषविचारो ऽप्यष्टम एव नामधेयचिन्ताधिकारात्कर्त्तुं युक्तो नाष्टमे विशेषातिदेशलक्षणत्वात् तस्येत्याशङ्क्याह * सर्वमेवेति * लक्षणान्तरगोचरो ऽपि विचारः प्रसङ्गाल्लक्षणान्तरे क्रियमाणो न दोषमावहतीत्याशयः । कथं तत्र प्रसङ्ग इत्यपेक्षायामाह * पूर्ववदिति * अविहितेतिकर्त्तव्यताकेष्वतिदेशेनेतिकर्त्तव्यताप्राप्तौ युक्तायां दर्विहोमेष्वविहितेतिकर्त्तव्यताकेष्वपि नातिदेशेनेतिकर्त्तव्यताप्राप्तिरस्तीत्यपवादार्थं किं दर्विहोमाः श्रुतवद्धर्मग्राहित्वात् पूर्ववन्तो ऽथ पूर्वा इति चिन्तामधिकृत्य सर्वेषां जुहोतिचोदितानामपूर्वत्वसिद्ध्यर्थं विशेषचिन्तेत्यर्थः आग्नेयादिवाक्येषु धर्माश्रवणात् नाग्नेयादिशब्दानां तन्नामत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कते * केनेति * तत्र विरोधो वा एतत्पदस्य यदाग्नेय इति यज्ञावयवस्तुत्या प्रसिद्धयागनामोपांशुयाजशब्दसाहचर्याच्च यागनामत्वप्रतीतेर्यथासमाम्नातानामष्टाकपालादीनां लिङ्गदर्शनाच्च कस्यां चिच्छाखायां क्रमाम्नानं भविष्यतीत्यारोप्य मान्त्रवर्णिकदे-

घतान्वयेन यागकल्पनोपपादनार्थं प्रकाशनार्हानुष्ठेयक्रियां विना प्रकाशकमन्त्रान्वयायोगादष्टाकपालादीनामप्राप्तत्वेन विधेयत्वावगमात् विधेश्च भावनैकगोचरत्वात् तदाक्षेपकत्वेनाष्टाकपालादिवाक्येषु भावनाप्रतीतिं तावदाह * तादिति * भावनानां चावच्छेदकधात्वर्थविशेषापेक्षायां यागाख्यधात्वर्थान्वयसिद्धये ऽग्न्यादिदेवत्यमन्त्रान्वयं दर्शयितुमाह * तासां चेति * आनन्तर्यमचोदनेत्यानन्तर्यलक्षणस्य क्रमस्याविनियोजकत्वाभ्युपगमात् पाठसादृश्यलक्षणक्रमप्रतिपत्त्यर्थः स्थानशब्दः यागाङ्गमन्त्रवाचियाज्यानुवाक्यासमाख्ययापि यागाक्षेपसूचनार्थं याज्यानुवाक्यायुगलानीत्युक्तम् ननु श्रुत्यविनियुक्तानां मन्त्राणां करणत्वानवगमाददृष्टार्थत्वेनाप्यङ्गत्वोपपत्तेः स्वार्थसमवायकत्वाभावाच्च तत्प्रतिपाद्यस्याग्न्यादेः क्रियाङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्योपांशुयाजे याज्यानुवाक्यायुगलानां क्रमविनियुक्तानामपि देवताकल्पकत्वदर्शनात् तत्सामान्यमात्रेणापि देवताकल्पकत्वसम्भवं दर्शयितुमाह * तानीति * ननूपांशुयाजे यजिना विहितस्य यागस्य देवताकाङ्क्षत्वाद्यथाकथंचिदुपस्थापितदेवताग्रहणं युक्तम्। इह तु यज्यश्रवणेनानाकाङ्क्षितायां देवतायास्तत्सम्बन्धप्रमाणतद्धिताद्यभावेन युक्ता कल्पनेत्याशङ्क्याधाराद्विवद्यज्यश्रवणे ऽपि क्रियातत्समवेतार्थप्रकाशनेन मन्त्राणां क्रियाङ्गतेति सामान्यतो दृष्टेनाग्न्यादेः क्रियाङ्गत्वमुपपादयति * न हीत्यादीना * क्रियाङ्गमित्यन्तेन नन्वग्न्यादेः क्रियान्वये देवतात्वावगतिः कथमित्याशङ्क्याह * न चेति * अग्निर्मूर्धेत्यादिमन्त्रेष्वग्न्यादीनां प्राधान्येनाभिधानाद्यमर्थं प्राधान्येन मन्त्रो ऽभिवदति सापि देवतेति लक्षणेन देवतात्वावसायात् कर्मस्वपि देवतात्वावगतिरित्यर्थः। नकेवलं मन्त्रेष्वग्न्यादीनां देवतात्वात् कर्मस्वपि देवतात्वं किं त्वष्टाकपालादिशब्दानामनेकत्र पुरोडाशशब्दसामानाधिकरण्यदर्शनादिहापि ते पुरोडाशं कूर्मभूतं सर्पन्तमपश्यन्नित्यष्टाकपालवाक्यशेषात् पुरोडाशपरत्वावगतेः पुरोडाशादीनां च वृद्धव्यवहारात् धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्येत्येष वै यज्ञो हवि पङ्क्तिरित्यादिलिङ्गाच्च हविष्ट्वप्रसिद्धेर्हविःशब्दस्य चार्चिशुचिहुसृपिछदिभ्य इसिरिति जुहोतेरौणादिके कर्मणि इसिप्रत्यये कृते हूयत इत्येतस्मिन्नर्थे हविःशब्दव्युत्पत्तेर्देवतां च विना होमायोगात् द्रव्याकाङ्क्षावशादग्न्यादेर्देवतात्वावगतिरित्याह * पुरोडाशादिभिरिति * जुहोत्युत्पन्नस्यापि हविःशब्दस्याहूयमाने ऽपि द्रव्ये हवींष्यासादयतीति प्रयोगदर्शनात् तादर्थ्यनिमित्तत्वाप्रतीतेरजुहो-

तिर्थादिते कर्मणि होमस्यैव यागीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वेन द्रव्यस्य होमार्थत्वायोगात् यागार्थद्रव्यवाची हविःशब्द इति मत्वा देवतान्वयं विनापि द्रव्यान्वयमात्राद्यागानुमानसूचनार्थं यागेत्युक्तम् । नन्वेवं सत्यपि देवतान्वये कथं यागकल्पनं कथं च सत्यपि यागेऽग्नेयादिशब्दानां नामतेत्याशङ्क्याह * इतीति * यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृत्वसंयोगादित्यत्र द्रव्यदेवतान्वयेन यागकल्पनस्य वक्ष्यमाणत्वाद्विधित्सितस्य च गुणस्यान्यतः प्राप्तौ नामत्वस्योक्तत्वात् उभयसिद्धिरिति भावः । नन्वष्टाकपालादिवाक्यान्याग्नेयादिशब्दैर्विना पर्यवस्यन्ति न वातत्रापर्यवसाने स्वार्थासमाप्तस्य वाक्यस्य वाक्यान्तरान्वयायोगात् मन्त्रान्वयाभावे तत्प्रतिपाद्यदेवतान्वयकल्प्ययागासिद्धिः । पर्यवसाने त्वाग्नेयादिशब्दस्यानन्वयान्नामत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्याश्रुतयागनामत्वाशङ्कासम्भवे ऽपि च चतुरवत्तं जुहोतीति श्रुतहोमनामत्वेन पूर्वपक्षो भविष्यतीत्याह * अथ वेति * चतुरवत्तवाक्याद्धोमनिष्पत्तावपि आग्नेयादिशब्दानां कथं तन्नामतेत्याशङ्क्य क्रमविनियुक्तमन्त्रवशात् देवताप्राप्तेस्तत्प्रख्यन्यायेनैवेति दर्शयितुं [illegible] चतुरत्वाद्विसंख्यत्वे· [illegible] ·णि द्रव्याणीत्यपे· [illegible] कथं चतुरवत्तवाक्यस्याष्टाकपालादिविषयतेत्याशङ्क्याष्टाकपालादीनां चतुरवत्ततोक्ता तदुपपादनार्थं द्विरिति वाक्याद्द्व्यवदानसिद्धिरुक्ता तस्याष्टाकपालादिविषयत्वोपपादनार्थं हविष्ट्वादित्युक्तम् । एवमपि चतुरवत्तनिष्पत्तिः कथमित्यपेक्षिते चोदनान्तरेणेत्युक्तम् । ननूपस्तृणात्यभिघारयतीति चोदनान्तरेणोपस्तरणाभिघारणयोर्ग्रहणे ऽपि तयोरुपस्तरणाभिघारणयोरुपस्तृणन्नभिघार्याज्यस्य यजेतेति ध्रौवाज्यसाधनत्वेनाष्टाकपालादीनां कथं चतुरवत्ततेत्याशङ्क्य तत्संस्कारार्थेत्युक्तं दशमे कृष्णलचरावुपस्तरणाभिघारणयोरर्थलोपेन बाधं वक्तुं कर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वात् तस्मादासिसमर्थत्वमिति सिद्धान्तसूत्रे हविषः स्रुक्संसर्गस्योपस्तरणाभिघारणयोर्निवर्त्यत्वेन प्रयोजनस्य कृष्णले च विशदत्वेन स्वत एव निवृत्तेश्चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याप्त्यै इति चोपस्तरणाभिघारणसाध्यस्य चतुरवत्तत्वसम्पादनस्यान्येनासत्त्वादकरणसमर्थनादकरणं तयोरिति वक्ष्यमाणत्वाद्धविषः स्रुच्यसंसर्गलक्षणसंस्कारार्थत्वमनयोरवसीयतइत्याशयः । नन्वग्नीषोमीयब्राह्मणस्य प्राक्पाठादाग्नेयब्राह्मणस्य च पश्चात्पाठाद्याज्यानुवाक्यायुगलयोश्च ब्राह्मणक्रमविपर्ययेण पा-

ठादविद्यमानक्रमाम्नानाध्यारोपेणात्यन्तक्लिष्टनामत्वाशङ्का न यु-
क्तेत्याशङ्क्य * आहैवं चेति * प्राप्ते कर्मण्याग्नेयादिवाक्यैर्द्र-
व्यदेवतायनेकगुणविधाने चोदिते हि तदर्थत्वात् तस्य तस्योपादिश्य-
तेत्यनेन वाक्यभेददोषापत्तिः । विशिष्टविधाने तु सन्निकृष्टविप्रकृ-
ष्टविशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधानापत्तेस्तत्र च सन्निकृष्टविधाना-
सम्भवनिमित्तत्वाद्विप्रकृष्टविधानस्य युगपत्सन्निकृष्टविधानसम्भवा-
सम्भवाभ्युपगमदोषसम्भवाद् गुणविध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्वपक्षिणो
ऽभिमत तथा च सत्याग्नेयादिशब्दानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं यथा-
कथञ्चिन्नामधेयत्वाभिधानमित्याशयः । एवं नामधेयत्वे सत्याग्ने-
यादिशब्दस्य गुणविधित्वाभावात्र सन्निकृष्टविप्रकृष्टविशेष्यविशेषण-
रूपानेकार्थविधिनिमित्तो युगपत् सन्निकृष्टविप्रकृष्टविधिसम्भवास-
म्भवाभ्युपगमदोषो भविष्यत्येतदर्थं नामधेयत्वं यथाकथञ्चिदुक्तं न
तु पूर्वपक्षिणो ऽभिमतमित्यर्थः । पूर्वपक्षभाष्यं चानेन व्याख्यातं
तत्र च विशिष्टविधेः सिद्धान्तिनो ऽभिमतत्वात् विशेष्यस्य यागस्या-
श्रुतत्वेन द्रव्यदेवतासम्बन्धलक्षणगुणविधिकल्पत्वात् श्रुत्या गुण-
मात्रविधौ सत्या गुणे विधिशब्दः तस्मिन्सत्यनेको विशेषणविशेष्य-
रूपो ऽर्थो ऽभिधीयते तत्र च सन्निकृष्टविध्यसम्भवनिमित्तत्वाद्विप्र-
कृष्टविधेर्युगपत्सन्निकृष्टविशेष्यविधिसम्भवासम्भवाभ्युपगमदोषाप-
त्तिरित्युक्तम् । ननु विशेष्यस्य यागस्याश्रुतत्वात् कथं गुणविधौ
सति विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधिः स्यादित्याशङ्क्याग्निर्देवता पु-
रोडाशो द्रव्यमिति द्रव्यदेवतासम्बन्धलक्षणगुणविधिद्वारेत्युक्तमि-
ति भाष्यं योज्यम् । एतच्च वार्त्तिककृताधाराग्निहोत्राधिकरणे परदौ-
र्बल्यवतो ऽष्टौ श्रुतिप्रकारान् परोक्तान्निराकुर्वता विशिष्टविधेरत्यन्त-
क्लिष्टत्वे तृतीयस्यागानिवेशासम्भवोपपादनार्थं वक्ष्यमाणत्वान्नेह प्र-
पञ्चितमित्यनवद्यम् । सूत्रं योजयन् सिद्धान्तमाह * तथेति * यत्र ३०३।१
पुनरन्येन वचनेन शिष्टा गुणा भवन्तीति भाष्याद्विशेषणस्यैवान्यतः
प्राप्तावविधेयत्वं विशेष्यस्य त्वन्यतः प्राप्तावपि तन्निरपेक्षविशेषण-
विध्ययोगात् विधेयत्वाभावात् तथा सर्वतो पदार्थसङ्क्रान्तविधियुक्तौ
धात्वर्थानुवादाभ्युपगमात् अयुक्तमित्याशङ्क्य गुणग्रहणस्योपलक्ष-
णार्थत्वं दर्शयितुं यागइत्युक्तम् । न चोदितेति सूत्रावयवे प्राप्तविधे-
यत्वहेतुत्वाभिधानार्थं इति प्राग्व्याख्यया सूचितम् । तच्च कर्मेति
भाष्यात् तच्च गुणाश्चेत्येकवचनाध्याहारेण विग्रहः प्रतिभाति त-
थोदाहरणबहुत्वेन तुल्यत्वात्क्रिययोर्नेति सूत्रोक्तक्रियापरामर्शितच्छ-
ब्दोपात्तयागबहुत्वोपपत्तेः श्रुतस्यैव बहुवचनस्य तन्त्रेणोभयान्वये

सम्भवत्वश्रुतैकवचनाध्याहारायोगात् अयुक्तमित्याशङ्क्य न इति बहुवचनान्तविग्रहो दर्शितः । सोमेन यजेतेत्यादौ गुणकर्मणोरभिन्नपदोपादाने ऽपि तावत्क्रतुरूपस्य कर्मणो ऽवाक्यानुष्ठानत्वेन विध्ययोगात्साक्षिकृतस्य शुद्धरूपेण विध्यसम्भवात् विशिष्टरूपेण च सम्बन्धात् रूपभेदेन युगपत्सम्भवासम्भवविरोधपरिहारोपपत्तेर्विशिष्टविधेरदुष्टत्वाभिधानार्थमविभागाद्विधानार्थं इति सूत्रावयवविधानार्थं लिङ्प्रत्यये गुणकर्मविषयोरविभागादित्येव व्याख्यातुमविभक्तरूपेण सकृदुच्चरितेन विधिनेत्युक्तम् । आग्नेयादिवाक्ये त्वेकस्मिन्नेव विधेयसमर्पके तद्धितान्ते शब्दे गुणकर्माविभागादित्येव व्याख्यातुं विधेयसमर्पकेण तद्धितान्तेन शब्देन सह गुणकर्मशब्दानामविभागात्सन्निकर्षविप्रकर्षविरोधाभावाभिधानायैकशब्दोपादानप्रदर्शनार्थं तद्धितान्तेन विधिनेति योज्यम् । हिशब्दः पादपूरणार्थः । ननु मान्त्रवर्णिकदेवतासंयोगान्यथानुपपत्त्या यागप्रमितिसिद्धान्याशङ्कितेत्याशङ्क्य निराकरोति * नेति * संस्कारशब्देन स्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधार्थो मन्त्रो विवक्षितः । अष्टाकपालादिद्रव्यं देवतासंस्कारश्चाग्निर्मूर्द्धेत्यादिमन्त्रः तत्संयोगेन यो ऽत्र यागविधिः पूर्वपक्षिणोक्तः स नोपपद्यत इत्यर्थः । यदपि पुरोडाशादीनां हविष्ट्वाद्यागसाधनत्वप्रतीतेर्यागानुमानमुक्तं तदपि निराकरिष्यत इति तावच्छब्देन सूचितम् । यद्वा यागविधिस्तावन्नोपपद्यते ततश्च तन्नामत्वमनाशङ्क्य चतुरवत्तचोदनाविहितहोमतापि निराकरिष्यत इत्येव तावच्छब्दो योज्यः । एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कथमिति * ननु भावनाकाङ्क्षायां मन्त्रसम्बन्धस्योक्तत्वात् स्वरूपेण द्रव्यस्य मन्त्राकाङ्क्षानिरासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * नेति * भावनाया अश्रुतत्वात् विध्यश्रवणाच्च तद्वशेनापि कल्पयितुमशक्यत्वात् अप्राप्तस्यापि च द्रव्यस्य भावनानिवेशं विना विधेयत्वायोगात् विधिवशेन भावनाकल्पने विधेरपि भावनाकल्प्यत्वेनेतरेतराश्रयं यस्तु विध्यभावाभिधानं कथं चिद्भावनाकल्पने ऽपि धात्वर्थानवच्छिन्नायास्तस्या अनुष्ठातुमशक्यत्वान्मन्त्राकाङ्क्षानुपपत्तेर्मन्त्रान्वयादेव तद्वाच्यदेवतासंयोगेन यागाख्यधात्वर्थकल्पनं चानुष्ठेयत्वासिद्धेयं धात्वर्थविशेषावच्छेदाधीनत्वात् मन्त्रान्वयस्येतरेतराश्रयापत्तेर्द्रव्यस्य स्वरूपेणैवाकाङ्क्षापद्यत इति सूचनार्थः कश्चिच्छब्दः । सामान्यतो ऽपि पुरुषव्यापारो न विधीयते किमुत धात्वर्थावच्छिन्न इत्यर्थः । नन्वष्टाकपालभवनस्यासिद्धत्वेनानुष्ठेयत्वान्मन्त्राकाङ्क्षा भविष्यतीत्याशङ्क्य न चेत्युक्तम् । भवनक्रियायामसिद्धस्यैव कर्तृनियमात् सिद्धा-

विधित्वनिश्चयः । अन्यथास्यार्थवादत्वासम्भवेनानर्थक्यापत्तेरित्याशयः । नन्वेवं सति विधिगौरवक्लेशः स्यादित्याशङ्क्याह * अगत्या चेति * विधानार्थं इति भाष्यं तद्धितस्याख्यानकृत्यत्वाभावेनाविधायकत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * विधानार्थेति * अविभागादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमविभक्ता हीति भाष्यावयव तद्धितान्तर्गत्यभिधानार्थत्वेन तत्सापेक्षत्वात् पश्चाद्व्याचष्टे * सर्वं चेति * एतदेवोपपादयति * देवतेति * नन्वाग्नेयतेति भावप्रत्ययात् सम्बन्धस्यापि अविभक्ततोक्ता प्रतिभाति सा च सम्बन्धयाज्यत्वस्य भक्षणाधिकरणे निषत्स्यमानत्वादयुक्तेत्याशङ्क्याह * सम्बन्धो ऽपीति * नन्वेवमप्यष्टाकपालशब्दवाच्यस्याष्टत्वकपालतदधिकरणसंस्कारोपसर्जनस्य पुरोडाशस्याग्नेयादिशब्दानन्तर्गतत्वादष्टाकपालस्येति विशेषणाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * तदिति * नैव हि द्रव्यमात्रस्य तद्धितैर्देवतोच्यते अस्य शब्दाभिधेयस्य विशेषस्यैव देवतेत्यनेन न्यायेनाष्टाकपालपदार्थो ऽपि तद्धितान्त एव शब्दान्तर्गत इत्यर्थः । स एव इति भाष्येण यागस्य तद्धितान्तर्गतिरुक्ता सा याग विनापि यथाकथञ्चिच्चिदाग्नेयत्वसङ्कीर्तनोपपत्तेरयुक्तेत्याशङ्क्याग्नेयस्य भाव्यमानस्य याग विना न सिध्यतीति वदन्नपितु भावनान्तर्गतिपूर्वकं यागान्तर्गतिमाह * द्रव्यस्येति * अन्तर्गतानि शेषः पुरुषव्यापारस्य भावनाया यागावच्छेदकत्वाद्विशेषो न कश्चित्स्वन । सर्वान्तर्गत्यभिधानस्य पूर्वपक्षोक्तवाक्यभेदपरिहारं प्रयोजनमाह * ततश्चेति * तद्धितान्तपदेनोपात्तस्यार्थस्य विधिनेति विग्रहः भिन्नपदोपादानाभावान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । नन्वेकपदोपाने ऽप्यनेकार्थस्य विधानाच्चिचत्वत्क्षोत्वविधाविव वाक्यभेदः स्यादेवेत्याशङ्क्याह * भावनेति * यागो हि विहितो भवतीति भाष्ये यागशब्दो यागावच्छिन्नभावनाभिप्रायेणेत्याशयः । स एवमिति भाष्यं व्याचष्टे * तत इति * ननु सम्बन्धो हीति भाष्येण सम्बन्धविधानान्यथानुपपत्त्या सम्बन्धिनोर्द्रव्यदेवतयोर्विधानाक्षेपस्योक्तत्वात् भाष्यविरुद्धं भावनाविधानाभिधानमित्याशङ्क्याह * सर्वेति * सर्वद्वंत्वयंकारकैः सम्बध्यतइति कर्मव्युत्पत्त्या भावना सम्बन्धशब्देनोक्तेत्यर्थः । किमित्येव व्याख्यायतइत्यपेक्षायामाह * न हीति * विशिष्टविधावप्यन्यतो लभ्यमानस्याविधानान्न गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्यभिधानार्थो न चेदन्येन विधा इति सूत्रावयवो ऽष्टास्वित्यादिभाष्येणानेककपालाधिकरणसंस्कारस्य पुरोडाशादन्यत्राप्रसिद्धेस्ते पुरोडाश कूर्मं भूत्वा सर्पन्तमपश्यन्नित्यर्थवादावगतस्य

पुरोडाशस्याष्टसंख्यकपालाधिकरणसंस्कारविधिनैव प्राप्तेः कपालानां तद्बहुत्वस्य तदधिकरणस्य संस्कारस्य च कपालेषु श्रपयतीति वाक्यान्तरादेव प्राप्तेर्बहुत्वविशिष्टयमात्रविशिष्टद्रव्यविशेषाग्न्याख्यदेवताविशिष्टयागभावनाविधानात्रातिगौरवापत्तिरित्येवं व्याख्यातः। तत्राविभागादित्यावृत्तिलक्षणवाक्यभेदपरिहारार्थो हेतुः। न चेदिति तु गौरवलक्षणवाक्यभेदपरिहारार्थ इति हेतुद्वयस्य विविक्तविषयत्वं दर्शयितुमाह * अविभागादिति * नद्धितान्तोक्तेन देवताविशिष्टेन द्रव्येण सम्बन्धस्य विभागात् सम्बन्धं विना वैशिष्ट्यासिद्धेरर्थात् सम्बन्धाक्षेपः। न क्रियाकर्तृसम्बन्धादृते सम्बन्धनं क्वचिदित्यनेन च न्यायेन क्रियागर्भत्वात्सर्वसम्बन्धानां देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्य विना द्रव्यस्य देवतान्वयायोगाद्यागाख्यस्य क्रियाविशेषस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धाविभागात्तेनार्थादाक्षेप। यागस्य चाभावितस्यानिष्पत्तेर्भावनाया यागाविभागात्तेनार्थादाक्षेप इत्यर्थः। अन्यथानुपपत्त्यधीनत्वाच्चार्थाक्षेपस्यान्यतः प्राप्तस्य कपालादेरनाक्षेपाच्चातिगौरवापत्तिरित्यदुष्टो विशिष्टविधिरित्याशयः। यत्तु विधित्सितस्यान्यतः प्राप्तौ तद्वाचिनः शब्दस्य नामधेयतेति एतदर्थपरत्वेन न चेदित्यवयवस्य पाठपूर्वकं व्याख्यानान्तरं भाष्यकृता कृतं तत्रा

[illegible]

॥ बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचिताधिकरणम् ॥ [illegible] ॥

बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥१०॥

बर्हिरादिशब्दो लवनादिसंस्कारनिमित्तः कुशत्वादिजातिनिमित्तो वेति चिन्तायाः प्रकृतगुणविधिनामधेयचिन्तारूपत्वाभावात्

पुरोडाशस्याष्टसंख्यकपालाधिकरणसंस्कारविधिनैव प्राप्तेः कपालानां तद्बहुत्वस्य तदधिकरणस्य संस्कारस्य च कपालेषु श्रपयतीति वाक्यान्तरादेव प्राप्तेर्बहुत्वविशिष्टत्वमात्रविशिष्टद्रव्यविशेषाग्न्यादयदेवताविशिष्टयागभावनाविधानान्नातिगौरवापत्तिरित्येवं व्याख्यातः । तत्राविभागादित्यावृत्तिलक्षणवाक्यभेदपरिहारार्थो हेतुः । न चेदिति तु गौरवलक्षणवाक्यभेदपरिहारार्थ इति हेतुद्वयस्य विविक्तविषयत्वं दर्शयितुमाह * अविभागादिति * तद्धितान्तोक्तेन देवताविशिष्टेन द्रव्येण सम्बन्धस्य विभागात् सम्बन्धं विना वैशिष्ट्यासिद्धेरर्थात् सम्बन्धाक्षेपः । न क्रियाकर्तृसम्बन्धादृते सम्बन्धनं क चिदित्यनेन च न्यायेन क्रियागर्भत्वात्सर्वसम्बन्धानां देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाच्च ,विना द्रव्यस्य देवतान्वयायोगाद्यागाख्यस्य क्रियाविशेषस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धाविभागात्तेनार्थादाक्षेपः । यागस्य चाभावितस्यानिष्पत्तेर्भावनाया यागाविभागात्तेनार्थादाक्षेप इत्यर्थः। अन्यथानुपपत्त्यधीनत्वादार्थाक्षेपस्यान्यतः प्राप्तस्य कपालादेरनाक्षेपान्नातिगौरवापत्तिरित्यदुष्टो विशिष्टविधिरित्याशयः । यत्तु विधित्सितस्यान्यतः प्राप्तौ तद्वाचिनः शब्दस्य नामधेयतेति पत्तदर्थपरत्वेन न चेदित्यवयवस्य पाठपूर्वकं व्याख्यानान्तरं भाष्यकृता कृतं तन्नामधेयत्वस्य पूर्वपक्षिणो ऽप्यनभिमतत्वात्तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमित्यनेन च पौनरुक्त्यापत्तेरयुक्तमित्युपेक्षितं वार्त्तिककृतेति विशिष्टविधिव्युत्पादनार्थतैवास्याधिकरणस्यावसीयते ॥

॥ बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचिताधिकरणम् ॥ ७ ॥

बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥१०॥

बर्हिरादिशब्दो लवनादिसंस्कारनिमित्तः कुशत्वादिजातिनिमित्तो वेति चिन्तायाः प्रकृतगुणविधिनामधेयचिन्तारूपत्वाभावात् पूर्वाधिकरणकृतविशिष्टविधिव्युत्पादनवच्च तच्छेषत्वाभावाच्च प्रकरणसङ्गतिरित्याशङ्क्य प्रासङ्गिकीं प्रकरणसङ्गतिमाह * नामधेयेति * अनन्तरसङ्गतिस्त्वाग्नेयादिशब्दानां देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकयागाख्यक्रियागर्भसम्बन्धनिमित्तदेवताविशिष्टद्रव्यवाचित्वात्तद्द्वारेण क्रियानिमित्तत्वे ऽभिहिते बर्हिरादिशब्दानामपि संस्कारात्मकक्रियानिमित्तता स्युत नेति विचारात् स्पष्टैवेति नोक्ता पुरोडाशोदाहरणमुत्सूत्रत्वादयुक्तमाशङ्क्याह * तुल्यहेतुत्वादिति * यूपादिवद्वचनव्यक्तिविपर्ययाश्रयणसम्भवासम्भवमस्य सन्देहहेतोः

---

१ चचल्वेति १ पु० पा० ।

संस्कृतप्रयोगबलीयस्त्वस्य च पूर्वपक्षहेतोः संस्कारनिमित्तत्वे च
परस्पराश्रयपरिहारासम्भवस्य च सिद्धान्तहेतोस्तुल्यत्वात् सूत्रे
बर्हिराज्यग्रहणमुपलक्षणार्थमित्याशयः । सर्वत्रेति भाष्यावयवेन
संस्कृतप्रयोगस्य सार्वत्रिकत्वं पूर्वपक्षोपपत्तित्वेनोक्तं नासंस्कृतेष्वि-
त्यनेन चासंस्कृतप्रयोगाभावः तदुभयमप्ययाज्ञिकदेशे संस्कृतेषु प्र-
योगाभावादसंस्कृतेष्वपि च कस्मिंश्चिद्देशे प्रयोगादयुक्तमाशङ्क्य
व्याचक्षाणः पूर्वपक्षमाह * तत्रेति * याज्ञिकप्रयोगो ऽत्र
विवक्षितः सर्वे च याज्ञिकाः संस्कृतेष्वेव प्रयुञ्जते नासंस्कृते-
ष्वित्याशयः । तस्य बलीयस्त्वाय शास्त्रस्था वेत्युक्तं यच्चासंस्कृतेषु
क्व चित्प्रयोगः स प्रादेशिकत्वेनाशिष्टस्थत्वेन च दौर्बल्यात्सादृश्योप-
पत्तेर्न याज्ञिकप्रयोगस्य विगीतत्वापादने शक्त इत्येवमर्थत्वेन न त्व-
संस्कृतेष्वपीत्याशङ्कानिरासार्थं सादृश्यादिति भाष्यं व्याख्यातुमवि-
गीतत्वादित्युक्तम् । ननु बर्हिराद्यनुवादेन विधीयमानस्य संस्कारस्य
प्राक्सिद्धबर्हिराद्यपेक्षत्वेनेतरेतराश्रयापत्तेर्न बर्हिरादिशब्दप्रवृत्ति-
०५।१ निमित्तता युक्तेत्याशङ्क्याह * तथा हीति * क्व चिद्देशे पुरोडाशा-
दिशब्दैर्व्यवहारे सत्यप्यभियुक्तजने लोक्यते दृश्यते शब्दार्थसम्ब-
न्धो ऽनेनेति व्युत्पत्त्या लोकशब्देन विवक्षिते व्यवहाराभावाच्छि-
ष्टप्रयोगविरोधिचाशिष्टप्रयोगस्याप्रामाण्यात् यद् बर्हिस्तल्लुनातीत्या-
दिवचनव्यक्त्यनुपपत्तेर्यल्लूयते तद् बर्हिरित्यादिविपरीतवचनव्य-
क्त्याश्रयणात् । पुरोडाशादिशब्दानां संस्कारहेतुतेत्यर्थः । यथा च
पलाशे बध्नातीति प्रकृत्य यूपं छिनत्तीति श्रवणाच्छेदनस्य पला-
शविषयत्वावधारणाच्छेदनसंस्कृतपलाशनामत्वं यूपशब्दस्याव-
सीयते तथात्रापि दर्भैस्तृणीत हरितैः सुपर्णैरिति बर्हिस्तरणार्थे
मन्त्रे कुशवाचिदर्भशब्दश्रवणाद् बर्हिःशब्दस्य लवनादिसंस्कृतकुश-
नामत्वावधारणात् पिष्टानि संयौति पिण्डं करोतीत्यादिश्रवणाच्च
पुरोडाशशब्दस्य श्रपणादिसंस्कृतपिष्टपिण्डनामत्वावधारणादुत्पव-
नादीनां च घृतविषयत्वं कथं चिदुत्प्रेक्ष्याज्यशब्दस्योत्पवनादिसं-
स्कृतघृतनामत्वावधारणाद्यूपादिवद्वचनव्यक्तिविपर्ययाश्रयणमदुष्ट-
मिति दृष्टान्तेन सूचितम् । संस्काररहिते कुशादिजातिमात्रे बर्हिरा-
दिशब्दस्य क्व चित्प्रयुक्तस्य संस्कृतेष्वपि जात्यनपगमेन लाभान्नाय
संस्कारशब्द इत्येवं सूत्रव्याख्यानार्थमेवं प्राप्तइति भाष्यं व्याचष्टे
* सदिति * शास्त्रस्य शब्दार्थसम्बन्धहेतुत्वाभावेन लोकप्रसिद्ध्य-
पेक्षत्वात् प्रादेशिकस्यापि प्रयोगस्य शास्त्रस्थप्रसिद्ध्या बाधो न युक्त
इति वक्तुमेकदेशो ऽपीत्युक्तम् । श्लोकं व्याचष्टे * य एवेति * ननु-

कामिति भाष्येणासंस्कृतेषु सादृश्यात् प्रयोगोपपत्तिं पूर्वपक्षोक्तामनुभाष्य तन्नेत्यनेन संस्कारशब्दत्वप्रसिद्धेः सादृश्यनिमित्तप्रयोगकल्पना न युक्तेत्युक्तं तदतिस्पष्टत्वाद्व्याख्याय कथमिति प्रश्नपूर्वकमप्रसिद्धयुपपादनार्थं बर्हिरित्यादिभाष्यम् असंस्कृतेष्वपि शब्दलाभादित्यनेनैकया युक्तेरुक्तत्वाद्युक्त्यन्तरसमुच्चयार्थत्वेन व्याचष्टे * किं चेति * जातिशब्दत्वाभावे पलाशे बध्नातीतिवत्कुशादीनामप्रकृतत्वेन संस्कारान्वयाज्ञानात् मन्त्रस्य च श्रुत्यविनियुक्तत्वेन स्वार्थसमवायकल्पकत्वानुपपत्तेस्तद्दर्शनेनापि लवनादेः कुशविषयत्वाज्ञानात् उत्पवनादीनां च घृतविषयत्वोत्प्रेक्षायाः प्रापकानुपलम्भेनायोगात् प्रथनादीनां च कथं चित्पिष्टपिण्डविषयत्वज्ञानसम्भवे ऽपि युपकार्यपशुबन्धनार्थत्वेनेव पलाशस्य पुरोडाशकार्ययागार्थत्वेन पिष्टपिण्डस्याश्रयणात् पुरोडाशशब्दस्य प्रथनादिसंस्कृतपिष्टपिण्डतात्वावधारणाशक्तेः पिष्टपिण्डप्रथनादिना पुरोडाशीकुर्यादिति वचनव्यक्त्याश्रयणायोगात् यद्बर्हिरादिशब्दवाच्यं तत्संस्कार्यं यच्च संस्क्रियते तद्बर्हिरादिशब्दवाच्यमितीतरेतराश्रयस्यापरिहार्यत्वात् यल्लोकसम्मतं बर्हिरादिशब्दानां जातिशब्दत्वं तद्भेदेनापि लवनादिसंस्कारे विधेये तस्मात्प्रागाश्रितमित्यर्थः । ननु संस्कारविधितः प्रागेव केन चिद्यदृच्छया लवनादिभिः संस्कृत कुशादि बर्हिरादिशब्दैरुद्दिश्य संस्कारविधिसम्भवान्नेतरेतराश्रयापत्तिरित्याशङ्कायाः । स्वाश्रयस्यापूर्वसाधनत्वयोग्यताधानार्थायाः क्रियायाः संस्कारशब्दवाच्यत्वाद्विध्यभावे च तादर्थ्यानवधारणात् यदृच्छया लवनादौ कृते ऽपि संस्कारस्याभावेन बर्हिरादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तस्यायोगात् अपरिहार्यमितरेतराश्रयमित्येवं निरासार्थं न चेत्यादिभाष्यम् आशङ्कायास्तुच्छत्वे ऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वावधारणार्थमिति व्याख्यातुमाह * तेनेति * येन संस्कारात् प्रागेव जातिशब्दत्वमाश्रितं तेनेत्यर्थः । सत्यां च गतौ वचनव्यक्तिविपर्ययाङ्गीकरणमयुक्तमित्यभिधानार्थं न चालौकिकानां सतामित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * प्रयोजनभाष्यं तु निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानधिकार इत्यत्र तृतीये यूपावटस्तरणार्थे बर्हिषि यूपाञ्जनार्थे चाज्ये लवनोत्पवनादयः संस्काराः कार्या न चेति विचारेण स्पष्टीकरिष्यमाणत्वान्न व्याख्यातम् ।

॥ प्रोक्षण्यादिशब्दानां यौगिकताधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ ११ ॥

अत्र भाष्यकृता प्रोक्षणीशब्दः किमुत्पवनादिसंस्कारनिमित्तो
जातिनिमित्तो वा प्रकर्षसेचनलक्षणक्रियानिमित्तो वेति सन्दिह्य
पूर्वन्यायनिरस्तमपि संस्कारशब्दत्वमत्तच्छब्द इति पूर्वसूत्रावयवेने-
ह सूत्रे प्रतिज्ञाकाङ्क्षानुपक्रमेण निरासप्रतीतेस्तद्व्याख्यानायोपन्या-
सपूर्वकं निरस्य पूर्वन्यायेनैव जातिशब्दत्वं प्राप्तं यौगिकत्वेनापोदितं
तद्रथकाराधिकरणे समुदायप्रसिद्धेरवयवप्रसिद्धितो बलीयस्त्वस्य व-
क्ष्यमाणत्वात् विरुद्धमित्याशङ्क्ते * नन्विति * षष्ठे हि वचनाद्रथ-
कारस्याधानस्य सर्वशेषत्वात् इत्यत्र वर्षासु रथकार आदधीतेति कि-
मवयवप्रसिद्ध्या त्रैवर्णिकानामन्यतमो रथकारशब्देनोच्यते समुदा-
यप्रसिद्ध्या वा ऽन्यो जातिशब्द इति सन्दिग्धे ऽवयवप्रसिद्ध्या रथ-
कारिणि त्रैवर्णिके रथकारशब्दसम्भवात् अपशूद्राऽधिकरणप्रतिषि-
द्धस्यात्रैवर्णिकस्याधिकारो न युक्त इति प्राप्ते समुदायप्रसिद्ध्यावय-
वप्रसिद्धिबाधाद्वचनबलेनात्रैवर्णिकस्यैवाऽधिकार इति वक्ष्यते। अ-
न्यत एव तु समुदायप्रसिद्धिबलीयस्त्वसिद्धौ न्यायेन प्रतिषिद्धस्या-
प्यत्रैवर्णिकस्यैव वचनबलेनाधिकारनिश्चयात्सन्देहाभावेन रथका-
राधिकरणारम्भो न युज्येत। न चान्यत्र क्वचित्समुदायप्रसिद्धिब-
लीयस्त्वव्युत्पादनं दृश्यते। न च तद्व्युत्पादनं विना पारिशेष्यमात्रे-
णात्रैवर्णिकस्याधिकारसिद्धिः। त्रैवर्णिकस्याप्यवयवार्थयोगेन रथका-
रशब्दवाच्यत्वसम्भवे वसन्तादिवाक्यैस्तस्याधानप्राप्तावपि रथका-
रत्वेन निमित्तेन वर्षाकालाधानार्थतया वचनोपपत्तावविदुषो
ऽत्रैवर्णिकस्याधिकारकल्पनानुपपत्तेः। अत एव वचनादिति मुख्यं
हेतुं व्याख्यायाधानस्यासर्वशेषत्वादित्यनेनाधानसम्बन्धितया सर्वेभ्यो
ब्राह्मणराजन्यवैश्येभ्य. प्राप्तेभ्यो ऽत्रैवर्णिकस्य परिशिष्टत्वादयमाधान-
विधिरित्ययमुक्तो हेतुः सर्वशेषश्चात्रैवर्णिक आधानमिति भाष्ये भाष्य-
कारेण चशब्दप्रयोगात्समुच्चयोपपत्तित्वेन व्याख्यातः। तस्माद्रथका-
राधिकरणसिद्धमेतत्समुदायप्रसिद्धिबलीयस्त्वमिहोक्तम्। कथं समु-
दायप्रसिद्धेः श्रुतिस्थानीयत्वं कथं चावयवप्रसिद्धेर्वाक्यस्थानीयतेत्य-
पेक्षिते रथकाराधिकरणवक्ष्यमाणमेवोभयमुपपादयति * तथा ही-
३०६।। ति * वर्णसमुदायशक्तिनिमित्तज्ञानात्मकत्वेन समुदायप्रसिद्धेः
शब्दात्मकत्वात् श्रुतित्वाभावे ऽप्यक्षरश्रवणमात्रापेक्षत्वात् श्रुतितु-
ल्यत्वं प्रातिपदिकावयवशक्तिनिमित्तज्ञानात्मिकायास्त्ववयवप्रसि-
द्धेरेकार्थपदसमुदायात्मकवाक्यत्वाभावे ऽपि यौगिकप्रातिपदिकप्र-
तिपाद्यस्य विशिष्टस्यार्थस्य ये प्रकर्षादयो भागास्तेषामेकार्थवृत्तित्व-
नियमलक्षणेनोपसंहारेण प्रवृत्तेर्विप्रकृष्टत्वाद्वाक्यतुल्यतेत्यर्थः। व-

द्यपि रथकाराधिकरणे ऽवयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वं वक्ष्यते तथापीह समुदायप्रसिद्धेरात्मलाभसदसद्भावौ चिन्त्येते तथापीह समुदायप्रसिद्धेरात्मलाभसदसद्भावौ चिन्त्यते यदि च सर्वत्र समुदायस्यैव शक्तिर्न क चिदवयवानां ततः सा चिन्ता विरुध्येत न त्वेतदस्ति तथा सत्यवयवप्रसिद्धेः सर्वत्राभावापत्तेरित्यभिप्रायेण परिहरति * सत्यमिति * ननु समुदायप्रसिद्धेः स्वात्मलाभः कास्ति क च नेति कथं ज्ञातव्यमित्यपेक्षायामाह * तत्र चेति * ननु समुदायप्रसिद्ध्या सर्वत्रावयवप्रसिद्धेर्बाधेनावयवार्थाभावात् सर्वत्रैव समुदायः प्रसिद्धिं लभेदित्याशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * लब्धात्मिका हीति * नन्वेवं सति रथकारशब्दे ऽवयवार्थसद्भावे समुदायप्रसिद्ध्यात्मलाभादभावे चाप्रतियोग्यभावात्तद्बलचिन्तानुपपत्तेरनर्थकं रथकाराधिकरणं स्यात् इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * रथकारशब्दस्य रथकारिण्यवयवप्रसिद्धिसम्भवात् माहिष्येण करण्यां च रथकारः प्रजायतइति * स्मृते * श्चानुलोमविशेषे सौधन्वनास्तुहीनस्यात्मन्त्रवर्णात् प्रतीयेरथस्यैनेन याऽन्यायेन ऋभूणां त्वा देवतानां व्रतपते व्रतेनादधामि इति रथकारस्याधानादिमन्त्रवर्णात् सौधन्वना ऋभव इति च सौधन्वनशब्दसामानाधिकरण्यस्य ऋभुशब्दस्य तं नेमिमृभवो यथेति मन्त्रवर्णाद्रथकारविषयत्वप्रसिद्धेः ।

व्रात्यात्तु जायते वैश्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥

इति सात्वताद्यपरपर्याये सौधन्वनाख्ये जातिविशेषे समुदायप्रसिद्धिसम्भवाद्रथकार आदधीतेत्यत्र समुदायप्रसिद्धिबलीयस्त्वाभिधानं युक्तमित्यर्थः । नन्वेवं तर्ह्युदासीनास्वप्सु प्रकर्षसेचनकरणत्वाभावे ऽपि क चिद्देशे प्रयोगदर्शनात् प्रकर्षसेचनकरणत्वे सत्यपि च तैलादावप्रयोगाद्योगस्य व्यभिचारित्वेन समुदायप्रसिद्ध्यात्मलाभोपपत्तेस्तद्बलीयस्त्वाद्रथकाराधिकरणसिद्धान्तात् जातिवाचितैव युक्तेत्याशङ्कां तुशब्दसमानार्थेन पुनः शब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह * अत्रेति * औदासीन्यावस्थायामपि प्रकर्षसेचनकरणत्वशक्तिसद्भावात् प्रयोगोपपत्तेर्वाच्यसद्भावेन च शब्दप्रयोगावश्यम्भावाभावात् तैलादावप्रयोगोपपत्तेः । फलसाधयवशक्त्यनुसारेणैव शब्दप्रयोगोपपत्त्यार्थापत्तेः क्षीणत्वात् समुदायस्य शक्त्यन्तरकल्पनानुपपत्तेः समुदायप्रसिद्ध्यात्मलाभो नास्तीत्याशयः । स्वरूपतो ऽवयवार्थाभावे शक्तिसद्भावप्रमा-

त्रेणाप्रविवादग्धृत्वावस्थायामपि दग्धृशब्दस्य प्रोक्षणीशब्दप्रयोगोपपत्तौ समुदायस्य शक्त्यन्तरकल्पनं न युक्तमित्येतदेव व्यतिरेकदृष्टान्तमुखेन दर्शयितुमाह * तथा हीति * शालाख्ये वृक्षविशेषे ऽश्वत्वकर्णत्वयोः शक्तिरूपेणाप्यभावात्समुदायस्य शालजातिवाचित्वं कल्पितमित्यर्थः । सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवं सति तैलादावपि प्रोक्षणीशब्दः किमिति न प्रयुज्यते इत्याशङ्क्याह * इतीति * समुदायप्रसिद्ध्यभावासिद्धयौगिकत्वपरामर्शार्थो ऽयमितिकरणः । यस्मात्प्रोक्षणीशब्दस्य समुदायप्रसिद्ध्यभावाद्यौगिकत्वं सिद्धं तस्मात्तैलादावपि साधारणतास्त्येव प्रयोगाभावस्तु सत्यपि वाच्ये न विरुध्यत इत्याशयः । यद्वा समुदायप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वे ऽप्यप्सु प्रोक्षणीशब्दस्य तदभावादवयवप्रसिद्धिरङ्गीक्रियमाणा न रथकाराधिकरणविरुद्धेति सूचनार्थत्वात् पूर्ववो ऽयमितिकरणः । प्रयोजनभाष्ये प्रोक्षणीशब्दस्य संस्कारवाचित्वे धृते ऽप्यविकृतस्य प्रयोगमुक्तमाक्षिपति * नन्विति * परिहरति * यदि हीति * निपातानामनेकार्थत्वात् शङ्कानिरासार्थो हिशब्दः । एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * यौगिकत्वे स्त्रीप्रत्ययमात्रनि-
०७।१ वृत्तिप्रयोजनत्वेनोक्तामुपपादयति * यौगिकत्वे त्विति * ननु यौगिकत्वे ऽपि घृतप्रोक्षणं भवतीति विधिवाक्ये घृतशब्दश्रवणात् विधिशब्दस्य मन्त्रत्वाभावः स्यात्तेन चोदनेति दशमाधिकरणन्यायेन द्रव्ये ऽपि देवतावद्विधिगतस्यैव शब्दस्य प्रयोगनियमाज्जातिशब्दवत् घृतशब्दस्यैव प्राप्तेः प्रातिपदिकस्यापि निवृत्तत्वात् स्त्रीप्रत्ययमात्रनिवृत्त्यभिधानं न युक्तमित्याशङ्क्याह * न चेति * दशमस्याद्ये पवमानायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति विहिते किमग्निः पवमानादिगुणशब्दसहितेनाग्निशब्देनाभिधेयः केवलेन वेति सन्दिह्य प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यादिति सिद्धान्तेनोपक्रम्याविकारो वार्थशब्दानपायात् स्याद् द्रव्यवदित्यनेनार्थस्याग्नेश्चोदकप्राप्तस्य चाग्निशब्दस्य केवलाभिधाने ऽप्यनपायाद्यथा सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा यथा वायव्यामालभेत भूतिकाम इत्यजाशब्देनापि विहिते द्रव्ये वपावद्वाच्यवच्छागत्वगुणयुक्ते चातिदेशप्राप्ते न छागशब्देन निर्गुणेन वाभिधानं तथेहाप्यविकारः स्यादिति पूर्वपक्षमुपन्यस्यारम्भसमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्यादर्थस्य श्रुतिसमवायित्वादवचनाच्च गुणशास्त्रमनर्थकं स्यादित्यनेनैतत्परस्य ईदृशतया श्रुतिसमवायित्वादारम्भेण स्वरूपेण कर्मसमवायाद् गुणाभिधाने च गुणशास्त्रस्यानर्थक्यापत्तेः चोदितेन सगुणेनाभिधानं

स्यादित्ययं निरस्य द्रव्येष्वेवारम्भगामित्वादर्थे विकारसामर्थ्यमि-
त्यनेनारम्भेण स्वरूपेण द्रव्येषु क्रियागामित्वाद्विकारसहितस्यापि
शब्दस्य द्रव्यरूपेऽर्थे सामर्थ्यमस्तीति वैषम्यं वदता द्रव्येष्वर्थरूपेण
कर्माणि समवायाभ्युपगमाद्विधिगतशब्दप्रयोगनियमो नास्तीत्यर्थः।

॥ अथ निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तथा निर्मन्थ्ये ॥ १२ ॥

वैद्युतायामग्निव्यक्तेर्मन्थनजन्यत्वे शक्तेरप्यभावात् पूर्वन्याया-
त्तुल्यत्वमाशङ्क्य विशेषरूपेण शक्त्यभावेऽप्यग्निजातीयस्य कस्य चि-
न्मन्थनजन्यत्वदर्शनेन शक्त्यवधारणाद्वैद्युताद्यन्याग्निजातीयकार्या-
विशेषेण सामान्यतः शक्तिसम्भवेन कथं चित् कलसावयवशक्त्यनु-
सारात्प्रयोगोपपत्तौ समुदायस्य शक्त्यन्तरकल्पनानुपपत्तेस्तुल्यत्वा-
तिदेशायेदमधिकरणमित्याह * निर्मन्थ्येऽपीति * भाष्यकारेणा-
चिरनिर्मन्थितत्वं यौगिकत्वप्रयोजनमुक्तमाक्षिपति * वैद्युतेति *
पाकान्यथानुपपत्त्याग्निमात्रप्राप्तौ मन्थनजन्यत्वविशेषणस्यातज्जन्या-
ग्निव्यावृत्त्या कृतार्थत्वात् नाचिरत्वाक्षेपकत्वं युक्तमित्यर्थः। ननु ना-
वनीतेन भुङ्क्त इत्यत्रापि घृतशब्दानुपादानात्तैलादेरपि प्राप्तौ तन्नि-
वृत्त्या नावनीतशब्दस्य कृतार्थत्वात् नाचिरत्वाक्षेपकत्वमित्याशङ्क्याह
* लोक इति * प्रमाणान्तरावगतवक्त्रभिप्रायानुसारात्तत्र विशेषप्र-
तीतिर्न शब्दसामर्थ्यादिति भावः। यद्वा यथैवाभ्यासः सामिधेनीनां
प्राथम्यात् स्थानधर्मः स्यादित्यत्र त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति
प्रथमोत्तमशब्दयोः प्रथमावगताद्यन्तस्थानपरत्वातिक्रमहेत्वभावात्
तदुपलक्षितप्रयो याजा आजुहोतेति ऋक्परतेति नवमे वक्ष्यते तथा
नावनीतशब्दस्यापि प्रथमावगतनवनीतविकारत्वलक्षणधर्मातिक्रमेण
तदुपलक्षितघृताख्यधर्मिपरत्वाभावात् धर्मस्य च प्रयो याजा इति
प्रथमऋक्प्रतीकम्। आजुहोतेति अन्त्यऋक्प्रतीकं तत्परता धर्मिग-
तस्पर्द्धमानधर्ममात्रव्यावर्त्तकत्वेनास्पर्द्धमानधर्म्यन्तरव्यावर्त्तकत्वा-
योगात् तैलादिव्यावृत्त्यप्रतीतेर्घृते च नवनीतविकारत्वावरुद्धधर्मान्त-
राभावादबुद्धिस्थनवनीतव्यक्तिविकारत्वव्यावृत्त्या बुद्धिस्थनवनी-
तव्यक्तिविकारपरत्वावगतेश्चिरकालावगतायाश्च नवनीतव्यक्तेरबुद्धि-
स्थत्वादचिरावगतनवनीतव्यक्तिविकारत्वप्रतीतेः। शब्दसामर्थ्या-
देवाचिरनिर्दग्धत्वावगतिरित्याह * सर्वघृतानां चेति * प्र-
करणादिना घृतप्रतीतिमभिप्रेत्य पुनःश्रुतेरित्युक्तं नावनीतेन घृतेन
भुङ्क्त इत्येवंविधवाक्याभिप्रायेण वा पञ्चम्यन्तं वा श्रुतिशब्दमङ्गीकृ-

स्य श्रुतितो ऽपि पुनरेवमचिरनिर्मन्थ्यत्वावगतिरित्येवं योज्यम्। आनर्थक्यानुपपत्तिलक्षणार्थो वा पुनः शब्दः। निर्मन्थ्यशब्दे तु शब्दप्रमाणकत्वेन प्रमाणान्तरानुसारायोगादमन्थनजन्याग्निनिवृत्त्या च कृतार्थत्वेन शब्दसामर्थ्याभावादचिरनिर्मन्थितत्वाप्रतीतेर्नाचिरनिर्मन्थितविषयता कल्प्येति वैषम्यमाह * इह त्विति * चिरग्रहण दृष्टान्तार्थं ननु पङ्कजादिशब्दवन्निर्मन्थ्यशब्दस्य योगरूढित्वादचिरनिर्मन्थिताग्निगतमन्थनक्रियायोगनिमित्तत्वप्रतीतेर्विशेषावगतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न हीति * पद्मव्यतिरिक्ते द्रव्ये पङ्कजन्यत्वे सत्यपि पङ्कजशब्दप्रयोगाभावात् योगरूढित्वं कल्पितं निर्मन्थ्यशब्दस्य त्वग्निमात्रे प्रयोगस्य भाष्यकृतोक्तत्वान्न योगरूढिता कल्प्येत्यर्थः। आक्षेपमुपसंहरति * तस्मादिति * पाकाङ्गत्वेनेह विधीयमानस्य मन्थनस्य पाकैकदेशकालकर्तृकत्वादचिरनिर्मन्थितत्वसिद्धिरिति परिहरति * नैष दोष इति * श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * नन्वेवं सति देशकर्त्रैक्यमपि कस्मान्नोक्तमित्याशङ्क्याह * तेनेति *

॥ अथ विश्वदेवादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ॥ १० ॥

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १३ ॥

अत्र भाष्यकृता किं वैश्वदेवशब्दो गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति चिन्तोक्ता सा पूर्वपक्षसूत्रे विकल्पाभिधानात् सिद्धान्तसूत्रे च तन्निराकरणमात्रप्रतीतेरयुक्ता च प्रकरणपर्यालोचनया गुणविधिनामधेयविचारो ऽधिकरणस्य तात्पर्यावगमादेवमुपन्यासो युक्तः। आग्नेयाधिकरणे ऽपवादान्नामधेयविचारस्य पर्यवसितत्वावगतेर्नामधेयविचारस्यापर्यवसितस्याप्यपवादसम्भवे दर्विहोमपदस्येहैव विचार्यत्वाशङ्काप्रमाध्यायासङ्गत्या शङ्कायास्तत्रैव निराकार्यत्वेनेहाप्रस्तुतत्वात् न युज्येताथाग्नेयाधिकरणस्यापवादत्वेन सङ्गतिप्रदर्शनार्थं गुणविधिनामधेयविचारे ऽपि विशिष्टविधिव्युत्पादने तात्पर्यादपवादे तात्पर्याभावेन पर्यवसानद्योतकत्वं नास्तीत्युच्यते तथा सत्युत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वासिद्धिप्रयोजनत्वाद्विशिष्टविधिव्युत्पादनस्य तदधिकरणोक्तक्रियानिमित्तत्वप्रसक्त्या कृते ऽधिकरणत्रये यत्प्रसक्त्या यो विचारस्तत्समाप्तौ स एव बुद्धिस्थो भवतीति प्रासङ्गिकाधिकरणत्रयसमाप्त्या तस्यैव बुद्धिस्थस्य प्रयोजनविचारायैतदधिकरणमिति गुणमिति गुणविधिनामधेयविचारे तात्पर्याभावात्तदुपन्यासस्तात्पर्येतो ऽप्ययुक्तः। उत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वव्युत्पादनार्थे चास्मिन्नधिक-

रणे सत्युद्भिदादीनामेवोदाहरणत्वोपपत्तेर्वैश्वदेवोदाहरणं व्यर्थ-
मित्याशङ्क्याह * तद्धितेति * अयमाशयः (सत्यपि विशिष्टवि ३०८।१
धौ) गुणविशिष्टस्यापि कर्मणो विहितस्य विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्ति-
प्रसूतेन विधिना विशेष्यस्यापि विशेषणवद्विधानाच्छुद्धानुवादेनापि
वाक्यान्तरस्थस्यापि गुणस्य स्ववाक्यस्थवद्वाक्यीयत्वाविशेषाद्विकल्पे-
न विधानोपपत्तेरुत्पत्तिशिष्टेनापि सोमेनोत्पन्नशिष्टस्य खनित्रादेर्बा-
धायोगादुद्भिदादिशब्दानां ज्योतिष्टोमे गुणविधित्वोपपत्तेरुत्पत्ति-
शिष्टबलीयस्त्वेन गुणविधित्वनिरासायोत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वसिद्ध्य-
र्थं विशिष्टविधिव्युत्पादनं व्यर्थमित्याशङ्क्यानुष्ठानायोग्यत्वेन शुद्ध-
स्य विधातुमशक्यत्वात् अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादावपि सामान्यतो
द्रव्यदेवताविशिष्टस्यैव विधेयत्वाभ्युपगमात् विशिष्टविधौ स्ववा-
क्यश्रुतद्रव्यादिविशेषविशिष्टस्यैव प्राप्तत्वेनानुवादापत्तेस्तादृशेन च
नैराकाङ्क्ष्ये स्ववाक्यश्रुतगुणविरोधिगुणान्तरविध्यनुपपत्तेर्विशिष्ट-
विधौ सत्युत्पत्तिशिष्टेनोत्पन्नशिष्टस्य बाधसिद्धिरिति विशिष्टविधि-
व्युत्पादनप्रयोजनमुत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वं समर्थयितुमेतदधिकरणम्
तथाप्युत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेनैव वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वं सिध्यति
नान्यथेति दर्शयितुं भाष्यकृतैवं विचारारम्भः कृतः । वैश्वदेवोदा-
हरणस्याप्येतदेव प्रयोजनमित्येतदेवोपपादयितुं पूर्वोक्तकारणासम्भ-
वस्तद्धितोपात्तत्वादित्यादिना दर्शितः । न तूद्भिदाद्यधिकरणैरगता-
र्थत्वम् दर्शयितुम् इति भ्रमितव्यं गतार्थत्वशङ्कानुपपत्तेस्तन्निरासाया-
गतार्थत्वाभिधानानर्थक्यात् सास्य देवतेति हि देवतातद्धिताधिकारे
सूक्तहविषोरिति स्मृतेर्देवतातद्धितस्य सूक्ते हविषि वा मुख्यत्वाव-
गमे ऽपि द्रव्यविशेषस्येहानुपादानेनास्य शब्दाभिधेयत्वायोगात्सा-
मानाधिकरण्योपात्तत्वेनास्य शब्दाभिधेयस्य यागस्यैव देवतास-
म्बन्धावगतेस्तदन्यथानुपपत्त्या द्रव्यस्यैव लक्ष्यमाणत्वात् मत्वर्थस्य
यागस्य लक्षणा नाशङ्कितुं शक्या आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं
चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तक-
पालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालमित्यष्टौ कर्माणि
प्रकृतानि वैश्वदेवेन यजेतेति यजिनानूद्य विधित्सितस्य देवतालक्ष-
णस्य गुणस्यामिक्षायागे प्राप्तस्यापि इतरेषु सप्तसु प्राप्त्यभावात्
विधिसम्भवे तत्प्रापणवैयर्थ्याभावात् तत्प्रख्यतापि नाशङ्कितुं शक्या
वाक्यभेदापादाशङ्का त्वत्यन्तनिर्मूलेत्यगतार्थत्वाभिधानर्थक्यापत्तिरु-
त्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेनैव वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वं दर्शयितुमेव-

१ चद० पा० २ पु० पा० ।

मारम्भ इतीदृश्येव ग्रन्थतात्पर्यव्याख्या युक्ता । ननु गुणविधिनामधेयचिन्तात्मकस्याधिकरणस्य बर्हिराज्यादिविचारात् प्रागेवारम्भः स्यादित्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * बर्हिरादिशब्दो ऽपि कस्य नामधेयमेवं विचारात्मकत्वात् तस्याव्यवधायकतेत्यर्थः । यदा तु गुणविधिप्रतियोगित्वेन विधिनिरपेक्षलोकप्रसिद्धदध्यादिनाम विलक्षणं विधेयकर्मगतमलौकिकं नाम वेदेन विधीयमानं नामधेयशब्देनोच्यते तदा संस्कारनिमित्तत्वपक्षे यल्लूयते तस्य बर्हिःशब्दो नामेति विधेयसंस्कारयुक्ते द्रव्ये वेदेनालौकिकस्य नाम्नो विधीयमानत्वात् नामधेयत्वजातिनिमित्तत्वे यौगिकत्वे च विधिनिरपेक्षलोकप्रसिद्धत्वात्तन्नामधेयत्वेति सामान्यत एव नामधेयचिन्तात्मकत्वाद् व्यवधायकत्वं यद्वा निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकस्य नामधेयत्वे सत्यपि गुणविधित्वस्य दर्शनाद्वैश्वदेवशब्दस्यापि यौगिकत्वात् सत्यपि नामधेयत्वे गुणविधित्वमप्यास्थितमिति समुच्चयेन पूर्वपक्षः केवलनामधेयत्वेन सिद्धान्त इत्येव विचाराङ्गीकरणेनानन्तरसङ्गतिरेवं यत्तु शक्येत्याह * अथ वेति * एतच्चानन्तरसङ्गत्युपपादनसामर्थ्यप्रदर्शनमात्रार्थमुक्तं न पारमार्थिकं सिद्धे हि वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वे समुच्चयेन पूर्वपक्षः स्यात् तत्सिद्धिश्च तत्प्रख्यतयैव सर्वेषां नामधेयमिति वार्त्तिकदर्शनात् तत्प्रख्यन्यायेनाशङ्क्यते स चाविदितबोधनं च विधिरित्युच्यते विदितं चान्यतो गुणविधानमिति तत्प्रख्याधिकरणभाष्याद्‌तत्तत्प्रापणं व्यर्थमिति च वार्त्तिकाद्विधित्सितस्य गुणस्यान्यतः प्राप्तौ विध्यानर्थक्याद् गुणविधित्वानुपपत्तेः पारिशेष्यान्नामधेयतेत्येवं रूपः प्रतीयते न चामिक्षायागव्यतिरिक्तेषु यागेष्वन्यत्र विधित्सितस्य गुणस्यान्यतःप्राप्तिरस्ति प्रकृत्याविशेषणाष्टस्वपि यागेषु गुणविधित्वापत्तावप्यस्यामिक्षातिरिक्तार्थत्वेनानर्थक्यायोगात् गुणविधित्वमाश्रित्य वैश्वदेवीमामिक्षामित्यस्यैवामिक्षामात्रविशिष्टभावनाविधायित्वाश्रयणेन क्रमाविनियुक्तवैश्वदेवयाज्यानुवाक्यायुगलकल्पितमान्त्रवार्णिकदेवतान्ययागे ऽनुमिते वैश्वदेवीशब्दस्यामिक्षायागनामधेयत्वं वरं युक्तं मन्त्रवर्णाच्च तद्धितस्य बलीयस्त्वात् तद्धितनियुक्तया अपि देवताया वैश्वदेवेन यजेतेत्यनेन विधिरविरुद्धः उत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरुद्धत्वादामिक्षायागव्यतिरिक्तेषु देवताविध्यसम्भवेनामिक्षायागे देवताविधिप्रसक्तिमापाद्य तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वप्रसिद्धावभ्युपगमे केवलामिक्षायागनामत्वापत्तेः सर्वनामतेष्टा न सिध्येत् । वार्त्तिककारीयं तु तत्प्रख्यत्वाभिधानमुत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेनैतदधिकरणव्युत्पादितेन

गुणविध्यसंभवान्नामधेयत्वे साधिते प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनार्थं न तु नामधेयत्वसिद्ध्यर्थम् सर्वत्र च गुणविधित्वसम्भवेनैव नामधेयत्वाभिधानात् इह गुणविधित्वसम्भवे नामधेयत्वानुपपत्तेः। समुच्चयेन पूर्वपक्षस्यानाशङ्क्यत्वात्प्रौढिमात्रमेतदिति स्थितं विशिष्टविध्यसम्भवे कस्य चिद् गुणस्योत्पत्तिशिष्टस्याभावात्तद्बलेन प्रसिद्ध्यादिहेतुत्रयावधारितगुणविधित्वनिरासाशङ्केः सन्देहायोगाद्विशिष्टविधौ व्युत्पादिते सत्युत्पत्तिशिष्टगुणसम्भवात्तद्बलीयस्त्वसन्देहेन गुणविधिनामधेयसन्देहो भवतीति सूचनार्थत्वेनेति चेदिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं यदीति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं विकल्पशब्दस्य गुणविधिप्रतिज्ञानार्थत्वेन व्याख्यानार्थं वैश्वदेव इति भाष्यमुपपादयति * तत्रेति * विफलेन गुणविधिप्रतिज्ञानस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामुत्पत्तिशिष्टान्याचविरुद्धेषु यागेषु देवतान्तरविध्ययोगाद् गुणविध्यसम्भवाशङ्कानिरासप्रयोजनमाह * एवं हीति * नतूत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वस्योत्पत्तिवाक्यविज्ञातमित्यादिना चित्राधिकरणे साधितत्वात् नेहोत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोर्विकल्पः पूर्वपक्षयितुं युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * वाक्यभेदापत्त्या तत्र गुणविधित्वानिरासात् पुंपशौ प्राप्ते स्त्रीपशुरिति भाष्यावयवव्याख्यानार्थानागतावेक्षणेनतदधिकरणसिद्धोत्पत्तिशिष्टबलीयतास्माभिरुक्तेत्यर्थः[1]। भाष्यावयवयो ऽप्यनागतावेक्षणेनाभ्युच्चयहेत्वभिधानार्थेति भाष्यकारशब्देन सूचितम्। ननूत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धे यागे वाजिनस्योत्पन्नशिष्टस्य विधानाऽयोगेन भेदकत्वस्य गुणाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् इह तुल्यबलत्वाशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्य * क्व चिदित्युक्तम् * वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति तद्धितचतुर्थीकृतं बलाबलं तत्र वक्ष्यते नोत्पत्त्युत्पन्नशिष्टकृतमित्याशयः। नन्वेवमप्यष्टदोषविकल्पापादकत्वाद् गुणविधिर्न युक्त इत्याशङ्क्याह * किं चेति * वसन्तादिककालादियोगेनैव समुदायापादनसिद्धेः समस्तानुवादानर्थक्यप्रसङ्गाद्वैश्वदेवशब्दस्य चाग्नेयादिषु प्रत्येकं समुदाये वा प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन नामधेयत्वायोगादगत्या विकल्पापादको गुणविधिरेव ज्यायानित्याशयः। श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * नन्वाग्नेयादिषु प्रत्येकं समुदाये वा विश्वेदेवसम्बन्धस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावान्नामधेयत्वासम्भवे ऽप्यामिक्षायागनामत्वं प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यजिसामानाधिकरण्यनिबन्धनत्वान्नामधेयत्वस्य यजेश्चामिक्षायागमात्रग्राहित्वायोगात् तन्मात्रनामधेय-

१ तान्त्रय ३० २ पु० पा०।

त्वस्य च निष्प्रयोजनत्वेन सिद्धान्तिनोऽप्यनिष्टत्वात् नैषा शङ्का युक्तेत्यर्थः । आमिक्षायागे तत्प्रख्यान्यशास्त्रसद्भावाद् गुणविधिर्व्यर्थः
२०९॥ स्यादित्याशङ्कां निरस्यन् पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * यस्मादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोस्तुल्यबलत्वेनोत्पत्तिशिष्टाग्न्यादिवदन्येष्वपि यागेषु विकल्पेन देवतान्तरनिवेशः सम्भवति नामधेयत्वं च समस्तानुवादानर्थक्यापत्तेरामिक्षायागव्यतिरिक्तेषु च प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् तन्मात्रनामत्वस्य चानिष्टत्वात् न युज्यते तस्मादित्यर्थः । शङ्कानिरासार्थं सत्यपीत्युक्तम् । ननु प्रकृतत्वाविशेषात् सर्वेषु यागेषु यजिना गृहीतेषु एकस्यैव वैश्वदेवशब्दस्यामिक्षायागव्यतिरिक्तेषु विधित्वं तस्मिंश्चानुवादत्वं वैरूप्यापत्तेर्न युक्तमित्याशङ्क्य * तत्रेति * परिहरति * तत्रेति * प्रकृतत्वात् सर्वयागानां ग्रहणाविशेषेऽपि येषु यागेषु गुणस्याप्राप्तिस्तेषु विधिप्रत्ययस्य तात्पर्योपसंहारात् तद्विषयसमर्पकस्य वैश्वदेवशब्दस्यापेक्षाऽभेदादवैरूप्यमित्यर्थः ।

न प्रकरणात्प्रत्यक्षविधानाच्च न हि प्रकरणं द्रव्यस्य ॥ १४ ॥

वैश्वदेवशब्दे गुणविधानस्य प्रकृतयागापेक्षत्वात् तेषु च प्रत्यक्षेण द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधिनैवाग्न्यादिदेवतात्मकस्यास्य गुणस्य विधानात्तद्विरोधिगुणान्तरनिवेशानुपपत्तेर्न गुणविधिः सम्भवतीत्युत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेन गुणविधिनिराकरणमविहितदेवताके पांशुयाजादियागे देवताविधौ देवताविशिष्टयागान्तरविधौ वा न सम्भवतीति प्रकृतयागानुवादो न गुणविधिरुत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वेन निरस्यत इति दर्शयन्सौत्रमनुक्तां प्रतिज्ञां व्याचष्टे * अत्रेति * उत्पत्त्युत्पन्नशिष्टबललक्षणवैषम्याभिधानसूचितमुत्पत्तिशिष्टेनोत्पन्नशिष्टस्य बाधं प्रश्नपूर्वकं हेतुत्वेनाह * कथमिति * उत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोर्बाध्यबाधकत्वाविशेषात् विकल्पोपपत्तेः किमित्युत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि उत्पन्नशिष्टो गुणो नावकाशं लभत इत्यपेक्षायां प्रकरणात्प्रत्यक्षविधानाच्चेति सूत्रावयवयोक्तं वैषम्यं हेतुत्वेन योजयति * विकल्पोऽपीति * पारिशेष्यादाम्नायासिद्धिं तस्मादित्युपसंहारमाष्योक्तं विवरीतुम् * तस्मादित्युक्तम् * उत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वं प्रत्यक्षविधानादिति * सूत्रावयवोक्तम् * दर्शयितुं प्रत्यक्षेति भाष्यं व्याचष्टे * सन्न्यायेति * यद्यपि सोमेन यजेतेत्यादौ

१ भा॰ आ॰ २ पृ॰ पं॰ ।

कर्मगुणयोर्भिन्नपदोपादाने ऽपि सकृच्छ्रुतेनैव प्रत्ययेनोभयविधानात् शुद्धकर्मप्राप्तेरुत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वं सिध्यति तथापीह विधेयसमर्पकमप्येकमेव पदमस्तीत्यतिशयाभिधानार्थं तद्धितग्रहणं तेषां यागादीनामिति भाष्योक्तस्याग्न्यादीनां यागसम्बन्धस्य द्रव्यसम्बन्धद्वारत्वं दर्शयितुमष्टाकपालादीनामित्युक्तम् । एकपदोपात्ताग्न्यादिवैषम्यसूचितामितरेषां भिन्नपदोपादानं विश्वेदेवा इत्यनेन ·दर्शितम् । नन्वाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादावुत्पत्तिवाक्ये ऽपि द्रव्यविशेषसम्बन्धस्याष्टाकपालादिपदान्तरसम्बन्धाधीनत्वाद्वाक्यीयत्वेन तुल्यतेत्याशङ्कते * नन्विति * नैव हि द्रव्यमात्रस्य तद्धितैर्देवतोच्यते अस्य शब्दाभिधेयस्य विग्रहवाक्यस्थेनास्येति सर्वनाम्ना सन्निहितस्य द्रव्यविशेषस्यैव देवतासम्बन्धस्तद्धितेन क्रियते न चैतावता पदान्तरानर्थक्यम् ।

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ।
आमिक्षापदसामीप्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥

इत्यनेनैव न्यायेन सन्निहितविशेषणापेक्षितविशेष्यासमर्पणार्थत्वात् पदान्तरस्येति परिहरति * नेति * प्रत्यक्षविधानादिति सूत्रावयवोक्तेनैव तद्धितवाच्यद्रव्यविशेषसम्बन्धेन पशुसोमाधिकरणादौ व्यवहारादपौनरुक्त्यम् अस्यापि तद्धितत्वाविशेषात् तुल्यतामाशङ्कते * वैश्वदेवशब्दे ऽपीति * देवताशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन गुर्वादिशब्दवत् प्रतिसम्बन्धिनमपेक्ष्य प्रवृत्तेर्योगस्य च सम्बन्धापादकत्वेनाध्यापनादिवत् प्रतिसम्बन्धित्वायोगात् द्रव्यस्यैव शिष्यादिवत् प्रतिसम्बन्धित्वप्रतीतेः । सास्यदेवतेति देवतातद्धिताधिकारसूत्रे ऽस्य शब्दस्य प्रतिसम्बन्धिद्रव्यविषयत्वावधारणात् सुक्तहविषोरिति नियतविषयत्वस्मृतेश्च वैश्वदेवशब्दस्य देवतासम्बन्धिद्रव्यवाचित्वावसायाद्यागलक्षितस्य द्रव्यस्य देवतासम्बन्धं कल्पयित्वा तद्द्वारेण यागस्य देवतासम्बन्धात्प्रवृत्तेर्विप्रकर्षसाम्याद्वाक्येनेति भाष्यकृतोक्तमिति परिहरति * नेति * नन्वष्टाकपालादेः प्रकृतस्य देवतासम्बन्धित्वोपपत्तेः किमिति यागेन द्रव्यं लक्षणीयमित्याशङ्कानिरासपूर्वकमेतदेव व्याचष्टे * न तावदिति * द्रव्यसम्बन्धं विना तद्धितशब्दस्यापर्यवसानेन वाक्यान्तरान्वयायोगात् अप्रकृतवत्प्रकृतेनापि द्रव्येण स्ववाक्ये श्रवणं विना सम्बन्धानुपपत्तेरपरिहार्या लक्षणेत्याशयः । ननु वाक्येनैव विश्वेषां देवानां यागसम्बन्धलाभेन प्रकरणादिति सूत्रावयवेन प्रकरणापेक्षत्वाभिधानमयुक्तं स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं प्रकरणादिति भाष्यं व्याचष्टे

* वाक्येन चेति * कर्मानुवादिनां धातूनां सामान्यविषयत्वे सर्वसङ्करापत्तेस्तत्परिहारायानुवाद्यकर्मविशेषलाभार्थं प्रकरणापेक्षेत्याशयः। तथा च प्रत्यक्षविधानादित्यनेनाग्न्यादीनामेकपदोपादानाभिधानाद्विश्वेषां देवानां भिन्नपदोपादानं सूचितम् । तथा प्रकरणादित्यनेन विश्वेदेवविधौ प्रकरणापेक्षाभिधानादग्न्यादिविधौ तदनपेक्षा सूचितेति दर्शयितुमाह * न त्विति * भाष्यगतेन वाक्यशब्देन वैश्वदेवशब्दे द्रव्यलक्षणाभिधानात्तत्सदसद्भावकृतमपि वैषम्यं सूचितमिति दर्शयितुं लक्षणाशब्दः । न हीति सूत्रावयवं स्वयं तावदन्याग्नेयादिवाक्ये अपि द्रव्यदेवतासम्बन्धान्यथानुपपत्त्या यागं कल्पयितुमारभ्यमाणे वैश्वदेवेन यजेतेति प्रत्यक्षश्रुतेन कल्पनाप्रतिबन्धात् तस्यैव ग्रहणायास्यैव प्रकरणापेक्षेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन निर्वपतेरतिदेशप्राप्तानुवादत्वेन पुंव्यापारनियोगाभावात् आग्नेयादिवाक्यस्य स्वार्थासमाप्तत्वेन वाक्यान्तरान्वयायोगात् नाष्टाकपालादिद्रव्यस्याग्न्यादिसम्बन्धे प्रकरणापेक्षेत्येवं व्याचष्टे *न हीति* यद्वा वैश्वदेववाक्ये यागेन द्रव्यलक्षणाद्विप्रकर्षे अभिहिते ननु प्रकृतस्याष्टाकपालादेर्देवतान्वयसम्भवान्न यागेन द्रव्यं लक्षणीयमित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्रव्यसम्बन्धं विना तद्धितस्यापर्यवसानेन वाक्यान्तरान्वयायोगात् यद्द्रव्यस्य प्रकरणे श्रवणं तन्न वैश्वदेववाक्येनाश्रितम् इत्येवं व्याख्येयमित्याह * अथ वेति* भाष्यकृता त्वाग्नेयादिवाक्ये प्राकरणिकयज्यपेक्षायां वैश्वदेववाक्यस्यैव यागविधायित्वापत्तेः पूर्वपक्षहानिप्रसङ्गात् ।प्राप्ते च कर्मण्याग्नेयादिवाक्ये नानेकगुणविधेर्वाक्यभेदापत्त्या पौर्णमास्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात्। आद्यायाः शङ्कायास्तुच्छत्वात् यागेन च द्रव्यलक्षणायाः सूत्रानुक्तत्वेन तद्विषयाशङ्कानिरासार्थतया सूत्रावयवयोजनस्य क्लिष्टत्वात् । प्रत्यक्षविधानप्रकरणशब्दोक्तस्योत्पत्त्युत्पन्नशिष्टत्वलक्षणस्य वैषम्यस्य प्रस्तुतविकल्पनिरासोपयोगित्वप्रतिपादनार्थत्वेनायं सूत्रावयवश्चशब्दार्थे हिशब्दं द्रव्यशब्दं चाग्न्यादिदेवतापरमङ्गीकृत्य प्रकरणापेक्षं विश्वेदेवदेवताख्यं वस्तुश्रुतस्याग्न्यादेः पाक्षिकबाधनेन च समर्थं येन विकल्पः स्यादिति अध्याहारेण व्याख्यातः तत्र कथं द्रव्यशब्देन देवतोच्यते इत्यपेक्षायामाह * भाष्ये त्विति * देवताव्यतिरेकजनितां या षष्ठीमङ्गीकृत्य श्रुतस्य द्रव्यस्येति षष्ठ्या वैयधिकरण्यनिर्देशेन द्रव्यस्याष्टाकपालादेः सम्बन्धित्वेन श्रुतस्याग्न्यादेर्देवतारूपस्येत्येवं भाष्यकृद्व्याख्यानुमतव्येत्याह * वैयधिकरण्यं चेति* देवतात्वेनादीयते गृह्यते यदग्न्यादीत्येतदर्थप्रतिपादनार्थो ऽयमादि-

शब्दः यागसम्बन्धित्वेन श्रुतेभ्यो विश्वेदेवेभ्यो ऽग्न्यादीनां वैषम्य-
प्रदर्शनार्थं द्रव्यसम्बन्धाभिधानमाननु प्रकृतेषु गुणविध्यसम्भवे ऽप्य-
विहितदेवताकोपांशुयाजानुवादेन गुणविधिर्गुणविशिष्टापूर्वकर्मवि-
धिर्वा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकृतेति * समस्तानुवादानर्थक्यं ३१०।२
पूर्वपक्षोक्तं परिहरति * विप्रकीर्णेति * यद्विश्वेदेवा अयजन्त त-
द्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्यर्थवादावगतविश्वेदेवकर्तृकत्वलक्षणै-
कधर्मयोगनिमित्तमष्टानां यागानां समुदायरूपत्वेनैकीकरणं समुदा-
यानुवादप्रयोजनमित्यर्थः । ननु प्राजापत्यपशुयागादिवत् समुदा-
यानुवादं विनापि प्रकृतत्वयागत्वाश्यामेकबुद्धिविषयत्वलक्षणसमु-
दायत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य विप्रकीर्णेत्युक्तं सह विधानाभावान्नैषां
प्राजापत्यादितुल्यतेत्याशयः । ननु वसन्ताद्येककालादियोगात् स-
मुदायत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * नं हीति * वैश्वदेवशब्दस्य समु-
दायवाचित्वाभावे भिन्नवाक्यविहितानां यागानां साहित्याप्रतीते-
र्भिन्नेष्वपि च वसन्तकालेषु प्राचीनप्रवणादेशेषु चानुष्ठाने वसन्ता-
दिविध्यर्थमप्यत्तेर्गुणानुरोधेन प्रधानसाहित्यकल्पनायोगात् नैकदे-
शकपालायोगात्समुदायत्वसिद्धिरित्याशयः।विश्वे देवा न च प्राप्ता
इत्यनेन प्रवृत्तिनिमित्ताभावान्नामधेयत्वासम्भवमुक्तं परिहरति *त-
स्मादिति * यस्मात्समुदायानुवादेन समुदायत्वं सिद्धं तस्माल्लि-
ङ्गसमवायात्सर्वेषां तत्प्रख्यस्य वैश्वदेवशब्दव्यपदेश्यत्वस्योपपत्तेः
सर्वेषामेव वैश्वदेवशब्दो नामधेयमित्यर्थः । समुदायत्वसिद्धावपि
वैश्वदेवशब्देन समुदाये गुणस्याविधित्सितत्वात्समुदाये गुणप्राप-
कशास्त्रान्तरस्याभावादेकदेशे प्राप्तस्य गुणस्यैकदेशान्तरे प्रापणवैय-
र्थ्यायोगात्तत्प्रख्यशब्दस्य च तत्प्रख्यान्यशास्त्रसद्भावप्रतिपादनासाम-
र्थ्यात्तत्प्रख्याधिकरणन्यायसिद्धत्वं नामधेयस्यानेनोक्तमिति न भ्र-
मितव्यम् ।

मिथश्चानर्थसम्बन्धः ॥ १५ ॥

ननु यथा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र स्ववाक्यगतेन वाजिशब्दे-
नामिक्षाङ्गं लक्षयित्वा विधीयमानस्य वाजिनस्य प्रकरणापेक्षाभा-
वात्तन्निमित्तदौर्बल्याभावेनोत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धस्यापि यागस्य वि-
धीयमानद्रव्यान्तराकाङ्क्षावशेनाकाङ्क्षोत्थापनात्तस्मिन्नेव यागे वा-
जिनस्य निवेशोपपत्तिरिति गुणाधिकरणे पूर्वपक्षयिष्यते तथेहापि
स्ववाक्यगतेन वैश्वदेवशब्देनैवाग्नेयादियागलक्षणोपपत्तेः प्रकरणा-
नपेक्षत्वात् तदपेक्षानिमित्तदौर्बल्याभावेनोत्पत्तिशिष्टन्यायावरुद्धे-

द्यपि यागेषु विधीयमानदेवतान्तराकाङ्क्षावशेनाकाङ्क्षोत्थापनाद्देवतान्तरं निवेक्ष्यते यथा चैतद्यत्नुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्त इति पुरोडाशशब्देन धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्येत्येष वै यज्ञो हविष्पङ्क्तिरित्येकस्यैव पुरोडाशस्य प्रकृतत्वाद् बहुवचनान्यथाय हविर्गणो लक्ष्यते तथा वैश्वदेवशब्देनाप्यामिक्षायागो विश्वेषां देवानां प्राप्तत्वेन विधानायोगात् तद्विधानायामिक्षायागलक्षणायामानर्थक्यापत्तेस्तत्सहचरिताग्नेयादियागलक्षणा न विरुध्येत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्सूत्रव्याख्यानार्थमथोच्येतेति भाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे * वैश्वदेवमिति * उपाधिके चेति चकारेण लक्षणार्थस्यापि उपशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञाव्याख्यानात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति स्मृतेस्तद्योगनिमित्तद्वितीयाभ्युपगमेन विश्वेदेवयागस्य समीपे विहितानाग्नेयादियागान् वैश्वदेवशब्देनादाय देवतोपदिष्ट इति यदाशङ्क्यते तन्न युक्तमित्येवं योज्यम्। यद्वा ह्यनन्तरसङ्कीर्तिलोभेन द्रव्यशब्दानुपादाने ऽपि देवताशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् प्रतिसम्बन्धिद्रव्यमपेक्ष्य प्रवृत्ते. सास्य देवतेति अधिकारसूत्रगतस्यास्य शब्दस्य द्रव्यविषयत्वावगतेः सूक्तहविषोरिति च तद्विषयस्मृतेर्विश्वेदेवा अस्य हविषो देवता इति वैश्वदेवशब्दार्थावसायात् यजिसामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थं वैश्वदेवद्रव्यवतायागेनेति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् उद्भिन्न्यायसिद्धं नामधेयत्वमाश्रित्य प्रवृत्तिनिमित्तसिद्ध्यर्थं गुणविधिरप्यस्त्विति समुच्चयेन पूर्वपक्षः क्रियते तदा नामधेयगुणविधिरूपयोरर्थयोः प्रयोजनयोः सकृदुच्चरितेन वैश्वदेवशब्देन सह प्रयोजनप्रयोजनिभावलक्षणः सम्बन्धो न युक्त इत्येवं सूत्रं व्याख्येयमित्याह * अथ वेति * ननु निर्मन्थ्यशब्दे प्रयोजनदर्शनाभावयोर्विरोधो ऽस्तीत्याशङ्क्याह * निर्मन्थ्यस्त्विति * अग्निशब्दाश्रवणेन तत्सामानाधिकरण्याभावाश्रवणे ऽपि वा निर्मन्थ्यशब्दस्याग्निपर्यायत्वाभावेनाग्निमात्रनामत्वायोगात् मन्थनजन्यस्य विशेषस्याक्षेपकाभावेनाप्रतीतेस्तन्नामत्वस्याप्ययोगाद् गुणविधिरेव केवलो ऽस्तीत्यर्थः।

परार्थत्वाद् गुणानाम् ॥ १६ ॥

भाष्यकृता गुणानां हविषां प्रधानार्थत्वेन तद्वाचकत्वात्तेः सहप्रदानप्रसङ्गात् त्रिधात्सम्पत्तिवचनं न युज्येतेत्यध्याहारेणैतत्सूत्रं व्याख्यातम्। तत्र बहुपदाध्याहारदोषेणापरितोषात् पूर्वेण सहैकसूत्रतया व्याचष्टे * पूर्ववेति * त्रिधाप्रवृत्तया ह्यन्तरिति वाक्या-

र्थसम्बन्धो न स्यादित्यर्थः । गुणविधावपि हविर्भेदेन प्रधानावृत्तेः
कथं सहप्रदानापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन पदार्थत्वादित्यत्र गु-
णशब्दं हविःपरमङ्गीकृत्य योजयति * कुत इति * ननु स्वत एव
कर्मणां भेदात् नाश्रुतावृत्त्यापत्तिरित्याशङ्क्याह * देवतैक्यादिति *
भिन्नानामपि कर्मणां प्रयोगवचनेन सहानुष्ठानं विहितमशक्त्या
त्यज्यते एकां तु देवतां सकृदुद्दिश्यानेकद्रव्यत्यागशक्तेः साहित्य-
त्यागो न युक्त इत्यर्थः । ननु गुणानां प्रधानावर्त्तनाशक्तावपि प्र-
धानानां भेदात् स्वत एवानुष्ठानभेदो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं
तत इति भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * कथं भिन्नानां सहानुष्ठानं
शक्यम् इत्याशङ्कानिरासार्थं सम्प्रतिपत्येति भाष्यं व्याचष्टे * सम्प्र-
तिपत्त्येति * सकृदनुष्ठानापादनस्य प्रकृतोपयोगाभिधानार्थं तत्रेति-
भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * ननु प्रधानानुष्ठानभेदेऽप्यष्टसप्त्या- ३११॥१
सम्पत्तेस्त्रिशरसम्पत्तिवचनं न युज्यतेत्याशङ्क्याह * त्रिशरपूरणे
चेति * अपरेषां तु स्विष्टकृद्यागवाजिनेज्याग्रहणादाधारौ न गणि-
तौ इति लिङ्गदर्शनसूत्रमुपसंहरति * सर्वथेति *

॥ वैश्वानरेऽष्टत्वाद्यर्थवादताधिकरणम् ॥ ११ ॥

पर्ववन्तो विधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ॥१७॥

ननु नामधेयाधिकरणे नामधेयानां त्वेशयेद्याहारयाद्धर्मप्र-
मोपयोगाभावेनानर्थक्यमाशङ्क्य गुणफलोपबन्धाद्युपयोगित्वेन वि-
ध्युद्देशान्तर्गत्या धर्मप्रमोपयोगं प्रसाध्य कानि नामधेयानि कथं वा
नेति कोष्ठशोधनमुद्भिदाद्यधिकरणे कर्त्तुमारब्धं तस्य वाक्यविचा-
रेण पर्यवसानात्कोष्ठशोधनेन नामधेयप्रामाण्यविचारशेषत्वानुपप-
त्तेरर्थवादकोष्ठशोधनार्थत्वे वा द्वितीयपादस्थार्थवादप्रकरणे कर्त्त-
व्यत्वापत्तेः स्वातन्त्र्येण [illegible] गुणविध्यर्थवादविचारे वाक्यार्थव्या-
ख्यानापत्तेः प्रमाणलक्षणसङ्गत्यभावप्रसङ्गादनारभ्यमिदमधिकर-
णमित्याशङ्क्याह * गुणविधीति * सर्वत्र गुणविध्यसम्भवेनैव ना-
मधेयत्वस्योक्तत्वात् तद्विचारे पर्यवसिते प्रतियोगित्वेन बुद्धिस्थस्य
गुणविधित्वस्य विचारः पूर्वाधिकरणव्युत्पादितस्योत्पत्तिशिष्टेनो-
त्पन्नशिष्टबाधस्याष्टाकपालादिर्विषयो भवति न वेत्येतन्निर्णयार्थत्वेन
नामधेयत्वसिद्ध्यर्थोत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वविषयविवेकफलतया नाम-
धेयविचारशेषत्वं प्रतिपद्यमानो नासङ्गत इत्याशय । यद्वा गुण-
विधिनामधेयं निर्णीतं सन्दिग्धानामर्थानां वाक्यशेषादर्थाच्चा-
ऽवसानमुक्तमिति द्वितीयाध्यायोपक्रमभाष्यपर्यालोचनया ऽका-

धिकरणं यावन्नामधेयविचारप्रतीतेः साक्षान्नामधेयविचारसङ्गतिसिद्ध्यर्थम् अष्टाकपालादिशब्दानां नामधेयत्वेनापि पूर्वपक्षः कर्तुं शक्यत इत्याह * अथ चेति * अष्टाकपालादिशब्दानां विशेष्यापेक्षायां द्वितीयान्तस्यापि वैश्वानरपदस्य प्रथमान्तत्वेन परिणतस्यान्वयप्रतीतेः । तस्य च देवतान्वितद्रव्यवाचित्वे ऽपि यागानुमानपर्यवसायित्वात् उत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरुद्धे च यागे ऽष्टाकपालादीनां निवेशायोगात् द्वादशत्वान्तर्गताष्टत्वादियोगस्य च प्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवाद्वैश्वदेवशब्दवद्यागनामत्वमाशङ्क्य द्वादशकपालस्याष्टाकपालादिव्यपदेश्यत्वलक्षणस्य तत्प्रख्यत्वस्याभावेन प्रवृत्तिनिमित्ताभावान्निराकृत्य वैकल्पिकानेकसंख्याविशिष्टवैश्वानरयागाख्यैककार्यविधानेनानेकगुणविधावपि वाक्यभेदाप्रसक्तेः सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वाविशेषाद्वैश्वदेवन्यायवैषम्येण * गुणविधिमुपपाद्य सामानाधिकरण्यनिर्दिष्टद्वादशकपालान्वयेन निराकाङ्क्षस्य वैश्वानरस्य विपरिणामेनाष्टाकपालाद्यन्वयकल्पनानुपपत्तेर्गुणविधेरेकवाक्यत्वायोगात् वैश्वदेवन्यायसाम्यापादनेन निराकृत्यार्थवादत्वं सिद्धान्तितमित्यर्थः । नन्वौदुम्बराधिकरण एव सर्वेषां विधिवन्निगदानां विधित्वाशङ्कानिरासेनार्थवादाधिकरणव्युत्पादितस्यार्थवादत्वस्यापि स्थापितत्वादनर्थकमेतदधिकरणं स्यादित्याशङ्क्य * पूर्वसिद्धेर्वेत्युक्तम् * भाष्यकारान्तरकृता ऽऽकारप्रश्लेषरहितसूत्रव्याख्यानस्यानेनाकारप्रश्लेषेण भाष्यकृतो व्याख्याने कारणं वक्तुमुपन्याससपूर्वकं तद् दूषयति *तत्रेति* यस्माद्यदुत्पत्तावपूर्वमित्यनेनाप्रसिद्धानामुद्भिदादिशब्दानां नामधेयत्वावधारणात् लोकप्रसिद्धानां गुणविधानेनार्थवत्त्वमर्थादुक्तं भवति तस्मादेते ऽष्टाकपालादयः शब्दा लोकप्रसिद्धार्थत्वाद् गुणविधय इत्यर्थः । द्वादशकपाले निर्वपतीत्यनेनैव पुरोडाशप्राप्तेः संख्यामात्रपरत्वमष्टाकपालादिशब्दानां सूचयितुमष्टत्वादय इत्युक्तम् । उद्भिदादेरयथार्थस्य लोकप्रसिद्धस्यैव नामधेयप्रवृत्तिनिमित्तत्वाल्लोकप्रसिद्धार्थस्यापि चित्रादिशब्दस्य नामधेयत्वप्रसिद्धेर्न लोकप्रसिद्धार्थत्वमात्रेण गुणविधित्वसिद्धिरिति दूषणाशयः । किमर्थं तर्हि यदुत्पत्तावपूर्वमित्युक्तमित्याशङ्क्याह * सतीति * नालौकिकार्थत्वमपूर्वशब्देनोक्तं किं त्वनिरूढार्थत्वमिति सूचयितुम् * सर्वेत्युक्तम् * तदपि नामधेयत्वावधारणे सामानाधिकरण्यसहकारिकारणं न स्वाश्रयाश्रिति समभिव्याहारादिभिरित्यनेनोक्तं पूर्वपक्षवद् ग्रामार्थाभिप्रायमङ्गीकृत्याकारप्रश्लेषेण भाष्यकारीयव्याख्यानमनुमन्यते * तस्मादिति * पूर्वपक्षो विधाना-

र्था इति सूत्रावयवो ये हीति भाष्यानुसारात् पूर्वार्द्धेन व्याख्यातः।
तदेतदिति भाष्यानुसारादुत्तरार्द्धेनोत्तरः पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यदि
हीति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे *न त्विति* ननु द्वादशत्वे ऽष्टत्वादीना-
मन्तर्गतेः प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तथा हीति * यथा देव- ३१२।१
दत्त गामानयेति त्रिपदे वाक्ये गामानयेति पदद्वयसमुदायो ऽन्य-
त्र वाक्यार्थाभिधानलक्षणकार्यक्रियाकारित्वधर्मयोगाल्लब्धात्मको
ऽत्र प्रत्यभिज्ञायमानो ऽपि विवक्षितवाक्यार्थाभिधाने व्यापाराभा
वान्न समुदायत्वेन व्यपदिश्यते तथा सङ्ख्येयपरिच्छेदकत्वना-
न्यत्र लब्धात्मिकाप्यष्टत्वादिसंख्या द्वादशसंख्यापरिच्छेद्यानां क-
पालानामपरिच्छेदकत्वात् परिच्छेदकत्वं च विना निरूपयितुमशा-
क्यत्वात् न संख्यात्वेन व्यपदिश्यत इत्युक्तम्। ननु महासंख्यायामवा-
न्तरसंख्याव्यपदेशाभावे सहस्रदर्शनेन शतानुमानं शतं ब्राह्मणाः
सोमान् भक्षयन्तीति चोक्ते द्वादशैकैकमिति विभागकथनं सप्तमा-
न्त्ये च चोदकनामधेययोर्विरोधे नामधेयबलीयस्त्वे सिद्धान्तिते ग-
वामयने तर्हि वैश्वानरो ज्योतिष्टोमं प्रायणीयमहर्भवति इति प्रथ-
मस्याह्नो नामधेयबलीयस्त्वात् ज्योतिष्टोमविकारत्वेन त्र्युपसत्त्वे प्रा-
प्ते तस्य च मुख्यत्वात् तदनुरोधेनान्येषामपि त्र्युपसत्त्वापत्तेर्द्वाद-
शोपसत्त्वदर्शनं न युक्तमित्याशङ्क्य द्वादशसु तिसृणां भावात् सर्वे-
षामनुग्रहार्थं द्वादशोपसत्त्वस्य तन्न्याय्यत्वात् युक्तं तद्दर्शनमित्य-
भिधानं न युज्येतेत्याशङ्क्य * अर्थात्मनेत्युक्तं * वस्तुवचनो ऽर्थ-
शब्दः महासंख्यापरिच्छेद्येभ्यः संख्येयेभ्यः कतिषु चिन्निरूप्यमा-
णेष्ववान्तरसंख्या वस्तुरूपेणास्त्येवेत्यर्थः। एवं तर्हि प्राप्तत्वादष्टा-
ष्टत्वादीनां विधेयत्वं सिध्येदित्याशङ्क्य * भासावित्युक्तम् *
अष्टसु कपालेषु संस्कृतमिति विग्रहवाक्यगतया संख्यायाष्टत्वस्य
संस्काराख्यक्रियाङ्गत्वप्रतीतेस्तस्य च संस्कारसाधनीभूतकपालपरि-
च्छेदद्वारत्वात्तेषां च द्वादशत्वपरिच्छिन्नानामष्टत्वेन परिच्छेत्तुमशा-
क्यत्वात् निर्द्धारणस्य गुणस्य क्रियासाधनत्वायोगात् नाष्टत्वा-
देर्द्वादशकपालपुरोडाशसंस्काराङ्गत्वेन प्राप्तिरस्तीत्याशयः। यथा
कथं चित्प्राप्तिमभ्युपेत्यापि तद्धितसमासयोः सामर्थ्यापेक्षत्वा-
त् विशेषणत्वं च विना सामर्थ्यायोगात् द्वादशान्तर्गतस्य
चाष्टत्वादेः संख्यान्तराव्यावर्त्तकत्वाद्विशेषणत्वासम्भवेनाष्टा-
कपालादिशब्दानुपपत्तिसूचनायाङ्गमिति वक्तव्ये * विशेषण-
मित्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * निष्क्रि-
यत्वेन संख्यायाः संस्कारसाधनीभूतकपालपरिच्छेदनिरपेक्षायाः

संस्कारे व्यापाराभावाचाङ्गत्वेन प्राप्तिरस्तीत्यर्थः । अप्राप्त्यर्थमेव संख्यापरिच्छेदकत्वं विना संख्यानिरूपणाशक्तेरसत्तुल्यत्वमविद्यमानताशब्देनोक्तं कति चिन्निष्कृष्याष्टावेतानीति परिच्छेदकत्वात् प्राप्तिसम्भवे ऽपि संस्कारसाधनीभूतद्वादशसंख्याकपालपरिच्छेदकत्वाभावान्नाष्टाकपालादिव्यपदेशोपपत्तिरिति * यद्यपि चेत्यनेनोक्तम् * ननु द्वादशकपाले ऽप्यष्टौ कपालानि सन्ति अस्मिन्निति अष्टाकपालशब्दो न शक्यो वक्तुमित्याशङ्क्य * संस्कृतेत्युक्तम् * तत्रेत्यनुवर्तमाने संस्कृतं भक्षा इत्यनेनाष्टसु कपालेषु संस्कृतमित्यस्मिन्नर्थे संख्यापूर्वसमासत्वेन द्विगुसञ्ज्ञा इष्टा कपालप्रातिपदिकाद्विहितस्याणप्रत्ययस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति द्विगुपरतद्धितलुक्स्मरणेन लोपादष्टाकपालशब्दसिद्धिरित्याशयः । नन्वेवमपि समासवेलायां संस्कारकत्वस्योपाधेरभावात् संस्कारकाणामष्टत्वेनापरिच्छेद्यत्वे ऽपि केषां चिन्निष्कृष्टानां तत्परिच्छेद्यत्वेन समासोपपत्तिरधिकानामपि च संस्कारकत्वानपायात्तद्धितोपपत्तेरष्टाकपालशब्दो न विरुध्यत इत्याशङ्क्य * तद्धितार्थेत्युक्तम् * तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति तद्धितार्थे विषयभूते दिक्संख्ययोः सामानाधिकरण्यसमासस्मृतेः संस्कारकत्वस्योपाधेस्तत्रावसायात् द्वादशत्वपरिच्छिद्यमानानां च संस्कारकाणामष्टत्वेन परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् अष्टाकपालशब्दानुपपत्तिरित्याशयः । ननु द्वादशत्वपरिच्छेद्यसमुदायैकदेशभूतानि तानि कपालानि निष्कृष्याष्टत्वादिना परिच्छेत्तुं शक्यत एवेत्याशङ्क्याह * तौ चेति * एकदेशभूतानामेकदेशान्तरसापेक्षत्वात्तद्धितसमासयोर्द्वयोरप्यनुपपत्तिः स्यादित्याशयः । द्वादशकपाले ऽष्टत्वाद्यभावाभिधानस्य प्रकृतोपयोगमाह * तेनेति * अष्टाकपालादिशब्देन द्वादशकपालसङ्कीर्तनस्यासत्त्वादित्यर्थः । नामधेयत्वपूर्वपक्षस्यानभिमतत्वद्योतनार्था तदुपेक्षा अनेन चैतस्येति भाष्यमपि व्याख्यातं भवति । नन्वष्टाकपालादिशब्दैर्द्वादशकपालाऽनभिधानात्तत्प्ररोचनाऽसम्भवे ऽप्यष्टत्वादीनां द्वादशत्वान्तर्गतानां प्ररोचनार्था स्तुतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * द्वादशकपालसाध्ये कर्मण्यष्टत्वादेर्द्वादशत्ववत् कपालपरिच्छेदकत्वाभावात् तद्वैलक्षण्येन च प्रकारान्तरेण संख्यायाः कर्मोपयोगासम्भवात् अनुपयोगिनः स्तुतिर्व्यर्था स्यादित्याशयः । अविभागादिति सूत्रे यदा त्वष्टत्वादिप्ररोचनार्था अनर्थका इत्यागतमित्यनुभाषणार्थकथनपरभाष्यदर्शनादितरथेति भाष्यस्याप्ययमेवाशयो गम्यते एतच्च तत्सामर्थ्यमिति सूत्रावयवेन विधानपर साम-

१ संस्कारकत्व तात्पर्यामत्तार्थवं ९ पु० पा० ।

र्थमित्यवधारणादर्थवादत्वे सत्यसामर्थ्यमित्यर्थादुक्तं भाष्यकृता व्याख्यातम्। नन्वष्टत्वादेः कर्मानुपयोगित्वात्स्वतः स्तुत्यनर्हत्वे द्वादशत्वस्तुत्यर्थं चैतत्साधकस्तुत्यर्थं चेयं स्तुतिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * द्वादशकपालाष्टाकपालशब्दयोः पुरोडाशवाचित्वादष्टाकपालपुरोडाशस्तुत्या द्वादशकपालपुरोडाशस्तुतिरिह प्रतीयते न च गायत्र्याद्यक्षरसंख्यासामान्येनाष्टत्वादौ कपालविशेषणे स्तुते तद्द्वारा द्वादशत्वे स्तुते कपालाधारसंस्कारविशेष्यः पुरोडाशः स्तुतो भवतीत्यर्थः । अनेन च प्रत्यक्षा ह्यष्टानां कपालानां स्तुतिः परोक्षा द्वादशानां पुरोडाशस्य तु न कथं चिदित्येवं भाष्यं व्याख्यातम्। ननु संख्यास्तुत्या पुरोडाशस्तुत्यसम्भवे ऽपि द्वादशसंख्यैवाष्टादिसंख्या स्तोष्यत इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन प्रत्यक्षाभावे चेति भाष्यं द्वादशत्वस्यासाक्षात् सम्बन्धिस्तुत्यभावे ऽष्टत्वादिद्वाराङ्गीकार्या स्यात् तत्सद्भावात्तु परोक्षाङ्गीकरणं न युक्तमित्येवं व्याचष्टे * अपि चेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननूत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोर्विकल्पः पूर्वाधिकरणएव निरस्त इत्याशङ्क्याह * सर्वं चेति * वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालो भवति त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति यद्दशकपालो भवति विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालो भवति त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो भवति जगत्यैवास्मिन् पशून्दधाति यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीत्युपक्रमोपसंहारयोरेकजातेष्टिविषयत्वेनैकवाक्यत्वान्नोत्पत्त्युत्पन्नशिष्टरूपो विशेषो ऽत्रास्तीत्यर्थः। एकवाक्यविहितानामपि संख्यानां समुच्चयायोगात् विकल्पो न विरुद्ध इत्याशयः । अनेन चैकवाक्यत्वाभिधानार्थत्वेन सौत्रं समाम्नाय पदं व्याख्यातं भवति न त्वावधानार्थो इत्यकारप्रश्लेषेण व्याख्याने तत्सामर्थ्यमिति तच्छब्देनाविधानस्यैव परामर्शापत्तेर्विधानसामर्थ्यमिति भाष्यकारीयं व्याख्यानं पूर्वापरविरुद्धमित्याशङ्क्याह * तत्सामर्थ्यमिति चेति * तत्रत्यपूर्वपक्षे विकल्पेन फलेन गुणविधिप्रतिज्ञानात् व्यवहितस्यापि योग्यत्वात्तच्छब्देन परामर्शो भाष्यकृता विधानशब्देन दर्शितो नैतत्सूत्रस्येत्याशयः। योग्यत्वमेव विवृणोति * तदीय हीति * प्रतिज्ञाध्याहारेण सूत्रं पूरयति * तस्मादिति * ये वैश्वदेवादिशब्दाः पूर्ववन्तो वाक्यान्तरेण गुणविशिष्टे कर्मणि पूर्वमुत्पन्ने तद्विरुद्धगुणान्तराभिधा-

यिनः ते स्ववाक्यस्थेन गुणेन निराकाङ्क्षे कर्मणि तद्विरुद्धगुणा-
न्तराभिधानाशक्तेरविधानार्थानां अष्टाकपालादिशब्दानां तु सामान्ना-
यत्वात् सहोच्चारणत्वात् एकवाक्यगतत्वात् उत्पत्त्युत्पन्नशिष्टत्व-
विशेषानवगमाद्वैश्वदेवशब्दस्य पूर्वपक्षे सामर्थ्यं तदेवास्ति य-
स्तूत्पत्तिशिष्टेनोत्पन्नशिष्टस्य बाधस्तत्रोक्तः सो ऽत्र नास्तीति सूत्रा-
र्थो ऽनेनोक्तो भवति ।

गुणस्यतु विधानार्थे ऽतद्गुणाः प्रयोगे स्युरनर्थका
न हि तं प्रत्यर्थवत्तास्ति ॥ १८ ॥

गुणविधानार्थत्वे ऽष्टाकपालादिशब्दानां बलाद्वाक्यभेदा-
पत्तेरुत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरुद्धे यागे ऽष्टत्वादीनां निवेशाशक्तेरत-
द्गुणेनानर्थक्यम् उपपादयितुं गुणस्येत्यादिभाष्यमकृते द्वादशत्वान-
वरुद्धे गुणविधौ गुणविशिष्टयागान्तरविधौ चानर्थक्याभावादपु-
३।३।१ कमाशङ्कोपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * प्रकृत इति * तथाशब्देन
प्रकृताप्रकृतत्वे परामृष्टे गुणविशिष्टे यागश्च कारणोक्तः । यागे ताव-
त् तत्रापि गुणविध्यसम्भवमुपपादयति * प्रकृत इति * द्रव्यदे-
वतासंयोगाश्रवणेन यागानुमानं निरस्तं द्रव्ये ऽपि प्रकृतयागसम्ब-
न्धिनि दूरस्थयागसम्बन्धिन्यपूर्वयागसम्बन्धिनि वा गुणविधिर्वि-
धिवो ऽपि यागे गुणविधिनिरासान्निरस्त इत्याह * एतेनेति * गु-
णविशिष्टद्रव्यविध्यसम्भवं प्रतिज्ञातमुपपादयितुं स्मारयति * त-
थेति * तत्रापि प्रत्युक्तमित्यातिदेशार्थस्तथाशब्दः । प्रकृते ताव-
द्यागे गुणविशिष्टद्रव्यविध्यसम्भवमुपपादयति * न हीति * यदा-
हवनीये जुहोतीतिवद्यजेतेति स्वशब्देनानुवादाभावाद् दूरस्थे ऽपि
द्रव्यविधिर्न सम्भवतीत्याह * नापीति * नन्वेवमपि तर्हि स्व-
तन्त्रमेव गुणविशिष्टं द्रव्यं विधीयतामत आह * न चेति * न के-
वलमानर्थक्यापत्तेरविधानं किं त्वशक्यत्वादपीत्याह * नापीति *
विध्यसत्त्वेऽपि तद्विधिनिष्फलकल्पनादोषेणाश्रुतफलकल्पनयानर्थक्यं
परिहर्तुं शक्यमित्याह * अत इति * ननु वैश्वानरो ऽष्टाकपालो
भवतीति वैश्वानरपदानुषङ्गेण द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितयागलाभा-
दष्टाकपालादिपुरोडाशविशिष्टापूर्वयागविधिर्भविष्यतीति तृतीयं प्र-
कारमाशङ्क्याह * वैश्वानरपदमिति * पदोत्तरत्वेन स्तोत्रं व्या-
चष्टे * स्यादेतदिति * ननु स्तुतिरपि विधेयवैश्वानरयागविषय-
स्यान्न वैश्वानरपदानुषङ्गं विना युक्तेत्याशङ्क्याह * तथा चेति *

अनुवादस्य प्रमाणान्तराधीनत्वाच्च शब्दव्यापारापेक्षेत्याशयः। अतस्त्र-
थापि पुरोडाशविधानं न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति *
एव प्रकृताप्रकृतापूर्वयागसम्बन्धितया त्रेधाप्यष्टाकपालादिपुरो-
डाशविधाने निरस्ते यदि कश्चित् प्रकृते द्वादशकपाले ऽष्टाकपा-
ले ऽष्टाकपालादिविधिमाशङ्कते तं प्रत्याह * न चेति * अयमा-
शयः। यथैवाष्टाकपालस्य यागाङ्गत्ववादिना वैश्वानरो ऽष्टाकपा-
ल इति विपरिणतवैश्वानरपदानुषङ्गो ऽङ्गीक्रियते तथैव द्वादशक-
पालो ऽष्टाकपाल इति विपरिणतद्वादशकपालपदानुषङ्गोऽङ्गीका-
र्यः। स च तद्वदेवाप्रमाणक । तदभ्युपगमे ऽपि सामानाधिक-
रण्यनिर्देशेन पुरोडाशभेदानवगमात् द्वादशकपालाङ्गत्वेनाऽष्टाक-
पालादिशब्दैर्वैकल्पिकसंख्यान्तरविधानापत्तेस्तस्य च यागाङ्गत्वयाशि-
षिद्धत्वाच्चाशङ्का युक्तेति ननूत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरोधाच्चाष्टत्वादेः
प्रकृते यागे पुरोडाशे वा विधिः सम्भवतीति स्वयोक्तं तच्च सर्वस्यै-
कवाक्यत्वात्पूर्वपक्षिणा परिहृतमित्याशङ्क्याह * न चेति * वै- ३१४।१
श्वानरपदस्य द्वितीयान्तेन द्वादशकपालपदेन प्रथमान्तैश्चाष्टाकपाला-
दिपदैर्वैरूप्यापत्तेस्तत्रान्वयायोगात् श्रुतद्वितीयान्तद्वादशकपाल-
पदान्वयस्यायोगेनाष्टाकपालादिपदैरन्वयापत्तेर्द्वितीयान्तत्वेन परिणतै-
स्तन्नान्वयाभ्युपगमस्यात्यन्तायुक्तत्वात् वैश्वानरत्वाख्यं द्रव्यदेवता-
विशिष्टः यागो विधेयत्वेन प्रयोजनमितरेषु संख्येति प्रयोजनरूपार्थ-
भेदाद्विभागे च नैराकाङ्क्ष्याद् गुणविधिपक्षे बलाद्वाक्यभेदः प्रस-
ज्येतेत्याशयः। एकवाक्यत्वं चाऽष्टाकपालं नवकपालं दशकपाल-
मेकादशकपालं द्वादशकपालं वैश्वानरं कुर्यादिति समुदाये वाक्य-
समाप्त्या सर्वसंख्याविशिष्टैकभावनाविधिप्रतीतेर्वस्तुतः संख्यानां
समावेशायोगे ऽपि निरपेक्षसाधनत्वानवसायाच्च विकल्पः स्यादि-
त्याह * यदि चेति * आख्यातगुणभावेनाष्टाकपाले वैश्वानरं कु-
र्यान्नवकपालं कुर्यादित्यादिप्रत्येकं वाक्यसमाप्त्ययोगाच्च निरपेक्ष-
साधनत्वं वस्तुं शक्यमित्याह * अष्टत्वादीनां चेति * ननु समु-
च्चयेन तर्हि पूर्वपक्षो ऽस्त्वित्याशङ्क्याह * न चेति * तथा सति
पञ्चाशत्संख्यापत्तेरष्टत्वादीनां मध्ये न का चित्स्यादित्यर्थः। नन्व-
ष्टत्वादीनां द्वादशत्वान्तर्भूतानामेव समुच्चयोपपत्तेर्न संख्यान्तरोपज-
ननापत्तिरित्याशङ्क्याह * संख्यान्तरेति * अतो वैश्वदेवन्या-
येनेहाप्युत्पत्तिशिष्टेनोत्पन्नशिष्टबाधाच्च गुणविधिः सम्भवती-
त्युपसंहरति * तेनेति * अपि चेति भाष्येणाष्टत्वादीनां प्रक-
रणगम्ययागाङ्गत्वबाधेन पुरोडाशैकवाक्यत्वावगमात् न यागाङ्ग-

त्वम् * सम्भवतीत्युक्तम् * तत्पूर्वेण पुनरुक्तमाशङ्क्य विविक्तविषयत्वं भाष्यद्वयस्याह * एवमिति * पूर्वेणोत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरोधाद्यागस्याष्टत्वाद्यनाकाङ्क्षोक्ता अनेनाभ्युपगम्य यागाकाङ्क्षां वाक्येन पुरोडाशाङ्गत्वावसायाच्च यागाङ्गतेत्युच्यते इति विवेकः । ननु पुरोडाशस्वरूपचिन्तायामानर्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनांशलक्षणार्थं वाक्येन प्रकरणापेक्षणात् न विरोधो ऽस्तीत्याशङ्क्य * ऽष्टत्वादय इत्युक्तम् * द्वादशत्वावरुद्धपुरोडाशद्वाराष्टत्वादेर्यागाङ्गत्वायोगात् तन्नैरपेक्ष्येण यागाङ्गत्वं वाच्यमानं च पुरोडाशमतिक्रम्याष्टत्वादयो यागाम्वयं सहन्तइत्याशय. । सहेः कर्त्तरि क्तप्रत्यये परभूते ढोढ इति हकारस्य ढकारादेशे कृते झषस्तथोर्धो ध इति तकारस्य धत्वे पुरवे कृते ढोढे लोप इति पूर्वढकारे लुप्ते कृते सहिवहोरोदवर्णस्येत्यकारस्यौकारादेशात्सोढा इति रूपसिद्धिः । यागप्रकरणशब्दो वैश्वानरयागविषयतयैकवाक्यत्वे च यागानङ्गत्वं हेतुतया व्याचष्टे * ते ऽपीति * कस्मिन्नर्थे पुरोडाशैकवाक्यत्वं हेतुरित्यपेक्षायां नैवेत्युक्तं कस्य प्रकरणमित्यपेक्षायां तच्छब्देन वैश्वानरयागः परामृष्ट. भाष्यस्थं यागशब्दं वैश्वानरविषयं द्योतयितुं तस्येत्युक्तम् । वैश्वानरयागप्रकरणं बाधित्वा पुरोडाशैकवाक्यत्वाभ्राष्टत्वादयः पुरोडाशान्वयानपेक्षा. वैश्वानरयागस्य भाविष्यन्ति येनोत्पत्तिशिष्टेन द्वादशत्वेन भिन्नविषयतया विरोधाभावान्न बाधेरन्निति भाष्यार्थ. । यागशब्देन च भाष्यकृता परार्थत्वाद् गुणानामिति पूर्वाधिकरणसूत्रगतेन परशब्देन निर्दिष्टो यागो ऽतद्गुणा इति तच्छब्देन परामृष्ट इति द्योतितम् यागानङ्गत्वे को दोष इत्याशङ्क्य प्रयोगे स्युरनर्थका इति सूत्रकृतोक्तं तद्व्याख्यानार्थं यागसम्बन्धे चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति * पुरोडाशस्य यागाङ्गत्वात् तद्द्वारा ऽष्टत्वादेः पुरोडाशान्वये ऽपि फलवत्त्वोपपत्तेः फलाभावादित्ययुक्तमाशङ्क्य केवलेत्युक्तम्।यागाङ्गभूतस्य पुरोडाशस्य द्वादशत्वावरोधेनाष्टत्वाद्यन्वयायोगात् पुरोडाशस्वरूपान्वयो ऽष्टत्वादेर्वाच्यस्तत्र चानर्थक्यं स्यादित्याशय ।न हि तं प्रत्यर्थवत्त्वात्तस्येत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि पुरोडाशेति भाष्यमतद्गुणा इति तच्छब्दपरामृष्टयागान्यवाचिता नञा निर्दिष्टस्य पुरोडाशस्य तं प्रतीति तच्छब्देन परामर्शो ऽनेन भाष्येणोक्त इति सूचयितुं पूर्वेणैकीकृत्य व्याख्यातम्। न हीति सूत्रावयवं पुरोडाशेति भाष्येण कथं व्याख्यात इत्यपेक्षायामाह * न हीति * स्वयमन्यथा व्याचष्टे * अथ चेति * तच्छेषो नोपपद्यतइति चेदिति सूत्रपातानिकार्थमा

प्रादत्वेन त्विति भाष्यं तत्तु स्तुत्यर्थत्वेनोपपन्नत्वान्नानर्थकमित्यनेनार्थतो व्याख्यातत्वान्न व्याख्यातम् एतत्सूत्रार्थस्य चेतरथार्थवादाः सन्तोऽनर्थकाः स्युरिति भाष्येण तत्सामर्थ्यमिति विशेषणाक्षिप्तस्योक्तत्वादिति यदुक्तमिति भाष्येणाभाषान्तमेतत्सूत्रमित्युक्त्वा विभागाद्विधानार्थे स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन्निति सूत्रं परिहारार्थत्वेन भाष्यकृता पृथक् पठितमपि यदा त्विति भाष्यावयवेनाभाषासूत्रार्थस्य परिहारसूत्रार्थेन सहैकीकृत्य व्याख्यानात् स्वयमपि तथा व्याख्यातुमेकीकृत्य पठति * तच्छेष इति इति चेदिति * पदद्वयं भाष्यकारेणापठितमपि वृत्त्यन्तरे दृष्टत्वाद्वार्त्तिककृता पठितं यदा त्विति भाष्यावयवेन पूर्वसूत्रगतगुणशब्दनिर्दिष्टाष्टत्वादिपरामर्शितं तच्छब्दमङ्गीकृत्याष्टत्वादिशेषो यदष्टाकपालो भवतीत्याद्यर्थवादो नोपपद्यत इति प्रथमाभाषासूत्रं व्याख्यातं तदष्टत्वादेर्भवतिपदेनाख्यातेन विहितस्य स्तुत्युपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *अष्टत्वादीति* ३।१५।१
उत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरुद्धे यागेऽष्टत्वादेर्विधानानर्हत्वात् इयमष्टत्वादेः प्ररोचना सती व्यर्था स्यादित्यर्थः।तदेति भाष्यावयवेन विधानार्थे स्तुत्यर्थे नोपपद्येरन्निति परिहारसूत्रावयवं विधानविषयभूतद्वादशत्वस्तुत्यर्थेन यदष्टाकपालो भवतीत्यादयः शब्दा उपपद्यन्त इति एवं च व्याख्यातुं लक्षणयाष्टाकपालादिशब्दैर्द्वादशकपालस्तुतिरित्युक्तं तत्र लक्षणायां को हेतुः कथं चाष्टत्वादिना द्वादशत्वं लक्ष्यत इत्यपेक्षायामाह * तस्मादिति * अष्टत्वादिप्ररोचनार्थेपर्य्यस्य हेतुत्वं तस्माच्छब्देनोक्तम्। अवयवावयविसम्बन्धस्य च लक्षणाबीजत्वमवयवद्वारमित्यनेनोक्तम्। एतदेव व्याचष्टे* यदिति * नन्वष्टाकपालादिशब्दानां द्वादशत्वान्तर्गताष्टत्वादिपरत्वं कथमवगम्यमित्याशङ्कानिरासार्थत्वेनाविभागादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं सन्ति हीति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * सन्तीति * सामीप्यवाच्यविभागशब्द इत्याशयः। ननु गायत्र्यादिशब्दैः संख्यामात्रेणाष्टत्वादिषु स्तुतिप्रतीतेः कथं द्वादशकपालस्तुतिरित्युक्तमित्याशङ्क्याष्टत्वाद्येवात्र द्वादशत्वस्तुत्यर्थं स्तूयत इति अत इति भाष्येणोक्त्वा कथमवयवस्तुत्यावयवी स्तुतो भवतीत्याशङ्कानिरासार्थं यथेति भाष्ये दृष्टान्ताभिधानं कृतं तत्तात्पर्यतो व्याचष्टे * एकदेशेति * ननु चक्रावयवत्वादरादेस्तत्स्तुत्यावयविनः स्तुतिर्युक्ता संख्यानां त्ववयवावयविभावाभावान्नाष्टत्वादिस्तुत्या द्वादशत्वं स्तुतं भवतीत्याशङ्क्यावयवावयविभावाभावेऽप्येकदेशैकदेशिभावेन

१ उपपन्नत्वादिति १ पु० पा० ।

समुदायिहस्त्यादिस्तुत्या समुदायसेनास्तुतिदर्शनात् संख्यानामप्येकदेशैकदेशिभावप्रसिद्धेरष्टत्वाद्येकदेशस्तुत्यैकदेशिनीद्वादशत्वसङ्ख्या स्तुता भवतीति प्रतिपादनार्थत्वं द्वितीयदृष्टान्ताभिधानस्य सूचयितुमेकदेशैकदेशिशब्दौ तस्मादित्युपसंहारभाष्यं कीदृशी स्तुतिरित्यज्ञानाद्व्याचष्टे * तेनेति * यच्च प्रत्यक्षाभावे त्वपरोक्षः स्यादिति पूर्वपक्षभाष्येण द्वादशत्वस्य प्रत्यक्षरूपार्थीयस्तुतिसद्भावात् परोक्षाष्टत्वादिद्वारा स्तुत्यङ्गीकरणमयुक्तं तत्परिहारार्थत्वेनाप्येतदेव भाष्यं पूर्वोक्तानुभाषणपूर्वकं व्याचष्टे * यत्त्विति * प्रत्यक्षपरोक्षस्तुतीनां प्रत्येकं ग्रहणे सति प्रत्यक्षयैव नैराकाङ्क्ष्यात् परोक्षाश्रयणमयुक्तं स्यात् तासां तु यस्मिन् जातएतामिष्टिं निर्वपति स पूत एव तेजस्वी अन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति प्राशस्त्यप्रतिपादनोपपादकतया सर्वासां युगपत् ग्रहणान्नैकया नैराकाङ्क्ष्यमिति वक्तुम् * ऐकरूप्येणेत्युक्तम् * अरूपयैव स्तुत्या प्ररोचनोपपत्तौ महती स्तुतिरनर्थिकेत्याशङ्कानिरासायापरिमाणत्वादित्युक्तम् । अनियतपरिमाणत्वमेवोपपादयति * सर्वैरेति *

कारणं स्यादिति चेत् ॥ २० ॥

स्वयं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * जनकत्वेनेति * भाष्यकारीयं व्याख्यानमुपपादयति * तेषामिति * फलस्य साधनविषयप्रवृत्तिहेतुत्वात् साधनं प्रति कारयितृताऽस्तीत्याशयः । किमेवमिति भाष्येण किमर्थं कारणत्वाभिधानमिति पृष्ट्वा पुरोडाशस्येत्यादिनोक्तदोषपरिहाराय गुणफलसम्बन्धिरूपपूर्वपक्षान्तरप्रदर्शनार्थमेतत्सूत्रमित्युक्तम्। तत्प्रपञ्चयितुमाह * यदुक्तमिति * काम्यस्याप्युत्पन्नशिष्टस्योत्पत्तिशिष्टबाधकत्वं कथमित्याशङ्क्य नैमित्तिके तु प्रकृतौ तद्विकारः सम्प्रयोगविशेषादिति तृतीयाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायमाह

३।६।१ * तथा हीति * अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य तत्सन्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यादिति दशमाधिकरणन्यायेन नापि काम्यं नित्यस्य बाधकमित्याह * विशेषतश्चेति * जातेष्टिप्रयोगमात्रविषयत्वात् सामान्यरूपे द्वादशत्वे प्राप्ते ब्रह्मवर्चसकामादिप्रयोगविशेषविषयत्वेनाष्टत्वादेः प्रवर्त्तनादित्यर्थः । पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति षष्ठाधिकरणन्यायेनाप्येवमित्याह * पूर्वेति * उत्पत्तिशिष्टत्वात् पूर्वं प्राप्ते द्वादशत्वेऽष्टत्वादेरुत्पन्नकर्माश्रयत्वेन पश्चात्प्रवर्त्तनादित्यर्थः । तार्त्तीयं न्यायं विवृणोति * पुरुषार्थेति *

काम्यस्य नित्यबाधकत्वे ऽयमेव मुख्यो न्यायः सम्भवमात्रेण तु न्यायान्तरोपन्यासस्तत्रेति सूचयितुमस्यैव विवरणगुणफलसम्बन्धविधानोपपादनफलमानर्थक्यपरिहारमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु भवतीति वर्त्तमानापदेशसन्दिग्धस्य पञ्चमलकारतया विधित्वनिर्णयः स्तुत्यन्वयान्यथानुपपत्त्यधीना गायत्र्यैवैनमित्यादेस्तुत्यभावेनास्य विधित्वनिर्णयाशक्तेर्गुणफलसम्बन्धविधिर्न युज्येतेत्याशङ्क्ते * ननु चेति * विध्यभावे ऽपि समभिव्याहारादेव गुणफलसम्बन्धः सेत्स्यतीति केषां चित्परिहारमुपन्यासपूर्वकं दूषयति * तत्रेति * स्वमतेन परिहरति * अतो ऽयमिति * श्लोकं व्याचष्टे * यदिति *

आनर्थक्यादकारणं कर्त्तुर्हि कारणानि गुणार्थो हि विधीयते ॥ २१ ॥

गुणफलसम्बन्धविधौ स्तुत्यर्थत्वायोगादेकोपक्रमोपसंहार-
रूपत्वेन एकवाक्यत्वं प्रतीयमानं बाध्येतेत्यानर्थक्यादकारणमिति
सूत्रावयवव्याख्यानार्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे * वाक्यानीति *
श्लोकं व्याचष्टे * पुत्र इति * तस्येति भाष्यावयव अचष्टत्वाद्यो
न सम्बध्येरन्नतो वाक्यान्तरत्वं स्यात् स्तुत्यर्थत्वेन सम्बन्धोपपत्ते-
र्न वाक्यान्तरता युक्तेति व्यवधारणकल्पनया व्याख्यातुमाह
* यावतीति चेति * ननूपक्रमोपसंहारपर्यालोचनयैकवाक्य-
त्वे सति सर्वसंख्यानामुत्पत्तिशिष्टत्वाविशेषेण बलाबलवि-
शेषाभावादाद्यपूर्वपक्षनिरासो न युक्तः स्यादित्याशङ्क्याह* त-
दिति * तस्मिन्नपि पक्षे न चाष्टत्वादीनां द्वादशकपालेनैकवा-
क्यता तथोपपद्यतइत्यादिनैकवाक्यस्य निरस्तत्वादिति भावः । अनेन
च गुणफलसम्बन्धविधिपक्षे वाक्यभेदापादनेन गुणफलसम्बन्ध-
विधौ गम्यमानैकार्थ्याभावप्रसङ्गादित्येवमानर्थक्यादिति सूत्रावयवो
योजितो भवतीत्याह * अर्थान्तरेति * स्तुत्या विनैकवाक्यता क- ३१७।१
स्मान्नोपपद्यतइत्यपेक्षितस्य ग्रन्थस्य तदुपपादनार्थत्वेनान्वयप्रतीते-
रानर्थक्यादित्यस्यार्थैक्याभावप्रसङ्गादित्यर्थावसायादेवं व्याख्यातं य-
थाश्रुतस्यानन्वयापत्तेः । एवं च गुणफलसम्बन्धविधौ वाक्यभेदापा-
दनस्य सूत्रारूढतोक्ता भवति स्तुत्यर्थत्वानभ्युपगमे ऽर्थान्तरस्यास-
म्भवादानर्थक्यमेवावशिष्यतइत्यभिधानार्थेनवानेन सूत्रावयवेनार्था-
न्तरपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाख्यं दूषणान्तरमप्युपलक्षितं भाष्यकृता

विवृतं स्वरूपार्थस्तु यदर्थवादा अपीत्यनेन वक्ष्यते अस्मिन्पक्षे ऽर्थान्तरेति ग्रन्थो लिङ्गात् स्वातन्त्र्येणानर्थक्यादिति सूत्रावयवयोजनार्थो यथाश्रुत एव भवति । ननु गुणफलसम्बन्धविधानेनाप्यर्थवत्त्वोपपत्तेः कथमानर्थक्यापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं कर्तुर्हि कारणानीति सूत्रावयवं व्यवधारणकल्पनया व्याचष्टे * यदि हीति * गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदितिवत् पूतत्वकामस्याष्टाकपालो भवतीति श्रवणे सति कामिनः कर्तुः काम्यमानतया सम्बन्धीनि सन्ति पूतत्वादीनि फलत्वात्कर्तुः प्रवृत्तिकारणानि स्युस्तेषां तु यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स इत्यादिसमभिव्याहाराद्वैश्वानरेष्टिमात्रसम्बन्धित्वप्रतीतेः कामिपदनिरपेक्षसमभिव्याहारमात्रप्रमाणकत्वस्य च साध्यत्वस्य पर्णमय्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् फलाभावेन कर्तृप्रवृत्तिकारणत्वं नास्तीति भाष्यानुसारात्सूत्रावयवो ऽनेन योजितः । अष्टत्वादौ कारणशब्देन विवक्षिते यदष्टाकपालं कुर्यादिति कर्तुः प्रवृत्तिविषयतयाष्टत्वादीनि सम्बन्धीनि स्युस्तत्समीहितसाधनत्वं विना प्रवृत्तिविषयत्वायोगात् उत्पत्तिशिष्टद्वाद-शावयवद्वैश्वानरयागोपकारसाधनत्वस्यासम्भवाद्वाग्निसमन्वायेनार्थवादावगतानि पूतत्वादीनि प्रवृत्तिजनकानि स्युः । विध्यश्रवणेन त्वेषां समीहितसाधनत्वाप्रतीतेः समभिव्याहारमात्रकल्पस्य साधनत्वस्यौदुम्बराधिकरणे निरस्तत्वात् न पूतत्वादीनि प्रति कारणतास्तीति योज्यः । ननु पूतत्वादेः फलत्वाभावे किमर्थं कीर्तनमित्याशङ्कानिरासार्थं गुणार्थो हीति सूत्रावयवं व्याचष्टे * तस्मादिति * निपातानामनेकार्थत्वात्तस्माच्छब्दार्थे हि शब्दव्याख्यानार्थं तस्मादित्युक्तं तद्व्याख्यानायान्यस्यार्थान्तरस्यासम्भवादित्युक्तम् । स्तुतिविषयत्वेन गुणशब्दं व्याचष्टे स्तुत्यर्थ इत्युक्तम् । इतिशब्दः पूर्वोक्तस्तुतिप्रकारपरामर्शार्थः । यस्मादन्यो ऽर्थो न सम्भवति तस्मादुक्तप्रकारस्तुतिरूपो ऽर्थः पूत एवेत्यादिभिर्गम्यत इत्यर्थः । अनेन च स एव इतिभाष्यगतस्य तच्छब्दस्य स्तुत्यर्थेनोपपद्यते इति एतत्सूत्रोक्तस्तुतिरूपार्थपरामर्शकत्वात् सौत्रगुणशब्दव्याख्यानार्थत्वमेतच्छब्दस्य च पूर्वोक्तावयवद्वारत्वरूपस्तुतिप्रकारपरामर्शकत्वं सूचितम् अपिधीयते वैश्वानरयाग इति भाष्यावयवेन मांसा दिशब्दः प्रसिद्धार्थवाचित्वात् वैश्वानरेऽपि पूर्वविहितगुणेन प्रसिद्धत्वादस्यादे स्तुतिसम्बन्धे सति [illegible] वैश्वानरेष्टिविषयस्याभिधानार्थतया व्याख्यातमनुपपादार्थमनुमाह * पू

१ प्रकाशि १ पु० पा० ।

स इति* यत्तदोरेकविषयत्वाद्यस्मिन् जात एताम् इष्टिं निर्वपेदिति स
पूत इति पूतत्वादीनां जातेष्ट्यन्वयप्रतीतिर्नाष्टत्वाद्यन्वयो ऽस्तीत्यर्थः ।
नन्विष्टेर्नैमित्तिकत्वेन फलानपेक्षतया पूतत्वाद्यन्वयायोगाद् गुण-
फलसम्बन्धविधानायाष्टत्वाद्यन्वयः कल्पयिष्यते ऽत आह * न
चेति* स्तुत्यर्थेनेष्ट्यन्वयोपपत्तेर्नाप्रतीयमानाष्टत्वान्वयकल्पना युक्तेति
भावः। पूतत्वादीनां च पूत एव स इति तच्छब्दानिर्दिष्टैकपुत्रविषय-
त्वेन समुच्चयप्रतीतिर्व्यवस्थितत्वादष्टत्वादिफलस्य न सम्भवती-
त्याह * न चेति * नन्वेवं सत्येकैकस्याष्टत्वादेः फलपञ्चकं भवि-
ष्यतीत्याशङ्का निरासार्थं ब्रह्मवर्चसादीनामित्युक्तम् । गायत्र्यैवैनं ब्र-
ह्मवर्चसेन पुनातीत्यादिवाक्यवशेनाष्टत्वादीनां व्यवस्थितफलत्वाव-
गमात् समुच्चयो न युक्त इत्याशयः । यो ऽष्टत्वादीनां गुणानां ब्र-
ह्मवर्चसादीनां च स्तवनं नाम धर्मः पूतत्वादिभिर्विभागेन सम्बन्धो
ऽपेक्षितः स न प्रतीयत इत्यर्थः । नन्वेवं तर्हि गायत्र्यैवैनमित्यादि-
भिरेव विभागेन फलसम्बन्धः करिष्यत इत्याशङ्क्याह * यत्र त्वि-
ति * स्तुत्यभावे विध्यभावोपपत्तेरित्याशयः । ननु चतुर्थे फल-
संयोगस्त्वचोदितेन स्यादशेषभूतत्वादित्यत्रैतदेव वाक्यमुदाहृत्य कि-
मियं वैश्वानरेष्टिरात्मगामिफलप्रयुक्ता पुत्रगामिफलप्रयुक्ता वेति
सन्दिह्याधानगतात्मनेपदपर्यालोचनयात्मगामिफलप्रयुक्तत्वे प्राप्ते
यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स इति फलवचनस्य पुत्र-
शेषत्वावगतेः पितृशेषत्वाभावात्फलमार्गत्वेनाचोदिते पितरि
फलसंयोगो न स्यादिति पूतत्वादीनां पुत्रगामिफलत्वस्य वक्ष्यमाण-
त्वात्फलसम्बन्धापह्नवो न युक्त इत्याह *अत इति* रात्रिसत्रन्याये-
नार्थवादत्वेनोपयुक्तानां पूतादिफलवचनानां परार्थत्वे फलपरत्वक-
ल्पने ऽष्टत्वादीन् प्रति फलं नास्तीत्यर्थः । फलपरत्वे सतीह स्तु-
तित्वाभिधानं विरुध्यतेत्याशङ्क्याह * प्रथमेति * नन्वेवं पूतादि-
पदैरेव स्तुतिसिद्धेर्यदष्टाकपाल इत्यादीनां गुणफलसम्बन्धाविधि-
त्वानङ्गीकरणे सत्यानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं तेन चेत्यादि-
भाष्यं व्याचष्टे * एतैरचेति * नन्वेवं सति स्तुत्यर्थवत्त्वोपपत्ते-
रानर्थक्याभिधानं न युक्तमित्याशङ्क्यार्थवादत्वानभ्युपगमेन गुणफ-
लसम्बन्धविधिपरत्वाभ्युपगमे तदसम्भवादानर्थक्यमापद्येतेत्येवमा-
नर्थक्यपदव्याख्यानार्थं ततः कामायेति भाष्यम् अर्थान्तरपरतायामि-
त्यनेनैव व्याख्यातत्वात् तस्मादिति चाकारणपदव्याख्यानार्थं पूर्व-
सूत्रगतकारणपदव्याख्यानार्थभाष्यव्याख्यानेन तेषां कारयितृत्वाद्गि-
त्यनेनैव व्याख्यातत्वान्नेह व्याख्यातम् । तस्मादित्यर्थवादत्वोपसंहा-

रभाष्यमर्थवादविचारस्येहासङ्गतत्वेन गुणविधित्वसम्भवासम्भवमात्रविचारस्याधिकरणार्थत्वात् अयुक्तमित्याशङ्क्य गुणविधित्वासम्भवोपसंहारपरतया व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ अथ यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १२ ॥

तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवाया इति गुणाश्रया ॥ २२ ॥

अत्र भाष्यकृता यजमानः प्रस्तर इत्याद्युदाहृत्य विध्यर्थवादचिन्ता सा तावत् पूर्ववदेवासङ्गता गुणविधिसम्भवासम्भवचिन्ताप्येवंविधेषु विधिप्रत्ययशून्येषु सम्भवविध्यन्तरैकवाक्यत्वेनौदुम्बराधिकरणएव विधित्वाशङ्काया निरस्तत्वात् । अयुक्ता पूर्वाधिकरणे त्वौदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन विधित्वमङ्गीकृत्य वैश्वदेवाधिकरणोक्तस्योत्पत्तिशिष्टेनोत्पन्नशिष्टबाधस्याष्टत्वादेर्विषयो भवति न वेति चिन्तितम् । इह त्वङ्गीकृत्य विधित्वं चिन्तान्तराभावाच्च कृत्वाचिन्तान्यायः सम्भवति । न चार्थवादत्वाभिधाने विधित्वनिरासे चैतत्सूत्रं समर्थम् । तत्सिद्ध्यादीनां गुणवादनिमित्तत्वाभिधानमात्रप्रतीतेस्तदभिधानमपि यदि निमित्तासम्भवेन गुणवादासम्भवशङ्कानिरासार्थं ततो रूपात्प्रायादित्यादिना यथासम्भवगुणवादनिमित्तानामुक्तत्वादनर्थकम् । लक्षणासम्भवेन तु गुणवादासम्भवशङ्का गौणमुख्याधिकरणे स्वाभिधेयलक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तलक्षणाया गौण्या वृत्तेः साधयिष्यमाणत्वादयुक्ता । अथ तत्र प्रकृतगौणमुख्यविषयमन्त्रविनियोगविचारसिद्ध्यर्थं गौणवृत्तिसद्भावप्रतिपादनाच्च लक्षणविशेषाभिधाने तात्पर्यम् । इह तु प्रसिद्धार्थत्यागेनाप्रसिद्धतद्गुणवृत्तित्वलक्षणे गौणत्वे स्वार्थत्यागेन वेदाप्रामाण्यापत्तेः । समुदायवाचिनो वैकदेशवृत्तित्वलक्षणे समुदायानित्यत्वेन शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वापत्त्या वेदाप्रामाण्यापत्तेरारोपितार्थवृत्तित्वलक्षणस्य च गौणत्वस्यारोपकपुरुषाभावाद्वेदे ऽनुपपत्तेरेतल्लक्षणत्रयनिरासेन गुणयोगनिमित्तवृत्तित्वलक्षणप्रतिपादनार्थं तत्सिद्ध्यादीनां निमित्तत्वाभिधानमित्युच्यते ततो गुणवादसूत्रानन्तरमेवैतत्सूत्रं कार्यं गौणवृत्तित्वलक्षणाभिधानार्थे चास्मिन्सूत्रे सति कथं भाष्यकारीया विध्यर्थवादचिन्ता सम्बध्येतेत्याशङ्कासप्तकं निराकर्तुमाह * अर्थवादेति * विध्यर्थवादचिन्तायाः प्रकरणासङ्गतत्वम् विधित्वशङ्कानिरासस्य चौदुम्बराधिकरणेन गतत्वम् । सूत्रस्य च

तदभिधानात्सामर्थ्यं नादर्थ्यानभ्युपगमेनैव परिहृतम्। गुणवादास-
म्भवाशङ्कानिरासार्थत्वेनाभ्युपगमो ऽपि लक्षणशब्देनोक्तः। नात्र गुण-
वादस्तस्य वा निमित्तमभिधीयते येन गौणमुख्याधिकरणेन रूपात्
प्रायादित्यादिना वा गतार्थत्वं स्यात् किं तु गुणवादस्य तत्सिद्ध्या-
दिनिमित्ताभिधानद्वारेण लक्षणमभिधीयते । गुणशब्देन गौणवृत्त्य-
भिधानाश्रयशब्देन च निमित्ताभिधानात्तत्सिद्ध्यादयो गौण्या वृत्ते-
र्निमित्तमित्युक्ते यस्यां वृत्तौ ते निमित्तं सा गौणी वृत्तिरित्यर्थात् प्रतीते
च निमित्ते गुणयोगनिमित्तायां च वृत्तौ तेषां निमित्तत्वाद् गुणयोग-
निमित्तवृत्तित्वमेव गौण्या वृत्तेर्लक्षणमित्यवसीयत इत्याशय.। गुण-
वादसूत्रानन्तराभिधेयत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं तत्र नोक्तमित्युक्तम्। अर्थ-
वादवत् श्येनचितं चिन्वीत नेन्द्रस्त्वमसि दाशुषे मासमग्निहोत्रं
जुहोतीत्यादिषु विधिमन्त्रनामधेयेष्वपि श्येनेन्द्राग्निहोत्रादिशब्दा-
नां गौणत्वदर्शनात् सर्वसाधारण्यसूचनाय सर्वोपयोगव्युत्पादनान-
न्तरमेव गौणवृत्तिलक्षणाभिधानं युक्तमित्याशयः। सूत्रस्य गौणवृत्ति-
लक्षणार्थत्वं विध्यर्थवादविचारासम्बद्धत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम् * अर्थवा-
देरुक्तम् * सूत्रकृतो प्रसक्ताभिधायित्वपरिहाराय लक्षणाभिधान-
स्य प्रसङ्गसिद्ध्यर्थं विध्यर्थवादचिन्तयोपक्रान्तम् यथाकृतिसद्भावे
ऽपि प्रतिपिपादयिषितेयं गौरित्यस्य शब्दस्य को ऽर्थ इति वाच्यत्व-
मुखेनोपक्रान्तमित्यर्थः। कथमर्थवादत्वोक्त्या गौणवृत्तिलक्षणाभिधा-
नस्य प्रसङ्गो भवतीत्यपेक्षायां तदुपकारीत्युक्तम्। पूर्वाधिकरणस्य गु-
णविधित्वसम्भवासम्भवचिन्तार्थत्वेनार्थवादत्वाभिधाने तात्पर्याभा-
वात् पूर्वाधिकरणोक्तार्थवादप्रसङ्गेनानन्तरसङ्गतिरनाशङ्कनीया। ननु
निमित्ताभिधानद्वारेण चेदनेन सूत्रेण लक्षणमुच्यते ततो रूपात्प्रा-
यादित्यादिभिरपि सूत्रैर्निमित्ताभिधानद्वारेण लक्षणधानसिद्धेरनर्थ-
कमिदं सूत्रं स्यादित्याशङ्कते * ननु चेति * रूपप्रायेति वक्तव्ये
विभक्तिनिर्देशः प्रदेशविशेषज्ञापनार्थः इति गुणाश्रय इति प्रकार-
वाचिनेतिकरणेन तत्सिद्ध्यादिप्रकाराणि गुणवादनिमित्तानीत्यभि-
धानात् प्रकारस्य च व्यवच्छेदकत्वेन लक्षणत्वाद्यथा तत्सिद्ध्यादेर्गौ-
णवृत्तिनिमित्तलक्षणत्वेनाभिधानं नैवं रूपादेः किन्तु स्तेनं मन इ-
त्याद्युदाहृतार्थवादगतगुणवादाख्यलक्ष्यविषयस्य किंनिमित्तो ऽयं
गुणवाद इत्येवंविधस्य व्यवहारस्य सिद्ध्यर्थमिह सिद्धं सारूप्यशब्देन
रूपस्य निमित्तत्वं भूमशब्देन च प्रायभूयस्त्वयोर्निमित्तत्वं प्रशंसाश-
ब्देन च दूरस्थपराश्रनिमित्तदर्शनत्वादेः सुकरस्य प्रशस्तत्वात् दु-
ष्करस्य तदभावात्मकत्वाभिनिमित्तत्वं तत्र नीतमिति परिहरति * स

स्यमिति * उदाहृतशब्देन रूपादेः सर्वगुणवादाव्यापकत्वादपि लक्षणत्वं नास्तीति सूचितम्। ननु यदष्टाकपाल इत्यादौ तत्सिद्धादेरभावेनाव्यापकत्वादलक्षणं स्यादिति शङ्कां सर्वशब्देन निरस्यन्निति करणेन प्रकारवाचिना तत्सिद्ध्यादीनां निमित्तं लक्षणेनोक्तमिति व्यतिरेकमाह * अत्र त्विति * अष्टत्वादेरपि द्वादशत्वपरिच्छेद्यानां कपालानां मध्ये कति चिन्निष्कृष्याष्टावेतानीत्यादिसंख्येयपरिच्छेदकत्वेन द्वादशत्वकार्यकरत्वोपपत्तेरष्टाकपालादिशब्देन तत्सिद्धिसद्भावादन्यत्रापि च यथासम्भवं तत्सिद्ध्यादिपङ्क्मध्ये कस्य चिन्निमित्तस्योहितुं शक्यत्वान्नाव्यापकतेत्याशयः । ननु सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावे ऽपि तद्वदुपचार इति सूत्रेण यष्टीः प्रवेशयेति सहचरणात् ब्राह्मणेषु यष्टिशब्दस्य मञ्चाः क्रोशन्तीति स्थानात्पुरुषेषु मञ्चशब्दस्य कटं छिनत्तीति तादर्थ्यद्वारेण कटशब्दस्य यमो ऽयं राजेति वृत्तात् राज्ञि यमशब्दस्य आढकमश्नातीति मानात् सक्तुष्वाढकशब्दस्य तुलया तुलिऽपतीति धारणाच्चन्दने तुलाशब्दस्य गङ्गायां घोष इति सामीप्यात्तीरे गङ्गाशब्दस्य नीलः शाटक इति योगाच्छाटके नीलशब्दसामानाधिकरण्यस्य अन्नं बलमिति साधनाद् बले ऽन्नशब्दसामानाधिकरण्यस्य अयं पुरुषः कुलमित्याधिपत्यात्कुले पुरुषशब्दसामानाधिकरण्यस्य प्रयोग इति यदर्शिनैयायिकादिभिरन्येषामपि गौणवृत्तिनिमित्तानामुक्तत्वान्न पङ्क्स्यापि सर्वगौणवृत्तिव्यापकतेत्याशङ्कते * ननु चेति * न चैतत् तार्किकस्थितिमात्रं लोके ऽपि दर्शनादित्याह *लोके चेति * लक्षणार्थे च निमित्ताभिधाने व्यापकत्वाय सर्वाण्युपसंहार्याणीत्याह * तानीति * परमतेन परिहरति * लिङ्गेति * पय तु सृष्टिशब्दे ऽपि सृष्टिसङ्ख्येष्टकासमवायेनेतरेष्टकाप्रतीत्युपपत्तेर्भूम्नो ऽप्यवाचकत्वापत्तेर्भूयो ऽल्पत्वप्रतीतिवैलक्षण्याद्वा भेदेनोपन्यासे ऽप्यापि साहचर्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यात् पृथगुपन्यासापत्तेरपरितोषात् परिहारान्तरमाह * अथ वेति * अजहत्स्वार्थाभिधायित्वलक्षणे समुदायवाचिनो वैकदेशवृत्तित्वलक्षणे ऽध्यारोपितार्थवृत्तित्वलक्षणे वा गौणत्वे वेदे तदसम्भवेनाप्रामाण्यापत्तेस्तन्निरासेन लक्ष्यमाणगुणयोगवृत्तित्वलक्षणज्ञापनार्थं तन्निमित्ताऽभिधानम् । लक्षणावृत्तौ तु वेदाप्रामाण्यापादकस्य लक्षणस्य कैश्चिदनुक्तत्वेन वेदप्रामाण्याविरोधिलक्षणज्ञापनार्थेन निमित्ताभिधानेनोपयोगाभावात्साहचर्यादीनां च लक्षणावृत्तिनिमित्तत्वान्नेहाभिधानमिति भावः । म-

नूभयत्र परशब्दस्य परत्र वृत्तेस्तुल्यत्वान्नानयोः शब्दवृत्त्योर्भेदो ऽस्तीत्याशयेन पृच्छति * किं चेति * लक्षणभेदाशयेनोत्तरमाह * बाढमिति * प्रश्नपूर्वकं लक्षणभेदमाह * कुत इति * अभिधेयसम्बन्धित्वरूपापरित्यागप्रदर्शनार्थो ऽभिधेयाविनाभूतशब्दः गौण्यां तु वृत्तावभिधेयसिंहादिसम्बन्धित्वरूपानादरेण तल्लक्षितप्रसह्यकारित्वादिगुणयोगमात्रादरसूचनायाभिधेयस्य गुणलक्षणायां व्यापारे ऽप्यनुपादानम् । ननु लक्षणायामविनाभावापेक्षणे यष्ट्यादेः पुरुषाविनाभावाभावात् न यष्ट्यादिशब्दे लक्षणा स्यात् इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * अयमाशयः नात्र लक्षणाहेतुत्वेनाविनाभावोपादानं तस्याः सम्बन्धमात्रेण शब्दतात्पर्यवशादुपपत्तेः। न चात्र लक्षकस्याभिधेयस्य लक्ष्येणाविनाभावो ऽग्नेरिव धूमस्योक्तः विपरीताभिधानात् । किं त्वभिधेयसम्बन्धित्वरूपादरप्रदर्शनार्थं यष्ट्यादिशब्दानामपि चाभिधेययष्ट्यादिसम्बन्धित्वानादरेण पुरुषस्वरूपे प्रवृत्त्यभावेनाभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तित्वाविघातात् सम्बन्धमात्रस्य च लक्षणाहेतोर्भावाद् युक्तैव लक्षणया प्रवृत्तिरिति । ननु सम्बन्धमात्रेण लक्षणोपपत्तावग्न्यादिशब्दानामपि अभिधेयाग्न्यादिसम्बद्धपैङ्गल्यादिसम्बन्धेन लक्षितलक्षणया माणवकादौ प्रवृत्त्युपपत्तेर्गौणत्वाख्यवृत्त्यङ्गीकरणं न युक्तमित्याशङ्क्याह * अग्निरिति * लक्षणाहेतुसम्बन्धसद्भावे ऽप्यविनाभावशब्दोक्ताभिधेयसम्बन्धिस्वरूपादराभावान्न लक्षणात्वप्रसिद्धिरभियुक्तानामित्याशयः । अभिधेयसम्बन्धित्वरूपानादरमेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयन्नाह *किं तर्हीति* लक्षणोपायमात्रत्वेनाभिधेयस्यावस्थाने सूचयितुम् * वह्नित्वलक्षितादित्युक्तम् * सादृश्यसामान्यापेक्षत्वादग्निसम्बन्धानपेक्षपैङ्गल्यादिस्वरूपमात्रयोगान्माणवके ऽग्निशब्दप्रवृत्तिरिति सादृश्यशब्देनोक्तम् । नन्वत्र लक्षणानिमित्तानभिधाने धूमलिङ्गसमवाययोरभिधेयसम्बन्धादरेण लक्षणानिमित्तत्वात् उपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * वस्तुतस्तयोर्लक्षणानिमित्तत्वे ऽप्यभिधेयसृष्ट्यादिसमुदायिलक्ष्यमाणसमुदायाख्यगुणयोगात् समुदायान्तरे सृष्ट्यादिशब्दवृत्तेर्गौणत्वसम्भवात् जहत्स्वार्थवृत्त्यादिलक्षणाशङ्कायां वेदाप्रामाण्यापत्तेस्तन्निरासायाभ्युपगम्य गौणत्वं तन्निमित्तत्वेनेहोपन्यास इत्याशय। प्रस्तरप्रभृतौ तत्सिद्धिकरादौ यजमानादिशब्दानां क्व चिल्लक्षणावृत्तिसद्भावे ऽपीयं तावद् गौणी वृत्तिरस्त्येवेति योज्यम् । सूत्रकृतो ऽप्रसक्तगौणत्ववृत्तिलक्षणाभिधा-

१ वृत्तिभेदाङ्गीकरणमिति २ पु० पा० ।

यित्वपरिहारार्थं प्रकृतसिद्धवदर्थवादचिन्तयोपक्रमितुं भाष्यकृता द्वे·
धोपन्यस्ते ऽपि सन्देहे पूर्ववत् प्रौढ्या नामधेयचिन्तया सह साक्षात्
सङ्गतिप्रदर्शनार्थं त्रेधा सन्देहमाह * अत्रापि चेति * पूर्वस्मिन्न·
धिकरणे त्रयः पक्षा स्त एवात्रापीति योज्यम् । किं तावदित्यादिपूर्व·
पक्षभाष्यमर्थवादानर्थक्यस्यार्थवादाधिकरणे निरस्तत्वादयुक्तमाश·
ङ्कोपपादयति * तत्रेति * ननु शब्दसमभिव्याहारमात्रेण स्तुत्यप्र·
तीतावपि सर्वाभ्यर्हितयजमानत्वोपचारेण प्रस्तरस्तुतिः प्रतीष्यतं
इत्याशङ्क्याह * न चेति * ननु गौण्या वृत्त्या परशब्दस्य परत्र वृ·
त्तिर्गुणवादसूत्रे वर्णितेत्याशङ्क्याह * न चेति * एतत्सूत्रसिद्धां वे·
दे गौणीं वृत्तिमङ्गीकृत्य तत्र गुणवादेन परशब्दस्य परत्र वृत्तिर्व·
र्ण्यते इह तु सैव वेदप्रामाण्याविरोधिनिमित्ताभावाद्वेदे न सम्भव·
तीति पूर्वपक्षी मन्यतइति भावः । ननु सदिसद्धिकरत्वादि तस्या नि·
मित्त तच्च वेदे ऽपि सम्भवतीत्याशङ्क्याभ्युपगम्य तस्य निमित्तत्व
प्रस्तरे यजमानशब्दप्रवृत्तौ यजमानकार्यकरत्वस्य निमित्तस्य प्रमा·
णान्तरेणासिद्धे तत्कार्ये प्रस्तरविध्यपेक्षत्वात् गुणविधिरेव बला·
दापद्येतेत्याह * न चेति * तस्माद्विधिरिति पूर्वपक्षोपसंहारभा·
ष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * न च प्रस्तरो याजमान शक्नोति क·
र्तुमित्युत्तरभाष्यदर्शनात् अन्यतर इत्युपक्रममात्र कुण्डपायिनाम·
यने यो होता सो ऽध्वर्युः स पोता य उद्गाता स नेष्टा सो ऽच्छावा·
को यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिहर्त्ता यः प्रस्तोता स ब्राह्मणा
च्छंसी स ग्रावस्तुधः प्रतिप्रस्थाता सो ऽग्नीत्स उन्नेता गृहपतिर्गृ·
हपतिः सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्य इत्यृत्विक्समासे समाम्नाते होत्रादि·
शब्दानां मुख्यार्थत्वमङ्गीकृत्य तत्समानाधिकरण्यायाध्वर्य्वादिशब्दा·
नां लक्षणार्थत्वं तृतीये विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादिति स·
मवायविशेषव्याचक्षणेन भाष्यकृतोक्तमिह दृष्टान्तितम् । यद्यपि स्थि·
तशास्त्रार्थयोगात्फलतो ऽत्र कार्यलक्षणो ऽर्थः पूर्वपक्षिणो ऽभिमत
इत्यपेक्षायां मुख्य वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति द्वादशाधिकरणन्यायेन
यजमानशब्दस्य मुख्यार्थत्वमङ्गीकृत्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षणार्थत्व·
माह * तथापीति * आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सर·
स्वतीमाज्यस्य यजेतेत्युदाहृत्य किं विकल्पेनान्यतरस्य तन्त्र प्रसङ्गे·
नान्यतरस्योपकारकत्वात् कर्त्तव्यम उतआग्नावैष्णव चरुं तन्त्रमेवेति
सन्दिह्य विशेषादनियमे प्राप्ते भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वमिति पूर्वसूत्र

१ भत्रान्वयात् १ पु० पा० ।
२ पर्वाणि २ पु० पा० ।

गतं स्वधर्मत्वपदं परित्यक्तभावप्रत्ययमनुपज्य मुख्यमाम्नातैर्णवक-
र्म पूर्वचोदितत्वेनानुपसञ्जातविरोधित्वात् स्वधर्मकं यथा लोके
पूर्वगतानां पूर्वासनेपूपवेशनं जघन्यागतानामितरेष्विति वक्ष्यते ।
नैतदेवमित्यादिसिद्धान्तभाष्यं यजमानशब्दस्य मुख्यत्वेन कार्यलक्ष-
णार्थत्वायोगात् तत्कार्ये प्रस्तरविधानस्यानाशङ्कितत्वेनायुक्तमाश-
ङ्क्योपपादयति * न तावदिति * प्रस्तरकार्ये यजमानविधौ निरस्ते
यदि कश्चिद्यजमानकार्ये प्रस्तरविधिः शङ्केत तन्निरासाय स्वकार्यवि-
रोधाद्यजमानस्यन प्रस्तरकार्ययोगोऽचेतनस्य च प्रस्तरस्य चेतनकार्य-
विरोधाद्यजमानकार्ययोगो न सम्भवतीति यजमानकार्ये प्रस्तरचोद-
नोपपत्तिमभ्युपेत्यैतावदुक्तम् वस्तुतस्तु मुख्यत्वेन यजमानशब्दस्य
कार्यलक्षणार्थत्वायोगात्सापि नोपपद्यतइत्यर्थः । आदिशब्देनैकक-
पालोपादानम् । यजमानस्यैककपालकार्यार्थत्वे सर्वसम्बलोपापत्त्यभि-
धानं प्रस्तरकार्यार्थत्वे ऽपि तुल्यमित्याह * एकेति * भाष्यकृता तु ३।१।१
प्रस्तरस्य मान्त्रवर्णिकदेवतान्वयेनानुषङ्गीकयागसाधनत्वे ऽपि प्रह-
रणस्य प्रतिपत्तित्वेन प्रस्तरकार्यस्याभावाद्यजमानस्य च पुरोडाशक-
पालवदन्यार्थस्यैव स्रुग्धारणविनियोगे ऽपि तन्मात्रनिष्पत्त्या कृतार्थ-
त्वाभावेनाप्रतिपाद्यत्वात् प्रहरणानापत्तेस्तदुपेक्ष्यैनरत्रैव दूषणमुक्तम्
विध्यन्तरं चेत्यादिभाष्येण विध्येकवाक्यत्वे विनार्थवादत्वायोगेना-
नर्थक्यपरिहाराय कथं चिद्विधित्वमेष्टव्यम् इत्याशङ्कानिरासायैकस्यो-
परि सादनविधिरेवता इतरस्य च सर्वहोमविधिशेषतेत्यभिधानपूर्व-
कं विधित्वासम्भवोपसंहारेणानुवादत्वमुक्तं तद्व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * कथं पुनरिति भाष्येण प्रस्तरैककपालशब्दयोः कार्यलक्षणा-
र्थत्वाभावे कथं यजमानशब्दसामानाधिकरण्यज्ञानमिति पृष्ट्वा गौ-
ण्या वृत्त्या सामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं वेदे गौ-
ण्यवृत्त्यसम्भवं मनसि कृत्वा कथमिति प्रश्नाभिप्रायो विवृतः । त-
त्सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * कथमिति * किमर्थं चेति प्रश्नान्तरभाष्यं वि-
ध्यर्थवादचिन्तोपक्रमेण सम्वादस्य स्तुत्यर्थत्वाज्ञानादयुक्तमाशङ्क्य
स्तुतिप्रकारप्रश्नविषयतया व्याचष्टे * किमाकारा चेति * उच्य-
तइति द्वितीयप्रश्नोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * यजमानो हीति * उत्तर-
शब्दव्याख्यानायोपरिशब्दः कथमित्यादिप्रश्नानुभाषणपूर्वकं गौणवृ-
त्तिलक्षणाभिधानापातनिकार्थं गुणवादस्त्विति सूत्रेणोत्तराभिधाना-
र्थं भाष्यं व्याचष्टे * गुणाच्चेति * गौणवृत्त्यसम्भवाभिधानार्थं क-
थमिति भाष्यं गुणादिति पञ्चम्या परशब्दस्य परत्र प्रवृत्तौ गुणस्य
हेतुत्वमात्राभिधानात् लक्ष्यमाणस्यापि च हेतुत्वोपपत्तेर्वाच्यत्वान-

भिधानादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * कथमिति * अयमाशयः न लक्ष्यमाणगुणयोगमात्रेण सिंहादिशब्दस्य देवदत्तादौ वृत्तिर्युक्ता लक्ष्यमाणगुणस्याशब्दत्वाच्छब्देन देवदत्तादिना धूमोऽयं ज्वलतीतिवदनन्वयापत्तेः । असहायकारित्ववच्च दंष्ट्रित्वचतुष्पात्त्वादेरपि सिंहगुणस्य देवदत्ते प्रत्ययापत्तेर्लक्षणायां त्वभिधेयसम्बन्धित्वरूपादरेण तत्र शब्दतात्पर्यावगतेर्यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्यनेन न्यायेनाभिधेयसम्बन्धित्वरूपस्यापि शब्दार्थत्वाच्छाब्दार्थान्तरेणान्वयो युक्तः । तात्पर्यव्यवस्थानादेव च गङ्गादिशब्दानामभिधेयसम्बन्धाविशेषेऽपि सिकतादिलक्षकत्वानापत्तिः । तस्माल्लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तवृत्तित्वस्य गौणवृत्तिलक्षणस्यायोगात् प्रसिद्धवाच्यत्यागेन तद्गुणवाचित्वं गौणवृत्तित्वलक्षणमभ्युपगन्तव्यम् । सिंहादिशब्दस्य हि स्वार्थवाचित्वे देवदत्तशब्दसामानाधिकरण्यायोगात् तद्गुणप्रसहकारित्ववाचित्वाकल्पनायां देवदत्तेऽपि तत्सद्भावात्सिंहो देवदत्त इतिवत्सामानाधिकरण्यमुपपादयितुं शक्यते । स्वार्थत्यागेन च तद्गुणे वर्त्तमानत्वात्तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे तद्धितोत्पत्तिः । पौरुषेये च वाक्ये वक्त्रभिप्रायानुसारात् स्वार्थत्यागेन तद्गुणे वृत्तिर्युक्ता वेदे तु स्वार्थत्यागेन प्रामाण्यबाधापत्तेस्तत्त्यागेन गुणवाचित्वकल्पना न युक्तेति स्वार्थाभिधानेनेत्युत्तरभाष्याभिप्रायमाह * सिद्धान्तस्त्विति * गुणस्यावाचकोऽपि स्वार्थमभिधाय लक्षणया गुणं प्रतीतीति वदता लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तत्वं सिद्धान्त्यभिमतं गौण्या वृत्तेर्लक्षणं सूचितं भवतीत्याशयः । सर्वं इति भाष्यं पराभिमतलक्षणनिरासार्थतया व्याचष्टे * अजहत्स्वार्था इति * न जहाति शब्दः स्वमर्थं यासु वृत्तिषु इति विग्रहः । यथा श्रुतिवृत्तौ लक्षणावृत्तौ वा शब्दः स्वार्थं न जहाति तथा गौण्यामपीत्यर्थः । ततश्च स्वार्थत्यागाभावान्न वेदाप्रामाण्यापत्तिरित्याशयः । भाष्यकृता प्रसिद्धार्थहानाप्रसिद्धार्थकल्पनापत्तिः पराभिमतलक्षणानिरासे हेतुत्वेनोक्ता सा गवादिशब्दानामपि सास्नादिमदर्थत्यागेन पृथिव्यादिवाचित्वनिरासापादकत्वादहेतुरित्याशङ्क्य स्वयं हेतुमाह * पूर्वेति * कथं पूर्ववत्प्रसक्त्यनुसारेण परशब्दस्य परत्र वृत्तिरित्याशङ्कार्थसम्बन्धादित्यादिभाष्यं वक्ष्यमाणं प्रकारमाह * सम्भविष्यति चेति * भविष्यन्निर्देशेनान्यस्य प्रकारस्य वक्ष्यमाणत्वं सूचितम् । भाष्योक्तं हेतुमनुसन्धत्ते * इतीति * स्वोक्तहेतूपजीवित्वसूचनायेति करणः प्रसिद्धहानाप्रसिद्धकल्पनस्य दोषत्वोपपादनार्थं व्यवहारोच्छेदकत्वाभिधानम् । न चेति भाष्यं मतान्तरनिरासार्थत्वेन

ख्यातुं तत्तावदुपन्यस्यति * अन्येषां त्विति * सिंहादिशब्दो-
च्चारणे जातिवद् द्रव्यादीनामपि प्रतीतेरवाच्यत्वे वा शब्दत्वेन द्र-
व्यादिवाचिशब्दान्तरासामानाधिकरण्यायोगात् समुदायवाची सिं-
हादिशब्दो देवदत्तादौ समुदायाभावेनैकदेशे गुणादौ लक्षणया व-
र्त्तमानो गुणशब्दस्याङ्गे प्रयोगादङ्गशब्दस्य चावयवापरपर्यायैकदेशे प्र-
योगादेकदेशाख्ये गुणे वर्त्तमानत्वात् पूर्ववद् गौण इत्युच्यते तस्मा-
त् समुदायवाचिनस्तदेकदेशवृत्तित्वं गौणवृत्तिलक्षणं तच्च समु-
दायानित्यत्वेन शब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वापत्तेरप्रामाण्यापादकत्वाद्वे-
दे न सम्भवतीत्याशयः । एतन्मतनिरासार्थतया न चेति
भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * समुदायवाची येति भाष्यावयवस्य
समुदायवाचित्वाङ्गीकरणेन एकदेशवृत्तिनिरासार्थत्वशङ्कानिवृत्तये
पूर्वकवाक्यत्वेन समुदायवाचित्वनिरासार्थत्वसूचनायादौ व्या-
ख्या। नन्वेवं सति वेदमधीत्य स्नायादिति क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालतानन्त-
र्यसमुदायवाचिनो ऽध्ययनविध्यविरोधार्थं तदेकदेशे पूर्वकालत्व-
मात्रे वृत्त्यभ्युपगमो विरुध्येतेत्याशङ्क्य नायवेत्त्वे श्रुत्या वर्त्तितुमर्ह-
तीति अध्याहारेण व्याख्यातुं मुख्यरूपेणेत्युक्तं गुणहीने ऽपि इत्या-
दिपूर्वावयवव्याख्यानार्थं भवतीत्याद्युक्तम् । समुदायवाचित्वनि-
रासायैव सर्वेति दूषणान्तरभाष्य सिद्धान्तविरोधाभिधानार्थतया
तावद्व्याचष्टे * सामान्येति * एतदेव भाष्य सामान्यवचनः शब्द
इति प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थो यदि व्यक्तिः शब्दार्थो भवेदित्यादिभाष्योक्तो
व्यक्तिवाचित्वनिरासो स्मार्य इत्येवं व्याख्यातुमाह * क्रिये- ३२०।१
ति * प्रचलारिमर्द्दनादिक्रियाणां शौर्यादिगुणानामित्यर्थः । किं
च व्यक्तिवाचित्वपक्षे व्यक्त्यन्तरे प्रयोगासम्भवे ऽप्येकस्यां ताव-
द्व्यक्तौ कालान्तरे ऽपि प्रयोगः सम्भवति । गुणादिसमुदायवा-
चित्वे त्वेकस्यामपि व्यक्तावयवाभेदेन तेषां भेदात् सम्बन्धाग्रह-
णेनाभिधानाशक्तिरित्याह * एकस्यामेवेति * ननु गुणक्रियाणाम-
न्यत्वे ऽप्येकं किं चिद् गुणक्रियावान्तरसामान्यसम्बन्धग्रहणायोपल-
क्षणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * आसां गुणक्रियाणां समु-
दायशो व्यापकमुपलक्षणभूतं सिंहत्वादन्यत्सामान्यं नास्ति । न
च गुणत्वादिसामान्यस्यैव सिंहशब्दवाच्यत्वोपलक्षणत्वं युक्तम्। तस्य
समुदायशो व्यापकत्वाभावेन प्रत्येकमुपलक्षणापत्तेस्तयोपलक्षितानां
च गुणक्रियाणां व्याघ्रादिजात्यन्तरे ऽपि व्यस्तानां भावात् सिंहश-
ब्दवाच्यत्वं नास्तीत्याशय. । ननु सिंहत्वमेव तद्युपलक्षणं भवत्वि-

१ वदिति २ पु० मा० ।

स्याशङ्क्याह * तत्रेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न हीति * समुदायाचित्वानिरासस्य परोक्तगौणवृत्तिलक्षणनिरासापयोगमाह * इतीति * न चासतीति भाष्यमारोपितार्थवृत्तित्वरूपगौणवृत्तिलक्षणनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं तन्मतं तावदुपन्यस्यति * कश्चिदिति * समारोपिते तस्मिन् वाच्ये भावः प्रवृत्तिर्यस्य शब्दस्य स गुणतो वाच्यमारोप्य प्रवर्त्तमानत्वात्तत आगत इत्यस्मिन्नर्थे तद्धितोत्पत्तेर्गौण इति उच्यते समारोपितो वा यस्मिन्नर्थे तस्य वाच्यस्य सद्भावः सो ऽर्थो गुणतो वाच्यारोपेण शब्दात् प्रतीतत्वात् गौण इत्युच्यते ततश्च समारोपितार्थवृत्तित्वं शब्दस्य गौणत्वलक्षणं समारोपितार्थाश्रयत्वं चार्थस्य तच्च वेदे समारोपकपुरुषाभावान्न सम्भवतीत्याशयः । एतदेव लक्षणमुपपादयितुमाह * तस्येति * शब्दस्याभिधाने वृत्तिर्व्यापारो न चासावभिधेया ऽभावे सम्भवतीत्याशय । ननु सिंहशब्दस्य देवदत्ताभिधाने व्यापाराभावे ऽपि स्वाभिधेयलक्ष्यमाणगुणयोगेन देवदत्तप्रतिपत्त्यर्थं प्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * सिंहशब्दाभिहितेन सिंहत्वेन गम्यमानस्यापि गुणस्याशब्दस्याच्छब्देन देवदत्तेनान्वयायोगादित्याशय । सिद्धान्त्यभिमतलक्षणासम्भवमुक्त्वा स्वाभिमतं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कथं तर्हीति * ननु सिंहशब्देनैव देवदत्ते स्ववाच्यसिंहस्वरूपमारोपेणार्पितं विपर्यीकृत्य शब्दप्रवृत्तावितरेतराश्रयः स्यादित्याशङ्क्य स्वयमेव वक्त्राध्यारोप्येत्युक्तम् । आरोपनिमित्तमाह * सिंहादीति * सिंहादिरूपतां प्रतिपद्यन्तइत्यर्थः । ननु देवदत्ते सिंहत्वं वक्त्रारोपितमिति कथं ज्ञायतइत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * शब्दप्रयोगस्य स्वार्थपरयोपपत्तेः सिंहशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्या सिंहत्वारोपः कल्प्यतइत्याशयः । नन्वेवं वाच्ये एव शब्दप्रयोगान्मुख्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * नन्वारोपिते वाच्ये ऽर्थान्तराभिधानानपेक्षत्वात् मुख्यवत्प्रथमप्रवृत्तमुख्यत्वाविरोध इत्याशङ्क्याह * यत्र त्विति * वस्तुवृत्त्या म पदार्थो यत्र न पुनरारोप्यते तत्र प्रवर्त्तमानः शब्दो मुख्य इत्युच्यते इतरस्तु जघनवदारोपात् पश्चात्प्रवृत्तेर्जघन्यो गुणतश्चारोपात् गौण इत्युच्यतइत्याशय । न च शुक्तिकादावपि रजतत्वारोपेण रजतादिशब्दप्रवृत्तेर्गौणत्वापत्तिः । पुरुषोत्प्रेक्षाप्रभवत्वाभावेन शुक्तिकादौ रजतादिबुद्धेरारोपितत्वाभावादिति सूचनायादोष इत्युक्तम् । एतन्मतनिरासार्थत्वेन भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * सिंहदेवदत्तयोरत्यन्तवैलक्षण्येनारोपायोगादसम्भावितश्चार्थापत्त्यापि

विज्ञप्तिः ।

अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकं स्तबकं मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्यते ।
प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच
शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
भारतवर्षीयैः ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं

वार्षिकमग्रिमं	मूल्यम् मुद्रा	७	आणकाः	८
कालान्तरे प्रतिस्तबकं	" "	१	"	०

डाकव्ययः पृथग् नास्ति ।

साम्प्रतं मुद्यमाणा ग्रन्थाः–		मुद्रिताः स्तबकाः
संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत–न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शने प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् ।	(वेदान्तः)	२
करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्यायः श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
न्यायरत्नमाला–श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
ब्रह्मसूत्र भाष्यम्–बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् ।	(वेदान्त)	६
स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता ।	(जैनदर्शनम्)	२
सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपणपरम्–श्रीमाष्यकृतां परमगुरु भिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् ।	(वेदान्त)	१
न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्योपेतः	(वेदान्तः)	१
विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म०म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः ।	(न्यायः)	४
विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम्	(मीमांसा)	२
न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता ।	(मीमांसा)	५

हरिदासगुप्तः,

THE CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES, BENARES

This Monthly Magazine consists of very rare and un- ancient Sanskrit works on Vedic Literature, Hindu Phi' different sciences, general literature and Purānas &c th have never been published before The monthly issue of th Magazine dealing with one subject contains 100 pages of De octavo size, printed neatly in beautiful types on good thick p ... Gove

... sued ... llow

Names of Books, — *Fasciculus ready for* ...

1 Sanskāraratnamālā by Gopinātha Bhatta (Sanskāra)
2 Shabdakoustubha by Bhattoji Dikshita (Vyākarana)
3 Sloka Vartika of Kumārila Bhatta together with the Commentary called Nyayaratna kara, by Parthasarathi Misra (Complete) (Mimānsā)
4 The Vedanta-Tattvatraya of Sri Lokacharyya along with Bhatta-Bhasha-Prakasha of Sri Narayana Tirtha (Complete) (Vedanta)
5 Karana Prakash, by Brahmadeva (Complete) (Jyotisha)
6 Bhatta-Chintamani of Gaga Bhatta (Mimansa)
7 Nyaya-Ratna-Mala of Sri Parthasarathi Misra (Do)
8 Brahma Sutra with Commentary called Viggyanamrita (Vedanta)
9 Syadwāda Manjari, by Mallishêna with a Commentary by Hemchandra. (Jaina Darsana)
10 Siddhitrayam by Yamun Muni (Vedanta)
11 Nyaya Makarand of Sri Anand Bodh Bhattarka charyya with annotations by Chit-Sukh Muni (Do)
12 Vibhaktyartha-Nirnaya, By M M Sri Girdhara Upadhyaya (Nyaya)
13 Vidhirasayana, of Appaya Dikshita (Mimansa)
14 Nyayasudha, A commentary on Tanravartika, By Pandit Someshwara Bhatta (Mimansa)

FOR INDIA, BURMA & CEYLON

Annual subscription (in advance)	Rs 7	8	0
Single copy	1	0	0

FOR FOREIGN COUNTRIES

	£	s	d
Annual subscription (in advance)	0	15	0
Single copy	0	1	8

Post free

No 52] [*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBA SÂNSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYAYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVARTIKA,

BY

PAṆḌIT SOMESHWARA BHATTA.

EDITED BY

PAṆḌIT MUKUNDA SHASTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS VI

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPOT,

BENARES

AGENT —OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS

BENARES

1902.

श्रीः

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाङ्कितमध्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—५२

कल्पयितुमशक्यत्वात् नाभिधानसिद्ध्यर्थमप्यारोपो युक्त इत्यर्थः ।
वैलक्षण्ये ऽप्यूषरादौ तोयाध्यारोपदर्शनाद् * भ्रान्तिवर्ज्जिते. *
इत्युक्तम्। नचैव सति योषा वा गौतमाग्निरिति योषायामग्नित्वारोप-
विधिर्न स्यादितिवाच्यम्। तद्रेतःप्रक्षेपस्य मध्यायत्कर्त्वमभवदग्नीक
इति द्वाभ्यामृग्भ्यां स्वाहाकारान्ताभ्यां रेतः सिञ्चेदिति स्वाहाकार-
साध्यत्वस्मृतेस्तथाविधस्य च होमत्वप्रसिद्धेर्यूपशकला होतव्या इ-
ति च देवतोद्देशद्रव्यत्यागानिरपेक्षप्रक्षेपमात्रे ऽपि जुहोतेर्वेदे दर्शना-
त्तत्कर्मीभूतस्य रेतसो ऽर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिरिति जुहो-
तेरिसिप्रत्ययान्तव्याख्यानाद्धविःशब्दव्यपदेश्यत्वेन योषाया रेतोरू-
पहविराधारतयाग्निसादृश्यसम्भवात्क्वचेमचितं चिन्नीतेति च यो-
षायामग्निसादृश्यारोपस्य विधेयत्वादित्याशयः । ननु भ्रान्तियार्जि-
तानां विसदृशे वस्तुनि वस्त्वन्तरारोपाशक्तावपि भ्रान्त्यवसितसा-
दृश्ये ऽपि तदारोपेण शब्दः प्रयोक्ष्यतइत्याशङ्क्याह * यदेति * । ३२१।१
रश्मितप्तोषरे भ्रान्त्या शौक्ल्यचञ्चलत्वादितोयगुणदर्शनेन तोयसा-
दृश्याध्यवसानात्तोयमुत्प्रेक्ष्य तोयशब्दप्रयोगे तत्त्वतो भ्रान्तायापि भ्रा-
न्त्यध्यवसितस्यैव कारणत्वोपपत्तेरुत्प्रेक्षामात्रत्वाभावेनारोपाभावात्
दूरमपि गत्वा भ्रान्तिरयस्य परिहर्तुमशक्यत्वे प्रथममेव सादृश्यज्ञा-
नानपेक्षस्य भ्रान्त्यङ्गीकरणस्य च युक्तत्वात् मुख्यतैवावसीयते न
गौणतेत्याशयः । परानभिमतमपि वा भ्रान्तेरारोपत्वं लोकप्रसिद्ध्यनु-
सारेणापाद्यारोप्येत्युक्तम्। तोयस्य तत्राविद्यमानत्वात् मुख्यत्वानुप-
पत्तिमाशङ्क्य *भ्रान्तीत्युक्तम्*भ्रान्त्यध्यवसितस्यापि प्रथम शब्दात्प्र-
तीतेर्मुख्यत्वाविरोध इत्याशय. । भ्रान्त्यध्यवसितो मुख्यो भ्रान्तिमुख्य
इति शाकपार्थिववन्मध्यमपदलोपी समास. । ननूभयोर्भ्रान्तावर्थान्त-
राभिधाननैरपेक्ष्येण प्रथमवृत्तेर्मुख्यत्वाद् गौणत्वासम्भवे ऽपि वक्तु-
र्भ्रान्त्यभावे ऽपि श्रोतृप्रतारणायोषरे तोयशब्दप्रयोगे भ्रान्तिमुख्यत्वस्या-
प्यसम्भवाद् गौणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह*यथापीति*श्रोतृभ्रमा-
र्थेनैव परशब्दस्य परत्र प्रयोगोपपत्तेर्नासम्भाविनो ऽध्यारोपस्य कल्प-
ना युक्तेत्याशयः । ननु द्वयोः श्रोतुरेव वा भ्रान्त्या चारोपाभावे ऽपि
भ्रान्त्या प्रतारणार्थेन वा परशब्दस्य परत्र प्रयोगोपपत्तेर्माभूदारोपक-
ल्पना द्वयोरपि तु भ्रान्त्यभावे सिंहो देवदत्त इत्यादावारोपं विना
शब्दप्रयोगानुपपत्तेस्तत्कल्पनैवोचितेत्याशङ्क्याह * यदा त्विति *
सादृश्यमादिशब्दोपात्तो वा सादृश्यहेतुर्गुणयोगो निमित्तं यस्य प-
रार्थस्य तस्य परत्र परशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वेनाध्यवसानाद्यारोपक-
ल्पना युक्तेत्यर्थः । यत्प्रयोगात्तदर्थाध्यवसानासम्भवाशङ्कानि-

रासायान्तर्णीतशब्देनाभिप्रेतत्वमुक्तम् । ननु वक्त्रर्थाभिप्रायस्यैव तत्र निमित्तत्वं नारोपस्येति नियमे को हेतुरित्याशङ्कां पूर्वश्लोकव्याख्यानेन निरस्यति * तथा हीति * ननु सत्यपि विवेके प्रसह्यकारित्वादिसादृश्यादारोपः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यथेति * विवेकज्ञानाम् पुंसाम् आरोपानुपपत्तौ हेतुमाह * न हीति * ज्ञानस्य व्यवहाराङ्गत्वात् अर्थनिरपेक्षेण च ज्ञानरूपेण व्यवहाराभावात् अर्थाध्यवसानात्मकमेव सर्वं ज्ञानं न ततो ऽन्यादृशं न च विवेकेनार्थे ऽध्यवसिते तस्यारोपः सम्भवतीत्याशयः । यद्वा विवेकज्ञानात् तत्त्वभ्रान्त्यसम्भवे ऽप्युत्प्रेक्षामात्रप्रभवा कल्पनारूपा बुद्धिरारोपशब्दवाच्योपपत्स्यत इत्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * अयमाशयः कल्पनारूपापि बुद्धिरर्थान्तरात्मना पदार्थान्तरमवभासयेत्ततो मानान्तरेण भ्रान्तिरेव स्यात् सा च विवेकिनां न सम्भवतीत्यर्थानवभासिका साभ्युपगन्तव्या न चार्थानवभासिका बुद्धिः सम्भवतीति व्यवहारानङ्गत्वापत्तेस्तावन्निरालम्बना बुद्धिर्न सम्भवतीत्युक्तं बुद्धिस्वाभाव्यादप्येवमित्याह * किं चेति * पुरुषप्रयोज्यत्वात्तदधीनो ऽपि शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तविषयं विना न प्रवर्तते घटे वैयात्यात्पटशब्दोच्चारणे ऽपि बुद्ध्यनुत्पत्तेः । बुद्धिस्तु स्वच्छन्दत्वाद्विषयं विनोत्पत्तुमेव नार्हतीत्यर्थः । ननु स्वांश एव विषयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * आरोपसम्भवात्कल्पना न युक्तेत्युक्त्वा कल्पकाभावादपि तत्कल्पना न युक्तेत्याह * अपि चेति * अयमाशयः । स्वप्रत्ययानुसारेण श्रोत्रा वक्त्रभिप्रायानुसारेण श्रोतुरारोपितार्थप्रत्यये सति वक्तर्यारोपकल्पना युज्येत तस्यैव देवदत्तपदसामानाधिकरण्यात्पूर्वं सिंहपदात्सम्बन्धग्रहणकालावगतानारोपितसिंहत्वरूपार्थप्रतीतेस्तत्सामानाधिकरण्योत्तरकालमपि सिंहसादृश्यमात्रप्रतीतेरारोपितार्थप्रत्ययाभावाच्च वक्तर्यारोपकल्पना युक्तेति पदजन्यस्य पदार्थज्ञानस्य केवलसंस्कारजन्यत्वाभावात् स्मृतित्वाभावे ऽपि अधिकार्यत्वाभावसूचनार्थं स्मृतिरित्युपचारः ततश्चानारोपितमुख्यार्थग्रहणाच्च श्रोतरि नापि वक्तर्यारोप इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वथेति * यदि द्रुतमध्यादिविभागवदर्थविरोधनिरपेक्षो गौणमुख्यविभागः स्यात्ततः श्रोतृप्रत्ययानपेक्षत्वात् परत्र परशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्याध्यारोपः कल्प्येतापि न त्वयं प्रत्ययापेक्षत्वात् तस्य श्रोतृगामित्वात् श्रोतुरारोपितार्थप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयः । न च तस्यारोपितार्थप्रत्ययः सम्भवतीति दर्शयितुम् * श्रोतृणामित्युक्तम् * सादृश्यादीत्यादिशब्देन तद्धेतुगुणयोगोपा-

दानम् । नन्वेवं सति सादृश्यस्यैव वाच्यत्वापत्तेः स्वार्थत्यागः स्यादि-
त्याशङ्क्य * सा चेत्युक्तम् *तमेवन्यायं प्रश्नपूर्वकं वक्तुम्* कथमि ३२२।
त्युक्तम्* अस्यैव श्लोकस्योत्तरार्द्धं व्याख्यातुम् *यदा चेत्युक्तम् *
कीदृशी तर्हि परत्र परशब्दप्रयोगोपपत्त्यर्थं वक्तरि कल्पनेत्यपेक्षायां प्र-
श्नपूर्वकम् *कथं तर्हीत्युक्तम्* प्रसह्यकारित्वादेः सिंहत्वेनाविना-
भावे देवदत्ते ऽनुपपत्तिप्रसङ्गात् बहुव्रीह्यभ्युपगमे चाविनाभूतशब्द-
स्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातापत्तेः बाधिते च सिंहे व्यभिचारात् प्र-
सह्यकारिता तत्र प्रायेणेति भाष्ये प्रायशब्देनाविनाभावात्तादृग्सूच-
नात्सम्बन्धमात्रविवक्षया ऽविनाभूतशब्दः अनेन च कथं नु स्वार्था-
भिधानेन प्रत्यय इत्यादिभाष्यमनागतावेक्षणन्यायेन व्याख्यातं भव-
ति । स्वोत्प्रेक्षितगौणवृत्तिलक्षणाभ्युपगमे ऽनवस्थितवेदप्रामाण्याप-
ह्नवस्यानुचितत्वादारोपितार्थवृत्तित्वं गौण्या वृत्तेर्लक्षणमित्याह* किं
चेति * आरोपस्य पुरुषधर्मप्रदर्शनार्थं वक्तृणामित्युक्तम् किं तर्हि
गौणवृत्तिनिमित्तलक्षणमित्याशङ्क्येति गुणाश्रया इतीतिकरणेन प्र-
कारवाचिना तत्सिद्ध्यादिगुणयोगस्य गौणवृत्तिनिमित्तत्वाभिधाना-
त्सूचितम् । गुणयोगवृत्तित्वं गौणवृत्तिलक्षणमाह*तस्मादिति* उ-
पपदाधीनवृत्तित्वादीनां गौणवृत्तिलक्षणानां वेदाप्रामाण्यापादकत्वा-
दिहानिराकरणे ऽपि गौणमुख्याधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् प-
रिशेषसिद्धिप्रदर्शनार्थम् * तस्मादित्युक्तम् * गुणयोगनिमित्तायाः
शब्दप्रवृत्तेर्गौणत्वेनेष्टत्वाद्वाच्यगुणानां प्रभूतानामर्थान्तरे वृत्तिर्योगः
प्रयोजनं प्रवृत्तौ निमित्तं यस्य स गौण इत्येव व्याख्येयम् । गुणानाम-
शब्दत्वाच्छब्देनार्थान्तरेणान्वयानुपपत्तेः प्रसह्यकारित्वाद्विषय दं-
ष्ट्रित्वादेरपि प्रत्यापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं यो हि मन्यते प्रसह्य-
कारिणं प्रत्याययेयमिति भाष्यावयवव्याख्यानार्थेन सिंहत्वाविनाभू-
तानेकक्रियागुणसमुदायो ऽनेन विवक्षित इति ग्रन्थेन प्रसह्यकारि-
त्वादीनां तात्पर्यवृत्त्या व्यवस्थित शाब्दत्वं यत्सूचितं तद्विवरणार्थेन
प्रयोजनशब्देन प्रयुज्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या निमित्तमुक्तम् । भेदनादे-
र्निमित्तस्य होमादिप्रयोजकत्वाभ्युपगमाद्वारोपितो ऽपि तावन्निमि-
त्तस्याप्रयोजकत्वासम्भवोपालम्भः । इह तु यथा रामस्य चेतनदाने
निमित्तस्य शेषित्वरूपमपि प्रयोजनत्वं तथा देवदत्ते सिंहगुणयोगस्य
सिंहशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्ववत् प्रतिपाद्यत्वेन प्रयोजनत्वमप्यस्तीति-
सूचयितुं प्रयोजनशब्देनाभिधानं युक्तमेव । आरोपवादस्य लक्षण-
स्याव्यापकत्वमाशङ्कते * नन्वेवमिति * खपुष्पादेरसद्रूपत्वेन गु-

१ व्याधित इति २ पु॰ पा॰ ।

णाभावादात्मादौ तद्गुणयोगानुपपत्तेः खपुष्पादीनां शब्दानां खपुष्पमात्मेत्यादिगौणप्रयोगो ऽस्मिन् लक्षणे न युज्येतेत्यर्थः । नन्वसद्रूपस्याध्यारोपयितुमशक्यत्वादारोपितार्थवृत्तित्वमपि खपुष्पमात्मेत्यादिगौणप्रयोगेष्वसम्भवादव्यापकं स्यादित्याशङ्क्याह * सांख्यादीति * असद्रूपस्यारोपासम्भवे प्रधानादेरसद्रूपत्वेनाप्रतीतिप्रसङ्गादप्रसक्तस्य प्रधानं नास्तीत्यादिनिषेधायोगात् प्रसक्त्यर्थं सद्रूपत्वाभ्युपगमे निषेधविरोधापत्तेरारोपस्यैव प्रसक्तिसिद्धये ऽवश्याङ्गीकार्यत्वादसतो ऽप्यारोपापत्तेरात्मनि खपुष्पत्वारोपेण खपुष्पमात्मेति गौणप्रयोगसम्भवान्नास्मत्पक्षे लक्षणस्याव्यापकतेत्याशयः । सिद्धान्ते तु त्वदीयस्यैव लक्षणस्याव्यापकत्वाख्यो दोषो नास्मदीयस्येति प्रतिजानाति तावत्* अत्रेति * परपक्षे तावत्प्रश्नपूर्वकं दोषमुपपादयति * कुत इति * किं चिद्रूपमुपादायातद्रूपे तद्रूपकल्पनारोपः खपुष्पस्य त्वेवं विधमिति निरूपणासम्भवान्न यथा कल्पना गौणप्रयोगसिद्ध्यर्थं वार्थान्तरे ऽन्यथारोपो वाच्यः अर्थान्तरस्य चात्मनो सद्रूपतयात्मा खपुष्पमात्मेति गौणशब्दप्रयोक्तुर्बौद्धादेरभिप्रेतत्वान्न तस्मिन्नारोपोपपत्तिरित्यर्थः । एतदेव व्यतिरेकमुखेनोत्तरार्द्धेन विवृतं गुणे रूपं सत्ता च प्रज्ञाते यस्येति विग्रहः । एतदेवोपपादयति * यस्मादिति * असद्रूपस्यारोपाभावे प्रसक्त्यभावात् खपुष्पं नास्तीति प्रयोगानुपपत्तेरसद्रूपस्यापि खपुष्पादेरारोपो ऽङ्गीकार्य इति याशङ्का प्रधानादिनिषेधोपन्यासेन कृता सा येऽपि प्रधानात्मादीनां निषेधा इत्युपन्यासपूर्वकं पश्चात्परिहरिष्यते खपुष्पमात्मेत्यादिगौणप्रयोगे तावत् खपुष्पस्यारोपासम्भवो ऽधुनोच्यत इति तावच्छब्दार्थः । खपुष्पशब्दस्य गौणत्वद्योतनार्थः स्थानीयशब्दः । अनिर्द्धारितरूपस्यारोपासम्भवद्योतनार्थं निर्द्धारणार्थतरप्प्रत्ययप्रयोगः । अन्यस्य चान्यत्रारोपो भवति खपुष्पस्यारोप्यत्वेनाभिमतस्यारोप्याश्रयादात्मनो ऽन्यत्वेनानवधारणान्नात्मन्यारोपः सम्भवतीत्यन्यशब्देनोक्तम् । न-
३२३।१ न्वात्मनः सद्रूपादसद्रूपस्यान्यता प्रसिद्धैवेत्याशङ्क्य * त्वयेत्युक्तम् * नैरात्म्यवादिनो बौद्धादेः खपुष्पमात्मेति प्रयोगः तन्मते चासत्त्वाविशेषान्नान्यत्वं सम्भवतीत्याशयः । यद्यपि खपुष्पशब्दस्य खाधारपुष्पावच्छिन्नाभाववाचित्वं गम्यते तयोश्चाभाववाचित्वं पूर्वेणैवाभावे ऽवगते इत्यादिना वक्ष्यते तेनैव न्यायेनात्मशब्दस्यापि नैरात्म्यपक्षे शरीराद्याधाराहम्प्रत्ययग्राह्यावच्छिन्नाभाववाचित्वं गम्यते तयोश्चाभावयोर्द्धर्मिप्रतियोगिभेदेन भेदादात्मनो ऽन्यत् खपुष्पं नैरा-

त्म्यवादिनापि वक्तुं शक्यते तथापि खपुष्पत्वरूपस्य शरीराद्याधाराहम्प्रत्ययग्राह्यरूपे ऽध्यारोपाभावात् स्वरूपेण चाऽभावयोर्वैलक्षण्याद्नारोप्यरूपस्यान्यत्वावधारणं सम्भवतीति दर्शयितुं*यदध्यारोप्येतेत्युक्तम् * तस्मादात्मनि खपुष्पारोपासम्भवेनारोपितार्थवृत्तित्वस्यास्मिन्प्रयोगे ऽनुपपत्तेस्तवैवाऽव्यापकत्वलक्षणो दोषः सिद्ध इति तात्पर्यार्थः। ननु खस्य पुष्पस्य च कथं चित् संसर्गकल्पनमारोपात्मकं खपुष्पमभ्युपगम्यात्मन्यारोपयिष्यते इत्याशङ्क्याह * तेनेति* एवं खपुष्पशब्दस्य खपुष्पसंसर्गात्मकारोपितार्थत्वेन खपुष्पस्य गौणत्वोपपत्तेर्गौणशब्दवृत्तिविषयतया खपुष्पस्यैवारोप्यस्य गौणत्वमापद्येत न चैतस्यारोप्यस्य लोके गौणत्वं प्रसिद्धं सिंहत्वारोप्यस्य गौणत्वप्रसिद्धेः। तत्रश्चैतद्गौणत्वलक्षणमतिव्यापकं स्यादित्याशयः। येन कारणेन स्वरूपेणानवधारितस्यान्यत्रारोपो न सम्भवति तेन पूर्वं तावत्स्वरूपमेवारोपात्मकमभ्युपगन्तव्यं ततश्च गौणतापि तस्यैवापद्येत सा च लोकाननुसारित्वादयुक्तेत्यर्थः। गौणमुख्यविभागस्यार्थविषयत्वे ऽर्थस्यारोपितार्थवृत्तिशब्दविषयत्वं गौणत्वलक्षणमभिप्रेत्यैतदुक्तम्। शब्दविषयत्वेन चैतस्मिन्नारोप्ये[1] खपुष्पशब्दस्य, सिंहादिशब्दस्येव लोके गौणत्वप्रतीतिरिति व्याख्येयम्। ननु नारोपितार्थशब्दवृत्तिविषयत्वं गौणत्वलक्षणं येन सिंहत्वादेरपि गौणत्वं प्रसज्येत किं त्वारोपितार्थाश्रयत्वं ततश्च सिंहत्वादेस्तावन्न गौणत्वापत्तिः खपुष्पस्य तु गौणत्वं युक्तमेव तथा हि खपुष्पशब्दस्याभावे ऽवृत्तिर्वक्ष्यते न चाभावस्तस्य वाच्यः तथा सति खपुष्पं नास्तीति प्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गादतो स्ववाच्यखपुष्पसंसर्गारोपेणार्थाश्रये वर्त्तमानः खपुष्पशब्दो गौणो भविष्यति आरोपितखपुष्पसंसर्गाश्रयत्वाभावाच्चाभावो गौण इत्याशङ्क्याह* मुख्य इति *अयमाशयः समासं विना खपुष्पशब्दात्संसर्गाप्रतीतेः समासवाच्यत्वं खपुष्पसंसर्गस्याभ्युपगन्तव्यं विग्रहवाक्यार्थश्च समासवाच्यः प्रमाणान्तरेण च खस्य पुष्पस्य खसंसर्गाप्रतीते[2] खस्य पुष्पमस्तीति विग्रहायोगात्खस्य पुष्पं नास्तीति वाक्यार्थे समासप्रतीतेः खपुष्पाभाव एव खपुष्पशब्दस्य वाच्यत्वान्मुख्यो ऽर्थ इति संसर्गस्यैव वाच्यत्वं पराभिमतमभ्युपेत्य लोके गौणस्य मुख्यपूर्वकत्वप्रसिद्धेर्मुख्यार्थान्तराभावेन गौणतानेन निरस्यते। नन्वारोपितस्य मृगतोयादेर्लोके मुख्यत्वप्रसिद्ध्यभावात्पारिशेष्याद्गौणतैव स्यात् इत्याशङ्क्याह * प्रथमेति * गौणमुख्यव्यवहारे मुखवत् प्रथमं प्रतीय-

१ एव सतीति २ पु० पा०।

मानं मुख्यत्वेन प्रसिद्धमित्याशयः । ऊहितां शङ्कामुद्घाटयति * कथमिति * आरोपिते मुख्यत्ववत् गौणत्वस्याप्यप्रसिद्धेस्तुल्यत्वमाह * तुल्यमिति * नन्वसतो गुणयोगासम्भवान्माभूत्तन्निमित्तं गौणत्वमारोपनिमित्तं तु भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्र हीति * आरोप्याश्रयस्य देवदत्तादेर्गौणत्वं प्रसिद्धं नारोप्यस्य सिंहत्वादेरित्यर्थः । नन्विहाप्यारोप्यस्य खपुष्पस्य गौणत्वासम्भवेऽप्यारोप्याश्रयस्यात्मनो गौणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * खपुष्पं चेति * खपुष्पमात्मेति गौणप्रयोगवादिमते आरोप्यखपुष्पाश्रयत्वेनाभिमतस्यात्मनोऽप्यसत्त्वाद्भेदाधिष्ठानत्वेन चाश्रयाश्रयिभावस्य खपुष्प एव खपुष्पारोपस्यानाशङ्कनीयत्वात् आश्रयानपेक्षकेवलारोप्यमात्ररूपतया खपुष्पस्यारोपितार्थाश्रयस्वरूपलोकप्रसिद्ध्यनुसारिलक्षणायोगात् आरोपितार्थवृत्तिशब्दविषयत्वमेवारोपवादिना लक्षणं वाच्यं तच्च मुख्येऽपि सिंहत्वाद्यावारोपवादिमतेऽस्तीति अतिव्यापकं लक्षणं स्यादारोपितार्थाश्रयत्वं तु खपुष्पमात्मेति प्रयोगेऽनुपपत्तेरव्यापकमिति तात्पर्यार्थः । एवमविद्यमानमेव खस्य पुष्पस्य च संसर्गमारोप्य खपुष्पाभावे खपुष्पशब्दप्रवृत्तेरारोपितार्थवृत्तित्वं शब्दस्य गौणत्वलक्षणमारोपितार्थवृत्तिशब्दविषयत्वं चार्थारोपवाद्यभिमतमित्यङ्गीकृत्य सिंहत्वेऽपि सिंहशब्दस्य गौणत्वापत्तेर्दूषणेऽभिहितेऽध्यारोपवादी स्वाभिमतमारोपिताश्रयत्वमर्थस्य गौणत्वलक्षणं मनसिकृत्य खपुष्पस्याप्यारोपितघटादिसत्ताश्रयत्वाद् गौणत्वमस्त्येवेति नाव्यापकत्वं लक्षणस्येति शङ्कते * तत्रैतस्यादिति * आत्मन्यारोपितसत्ताकस्वरूपखपुष्पगुणदर्शनेन देवदत्ते सिंहत्ववत् खपुष्पत्वारोपोपपत्तेः । खपुष्पमात्मेति अत्रापि गौणप्रयोगलक्षणसद्भावादव्यापकत्वमनाशङ्क्यमेवेति भावः । विद्यमानस्य घटादेर्यत्सद्रूपं तत्तत्र खपुष्पादावारोप्यते प्रातिपदिकार्थः सत्तेति सर्वप्रातिपदिकानां सत्तावाचित्वस्मृतेः । ततश्चारोपितसत्तारूपार्थाश्रयत्वात् खपुष्पादेर्गौणतास्त्येवेत्यर्थः । सर्वप्रातिपदिकानां सत्तावाचित्वस्याकृत्यधिकरणे निरस्तत्वात् स्मृतेश्च लिङ्गसंख्यान्वययोग्यसिद्धरूपार्थप्रतिपादनमात्रपरत्वात् यदि परं प्रतीतिबलेन खपुष्पशब्दस्य सत्तावाचित्वं वक्तव्यं न च खपुष्पादिशब्दात् सद्रूपप्रतीतिरस्तीति निराकरोति * तदिति * नन्वेवं सति पदात्सदसत्साधारणरूपार्थप्रतीतेरभावस्यापि खपुष्पशब्दवाच्यत्वं न स्यात् । अथ सदसत्साधारणपदार्थस्वरूपमात्रवाचिनोऽपि पदस्य व्यवहारयोग्यार्थाभिधाने तात्पर्यात् साधारणस्वरूपस्य च व्यवहारायोग्यत्वात् अभाववाचितेष्यते । तथा सति

खपुष्पं नास्तीति असद्रूपस्य खपुष्पस्य निषेधे सद्रूपत्वापत्तेर्निषेधान्वयसिद्ध्यर्थं खपुष्पशब्दस्य सद्रूपनाभिधायित्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह *अवश्यं हीति* यदि कश्चिदाकाशस्यानन्तदेशगतत्वात् क्व चिद्देशे पुष्पमस्तीत्यवधारणाऽशक्ते। खपुष्पशब्दस्याभावेन सम्बन्धग्रहणायोगाद्वाधाऽभावसन्देहे स्वाभावज्ञानस्य भावज्ञानसापेक्षत्वात् सद्रूपेणैव खपुष्पस्यानुभवमाशङ्क्येत तं प्रत्युदाहरणान्तरं निषेधान्वयस्तु समासार्थकथनार्थो भविष्यतीत्याशयः। ननु घटादेः सद्रूपस्यैव वाच्यत्वदर्शनात् शशविषाणादेरपि वाच्यत्वसिद्ध्यर्थं प्रमाणानवगतमपि सद्रूपत्वं घटादिगतमारोपयिष्यते इत्याशङ्क्याह * न चेति * सम्बन्धिग्रहणपूर्वकसम्बन्धग्रहणापेक्षत्वाद्वाच्यत्वस्य यो ऽर्थो येन रूपेण सम्बन्धिग्रहणकाले गृहीतस्तेनैव रूपेण तस्य सम्बन्धग्रहणात्तद्वाच्यत्वं स्यात्त्वं न चार्थान्तरस्य सद्रूपत्वग्रहणमात्रेण खपुष्पादौ सद्रूपेण सम्बन्धग्रहणं सम्भवतीत्यर्थः। नन्ववयवद्वारा खपुष्पशब्दस्यार्थप्रतिपादकत्वात्तयोश्च सद्रूपेण खेन पुष्पेण च सम्बन्धादुभयात्मद्रूपप्रत्ययोपपत्तिरित्याशङ्क्याह*ययोरिति*सामासार्थो ऽत्र चिन्त्यते भवतासौ सद्रूपतया सम्बन्धग्रहणं विना सद्रूपतयाभिधातुं शक्यत इति भावः। ननु सद्रूपत्वेनाप्रतीतस्य शशविषाणादेरप्रसक्तत्वान्निषेधो न युज्यतेत्याशङ्क्यते * कथं तर्हीति*सद्रूपप्रतीतावपि निषेधानुपपत्तिसाम्यमाह * सदिति * सद्रूपत्वेनापि प्रतीतस्य घटादेर्देशान्तरादौ निषेधदर्शनादात्यन्तिकेत्युक्तम् एतदेव विवृणोति * यद्येनि* शशविषाणादौ देशकालाद्यवच्छेदाप्रतीतेरविशेषेण सर्वत्र भावाभावप्रसङ्गादेकत्रैवेत्युक्तम्। ननु वस्तुवृत्त्यैकत्र सदसद्रूपत्वासम्भवे ऽप्यारोपेण सद्रूपतया प्रतीतस्यैकत्र शुक्तिरजतवदविरुद्धो निषेध इत्याशङ्क्यते * तेनेति* येन कारणेनैकत्र वस्तुवृत्त्या सदसत्त्वे विरुध्येते तेनैव कारणेन सद्रूपत्वमारोप्यत इत्युक्तमिति शेषः। खपुष्पे वान्यदारोप्येत खपुष्पं वान्यत्र तस्य त्वसिद्धसद्भावत्वान्नारोप्याश्रयत्वेनारोप्यारोपविषयत्वं युक्तमित्याह * नेति * यथापवरके घटो नास्तीति निषेधो ऽपवरकाख्यस्य निषेधाश्रयस्य निषेध्यघटप्रदेशात् प्रदेशान्तरस्य सद्भावं निषेध्यस्य च घटस्य प्रदेशान्तरे सद्भावमपेक्षते तथारोपे ऽप्यारोप्याश्रयस्योपधादेरारोप्य तोयादिप्रदेशादन्यत्र प्रदेशान्तरस्य सद्भावमारोप्यस्य च तोयादेः प्रदेशान्तरे नद्यादौ सद्भावमपेक्षते इति प्रदेशान्तरसद्भावशब्दस्यावृत्त्या षष्ठीसमासं सप्तमीसमासं चाङ्गीकृत्य योज्यम्। ननु यद्यपि खपुष्पस्यात्यन्तासत्त्वान्न घटादिसत्तायास्तस्मिन्नारोपस्तस्य वा घटादावारोपः सम्भ-

वति तथापि वृक्षादौ ज्ञातसद्भावस्य पुष्पस्याकाशे ऽध्यारोपो भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याह *न चेति* खपुष्पशब्दस्य केसरादिमद्रूपाकाशाव-
यवपरिमाणवाचित्वाद्वृक्षादिपुष्पस्य च तद्रूप्याभावेन ततो ऽन्यत्वा-
दन्यस्य वृक्षादिपुष्पस्य सद्भावेनान्यस्याकाशावयवसन्निवेशविशे-
षरूपपरिमाणात्मकस्यात्यन्तासत्ताकस्यारोपः सम्भवतीत्यर्थः । ननु
यथा केशो ऽड्कादौ मनुष्यमस्तकादिगतकेशेभ्यो ऽन्यत्वे ऽप्याकाशा-
वयवसंनिवेशविशेषरूपपरिमाणात्मकानामत्यन्तासतां केशानामा-
रोपो दृष्टस्तथेहापि भविष्यतीत्याशङ्क्य * असम्बन्धादित्युक्तम् *
तिमिरादिविरलीकृता लोकाविच्छिन्नास्तमो ऽवयवास्तत्रात्यन्तसौ-
क्ष्म्यकार्ष्ण्यादिदैर्घ्यादिगुणसम्बन्धेन सादृश्यात् केशरूपतया ऽऽरो-
प्यन्ते खपुष्पवृक्षपुष्पयोस्तु सदसद्रूपतायां कथं चिदवयवसामा-
न्यसम्बन्धाभावेनासादृश्यान्न केशो ऽड्कादितुल्यतेत्याशय । यद्वान्य-
स्यारोपाश्रयभूतस्यावाकाशस्य सद्भावेनान्यस्यात्यन्तासत खपुष्पस्या-
रोपो न सिध्यति सदसतोरेकधर्मसम्बन्धाभावेनासादृश्यादित्यर्थः ।
अथ वा प्रदेशान्तरस्यारोप्याश्रयस्य खपुष्पस्यासत्त्वात् न घटादिस-
त्तायास्तस्मिन्नारोपः सम्भवतीति पूर्वग्रन्थेनोक्ते खपुष्पस्यैव तर्हि घ-
टादावारोपो ऽस्त्वित्याशङ्क्यान्यस्य प्रदेशान्तरस्य घटादेः सद्भावमा-
त्रेणान्यस्यारोपविषयस्य खपुष्पस्यारोपो न सिध्यति खपुष्पस्य घटा-
दिनैकधर्मसम्बन्धाभावेनासादृश्यादित्यनेन ग्रन्थेनोच्यते यद्यपि
ध्वनिधर्माणामसदृशेष्वपि वर्णेष्वभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जकत्वसम्बन्धनि-
मित्तारोपदर्शनात् पित्तधर्मस्य च पीतत्वस्य चाक्षुषरश्मीनां शङ्ख-
प्राप्तौ रश्मिसंयुक्तानां पित्तावयवानामपि शङ्खप्राप्तेः शङ्खसंयुक्तसम-
वायनिमित्तारोपदर्शनात् सादृश्यादिना केन चित्सम्बन्धेनारोपो भ-
वति न सम्बन्धं विनेति दर्शयितुम् *असम्बन्धादित्युक्तम् * तथापि
द्रव्यस्य द्रव्यान्तरे सादृश्यं विनारोपादर्शनात् सादृश्याभावार्थत्वेन
व्याख्यातम् । ननूषरेण तोयस्य सादृश्यादिना केन चित्सम्बन्धाभावात्
कथं तत्र तोयादेरारोप इत्याशङ्क्य * कथमिति * तोयस्य सदू-
पत्वे सादृश्यादिसम्बन्धसद्भावात् शौक्ल्यचञ्चलत्वादिधर्मकरश्मिसं-
युक्तेनोषरेण सह साक्षात् सादृश्याभावे ऽप्यूषरसंयुक्तरश्मिसा-
दृश्यादारोपोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * प्रदेशान्तरेति * खपु-
ष्पस्यासम्भवादारोपासम्भवे ऽभिहिते तोयस्याप्यसम्बन्धादारोपो
न स्यादित्याशङ्कार्थप्रतीतेरत्यन्तासत्त्वाभिप्रायस्य च प्रत्यक्षविरोधे-
नानुपपत्तेस्तन्निरासार्थं तोयस्य सद्भावादूषरसम्बन्धप्रतीतेरिति

१ असम्बन्धादिति २ पु० पा० ।

व्याख्येयम्। सम्बन्धानपेक्षणे च तत्रासतो ऽत्यन्तासतश्च विशेषा-
भावात्तत्रासदपि भ्रान्तौ प्रकाशते ऽत्यन्तासत्तु न प्रकाशते इति व्य-
वस्थाहेतुभावत्परिभाषामात्रापत्तेरत्यन्तासतो ऽपि शुक्तिरजतता-
दात्म्यस्य प्रकाशनदर्शनात् प्रदेशान्तरसत्ताया न कश्चिदुपयोगः।अत
एव च प्रज्ञातगुणसत्ताकमित्यत्र गुणग्रहणं कृतम्। ननु शशविषा-
णस्य निषेधानुपपत्तौ शशविषाणं नास्तीति नास्तिशब्दप्रयोगः कथं घ-
टेतेत्याशङ्क्य * कथमिति * नायं नास्तिशब्दो निषेधार्थः किं त्व-
नुवादमात्रमिति परिहरति * पूर्वेणेति * अप्राप्तस्यानुवादानुपप-
त्तिमाशङ्क्य * पूर्वैर्वैधेयुक्तम् * प्रमाणान्तरेण कदा चिच्छशशृङ्गा-
नुपलब्धेः। शशे विषाणमस्तीति विग्रहवाक्यार्थे समासायोगाद-
भावस्य प्रमाणापगतस्यात्यन्ताभावस्यैव सम्बन्धग्रहणसम्भवात्समा-
सार्थत्वोपपत्तेः। शशे विषाणं नास्तीति विग्रहवाक्यार्थे ऽन्तर्णीतनि-
षेधो ऽयं समासश्चन्द्राननमित्यन्तर्णीतयत्यर्थो यथेति अवधारणाच्छ-
शविषाणशब्दस्यात्यन्ताभाववाचित्वप्रतीतेः। शशविषाणशब्देनैव
भावावगमान्नास्तिशब्दस्यानुवादत्वोपपत्तिरित्यर्थः। अनुवादमात्रानर्थ-
क्यापत्तेरपरितोषादभावसामान्यस्य नास्तिशब्दोक्तस्य विशेषणार्थो
ऽत्यन्ताभावाख्यविशेषवाचिशशविषाणप्रयोग इति परिहारान्तरमा-
ह * अथ वेति * नन्वीदृशमपि विशेषणविशेष्यभावो न तु वि-
परीत इति कथं निश्चयमत आह * नेति * अर्थद्वारशब्दयोर्विशे-
षणविशेष्यभावः। न चाभावसामान्येनात्यन्ताभावाख्यविशेषरूपं श-
शविषाणं विशेष्यते गोत्वादिसामान्यं हि बाहुलेयादिविशेषान्तरे
व्यभिचाराच्छावलेयादिविशेषेण विशेष्यमाणं दृष्टं विशेषस्य व्यभि-
चारात् सामान्येन विशेषणं न युक्तमित्यर्थः। एवमपि शशविषाणा-
दिशब्दादेव कर्कादिवद्व्यभिचाराभावेन विशेषान्तर्गतसामान्यप्र-
तीतेरपि सिद्धेर्नास्तिशब्दानर्थक्यमपरिहार्यमित्यपरितोषात्प्रमाणा-
न्तरेण शशे शृङ्गाप्रतीतावपि शशविषाणशब्दादेव वस्तुतो ऽत्यन्त-
भाववचनादपि भ्रान्तस्य संसर्गप्रतीतिं वारयितुम् अयं निषेध इति
परिहारान्तरमाह * अथ वेति * नन्ववयवार्थग्रहणे षष्ठ्यर्थ- ३२४।१
स्मृतिप्रसङ्गे ऽपि योग्यानुपलब्ध्या शशस्य शृङ्गराहित्यावगमात्
कथं संसर्गभ्रान्तिरित्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * एवं त्वाभाव-
वाचित्ववादिनं प्रति प्रयोगानुपपत्तेरपरिहारेणापरितोषात् स्वमतेन
समासार्थकथनार्थत्वं नास्तिशब्दस्य द्योतयितुमाह * अथ वेति *
शशे विषाणं नास्तीति विग्रहवाक्यसूचनार्थम् * विनैवेत्युक्तम् *
शृङ्गेतरपदार्थत्वे निषेधविवक्षासूचनाय *अधिकरणत्वेनेत्युक्तम*

विषाणस्याधेयत्वाविवक्षायामपि प्रथमाया एव प्रयोज्यत्वात्तस्याश्च निर्दिष्टार्थत्वेनैव प्राप्तेर्विषाण च निर्दिश्येतेत्येतावदुक्तमानन्वमतो ऽध्यारोपं विनाधेयत्वनिर्देशायोगात् परपक्षापत्तिरित्याशङ्क्य * गवादीत्युक्तम् * शशगतस्य शृङ्गस्य निर्देशो नारोपं विना युज्येत गवादिगतस्य तु प्रमाणसिद्धत्वान्नारोपापेक्षेति भावः । गवादिगतस्य निषेधानुपपत्तिमाशङ्क्य निषेधभूतस्य शशसम्बन्धविषयत्वं वक्तुम् *तयोरित्युक्तम्* शशविषाणयोः सम्बन्धस्याप्रसक्तेर्निषेधानर्थक्यमाशङ्क्य शशविषाणस्यात्यन्ताभावेन सह वाच्यवाचकसम्बन्धकथनार्थत्वसूचनार्थं तेनैवेत्युक्तम् । चन्द्राननेन समासार्थकथनार्थं चन्द्र इवाननमिति विग्रहवाक्यवच्छशविषाणसमासार्थकथनार्थेन शशो विषाणं नास्तीति विग्रहवाक्येनानुभूतस्य सम्बन्धस्य श्रोतुः शशविषाणशब्दः तद्वाक्यप्रतिपाद्यमेवात्यन्ताभावं गमयिष्यतीत्येतदर्थं नास्तिशब्दप्रयोग इति व्यवहितेनान्वयः । क्रियायां च क्रियार्थायामिति लृङ्. क्रियार्थक्रियोपपदनिमित्तत्वात् गमयिष्यतीत्येतदर्थमित्यर्थो लभ्यते शशविषाण नाम किमित्यपेक्षायामकदेशेन विग्रहवाक्यसूचनार्थं नास्तीति शब्दप्रयोग इति तात्पर्यार्थः । शशो विषाणं नास्तीति विग्रहवाक्यस्य निषेधपरत्वमभ्युपगम्य समासार्थकथनप्रयोजनं तेनैवानुभूतसम्बन्धस्येत्यनेन सूचितम् । वस्तुतस्तु भावान्तरमभावो ऽन्यो न कश्चिदनिरूपणादित्यनेन न्यायेन भावनिरपेक्षस्याभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् शृङ्गाकारेण परिणतः शशमूर्द्धैव भावरूपो विग्रहवाक्यार्थ इति निषेधार्थत्वाभावान्नारोपापेक्षेत्याह * अथ वेति * तत्रश्च शशविषाणं नास्तीत्यत्राप्येकदेशेन समासार्थकथनार्थविग्रहवाक्यसूचनार्थस्य नास्तिशब्दस्याप्ययमेव विषय इति निषेधार्थत्वाभावादारोपाभावे ऽपि प्रयोगाविरोध इति निषेधार्थत्वाभावादारोपाभावे ऽपि प्रयोगाविरोध इति कथं तर्हि शशविषाणं नास्तीति प्रयोग इत्याशङ्कानिरासमुपसंहरति * इतीति * भावस्यापि नास्तिबुद्धिविषयत्वं दृष्टान्तेनोपपादयितुं वृद्धसम्मतिमाह * तथा चेति * तिष्ठतेर्गतिनिवृत्तौ स्मरणे ऽपि पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेदित्यादावूर्ध्वावस्थाने प्रयोगाद्वस्तुवाचितोक्ता । स्वातन्त्र्यमात्रं चाभावस्य नास्तीति अभिप्रेतं न सर्वात्मना निरूपणाभावः सदसद्विवेकाभावप्रसङ्गादिति । एवं तवैवायं दोष इत्यनेनारोपितार्थवृत्तित्वस्य गौणत्वलक्षणस्याव्यापकत्वं दोषं प्रतिज्ञातम् । खपुष्पस्यात्मन्यारोपायोगात्तदारोपेण खपुष्पस्यात्मनि वृत्त्यनुपपत्तेः खपुष्पमात्मेति गौणप्रयोगे लक्षणासम्भवेनोपपाद्यम् । नन्वेवं सति खपुष्पादीनां स्वार्थविनाभू-

तद्गुणाभावात् गौणप्रयोगाभावप्रसङ्ग इत्यनेनाशङ्कितं गुणयोगनिमित्तवृत्तित्वस्य गौणलक्षणस्याव्यापकत्वं परिहरति * तेनेति * आरोपितस्य खपुष्पादेर्गुणायोगाद्वास्तवत्वप्रतिपादनार्थो लब्धशब्दः, मुख्यार्थान्तराभावादित्यादिनोपपादितस्य मुख्यत्वस्य गौणप्रयोगोपपादनोपयोगसूचनार्थो मुख्यशब्दः । येन कारणेन लब्धो वास्तवोऽत्यन्ताभावाख्यो वाच्योऽर्थः शशविषाणादिशब्दानां तेनान्यत्रात्मादौ शशविषाणमात्मेति गौणः प्रयोगः सिद्ध इत्यर्थः । तन्निमित्तगुणाभिधानार्थम् । प्रसिद्धीत्युक्तम् । वस्तुतः सद्रूपत्वेन या प्रसिद्धिः ततोऽन्येन प्रकारेणाद्रूपत्वेनावस्थानं नाम खपुष्पादेर्गुण इति भावः । मुख्यशब्दसूचितम् मुख्यत्वस्य गौणत्वोपयोगं प्रकटयितुमाह * तच्चेति * आरोपवादिनो ह्याकाशस्य पुष्पस्य च संसर्गः खपुष्पशब्दस्य मुख्योऽर्थोऽभिमतः । तस्य च वस्तुतोऽसत्त्वात्तत्पूर्वको गौणो न सिध्यादिति भावः । लब्धमुख्यार्थानामिति मुख्यशब्देनैव न चैतस्य लोके गौणत्वप्रतीतेरिति खपुष्पगौणत्वप्रतीतेरिति खपुष्पगौणत्वनिरासस्यार्थाद् गौणप्रयोगोपपादनोपयोगः सूचितः प्रकटयितुमाह * यदि चेति * पुष्पाकाशयोः संसर्गारोपेण स्वार्थेऽत्यन्ताभावे खपुष्पशब्दस्य गौणताऽऽरोपवादिनोऽभिमता तथा च सत्यात्मनि गौणत्वं न स्यादित्यर्थः । एतदेवोपपादयति * न हीति * नन्वग्निशब्दस्यापि गौणमाणवकद्वारान्यत्र गौणत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्का षाष्ठं न्यायमाह * तथा चेति * प्रतिनिधावुपात्ते ऽपचरिते प्रतिनिधिसदृशमुपादेयं मुख्यसदृशं चेति सन्देहे प्रतिनिधेरुपात्तत्वेन शास्त्रपरिगृहीतत्वात्तत्सदृशोपादाने प्राप्ते वचनान्तरप्राप्त्यभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधेरभावात् इतरस्येति सूत्रेऽभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिरिति पदत्रयानुषङ्गेण प्रतिनिधावुपात्ते सद्भावेन तत्सामान्येन प्रतिनिधिर्नोपादेयः मुख्यावयवोपादित्सयोपात्तस्यापि प्रतिनिधेरचोदितत्वेनेतरसाम्यादिति षष्ठे वक्ष्यते तेनैव न्यायेन माणवकस्याप्यवाच्यत्वसामान्यान्नाग्निशब्दस्य तद्द्वारा ऽन्यत्र गौणतेत्याशयः । यदप्यसद्रूपस्यारोपाभावे सांख्यादिकल्पितप्रधानादिनिषेधो न * सम्भवतीत्युक्तम् * तदप्यनुभाषणपूर्वकं परिहरति * य ऽपीति * परमाणुकारणवादिभिर्वैशेषिकैः परमाणुभ्यो ऽन्यदेव प्रधानरूपं शरीरात्मवादिभिश्चार्वाकैः शरीरादन्यादृगात्मरूपं शरीरादित्यादिशब्दोपात्तज्ञानसन्तानात्मवादिभिर्बौद्धैर्ज्ञानसन्तानादन्यादृगात्मादी-

१ पूर्वपक्षसूत्रादौ । २ पु. पा. ।

त्यादिशब्दोपात्तपृथिव्यप्तेजोवाय्वाख्यचतुष्टयतत्त्ववाचिभिश्चार्वाकै-स्तेभ्यो ऽन्यादृक्रूपशब्दोपलक्षितमाकाशादितत्त्वं नास्तीति वर्ण्यत इति योज्यम् । श्लोकं व्याचष्टे * प्रधानादीति * एवं स्वार्थाभिधानेनेति भाष्यमुपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * एवमिति गुणाश्रया इति सूत्रावयवसूचितं गौणवृत्तिलक्षणाभिधानार्थं कथमगुणवचनो गुणं ब्रूयादिति भाष्यं व्याख्याय प्रकृतोदाहरणे कीदृशो गुणसम्बन्ध इति प्रश्नोत्तरत्वेन तत्सिद्धिशब्दव्याख्यानार्थं
३२५।१ इह त्विति भाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति * प्राप्नोति परमां सिद्धिमित्यादावीप्सिते कार्ये सिद्धिशब्दप्रयोगात्तस्य मुख्यस्यार्थस्य सिद्धिः कार्यमस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिणा तत्सिद्धिशब्देन तत्कार्यकारिता उक्तेति दर्शयितुं स्वार्थस्य यजमानस्य या सिद्धिः कार्यं * तत्कारित्वमित्युक्तम् * भाष्यं तु कीदृशः प्रस्तरादेर्यजमानगुणसम्बन्ध इति पृष्टे यजमानसिद्धिकरं प्रस्तरादिरिति योज्यम् सर्वो हीत्यादिभाष्यं संक्षिप्य व्याचष्टे * प्रस्तरेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्योपेक्षया विध्यर्थवादविचारानादरः सूचितः । जात्यादिविषयभूतेष्व-प्याग्नेयाद्युदाहरणेषु विध्यर्थवादविचारापक्रमस्य गुणवादनिमित्ताभिधानायसत्करणार्थत्वात्र विध्यर्थवादविचारे ऽभिनिवेष्टव्यम् । इति सूचयितुमाह * एतेनेति * तत्सिद्धेर्गुणवादनिमित्तत्वाभिधानेन जात्यादीन्यपि तन्निमित्तत्वेन व्याख्यातानीत्यर्थः ।

॥ आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणस्तुत्यर्थत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

जाति. ॥ २२ ॥

भाष्योक्तोदाहरणं दूषयति * तत्रेति * अर्थवादान्तरोक्तप्रजापतिमुखाद्येकप्रकृतिप्रभवत्वेन ब्राह्मणादीनामग्न्यादिभिर्भ्रातृवत् सम्बन्धसद्भावादर्थवादोक्तस्यापि च सम्बन्धस्यार्थे स्तुवत इत्यादिषु मुख्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वदर्शनात् ब्राह्मणादिष्वाग्नेयादिशब्दानां मुख्यत्वेत्यादाय । ननु देवतातद्धितस्येह मुख्यत्वं न सम्भवतीत्याह * येनेति * सर्वत्राग्निकालिन्या दृगिति सम्बन्धमात्रे ऽग्निशब्दात् ढक्स्मृतेस्तस्येदमिति चाणप्रत्ययस्यापि तन्मात्रे स्मृतेर्नायं देवतातद्धित इति भावः । त्रैवर्णिकानां वा यागाधिकारित्वाद्यागदेवनाभिरग्न्यादिभिर्देवतासम्बन्धः एव वक्तुं शक्यत इत्याह * देवतेति * ननु देवताशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् प्रतिसम्बन्धित्यज्यमानं हविरेवापेक्ष्य प्रवृत्तं शिष्यस्यैव गुरुसम्बन्धवत्त्वत् विपर्यये देवतासम्बन्धः

१ भृगवन् ति २ पु॰ पा॰

२ विचाराणे वर्तिवर्तव १ पु॰ पा॰ ।

नान्यस्येत्याशङ्क्याह * न हीति * त्यक्तारमपेक्ष्य देवताशब्दस्याप्रवृत्तावपि देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यैकक्रियाविषयनियमलक्षणत्वात् द्रव्यदेवतयोः सम्बन्धस्यैतस्य च त्यक्त्रपेक्षत्वात् येन देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यैकक्रियासम्बन्धेन द्रव्यस्य सम्बन्धिनी देवता तेनैव त्यक्तुरपीत्यर्थः । त्यक्तुरपि देवतासम्बन्धे भाष्यकृतः संमतिमाह * यथेति * आग्नेयो ब्राह्मणः स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवति यदेवाद. पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्यनुनिर्वपेत्तर्हि स उभयदेवतो भवतीत्यनेन सोमयागादूर्ध्वं ब्राह्मणोऽग्नीषोमदेवतो भवतीत्यभिधानादग्नीषोमीयहविर्मात्रमुत्कृष्यते न दर्शपौर्णमासौ नापि नापि कृत्स्ना पौर्णमासीत्युक्तेः कथं पुरुषस्य देवतान्वय इत्याशङ्कितपञ्चमे भाष्यकृतोक्ते दूषणमुपसंहरति * तस्मादिति * स्वयमुदाहरणान्तरमाह * अत इति * नम्बग्न्यादिगुणस्य ब्राह्मणादिष्वदर्शनात् कथमत्र गौणप्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * अग्निरिति * भाष्यकृता गुणवादनिमित्ताभिधानावसरार्थे को गुणवाद इत्यनेन वादशब्दमुपात्तमिति कर्मव्युत्पत्त्याऽभिधेयवाचित्वमङ्गीकृत्य कर्मधारये को गुणो विवक्षित इति पृष्ट्वाग्निसम्बन्ध इत्यनेनाग्नेयशब्दवाच्यस्याग्निदेवत्यस्य हविषोऽग्निसम्बन्धो गुणो ब्राह्मणे विवक्षित इत्युत्तरे दत्ते कथं ब्राह्मणस्याग्निसम्बन्ध इति पृष्ट्वा तदुत्तरत्वेन जातिशब्दव्याख्यानाय * एकजातीयत्वादित्युक्तम् * तत्सामान्यवाचितया जातिशब्दव्याख्यानार्थमिति शङ्कां निवर्त्तयितुमाह * जातिरिति * जातिशब्दस्याद्यभावविकारवाचित्वज्ञापनार्थं जन्मेत्युक्तं जायते ऽस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रकृतिवाचित्वज्ञापनायोपादानशब्देनोत्पत्तिहेतुः प्रकृतिरुक्ता । तच्छब्दानुषङ्गेण तस्य मुख्यस्याग्नेर्या जातिः प्रकृतिः सैव यस्य ब्राह्मणस्य जातिरिति पूर्वपदव्याधिकरणबहुव्रीहिविधया तज्जातिशब्देन द्वयोरेकजातीयतोक्ता भवतीति कृत्वैकजातीयत्वं भाष्यकृतोक्तम् । ननु संसारानादित्वेनाग्निब्राह्मणादेः प्रजापतिमुख्यादिप्रकृतिकत्वं नास्तीति किमेकजातीयकत्वमिति माध्येणाशङ्कार्थवादोपन्यासस्याशङ्कानिरासार्थत्वं सूचयितुमाह * यद्यपि चेति * अन्तरशब्देनाग्नेयो ब्राह्मण इत्यस्याग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकाम इति विध्यन्तरशेषत्वेनार्थवादत्वसिद्धान्तानुसन्धानं सूचितम् । एकस्मिन्निति भाष्यतात्पर्यं वक्तुमिहेत्युक्तम् । इहोदाहरणे ऽन्यादिशब्दस्य ब्राह्मणादौ प्रवृत्तिनिमित्ततां प्रतिपत्स्यत इत्यर्थः । स्वरूपार्थस्त्वग्निहोत्रीत्यनेनैवानागतावेक्षणेनोक्तः ॥

॥ गुणादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

दित्याशङ्क्याह * तदिति * स्तुतौ गौणत्वसम्भवे विधौ तदाश्रयणं ३२६
न युक्तमित्याशयः ॥

॥ अपश्वादिशब्दानां गवादिस्तुत्यर्थत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्रशंसा ॥ २२ ॥

गोअश्वान् प्रशंसितुमित्यादिभाष्यात् प्रशंसायाः प्रयोजनार्थेन रामस्येव धेतनदाने निमित्ततोक्तेत्याभाति तस्याश्च सर्वत्र प्रयोजनत्वाविशेषादिहोपादानमनर्थकमित्याशङ्कते * नन्विति * नात्र प्रयोजनत्वेन निमित्तत्वं विवक्षितं किं तु प्रसह्यकारित्वादिवदभिधेयलक्ष्यमाणगुणत्वेनेत्याशयेन परिहरति * फलमिति * ननु गवाश्वव्यतिरेकेष्वजादिष्वपि पशुशब्दप्रवृत्तौ प्रशंसाया निमित्तत्वं न सम्भवति गवाश्वाद्युपादेयत्वेन विहितौ प्रशंसितुमतोऽन्येषां निन्दाया विवक्षितत्वात् इत्याशयेन कथं प्रशंसाप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति पृच्छति * कथमिति * नञ्समासावयवभूतस्य पशुशब्दस्य समासान्तरेषु ऽजादिषु प्रवृत्तौ प्रशंसानिमित्तमित्याशयेनोत्तरमाह * गवेति * नञ्समासावयवभूतेन पशुशब्देन प्रशस्ततां लक्षयित्वा नञ्समासेनान्यपशुषु तदभावः कथ्यतइत्यर्थः । ननु पशुशब्दस्य नञ्समासे कृते निषेधपर्यवसायित्वादकृते च परशब्दत्वाभावाच्च प्राशस्त्यलक्षणार्थता युक्तेत्याशङ्क्य * पूर्वमित्युक्तम् * समासविध्यर्थं तद्योग्यार्थलक्षणा गङ्गावास्यादिशब्दवदविरुद्धेत्याशयः । नन्वजादेरपि पयोदानाद्युपकारित्वेन प्राशस्त्यसद्भावान्निषेधानुपपत्तिरित्याशङ्क्य * गवेत्युक्तम् * गवाश्वान्यस्योक्त्या तद्गतप्राशस्त्यातिशयलक्षणार्थतावसीयतइत्याशयः । उदाहरणान्तरविषयावादिशब्दौ। ननु पशुत्वाभाव एव नञ्समासेन कस्मान्न कथ्यतइत्याशङ्क्याह * नेति * पशुत्वस्यायं निषेधलक्षितस्य वा यागादिकार्यस्य पुत्रकार्यमकुर्वतीव पुत्रे न ममैष पुत्र इति । तत्राद्ये प्रत्यक्षविरोधो द्वितीये ऽग्नीषोमीय इत्यादिवचनविरोधश्च इत्यर्थः । अनेन चोत्पत्तिरनर्थिकास्यादिति भाष्यावयवगतेनोत्पत्तिशब्देन प्राथम्यगुणयोगात्पशुपक्षस्वग्राहिप्रत्यक्षमुक्तम् तस्य च निर्विषयत्वापत्तिः स्वरूपनिषेधे ऽनर्थिकेत्यनेनोक्तम् कार्यनिषेधे वचनविरोधो विध्यन्तरं चेत्यनेनोक्त इति व्याख्यातम् । ननु विकल्पाङ्गीकरणेन विरोधः परिहरिष्यते ऽत आह * न चेति * नन्यगत्या वैषम्ये ऽपि विकल्पः स्यादित्याह * स्तुत्या चेति * न च मुख्यार्थत्यागापत्तेस्तुत्यर्थत्वासम्भवः । कार्यलक्षणायामपि तुल्यत्वादित्याह * तुल्य-

श्चेति * गवाश्वव्यतिरिक्तस्य च पशुकार्यकरत्वानिषेधे पारिशेष्यात् गवाश्वस्य पशुकार्यकरत्वसिद्धेस्तदुपादानानर्थक्यम्।प्राशस्त्यनिषेधे तु गवाश्वगतं प्राशस्त्यविषयत्वं निषेधस्य ज्ञापयितुं पशुशब्दस्य गवाश्वशब्दसामानाधिकरण्योपादानमनर्थकमित्याशयेनाह * पशव इति * ननु पशुस्वरूपस्य तत्कार्यस्य वा निषेधासम्भवे ऽपि पशुगता क्रिया गुणो वा अजादौ निषेत्स्यत इत्याशङ्क्याह * न चेति * पशुमात्रवर्तिक्रिया गुणसामान्यं वा निषिध्येत गवाश्वगताः क्रिया गुणविशेषा वा आद्ये पूर्ववत्प्रत्यक्षविरोधः द्वितीये योग्यानुपलब्धितो ऽपि ज्ञातुं शक्यत्वान्मन्दफलत्वम् अन्यगतस्य विशेषस्यान्यत्रासम्भवादन्यशब्देनैव सिद्धेरत्यन्तानर्थक्यमित्यर्थः। ननूक्तेन प्रकारेण नञ्समासस्य निषेधान्तरासम्भवात्प्राशस्त्यस्य निषेधकत्वे प्रशंसालक्षणार्थत्वाभावाच्च प्रशंसोदाहरणत्वं युक्तमित्याशङ्कानिरासाय श्लोकगतपूर्वशब्दोक्तम् निषेधान्वयात् प्राक् समासावयवभूतेन पशुशब्देन प्राशस्त्योपादानमुपपादयति * अवश्यं चेति * नन्वेवं सति केवलस्य पशुशब्दस्य मुख्यार्थत्वसम्भवात्प्राशस्त्यलक्षणा न युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * निषेधान्वयायोग्यत्वान्न मुख्यो ऽर्थः सम्भवतीत्याशयः। ननु प्राशस्त्यस्यापि क्रियागुणवत् पशुमात्रवर्तिनो निषेधाशक्तेर्गवाश्वगतस्य च प्राशस्त्यस्याप्रतीतेर्निषेधो न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * शक्नुवन्ति चेति * गवाश्वशब्दसमभिव्याहारात् गवाश्वगतप्राशस्त्यातिशयप्रतीतिरित्यर्थः। ननु पशुशब्दोदाहरणे पशवो गो अश्वा इति गवाश्वपदसामानाधिकरण्येन पशुशब्दोपादानात्तद्गतप्राशस्त्यातिशयप्रतीतिसम्भवे ऽप्ययज्ञाऽसत्रशब्दोदाहरणयोः सामवच्छन्दोमवच्छब्दसामानाधिकरण्येन यज्ञसत्रशब्दानुपादानात्कथं तद्गतप्राशस्त्यातिशयप्रतीतिरित्याशङ्कानिराससूचनयादिशब्दः सामरहितस्य वा यज्ञत्वे ऽभिहिते छन्दोमरहितस्य वा सत्रत्वे ऽभिहिते ऽर्थात् सामवान् यज्ञः छन्दोमवत्सत्रमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतेः। सामवच्छन्दोमवत्तद्गतप्राशस्त्यातिशयावगतिः सम्भवतीत्याशयः। ननु पशुषु हिताहितविवेकराहित्यादिदोषदुष्टत्वेनाप्राशस्त्यस्यापि भावात्तस्यापि च निषेध्यत्वोपपत्तेरेकान्ततः पशुत्वेन प्राशस्त्यस्य लक्षयितुमशक्यत्वात् नेदं प्रशंसाया गुणवादनिमित्तत्वाभिधानं युक्तमित्याशङ्क्याह * यद्यपीति * पुरस्तात्प्रतीचीनमश्वस्योपदधाति पश्चात्प्राचीनमृषभस्येति गवाश्वचितिविधिप्रक्रमेण तत्प्राशस्त्यानपेक्षितत्वात् तदपेक्षितगवाश्वप्राशस्त्यसिद्ध्यर्थं पश्वन्तरप्राशस्त्यस्यैव निषे-

धार्हतेत्यर्थः। ननु पश्वन्तरप्राशस्त्यनिषेधस्य तन्निन्दार्थत्वात् निन्दायाश्च विधिनानपेक्षणात् न गवाश्वविधिना ऽन्वयः सम्भवतीत्याशङ्क्याह *तदिति * गवाश्वप्राशस्त्यख्यापनार्था पश्वन्तरनिन्देत्याशय.। पश्वन्तरप्राशस्त्यनिषेधेन गवाश्वप्राशस्त्यख्यापनात्तेषामपि च प्राशस्त्यसद्भावेन तन्निषेधायोगात् कथं तद्द्वारेण गवाश्वप्राशस्त्यख्यापनमित्याशङ्क्य गवाश्वगतप्राशस्त्यातिशयः पश्वन्तरे निषिध्यतइति सूचनार्थस्तरप्प्रत्ययः पश्वन्तरस्य हि प्राशस्त्यातिशये निषिद्धे तत्सद्भाव एव गवाश्वस्य ख्यापितो भवति अनेन च गोऽश्वयान् प्रशंसितुमित्यादिभाष्यं पश्वन्तरे प्राशस्त्यनिषेधस्य गवाश्वप्राशस्त्यख्यापनपर्यवसानाभिधानार्थत्वेन व्याख्यातं तरपा सूचितमर्थं विवृणोति * एतदिति * पश्वन्तरेष्वपशुशब्दप्रवृत्तेः प्रशंसाया निमित्तत्वमुपसंहरति * एवमिति[1] * गवाश्वादिगता प्रशंसा यस्या प्रति- ३२७।२
षेधस्यापशुशब्दस्य पश्वन्तरेष्वपशुशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं स तथोक्तः। ननु पश्वन्तरप्राशस्त्यनिषेधस्य गवाश्वप्रशंसार्थत्वात्कथं प्रशंसाया निषेधं प्रति निमित्ततेत्याशङ्क्याह *सा चेति * शब्देनार्थप्रतिपादने कृते तस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां विध्येकवाक्यत्वेन प्रशंसार्थत्वं कल्पनीयम् परशब्दस्य परत्र प्रवृत्तेर्निमित्तमन्तरेणासम्भवात् प्रथममेव गवाश्वगता प्रशंसा प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाश्रितेति कृत्वा प्रशंसानिमित्तः प्रतिषेध इत्यन्तेनान्वयः। प्रयोजनत्वाभिधानं तर्हि विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * अनन्येति * प्रशंसां निमित्तीकृत्य पश्वन्तरेष्वपशुशब्दे प्रवृत्ते पश्वन्तरप्राशस्त्यनिषेधस्य कैमर्थ्यापेक्षायां प्रयोजनान्तरासम्भवान्निमित्तभूतैव प्रशंसाप्रयोजनतया शब्दप्रवृत्तेः पश्चादवगम्यतइत्यर्थः। ननु यजमानादिशब्दानामपि प्रस्तरादिषु प्रवृत्तौ प्रशंसानिमित्तं कस्मान्नेष्यतइत्याशङ्क्याह * अन्यत्र पुनरिति * शब्दप्रवृत्तेः प्रथममप्रतीतत्वात् प्रशंसाया निमित्तत्वं न सम्भवतीत्याशयः।

॥ गव्य बाहुल्येन सृष्टिन्यपदेशाधिकरणम् ॥ १६ ॥

भूमा ॥ २२ ॥

सृष्टिमन्त्रका उपदधातीति भाष्यावयवात् पदद्वयस्यापि विधित्वाशङ्कानिरासः प्रतिभाति तत्र समस्तवाक्यार्थानर्थक्यापत्तेरयुक्तमित्याशङ्क्योपधानानुवादेन शब्दविधिः पूर्वपक्षिणोऽपि मतो

[1] तरप्रतिषेधति २ पु० पा०।

[2] इत्यतोतेनेति २ पु० पा०।

निरस्यते । सृष्टिशङ्कायास्तु सबीजत्वायाख्यातोपन्यास इति सूचयन् यदीति भाष्यं व्याचष्टे * यदीति * तत्रेत्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * तद्धानासामुपधानो मन्त्रइतीष्टकासु लुक् च मतोरिति स्मृतेः । सृष्टयभिधायिमन्त्रैरुपधेयानामिष्टकानां सृष्टिशब्दवाच्यत्वावगमे ऽपि कासामिष्टकानां सृष्टिमन्त्रैरुपधानमिति विशेषानवगमात् वाक्यान्तराद्वा विशेषावगमे सत्येतद्वाक्यानर्थक्यापत्तेर्नोपधानानुवादेन सृष्टिसंज्ञकेष्टकाविधिर्विशिष्टविधिर्वा सम्भवतीत्याशयः । ननूपधानानुवादेनेष्टकाविधेरिष्टकाविशिष्टोपधानविधेर्वानुपपत्तावप्युपधानानुवादेन सृष्टिलिङ्गमन्त्रविधिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं तत्र सर्वासामितिभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * पूर्वपक्षनिरासभाष्यं व्याख्याय तस्मादिति सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * भाष्योक्तं सिद्धान्तमाक्षिपति * अत्रेति * उपधानस्याविधेयत्वान्मन्त्रविधेश्च मन्त्राम्नानानुमेयत्वेन प्रदेशान्तरस्थत्वाद्विध्येकवाक्यत्वकल्पत्वाच्चार्थवादत्वस्य तदभावाप्रापमर्थवाद इत्यर्थः । विध्येकवाक्यत्वं च विनार्थवादत्वानुपपत्तिर्येन विधीयते तस्य शेषो ऽर्थवाद इति प्रथनार्थवादे ऽभिधानाद्भाष्यकृतो ऽप्यभिमतेत्याह * तथा चेति * भाष्योक्ते ऽर्थवादत्वे निरस्ते यदि कश्चित्प्रकरणाप्राप्तमन्त्रेषु पुनः श्रुतेरग्न्यादाममन्त्रवद् गुणार्थत्वं शङ्केत तदपि मन्त्रव्यतिरिक्तगुणाश्रवणादयुक्तमित्याह * न चेति * मन्त्रान्तरपरिसंख्यार्थता तु मन्त्रान्तरानर्थक्यापत्त्यैव निरस्तेत्याह * तत्रेति * तस्माद् ग्रहणादिकार्यान्तरपरिसंख्यार्थो ऽयमुपधाने मन्त्रविधिरिति पूर्वपक्ष एव ज्यायानित्युपसंहरति * तत्रेति * नन्वनुपधीयमानाभिरिष्टकाभिश्चयनस्य कर्तुमशक्यत्वादिष्टकाभिरग्निं चिनुत इति इष्टकासाध्यतया विहितेन चयनेनेष्टकोपधानस्यार्थादाक्षेपाद्विधानानर्थक्यमिति शङ्कामनुभाषणपूर्वकं निराकरोति * चयनेनेति * व्यूहविशेषेण च स्थापनमुपधानं तद्विधानाभावे यथाकथंचित्स्थापने ऽपि चयनं सम्भवति समुदितानामपि च स्थापनोपपत्तेर्न प्रत्येकं स्थापनसिद्धिरित्यर्थः । ननु समुदितोपधानस्यापि सम्भवात्तदपि कथं प्रत्येकं सिध्येदिति शङ्कते * नन्विति * विहितत्वेन तस्याङ्गत्वात् प्रतिप्रधानमावृत्तिन्यायात्सेत्स्यतीति परिहरति * नेति * उपादेयत्वेनाङ्गत्वं लक्षितम् अर्थाक्षेपस्य श्रुत्यनुमानेन विलम्बितत्वादङ्गभावस्यस्योपधानस्य शीघ्रप्रवृत्तिना प्रत्यक्षविधिना विधानोपपत्तेर्निष्प्रयोजनत्वमाक्षेपणाद्विधाने वक्तव्यम् । अस्तित्वे कार्ययुक्तकर्तृकत्वसिद्धिर्विधेः प्रयोजनमित्याह * अपि चेति * आपर्यवसमाप्त्यात्तचयनावधिनापि कल्पितस्योपधा-

नविधेरसमानत्वात्तादृशे चाभियुक्तैराध्वर्यवादिशब्दाप्रयोगेणाध्वर्यैवसमाख्यानालाभादध्वर्युकर्तृकत्वं न लभ्यतइत्युक्तम्। ननु चयनस्य समाख्ययाऽध्वर्युकर्तृकत्वात्तस्य चोपधानादृते ऽध्वर्युणा कर्त्तुमशक्यत्वात् उपधानस्याध्वर्युकर्तृकत्वं लप्स्यतइत्याशङ्क्यैकयकर्तृकत्वं चेत्युक्तम् । अन्यसहायेनापि सन्धुक्षणादावग्नान्तरव्यापारे कृते देवदत्तेन पाकः कृत इति लोके व्यपदेशादुपधाने ऽन्यसहायेनापि कृते चयनस्याध्वर्युकर्तृकत्वप्रसिद्धेर्नैकाध्वर्युकर्तृकत्वं सेत्स्यतीत्याशय । एव ॥ सर्वथान्यपूपधानमात्रविधानात् अभ्यासन्यायेनोपधानभेदापत्ते सकृद्विहितस्यापि चयका प्रत्यङ्गत्वात्प्रताएवमात्रावृत्तिसिद्धेरसङ्कीर्णविप्रयोजनाभावेनापरिलोपात्स्वमतेनार्थाक्षिप्तोपधानानुवादेन मन्त्रविधिरिति पूर्वपक्षमेव व्याख्येयं मत्वा प्रकरणप्राप्तमन्त्रेषु पुन श्रुतेर्मन्त्रान्तरपरिसंख्यार्थत्वासम्भव अपि ग्रहणादिकार्यान्तरपरिसंख्याप्रयोजनत्वं दर्शयितुमाह * न चेति * ग्रहणादीनामपि चयनचोदनाक्षिप्तत्वाविशेषेणोपधानतुल्यत्वात् लिङ्गविशेषरहिताना मन्त्राणा प्रकरणादुपधाने ग्रहणादिषु च प्राप्नुवतामुपधानसम्बन्धं पुन श्रवणमदन्ताभिधान्यादानसम्बन्धपुन श्रवणवत् कार्यान्तरपरिसङ्ख्यार्थं न त्वाज्यभागपुन श्रवणवदङ्गान्तरपरिसङ्ख्यार्थं येन मन्त्रान्तरानर्थक्यमापद्यतेत्याशय । पञ्चमे तु मध्यमाया ॥ वचनात् ब्राह्मणवतीत्यत्र या वै काश्चन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्ता मध्यमायां चितावुपदध्यादिति वचनवशेनाभिपूर्वस्य जानाते प्रत्यक्षज्ञानवाचित्वात् प्रत्यक्षब्राह्मणविहितानाम् इष्टकानामध्यमचित्याश्रयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिष्टकानां चोपधानकरणभूतमन्त्रमन्यथ विना निरूपणाशक्तेस्तद्द्वारेणैव विधेयत्वान्मध्यमाचित्याश्रयत्वसिद्धिरप्युपधानसम्बन्धितया मन्त्रविधे प्रयोजनं भविष्यत्याह * अपि चेति * मन्त्राणामुपधानसम्बन्धो विधेय इत्यर्थ । अनारभ्याधीतानां च मन्त्राणां प्राकरणिकसामान्यसम्बन्धासम्भवात्तद्दर्पक्षलैङ्गिकाविनियोगानुपपत्तेरप्राप्तविधिरेव भविष्यति इत्याह * ये त्विति * ननु सृष्टिमन्त्राणां विधानाभ्युपगमे ऽर्थवादत्वासिद्धान्तो भज्येतेत्याशङ्क्याह * न चेति * गुणाश्रया इति सूत्रान्ते गुणवादनिमित्तत्वाभिधानदर्शनात्तादर्थ्यनिश्चयसूचनार्थं सूत्रावयवे सूत्रशब्द सकलसूत्रविषयत्वे वा तल्लिङ्ग तत्सिद्ध्यादेरप्युपलक्षणार्थम्। ननु भूमेत्यतावदेव सूत्रं तत्सिद्ध्यादेरेकसूत्रत्वेनादौ पठितत्वाद् देवतावतश्चावाचकत्वात् तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यत ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीदित्यादिष्वाद्यचतुर्दशान्यव्य-

३२८।२

तिरिक्तेषु चतुर्दशसु सृजधातुयोगात् सृष्टिलिङ्गेष्वेकया स्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिपतिरासीत्सप्तविंशत्या स्तुवत द्यावापृथिवी व्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायंस्तेषामाधिपत्यमासीत् त्रयस्त्रिंशता स्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीदित्याद्यचतुर्दशान्येषु त्रिष्वसृष्टिलिङ्गेषु भूयस्त्वनिमित्ता सृष्टिशब्दस्य प्रवृत्तिरित्येतावन्मात्रस्यानेन सूत्रेण कथनात् नार्थवादत्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ननु भाष्यकृतार्थवादत्वस्योक्तत्वात् सूत्रस्यापि तादर्थ्यमवसीयत इत्याशङ्क्याह * अत इति * युक्त्यागमानुपेतत्वादुपेक्ष्यं तद्भाष्यमित्याशयः । किमर्थं तर्हि भाष्यकृतार्थवादतोक्तेत्यपेक्षायामाह * भाष्यकारेण त्विति * एतमेव भाष्यकाराभिप्रायं प्रकटयितुमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * एकयेति * प्रतीकेन सप्तदशमन्त्रसमुदायात्मकस्सर्वो ऽनुवाको गृहीत इति सूचनार्थो ऽनुवाकशब्दः । मुख्यलक्षणायाः क्व चिद्दृष्टत्वादत्यन्तानौचित्यसूचनायाचशब्दः आत्मत्यागान्यद्वारस्वीकारयोरिव स्वार्थस्यापि त्यागान्यद्वारस्वीकारयोरत्यन्तानौचित्यसूचनार्थं शब्दार्थयोरभेदोपचारेण स्वार्थविपर्यायात्मशब्दो सृष्टीरुपदधातीत्युपक्रम्यैकया स्तुवतेत्यादिसप्तदशमन्त्रोपधानसाधनिकानामिष्टकानां प्रत्येकं स्तुतिं कृत्वा यत्सप्तदशेष्टका उपदधातीत्युपसंहारात् सृष्टिशब्दस्य सप्तदशमन्त्रविषयत्वावगते स्ववाच्यसृष्टिलिङ्गमन्त्रमात्रपरत्वे तद्बाधप्रसङ्गात्स्वार्थपर्यवसायित्वत्यागेनेतरासृष्टिलिङ्गमन्त्रलक्षणार्थता वाच्यलक्षितसमुदायद्वारा स्यात् समुदायस्य चैकार्थ्याभावेनोपधानप्रकाशकत्वानुपपत्तेस्तत्रापि पर्यवसानासम्भवात् तदितरसृष्टिमन्त्रवाच्यसृष्टिमन्त्रलक्षितसमुदायद्वारेण लक्षयित्वा सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रलिङ्गमन्त्रसमुदायसम्बन्धित्वाविशेषादसृष्टिमन्त्रवत् स्वार्थसृष्टिमन्त्रो ऽपि तात्पर्यतः सृष्टिशब्देन प्रतिपादनीय इति षष्ठ्यन्तं तृतीयान्तं सृष्टिशब्दमध्याहृत्य योज्यम् । स्वरूपाभिधानस्य शून्यवादवार्त्तिकेन निरस्तत्वादजहत्स्वार्थत्वस्य चात्रैवोक्ते वक्ष्यमाणत्वात् वाच्येन च समुदायलक्षणया मन्त्रगणं लक्षयेदिति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादेवं व्याख्यानम् । अनेन चैकया स्तुवतेत्यनुवाके या- सृष्टयस्तन्मात्रपर्यवसानरूपेण त्यक्त्वा तत्रैव सत्सृष्ट्यसृष्टिसमुदायं लक्षयित्वा पश्चादितराभिः सहितान्तात्पर्यतः सृष्टिशब्दो लक्षयेत्प्रतिपादयेदित्येवं भाष्यं व्याख्यातम् । नन्वित्याशङ्कानिरासार्थं नानुवादेति भाष्यं व्याचष्टे

१ मन्त्रभावत्वादिति २ पु० पा० ।
२ धार्मिर्यति २ पु० पा० ।

* उपधानेति * कथं त्विति भाष्यं तल्लिङ्गेति सूत्रावयवेनैव व्याख्यातत्वान्न व्याख्यातम्।

॥ अथ प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १७ ॥

लिङ्गसमवायात् ॥ २२ ॥

ननु सृष्टिशब्दस्योपधानाविधिशेषतयार्थवादत्वं युक्तं प्राणभृदादिवाक्येषु तु सृष्टिवाक्यविहितत्वेनोपधानस्य विधातुमशक्यत्वात् विध्येकवाक्यत्व च विनार्थवादस्यायोगात् गुणाश्रवणाच्च प्रकरणप्राप्तमन्त्रपुनःश्रुतेस्तादर्थ्यस्यापि कल्पयितुमशक्यत्वात् परिसंख्यार्थत्वे च मन्त्रान्तरानर्थक्यापत्तेः प्राणभृदादिशब्दस्य न किञ्चित्प्रयोजनमित्याशङ्क्याह * सृष्टिवदिति * सृष्टौ यथास्माभिर्ग्रहणादिकार्यान्तरपरिसंख्यामध्यमचित्याश्रयत्वसिद्धिश्चोपधानसम्बन्धितया मन्त्रपुनःश्रुतेः परिहारो ऽस्य चोद्यस्योक्तस्तथात्रापि वक्तव्यः। भाष्यपक्षे त्विदं चोद्यं यथा प्राणभृदादिष्वपरिहार्यं तथा सृष्टावपि विशेषाभावेन प्राणभृद्वाक्यविहितत्वात् सृष्टिवाक्यमुपधानस्याविधायकम् इत्यपि वक्तु शक्यत्वादिति द्वन्द्वनिर्देशेन सूचितम्। ननु घार्थ्येकसमुदायिलक्षितसमुदायद्वारा समुदाय्यन्तरे शब्दवृत्तेरुभयत्र तुल्यत्वात्रोदाहरणभेदो युक्त इत्याशङ्क्याह * अल्पैरिति * अयमाशयः शब्दस्य प्रवृत्तिर्नाम बोधकत्वमेव निर्विषयायाश्च बुद्धेरसम्भवात् बुद्धिविषयस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वं वाच्यम्। अत यथाभिधेयगुणयोगेन सारूप्यं सर्वत्र सम्भवदपि आदित्यो यूप इत्यत्रैव बुद्धिविषयत्वादुक्तं नान्यत्र न हि यजमानः प्रस्तर इत्यत्र 'यजमानसदृशः प्रस्तर' इति बुद्धिरुदेति तत्कार्यकारित्वमात्रबुद्धेर्ब्राह्मणस्याप्यर्थवादवशात् प्रजापतिमुखजातत्वमात्रबुद्धिरजादौ गवादयगतप्राधान्यामावमात्रबुद्धिः यूपे त्वादित्यसारूप्यमात्रबुद्धेः सारूप्यं प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् तेनेहापि सृष्टिशब्दात् सृष्टिबाहुल्यबुद्धेस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वं प्राणभृच्छब्दात्तु प्राणभृल्लिङ्गसमवायमात्रबुद्धेस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्भेदेनोपादानं युक्तमेवेति भूयस्त्वाप्रतीतिप्रदर्शनार्थो ऽल्पशब्दः भूयस्त्वानपेक्षस्य लिङ्गसमवायमात्रस्य निमित्तत्वसूचनायैव लिङ्गसमवायादिति पञ्चम्युदाहृता एकेनेति भाष्येण लिङ्गशब्दं चिन्हार्थत्वेन व्याख्याय ननु सम्बन्धं विना लिङ्गत्वायोगात् लिङ्गशब्देनैव समवायशब्दोक्तसम्बन्धसिद्धेः समवायशब्दो ऽनर्थक इत्याशङ्क्य न चायमित्यादिभाष्येण लिङ्गस्यापि स्वलक्षिते गणे ऽन्त-

१ शादमाधिकरणमारभ्य समुदशाधिकरणपर्यन्तमेकपर्यन्तमेव वार्तिके नाधिकरणभेद.।

भावप्रतिपादनार्थत्वं समवायशब्दस्योक्तं तद्व्याचष्टे * स्वार्थेति * उभयत्रेत्यनेन भूम्न्यपि समवायशब्दानुषङ्गः सूचितः। मन्त्रगणलक्षणायां व्यापृतः प्राणभृदादिशब्दः किमिति स्वार्थं न जहाति इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन समवायशब्दव्याख्यानार्थं तद्गुण इतिभाष्यावयवं व्याख्यातुम् * उपादीयमानत्वादित्युक्तम् * सर्वसमुदायिव्यासक्तेन समुदायेन स्वसमवायितयेतरसमुदायिवल्लक्षकस्यापि समुदायिन उपादीयमानत्वात् स्वार्थापरित्याग इत्यर्थः। ननु छत्रिशब्दस्याप्यभिधेयछत्रिलक्षितछत्र्यछत्रिसमुदायलक्षणागुणयोगेनाछत्रिषु प्रवृत्तेर्गौणत्वाद्गौण्यां च वृत्तावभिधेयसम्बन्धिस्वरूपानादरात् छत्रिलक्षितस्य समुदायस्य छत्रिसमुदायत्वानादरेणाछत्रिष्वेव व्यासज्यवृत्त्युपपत्तेः कथं तेनाभिधेयानां छत्रिणां लक्षणभूतानामुपादानमित्याशङ्कानिरासार्थं वृद्धवाक्यं पठति * आह चेति * लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तवृत्तिस्वरूपगौणत्वलक्षणसद्भावात्छत्र्यादिशब्दानां गौणत्वेऽपि स्वार्थासम्बद्धस्य समुदायात्मस्य गुणस्य लक्षयितुमशक्यत्वात्। तस्य च व्यासज्यवृत्तित्वेनैकसमुदायित्यागे समुदायस्यात्मलाभानुपपत्तेः सर्वेषामपि समुदायिनामविशेषेणोपादानम्। पैङ्गल्यादेस्तु सामान्यरूपेणाप्रित्यादिना लक्षितस्य प्रत्येकं पैङ्गल्यादिगुणव्यक्तिषु वृत्तेरन्यादिगतायाश्च पैङ्गल्यादिगुणव्यक्तेर्माणवकादावभावाद्युक्तोऽग्न्यादिसम्बन्धानादर इत्याशयः। अभिधेयसम्बन्धादरानादरलक्षणे तु गौणी लक्षणा वृत्तिविवेके छत्र्यादिशब्दानामपि लक्षणावृत्तिरेवास्तु गौणत्वाभ्युपगमे न तु जहत्स्वार्थवृत्त्यादिलक्षणान्तरनिरासार्थमिहोदाहरणम् श्लोकस्त्वेवं योज्यः। यत्र यजमानादिशब्दे लक्षणं यजमानाद्युपलक्षणमात्रीकृत्य तल्लक्ष्ये यजमानकार्ययागापूर्वनिष्पत्त्यादौ प्रस्तरादेर्यजमानादिसम्बन्धिसाङ्गप्रधानानुष्ठानसाध्यापूर्वनिष्पत्त्याख्यकार्यकरत्वाभावाद्यजमानादिसम्बन्धिरूपनिरपेक्षशब्दकार्यमर्थप्रत्यायनं नियुज्यते वाच्यसम्बन्धित्वानादरेण वाच्यगुणस्वरूपमात्रलक्षणे यत्र शब्दस्य तात्पर्यमित्यर्थः। तस्मिन् शब्दे लक्ष्यस्वरूपमात्रस्य शाब्दप्रतीतिविषयत्वेन प्रदर्शनं न तु लक्षणमात्रतयावस्थितस्य लक्षणस्यापि यत्र छत्र्यादिशब्दे लक्षणाभूतछत्र्यादिलक्षितेन छत्र्यादिसम्बन्धिना समुदायेन छत्र्यादित्यागे व्यासज्यवृत्तित्वाभावादात्मानमलभमानेन छत्र्यादेर्लक्षणस्यापि स्वार्थपरत्वेनोपादानं तत्र लक्ष्यलक्षणयोः शाब्दप्रतीतिविषयत्वेन प्रदर्शनमिति।

१ कार्यकरत्वाविन इति १ पु० पा०।

॥ अथ वाक्यशेषेण सन्दिग्धार्थनिरूपणाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ २३ ॥

विध्युद्देशान्तर्गतानामप्युद्भिदादिपदानां विधानातिरेकेण ना-
मधेयतयोपयोगे प्रतिपादिते ऽर्थवादानामपि स्तावकत्वातिरेकेण स-
न्दिग्धार्थनिर्णायकत्वेनोपयोगप्रतिपादनार्थं कल्पनैकदेशत्वादिति
उत्तरसूत्रगतपदद्वयानुषङ्गेणैतत्सूत्रं प्रकरणान्तरत्वाच्चानन्तरसङ्ग-
त्यभावे ऽपि न दोषः प्राणभृदादिशब्दानां वा लिङ्गसमवायात्तल्लि-
ङ्गात्तल्लिङ्गेषु प्रवृत्तावुक्तायां घृतशब्दस्यापि घृताघृतोक्तेषु लिङ्गस-
मवायात् प्रवृत्तिः प्राप्ताप्राप्तापोद्यत इत्यनन्तरसङ्गतिरपि सम्भवति प्र-
तिपादितप्रामाण्योपयोगिद्वाराणामपि तद्विशेषोपयोगिद्वारान्तरप्रति-
पादनात्पादाध्यायसङ्गतिरिति सूचयितुमाह * विधीति * निर्णाया-
र्थत्वेन कल्पनाशब्दव्याख्यानाय *अवधार्यत इत्युक्तम् * अर्थवादस्य
विधिगतसन्देहापनायकत्वेन साध्ये यदृचा स्तुयते तदनुरा अन्व-
यायन् इत्याद्यर्थवादगतस्तुतिनिन्दार्थत्वसन्देहापनायकत्वं च एवं
विद्वान् साम्ना स्तुवीतेत्यादिविधेरर्थवादाधिकरणोक्तं दृष्टान्तयितु-
मेकत्रेतरेणेत्युक्तम् । ननूपक्रमानुरोधेनोपसंहारव्याख्यानस्य तृतीये
वेदो वा प्रायदर्शनादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्कथमुपसंहारस्थेनार्थवादेनोपक्र-
मस्थविध्यर्थनिर्णयो युक्त इत्याशङ्क्य * सन्दिग्धमित्युक्तम् * तत्रो- ३२९
पक्रमस्य वेदविषयत्वेन निश्चितत्वादुपसंहारगतानामृगादिशब्दानां
तदनुरोधवृत्तिता युक्तेत्याशयः । ननूपक्रमोपसंहारविप्रतिपत्त्यालो-
चनया सन्देहस्तत्राप्यस्तीत्याशङ्क्य * एकत्रेत्युक्तम् * सन्दिग्धशब्दे-
नाऽव्यवसितार्थप्रतीतिरभिमता सा विध्युद्देशमात्रपरामर्शाद्भवन्ती-
ति वाक्यशेषावधारितया व्यवस्थया वार्यत इत्याशयः । निर्णीयत इति व-
क्तव्ये ऽवधार्यते पदं प्रयुञ्जानेनैतदेव सूचितम् । सन्दिग्धावधारणरूप-
प्रामाण्यविशेषोपयोगिद्वारान्तरप्रतिपादनाच्च पादलक्षणसङ्गतिः सू-
चिता । अनन्तरसङ्गतेस्त्वभावो यथा सृष्टिष्वसृष्टिषु चेति भाष्य-
सूचितत्वाद्वा स्पष्टत्वमनभिधानेन सूचितम् । एकदेशशब्दमेको ऽर्थो
दिश्यते प्रतिपाद्यते याभ्यां विध्यर्थवादाभ्यां तावेकदेशौ तयोर्भाव-
स्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्यैकार्थविषयत्वाभिधानार्थत्वेन व्याख्यातुं पूर्वार्द्धसं-
म्भवाय सदा शब्देन च स्तुतिनिरपेक्षस्य विधेरपर्यवसानमुक्तम् ।
प्ररोचनानपेक्षस्य विधेः पर्यवसानसम्भवे ऽर्थवादान्वयासम्भवा-
त्प्रागेवार्थाक्षिप्तविशेषकल्पनया निर्णये कृते पश्चादर्थवादानर्थक्यप-
रिहाराय वैकृताङ्गवदन्यतराकाङ्क्षयार्थवादान्वये सत्यपि निर्णीता-

र्थत्वायोगात्तदर्थवादस्यैवासामञ्जस्यमङ्गीकार्यमपर्यवसाने त्वर्थवादावगतस्यैव विशेषस्य ग्रहणमिति न्यायावताराद्भूतोपन्यस्तसन्देहकारणप्रश्नार्थं कथमिति भाष्यं वृत्त्यन्तरोक्तसन्देहकारणनिरासार्थमिति दर्शयितुं स्वरूपेतस्तावद् व्याचष्टे * किमिति * तत्र विध्यर्थवादयोर्भिन्नवाक्यत्वेनार्थवादिकस्य विशेषस्य विधिवाक्यार्थावधारणवेलायामप्रतीतेः । सामान्यमात्रप्रत्ययाद्विशेषं प्रतिसन्देह इत्येकेषां मतमुपन्यासपूर्वकं दूषयति * विधाविति * विधिसामान्याक्षिप्ताञ्जनसमर्थद्रव्यमात्रनिर्णयाभावेऽतःसन्देहकारणं युक्तमित्यर्थः । सामान्यमात्रनिर्णयादिति यावच्छ्रुतं मत्वा तेषामाशयं विवृणोति * स्यादिति * दूषयित्वा दृष्टान्ताभिधानेनोत्तरं विवृणोति * घृतवदिति * यथा घृतत्वसामान्यं स्वोपलक्षितयत्किंचिद्विशेषावधारणादङ्गमेवमञ्जनक्रियाक्षिप्तं स्नेहद्रव्यसामान्यमपीत्यर्थः । एतदेव घृते ऽपि सन्देहोपपादनपूर्वकं विवृणोति * तत्रेति * (विधौ सामान्यश्रवणादर्थवादे च विशेषश्रवणात् वाक्यद्वयविप्रतिपत्तिः सन्देहकारणमित्यन्येषां मतमुपन्यस्यति) *तस्मादिति* विधिगतसामान्यश्रवणमात्रस्य सन्देहकारणतोक्तेति भ्रान्त्या विधिनिरपेक्षस्य घृतप्रापकत्वायोगाद्विध्यर्थवादयोरेकवाक्यत्वमभिप्रेत्य तदुक्तमिति भ्रान्त्या दूषयति * तथापीति * एकवाक्यगतसामान्यविशेषश्रवणं न सन्देहकारणमिति दृष्टान्तेनोपपादयितुं * न हीत्युक्तम् * दृष्टान्तवैषम्याभिधानेनापरेषामाशयं विवृणोति * विषम इति * गौः शुक्ल इत्येकवाक्यगतयोः सामान्यविशेषयोः श्रवणादिह भिन्नवाक्यगताविति वैषम्यम् एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति * कथमिति * सामान्यविषयविधिवाक्यगत एव यदि विशेषः स्यात्ततो ऽत्रापि न सन्देहः शुक्लः पशुरिति वाक्यान्तरगते तु विशेषेऽत्रापि सन्देह इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * अन्वयमुखेनैतमेवाशयं विवृणोति * अत इति * धकारेण सामान्यश्रवणसहितस्य विशेषश्रवणस्य सहकारित्वाभिधानाद्वाधा भ्रान्तिर्निरस्ता विध्यर्थवादयोर्भिन्नवाक्यत्वाभ्युपगमेनैतन्मतद्वयं तच्चैकवाक्यत्वावगतेरयुक्तमिति दर्शयिष्यन्सन्देहदर्शनमेवोभयेषां भिन्नवाक्यत्वभ्रान्तौ कारणमित्याह * के चिदिति * केचित्सामान्यमात्रश्रवणसन्देहकारणत्वादिनश्चकारादपरे ऽपि भिन्नवाक्यगतसामान्यविशेषश्रवणसन्देहकारणत्वादिन इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति * यदि हीति * नन्वेवं सति सूत्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह

१ अर्थ० पा० १ सू० भा० ।

* यत्त्विति * नन्वाकाङ्क्षानिबन्धनत्वात्सम्बन्धस्यावान्तरवाक्यार्थप्रतिपादनमात्रेणाकाङ्क्षापर्यवसाने वाक्यान्तरान्वयायोगात्कथं भिन्नयोः पश्चादेकवाक्यतेत्याशङ्क्याह * तथा हीति * पदार्थानां परस्परान्वयाकाङ्क्षापर्यवसाने ऽपि वाक्यार्थानां परस्परापेक्षया ऽन्वयो न विरुद्ध इत्याशयः । भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधानादङ्गस्याङ्गिसम्बन्धापेक्षयाङ्गिनश्चाङ्गसम्बन्धापेक्षयादिशब्देनाग्नेयादिप्रधानानामेकफलसम्बन्धापेक्षयाङ्गानां चैककरणोपकारसम्बन्धापेक्षया स्वार्थपर्यवसितानामपि वाक्यानां संहत्यैकमहावाक्यार्थोपादनेनैकवाक्यत्वं भवतीत्यर्थः । अङ्गप्रधानवाक्यैः सहार्थवादानां वैषम्याभिधानेनैतद् दूषयति * न त्विति * सिद्धार्थप्रतिपाद- ३३०।१
कानामप्युपनिषद्वाक्यानां चतुस्त्रिंशद्दाश्वीनानि सरस्वत्या विशनात् प्लक्षप्रस्रवणमित्यादीनां च पुरुषार्थौपयिकस्य कर्मौपयिकस्य वा प्रयोजनस्य लाभात्स्वार्थपर्यवसानं युक्तम् अर्थवादार्थस्य निष्प्रयोजनत्वान्न तदर्थवादानां पर्यवसानमिति प्रयोजनशब्देनोक्तम् भिन्नवाक्यत्वे च व्रीहियववाक्ययोः सामान्यविशेषवाक्ययोरप्यन्योन्यानिरपेक्षयैकविकल्पकसाधननिश्चायकत्वात्सन्देहो नतरां युज्येतेत्याह * दुर्लभेति * सामान्यविशेषयोर्मध्ये इतरथ सामान्ये सामान्यवाक्यस्यैतत्त्वविशेषे विशेषवाक्यस्य पर्यवसानादित्यर्थः । ननु वाक्यद्वयस्यान्योन्यानिरपेक्षस्यार्थपर्यवसाने ऽपि विप्रतिपत्तेः सन्देहः स्यादित्याशङ्क्याह * यदिति * वैकल्पिकानुष्ठानेन विरोधपरिहार इत्याशयः । नन्वङ्गाङ्गित्वसामान्यविशेषयोरप्यन्योन्यापेक्षितत्वात्स्वार्थपर्यवसितयोरपि तद्वाक्ययोरङ्गाङ्गिवाक्यवत्पश्चादेकवाक्यत्वकल्पनायामेकविषयत्वायैकानुरोधेनेतरस्येतरसङ्कोचस्याविनीत्यात्कस्यानुरोधेन किं वर्त्तनहाति जिज्ञासायां विशेषानिर्द्धारणात्सन्देहः स्यादित्याशङ्क्याह * सामान्येति * एवं सति सामान्यमात्रे पर्यवसितस्य विधेरर्थवादविरोधाद्विषयसङ्कोचात्मकबाधाभ्युपगमेन सिद्धान्तः स्यान्न चार्थवादानुरोधेन विधिबाधो युक्त इत्याशयः । न विशेषे विशेषो ऽस्येत्यविशेषो विशेषरहितः स्यात् इत्यर्थः । ननु यथा पशुमालभेतेति सामान्यपर्यवसितस्यापि विधेः छागस्य वपाया मेदसो ऽनुब्रूहीति मन्त्रवर्णानुरोधेन सङ्कोचो विधिमन्त्रयोरेकविषयत्वात् सामान्यस्य च कृत्स्नस्य छागे ऽपि विभावेनाविरोधान्नियमसम्भवे चानियमानुपपत्तेः षष्ठान्त्ये वक्ष्यते तथात्रापि भविष्यतीति शङ्कते * मन्त्रेति * पौनरुक्त्यापत्त्या तं दूषयति * एवमिति * एकवाक्यत्वे उपक्रमबलीयस्त्वेनात्र पूर्वपक्षसम्भवादपौनरुक्त्यमि-

तिभावः । स्वाभिमतन्यायावताराङ्गभूतसन्देहकारणाभिधानार्थम-ञ्जनसामान्येनेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननूपक्रमबलीयस्त्वस्य वेदो वा प्रायदर्शनादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्यसम्भवेनैकवाक्ये सन्देहो न युक्त इत्याशङ्क्य * किमधीनेत्युक्तम् * अर्थवादप्रवृत्तेर्विध्यधीनत्वे विप्रतिपत्त्यभावात्प्ररोचनां विना विध्यपर्यवसानेनार्थवादाधीना किं विधेः प्रवृत्तिः पर्यवसानेन वा तदधीनार्थवादस्येति सन्देहार्थः । अतो ऽनेन प्ररोचनापेक्षविधिपर्यवसानसम्भवासम्भवसन्देहः * सन्देहकारणमित्युक्तम् * भवति पर्यवसाने विध्युद्देशेन सामान्याक्षिप्तविशेषमात्रनिर्णयादर्थवादानर्थक्यपरिहारायान्यतराकाङ्क्षया वैकृताङ्गयदर्थवादः पश्चादन्वीयमानो ऽपि विध्यनुरोधेनैव व्याख्येयः । अपर्यवसाने त्वर्थवादोक्तविशेषसद्भावे विशेषाक्षेपकत्वायोगादर्थवादोक्तस्यैव ग्रहणमिति किं समञ्जसमिति भाष्यावयवमर्थतः पठित्वा व्याचष्टे * कस्येति * पदमिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * विध्यधीनत्वे ऽप्युपक्रमस्थायाः स्तुतेः श्रौतत्वदर्शनादुपसंहारस्थत्वाभिधानायानुपश्चाद्वादादित्युक्तम् * अनेन च विनिगमने स्थिति भाष्यावयवो विधिना त्वेकवाक्यत्वादित्येतत्सूत्रसिद्धविध्यधीनत्वाङ्गीकरणेन विधे-

[illegible]

ण सामान्यलक्षणे सामर्थ्यात् घृताद्यविशेष्यवचनं स्नेहद्रव्यसामान्यलक्षणार्थमित्येव व्याख्यातःमुख्यत्वादित्यनेनाविरोधाच्चेति वचनसहितनोपक्रमस्थत्वेन विरोधात्सामान्येन च व्यभिचारिणा विशेषस्य लक्षयितुमशक्यत्वात् उपक्रमस्थेन सामान्यवचनेन न विशेषः परिकल्पयितुं लक्षयितुं युक्तमित्येवमुपक्रमे सामान्यवचने सति न विशेषः कल्प्यतइति भाष्यावयवं व्याख्यायाविरोधाच्चेत्यनेन ननु सामान्यमात्रस्याननुष्ठेयत्वाद्विशेषस्य चानिश्चयादुपक्रमो ऽपि सन्दिग्धार्थत्वादुपसंहारेण निर्णेतव्य इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन सन्दिग्धत्वविरोधादिति भाष्यावयवो ऽव्यापातप्रतिभानात्सन्देहे ऽपि सामान्याक्षिप्तस्नेहद्रव्यमात्रनिर्णयोपपत्तेरर्थवादाभावे ऽप्यननुष्ठेयसामान्यमात्ररूपार्थाविधायकत्वलक्षणविरोधाभावादित्येवं व्याख्यातः । प्ररोचनानपेक्षस्य विधेः प्रवृत्तावसामर्थ्यादर्थवादसन्निधाने च स्वयमप्ररोचकत्वादर्थवादसहितस्यैव विधायकत्वावगतेस्तत्समर्पितविशेषलाभे विशेषान्तरकल्पनायोगेनोपक्रमस्थस्यापि विधेर्निर्णाय-

कत्वाशक्तेरुपसंहारस्थेनापि अर्थवादेन निर्णयो युक्त इत्याशङ्कानिरा-
सार्थत्वेन प्ररोचनानपेक्षस्यैव विधेः स्वविषयेष्टसाधनत्वज्ञापनमात्रे-
ण प्रवर्त्तकत्वोपपत्तेरर्थवादाभावे ऽपि विधायकत्वाविरोधादिति
भाष्यावयवो व्याख्यातः । श्लोकं व्याचष्टे * विधीयमानं हीति *
स्तुतेर्विध्यधीनत्वोक्त्यार्थाद्विधेस्तुत्यनधीनता ऽनुवादत्वोक्त्या च प्रा-
माणर्थतोक्तेति सूचनार्थम् *नन्वित्याद्युक्तम् * ननु विधेः स्तुत्यनधी-
नत्वे कथमुच्चैरृचा क्रियतइत्यादि विध्युद्देशस्थानामृगादिशब्दाना-
मर्थवादानुरोधेन वेदलक्षणार्थं तृतीये वक्ष्यतइत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन
मुख्यत्वादित्यवयवं व्याख्यातुम् * यद्यपि तावदित्युक्तम् * अ-
विरोधाच्चेत्यवयवं व्याख्यातुं विनापिचेत्युक्तम् विधेः स्तु-
त्यनधीनत्वं च पूर्वोक्तमनेनोपपादितम् । स्तुतिपदान्यनर्थका-
न्यभविष्यन् साकाङ्क्षाणीत्यादेर्यो ऽसौ विध्युद्देशः स शक्नोति नि-
रपेक्षार्थं विधातुमित्यर्थवादाधिकरणभाष्यादर्थवादनिरपेक्षस्य "वि-
धिमात्रस्य" प्रवृत्तिशक्तावप्यर्थवादानर्थक्यपरिहारमात्रार्थमर्थवादा-
न्वयप्रतीतेरेनरपूर्वपक्षिणोक्तम् । स्तुतेर्विध्यधीनत्वोपपादनायार्थं-
* प्राशस्त्यमित्युक्तम् * आद्यचकारसूचितं द्वितीयभाष्यावयवार्थं
व्याचष्टे * विशेषश्चेति * द्वितीयचकारसूचितमाद्यभाष्यावयवार्थं
व्याख्यातुमाह * न सामान्यामिति * व्याख्यस्योपस्यैव सन्दिग्धार्थनि-
र्णायकतास्ति न पौर्णि चिन्ताविषयत्वेनोदाहरणत्वे विध्युद्देशोपन्या-
सस्तु तद्विषयत्वमात्रेणेति सूचनार्थं व्युत्क्रमेण व्याख्यातमुपसंहर-
ति * तस्मादिति * एवं प्ररोचनानपेक्षस्यापि विधेः प्रवृत्तिसाम-
र्थ्येनार्थवादान्वयात्प्रागेव विध्युद्देशार्थनिर्णयात्सार्थवादोक्तविशेषग्र-
हणमित्युक्त्वा प्ररोचनानपेक्षस्यासामर्थ्ये ऽप्यर्थवादाभावे विधेरेव
प्ररोचनाशक्त्याविर्भावात्सामान्यविधेयस्य विशेषाकाङ्क्षायां घृते
सार्थवादकस्याभिधायकत्वमितरयोः केवलस्य भविष्यतीति घृतश-
ब्दस्य स्नेहमात्रलक्षणार्थतापि नास्तीत्याह * कामं चेति * ननु य-
थाग्निविद्यासाध्यस्याग्निहोत्रादेस्तदनुरोधेन त्रैवर्णिकविषयतया स-
ङ्कोचो वक्ष्यते तथा विधानस्याप्यर्थवादसाध्यत्वात्तदनुरोधेन विष-
यसङ्कोचः कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह * यथेति * अयमाशयः ३३।१।२
येनाङ्गेन विना प्रधानं न सिध्यति स्वयं च नाक्षिप्यते तदनुरोधेन
प्रधानस्यापि सङ्कोचो भवति विनापि त्वर्थवादेन विधेरेव [illegible] प्ररोच-
नाशक्तिकल्पनेन विधायकत्वोपपत्तेः यथेन्द्राय त्वा वसुमते गृह्णा-
मीत्यैन्द्रमन्त्रसाध्यस्यापि सोमग्रहणस्य मन्त्राभावे ध्यानादिनापि
स्मृतस्यानुष्ठानोपपत्तेर्नाङ्गभूतमन्त्रानुरोधेन प्रधानस्य सोमग्रहण-

स्येन्द्रप्रदानमात्रसङ्कोचो युक्त इति तृतीये लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधाने ऽप्यैन्द्राग्नाममन्त्रत्वमित्यत्र वक्ष्यते तथाङ्गभूतार्थवादानुरोधेन प्रधानभूतस्य विधेः सङ्कोचो न युक्त इति । नन्वत्राप्यर्थवादसद्भावेन विधेः प्ररोचनाशक्त्यभ्युपगमात्तैलादावर्थवादाभावेन विधायकत्वायोगात्तदनुरोधेन सङ्कोचो युक्त एवेत्याशङ्क्याह * यत्रेति * अर्थवादसद्भावकृतत्वात्प्ररोचनाशक्त्युपगमस्य घृतमात्रे तत्सद्भावादुपगमो युक्तो नेतरत्रेत्याशयः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * इतीति * सन्दिग्धेष्वित्यादिसिद्धान्तभाष्यमक्ताशर्करोपधानस्य अर्थवादसद्भावे वर्तमानापदेशानुपपत्तेराख्यातस्य पञ्चमलकाररवेन विधायकत्वावगमाद्विध्यभावे च विध्येकवाक्यत्वकल्पनार्थवादत्वस्याप्ययोगादिमां स्पृष्ट्वोद्गायेदित्येतदुदाहरणाव्यापकत्वाच्चायुक्तमाशङ्क्यार्थवादानपेक्षविधिपर्यवसानाभावाभिप्रायेण व्याचष्टे *उच्यतइति* प्रवृत्तिप्रतिबन्धकालस्यादिभङ्गं विना चेतनस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वादालस्यादिभङ्गाख्यप्ररोचनासापेक्षस्यैव विधेः प्रवर्तकत्वनिर्वाहादर्थवादसद्भावे च विधेः प्ररोचनशक्त्यभावादर्थवादस्य च घृतमात्रविषयत्वाद्विधेरपि तन्मात्रविषयतैव युक्तेत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * प्रकरणविच्छेदेनापर्यवसानं सूचितम् । यद्यप्यञ्जनाक्रियासाधनत्वाविशेषात्तैलवसयोरप्यर्थाक्षेपेणोपादानं तथाप्यनुष्ठानस्य विध्यधीनत्वाद्विधेश्च प्ररोचनापेक्षत्वे घृतमात्रविषयत्वात्तैलवसे नानुष्ठेये इत्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रत्यक्षश्रुतेर्घृते ऽर्थाक्षेपायोगात्तदर्थाक्षेपात्मकमुपादानमपि तैलवसयोरस्तीति क्रियामात्रमिवोदितमित्यादिना वक्ष्यतइति तावच्छब्देन सूचितम् । यत्तु तैलवसयोरर्थवादाभावाद्विधेरेव प्ररोचनाशक्तिकल्पनया पर्यवसानं कामं चेति श्लोकेनोक्तं तदाग्नेयाधिकरणोत्पादयिष्यमाणगौरवलक्षणवाक्यभेदापादनेन निराकरोति * कल्पयितव्येति * घृतप्ररोचनोपादानेन वा समाप्ते वाक्ये कल्पितैलादिप्ररोचनया वाक्यान्तरारम्भापत्तेर्वाक्यभेदो ऽभिप्रेतः । वैरूप्यलक्षणो ऽपि वाक्यभेदो ऽस्मिन् पक्षे स्यादित्याह * घृतइति * अतो ऽर्थवादस्य घृतमात्रविषयत्वात्तत्सद्भावे च विधेः प्ररोचनाकल्पनायोगात्तस्यापि तन्मात्रविषयतेति । श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * एवं तात्पर्यतो भाष्यं व्याख्याय स्वरूपतो व्याचिख्यासुः सामान्यवचनेनेति भाष्यावयवमञ्जनसमर्थद्रव्यसामान्यस्याभिधानादयुक्तमाशङ्क्याभ्युपेत्यवादत्वेन व्याचष्टे * यद्यपि चेति * अभ्युपेत्यवादस्य च वासः परिधत्तइत्यादौ निरासस्तुल्यत्वसिद्धिः

प्रयोजनम् कथं न तद्विशेष इत्याशङ्क्य भाष्यशेषव्याख्यानेन परिह-
रति * तत्रेति * अनेन च यो वाक्यस्य सामान्यवचनेनोपक्रमः स
निगमनवशेन श्रुत एव विशेषे व्यवस्थाप्यते तस्योपक्रमापेक्षितवि-
शेषसमर्पणेन तदानुकूल्यादिति व्यवस्थाप्यत इत्यध्याहारेण योजि-
तम् । ननूपक्रमस्थसामान्याक्षिप्तस्य तैलादेर्नोपसंहारानुरोधेन त्यागो
युक्त इतिभाष्येणाशङ्क्य श्रुतविशेषसद्भावे ऽर्थाक्षेपायोगान्न स्नेह
सामान्यमर्थाद्विहितं येन निगमनस्योपक्रमविरोधः स्यादिति न ही-
त्यनेन परिहृतम् तद्व्याचष्टे * घृते चेति * ननु विध्युद्देशमात्रप-
रामर्शात्स्नेहमात्रप्रतीतिर्भवत्येवेति कथमुच्यते न सामान्यं विहित-
मित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन सन्दिग्धेष्विति भाष्यावयवं व्याचष्टे *
सन्देहमात्रं हीति * पूर्वमनिर्द्धारितविशेषाभिप्रायेण सामान्यशब्दं
व्याख्याय द्रव्यसामान्यमपि न विहितमिति यथाश्रुतं व्याख्यातुमा-
ह * क्रियामात्रमिति * विधानेत्यादि भाष्यस्यापर्यवसानाभिप्रायेण
श्लोकेनैव व्याख्यातत्वात्प्राप्तस्य च घृतेः प्रत्यक्षस्तुतिसद्भावात्सा-
मान्यस्नेहमात्रस्य तैलादेः साक्षात्स्वयमेव विधितः स्तुतिः कल्पयितुं
न युक्तेस्येव[1] विधेः प्ररोचनेकल्पनाशङ्कानिरासार्थत्वेन कल्पयितव्या
चेत्यादिनैव व्याख्यातत्वाल्लक्षणयेति भाष्यं लक्षणात्रयोपलक्षणार्थ-
त्वेन व्याख्यातुमाह * तैलादीति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति * वृत्त्यन्तरोदाहृतमन्त्रवर्णापेक्षणे भाष्यकृतो ३३२।
ऽभिप्रायमाह * वृत्त्यन्तरेष्विति * विध्यर्थवादयोर्भिन्नवाक्यत्वाभ्यु-
पगमेनास्मिन्विचारे तुल्यन्यायत्वान्मन्त्रवर्णो ऽप्युदाहरणं स्यात्
भिन्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्यान्नैव नियामकत्वे ऽभिहिते वचनान्त्य-
मनर्थकं स्यादित्यर्थः ।

॥ अथ सामर्थ्यानुसारेण अव्यवस्थितानां व्यवस्थाधिकरणम् ॥ १९ ॥

अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥ २४ ॥

वाक्यशेषस्य सन्दिग्धार्थनिर्णायकत्वे स्तावकत्वातिरिक्तधर्म-
प्रमोपयोगद्वाराभिधानार्थं व्युत्पादिते प्रसङ्गात्सामर्थ्यस्यापि स-
न्दिग्धार्थनिर्णायकत्वव्युत्पादनेनानन्तराधिकरणसङ्गतिं सूचयन् पू-
र्वसूत्रगतसन्दिग्धपदानुषङ्गेण सूत्रं व्याचष्टे * अथेति * नन्वर्थवा-
द्वोक्तसामर्थ्यकल्प्यद्रवादिविषयविशेषस्याशाब्दत्वाच्छाब्देन विधिना
ऽन्वयो न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनैकदेशत्वादिति सूत्रावयवं
व्याख्यातुं सामर्थ्यकल्पितेन शब्देन * विध्यंशेनेत्युक्तम् * व्यवस्था-

---

1 प्ररोचकत्वेति २ पु० पा० ।

र्थत्वेन कल्पनार्थं व्याख्यातुं निर्णयशब्दः। ननु सामर्थ्यस्य लिङ्गत्वात्तत्प्रामाण्यं व्युत्पादनस्य च तृतीयविषयत्वान्नास्मिंल्लक्षणे सङ्गतिरित्याशङ्क्य प्रासङ्गिकसङ्गतिसूचनाय * अथेत्युक्तम् * प्रसङ्गकारणं वक्तुं सन्दिग्धशब्दः इतिकरणोऽभ्रान्त्युत्पन्नतैलाद्याकाङ्क्षेति वार्त्तिकसूचितविध्युद्देशमात्रपर्यालोचनोत्थविषयोपलक्षणभूताव्यवस्थितार्थप्रतीतिरूपसन्देहप्रकारपरामर्शार्थः। न्यायावताराङ्गभूतस्तु सन्देहः किमव्यवस्थितविषयतया भासमानस्य विधेरव्यवस्थितविषयतैवोचिता सामर्थ्याद्वा विषयव्यवस्थाकल्पनायेत्येवं रूपो यथा भाष्यमेव स्पष्टत्वान्नोक्तः। विधेर्वस्तुसामर्थ्यापेक्षासदसद्भावसन्देहश्च तत्कारणमाख्यातशब्दानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति सिद्धान्तभाष्यपर्यालोचनयावगन्तुं शक्यत्वान्नोक्तम्। पूर्वपक्षो ऽपि प्रमाणान्तरगम्यवस्तुसामर्थ्यापेक्षणे वेदस्य सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापत्तेर्वस्तुसामर्थ्यानपेक्षत्वात्तीक्ष्णपुष्करधारस्य च स्रुवस्य संहतशब्दोक्तकठिनद्रव्यावदाने ऽपि सामर्थ्यसम्भवादायसावष्टम्भेन स्रुवहस्तयोर्मांसावदाने ऽपि शक्तिसम्भवात्कोटरवतश्च स्वधितेर्द्रवावदाने ऽपि सामर्थ्योपपत्तेरनुग्राहकापेक्षायामपि निरपेक्षसाधनत्वाविघातादव्यवस्थैव युक्तेत्येवंरूपो भाष्योक्तविशेषानभिधानेनैव स्पष्टत्वान्नोक्तः वाक्यशेषप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षिणः प्रत्यवस्थानादनन्तरसङ्गतिं वक्तुम् * यत्र वाक्यशेषो न विधीयत इत्युक्तम् * सापेक्षत्वेन वेदाप्रामाण्यापत्तेः प्रमाणान्तरगम्यवस्तुसामर्थ्यापेक्षा विधेर्न युक्तेत्याशङ्कानिरासायैवकारः। अशक्यार्थानुष्ठानायोगात्प्रवर्त्तकत्वव्याघातापत्तेः सर्वविधिभिः सामर्थ्यस्यावश्यापेक्षणीयत्वात्सामर्थ्यस्य च प्रमाणान्तरगम्यत्वे ऽपि विषयस्यान्यतो ऽनवगतेर्वेदस्य नैरपेक्ष्याविघातात्तीक्ष्णपुष्करधारिणापि स्रुवेण मांसावदानाशक्तेर्निरपेक्षसाधनत्वविरोधाच्चायसावष्टम्भनकल्पनानुपपत्तेः। केवलेनापि च स्रुवेण द्रवावदानोपपत्तेरायसस्यानुग्राहकत्वकल्पनायोगात्स्वधितेश्च रूपं वा शेषभूतत्वादित्यनेन न्यायेन वासोवल्लोकसिद्धस्य चोपादेयत्वात्कोटरकरणेन सामर्थ्याधिक्यकल्पनानुपपत्तेः सामर्थ्याद् व्यवस्थितविषयत्वकल्पना युक्तेत्याशयः। स्रुवाद्युदाहरणेषु सामर्थ्येनानुवादगतसन्देहनिरासदर्शनाद्विधेय-

भ

न्दे

पयत्वेन सन्देहमुपपादयञ्छ्लोकं व्याचष्टे * देवतेति * एकदेशसंयोगे ऽपि संयोगप्रसिद्धेः सर्वावयवसंयोगप्रदर्शनार्थं संहतयोर्हस्तयोः * संयोग इत्युक्तम् * आकोशशब्दवाच्येषत्कोशाकारव्यावृत्त्यर्थो मात्रशब्दः । आकोशे तर्हि सर्वावयवसंयोगाभावादाञ्जलित्वं स्यादित्याशङ्क्य नाञ्जलिनेति प्रयोगो दर्शितः. संहतत्वाकोशत्वयोर्विशेषयोः सामान्यवाचिनो ऽञ्जलिशब्दात्सन्देहः सक्तुहोमे ऽञ्जलिचोदनायां भवतीत्यर्थः। चोदनाशब्देन विधेयगतत्व दर्शितम्। असति चेत्यनेन घृतवत्सन्देहव्यावर्त्तकाकोशविषयवाक्यशेषाश्रवणे ऽपि होमान्यथानुपपत्तिकल्पितेन वाक्यशेषेणाकोशनिर्णयाभिधानाच्छ्लोको व्याख्यातः । ननु सामान्यतः प्रवृत्तस्य विधेः सामर्थ्यकल्पितवाक्यशेषानुरोधेन विषयसङ्कोचाभ्युपगमे दर्शपूर्णमासविधेरपि सामान्यतः सर्वाङ्गविशिष्टकर्मविषयप्रवृत्तस्य सामर्थ्यकल्पितवाक्यशेषानुरोधेन शक्यमात्राङ्गविषयतया सङ्कोचापत्तेरन्धादीनामपि कर्मण्यधिकारप्रसङ्गात्तिर्यगधिकरणविरोधः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * येन प्रकारेण कर्तुं शक्नुयात्तेन प्रकारेण कुर्यादिति वाक्यशेषेणान्धादीनामाज्यावेक्षणादिप्रकारव्यावृत्तेस्तद्रहितो ऽधिकारः स्यादित्यर्थः । विभिन्त्त्वेकश्रुतित्वादित्येकादशाधिकरणन्यायेन सर्वाङ्गोपसंहारनिश्चयात्किमङ्ग प्रयोक्ष्यामीति सन्देहानुपपत्तेर्नात्र सामर्थ्यानुरोधेन सङ्कोचापादको वाक्यशेष इति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * सन्दिग्धेति * ननु प्रयोगविधिपर्यालोचनया सर्वाङ्गोपसंहारावगमे ऽप्यधिकारस्य सामर्थ्यानपेक्षत्वादन्धादेराज्यावेक्षणादौ सामर्थ्याभावात्किं प्रयोगशास्त्रानुरोधेनाधिकारशास्त्रं समस्ताङ्गोपसंहारसमर्थपुरुषविषयतया सङ्कोचनीयमधिकारशास्त्रानुरोधेन वा प्रयोगशास्त्रं शक्यमात्राङ्गविषयतयेति सन्देहे ऽधिकारस्य फलपर्यवसायित्वेन प्राधान्यात्तदनुरोधेन यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति वाक्यशेषकल्पनया प्रयोगविधेः शक्यमात्राङ्गविषयतया सङ्कोचोपपत्तेरन्धाद्यधिकारो दुर्वार इत्याह * न चेति * कार्ये ज्ञाते ऽधिकारः स्यादित्यनेन न्यायेन प्रयोगविधिप्रयोज्यसमस्ताङ्गावधारणपूर्वकत्वेनाधिकारविधेरेव प्रयोगविध्यनुरोधवृत्तित्वस्य न्याय्यत्वात् समस्तधर्मोपेतं यः शक्नुयादिति वाक्यशेषकल्पनेन सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारनिश्चयान्नाधिकारे ऽपि सन्देह इत्यपि शब्दार्थं चशब्दमङ्गीकृत्य योज्यम् । यः शक्नुयात्स कुर्यादिति वक्तव्ये प्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्ये सति तिमिराद्यपनयनेनापादितस्याप्यधिकारसद्भावमङ्गहीनस्य तद्धर्मेत्यत्र षष्ठाद्यधिकरणएव वक्ष्यमाणं सूच-

यितुं यथा शक्नुयात् * तथा कुर्यादित्युक्तम् * द्रव्येन्द्रियवैकल्यादिना स्वतो ऽशक्तो ऽपि द्रव्यार्जनादिना यथा शक्तो भवति तथा शक्तिमापाद्य सर्वधर्मोपेतं कुर्यादित्यर्थः। यदि तु न कश्चित्सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थः स्यात्ततः कतिपयाङ्गोपसंहारेणाप्यधिकारः कल्प्यते नन्वेतदस्तीत्याह * सन्ति चेति * अतः प्रयोगविधेः सङ्कोचं विना ऽनुपपत्त्यभावाच्च शक्यमात्राङ्गविषयतया सङ्कोचकल्पना युक्तेत्युपसंहरति * इतीति * नन्वेवं सति नित्याधिकारे ऽपि यः समस्तधर्मोपेतं कर्तुं शक्नुयात्सो ऽवश्यं कुर्यादिति वाक्यशेषकल्पनया सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारोपपत्तेः सर्वत्रैवाधिकाराविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह * यत्र त्विति * जीवने सत्यप्यकरणे जीवितस्य निमित्तस्याव्याघातापत्तेः पौर्णमास्यादिकालस्याजय्यावेक्षणादेरुपादेयत्वेनानुपादेयनिमित्ततावच्छेदकत्वायोगान्निमित्तपरतन्त्रत्वाच्च प्रयोगविधेस्तदनुरोधेन निमित्तश्रुतिबाधायोगान्निमित्तश्रुत्यवगतावश्यकर्तव्यतानुरोधेन यावज्जीवादिप्रयोगविधेः शक्यमात्राङ्गविषयतया सङ्कोचकल्पना युक्तेत्याशयः। प्रयोगचोदनान्यथानुपपत्तिरेव शब्देन परामृष्टा। अनुष्ठानमात्रादविषयश्चात्र सङ्कोचः कल्प्यते प्रयोगविधिस्तु नित्याधिकारे ऽपि सर्वाङ्गविशिष्टमेव प्रधानमनुष्ठापयतीति तत्रापि सामर्थ्यापादने यतितव्यमिति त्यागशब्देन सूचितम्। अशक्याङ्गत्यागस्य च विधिनानुज्ञातत्वात्प्रवैगुण्यापादकतेति विशेषेणोक्तम् चोदनयानुज्ञातत्वं चोदनाशब्देनोक्तम् अतः काम्याधिकारे ऽन्धादीनामधिकारस्यानिर्दिष्टस्यानापत्तेर्नित्याधिकारे चापाद्यमानस्यैतस्य सामान्यतः प्रवृत्तस्य विधेः सामर्थ्यानुरोधेन सङ्कोचकल्पने ऽपि नानिष्टापत्तिरित्युपसंहरति * इतीति * अन्धादीनामधिकारमिति विपरिणतेनैवाहितान्वयेन योज्यम्। ननु यदि सामर्थ्येनाश्रुतो ऽपि वाक्यशेषः कल्प्यते ततः काम्याधिकारे सन्देहाभावे ऽपि यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति वाक्यशेषस्य कल्पयितुं शक्यत्वादन्धाद्यधिकारो ऽनिवार एव स्यादित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * अयमाशयः वैदिकस्यार्थस्य प्रमाणान्तरगोचरत्वाद्वैदिक एव वाक्यशेषः सामर्थ्येन कल्पनीयः कल्प्यमानवाक्यशेषस्य वेदानुगतत्वेन व्यतिरिक्तं वैदिकत्वं न सम्भवति न च निर्णीतार्थो वेदो वाक्यशेषमनुमन्यतइति तस्माच्छब्दस्य योग्यतया वैदिकशब्दोक्तचोदनानुमितत्वप्रामाणिक्यात् चोदनानुमतत्वादित्यर्थः। अन्धस्याप्यशब्देन सन्दिग्धार्थत्वात् * अपर्यवसितत्वमित्युक्तम् * सिद्धशब्देन पर्यवसितत्वं पौरुषेयत्वशब्देन पुरुषान्तरप्रेक्षाप्रमपरत्वम्। ननु

वैदिकशब्दसामर्थ्यस्यैव वेदानुमतत्वात् वैदिकत्वोपपत्तेः किं वाक्यशेषकल्पनयेत्याशङ्क्याह * सामर्थ्येति * वाक्यशेषसिद्धमात्रं सामर्थ्याधीनं न वैदिकार्थनिर्णयः शब्दैकसमधिगम्यत्वात्तस्य सामर्थ्यस्य चाशाब्दत्वात्कल्पितस्य चार्थस्याशाब्दवैदिकार्थान्वयानुपपत्तेर्वेदानुमतत्वासम्भवादित्याशयः। ननु व्यवस्थितविषयस्य सामर्थ्यस्य व्यवस्थितविषयमङ्गत्वं विनानुपपत्तेः सामर्थ्यव्यवस्थयाङ्गत्वं व्यवस्थामात्रं कल्पयितुं युक्तम्। शब्देन तु विनानुपपत्त्यभावाच्छब्दकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य सामर्थ्यस्य शब्दकल्पकत्वे वृद्धसम्मतिमाह * आह चेति * विभज्यमानसाकाङ्क्षसहस्रार्थविशिष्टैकार्थप्रतिपादकपदसमुदायस्य वाक्यत्वात्तस्य च वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूतकल्प्यपदार्थवाचिपदाभावे साकाङ्क्षत्वेनापरिपूर्णस्य विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वायोगाद्विशिष्टार्थप्रतिपादनार्थं च विना व्यवहारासाधनत्वेनानर्थक्यापत्तेः परिपूर्णत्वाय श्रुतपदैकवाक्यभूतपदान्तरकल्पना युक्तेति भावः। प्रतिपत्तेर्नित्यं प्रतिपाद्यसापेक्षत्वात्प्रतिपत्तिशब्दस्य श्रुतिशब्दसापेक्षत्वे ऽपि उपायशब्देन सह समासाविघात' सामर्थ्यकल्पितायाः श्रुतेः स्मृतिकल्प्यश्रुतिवत् पृथग्वाक्यत्वाभावाच्छ्रुतवाक्यशेषभूतपदविषयः श्रुतिशब्दः। ननु कल्प्यानां श्रुतीनां कस्य चिच्छाखायामनाम्नानादभावावगतेः शब्दाभ्युपगमकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य * तेनैव चेत्युक्तम् * सामर्थ्यलभ्यत्वेनाम्नानोपपत्तेर्नाभावकल्पना युक्तेति भावः। ननु सामर्थ्यलभ्यानामपि प्रतिपत्तिसौकर्यादाम्नानं युक्तमित्याशङ्क्य * सहस्रेत्युक्तम् * सहस्रशब्दो ऽयमनन्तवाची। सामर्थ्यलभ्यानामाम्नाने ऽनन्तावयवत्वेनाम्नानापरिसमाप्तिरिति क्लेशः स्यादित्यर्थः। श्रोतृप्रोत्साहनाय सूत्रकृतः शास्त्रभयशङ्कानिरासाय यत्नपूर्वकमर्थचिन्तां कुर्वता राज्ञा सह रूपकालंकारद्वारेण श्लेष दर्शयन् प्रमाणलक्षणसमाप्तिं तस्याश्च प्रमेयचिन्ताद्योत्तरैकादशलक्षणीं प्रति हेतुत्वात्तदारम्भसम्भवं सूचयति * इतीति * बहुमार्गं विस्तीर्णं च दुर्गं तद्रक्षिणां प्रवेशनिर्गमनाविरोधाशक्तेः परिखाप्राकारोपेतं चतुरस्रं प्रवेष्टुमशक्तेः परैरभिभवितुमशक्यं प्रविश्यार्थस्य हिरण्यादेः कियानर्थः कश्च किमर्थः किमर्थं वोपादीयते केन च क्रमेण कश्च कस्मिन्स्वाम्यात्यादिविभागेन चिन्ता क्रियते तथा धर्मस्यापि दुरधिगमत्वात् दुर्गत्वेनोपचरितस्य मन्त्रादिभिः कृताः कर्मस्मृत्यादय' प्रकारभेदेन प्राप्तिहेतुत्वात् बहवो मार्गाः नामधेयसामर्थ्ययोर्विध्यन्तर्भावाद्वाक्यशेषस्य चार्थवादान्तर्भा-

१ विशिष्टार्थप्रतिपादनमिति १ पु॰ पा॰।

त्वात्पृथगुपन्यासः । स्मृतिशब्दोपलक्षितानि वेदातिरिक्तधर्मप्रमाणानि शिष्टाचारसहितानि विद्यास्थानानि प्रकारतयोपचरितवेदव्यवधानेन धर्मदुर्गरक्षाहेतुत्वात् वेदाद्यपकृष्टत्वात्परिसरत्वेनोपचरितानि साक्षाद्धर्मदुर्गरक्षाहेतुत्वात् वेदानां प्रकारस्थानीयशालाशब्देन गृह्यादिना परिवेष्टनभित्तिरूपत्वगुणवशेन प्राकारत्वोपचारः । गृहतेः सम्वरणार्थत्वात् सम्वरणेन च सम्वेष्टनापरपर्यायेण दस्युकृतपराभवात् दुर्गस्य रक्षणात् वेदाख्यशालया प्राकारेण गूढं रक्षितमित्यर्थः । साक्षाद्रक्षाहेतुत्वसूचनायोपशब्देन सामीप्यमाधिक्यं चोक्तम् प्रमाणस्य प्रमेयतत्त्वावपरिच्छेदकत्वाद्रक्षितत्वोपचारः । बहुद्वारत्वमुदारशब्दप्रसिद्धेर्विस्तीर्णबहूनामवकाशदानादुदारशब्देन विवक्षितम् पराक्रान्तेदुर्गे तान्सम्प्रविश्येत्यनेन साधितम् । दुर्गमिति व्यवहारस्साधने प्रवेशत्वेनोपचारः । वेदार्थस्याप्यर्थशब्दवाच्यत्वसामान्येन हिरण्यादिना श्लेषस्तस्यापि हिरण्यादिवत्परिमाणविनियोगप्रयुक्तिक्रमाधिकारादिप्रविभागेन द्वितीयादौ चिन्तां करोतीत्यर्थः । प्रथमपादे प्रमाणचिन्तापर्यवसानादर्थचिन्तैव त्रिपाद्यामपि कृतेत्याशङ्कानिरासाय * इदानीमित्युक्तम् * अर्थवादपादगतस्य विचारस्यार्थपरत्वाभावे ऽपि नामधेयपादगतस्यार्थपरत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं समस्तशब्दः ।

इतिकरणः समस्तोक्तप्रकारपरामर्शार्थः ।

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरविरचितायां तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः अध्यायश्च समाप्तः ।

॥ न्यायसुधायाम् ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथापूर्वस्याख्यातप्रतिपाद्यत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष ३३४।३
ह्यर्थो विधीयते ॥ १ ॥

प्रथमे ऽध्याये इत्यादिना प्रसक्तानुप्रसक्तं चेत्यनेन कृतस्य वृत्तवर्त्तिष्यमाणार्थकीर्त्तनस्य प्रयोजनमाह * सम्बन्धं तावदिति * पाठक्रमेणोपक्रमभाष्यविषयत्वज्ञानात् भाष्यानुभाषणं तावच्छब्दाद्यापूर्वं तावत् सम्बन्धं करोति पश्चात् व्याख्यामिति प्रतीतेरुपक्रमभाष्यविषयत्वज्ञानं सर्वेषां वा वृत्तवर्त्तिष्यमाणाध्यायार्थकीर्त्तनानां लिङ्गेन क्रमं बाधित्वा साधारणप्रयोजनाभिधानार्थेदमिति न भाष्यविशेषो ऽनुभाषणीयः । एकादशानामप्यध्यायानां प्रथमाध्यायोक्तप्रामाण्यापेक्षत्वाच्च द्वितीयाध्यायार्थमात्रकीर्त्तनमसाधारणसम्बन्धार्थमुक्तमित्याशङ्का, लक्षणद्वयस्येत्यनेन निराकृता। भेदादिसापेक्षस्य प्रामाण्यस्य शेषादिहेतुत्वे ऽन्यनिरपेक्षस्य भेदमेव प्रति हेतुत्वादसाधारण्यमन्यथा भेदादीनामप्युत्तराध्यायार्थान् प्रति असाधारण्यानुपपत्तिरित्याशयः । यद्वा कर्मोत्पत्तिप्रतिपादनेनोत्पन्नस्योत्पत्तिविध्यानर्थक्यप्रसङ्गात्तत्परिहाराय शब्दान्तरादिभिर्भेदः प्रतिपाद्यते सिद्धप्रामाण्यस्य ह्यानर्थक्यं परिहरणीयमिति प्रामाण्यापेक्षो भेदः अवघातादीनां त्वाज्याद्यर्थत्वे ऽप्यदृष्टार्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः । सर्वत्रापि चैवमेव वक्तुं शक्यत्वाच्च प्रामाण्यबलेन शेषादिसिद्धिरिति असाधारण्यं स्पष्टम् । किं च को धर्मः कथं लक्षणः कान्यस्य साधनानि कान्यस्य साधनाभासानि किं परश्चेति चतुर्विधा धर्मजिज्ञासा प्रथमसूत्रेणोपक्षिप्ता तत्राध्यायद्वयप्रतिपाद्यप्रमाणस्वरूपविषयं प्रतिज्ञाद्वयं श्रुत्यर्थाभ्यां द्वितीयसूत्रेण कृत्वा तस्य निमित्तपरीष्टिरित्यादिना प्रथमाध्यायेन वेदप्रामाण्ये साधिते तद्बलेन चैत्यवन्दनादीनां धर्मत्वव्युदासेन ज्योतिष्टोमादीनामेव धर्मत्वमिति धर्म-

स्वरूपे ज्ञाते ऽपि इयन्त्येव धर्मस्वरूपाणीति कार्त्स्न्येन धर्मस्वरूपभेदनिरूपणाधीनज्ञानमित्यध्यायद्वयस्य चोदनासूत्रपरिकरत्वात्स्पष्टतरासाधारणेह सङ्गतिरिति । यथोक्तम् ।

अथ वा द्वयमेवेदं सर्वशास्त्रमुखं मतम् ।
द्व्यध्याय्याश्चोदनासूत्रं शेषाणां शेषलक्षणम् ॥
चोदनासूत्रनिर्दिष्टो यः प्रामाण्यपरिग्रहः ।
सप्रकारः स आद्येन लक्षणेन प्रपञ्चितः ॥

इति सम्प्रत्येतदेव भाष्यमवयवशो व्याख्यास्यन् वृत्तानुकीर्तनभाष्यावयवद्वयं प्रतीकेनानुमात्याक्षिपति * तत्रेति * धर्मप्रमाणस्य विध्यात्मकस्य वेदस्य तत्र प्रामाण्यव्युत्पादनारम्भमयुक्तमिति मत्वा पृच्छति * कुत इति * अभिप्रायमाह * नैव हीति * सजातीयविजातीयार्थान्तरव्यावृत्तासाधारणधर्मप्रतिपादको रूढ्या लक्षणशब्दस्तार्किकाणां प्रसिद्धस्तदभ्युपगमेनाप्येतत्समर्थयितुं शक्यमित्येतत्प्रतिपादनार्थो ऽयमारम्भः परमार्थतस्तु नानाकर्मलक्षणमित्यादिवत् व्युत्पादनमात्रार्थः. प्रमाणलक्षणशब्दो ऽपीति न चोद्यावकाशः विध्यादावपि परिहारदर्शनादादिशब्देन तद्ग्रहणं प्रत्यक्षाद्यभिप्राये प्रमाणशब्दे तल्लक्षणमुपसंह्रियेत तस्य स्वसौत्रत्वेनाध्यायार्थत्वाभावादनुपसंहार्यत्वे वक्तुम् सूत्रकारेणेत्युक्तम् * अभिप्रायं स्पष्टयति * तन्नामेति * नामशब्देन कल्प्यार्थत्वं दर्शितं सूत्रकारेणेत्येतद्व्याचष्टे * अनुमानादीनीति * प्रत्यक्षलक्षणमपि न सूत्रितं प्रत्यक्षसूत्रस्याप्यनिमित्तपरत्वादित्याह * प्रत्यक्षमपीति * ननु चोदनासूत्रेण चोदनाया धर्मप्रामाण्याभिधानाद्धर्मप्रमाणस्य चोदनात्वं लक्षणमुक्तं भवत्यत आह * न चेति * धर्मानुवादेन प्रमाणविशेषविधिपरं तत्र प्रमाणस्य चोदनात्वलक्षणविधिपरं न चार्थात्तत्परत्वमन्यतः सिद्धत्वादित्याह * अस्मिन्नेवेति * साध्यसाधनसम्बन्धरूपधर्मप्रमाणमूलस्याख्यातशब्दस्य येषां तूत्पत्तावित्यत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । नन्वसूत्रितस्यापि प्रत्यक्षादिलक्षणस्य वृत्तिकारोक्तत्वादुपसंहारो भविष्यत्यत आह * यद्यपीति * हेतुमाह * सूत्रेति * अध्यायार्थो ह्युपसंहार्यः सूत्राश्रितत्वाच्चाध्यायव्यवस्थायाः सूत्रारूढस्यैवाध्यायार्थत्वमिति भावः । सूत्रारूढो ऽध्यायार्थ इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपेन समासः । न च तद्व्याख्यातपदार्थे सूत्रतात्पर्यं कल्प्यं प्रतिज्ञातचोदनाप्रामाण्यतत्सिद्ध्यर्थेतराप्रामाण्यतदुभयोपपत्तिप्रतिपादनरूपसमस्तलक्षणार्थव्यतिरिक्तरूपत्वादित्याह * कथं चेति * प्र-

त्यक्षसूत्रावयवमात्रस्य लक्षणपरत्वोक्तावपि औचित्यकथनार्थम् *सूत्राणीत्युक्तम् * न च तेनापि लक्षणपरत्वमुक्तम् उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनेनापरीक्षापरत्वावसायादित्याह * अपि चेति * तद्विवृणोति * लोकेति * विध्याद्याक्षेपस्य विधेरिदं रूपमित्यादिना परिहारे विवरिष्यमाणत्वादिहाप्रपञ्चः समाधातुमुपक्रमते * तस्मा- ३३५।२
दिति * आद्यावयवस्य तावत्समाधानप्रकारमाह * तत्रेति * प्रमाणलक्षणमिति यदुक्तं तच्चोदनालक्षणसूत्रोक्तार्थानुवादार्थमित्यर्थः । द्वितीयावयवसमाधानप्रकारमाह *विध्यादीति* विध्यादीनां प्रामाण्येन या निर्णीतिः स्थिता सैव तत्त्वनिर्णीतिरभिप्रेतेत्यर्थः । नन्वध्यायसङ्गत्यै समस्ताध्यायार्थानुवादो युक्तो नैकसूत्रार्थानुवादः। अथ सर्वेषां वृत्तानुकीर्त्तनभाष्येणावयवशः समस्तानुवादो नैतावतेत्युच्यते तथापि विध्यर्थवादेत्यादिना त्रिपाद्यर्थानुवादात्समस्तप्रथमपादार्थः पूर्वावयवत्वेनानुवाद्यो ऽत आह * समस्तो हीति * अध्यायद्वयस्यापि तत्परिकरत्वे त्रिपाद्यर्थस्योत्तरावयवैरनुवादात्प्रथमपादार्थमात्रानुभाषणार्थत्वमस्य दर्शयितुं तस्य तावत्परिकरत्वमस्तीत्यभिप्रेत्य प्रमाणान्तरनिरासेन वा सम्मुग्धवेदप्रामाण्यं तन्मात्रेण पर्यवस्यतीत्यभिप्रेत्य प्रथमपादोक्तिः कथं चोदनासूत्रेण प्रमाणलक्षणाभिधानमित्यभिप्रेत्य स्वरूपवचनव्यक्तिपक्षे तावदुपपादयति *तत्र चेति * यश्चोदनाप्रमाणकः स धर्म इत्युक्ते चोदितत्वं धर्मस्य लक्षणमुक्तं भवतीति भावः। चोदनाप्रमाणकत्वं वा धर्मस्य लक्षणत्वेनोक्तमित्यध्याहार्यं भाष्ये धर्मशब्दानुपादानात्कथमेतदर्थलाभ इत्याशङ्क्याह * अत इति * कर्मव्युत्पत्तावपि कथं विशेषलाभो ऽत आह * सत्यपि चेति * इदानीं प्रमाणवचनव्यक्तिपक्षे ऽप्युपपादयत्यथ चेति प्रत्यक्षादिविषयत्वाशङ्कां निराकर्तुमाह * यद्यपि चेति * प्रमाणविधिपरत्वात्तस्य कथं तदनुवादेन लक्षणविधिपरत्वमित्याशङ्क्यार्थादुक्तं भवतीति दर्शयितुम् * एतावतैवेत्युक्तम् * चोदनात्वस्य लोकवेदसाधारण्येनातिव्यापकत्वादलक्षणत्वमाशङ्क्याह * न चेति * विजातीयव्यावृत्त्या क्रियावत्त्वेनाद्रव्यव्यावृत्त्या कथं विलक्षणत्वं सम्भवतीति भावः । औत्पत्तिकसूत्रेण वा नित्यत्वाद्यभिधाने वैदिकत्वलाभान्नातिव्याप्तिरित्याह * अपि चेति * एवं तार्किकाभिमतं लक्षणशब्दार्थमुपपाद्य स्वतन्त्रप्रक्रियया न्यायव्युत्पादनार्थत्वात्समञ्जसमेवानुभाषणमित्याह *अथ चेति * एवं त्रिप्रकाराद्यावयवव्याख्यानेन पूर्वार्द्धं प्रपञ्चयोत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तयेति * विध्यादीनां प्रामाण्योपयोगिद्वाराविशेषः प्रवर्त्तकत्वस्तावकत्वस्मार-

फलवरूपस्तत्वशब्दार्थो ऽभिमतः । किमित्यसौ द्वारविशेषो न स्पष्ट-
मनुक्रान्तो ऽत आह * अवसराभावादिति * भेदलक्षणासङ्गत्वे-
तद्धेतुमात्रानुभाषणस्योपयोगादिति भावः । स्मृतिप्रामाण्योपयो-
गिनं द्वारविशेषमाह * श्रुतिमूलत्वमिति * स्मृतिमूलत्वस्याध्याहा-
रः एवमधयवद्वयमाक्षेपपूर्वकं व्याख्यायेदानीं तृतीयावयवे वाक्या-
र्थविचाराभावाद् गुणविधिग्रहणानुपपत्तिमाशङ्क्याह * नामधेयस्ये-
ति * सत्यं नामधेयप्रामाण्यमेव सप्रपञ्चमुक्तं तस्य [illegible] चोदनान्तर्ग-
तत्वादाग्नेयादौ तदसम्भवे ऽर्थवादत्वानुपपत्तेः परिशेषाद् गुणवि-
धित्वमेव भवतीति दर्शयितुं तद्ग्रहणमित्यर्थः । चतुर्थावयवे सन्दि-
ग्धे विशेषणस्य प्रयोजनमाह * सन्दिग्धार्थेति * प्रथमपादमात्रे
चेत्प्रमाणलक्षणोक्तिः कथमध्यायस्य प्रमाणलक्षणाख्येत्याशङ्क्याह
* एवमिति * उक्तेन प्रकारेण सामान्यविशेषाभ्यां समस्तस्य प्रामा-
ण्यव्युत्पादनार्थत्वादिति भावः । तत्र प्रसमत्तव्यामिति भाष्यमध्या-
ययोर्हेतुहेतुमद्भावप्रतिपादनार्थतया व्याचष्टे * तत्रेति * वर्त्ति-
ष्यमाणार्थकीर्त्तनभाष्यमनन्तरमित्यादि तत्र प्रधानाप्रधानानीत्यव-
यवं भेदलक्षणासङ्गतत्वेनाक्षिपति * ननु प्रधानेति * प्रधानाप्र-
धानचिन्तादिशेषशेषिरूपत्वात्साक्षात्तृतीये सङ्गच्छते । चतुर्थे ऽपि
फलक्रतुप्रयुक्तत्वविवेकार्थं यथोक्तं पुनः श्रुत्यादिषट्केन क्रत्वर्थपुरु-
षार्थयोः प्रयोज्यत्वाप्रयोज्यत्वशेषधर्मविचारणा । फलविध्यर्थ-
वादस्थकालार्थाङ्गप्रधानता फलक्रतुप्रयुक्तत्वविवेकार्थं विचारिता
इति अत्र तु कथं सङ्गतिरिति भावः । अत्राज्ञाताक्षेपाभिप्रायास्तानि
द्वैधमित्यादिगुणप्रधानविचारदर्शनेनोत्पन्नभ्रमाभेदस्यैव लक्षणार्थत्वं
निर्द्धारयितुमशक्नुवन्तः शेषशेषिविचाररूपेण सामान्येन पौनरुक्त्य-
मनेनाशङ्कितमिति मन्यमानाः परिहारमाहुरित्याह * के चिदिति *
३।३।६।१ दूषयति * तदयुक्तमिति * यद्यवघातसम्मार्गादीनां गुणकर्मत्वं
स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रधानकर्मत्वमधिकरणान्तरसिद्धं स्यात् ततः पौनरु-
क्त्यशङ्कासम्भवात् तत्परिहाराभिधानं युज्येत शेषशेषिरूपतासामा-
न्येन तु पौनरुक्त्यमनेनाशङ्क्य परिहारं द्रव्यगुणसंस्कारेष्वित्यत्र सं-
स्कारशब्देनावघातादेर्द्रव्यशेषत्वाभिधानात् द्रव्यशब्देन द्रव्यस्य शेष-
त्वाभिधानेन तत्प्रति कर्मणः प्राधान्याभिधानादित्यर्थः । तस्मादेवं
समाधेयमित्याह * तेनेति * सत्यन्तरत्वेन लक्षणार्थत्वेन लक्षणं
प्रति प्राधान्येन भेद एव लक्षणप्रतिपाद्यो ऽपूर्वभेदो ऽपि तु प्रतिपाद्य
एव । न चैव लक्षणभेदापत्तिरनुनिष्पादित्वात्तस्येत्युक्तम् * तमन्वि-
ति * अतस्तत्प्रसिद्धया प्राधान्यं विचार्यमाणं नासङ्गतमिति भावः।

तदयं भाष्यार्थः । अनन्तरं भिन्नान्यभिन्नानि च कर्माणि परीक्षिष्यन्ते तदनुनिष्पाद्यपूर्वभेदाभेदसिद्ध्यर्थं च द्रव्यं प्रति प्रधानान्यप्रधानानीति। ननु अभेदस्यापि परीक्षणे लक्षणभेदः स्यादत आह *कर्मभेदस्तावदिति *उत्सर्गापवादाभ्यां तस्यैव परीक्षेत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तदनुनिष्पादिना त्विति * एतदेव प्रपञ्चयत्समस्ताध्यायाधिकरणान्यनुक्रामति * तत्रेति * तत्र शब्देनापूर्वनिष्पादनपर्यन्तेन भावार्थाधिकरणेन कर्मशब्देभ्यो ऽपूर्वं प्रतीयत इति व्युत्पादयता कर्मभेदानुनिष्पादित्वे ऽपूर्वस्य सिद्धे * सतीत्युक्तम् * तृतीयविषयत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । यत्पुनः तृतीयविषयः सम्प्रत्यारभ्यते तदपवादत्वेनेत्यसङ्गतिनिरासार्थम् * पुनरित्युक्तम् * अपवादं दर्शयति * सत्यपीति * ननु चतुर्थे संस्कारे च तत्प्रधानत्वादित्यत्रावहन्त्यादीनां दृष्टार्थत्वेन प्राप्तत्वादविधेयत्वमाशङ्क्य नियमादृष्टार्थत्वेन देशादिवद्विधानं भविष्यतीति वक्ष्यमाणत्वात् कथमपूर्वाभावाभिधानमत आह * यस्त्विति * पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थस्य तण्डुलीभावस्यानेकानि स्वनिष्पत्तिसमर्थानि साधनान्यालोचयतो यो ऽवघातविधिना साधनविशेषसमर्पणेन तत्रोपसंहारः क्रियते स एव नियमनियन्त्रादिशब्देनोच्यते अर्थाक्षेपेण हि प्राप्तस्याप्यवघातस्तण्डुलीभावजनकत्वेन नियम्यमानो जन्यजनकनियमस्यादृष्टं प्रयोजनमपेक्षते ततश्चावघातेन तण्डुलीभावे कृते तज्जन्यत्वात्तण्डुलेष्वतिशयो निष्पाद्यमानो नावघातक्रियाजन्यो वक्तुं शक्यते तण्डुलोत्पादननिरपेक्षावघातस्वरूपजन्यत्वाभ्युपगमे कृष्णलेष्वप्यतिदेशप्राप्तो ऽवघातो न वारयितुं शक्यते तस्मान्नियमादृष्टस्य चतुर्थाधिकरणे क्रियाजन्यत्वानभ्युपगमान्न तद्विरोध इत्यर्थः । अन्ये त्वर्थाक्षेपस्य विधिकल्पननिरपेक्षस्याप्रापकत्वेन मन्थरत्वादप्राप्तावघातस्य क्रियास्वरूपस्यैव विधेयत्वात्प्रयोजनकल्पनोचिता । फलमात्रत्वेनावस्थितस्य नियमस्येति मन्वाना नियमादृष्टस्यापि क्रियाजन्यत्वमिच्छन्तस्तादर्थ्यमात्रनिराकरणपरतयेदं वार्त्तिकमेवं व्याचक्षते क्रियाजन्यक्रियाकृतशब्दाभ्यामीप्सिततमत्वमुद्देश्यत्वाद्यपरनामधेयमभिप्रेतं नोत्पाद्यत्वमात्रं न तथा व्यपदिश्यत इति च क्रियोत्पाद्यत्वे मत्येवानुषङ्गिकत्वात्तद्व्यपदेशमात्रं निराकरणपरमिति आनुषङ्गिकत्वादेव च कृष्णलेष्ववघाताप्रयोजकत्वमिति भाव । अपवादसिद्धिमुपसंहरति *तेनेति* गुणकर्मस्वप्यदृष्टार्थेषु अपूर्वाङ्गीकरणादैकान्तिकीति पूरणीयं प्रोक्षणादिजन्यस्य वा व्रीह्याद्याश्रितस्यातिशयस्य फलस्थानीयत्वेनात्माश्रितावान्तरद्वाररूपापूर्वशब्दवाच्यत्वाभावात्-

स्य चानन्तरभावित्वेन तत्सिद्ध्यर्थापूर्वान्तरकल्पने प्रमाणाभावा-
त्प्रोक्षणजन्ये ऽतिशये प्रमाणान्तरागोचरत्वसाम्येनौपचारिको ऽपू-
र्वशब्दप्रयोग इत्यविरोधः । अत्र चेत्यादिभेदलक्षणार्थं इत्येवमन्तं
सुगमम् * तदपवादार्थमिति * गुणत्वलक्षणस्यापवादः प्रधानत्व-
लक्षणं तदपवादार्थं प्रधानत्वलक्षणस्यापवादो गुणत्वलक्षणं तदप-
[illegible] । [illegible] प्रकरणान्तर-
[illegible] साध्यानु-
[illegible] अत्र साध्यं
संयवनस्य पिण्डोत्पत्तिः गोदोहनस्य पयःप्राप्तिः अवघातस्य व्रीहि-
विकारः प्रोक्षणस्य संस्कार इति चतुर्विधमन्योन्यनिरपेक्षं भिन्नं
सत्समवायिकाङ्क्षाशास्त्राणां भेदकं द्वितीयाश्रुत्या एषां साध्यनिष्ठ-
त्वावसायात् क्रियारूपानुबन्धनिष्ठत्वाभावेन तद्भेदनिमित्तभेदायो-
गात्तथारादुपकारकाङ्गसाध्यः करणोपकारः प्रधानसाध्यानि क-
रणापान्तरकार्याणीति तद्भेदेनाङ्गप्रधानशास्त्रभेदः समस्ताङ्गप्रधान-
साध्यश्चैश्वर्यलक्षणो ऽधिकारः कामजीवनाधिकाररूपेण भिन्न इति
तच्छास्त्रभेदाध्यवसानमिति शब्दान्तरादिप्रमाणकविषयापरनामधे-
यानुबन्धभेदाच्च यागहोमादिशास्त्राणां भेद इति तन्निराकरणार्थमेष
एवार्थो वर्णनीयो नान्य इति भाष्यं व्याचष्टे * एष एवेति * अय-
माशयः अङ्गाङ्गित्वाद्यवधारणार्थत्वेनानुष्ठानोपयोगित्वाच्छास्त्रार्थरू-
पकर्मभेद एव विचार्यो नानुपयोगी शास्त्रभेदो ऽनुष्ठानपर्यवसायि-
त्वान्मीमांसाशास्त्रस्येति । किं च साध्यानुबन्धभेदयोः शास्त्रार्थभे-
दद्वारा वा शास्त्रभेदकत्वं तन्निरपेक्षं वेति विकल्पनीयं न तावदा-
द्यः पक्षः । शास्त्रभेदावधारणात्प्रागेव शास्त्रार्थभेदे ऽवधारिते तुष्टा-
नसिद्धेरनुतिष्ठादिशास्त्रभेदावधारणानर्थक्यान्नैरपेक्ष्यं तु न सम्भ-
वत्येव साध्यानुबन्धभेदयोः शास्त्रार्थेन भावनया नियोगेन वा सम्ब-
न्धं विना शास्त्रेणासम्बन्धात्तद्भेदकत्वानुपपत्तेः । अस्तु वा ऽनुबन्धभेदे-
नाधिकारलक्षणसाध्यभेदेन च शास्त्रार्थभेदाध्यवसायात्तद्द्वारेण
शास्त्रभेदः साध्यान्तराणां तु शास्त्रार्थाभेदकत्वात्कथं शास्त्रभेदक-
त्वमिति वाच्यम् । उत्पत्त्यादीनामपावद्त्वेन शास्त्रार्थनियोगानवच्छेद-
कत्वात्तद्भेदकत्वानुपपत्तिः । तदेवं भाष्यकारेणैव शास्त्रभेदस्य लक्षणा-
र्थत्वनिराकरणात्प्राभाकराणां प्रधानप्रधानानीति भाष्यस्य शास्त्रभे-
दलक्षणार्थप्रतिपादनपरतया व्याख्यानमतिमूढतामापादयतीति अ-
लमनेन कर्मभेदस्य लक्षणार्थत्वे कथं प्रमाणलक्षणानन्तरसङ्गतिरि-
त्याशङ्क्य भाष्यकृदोक्तम् । एष एवाध्याय सम्बन्ध इति तत्र तत्र

प्रक्रमकर्तव्यमित्यनेन च हेतुहेतुमद्भावलक्षणसम्बन्धप्रतिपादनेन भे-
दलक्षणस्य चावसरप्रतिपादनाल्लक्षणान्तरावसरनिरासपरतया इदं
भाष्यं व्याचष्टे * न चान्यस्येति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादय-
ति * कुत इति * उपदेशो ज्ञात इत्यनुषङ्गः सर्वेषामुत्तरोत्तराध्या- ३३७
यानां पूर्वपूर्वापेक्षत्वं दर्शयितुं श्लोकानुक्तमपि प्रमाणलक्षणापेक्षत्वं
दर्शयति * प्राक् तावदिति * तत्रापीत्यादिना ऽपेक्षत इत्यन्तेन श्लोक-
व्याख्यानं तथावृत्तिप्रसङ्गानामुपदेशातिदेशसाधारण्ये ऽपि भूम्नोत्त-
रषट्कस्यातिदेशविषयत्वाभिधानं लक्षणान्तरावसरनिराकरणपरत्वे
कथं प्रस्तुताशङ्कानिराकरणमत आह * ततश्चेति * तदिहेत्यादि-
भाष्ये भेदस्य स्वतो वैलक्षण्याभावात् षड्विधत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य
व्याचष्टे * षड्विधइति * नामधेयक्रमस्त्वविवक्षित इत्याह * व-
क्ष्यमाणेति * शब्दान्तरादीनां भेदत्वाभावात्सामानाधिकरण्यानुप-
पत्तिमाशङ्क्य वैयधिकरण्येन व्याचष्टे * इतिकरण इति * शङ्का-
द्वयमप्यन्यथा परिहरति * अथ वेति * संज्ञायाः शब्दान्तरवदभि-
धानान्तरत्वेनाभिधेयान्तरोपस्थापकत्वात्संख्यायाश्च गुणत्वाविशेषा-
द्भेदोपादानमनर्थकमाशङ्क्याह * संज्ञाशब्दान्तरयोरिति * धा-
त्वन्तररूपं शब्दान्तरं भवितानुरञ्जकव्यापाररूपेण स्वार्थं व-
दत्स्वार्थानुरक्ताया भावनायाः धात्वर्थान्तरानुरक्तभावनातः
स्पष्टं भेदं बोधयति संज्ञा तु न स्वेन भावनानुरञ्जकव्यापार-
रूपेण धात्वर्थं वदति नाम्नां निष्पन्नरूपाभिधानस्वभाव-
त्वात्तथासौ धात्वर्थमात्रभेदे व्याप्रियते तद्भेदात्तु शब्दान्तरन्यायेन भा-
वनाभेदसिद्धिः । गुणश्च गुणान्तरावरुद्धे कर्मण्यसम्भवात्स्वविशिष्ट-
कर्मोत्पत्तिमाक्षिपन्नुत्पन्नस्योत्पत्त्यसम्भवात्कर्मान्तरेभ्यो भेदं बोध-
यति संख्या तु व्यासज्यवृत्तित्वेनैकनिष्ठत्वाभावात्संख्यान्तरावरुद्धे-
ष्वपि कर्मसु उपजनापायेनोपपत्तेः स्वविशिष्टकर्मोत्पत्तिमाक्षेप्तुमश-
क्नुवन्ती प्रमाणान्तरेण कर्मोत्पत्ताववधारितायामनेकत्वमात्रं बोध-
यतीति स्वरूपानभिधायित्वात्संज्ञाशब्दान्तरात्पृथक् व्यासज्यसम-
वायाच्च संख्या भिन्ना गुणान्तरादित्यस्मिन्वार्त्तिके वक्ष्यतइति भि-
न्नान्यभिन्नानि चेत्येतावतैव हेतुमत्तया वर्त्तिष्यमाणकथनसिद्धेः ष-
ड्विधकथनानर्थक्यमाशङ्क्य वक्ष्यमाणमित्यादिभाष्येण सङ्क्षेपप्रदर्श-
नपूर्वकस्य विस्तरवचनव्याख्यातुः प्रतिपादनसौकर्यं श्रोतुश्च प्रतिप-
त्तिसौकर्यं प्रयोजनमुक्तं तदिदं विदुषां लोके समासव्यासधारणमि-
ति न्यायेन स्पष्टत्वात् तदेतादित्येतदप्यनादिसमाख्याबलेन शास्त्रभे-
दलक्षणार्थत्वनिराकरणपरतया ऽतिस्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । यत्रोप-

क्रमोपसंहारपर्यालोचनया सर्वमेवैतन्निराकरणपरं व्याख्येयं हेतुहेतुमल्लक्षणो ह्यध्यायानां सम्बन्धः प्रसिद्धो न प्रासङ्गिको प्राधान्यापत्तेः। षड्विधत्वेन साध्यानुबन्धभेदाभ्यां द्वैविध्यमवान्तरविवक्षया त्रयोदशविधत्वं निराकृतं कर्मशब्देन शास्त्रविषयत्वं शब्दान्तरादिग्रहणेन साध्यादीनि । परोक्ताध्यायार्थनिरासेन स्वाभिमतार्थकथनस्य व्याख्यानतो ज्ञास्यमानत्वादानर्थक्यमाशङ्क्योत्तरभाष्यमिति ।न चोक्रमोपसंहारभाष्ययोः सत्यमन्यमर्थं पश्यामः । एतत्तात्पर्येणेति भाष्ये काका भेदमात्रतात्पर्याभिधानं बलाबलस्यापि वक्तव्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * सर्वदा चेति * न यत्रैकेन भेदो बोध्यते तत्रैवेतरेणेति भिन्नविषयत्वम्। उपोद्घातादिशब्दार्थं व्याचष्टे * तत्रेति * यत्प्रस्तुतादुपजायते तत्प्रसक्तानुप्रसक्तादीति योज्यम् । किं पुनरुपोद्घाताधिकरणमत आह * यथेति * अनुसरतीति कर्त्तरि घञं व्युत्पाद्य प्रकृतो यो ऽनुनिष्पाद्यपूर्वको भेदानुसारी कर्मभेदः तत्सिद्ध्यर्थमिति योज्यम्। धात्वर्थस्य हि फलभावनाकरणत्वे तद्भेदानुनिष्पादी फलापूर्वभेदः ।सिध्यति कारणभेदानुनिष्पादित्वात्कार्यभेदस्य नामार्थस्य तु करणत्वे तद्भेद एवापूर्वभेदापादकः स्यादित्याशयः प्रकृतानुनिष्पाद्यान्यथादर्शनाभावानुनिष्पादित्वमात्रेणापूर्वभेदस्यानादरणीयत्वम् । धर्मापेक्षाज्ञानार्थे चेह कर्मभेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्फलसाधनत्वेन कर्मणां धर्मत्वात्तस्य चापूर्वद्वारत्वादनुनिष्पादिनो ऽप्यपूर्वभेदस्य विवक्षोपपत्तेः। प्रकृतकर्मभेदविशेषणत्वाविरोधः किं भावशब्देभ्यो ऽपूर्वं किं द्रव्यगुणशब्देभ्य इति सन्देहभाष्यम्।अपूर्वस्य शब्दवाच्यत्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य फलपदसम्बन्धद्वारा भावशब्दानां द्रव्यगुणशब्दानां चापूर्वगमकताभिप्रेतेति भावः । अनेन च नामार्थस्य फलभावनाकरणत्वं धात्वर्थस्य वेत्याधिकरणार्थः सूचितः । करणभेदाभेदयोरपूर्वभेदाभेदहेतुत्वसूचनायानुगन्तव्यावित्युक्तं सर्वेषां फलपदसम्बन्धे कतरस्य सम्बन्ध इति चिन्तानुपपत्तेस्तत्सिद्ध्यर्थं प्रथमं तावदित्यादिभाष्येणैकस्य फलसम्बन्धः सर्वेषां चेति चिन्तान्तरं कुर्वतो ऽर्धस्याप्यस्य चिन्तान्तरस्य धर्मभेदाभेदफलत्वाल्लक्षणसङ्गतिरप्यस्तीति दर्शयितुं किंपदेन पदेन धर्म उच्यते उत सर्वैरेक इति । प्रथमं चिन्त्यतइत्युक्तम् । भेदस्य च पदार्थस्वरूपत्वात् प्रमाणलक्षणवद्भेदलक्षणस्यापि चोदनासूत्रप्रतिज्ञातधर्मस्वरूपव्युत्पादनार्थत्वात्तयैव प्रतिज्ञया सङ्गतिरिति सूचयितुम्* प्रथमे ऽध्याय इत्युक्तम् * नन्वेवं सति चोदनाशब्दस्य विधिप्रत्ययमात्रवाचित्वात्तत्पदेन पदेनेति चिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य * वाक्यमित्युक्तम् *

तदुपपादनार्थं विधेस्त्र्यंशभावनाविषयत्वं वक्तुम् * क्रियाया इ-
त्युक्तम् * तच्चोदनासूत्र एव द्रष्टव्यम्। व्याख्यातश्चोदनासूत्रमित्यनेन प्रमा-
णलक्षणवद्धेदलक्षणस्यापि चोदनासूत्रपरिकरत्वाभिधानात्किमाद्य-
पेक्षितैः पूर्णः समर्थप्रत्ययो विधावित्यनेन वाक्यस्य चोदनात्वाभि
धानात् स्पष्टमित्युपेक्ष्य वाक्यं चेति वाक्यवाक्यार्थसावयवत्वाभि-
धानस्य प्रकृतोपयोगमाह * यदेति * भाष्यार्थमजानानः शङ्कते *
अत्रापीति * वाक्यवाक्यार्थयोः सावयवत्वे ऽपि चोद्यं भवतीत्यर्थः। ३३८।१
धर्मस्य वाक्यरूपचोदनागम्यत्वेन वाक्यार्थत्वात्प्रतिपदमित्याशङ्का
न युक्ता वाक्यार्थस्य लक्ष्यमाणत्वाद्वाच्यत्वाभिधानं न युक्तमिति
चोद्यार्थः। एतदेव व्याचष्टे * यदि हीति * किं वाक्यार्थस्य धर्म-
त्वमभिप्रेत्येयमाशङ्का भाष्येण धर्मस्य पदार्थता उक्तेत्यभिमानाद्वा
तत्र पदार्थस्यैव श्रेयःसाधनत्वेन धर्मत्वात्र तावद्वाक्यार्थस्य धर्मता
युक्तेत्याह * तदुच्यतइति * धर्मस्य वाक्यार्थत्वे ऽपि वाक्यार्थस्य
धर्मत्वं नास्तीत्याशयः। न च भाष्येण धर्मस्य पदार्थतोक्तेत्याह * न
चात्रेति* श्रेयःसाधनत्वस्य फलपदसमभिव्याहारलभ्यत्वाद्वाक्यार्थत्वे
सति वाक्यार्थत्वप्रसिद्ध्युपपादनायोक्ते पदार्थस्य धर्मत्वे सर्वपदा-
नामेकवाक्याभावात्सर्वशब्दानर्थक्यमाशङ्क्येतरेत्युक्तम्। पदार्था-
न्तरानुपगृहीतस्यैकपदार्थस्यैव फलपदान्वयाधीना श्रेयःसाधनत्वाव-
गतिरित्याशयः। अत्रैव भाष्यं योजयति *तथा चेति* नन्वेवमपि पद-
द्वयमात्राधीनत्वाद्धर्मत्वावगतेर्बहुविषयसर्वशब्दानर्थक्यं द्रव्यादेरपि
फलवदुपकारित्वेन धर्मत्वात्तदभिधायिपदापेक्षत्वेन सर्वशब्दस्या-
र्थवत्त्वे सत्येकपदानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह *साक्षादिति* काम्यस्य
साधनानीत्यादौ अङ्गस्य धर्मसाधनत्वाभिधानेन धर्मत्वानभ्युपग-
माच्च धर्मानेकत्वापत्तिरित्याशयः। यथा श्रुतं त्वसमञ्जसमेव स्यादि-
त्याह *न त्विति* नन्वत्र किं पदेनेति भाष्यात्सर्वेषां धर्मत्वम् एक-
स्य वेति विचारः प्रतिभाति यदेकस्मादपूर्वम् इत्यस्माच्च सर्वेषां
वा ऽपूर्वसाधनत्वमेकस्य वेति[1] यथाहुः किमपि भावयेदिति ते
स्वर्गकामपदसम्बन्धात्स्वर्गं भावयेदिति ब्रूयुरिति सुप्योपोद्घाता-
धिकरणभाष्याच्च एकस्य फलसम्बन्धः सर्वेषां चेति तत्र किं प्रा-
धान्येन विचार्यमित्याशङ्क्याह * यद्येति * फलपदसम्बन्धावग-
म्यधर्मत्वफलत्वादपूर्वसाधनत्वस्य फलपदसम्बन्ध एव मूलत्वा-
त्प्राधान्येन विचार्य इत्यर्थः। किं तावदिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञामुपपादयितुं
व्याचष्टे * किं प्राप्तमिति * प्रतिज्ञासूचितामुपपत्तिं प्रश्नपूर्व-

---

१ वाक्येति १ पु॰ पा॰।

बहुवचनाभावे ऽपि नामार्थस्य तृतीयया व्रीह्यादिवन्निरपेक्षसाधनत्वावगमाद्धात्वर्थस्याप्यन्यसापेक्षस्य साधनत्वे सामर्थ्याभावात्समर्थः पदविधिरिति पदमात्रविधौ सामर्थ्याधीनत्वस्मृतेः प्रत्ययार्थान्वयानुपपत्तिप्रसङ्गान्नैरपेक्ष्यावगतेर्बहुवचनाभावे ऽपि पृथक्फलसाधनत्वावगतिः सम्भवतीत्यर्थः । समुच्चयस्तर्हि न सम्भवेदित्याशङ्क्य यथा सन्निणां प्रत्येकं साधनत्वशास्त्रवगमे ऽपि समुच्चयस्तथा नामधात्वर्थानामपीत्येतावता दृष्टान्ताभिधानम । नन्वत्र सन्निवद्बहुवचनाभावात्कथं समुच्चयावगतिरित्याशङ्क्य * फलेत्युक्तम् * न पुरोडाशादेः साहित्ये ऽपि फलानतिशयादगत्या विकल्पो ऽङ्गीकर्त्तव्यो तु प्रत्येकं साधनत्वे ऽपि समुच्चयेन फलभूयस्त्वस्य सारस्वमभिः वा कल्पयितुं शक्यत्वान्न विकल्पाङ्गीकरणं युक्तमिति तत्र पद नन्वेवं सति दर्शपूर्णमासवदेकशब्दोपादानाभावात्कथं संहत्यसाधनत्वपक्षसम्भावनेत्याशङ्क्याह * अथ वेति * अन्योन्यनैर्धर्म्यात्संहत्य साधनत्वायोगे ऽपि दर्शपूर्णमासत्रसाधनानां साहित्यान्निग्रशब्दोपादानाभावे ऽप्येकवाक्योपादानात्सम्भवतीत्यर्थः । सति वाक्यसमाप्तिसम्भावनार्थो ऽरुणादिदृष्टान्तः । विकल्पपक्षनामैकसम्भावयत्यथ वेति । दर्शपूर्णमासवदेकशब्दोपादानाभावेन स्तराणामर्थ्यादरुणादिवच्चान्योन्याकाङ्क्षाभावेन वस्तुसामर्थ्यादपि गतिरित्यानवगतेः । समुदाये प्रमाणाभावात्प्रत्येकं वाक्यसमाप्त्या द्वयमल्पः प्रतिभातीत्यर्थः * इति प्राप्तइति* सिद्धान्तभाष्यं प्रति पफल्पं इति सर्वेषां फलसाधनत्वे पूर्वपक्षिते तत्प्रतियोगित्वेनैकस्य वरसाधनत्वे ऽभिधातव्ये ऽपूर्वसाधनत्वाभिधानादयुक्तमाशङ्क्योपसाधयन् सिद्धान्तयति *अत्रेति* अदृष्टकल्पनागौरवापत्त्या सर्वेषां फलसाधनत्वं निराकर्तुमेवमुक्तमित्याशयः । सर्वेषां हि फलसाधनत्वे प्यभिहिते संहत्य पक्षे ऽपि उत्पत्त्यपूर्वभेदो ऽवश्याङ्गीकार्यः । विकल्पे ऽपि प्रत्येकमपूर्वकल्पना प्रसज्येतैव तत्र यद्येकस्य फलापूर्वसाधनत्वे नामार्थस्य धात्वर्थस्यानर्थक्यं स्यात्ततो ऽगत्या बहुदृष्टकल्पनापादकमपि सर्वेषां फलापूर्वसाधनत्वं कल्प्येत । न त्वेतदस्ति धात्वर्थस्य साधनत्वे नामार्थस्य धात्वर्थनिष्पादकत्वेन तादर्थ्योपपत्तेः नामार्थस्य चासाधनत्वे निराश्रयस्य तस्य साधनत्वायोगेनाश्रयतया धात्वर्थस्य नामार्थोपकारित्वोपपत्तेः । ततश्चादृष्टानुमानस्य प्रसङ्गो यस्यां कल्पनायां सालपीयसी भविष्यतीति भाष्यार्थो ऽनेन सूचितः। श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं फलसम्बन्धद्वारा ऽपूर्वसम्बन्धाभिधानात्पूर्वपक्षप्रतियोगित्वोपपत्तावप्युप-

क्रमानुरोधेनैकस्मादपूर्वमित्युपसंहर्तव्ये पूर्वैकयोपसंहारादयुक्तमाशङ्क्यैकस्मादित्यनेनैकस्य फलापूर्वसाधनतया उक्तस्य तस्माच्छब्देन परामर्शमभिप्रेत्यैकस्मात्फलसम्बन्धिनो ऽपूर्वमित्येवं व्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * भाष्यकृता तु सर्वेषां फलसम्बन्धे फलांशस्याविधेयत्वेन नामधात्वर्थविशिष्टफलभावनाविध्यनुपपत्तेर्नामधात्वर्थानामेकविशिष्टविधिप्रसूतार्थविधिविधेयत्वायोगाच्चद्वारीतव्यापारनानात्वेन वाक्यभेदापत्तेरेकस्यैव फलोद्देशेन विधेयत्वादेकमेवापूर्वं प्रमाणवदिति सूचनायापूर्वैक्यमुक्तम् । एवं च सर्वेषां फलसाधनत्वपक्षे प्रत्येकं विकल्पेनैव फलसाधनत्वापत्तेर्धर्मभेदात् सिद्धान्ते चाभेदात्साक्षादन्यस्याश्रितताया लक्षणसङ्गतिः सूचिता भवति । यस्त्वेकस्य फलवत्त्वे ऽन्यस्य तदुपकारित्वे वैरूप्याख्यो वाक्यभेदो ऽभिहितः तं परिहरति * न चेति * नामार्थस्य फलसम्बन्धे सोमेन यजेतेत्यादौ वैतत्परिहारायोगाद्भावार्थाधिकरणसिद्धान्तत्वाच्च पूर्वं नामधेयत्वस्य वक्तुमशक्तेरपरितोषात्स्वमतेनान्यथा परिहरति * अगत्या वेति * अदृष्टकल्पनातो लक्षणा ज्यायसीति सूचनायागत्येत्युक्तम् । इह नामार्थस्य फलसम्बन्धे यागवता द्रव्येणेति मत्वर्थलक्षणाधात्वर्थपक्षे तु द्रव्यवता यागेनेति मत्वर्थलक्षणाप्यत्र नास्तीति प्रौढ्या परिहारान्तरमाह * अर्थाक्षिप्तेति * धात्वर्थस्य करणत्वे कर्तृव्यापारव्याप्यत्वात्करणस्य यो ऽर्थात्करणत्वेनाक्षिप्तः कर्तृव्यापारव्याप्यत्वरूपः साध्यांशस्तद्द्वारेण धात्वर्थेरात्मनो निष्पाद्यत्वस्य नामार्थरूपकरणस्य ग्रहणसिद्धेः शब्दद्वयोपादेययोरुद्देश्यत्वविधेयत्वानुवादत्वगुणत्वप्रधानत्वरूपविरुद्धत्रिकद्वयपरस्याभावान्न वैरूप्यलक्षणो विरोधो भविष्यतीत्यर्थः । नामार्थस्य करणत्वे निर्व्यापारस्य तस्य करणत्वायोगाद्दात्मनः करणत्वसिद्ध्यै ऽर्थाक्षिप्तो यः कस्य चिद्व्यापारस्य साध्यत्वाख्यः सामान्यरूपो ऽशस्तद्द्वारेण नामार्थेरात्मीयस्वधात्वर्थोपात्तयागादिविशेषरूपसाध्यप्रदाणसिद्धेरित्यूहेन योज्यम् ॥ २ ॥ सर्वेषां फलसाधनत्वे फलस्य साधनत्वेनेति विचारायोगात्सिद्धार्थमेकस्य साधनत्वे साधिते पुनर्वोपोद्घातोपक्रमार्थं चहेति भाष्य तस्माच्छब्दपरामृष्टादेकस्मात्फलसम्बन्धिनो ऽपूर्वमित्येवं व्याचष्टे * एवमिति * अत्रापि भाष्यगतैकशब्दस्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनद्वयमविशेषेणेति पूर्वपक्षभाष्यादनियमपक्षो ऽप्यत्राभिप्रेत इति शङ्का स्यात्तन्निरासाय निर्धारणार्थो ऽत्रतरप्रत्ययः । ननु सर्वेषां फलसाधनत्वयोग्यतायामप्यनेकादृष्टकल्पनापरिहारायैकस्य साधनतोक्ता तस्य च पक्षद्वये ऽप्युपपत्तेरनियमो

ऽपि प्राप्नोतीत्याशङ्कामुपन्यासपूर्वकं निरस्यति * सर्वथेति * नन्व-
नियमे विकल्पापत्तेस्तस्य च पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन निरस्त-
त्वान्नेहानियमाशङ्का युक्तेत्याशङ्कानिराससूचनार्थः प्राप्तिशब्दः सर्वे-
षां फलसाधनत्वं वाक्यं बोधयतीति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षार्थः। प्रयोगे
तु विकल्पो योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन सिद्धः फलत्वेनोक्तः। इदानीं
तु वाक्येनैवानियमः प्रतिपाद्यतइति शङ्कानिरसनीयेत्याशयः। वि-
ध्यधीनत्वात्फलसाधनत्वस्य एकस्मिंश्च वाक्ये विधेयद्वयायोगेनैक-
विशिष्टस्येतरस्य विधेयत्वात् धात्वर्थस्य फलसम्बन्धे श्येनवता यागे-
नेति फलसम्बन्धिनो धात्वर्थस्य विशेष्यत्वरूपात्प्राधान्यात्फलसम्ब-
न्धिनश्च नामार्थस्य विशेषणत्वरूपादङ्गत्वान्नामार्थस्य तु फलसम्बन्धे
यागवता श्येनेनेति विपरीतविशेषणविशेष्यभावापत्तेरेकस्य चैकत्र
वाक्ये वचनव्यक्तिभेदप्रसङ्गेन विशेषणविशेष्यत्वाख्याङ्गप्रधानत्वा-
योगान्नानियमः शङ्कितुं युक्त इत्याशयः। श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * ३४०१२
अतो निर्द्धारणार्थो डतरप्रत्ययो युक्त इत्युपसंहरति * तस्मादिति *
कः पुनरिति भाष्येणाख्यातशब्दानां भावनावाचित्वव्युत्पादनार्थं
प्रश्नद्वयं कृतं तद्भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृत्याख्यातस्य भावनावा-
चित्वप्रसिद्धेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * कः पुनरिति * इह व्यु-
त्पाद्यमानभावनावाचित्वबलेन भावनाक्षेपादेव कर्तृप्रतीतिसिद्धेरा-
ख्यातस्य कर्तृवाचित्वं कर्त्रधिकरणे निपेत्स्यमानमपि असिद्धभावना-
वाचित्वावस्थायामुच्यमानं न विरुद्धत्वेनाशङ्कनीयं विशेष्यत्वेन वा
विशेषणत्वेन वा कर्तवाख्यातेनोच्यते न तु कथं विज्ञायनेति सूच-
यितुं कर्तुः प्रत्ययार्थत्वेनाप्राधान्याद्विशेष्यत्वे ऽभिहिते प्रत्ययार्थत्वो-
पपादनार्थं लः कर्मणि चेति सूत्रे चकारेण कर्त्तरिकृदित्यतः कर्त्त-
रीत्यनुकर्षणात्कर्त्तरि लकारोत्पत्तिरुक्ता । नन्वनेककारकानुरञ्जन-
सहत्वेन भावनायाः प्राधान्यदर्शनात्प्रत्ययार्थत्वं न्याय्यं न कर्तुरि-
त्याशङ्क्य फलभाक्त्वात्कर्तुः प्राधान्यं वक्तुम् * फलेत्युक्तम् *
ननु प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति
सामान्यस्मृतेर्भावप्रधानमाख्यातमिति विशेषस्मृत्या बाधाद्भावनाया
एव प्राधान्यात्प्रत्ययार्थता युक्तेत्याशङ्क्य * कथं चिद्वेत्युक्तम् * धा-
त्वर्थातिरिक्तायाः भावनायाः स्वरूपेणैव सिद्धायाः प्राधान्यप्रत्यया-
र्थत्वयोर्दूरोत्सारितत्वाद्धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयतइ-
ति च भावशब्दस्य स्वतन्त्रधात्वर्थवाचित्वस्मृतेर्विशेषस्मृतिबलेन प्र-
कृतिप्रत्ययार्थप्राधान्यविपर्ययमभ्युपगम्य कर्तृविशिष्टयागाद्यभिधानं
युक्तं न तु भावनाप्राधान्यपरेयं स्मृतिरित्याशयः । ननु कः पुन-

भाव इति भावनाक्षेपेणैव तद्वाचिशब्दाक्षेपसिद्धेः के भावशब्दा इति पुनराक्षेपो ऽयुक्त इत्याशङ्क्याह * सत्यामपीति * यदि कश्चिन्नाख्यातप्रत्ययशब्दादिप्रत्ययान्तधातुवाच्यस्य भावत्वाभ्युपगमेनार्थपर्यनुयोगं परिहरेत्तं प्रति श्येनेन यजेतेत्यादिषु एतदधिकरणोदाहरणभूतेषु वाक्येषु तादृग्भावशब्दाभावादन्य एव भावो भावशब्दाभ्याभिमत इतिप्रत्युत्तरसूचनायोभयप्रश्न इत्यर्थः । अलौकिकशब्दो वैयाकरणप्रसिद्धत्वाभिप्रायः । न केवलं भाव एवालौकिकः किं तु भावशब्दा अपीत्यपिशब्दार्थः यजतीत्युत्तरभाष्ये शब्दमात्रकथनादव्यापकमाशङ्क्य शब्दान्तरकथनेनार्थान्तरस्यापि सूचनाद्व्यापकत्वं दर्शयन् व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वैयाकरणाभिमतशुद्धधात्वर्थव्यतिरिक्तभावनारूपार्थवाचित्वोपपादनार्थं हेतुमति चेति णिचि एते भावीतीकारान्तयादृत्यवस्थये सति ऽरनिर्दिष्टेति णिलोपे भावशब्दव्युत्पत्तिनिरूपणेन च पुनर्भाव इति प्रश्ने निरस्ते के भावशब्दा इति प्रश्ननिरासाय भाष्यार्थस्य * चेत्युक्तम् * धात्वर्थातिरिक्तभावनाख्यभावाभ्युपगमेनोदाहृतानां तद्वाचित्वमकथयताङ्गार्थं मन्यत इति भाष्यं धात्वर्थयागादिवाचित्वे ऽपि आख्यातस्य भावनावाचित्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * एवं पुनरिति * भावनाया णिजन्तभवतिधातुमात्रवाचित्वाच्छब्दान्तरवाच्यत्वायोगे ऽभिहिते ननु यजत्यादिधात्वन्तरवाच्यत्वाभावे ऽप्याख्यातवाच्यत्वं

ति सिद्धान्तवचनव्यक्तिरयुक्ता प्रत्ययसम्बन्धानुग्रहात्तु भावनानुर-
ञ्जकस्यार्थवाचितया भावशब्दत्वे द्रव्यगुणशब्दानामपि पूर्वपक्षे प्र-
त्ययसम्बन्धस्य सर्वेषां भावार्थ इति चेदित्यत्र वक्ष्यमाणत्वा-
द्भावशब्दत्वापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं द्रव्यगुणशब्देभ्यो द्रव्य-
गुणप्रत्ययो न तु तेभ्यो भावना प्रतीयते तदर्थस्य भा-
वनानुरञ्जकत्वायोगादिति प्रत्ययशब्दस्य समासान्निष्कृष्य भा-
वनाशब्देनान्वये कर्मव्युत्पत्तिं चाङ्गीकृत्य भाष्यकृतोक्तम् । तत्र
के द्रव्यगुणाः के वा तच्छब्दा इति प्रश्नपूर्वकं तत्स्वरूपमनु-
क्त्वैव भावशब्दत्वशङ्कानिरासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * तद्व्यति-
रिक्तास्त्विति * आख्यातानां भावशब्दत्वे कथिते तद्व्यतिरिक्तानां
द्रव्यगुणशब्दत्वज्ञानसिद्धेः प्रश्नपूर्वकमनभिधानमित्यर्थः । उपलक्ष-
णार्थः पृष्ठशब्दः निपातोपसर्गाणामाख्यातव्यतिरेके ऽपि स्वतन्त्रा-
र्थानभिधायित्वेनेहाविवक्षितत्वान्न द्रव्यगुणशब्दत्वापत्तिः । द्रव्य-
गुणशब्दत्वेन च निष्पन्नार्थाभिधायित्वस्य विवक्षितत्वात्क्रियावाचि-
नां नाम्नां द्रव्यगुणशब्दत्वापत्तावप्यदोषः । किं तावदिति पूर्वप-

क्षसम्बन्धायोगाच्चापूर्वगमकत्वं स्याच्च त्वसावस्ति द्रव्यगुणशब्दे-
भ्यो ऽपि करणविभक्त्यन्तेभ्यः साध्याद्याकाङ्क्षोत्पत्तेरविशेषादित्ये-
व व्याख्यां सूचयन् पूर्वपक्षमाह * तत्रेति * यथैव भावशब्देभ्यो ३४१।१
भावार्थत्वात् भावनाकाङ्क्षोत्पत्तिस्तथैव द्रव्यगुणशब्देभ्यो ऽपि
करणार्थत्वादित्यविशेषपदव्याख्यासूचनार्थं करणार्थत्वेन फलपद-
सङ्गतौ योग्यत्वादित्युक्तम् । इतरथा निष्पन्नार्थाभिधायित्वेनैव यो-
ग्यत्वसिद्धेः करणार्थत्वस्य च धातावपि तुल्यत्वात्करणार्थत्वश-
ब्दो ऽनर्थकः स्यादिति । नन्वविशेषे सति कथं द्रव्यादिशब्दानामेव
फलपदसङ्गतिरित्याशङ्क्य निष्पन्नार्थाभिधायित्वलक्षणाभिधानमनेन
च भाष्येणाकाङ्क्षोत्पादकत्वलक्षणविशेषसदसद्भावसन्देहएव ना-
मार्थस्य फलभावनाकरणत्वे धात्वर्थस्य चेति सन्देहकारणमिति सू-
चितं भवति । अत एव सर्वेषां भावो ऽर्थ इति चेदित्यनेन सर्वेषां
साकाङ्क्षत्वाविशेषमाशङ्क्य येषामुत्पत्ताविति सूत्रद्वयेन विशेषो
वक्ष्यते । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * न साध्यान्तरमित्यनेन
धात्वर्थस्य विधिसामर्थ्यात्करणत्वावगतेः साध्यापेक्षायामपि असि-
द्धत्वेन तस्यापि साध्यत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायाच्च

साध्यान्वयोऽस्तीति सूचितम्। उच्यत इति सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * सूत्रशब्देन प्रतिपदाधिकरणसिद्धान्तस्योत्सूत्रत्वं सूचितम्। कीदृशेन सूत्रेण भाष्यकृतोत्तरं दीयत इत्यपेक्षिते सूत्रं योजयति * भावार्था इति * यच्छब्देन भावप्रधानमाख्यातमित्याख्यातशब्दानां भावनावाचित्वप्रसिद्धेस्तद्विषयोऽयं निर्देश इति सूचितम् । फलस्येति भाष्यात् क्रियाशब्दस्य फलनिष्पादनविषयत्वप्रतीतावपि भावशब्दानां फलनिष्पादनप्रत्यायकत्वाभिधानस्य यदेकमपूर्वं तदा सन्देहः । किं भावशब्देभ्य इति सन्देहभाष्याद्भावशब्देभ्योऽपूर्वमिति सिद्धान्तवचनव्यस्तत्वर्थत्वावगतेस्तद्धेतुत्वसूचनार्थमपूर्वमित्यागतिरित्युक्तम् । एव ह्यर्थो विधीयत इत्युक्ते कोऽसावित्यपेक्षायाम् * कुर्यादित्युक्तम् * आख्यातपदानां फलपदान्वये धात्वर्थस्य फलभावनाकरणत्वं सिद्धान्त्यभिमतं सिद्ध्यतीति प्रदर्शनार्थम् * यजिनेत्युक्तम् * (फलसाधनविधिमात्रेण भावशब्दानामपूर्वगमकत्वासिद्धेस्तैरित्यध्याहृतम् भावशब्दानामेव फलपदान्वयो न द्रव्यगुणशब्दानामित्याशयः।[1]) ननु भावशब्दानां फलसाधनविधायकत्वस्यापूर्वगमकत्वे कथं हेतुत्वेत्याशङ्क्याह * फलेति * ननु भावशब्दानामेव फलपदान्वयो न द्रव्यगुणशब्दानामित्येतदेव कथमवगम्यत इत्याशङ्क्याह * सम्बन्धश्चेति * द्रव्यगुणशब्देभ्यः करणार्थत्वेन क्रियामात्राकाङ्क्षोत्पत्तावपि कारकाणां क्रियान्वयनिरपेक्षान्योन्यान्वयायोगेन साध्यानाकाङ्क्षत्वात्तदभावे चेतिकर्तव्यतान्वयानुपपत्तेः भावशब्दवत् सर्वपदार्थान्वयः स्यादित्याकाङ्क्षा नोत्पद्यत इति सूचयितुम् * प्रसर्पन्तीत्युक्तम् * दृश्यत इत्यनेन प्रतीतिसाक्षिकतोक्ता अतो भावशब्दानां फलपदान्वयेन फलसाधनविधायकत्वादपूर्वगमकतेति सूत्रयोजनामुपसंहरति * तस्मादिति * क्रियाशब्दव्याख्यानार्थो भावनाशब्दः । न चात्र धात्वर्थस्य फलभावनाकरणत्वं तद्भेदानुनिष्पाद्यपूर्वभेदसिद्ध्यर्थं वाच्यम्। तच्च भावनावाचिनः प्रत्ययस्य फलपदान्वये ऽपि करणाकाङ्क्षायां सिद्धत्वेन योग्यत्वात्पदान्तरोपात्तस्यापि सामार्थ्यस्यैव करणत्वापत्तेर्न सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह * तत्र चेति * योग्यत्वं नाम लिङ्गं तच्चैकपदोपादाननिमित्तप्रत्यासत्तिलक्षणया श्रुत्या बाध्यत इति भावः । स्वकारकनिष्पादितस्य धात्वर्थस्यापि योग्यतास्तीति सूचनार्थं प्रकारः । सिद्धे च धात्वर्थस्य करणत्वे तदन्यथानुपपत्तिकल्प्यस्यैवापूर्वस्य तद्भेदानुनिष्पादी भेदः सिद्ध्यतीति सूचयन्नाह * अत इति * भाष्यं वा-

१ नर्थं पा० १ पु० ना० ।

नेनैव व्याख्यातम् । भावशब्देभ्यः फलक्रियाप्रतीयतइति भावशब्दानां फलपदान्वये ऽभिहिते कुतो भावशब्दानामन्वय इति पृष्टे ऽनन्वयाकाङ्क्षभावनावाचित्वादित्युक्त्वा यआहुरित्यनेन किमपीति भाव्याकाङ्क्षाप्रदर्शनपूर्वकमेवदेवोपपादनव्याख्यातस्य भावनावाचिनः फलपदान्वये ऽपि करणाकाङ्क्षायां नामार्थस्यापि करणत्वोपपत्तेः कथं धात्वर्थस्य करणत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य ते चेत्यनेन धात्वर्थानुरक्तभावनावाचितया धात्वर्थसम्बद्धानां स्वर्गोत्पादनाभिधायित्वात्प्रत्यासत्तेर्धात्वर्थस्यैव करणत्वावगतिरिति कर्मशब्दा इति एतत्सूत्रावयवसूचिते ऽर्थे ऽभिहिते नन्वेकप्रत्ययोपादानश्रुत्या धात्वर्थनिरपेक्षायाः भावनाया विध्यन्वयात्स्वर्गादिपुरुषार्थफलत्वे ऽवगते करणाकाङ्क्षायामपि निष्पन्नत्वेनायोग्यत्वात्प्रत्यासन्नमपि धात्वर्थं भाव्यांशवत्करणांशादपि प्रच्याव्य नामार्थेनैवान्वयावगमात्कुतो धात्वर्थे सम्बन्ध इति पृष्टे एव हीति सूत्रावयवेन प्रकृतिप्रत्यययौर्वापर्यनियमाच्छुद्धभावनानवगतेरनुष्ठानाशक्तेश्च धात्वर्थानुरक्ताया एव फलोद्देशेन विधीयमानत्वाद्विधिगम्यत्वाच्च करणत्वस्य केन भावयेत्स्वर्गमित्यपेक्षायां यागादिनैवान्वयो युक्त इत्युत्तरे दत्ते धात्वर्थकरणत्वाभिधानफलं भावनाशब्दानामपूर्वगमकत्वं यस्य चेत्यादिनोक्तमिति अपूर्वंभावनागम्यतइति भावनाशब्देन निष्पत्त्युत्पत्तिशब्दयोः प्रयोज्यव्यापारवाचिनोरपि प्रयोजकव्यापारलक्षणार्थत्वं सूचितम् । अन्यथानुपपत्तिशब्देन तेनापूर्वं कृत्वा नान्यथेति भाष्येणापूर्वस्यार्थापत्तिगम्यता पराभिमतलिङादिवाच्यत्वनिरासायोक्तेति सूचितं तथा च ननु कश्चिच्छब्दः साक्षादपूर्वस्य वाचको ऽस्तीत्युक्तं । लिङादिव्यतिरिक्तशब्दाभिप्रायत्वे तु कश्चिच्छब्दो ऽसमञ्जसः स्यात् ।अपूर्वशब्दस्याप्यनुष्ठानात्पूर्वं न जायत इत्यवयवव्युत्पत्त्या प्रवृत्तेर्न वाचकतास्तीत्यविरोधः। •

अतो लिङादिवाच्यत्वमपूर्वस्य वदन्तिये ।
एतद्भाष्यविरोधस्तैः परिहर्त्तुं न शक्यते ॥

एवं सूत्रयोजनापूर्वकं सङ्क्षेपेण भाष्यं व्याख्यायाख्यातस्य भावनावाचित्वमाक्षिपति * कथं पुनरिति * यद्यपि प्रत्ययवाचित्ववद्यज्यादिवाच्यत्वमप्याक्षेप्तुरनिष्टं तथापि प्रत्ययमात्रवाच्यत्वासिद्धान्तसूचनार्थं यागादिना स्वर्गकाम इति करणांशवाचित्वेन यज्यादीन्धातून्पृथक्कृत्य प्रत्ययमात्रवाच्यो भावनारूपो ऽर्थो यो ऽभ्युपगम्यते * स कथं लभ्यतइति * अनुवादपूर्वकमाक्षेपः कृतः । एवकारेण धातुवाच्यत्व-

निराससिद्धावपि धातुप्रत्ययसमुदायवाच्यत्वनिरासार्थः केवलशब्दः। ये तु भावनारूपो ऽर्थो ऽङ्गीक्रियमाणो धातोः स्वार्थाभिधानोपक्षीणशक्तित्वात्प्रत्ययवाच्यो ऽङ्गीकार्यः। स च न सम्भवतीति भावनासद्भावाक्षेपार्थत्वेनेमं ग्रन्थं व्याचक्षते तेषामभिदध्युः *स्वशक्त्या हीति* वाच्यत्वाक्षेपोपपादनार्थः सिद्धकर्तृक्रियावाचिनीत्यादिस्तस्मात्प्रत्ययार्थ एव भावनेत्युपपन्नमित्यन्तश्च वाच्यत्वसमर्थनार्थः। सर्वो ऽयं ग्रन्थो ऽन्यपरत्वापत्तेरसमञ्जस एव स्यात्। न चाख्यातवाच्यत्वासम्भवमात्रेण वस्त्वभावो भवति घटादिवन्नामवाच्यत्वोपपत्तेः। उत्पादनमेव च प्रयत्नानुष्ठानाद्यपरपर्यायं भावनाशब्देनाभिप्रेतम्। तच्च सर्वलोकप्रसिद्धत्वान्नापह्नोतुं शक्यम्। धात्वर्थमात्रातिरेके तु विप्रतिपत्तिः तत्र चानतिरेके ऽपि धातुना धात्वर्थस्वरूपमभिधाय तत्सैंधान्योत्पादानुकूलव्यापाररूपभावनाप्रत्ययेनोच्यत इति वक्तुं शक्यत्वाच्च धात्वर्थातिरेकाक्षेपार्थत्वं वाच्यत्वाक्षेपस्य युक्तम्। भावनायां तु धात्वर्थस्य करणत्वसिद्ध्यर्थम्। ननु च यदि प्रयोजकव्यापारो भावनेष्यते इत्यादिना शङ्कापूर्वकं धात्वर्थातिरेको वक्ष्यते अत एव प्रत्ययार्थस्य भावस्य वाच्यता तत्र चिन्तितेत्याकृत्यधिकरणो ऽभिहितम्। वाच्यत्वाक्षेपं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति *कुत इति* आख्यातप्रत्ययमात्रस्य भावनावाचित्वाक्षेपे ऽप्युदाहरणभूतविधिवाक्यगताख्याताभिप्रायेण * विधिमात्रमित्युक्तम् * कर्तृसंख्योपग्रहविशेषाभिधाने ऽपि भावनाभिधाननिरासार्थो मात्रशब्दः। धातुप्रत्यययोः शब्दयोगिन्याख्याते धात्वंशस्य करणांशवाचित्वाभ्युपगमात्प्रत्ययस्यापि भावनावाचित्वासम्भवे ऽनभिधेयताक्षेप्तुरभिमता सिद्ध्यतीति सूचयितुम् * केनेत्युक्तम् * नन्वाख्यातप्रत्ययस्यानेकार्थत्वाद्द्विधाभिधायित्वे ऽप्यविरुद्धं भावनाभिधायित्वमित्याशङ्क्य * स्वशक्त्येत्युक्तम् * स्वप्रत्ययार्थमात्रे प्रत्ययस्य शक्तेर्भावयतिधातुवाच्यभावनाभिधायित्वं न सम्भवतीत्याशयः। नन्वेवमपि धात्वंशेनाभिधानोपपत्तेः केनांशेनेत्यनभिधेयत्वाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * न चेति * यजादिधातूनामण्यन्तधात्वर्थाभिधानव्यापृतत्वात् ण्यन्तभावयतिधात्वर्थाभिधायिता न युक्तेत्यर्थः। नन्वाख्यातश्रवणानन्तरं भावनाप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या तत्रापि शक्तिः कल्पनीयेत्याशङ्क्याह * अत इति * नास्माभिः प्रतीयमानाया अपि भावनाया युक्त्या वाच्यत्वं निरस्यते किं त्वप्रतीयमानत्वादेव स्वपक्षानुरागेणाप्रतीयमानायामपि प्रतीत्यारोपवादिनं प्रति युक्तमुपन्यास इत्याशयः। यतो लिङादयो धातवो वा न भावनां प्रतिपादयन्ति न भा-

यनाप्रतिपत्तिं जनयन्ति न तेभ्यो भावनाप्रतिपत्तिर्जायते अतः शा-
ब्दजनितप्रतीतिरहितमेवेदमारोप्यतइत्यर्थः । ननु लिङादीनां धा-
त्वन्तरार्थवाचित्वायोगे ऽपि करोतिभावयतिभ्यां विवरणदर्शनात्त-
त्पर्यायत्वावगतेस्तदर्थवाचिता युक्तेत्याशङ्क्याह * किं चेति * पि-
कादिशब्दान्तरस्य यो ऽर्थः कोकिलादिपर्यायैर्व्याख्यायते तस्मिन्नर्थे
न स पर्यायस्तेन शब्दान्तरेण सह प्रयुज्यते किं तु केवलस्ततश्च प-
र्यायत्वस्य सहाप्रयोज्यत्वेन व्याप्तेराख्याते करोतिभावयतिभ्यां स-
हाप्रयोज्यत्वव्यावृत्त्या तत्पर्यायत्वव्यावृत्तिरित्याशयः । श्लोकं व्या-
चष्टे * तद्यथेति * ननु करोतिभावयतिमात्रेणाख्यातार्थकथन-
सिद्धावपि केवलधातुप्रयोगायोगात्तदनुग्रहार्थं प्रत्ययः प्रयुज्यमानो
न दोषमावहतीत्याशङ्क्याह * न हीति * प्रत्ययसहितकरोतिभा- ३४२।१
वयतिप्रयोगे सति वा करोतिना भावयतिना वा यजत्यादिपदप्रत्या-
ख्या क्रिया व्याख्यायते सा यथा धात्वर्थस्य यागेनेति पृथगुपादाना-
त्तद्वाच्या न सम्भवति तथा पर्याययोः सह प्रयोगायोगेनाख्यातधा-
त्वर्थयस्याप्यसम्भवो वा विशेषाद्व्याख्यान्यथानुपपत्त्या चैकेनांशेन
वाच्येत्यवगतावपि किं यजत्यादिधात्वंशेन प्रत्याख्याख्यातांशेन वेति
विवेकज्ञानाश्चार्थकथनं सिद्ध्येदिति भावः । नन्वेवं सति प्रत्ययो
न प्रयुज्यतामित्याशङ्क्याह * अत्र त्विति * केवलधातुप्रयोगाद्-
र्थं प्रत्ययः प्रयोज्य इति भावः । करोतिभावयतिपरप्रत्ययप्रयोगे
च सति तेनैव यजिपरप्रत्ययार्थोपादानात्करोतिभावयत्योस्तदर्थकथ-
नार्थत्वानुपपत्तेरानर्थक्यं स्यादित्याह * अनश्चेति * अधिकस्या-
वापः प्रक्षेपो ऽस्यास्तीति बहुव्रीह्यर्थः । नन्वधिकावापो ऽपि विश्व-
जिदादिवाक्ये स्वर्गकामादिपदावापवन्न दोषमावहतीत्याशङ्कानिरा-
सं सूचयन्नुपसंहरति * तस्मादिति * आनर्थक्येन वेदानुमत-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
ऽवगम्यतइत्युक्ते भवत्यादिपराख्यातप्रत्यये करोत्यर्थसामानाधिक-
रण्याभावात्करोत्यर्थवाचित्वं न सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य * सिद्धेरयु-
क्तम् * आक्षेपवाद्यसिद्धमपि आख्यातप्रत्ययस्य क्रियावाचित्वं स्व-
सिद्धान्तसिद्धमङ्गीकृत्य नाख्यातमात्रस्य करोत्यर्थवाचित्वं ब्रूमः किं
तु करोतिसामानाधिकरण्यवतामेवाख्यातानामिति ख्यापनाय सिद्ध-
कर्तृक्रियावाचित्वमुपलक्षणं कृतम् । यद्वा ये धात्वर्थस्य स्वरूपेण धा-
तुनाभिहितस्यापि निष्पाद्यत्वलक्षणक्रियारूपेण प्रमाप्रत्ययवाच्यत्वं-

अङ्गीकृत्य मीमांसकाभिमतधात्वर्थातिरिक्तभाव्यनिष्ठभावनावाचि-
त्वं प्रत्ययस्य नेच्छन्ति तान्प्रति भावनावाचित्वं साधयितुं करोत्य-
र्थवाचितानेन साध्यत इत्यदोषः । नन्वसिद्धकर्तृविषयेऽस्त्यादिपदे-
ष्वाख्यातेषु करोतिसामानाधिकरण्याभावेन करोत्यर्थक्रियावाचि-
त्वाभावात्तद्व्यावृत्त्यर्थं सिद्धविशेषणं व्यर्थमित्याशङ्क्य भाव्यनिष्ठ-
भावनारूपकरोतिवाच्यक्रियावाचित्वाभावेऽपि कर्त्रात्मलाभरूप-
क्रियावाचित्वसद्भावाद्विशेषणसाफल्यं दर्शयितुं सिद्धासिद्धकर्तृ-
क्रियावाचीन्याख्यातानि विविनक्ति *इहेति* भवतेर्जन्माख्याद्भाव-
विकारवाचित्वात्तत्परा तिङ्विभक्तिर्जायमानस्य कर्तुर्जन्मोत्पत्त्या-
द्यपरपर्यायात्मलाभमात्ररूपं व्यापारं प्रतिपादयन्ति । अस्तिविद्यत्योस्तु
द्वितीयभावविकारवाचित्वात्तत्परा सत्ता प्रतिपद्यमानस्य कर्तुः
स्वसत्ताख्यात्मलाभमात्ररूपमित्यर्थः । अन्यात्मलाभविषयस्यैव व्या-
पारस्य करोत्यर्थत्वात्तस्य चास्त्यादिपरया विभक्त्यानभिधानात्करो-
त्यर्थक्रियावाचित्वाभावेऽप्यात्मलाभस्यानिष्पन्नरूपत्वेन व्यापारश-
ब्दवाच्यत्वाद्व्यापारस्य क्रियात्वप्रसिद्धेर्व्यापाराख्यक्रियावाचित्व-
स्य सर्वाख्यातेषु भावात्तद्वर्जनाद्विशेषणमित्यर्थः । ननु द्रव्यव्यतिरेके-
ण व्यापारस्यानुपलब्धेरभावाच्च वाच्यत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह *
द्रव्यमेव चेति * जातिगुणयोः क्रियाया अपि द्रव्यादत्यन्तव्यतिरे-
काभावाच्च व्यतिरेकानुपलम्भमात्रेणाभावो भवतीति सूचयितुम् *
द्रव्यमेवेत्युक्तम् * ननु द्रव्यस्य व्यापारशब्दवाच्यत्वे सर्वदा घटो
भवति देवदत्तः पचतीति प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्य प्रचलितमपगत-
मात्मनस्तत्त्वमौदासीन्यस्वरूपं यस्येति द्रव्यगतस्यावस्थाविशेषस्य
व्यापारशब्दवाच्यत्वं सूचितम् । नन्वेवं सति गमनाद्यवस्थाविशेष-
स्यापि व्यापारत्वं स्यादित्याशङ्क्य विप्रकर्षिणो विशिनष्टि ऽनवस्थ स्या-
मन्तरयादेवानुपसंहृतः स्व आत्मीयो भावो धर्मो यस्येति अव-
स्थान्तरव्यावृत्त्यर्थं व्यापारावस्थाया विप्रकर्षिणीत्व विशेषणम् । नन्वेवं
सत्यवयविरूपस्याप्यनेकावयवव्यासक्तत्वेनैव सानुपसंहृतत्वाद्व्याप-
रत्वं स्यादित्याशङ्क्य तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियावयवानां दर्शितक्रमेणानेक-
क्षणव्यासक्तत्वाभावेऽपि ।

यदा स्वावयवपरिस्पन्दात्प्रभृत्या फलागमात् ।
क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्तते तदा ॥

अनेकफलसाधनानेकक्रियावयवसमूहस्यैव क्रियात्वाभि-
धानात्तस्याः पूर्वापरानेकक्षणव्यासक्तत्वरूपं पूर्वापरीभूतत्वं वि-
शेषणम् । अवयविनस्त्वनेकावयवव्यासक्तत्वेऽपि युगपद् बुद्ध-

नानेकक्षणव्यासक्तताऽस्तीति भावः । नन्वेवं सत्यनेकक्षणवर्त्तित्वेन क्रियाया द्रव्यतुल्यत्वात्कथं द्रव्याद्भेदाध्यवसाय इत्याशङ्क्य पूर्वौदासीन्यावस्थात प्रच्युतं परमौदासीन्यावस्थामप्राप्तमिति पूर्वापरावस्थयोरनुवृत्ता द्रव्याद्व्यावृत्तरूपाभिधानेन भेदो दर्शितः । नन्वस्तु नाम द्रव्यस्यैवंविधावस्थाविशेषस्तस्य तु व्यापारशब्दवाच्यत्वे किं निमित्तमित्याशङ्क्य फलोत्पादानुकूलत्वस्य निमित्तत्वसूचनार्थम् * विशिष्टेत्युक्तम् * यद्वा ननु घटो भवतीत्यादौ घटस्य वा कर्तृत्वं विवक्षितं मृत्पिण्डस्य वा । तत्र घटस्यासिद्धसत्ताकत्वेन व्यापाराश्रयत्वायोगान्मृत्पिण्डस्य च सिद्धत्वेन कर्त्रात्मलाभाख्यव्यापाराश्रयत्वायोगान्नोभयथापि सम्भवतीत्याशङ्क्येदमुक्तम् । घटोत्पत्तेः प्रागपि घटविषयायाः मृत्पिण्डाश्रितायाः शक्तेः कार्यकारणनियमान्यथानुपपत्तिकल्पितायाः सद्भावात्स्वरूपेण चाविद्यमानस्यापि शक्तिसद्भावमात्रेणातीतानागतभावादौ कारकत्वदर्शनात्कर्तृत्वोपपत्तेः समवायिकारणाच्च कार्यस्यात्यन्तभेदाभावान्मृत्पिण्डात्मना व्यापाराश्रयत्वोपपत्तेर्घटात्मना चासिद्धत्वोपपत्तेरुभयथाप्यविरोध इत्याशयः । नन्वस्य सिद्धासिद्धकर्त्राश्रितत्वे तस्यैव करोत्यर्थत्वाद्भवत्यादावपि करोतिसामानाधिकरण्यापत्तिः सिद्धकर्तृमात्राश्रितत्वे त्वस्त्यादिपराया विभक्तेर्व्यापारप्रतिपादकत्वाभिधानं न युज्येतेत्याशङ्क्यासिद्धकर्त्राश्रितस्य व्यापारस्य करोत्यर्थत्वाभावं दर्शयितुमाश्रयं तावद्विविनक्ति *तत्रेति* अन्योत्पादानुकूलस्यैव व्यापारस्य करोत्यर्थं वक्तुमेवकारः । अन्यात्मलाभफलकस्य हि व्यापारस्य कर्त्ता करोतीति व्यपदिश्यते अस्त्या परात्मप्रयोगे च कर्तुरेवात्मलाभाख्यव्यापारावस्थात्वप्रतीतेरन्यात्मलाभफलकव्यापारायोगान्न करोतिव्यपदेशता युक्तेत्याशयः । एवंशब्दात्प्रकृतव्यापारमात्रपरामर्शावगमे ऽपि सिद्धे कर्त्तर्यन्यस्यैवमवस्थात्वाभिधानेन तस्यासिद्धकर्तृविषयत्वावसायात्तस्य चात्मलाभातिरिक्तव्यापाराभावात्तत्परत्वव्याख्यानमसिद्धे कर्त्तरि तस्यैव व्यापारत्वं प्रतीयते सिद्धे त्वन्यो ऽपीत्यपिशब्दाध्याहारेण व्याख्याने व्यापारमात्रपरामर्शे ऽप्यदोषः । अन्यस्यात्मलाभाख्यं व्यापारं प्रति कर्तृत्वे ऽपि सिद्धकर्तृत्वस्य करोतिप्रयोगविषयत्वात्तत्र चासिद्धस्य कर्तृत्वाप्रतीतेः कर्त्तुरन्यत्वमविरुद्धं ततश्चासिद्धे कर्त्तर्यन्यात्मलाभफलाभावेन तद्व्यापारस्य करोत्यर्थत्वायोगात् सिद्धकर्त्तुर्व्यापारस्य त्वन्यात्मलाभफलत्वात्करोत्यर्थत्वोपपत्तेर्व्यवस्था युक्तेत्याह * तद्विति * तस्मादित्यर्थे तदित्यव्ययम् । सिद्धकर्त्राश्रितस्यैव व्यापारस्य करोतिवाच्यत्वं ना-

सिद्धकर्माश्रितस्येत्येतदेव करोतिसामानाधिकरण्यव्यवस्थयोपपादयति * तथा चेति * नन्वाख्यातकरोत्योर्द्वयोरप्याकृत्यधिकरणन्यायेन सामान्यवाचित्वात्पर्यायत्वापत्तेः सामानाधिकरण्यं न युक्तमित्याशङ्क्य * सामान्येत्युक्तम् * सामान्यवाचिनो ऽप्याख्यातस्य प्रकृत्यर्थोपधानेन विशेषपरत्वात्को राजा यातीति शुद्धसामान्यवाचिनो राजशब्दस्येव पाञ्चालराजशब्देन पाञ्चालविशेषोपहितराजसामान्यवाचिना सामानाधिकरण्यं युक्तमित्याशयः। यथाहुः मण्डनमिश्राः भेदोपहितसामान्यवचने ऽप्यपृथक् श्रुतिरिति। श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु लब्धात्मककर्तृव्यापारवाचिनामाख्यातानां करोतिसामानाधिकरण्यात्करोत्यर्थत्वे ऽपि भावयत्यर्थभावनावाचित्वं कथमित्याशङ्क्य भावनावाचित्वोपपादनार्थं करोतिभावयत्योस्तुल्यार्थत्वमुपपादयितुं भावयतिवत् करोतेरपि भवत्यर्थकर्तृकर्मनिष्ठत्वं दर्शयन्कर्मनिष्ठतामेव तावदाह*तत्र चेति* उपसर्जनत्वेनाप्यनन्तरनिर्दिष्टस्य करोत्यर्थस्य योग्यतया तच्छब्देन परा-
१४३।१ मर्शात्तत्र करोत्यर्थ इत्यर्थः। एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति*ननु कर्मनिष्ठत्वे ऽपि ग्रामं गच्छतीतिवद्भवत्यर्थकर्मकर्तृनिष्ठत्वाभावात्कथं भावयतिना तुल्यार्थतेत्याशङ्क्य करोत्यर्थं प्रति भवत्यर्थकर्तुरेव कर्मतेत्याह * भवत्यर्थस्येति * करोतेरर्थस्येत्यर्थव्यतिरेकजनिता षष्ठी यजतिस्त्रियत्यादिवद्धात्वर्थपरो वायं धातुनिर्देशः श्लोकपूर्वार्द्धं व्याचष्टे * करोतेरिति * उत्तरार्द्धं व्याख्यातुं कर्मणः प्रधानक्रियातिरिक्तावान्तरक्रियाकर्तृत्वापेक्षां तावदाह * सर्वेति * नन्ववान्तरक्रियापेक्षायामपि भवनक्रियापेक्षायाः प्रधानक्रियान्तरेष्वदर्शनात्कथमत्र तदपेक्षेत्याशङ्क्याह * प्रतिक्रियं चेति* अन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति * तथा हीति * व्यतिरेकाभिधानसूचितान्वयदर्शनपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे * य एवेति * स्वयं विशीर्णे बीजे अङ्कुरस्य प्रवृत्त्योत्पत्त्याख्यभवनस्य जलावसेकारोपणादिनोत्पादनात्प्रयुक्तिदर्शनात्प्रवृत्तभवनः प्रयुज्यत इत्युक्ते ननु प्रवृत्त्यर्थत्वात्प्रयुक्तेः प्रवृत्तस्यानर्थक्यापत्तेः प्रयुक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य * सम्भावितभवनो वेत्युक्तम् * मृदादाविव घटादिसर्गः सम्भावितभवन एव प्रयुज्यते स्वयं विशीर्णबीजाङ्कुरस्यापि वृक्षादिरूपेणाप्रवृत्तोत्पत्तेरेव जलावसेकादिनोत्पादनादित्याशयः। ननु सिद्धस्यापि पाकादेः करोत्यर्थकर्मत्वदर्शनाद्व्यतिरेको व्यभिचरतीत्याशङ्क्याह * यत्रापीति * ननूत्पूर्वस्य करोतेरुपकारप्रयुक्तहिंसात्मकसूचनाख्ये गन्धने अपपूर्वस्य च भर्त्सनाख्ये ऽवक्षेपणे प्रपूर्वस्य चानुवृत्त्याख्यसेवने प्रक-

र्यकथनाख्यप्रकथने धर्मादार्थविनियोगाख्योपयोगे उपपूर्वस्य साहसि-
ककर्माख्यसाहसिक्ये उपपूर्वस्य सतो गुणान्तराधानाख्ये प्रतियत्ने प्र-
योगाद् गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु
कृञ इतिस्मृतेश्चानेकार्थत्वेनोत्पादनार्थत्वनियमाभावात्कथमुत्पत्त्या-
श्रयभवनकर्तृकर्मनिष्ठत्वनियम इत्याशङ्क्याह * सत्यपि चेति *
नियमाभावे ऽपि या यदोत्पादनार्थत्वं तदोत्पाद्यमानकर्मनिष्ठत्वं
भविष्यतीत्याह * अथ चेति * करोत्यर्थकर्मणो भवनक्रियापेक्षा-
मुपपादितामुपसंहरति * तेनेति * लब्धायां च भवनक्रियायां
तत्कर्तृकर्मनिष्ठत्वं करोत्यर्थस्य सिद्धं भवतीति तावच्छब्देन सूचि-
तम्। नन्वेवं करोतेर्भावयतिवद्भवत्यर्थकर्तृकर्मनिष्ठत्वे ऽपि णिजन्त-
त्वाभावेन प्रयोजकव्यापारवाचित्वायोगात्कथं भावयतिना तुल्या-
र्थतेत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * करोत्यर्थस्य भावयत्यर्थत्वोपपाद-
नाय प्रयोजकव्यापारत्वप्रतिपादनार्थं तत्कर्तुः प्रयोजकत्वाभिधानं
प्रयोज्यं विना प्रयोजकत्वायोगात्तत्सिद्ध्यर्थं प्रयोज्यत्वाभिधानम्। ननु
णिच्प्रत्ययरहितस्य धातोः प्रयोजकव्यापारवाचित्वे करोतिवद्भवते-
रपि तद्वाचित्वापत्तेर्भावयतीति णिच्प्रत्ययो ऽनर्थकः स्यात्प्रयोज्य-
व्यापारवाचित्वे वा भवतिवत्करोतेरपि तद्वाचित्वापत्तेः प्रयोजक-
व्यापारवाचित्वं न स्यादित्याशङ्क्याह * भवतीति * णिच्प्रत्यय-
रहितत्वाविशेषे ऽपि यथा विक्लिद्यते प्रयोज्यतण्डुलव्यापारवाचित्वं
पचतेस्तु प्रयोजकदेवदत्तव्यापारवाचित्वं वृद्धव्यवहारान्नियतं तथा
तयोरपीत्यर्थः। ननु प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोः परस्परापेक्षत्वा-
त्कथमनयोः प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारमात्रवाचितेत्याशङ्क्याह * तत्र
चेति * प्रयोज्यव्यापारानपेक्षप्रयोजकव्यापारयोगादेवकारोक्ता-
तन्मात्रे विवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य प्रयोज्यव्यापारस्यान्यतो ऽवगति-
सिद्धेः पारिशेष्यात्प्रयोजकव्यापारमात्रविवक्षोपपन्नेति केवलमित्य-
नेन तु पारिशेष्यवाचिना क्रियाविशेषणेनोक्ते कथं प्रयोज्यव्यापार-
स्याभिधानं विनावगतिरित्यपेक्षायां घटमिति द्वितीययाभिहितया क-
र्मत्वया शक्त्याक्षिप्तः प्रयोज्यस्य घटस्य भवनाख्यो व्यापारो य-
स्मिन्निल्युक्तम्। कथं वा कर्मणः प्रयोज्यव्यापाराक्षेप इत्याशङ्क्य *क-
र्मणः सत्त्वेत्युक्तम् * निर्व्यापारस्य कर्मत्वायोगात्तद्बलेनाक्षेप इति ३४४।१
भावः। करोतिमात्रप्रयोगे कथमाक्षेप इत्याशङ्क्य * स्वयमाक्षिप्तप्र-
योज्यव्यापारेत्युक्तम् * घटो भवतीत्यत्र प्रथमाया अप्यभिहि-
तकारकविभक्तित्वाभ्युपगमात्प्रथमाभिहितकर्तृशक्त्याक्षिप्तः प्रयोज-
कव्यापारो यस्मिन्स्वयं चाक्षिप्तः प्रयोजकव्यापारो येनेति बहुव्रीहि-

विग्रहेण व्याख्येयम् । पचतिविक्लिद्यतीतिदृष्टान्तार्थौ उभयोस्तु व्यापारयोर्भिन्नपदोपात्तयोः समुच्चयेन विवक्षायां करोतिभवत्योः समुच्चित्य प्रयोग इत्याह * कदा चिदिति * ननु करोतेः प्रयोजकव्यापारवाचित्वे तदाक्षिप्तस्यापि भावनाख्यस्य प्रयोज्यस्य व्यापारस्याशब्दत्वेन प्राधान्यानुपपत्तेः क्रियते घट इति प्रयोज्यवाचिना घटशब्देन सामानाधिकरण्यं न स्यादित्याशङ्क्याह * कदा चिदिति * तिङा घटस्य कर्मत्वोक्तेः कर्मणश्च वस्तुतः प्राधान्यात् सव्यापारस्यैव च कर्मत्वादाक्षिप्तस्यापि प्रयोज्यव्यापारस्योपसर्जनीभूत प्रयोजकव्यापारो यस्य स विवक्ष्यतइत्युत्तरग्रन्थगतविवक्ष्यतइति पदानुषङ्गेण व्याख्येयम् । ननु प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यविवक्षायां करोतिप्रयोगोपपत्तावुपसर्जनत्वविवक्षायां सुतरामुपपत्तेर्न कदा चिद्भावयतिः प्रयुज्येतेत्याशङ्क्याह * कदा चित्पुनरिति * समानस्य पदस्यैकदेशेनोपात्ता प्रयोज्यक्रियोपसर्जनीभूता यस्येति विग्रहः तदा च समानपदैकदेशोपात्तत्वविवक्षायां करोतेरेवाशक्तत्वेन भवतेरपि प्रयोज्यक्रियामात्रपर्यवसायित्वेन प्रयोजकव्यापारविवक्षायां णिच्प्रत्ययं विना प्रवृत्त्यशक्तेः सो ऽप्यधिकः प्रयुज्यतइत्यर्थः । क्रियाया धातुवाच्यत्वप्रसिद्धेर्णिचश्च केवलस्य धातुत्वाभावाच्च क्रियावाचितास्तीति ये वदन्ति तन्मतेन द्योतकत्वोक्तिः । स्वमते तु भुविक्लिदोः प्रयोजकक्रियावाचित्वे केवलप्रयोज्यक्रियानिष्ठत्वोक्तिर्विरोधापत्तेर्णिच एव तद्वाचकत्वम् । प्रयोज्यक्रियावाचिना णिचा विना प्रयोजकक्रियायामशक्तिं वृद्धवचनेन द्रढयति * तथा चाहेति * प्रयोज्यकर्तृकाणां भवनादीनां व्यापाराणां प्रतिपादका ये भूवादयो धातवस्तेषां प्रयोज्यानां घटादीनां ये प्रयोजकाः कुलालादयस्तेषां व्यापारेषु णयन्ता एव प्रयुज्यन्तइत्यर्थः । भवनादीनामन्योत्पादानुकूलत्वाभावेनाव्यापारत्वमाशङ्क्य *एकान्तेत्युक्तम्* अन्योत्पादानुकूलत्वाभावे ऽप्यनिष्पन्नरूपत्वादेकान्तेन व्यापारतास्तीत्याशयः । ननु भवत्यादीनां णिचं विना प्रयोजकक्रियाभिधानाशक्तौ करोत्यादीनामप्यशक्तिप्रसङ्गात्तेषां वा शक्तावन्येषामपि शक्तिप्रसङ्गाद्व्यवस्था न युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * शक्तीनां स्वभावत्वेनापर्यनुयोज्यत्वात्प्रकृतयः प्रत्ययास्तत्समुदायात्मकानि चादिशब्दोक्तानि पदानि नानारूपानर्थान्वदन्तीत्यर्थः । अतो भवत्यर्थकर्तृकर्मनिष्ठप्रयोजकव्यापारवाचित्वेन करोतिभावयत्योस्तुल्यार्थत्वात्सिद्धकर्तृक्रियावाचिषु चाख्यातेषु करोतिसामानाधिकरण्येन करोत्यर्थस्य वाच्यत्वावगमात्तद्द्वारा भावयत्यर्थस्यापि वाच्यत्वासिद्धेर्यज्या-

धर्थश्चातो ऽवगम्यते भावयेदिति चेदित्यादिभाष्यं युक्तमेवेत्याह * धर्ममिति * ननु भावनायाः प्रत्ययवाच्यत्वे ऽपि धात्वर्थस्यैव निष्पाद्यत्वलक्षणक्रियारूपेण प्रत्ययेनाभिधानाद्भावनात्वोपपत्तेरन्योत्पादानुकूलत्वे ऽपि वा भावनालक्षणे धात्वर्थस्यैव धातुना व्यापारात्मनोपादीयमानस्य प्रत्ययावगतानुष्ठेयत्वान्यथानुपपत्त्या फलोत्पादानुकूलतयावगमाद्भावनात्वोपपत्तेर्भावयेद्यागेनेति क्रियाकरणतया भेदेन निर्देशो न युक्त इत्याशङ्क्य भवनक्रियाकर्तृकर्मनिष्ठप्रयोजकव्यापारत्वं धात्वर्थव्यावर्त्तकं लक्षणमाह * तेनेति * येन कारणेन करोतिभावयत्योरुक्तप्रकारेण तुल्यार्थत्वं तेन कारणेनेत्यर्थः । यच्चाक्षेपेण विधिमात्राभिधायित्वाल्लिङादीनां भावनाभिधायित्वं न सम्भवतीत्युक्तं तदनुभाषणपूर्वकं निराकरोति * यत्तूक्तमिति । अयमाशयः * किं विधिमात्रशब्देन भावयतिधातुवाच्यत्वं भावनायाः प्रत्ययानभिधेयत्वे कारणमभिप्रेत विधिव्यतिरिक्तभावनाभावो वा । तत्र विधेरपि भावयतिधातुवाच्यत्वेन लिङाद्यवाच्यत्वापत्तेनाद्यः कल्प इत्यभिधाभावनाशब्देन सूचितं प्रयोजकव्यापारवाचित्वात् भावनाशब्दस्य विधेरपि प्रयोजकलिङादिव्यापारत्वात् भावनात्वमस्तीत्याशयः । ननु विधेर्लिङादिवाच्यताभ्युपगमात्तदुच्चारणात्प्रागसिद्धत्वे सति अगृहीतसम्बन्धत्वेन वाच्यत्वायोगाल्लिङाद्युच्चारणात्प्रागेव सिद्धेस्तत्परत्वं न युक्तमित्याशङ्क्य शब्दश्रवणानन्तरभाविप्रवृत्तिहेतुप्रेषणाध्येषणादिव्यापारानुवृत्तप्रवर्त्तनासामान्याभिधानेन तद्विशेषापेक्षायामपौरुषेये वेदे पुरुषधर्मस्य प्रेषणादेरसम्भवात्तद्व्यतिरिक्तविध्याख्यस्य विशेषस्य पारिशेष्याल्लक्षणया गम्यमानस्य सम्बन्धग्रहणानपेक्षत्वेन प्राक् सिद्धमपेक्षणाद्वविरुद्धा शब्दव्यापारतेति सूचनायाभिधाशब्दः । कर्तृव्युत्पत्त्या करणव्युत्पत्त्या वाभिधाशब्दस्य शब्दपरत्वमङ्गीकृत्याभिधायाः शब्दस्यात्मनो भावनां व्यापारं प्रवर्त्तनासामान्यव्यक्तिभूतं लिङादयः प्रवर्त्तनासामान्यमभिदधाना निर्विशेषसामान्यायोगात्प्रैषादौ च लोकदृष्टस्य विशेषस्य पुरुषधर्मत्वेनापौरुषेये वेदेऽसम्भवात्प्रवर्त्तनासामान्यस्य च प्रैषादिप्रवर्त्तकव्यापारवर्त्तित्वदर्शनाल्लिङादेरेव च वेदाप्रवर्त्तकत्वावधारणाल्लक्षणया गमयन्तीत्यर्थः ।अन्यामित्यपरत्ववाचिना ऽन्यशब्देन शब्दभावनायाः पाश्चात्यमभिदधतार्थभावनाविषयत्वेन तदपेक्षत्वसूचनाद्विध्यभिधायित्वं नार्थभावनाभिधायित्वस्य बाधकं प्रत्युत साधकमिति सूचितम् । न च विधिव्यतिरिक्तभावनापह्नवार्थो विधिमात्रशब्दार्थो युज्यते विध्यभावे ऽपि सर्वो-

ख्यातेषु दर्शनेनापह्नोतुमशक्यत्वादिति द्वितीयकल्पनिरासायोत्तरा-
र्धं विधेयायाः भावनायाः पुरुषार्थरूपमान्यनिष्ठत्वसूचनायेच्छायो-
नित्वं सूचयितुमिच्छार्थादर्थयतेर्णिजन्तादर्थयतइति कर्तृविवक्षा-
यामेरजित्यच्प्रत्ययोत्पादनेनार्थिनः पुरुषस्यार्थशब्देनाभिधानाद्भा-
वनायाश्च पुरुषधर्मत्वाद्धर्मधर्मिणोश्चात्यन्तभेदाभावात्तादात्म्यं वि-
वक्षित्वार्थात्मा चासौ भावना चेति विग्रहः कार्यः । अन्यामित्यर्थ-
३४६।२ भावनापेक्षित्वं शब्दभावनायाः सूचितमुपपादयति * यद्वा हीति*
पुरुषव्यापाररूपेत्यनेनार्थशब्दस्यार्थयतइति व्युत्पत्त्यार्थिपुरुषपरतया
व्याख्यानं सूचितम्। विध्यादीनां भावनाव्यक्तित्वाभावे ऽपि विषयि-
त्वेनावच्छेदकत्वात् विशेषतोक्ता लिङादिषु शब्दविशेषेषु अनुवृत्तं
यत्सामान्यमाख्यातत्वं नाम तद्व्यतिरिक्तैर्लिङादिशब्दविशेषैर्वाच्या
ह्याख्यातत्वेति स्वप्रत्ययाध्याहारेण व्याख्येयम्। व्यक्तीनां सामान्या-
दत्यन्तव्यतिरेकाभावे ऽपि आख्यातरूपवाच्यार्थभावनाव्यतिरिक्त-
विध्याद्यर्थान्तरवाचित्वोपपादनार्थं कथं चिद्व्यतिरेकविवक्षया व्य-
तिरेकशब्दः। लिङ्लोट्तव्यपञ्चमलकाराणां विधिर्वाच्यस्तेषामेव न-
ञ्युक्तानां निषेधः। लङ्लुङ्लिटां भूतकालः लृट्लुटोर्भविष्यत्का-
लः लटो वर्तमानकालः आदिशब्दोपात्ता क्रियातिपत्तिर्लृङ्वाच्या
आशीरादीनामपि लिङादिशब्दवाच्यानामादिशब्देनोपादानमेतद्-
वोदाहरणैरुपपादयितुम् * तथा चेत्युक्तम् * ननु विध्यादेरर्थ-
भावनापेक्षित्वे ऽप्यभिधाभावनायाः किमायातं का वाभिधाभावना
कथं चास्याः सापेक्षतेत्याशङ्क्य * तत्रेत्युक्तम् * विधेरेवाभिधाख्य-
शब्दधर्मभावनात्वात्तस्याश्च प्रयोजकशब्दव्यापारत्वेन प्रयोज्यपुरुष-
व्यापारात्मकार्थभावनाविषयत्वात्तदपेक्षितेत्याशयः। शब्दव्यतिरेके-
ण व्यापारस्यानुपलम्भेनाभावमाशङ्क्यात्यन्तभेदाभावेनानुपलम्भोप-
पादनायाभिधात्मिकेत्युक्तम्। ननु भावनायाः सर्वत्रांशत्रयोपेतत्वा-
द्विधेश्चांशत्रयानिरूपणाच्च भावनात्वमस्तीत्याशङ्क्याह * विशेषत-
श्चेति * पुरुषप्रवृत्तिविधिज्ञानप्ररोचनाख्यसाध्यसाधनेतिकर्तव्यता-
विशिष्टरूपेण वर्णितेत्यर्थः । यच्च करोतिभावयत्योः प्रत्ययेन सह
प्रयोगात्सहाप्रयोज्यत्वलक्षणपर्यायासिद्धत्यतिलङ्घनेनापर्यायत्वमुक्तं त-
दप्यनुभाषणपूर्वकं त्रेधा परिहरति * वस्तिति * पर्याया-
णां सहाप्रयोज्यत्वस्यानर्थक्यापत्तिप्रयुक्तत्वात् पर्यायत्वस्वरूपस्या-
प्रयोजकत्वेन स्वरूपप्रयुक्तसाहित्यलक्षणव्याप्त्यभावादिह च प्रकृ-
त्यनुग्रहादिप्रयोजनत्रयसद्भावेनानर्थक्यापत्त्यभावाच्च सहाप्रयो-
ज्यत्वनिवृत्त्या पर्यायत्वनिवृत्तिरित्याशयः । प्रकृत्यनुग्राहकत्वमुप-

मुपपादयति*यदि हीति* ननु तृजादिप्रयोगेष्वापि प्रकृत्यनुग्रहासिद्धेराख्यातनियमो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह *तेनेति* येन प्रत्ययं विनापभ्रंशत्वप्रसङ्गस्तेनावश्यं कस्मिंश्चित्प्रत्यये प्रयोक्तव्ये तृजादिप्रयोगे कर्त्रर्थार्थान्तरापत्तेस्तस्य च विवक्षितार्थोऽप्यधिकत्वेनावाच्यत्वात्प्रकृत्यर्थानुवाद्याख्यातमेव नियम्यतइत्यर्थः । नन्वधिकार्थापत्तिभयात् कर्त्ता भावयितेत्यादिकर्त्रादिवाचितृजादिप्रयोगायोगे ऽपि इकः श्तिपो वाऽप्यधिकार्थानापादकत्वेन प्रयोगोपपत्तेः क्रिभाँवि' करोतिर्भावयतिरिति वा कस्मान्न प्रयुज्यतइत्याशङ्कते*ननु चेति * तयोरधिकार्थत्वाभावे ऽपि तदुक्तयोः करोतिभावयत्योः स्वरूपवाचित्वेनाख्यातार्थवाचित्वहानापत्तेर्न युक्तः प्रयोग इति परिहरति * नैतदिति * नन्वर्थे ऽपोङ्गन्तस्य श्तिबन्तस्य वा धातोः प्रयोगान्नार्थवाचित्वहानिरित्याशङ्क्याह * यत्त्विति * एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * कर्तृसंख्यादिसद्भावार्थत्वं विवृणोति * यदि ३४६।१
चेति * पूर्वस्मिन्परिहारे सर्वप्रत्ययार्थाविवक्षापत्तेः परिहारान्तरमुक्तम् भावनांशानुवादस्त्विहापि तुल्य इत्याह * यस्त्विति * ननु भावनायाः प्राधान्येनाख्यातार्थत्वाद् गुणभूतकर्तृसंख्यादिसम्प्रदायानुवादत्वानुपपत्तेः प्रकृत्यनुग्रहाय धातुनिर्देशार्थस्यैव प्रत्ययस्य लक्षणार्थपरत्वोपपत्तेः प्रयोगो युक्त इत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति * आख्यानार्थकथनाय भावनामात्रवाचिनि क्रिभाव्यादिशब्दे प्रयुज्यमाने भावनामात्रस्याख्यातार्थत्वभ्रान्तिः करोतिभावयत्योर्वा सर्वाख्यातार्थवाचित्वभ्रान्तिं व्यावर्त्तयितुं कर्तृसंख्याद्याख्यातेनावश्यं वाच्यमित्यर्थः । रूपाविनाशसिद्ध्यर्थत्वमुपपादयति * नित्यं चेति * एतच्च ननु कारो भाव इत्यादि भावोरपत्रकृतप्रयोगे ऽप्यधिकार्थान्तरानापत्तेः शब्दपदार्थकत्वानापत्तेश्च नाख्यातनियमः सम्भवतीत्याशङ्क्य * परिहारान्तरमुक्तम् * श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * एवं पर्यायत्वे ऽपि प्रत्ययस्य प्रयोजनान्तरार्थत्वेन पौनरुक्त्याभावात्सह प्रयोगो * न विरुध्यतइत्युक्तम् * इदानीं भावनाया वस्तुतः प्रत्ययमात्रवाच्यत्वे ऽपि प्रतीतिमात्रव्यवहारिणा लोकेन विवेक्तुमशक्यत्वादाख्यातपदेन धात्वर्थवत् भावनाप्युच्यतइत्येतावदवगम्य पचतीत्यस्य को ऽर्थ इति पृष्टे धातुमात्रवाच्यत्वेन निश्चितं धात्वर्थं पाकमिति व्याख्याय सम्मुग्धाख्यातपदवाच्यत्वेन भावनां ख्यापयितुं करोतौ भावयतौ वा प्रयुज्यमाने प्रकृत्यनुग्रहार्थं प्रत्ययमात्रस्य भावनावाचित्वाभावेनापौनरुक्त्यं मत्वा प्रयोगो न विरुध्यतइत्याह * किं चेति *

पर्यायत्वाभावादपि तिङ्प्रयोगाविरोध इत्येवम् किं च शब्दव्याख्या-
नपूर्वकम् । श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * लोकानवगतं विवेकं
कुर्वतां परीक्षकाणां लोकविरोधपरिहारसूचनार्थं लोकस्य विवेकज्ञा-
नप्रयोजनाभावाभिधानम् । ननु धातोः व्यभिचारित्वेनावाचकत्व-
निश्चयात्प्रत्ययमात्रवाच्यत्वं विवेक्तुं शक्यमित्याशङ्कते * स्यादेत-
दिति * प्रत्ययस्यापि व्यभिचारस्तुल्य इति तावत्परिहरति * त-
दिति * प्रौढ्या भावनावाचित्वेनाभिमतस्य सिद्धकर्तृक्रियावाचिनो
धातोरव्यभिचारं वक्तुमुपक्रमते * न वेति * प्राधान्याप्रतीतावपि
स्वरूपमात्रप्रतीतिदर्शनायात्यन्तमित्युक्तम् । अस्तिः प्रतीतिलक्षणार्थः।
तत्र कृद्विशेषाणां कृत्यानां प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चेति प्रैषवा-
चित्वस्मृतेरप्राप्तविषयस्य च प्रैषस्य विधित्वाद्विधेश्च भावनाविषय-
त्वादप्रधानभूतायाश्चांशत्रयोपसंहारासामर्थ्येन विधातुमशक्यत्वा-
द्वीषत्प्राधान्यमप्यस्तीति सूचयितुं पूर्वं कृत्येषु किं चित्प्रकृष्यमा-
णभावनारूपप्रतीतिं दर्शयति * कृत्येषु त्वायदिति * कृत्यमध्ये ऽपि
भोक्तव्यमित्यादेर्भावोत्पन्नात्कृत्याद्गन्तव्य इत्यादिषु कर्मोत्पन्नेषु न्यू-
१४७॥ नतरामल्पतेत्याह * तत्रापीति * द्रव्यप्राधान्येन धात्वर्थस्यापि
प्राधान्याभावाद्भावनायाः सुतरां नास्तीति सूचितं कथं न्यूनतरत्वं
चेत्यपेक्षायामाह * न हीति * भोजनं कर्तव्यमित्यत्र प्रयोजकव्या-
पारस्य धात्वर्थप्रधानत्वाद्गन्तव्य इत्यत्र च प्रयोज्यद्रव्यपरत्वात्र
प्राधान्यमित्यर्थः । द्रव्यस्वरूपस्य तद्व्यवाच्यत्वाभावेन प्राधान्या-
योगात् कर्मस्वरूपेण प्राधान्यं वक्तुं प्रयोज्यशब्दः । निर्व्यापारस्य
प्रयोज्यत्वायोगात्कर्मशक्त्याक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारविशिष्टतोक्ता । नन्वे-
वं सति तिङ्क्षु भावनावाचित्वस्य भावनाप्राधान्यव्याप्तेः कृत्येषु
भावनाप्राधान्यनिवृत्त्या तद्वाचितापि निवर्ततेत्याशङ्क्य तिङ्क्ष्वपि
सर्वेषु भावनाप्राधान्याभावाद्व्याप्त्यभावं सूचयितुमाह * एतेने-
ति * भावोत्पन्नाः कर्मोत्पन्ना वा स्थानिनो लकारा येषां भुज्यते
देवदत्तेन भुज्यते ऽन्नमित्यादीनामादेशानां तिङन्ते ऽप्यनेन भावकर्मो-
त्पन्नकृत्यव्याख्यानेन व्याख्याता इत्यर्थः । एतदेव विवृणोति * ते-
ष्वपीति * अतो भावनावाचिनामपि सर्वेषां तिङन्तानां तत्प्राधा-
न्यलक्षणतुल्यत्वाभावाद्भावनावाचित्वस्य तत्प्राधान्येनाव्याप्तेर्न कृ-
त्येषु भावनाप्राधान्यनिवृत्त्या तद्वाचित्वनिवृत्तिरित्युपसंहरति *
अत इति * अव्ययसञ्ज्ञकेषु कृत्सु कृत्यसंज्ञकेभ्यो ऽपीषत्न्यूनभाव-
नाज्ञानमित्याह * तथेति * ननु तेषामपि भोक्तव्यमिति कृत्यसंज्ञ-
कवद्भावोत्पन्नत्वस्मरणाविशेषात्कथं कृत्यवाच्यभावनातो ऽव्ययकृ-

प्राच्याया भावनायाः न्यूनतेत्याशङ्क्य * अव्ययेत्युक्तम् * स्मृत्युपन्यासेनाव्ययकृत्सु इति ज्ञातुं शक्यत्वाच्च कण्ठेनोक्तम् । ईषन्न्यूनभावनाज्ञानस्य स्वसंवेद्यत्वमुदाहरणैर्दर्शयति * अभिक्राममिति * धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति धातुसम्बन्धाधिकारविहितानामपि णमुलादीनां धात्वर्थसम्बन्धं विना धातुसम्बन्धायोगात् धात्वर्थनिष्पादलक्षणभावनायाः सम्बन्धं च विना धात्वर्थसम्बन्धायोगाद्भावनासम्बन्धवाचित्वप्रतीतेः समानकर्तृकयोः पूर्वकालइत्यनेन समानकर्तृकयोः धात्वर्थयोः पूर्वकाले धात्वर्थे वर्त्तमानाद्धातोः क्त्वाप्रत्ययं विधाय आभीक्ष्ण्ये णमुल्चेति तस्मिन्नेवार्थे पौनःपुन्याख्याभीक्ष्णाधिक्ये णमुल्विधानादभिक्रमणं कृत्वा होम करोतीति णमुल्श्रुत्यैव होमभावना सापेक्षाभिक्रमणभावनाधीयते । करणे हन इति च करणवाचिन्युपपदे हन्तेर्णमुल्प्रत्ययविधानादुपहननं कृत्वा होमं करोतीति हननभावना होमभावना सापेक्षावगम्यते । होमं कृत्वा भक्षणं करोतीति भक्षणभावना सापेक्षा होमभावना क्त्वाश्रुत्यैवावगम्यते । भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् इत्यनेन च तुमर्थइत्यनुवृत्तं भावं च तुमर्थत्वेन विवक्षित्वा भावो लक्ष्यतेऽनेनेति च भावलक्षणशब्दार्थं विवक्षित्वा तिष्ठतेरिणः कृञो वदेश्चरेर्हुदोतेस्तमिजनिभ्यश्च धातोर्भावलक्षणार्थे भावे वर्त्तमानात्तोसुन् विधानात्पुरा वाचः प्रवदितोरनूच्य इत्यत्र प्रवदितोरित्यत्रवतोसुन् श्रुत्यैव पुरेति दिक्शब्दयोगात् लुप्तपञ्चमीकतया वाक्प्रवादक्रियातः पुराप्रातरनुवाकानुवचनं कार्यमित्यनुवाचनभावनासापेक्षा प्रवादभावना गम्यते । अतो भावनान्तरसापेक्षत्वात्स्वसम्वेद्या न्यूनतेत्याशयः । निष्ठासञ्ज्ञयोस्तु क्तक्तवत्वोः कृतो न्यूनतरभावनाज्ञानं स्वसम्वेद्यमित्याह * पक्क इति * पक्कः पक्कवानित्यत्रौदनः कृतपाको देवदत्तः पाकं कृतवानिति निष्पन्नरूपायाः भावनायाः यथासंख्यं कर्मकर्तृरूपद्रव्योपसर्जनत्वप्रतीतेर्निष्पाद्यत्वप्राधान्ययोर्द्वयोरप्यभावात्कृत्यसञ्ज्ञकेभ्यः कृद्भ्यो न्यूनतरेत्याशयः । एवं कृत्याव्ययनिष्ठासञ्ज्ञकेषु कृद्विशेषेषु अपकृष्यमाणभावनारूपप्रतीतिमुक्त्वा कृदन्तरेषु यथासम्भवमतिदिशति * पचामिति * पाचकः पक्केत्यादिषु कर्त्रुत्पन्नेषु पाककारकः पाककर्त्तेत्यादिकर्तृप्राधान्यप्रतीतेरादिशब्दोपात्तेषु पाक इत्यादिषु भावोत्पन्नेषु पाकः क्रियेत्यादिधात्वर्थप्राधान्यप्रतीतेर्विधेयत्वाभावेन च प्राधान्यानपेक्षणात् कृत्येभ्यो न्यूनतरेति भावः । स्वसम्वेद्यमपि सर्वेषु सिद्धकर्तृक्रियावाचिषु धातुषु भावनाज्ञानं विप्रतिपन्नान्प्रत्यर्थापत्त्या साधयति * तथा चेति * भावोत्पन्नेषु

र्थो: पुरा प्रवदितोरिति कृम्वदिभ्यामेकसूत्रेण तोसुन्वि-
तुशाततत्वाच्च दर्शितम् किं कर्तेत्युच्यमाने कर्मविशेषप्रश्नाश्च-
: क्रियाविशेषविषयत्वज्ञापनार्थं का क्रियास्येति विवक्षित-
* किं क्रिय इत्युक्तम् * नन्वाख्यातेषु भावनायाः प्राधान्य-
प्रत्ययार्थत्वावधारणाच्च धातुवाच्यतेत्याशङ्क्याह * न च-
प्रत्ययार्थस्यापि कर्तृसंख्यादेर्गुणत्वदर्शनात्प्रत्ययार्थस्य प्राधा-
न्यमितिरप्रमाणमित्याशयः । अतो यथा धातवो धात्वर्थं न व्य-
भिचरन्ति तथा भावनामपीत्युपसंहरति * तस्मादिति * भिन्न-
ो ऽपियद्वः सर्वधातूनां करोत्यर्थवाचित्वे ऽभियुक्तानां संमति-
द् * तथा चाहुरिति *

विभज्य सेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽयं ।
नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेष्विव सर्वधातून् ॥

नन्वाख्यातेषु सर्वधातुवाच्यत्वे भावनायाः प्राधान्यप्रतीतिः क-
थमित्याशङ्क्याह * यद्यपीति * गुणप्रधानभावस्यार्थाद्गम्यमानत्वेन
प्रत्ययार्थत्वपक्षे ऽपि प्राधान्यस्य वाच्यत्वाभावात्प्रौढिमात्रेण वा-
च्यत्वाभिधानमिति सूचयितुम् * काममित्युक्तम् * अस्मिन्पक्षे
यजत्याद्यर्थश्चात इत्यतःशब्देन धातुमात्रपरामर्शात् धात्वर्थश्च धातो-
रवगम्येत भावयेदिति चेति भाष्यं व्याख्येयम् । नन्वेवं भावनायाः प्र-
त्ययवाच्यत्वाभावात्प्रत्ययस्य करोतिभावयतिभ्यां पौनरुक्त्याभावे
ऽपि यागेनेति घञन्तेन धातुना धात्वर्थे कथ्यमाने भावनाया
अपि तेनैव धातुनोपात्तत्वाद्भावयेदिति पुनरुक्तं स्यादित्याश-
ङ्क्ते * नन्विति * ननु यथा भावनातो धात्वर्थस्य निष्कृष्टत्वात्कथं
भावनोपादानमित्याशङ्क्यैकशब्दोपात्तयोः शुद्धाभिधानलक्षणनिष्क-
र्षायोगात्मिश्ररूपाभिधानलक्षणो निष्कर्षो वाच्यः । भावनाया अपि
सिद्धरूपेणाभिधानोपपत्तेरपरिहार्यं पौनरुक्त्यमिति सूचयितुं व्या-
ख्यायमानं इति वक्तव्ये निष्कृष्टमित्युक्तम् । तृतीयान्तेन करणात्मना
धात्वर्थस्य निष्कृष्टत्वाद्भावनायाश्च क्रियात्वेन करणत्वायोगाद्धात्व-
र्थमात्रं धातुना विवक्षित्वा शब्दान्तरेण भावनारूपार्थव्याख्या
युक्तेति परिहरति * नैष दोष इति * सामान्यविशेषशब्दयोरवच्छे- ३४८।१
द्यावच्छेदकपरत्वं विशेषणभावाच्च यागादयो भावनाविशेषा इत्यत्र
स्वयमेव वक्ष्यते,एवं प्रौढ्या धातुमात्रवाच्यत्वमुपपाद्य केवलयोर्धा-
तुप्रत्यययोर्व्यभिचाराद्धात्वनुगृहीतेन प्रत्ययेन प्रत्ययानुगृहीतेन वा
धातुना उभाभ्यां वा परस्परानुगृहीताभ्यां भावनोच्यत इत्यपि
वक्तुं शक्यमिति यदुपक्रमे ऽभिहितं तदुपपादयति *अथ वेति* कर-

णांशस्य धात्वर्थस्य कर्तृसंख्यादीनां चैकवाच्यत्वे ऽपि भावनायाः समुदायवाच्यत्वाविरोध इत्याशयः। अस्मिन्पक्षे यज्याद्यर्थश्चात इत्यतःशब्देन धातुप्रत्ययसमुदायं परामृश्यातःसमुदायाद्यज्यादिधात्वंशस्य चार्थो ऽवगम्यते समुदायार्थश्च भावनेति भाष्यं व्याख्येयम् प्रकृतसूत्रपर्यालोचनयाप्येतत्पक्षद्वयं प्रतिभातीत्याह * तथा चेति* क्रियत इत्यस्मिन्नर्थे करोतेर्मनिन्प्रत्ययस्मृतेः कर्मशब्दस्यानुष्ठेयवाच्यत्वाद्धात्वर्थानवच्छिन्नायाश्च भावनाया अनुष्ठेयत्वाद्धात्वर्थस्यैवानुष्ठेयत्वेन कर्मशब्दवाच्यत्वात्कर्मशब्दशब्देन धातून् विवक्षित्वा तत्सामानाधिकरण्याद्भावार्थता तेषामेवाश्रितेत्यर्थः। समुदायवाच्यत्वपक्षे भावार्थानां धातुप्रत्ययसमुदायानां धात्वंशेन कर्मशब्दत्वात्सामानाधिकरण्यं प्रत्ययस्य तु भावार्थत्वेन कथं चित् सामानाधिकरण्यमित्याशयः। नन्वेवं सति सिद्धकर्तृक्रियावाचिन्याख्यातप्रत्यये सति इत्यादिना कस्मात्प्रत्ययवाच्यतोक्तेत्याशङ्क्याह * शाब्दे रिवेति * इहैव तावद्यज्याद्यर्थश्चातो यजेतेति पदादवगम्यते भावयेदिति चेति धातुवाच्याद्यर्थांशभेदेन भावनावगमाभिधानात्तुमात्रस्य चानिर्दिष्टत्वात्ःशब्देन परामर्शानुपपत्तेस्तन्मात्रपरामर्शे च यागादिश्चातो ऽवगम्यते इति वक्तव्यत्वात्प्रत्ययार्थत्वाभिप्रायावगतेः शब्दान्तराधिकरणे च यजेतेत्यस्य पूर्वो भागो यजत्यर्थं ब्रवीति उत्तरो भागो भावयेदिति इत्यादिभाष्ये परो भागो भावनावचन इत्यत्र च स्पष्टप्रत्ययवाच्यत्वाभिधानात्सामानाधिकरण्यस्य चाख्यातपदरूपाः शब्दाः प्रत्ययांशेन भावार्थाः धात्वंशेन कर्मशब्दा इत्येव धातव एव भावनाविशेषणभूतस्यार्थस्य वाचित्वेन भावनाप्रयोजकत्वाद्भावार्था इत्येवं चोपपत्तेः। प्रत्ययभावार्थता शास्त्रकाराणामभिप्रेतेत्याशयः। प्रत्ययार्थत्वमुपपादयितुमुपक्रमते * तथेति * भावप्रधानमाख्यातमिति नैरुक्तिकस्मृतेर्णिजन्ताद्भवतेरच्प्रत्यये कृते भावशब्दव्युत्पत्तेर्भावनाप्राधान्यविषयत्वावगमात्प्राधान्याभावे च कृदन्तवाच्यत्वपक्षस्य कारकान्वयायोगापत्तेराख्यातेऽन्वयश्च भावनाप्राधान्यावगतेः। सर्वस्य सर्वपरत्वान्न तावत्प्राधान्ये विप्रतिपन्नं शक्यम्। प्रकृत्यर्थत्वे च सति विशेषणत्वापत्तेः प्राधान्याभावप्रसङ्गात्प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेश्च कर्तृसंख्यादेः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्याभावात्प्रत्ययार्थः प्रधानमेवेति नियमायोगे ऽपि प्रत्ययार्थ एव प्रधानमिति नियमोपपत्तेर्नाम्न्यपि च कृत्तद्धितान्तेषु कारकविभक्त्यन्तेषु च प्राधान्यस्य प्रत्ययार्थत्वाव्यभिचारात्सत्त्वप्रधानानि नामानि इति

स्मृतेश्च लिङ्गसंख्यासम्बन्धार्हत्वाविषयतया व्याख्यानोपपत्तेः। प्रातिपदिकार्थप्राधान्यपरत्वे ऽपि वा प्रतीत्यनुसारात्प्रथमान्तनामविषयतया व्याख्यानोपपत्तेः। प्रातिपदिकार्थप्राधान्यस्य प्रत्ययार्थत्वव्यभिचारानापादकत्वात्प्राधान्येन भावनायाः प्रत्ययार्थतावसीयतइत्याशयः। प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वोपपादनार्थं पूर्वार्द्धं प्रत्ययार्थविशेषणीभूतस्यार्थाभिधानेन प्रकृतेः प्रत्ययार्थपरत्वस्य विवक्षितत्वात् श्लोकतात्पर्यं व्याचष्टे * यद्यपीति * तद्वागमन्यायेनापि भावनायाः प्रत्ययार्थतावसीयतइत्याह * तथेति * नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां निष्कृष्टे ऽर्थे नियम्यतइत्यन्वयव्यतिरेकैकशरणत्वान्निष्कृष्टार्थविषयशक्तिनियमस्य धातुव्यतिरेकेण चाख्याताभावादिह तन्मात्रान्वयव्यतिरेकानुपपत्तेः कथं तन्मात्रवाच्यत्वनिर्णय इत्याशङ्क्याह * न केवलमिति * धात्वपरित्यागे ऽपि प्रत्ययश्रवणकाले धातुश्रवणाभावे ऽपि भावनाप्रतीतेर्धातुश्रवणकाले च प्रत्ययश्रवणाभावे तदप्रतीतेः शब्दवस्तूपलभ्यते न तदागमे हि तद् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषामिति धात्वर्थन्यायेन निर्णयो भविष्यतीत्याशयः। यत्तु कृदन्तधातुवदस्त्यादिपरस्य प्रत्ययस्यापि भावनाव्यभिचारात्तद्वाचित्वं न सम्भवतीत्युक्तं तदनुभाषणपूर्वकं परिहरति * यत्त्विति * अयमाशयः पचतीत्यादिषु प्रतीयमानायाः भावनायाः धात्वर्थेन स्वनिष्पादकतया लक्ष्यमाणत्वे गुणत्वापत्तेः प्राधान्यप्रतीतिविरोधापाताद्वाच्यत्वं तावदवश्याङ्गीकार्यं तत्र व्यभिचारात्प्रत्ययस्यावाचकत्वे धातुसमुदाययोरप्यवाचकत्वापत्तेर्विरुध्येत समुदायार्थत्वपक्षे ऽपि हि धातुमात्रस्याख्यातसाहित्यात्मकः समुदायो भावनावाची स्यात्पच्यादिधातुविशेषस्य वा तत्र धातुविशेषस्य शुद्धस्यापि अव्यभिचारोपपत्तेर्द्वयोर्वाचकत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्छुद्धधातुवाच्यत्वस्य प्राधान्यविरोधादनभ्युपगमे प्राधान्यस्य शुद्धप्रत्ययार्थत्वेन कारकविभक्तिवाच्येषु कारकेषु व्याप्तेः। शुद्धप्रत्ययार्थत्वस्यैव न्याय्यत्वापत्तेर्धातुमात्राख्यातसमुदायार्थताभ्युपगन्तव्या सा च व्यभिचाराविशेषान्न युक्तेति पक्षत्रये ऽपि यत्र पचतीत्यादौ भावना प्रतीयते तत्रैव वाच्यताङ्गीकार्या तत्र चोक्तरीत्या प्रत्ययार्थतैव निश्चीयतइति। नन्वेवं सति भावनायाः सार्वत्रिकं प्रत्ययार्थत्वं न सिध्यतीत्याशङ्क्याह * अन्यत्र त्विति * प्रयोजकव्यापारस्य भावनात्वात् अस्त्याद्यर्थकर्तुश्चासिद्धत्वेन प्रयोजकत्वायोगात् भावनानुपपत्तेरस्त्यादेश्च कस्य वाच्येति विचाराविषयत्वात्प्रत्ययस्य भावनावाचित्वाभावे ऽपि प्रकृ-

स्यनुमदार्थत्वेन कर्तृसंख्याद्यभिधानार्थत्वेन वा टाबादेरिव स्त्रीत्व-
वाचिनः खट्वादौ स्त्रीत्वाभावेन तद्वाचित्वाभावे ऽप्यर्थवत्त्वोपप-
त्तेरानर्थक्यपरिहारायापि वाच्यानाकाङ्क्षणाच्च प्रतीयते तत्रैव प्र-
त्ययार्थत्वं विचार्यते तत्र च सार्वत्रिकतास्त्येवेत्याशयः। नन्वेवं
सति व्यभिचारात्प्रत्ययस्य भावनावाचिता न युक्तेत्याशङ्क्याह * क्व
चिदिति *

नान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वपूर्वो ऽर्थो ऽवगम्यते।
सङ्कीर्णो ऽवगते स्वर्थे ताभ्यां शक्तिर्नियम्यते ॥

तेनानेकात्मकाच्छब्दादनेकार्थावबोधने सिद्धे यदागमे यो
ऽर्थः स तस्येत्यवधार्यते इत्यनेनानेकशब्दोच्चारणादनेकार्थ-
प्रतीतौ कस्य शब्दस्य को ऽर्थ इति विवेकमात्रस्य तदागमन्वा-
यात्मकान्वयव्यतिरेकाधीनत्वादस्त्यादौ च भावनाप्रतीत्यभावेन
कस्यासावर्थ इति विवेकानाकाङ्क्षणात्कूपयूपसूपादिवद्व्यभिचारे
ऽपि यत्रानेकार्थप्रतीतिस्तत्र तदागमन्वायाविघातान्न कश्चिद्दो-
ष इत्युत्तरमुक्तमित्यर्थः। भोक्ता ऽस्त्यादिना परस्परमत्य-
यस्य भावनावाचित्व वक्तुमुपक्रमते * अथ वेति * एतदेव
प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * भाव्यं विना भावनानुपपत्ति-
माशङ्क्य भाव्यान्तराभावे ऽपि कर्मैव भाव्यो भविष्यतीत्युक्तं क-
र्मकर्मैव कर्तृकर्मेत्याशङ्कानिरासार्थाशब्दः घटो भवतीत्युच्य-
माने घटे प्रयोगात्तस्यां चावस्थायां पूर्वापरीभूतस्य घटस्य केन चि-
दंशेन सिद्धत्वात्केन चित्साध्यत्वासिद्धेः कर्तुर्घटस्यांशे समवेता
भाव्यकर्मवादविषया भावनास्त्येवेत्यंशशब्दात्परां सप्तमीमधिकरण-
कर्मरूपविषयपरतयावश्यं व्याख्येयम्। नन्वेवं सति तत्र करोति-
सामानाधिकरण्यं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्योत्तरार्धं सिद्धासिद्धा-
नां घटावयवानामत्यन्तभेदाभावादन्यस्य कर्तृव्यतिरिक्तं भाव्यं शेष-
स्याभावाद्व्यतिरिक्तभाव्यनिष्ठत्वाभावात्करोत्यर्थभावनारूपेण सा
न प्रकाशते न प्रतिभातीत्यर्थः। केन चिदंशेन सिद्धो घटो
ऽन्यान्तरं करोतीत्यपि विवक्षितुं शक्यत्वादित्युक्तम्। कथं चित्करोत्य-
३९२।१ र्थरूपप्रतीतावपि प्रकर्षेण न प्रतीयत इत्यर्थः। अनुपलब्धिविरोधाशङ्का-
निरासार्थत्वेनोत्तरार्धव्याख्यानपूर्वकम् श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपी-
ति * प्रशब्दव्याख्यानाय * प्रतीयेयुक्तम् * धात्वादिनोरत्वमतं-

कम्। ननु घटो भवतीति वाक्ये कथमंशत्रयप्रतीतिरित्याशङ्क्य तत्र प्रयोगे त्रयो ऽप्यंशा धातूपात्तेन भवनेन * पूर्यन्तइत्युक्तम् * प्रत्ययोपात्ताया भावनाया भाव्यापेक्षायां घटस्य भवतिपदात् भवितृत्वावगतेर्भाव्यांशे निवेशार्हत्वाद्धातूपात्तस्य च भवनस्य धात्वर्थान्तरवत् करणेतिकर्त्तव्यतांशान्वयात् घटः स्वभवनेन करणेतिकर्त्तव्यतारूपेणात्मानं भवनं भावयतीत्यर्थो भवतीत्याशयः । ननु व्यापारान्तरासम्भवे ऽप्येकस्य भवनस्यानेकांशपूरकत्वं न युक्तमित्याशङ्क्य भवनकर्तृभूतावयवभेदेन भवनभेदं सूचयितुं केचिदवयवाः प्रयुज्यन्ते केचित्प्रयोजका इति श्लोकगतांशशब्दार्थे व्याख्याते के प्रयोज्याः के प्रयोजका इति व्यवस्थापेक्षायां भवनं कुर्वतामुत्तरावयवानां प्रयोज्यत्वोक्त्या भवनस्य प्रयोज्यव्यापारत्वेन भाव्यांशपूरकता सिद्धभवनानां च पूर्वावयवानां प्रयोजकत्वोक्त्या सिद्धत्वेन करणेतिकर्त्तव्यतांशपूरकतोपपादिता अवस्थाविशेषाभिप्रायौ चेमावंशावयवशब्दौ । घटादिर्हि मृत्पिण्डादेरुत्पद्यमानो घटादिशब्दवाच्यपृथुबुध्नोदराद्याकारात्मकावस्थाविशेषात्प्रागवस्थान्तराणि अनुभूय घटादिशब्दवाच्यावस्थाविशेषरूपेणोत्पत्तेः पूर्वावस्थाभिर्भाव्यः पूर्वावस्थाश्च तत्साधनत्वाद्यथार्हं करणेतिकर्त्तव्यतात्वेन विवक्षितुं शक्यन्ते घटशब्दवाच्यस्य त्वस्यैवैकस्यावस्थाविशेषस्य प्रयोज्यत्वे वाच्ये ततः प्राचीनानामप्युत्तरोत्तरावस्थानां पूर्वपूर्वावस्थाहेतुकत्वं दृष्टान्तार्थं सूचयितुम् अवयवा इति बहुवचनम्। ननु सिद्धभवनानां पूर्वावयवानां प्रयोजकत्वेनाभिमतानामसिद्धभवनोत्तरावयवोत्पत्तौ हेतुभूतः को ऽसौ व्यापारो यो भावनेत्युच्यतइत्याशङ्क्य * सिद्धेत्युक्तत् * सिद्धभवनानां नियतपूर्वक्षणवर्त्तित्वेनासिद्धभवनोत्पादकत्वावगमात् व्यापारं च विनोत्पादकत्वायोगाद्भवनाख्यस्यान्यनिष्ठत्वेनान्योत्पत्त्यनुकूलत्वादवश्यं सिद्धभवनप्रयोजकावयवव्यापारत्वात्तत्कृत्यसिद्धभवनप्रयोज्यावयवनिष्ठत्वाच्च तद्वृत्तिसर्वधात्वर्थानुरञ्जनसहत्वरूपं व्यापारसामान्यमभ्युपगन्तव्यम् । तच्च भाव्यनिष्ठभावकव्यापारत्वेन भाव्यभावकोभयसम्पर्काद्भावनेत्युच्यतइत्यर्थः । भवतिपराख्यातस्य भावनावाचित्वोपपादनेन तत्पर्यायजन्यादिपरस्य सिद्धमपि भावनावाचित्वं भूसत्तायामिति स्मृतेः सत्ताख्यद्वितीयभावविकारवाचित्वेन भवतेराद्यभावविकारवाचिजन्यादिपर्यायत्वं नास्तीति भ्रमप्रसङ्गात्तद्व्यावृत्त्यर्थं लोकप्रयोगानुसारात् भवतेराद्यभावविकारवाचित्वेन जन्यादिपर्यायत्वं सूच-

१ भवनमिति २ पु॰ पा॰ ।

यितुमतिदिशति * एतेनेति * आदिशब्देनोत्पद्यतिपराख्यातो-
पादानम् । ननु भवतेरुत्पत्त्याख्यप्रथमभावविकारवाचित्वेन निष्प-
न्ने वस्तुनि प्रयोगाद्भाव्यान्तरायोगे ऽपि आत्मनो भाव्यत्वोपपत्ते-
र्भावनासम्भवे ऽपि अस्तेः सत्ताख्यद्वितीयभावविकारवाचित्वेन
निष्पन्ने वस्तुनि प्रयोगादात्मनो भाव्यत्वानुपपत्तेः । स्वनिष्ठत्वेन च
भाव्यान्तरायोगात्कथं तत्र भावनावाचित्वं स्यादित्याशङ्क्याह * अ-
स्तिः पुनरिति * लभ्यमानसत्ताकत्वावस्थैवास्तेर्वाच्या न लब्धस-
त्ताकत्वावस्था तस्याविपरिणामादिभावविकारान्तरेष्वप्यनुवृत्तेर्द्वि-
तीयभावविकारवाचित्वाभावापत्तेस्तस्यां चावस्थायामलब्धसत्ताक-
त्वाद्युक्तैवात्मनो भाव्यतेत्याशयसूचनाय * उपरितनीमित्युक्तम् *
भवनानन्तरं भवितृत्वायोगात्कथं भाव्यतेत्याशङ्क्य * सत्तयेत्यु-
क्तम् * सिद्धभवनस्य तद्रूपेणापि कथं भवितृतेत्याशङ्क्य करणा-
धिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युडुत्पत्तेः । भवनाश्रयवाचिना भवनश-
ब्देन भवनविशिष्टस्याभिधानादात्मना स्वरूपेण सिद्धभवनस्यापि
सत्तारूपेण भवनकर्तृता * युक्तेत्युक्तम् * आत्मना भवनं यस्येति
बहुव्रीहिणा वा भवनविशिष्टस्याभिधानं करोतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया
धातूपात्तायाः सत्ताया एव करणेतिकर्तव्यतांशपूरकत्वं वक्तुं सत्त-
येत्येवावसेनीयम् । सत्तया भवदित्यनुपात्तभवनविशेषणत्वं सत्ताया
न युक्तमित्याशङ्क्य भवनानन्तर्यात्सत्ताया एव भवनलक्षणार्थत्वसू-
चनायार्थलक्षणार्थो भवति प्रयुक्तः कथं भवतिवाच्यायस्यानन्त-
र्यमस्तिवाच्यायाः अवस्थाया इत्याशङ्कातिदेशात्सूचितं जन्यादिप-
र्यायत्वं विवृतम् । ननु घटाकारावस्थाविषयोत्पत्तेस्तदाकारावस्थान्त-
रोत्पत्तिसापेक्षत्वात्प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारभेदकल्पना युक्ता सत्ता-
यास्त्ववस्थान्तरानपेक्षत्वेन एवंविधभेदकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह
* तथापि स्थितेति * उत्पत्त्याख्याद्यभावविकारानन्तरभाविद्वि-
तीयभावविकाररूपायाः सत्तायास्तस्याश्चावस्थायाः कालभेदेन भेदाद्व-
स्तुनिष्पादकसत्ताभेदस्यावश्यम्भावात्सिद्धसत्ताकाः पूर्वे ऽवयवाः प्र-
योजकाः सत्ताभवनव्यापृताश्चासिद्धसत्ताका उत्तरे ऽवयवाः प्र-
योज्याः । सिद्धसत्ताकासिद्धसत्ताकवर्तित्वसामान्यं भावनाख्यो
व्यापार इति कल्पनानुसर्तव्येत्यर्थः । ननु वस्तुत्वसामान्यरूपायाः
सत्तायाः स्वरूपेणैकत्वे ऽपि कालकृतो भेदो ऽनेनोक्त इति शङ्कनी-
यम् । तस्या धातुवाच्यत्वाभावान्निष्पन्ने वस्तुनि इदानीमस्तीति प्रयो-
गस्य कालसंसर्गविषयत्वेन वस्तुस्वरूपविषयत्वाभावात् पूर्वकाल-

१ भावनाभावमेदि १ पु० पा० ।

सत्तासम्बन्धस्य चोत्तरकालसत्तासम्बन्धं प्रति हेतुत्वाभावेन प्र-
[illegible] व्यत्वात्काल-
[illegible] णोभयवर्त्तिनी
[illegible] ऽष्टाकपालो
[illegible] विधेयत्वोप-
पत्तेः पुरुषव्यापारकल्पनानर्थिका स्यादित्याशङ्क्याह * सत्यामपि
स्थिताविति * निष्पन्नकर्तृविषयस्योपपादनार्थं चेतनग्रहणम् । ननु भव-
त्याद्यर्थे ऽपि विधिदर्शनात्कथं तत्र विधिप्रतिषेधयोरसम्भव इत्या-
शङ्कते * स्यादेतदिति * स्वप्रयोजकसिद्धकर्तृव्यापारलक्षणार्थ-
त्वेनात्र भवत्याद्यर्थस्य विधिविषयत्वं युक्तमिति परिहरति * स-
त्यामिति * भवतिनाऽस्तिरप्युपलक्षितः नन्वृत्विक्कर्तृकस्यासिद्धत्वेन
तद्भवनस्य सिद्धपुरुषव्यापारलक्षणार्थतास्तु रथन्तरादेस्तु सिद्ध-
त्वात्तद्भवनस्य विधिविषयत्वोपपत्तेः पुरुषव्यापारलक्षणार्थत्वं न स-
म्भवतीत्याशङ्क्याह * तथेति * भवतीति श्रुत्या भवनस्य विधिस-
म्बन्धे प्रतीयमाने ऽप्यचेतनव्यापारे विध्यसम्भवाद्विधेये भावना
लक्षणेत्याशयः । ननु चेतनगतस्य तर्हि भवनस्य वि-
धिविषयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्र त्विति * ति-
ङ्प्रत्ययार्थवाचित्वात्स्मृतावपि इह भवेदिति देशविशेषाश्रितस-
त्ताभिधानेन गतिनिवृत्त्याख्यातिङ्प्रत्ययार्थवाचित्वसम्पत्तेरेवमुक्तामि-
हामुकः स्यादिति प्रयोगे ऽस्तेरपि तिङ्प्रत्ययार्थवाचितैवमूहितव्या
नन्वृत्विजा भवितव्यमित्यादावृत्विक्त्वादिभवितृव्यतिरिक्तभावयि-
तृपुरुषव्यापाररूपभावनासद्भावे भवितृव्यापारस्य भावनाऽभ्युपगमो
व्यर्थः स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * विध्यादिशब्दोपात्ते च प्रैषादौ ३५०।१
निषेधे च भवितृव्यापारव्यतिरिक्ताख्यातवाच्यभावनासद्भावे ऽपि
भूताद्युपदेशेष्वभावाच्च भवितृव्यापारस्य भावनात्वाभ्युपगमस्य वै-
यर्थ्यापत्तिरित्याशयः । ननु भूताद्युपदेशे ऽपि आत्मानमभावय-
द्भावयति भावयिष्यतीति वा व्यवहारादर्शनाद्व्यर्थो भवितृव्यापा-
रस्य भावनात्वाभ्युपगमः स्यादित्याशङ्क्य *अपारमार्थिकमित्युक्तम्*
व्यवहारानुपपत्त्यापि भवितृव्यापारस्य भावनात्वमाख्यातार्थत्वाय
तत्राभ्युपगतमित्याशयः । एतच्च सिद्धभवनानामवयवानां भावना-
रूपो व्यापारो भवतिपदेन भवनं करोतीत्यभिधानादुच्यते प्रसिद्धभव-
नावयवव्यापारस्तु धातुमात्रेणोच्यत इत्यङ्गीकृत्य प्रयोज्यनिष्ठप्रयोज-
कव्यापाररूपभावनावाचित्वमाख्यातस्योक्तमापदा प्रतीत्यनुसारात्स-
मस्तस्य भ्रमचक्रोपस्थानप्रभृतेर्घटाकारनिष्पत्तिपर्यन्तस्य व्यापारस्य

वाचको धातुरिष्यते तदा प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारभेदाभावाद्धातुमात्रोक्तव्यापारस्य च कर्तुरेकत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकत्वभेदायोगादभिन्नत्वेन च घटस्य प्रयोजकत्वायोगादवयवलक्षणायां च कारणाभावात्प्रयोजकव्यापाररूपभावनानुपपत्तेर्भूताद्युपदेशेऽपि कर्तृसंख्यादिमात्रमाख्यातेनोच्यते न भावनेत्याह * भूतादीति * अस्तेर्भूयमानसत्ताकत्वावस्थावाचित्वात्तस्याश्चोत्पत्तिवदतदाकारावस्थान्तरानपेक्षत्वेनावयवशब्दाभिलप्यावस्थाभेदायोगेऽप्युत्पत्त्यनन्तरकालत्वेनोत्पत्त्यवस्थाकालभेदेन भेदावश्यम्भावापत्तिसूचनार्थं कालग्रहणम्। यथा प्रतीत्यनारूढत्वादवयवकालव्यतिरिक्तार्थान्तरकृतस्य भेदस्यानाश्रयणं तथावयवकालकृतस्यापीत्यादिशब्देन सूचितम्। भेदाभावे चैकस्यैव प्रयोज्यव्यापारता प्रयोजकव्यापारता च विरुद्धेत्यर्थः। एवं तर्हि व्यभिचारो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * यत्तु धातूनां भावनावाचित्वमुक्तं तदनुभाषणपूर्वकं दूषयति * यस्त्विति * धात्वश्रवणेऽप्योदने पच्यमाने दृष्टे पक्तृव्यापाररूपभावनाप्रतीतेर्धातुश्रवणेऽपि च मानसादपचाराद्धात्वर्थाप्रतीतावप्रतीतेः धात्वर्थाव्यभिचारद्वारा धातूनामव्यभिचारो न स्वत इत्यर्थः। धात्वर्थाव्यभिचारे च सति तत एव प्रतीत्युपपत्तेः। सत्यपि धात्वव्यभिचारे तद्वाच्यत्वकल्पना न युक्तेत्याह * तैरेव हीति * चशब्दार्थेऽनुशब्दः यदि ह्याख्यातवत् स्वप्राधान्येन कृदन्तेषु भावनावगम्येत ततो धात्वर्थप्रतीतिनिरपेक्षभावनाप्रतीत्युपपत्तेर्वाच्यत्वं कल्प्येत धात्वर्थनिष्पादकत्वेन तु तद्गुणत्वप्रतीतेर्धात्वर्थप्रतीतिसापेक्षत्वान्न साक्षाद्वाच्यत्वकल्पना युक्तेत्याह * तथा हीति * देवदत्तेनेत्यादिकारकविभक्तिश्रवणे यथाकारकसिद्ध्यर्थत्वेन तद्गुणतयाऽवगम्यमानाया भावनाया न कारकविभक्तिवाच्यत्वं कल्पितं तथा धात्वर्थसिद्ध्यर्थत्वेनाप्यवगम्यमानाया न धातुवाच्यत्वं कल्पनीयमिति दृष्टान्तार्थं कारकग्रहणम्। एतदेव कर्त्रधिकरणसिद्धदृष्टान्तपूर्वकं विवृणोति * यथैवेति * नन्वर्थादवगम्यमानाया भावनाया अशाब्दत्वात्करोतिसामानाधिकरण्यं पदान्तरोपात्तकारकान्वयश्च न स्यादित्याशङ्क्याह * गम्यमानेति * पक्तव्यमित्यादेर्भावनानपेक्षत्वे किं कर्तव्यमित्यादिप्रश्नानुरूप्यायोगादुखायामोदनस्य काष्ठैर्देवदत्तेन पाक इत्यादौ च क्रियत इत्याद्याख्यातानपेक्षत्वे पाकभावनेत्यप्युक्तेऽन्वयाप्रतीतेः। निष्पाद्यरूपभावनावगतिमात्रापेक्षत्वादन्वयस्य भावनायां तात्पर्यावगतेर्वाच्यत्वे ऽपि भावनायास्तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वाद्युक्तं सामानाधिकरण्यादीत्याशयः। गम्यमानाया अपि भावना-

यास्तद्वाचिनश्चाख्यातस्यापेक्षया तात्पर्यावगतिरिति तात्पर्यसूचना-
यापेक्षोक्ता गम्यमानस्यापि तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वात्सामानाधिक-
रण्योपपत्तौ कर्त्रधिकरणसिद्धदृष्टान्ताभिधानं तथाभूतयेत्यपेक्ष्य-
माणत्वेन तात्पर्यवृत्त्या शाब्दीभूतयेत्यर्थः भावनया कारकाणामन्व-
यायोगे ऽपि धात्वर्थेनैव गम्यमानभावनान्वयापादितसाध्यभावेना-
न्वयो भविष्यतीति प्रौढ्या परिहारान्तरमाह * अथ वेति * धात्व-
र्थस्य साध्यत्वसिद्ध्यर्थं भावनायास्तन्निष्पादकत्वेनोपसर्जनतोक्ता ।ननु
धात्वर्थस्याक्रियारूपत्वात्कथं कारकान्वयो ऽत आह * स एव
हीति * क्रियाया अपि निष्पन्नायाः कारकानपेक्षत्वात् साध्यत्वप्र-
युक्तकारकापेक्षावगतेरक्रियारूपस्यापि च धात्वर्थस्य क्रियान्वयेन
साध्यतयापत्तेर्युक्तः कारकान्वय इत्याशयः । नन्वाख्यातश्रवणे तर्हि
कथं भावनान्वयाभ्युपगमो ऽत आह * भावनापि चेति * गुणस्येव
द्रव्यपरिच्छेदं विना कारकाणां धात्वर्थनिष्पादनं विना भावनान्वया-
योगात्तद्धात्वर्थसिद्ध्यर्थत्वेनैव भावनया ग्रहणादाख्यातश्रवणे भाव-
नान्वयाभावे ऽपि धात्वर्थान्वयो गौररुणेत्यत्र गुणस्य द्रव्यवदविरु-
द्ध इत्याशयः। कारकान्वयान्यथानुपपत्त्या कृदन्तानां भावनामभिधा-
यित्वे ऽपि सर्वेषां भावनापरतोक्ता तद्विशेषाणां तु कृत्यानां प्रैषवा-
चित्वान्यथानुपपत्त्यापि भावनापरतावगम्यत इत्याह * कृत्यानां
त्विति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * प्रैषाणां पुं-
व्यापारविषयत्वे ऽपि धात्वर्थस्यैव पुंव्यापारत्वोपपत्तेः किं भाव-
नयेत्याशङ्क्य * तस्य चेत्युक्तम् * पुंसः को व्यापार इत्यपेक्षायां
भावनेति वाक्यमित्यर्थः । एवमपि प्राधान्याप्रतीतेः साध्यसाध-
नेतिकर्त्तव्यतांशत्रयवशीकारसामर्थ्यात्कथमंशत्रयपरिपूर्णतेत्याश-
ङ्क्यांशत्रयात्मिकेत्युक्तम् ।अंशत्रयावच्छेदं विना ऽनुष्ठेयत्वाभावादे-
तादृश्या एवाक्षेपाभ्दूबलेनैव प्राधान्यमपि कथं चिद्भविष्यतीत्याश-
यः । प्रैषाणां पुंव्यापारविषयत्वोपपादनपूर्वकम् श्लोकं व्याचष्टे *
म हीति * प्रैषाणां भावनाविषयत्वोपपादनस्य प्रकृतभावनातात्पर्यो-
पयोगितामाह * ते यदीति * ननु वैदिकानां कृत्यानां पुरुषाशयवि- २५१।१
शेषप्रैषवाचित्वायोगाद्विधौ चास्मृतेरनुष्ठापकत्वाभावात् कथं
भावनापेक्षेत्याशङ्क्याह * यावांश्चेति * प्राप्तविषयत्वप्रवर्त्तकत्व-
समुदायात्मकप्रैषवाचिनां कृत्यानां ब्राह्मणे प्राप्तविषयत्वाभा-
यात् समुदायासम्भवे ऽपि प्रवर्त्तनात्मकत्वे तदेकदेशे ऽपि लक्षणया
प्रयोगोपपत्तेरप्राप्तविषयप्रवर्त्तनस्य च विधित्वादस्मृतमपि विधाय-
कत्वं सेत्स्यतीत्याशय।।मन्त्रगतेषु कृत्येषु प्राप्तविषयत्वोपपत्तेर्ब्राह्मण-

ग्रहणम् । ननु प्रणतं नीचं प्रत्येषणं स्वाभिमतसाधने प्रवर्त्तनार्थं गमनं प्रेषणमधिकं बोध्यं प्रत्येषणं अध्येषणम् गत्यर्थेष्यतिधात्वनुसारात्प्रसिद्धं तयोश्च मदभिमतसाधनमनेनानुष्ठेयमित्येवं विधोश्चनीचपुरुषाशयविशेषात्मकत्वेनापौरुषेये वेदे क्वचिदप्ययोगात् ब्राह्मणविशेषणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह * अयमेव चेति * अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादिमन्त्रेष्वध्वर्यूणां प्रैषसमाख्यानात् भृत्यादिवच्चाग्नीधोऽप्यप्रीतकर्त्तृकपदार्थानुष्ठानार्थं वृतत्वेन पदार्थानुष्ठाने प्रणतत्वाच्च प्रति प्रवर्त्तनार्थगमनोपलक्षितस्य प्रवर्त्तनस्य प्रैषशब्दवाच्यत्वोपपत्तेर्नाव्यापकं पुरुषाशयत्वं प्रैषलक्षणान्तःपातीतिभावः । प्रेषणं प्रवर्त्तनं भावनायाः प्रत्ययार्थत्वमुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु भावनाया धात्वर्थोच्छेदे सत्युक्तेन न्यायेनास्तु प्रत्ययवाच्यत्वं न त्वसौ धात्वर्थोच्छिन्नास्तीति शङ्कते * ननु चेति * अयमाशयः प्रयोजकव्यापारस्य विशेषणेन प्रयोज्यव्यापाररूपाद्विक्लेदनादिधात्वर्थाच्छेदे सत्यप्यधिश्रयणादेः प्रयोजकव्यापाररूपाच्छेदो नोपलभ्यते स्थाल्यधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावापादिप्रयोजकव्यापारसमूहो हि विक्लेदनफलावधिः पचिनोच्यते कः पच्यर्थो येयं तण्डुलानां विक्लित्तिरिति तु महाभाष्यकारीयं विक्लित्त्यर्थत्वाभिधानं फलाभिप्रायं विक्लेदनाख्यप्रयोज्यव्यापारवाचित्वे देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यायोगापत्तेर्येनापि देवतोद्देशपूर्वकं द्रव्यत्यागाख्यसङ्कल्पः प्रयोजकव्यापार यजोच्यते अतो धात्वर्थादभिन्नत्वान्न प्रत्ययार्थो भावनेति । पचौ प्रतीयमानान्यधिश्रयणादीनि यजौ च प्रतीयमानः सङ्कल्पः प्रयोजकव्यापार इति कृत्यैवमादीनां भावनात्वमित्यर्थः । ननु स्थाल्यादीनां चुल्ल्यादिसंयोगस्याधिश्रयणादिशब्दवाच्यस्याव्यापारत्वान्न भावनात्वापत्तिरित्याशङ्क्य * अत एव चेत्युक्तम् * अधिश्रयणादीनां पचिवाच्यस्य पचावधिश्रयणादीनीत्यनेनैव सिद्धत्वात् प्रयोजकव्यापारत्वावधारणायैवकारः प्रयोजकव्यापाररूपा एवाधिश्रयणादयः पच्यादिधात्वर्था न संयोगरूपा इत्यर्थः * अयमाशयः * संयोगमात्रं वा अधिश्रयणशब्दवाच्यं स्यात् स्थालीचुल्लीसंयोगो वा । तत्राद्ये कल्पे सर्वधातूनां पर्यायत्वम् । द्वितीये स्थालीचुल्ल्योरप्यभिधानापत्तेर्गौरवं दोषः। संयोगवाचित्वे चाधिश्रयतेरुदासीनेऽपि पक्तरि संयोगसद्भावोऽधिश्रयणं वर्त्ततइति प्रत्ययापत्तिः । क्रियमाणसंयोगवाचित्वे वा प्रत्ययवाच्यायाः प्रक्रियायाः प्रागप्रतीतेर्विशेषणत्वायोगाद्धातुनैव क्रियाविशिष्टसंयोगाभिधानापत्तेर्दुर्वारं प्रयोजकक्रियाधातुवाच्यत्वम् अनेनैव न्यायेन गम्यादेः सं-

योगविभागवाचित्वं निरसनीयम्। संयोगविभागविशेषलाभाय च संयोगिनोर्विभागिनोश्चाभिधानापत्तेरतिगौरवं यज्यादेश्च संयोगविभागवाचित्वायोगात् संयोगविभागात्मकधात्वर्थवचनमव्यापकं स्यात्त्यवियोगात्मकस्वस्वामिविभागयज्यर्थाभ्युपगमे ऽपि जानात्यादौ कथं चित्संयोगविभागानिरूपणादव्याप्त्यपरिहारः भवतिकरोत्योः शक्तिभेदात्तु छिदिक्लिदिपचत्योरिव नियतं प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारवचनत्वमिति वार्त्तिकाद्व्यापारस्यैव धात्वर्थतावसीयते धातुमात्रनिर्देशाच्च न प्रत्ययविषयतयातद्वार्त्तिकं व्याख्यातुं शक्यम् प्रत्ययस्य च णयन्तत्वाभावात्प्रयोज्यकर्तृकैकान्तव्यापारप्रतिपादकाः पयन्ता पचेति न युज्येत संयोगविभागात्मकत्वे च धात्वर्थस्याव्यापाररूपत्वाद् गोदोहनादिभिराश्रयत्वेन ग्रहणं न युज्यते धात्वर्थावच्छिन्नाया भावनाया पवाश्रयत्वाभ्युपगमे गुणफलसम्बन्धविधौ वाक्यभेदभयेन प्रकृताश्रयापेक्षणाद्भावनाभेदमुपपत्तेर्गुणकामेष्वाश्रयैः सह सामानासामानविध्यविचारः संख्याधिकरणे करिष्यमाणो न युज्यते व्यापाररूपत्वे ऽपि करोत्यर्थक्रियारूपत्वाभावात्क्रियारूपायां भावनायां कारकत्वाविरोधः।

व्यापाररूपधात्वर्थाद्रतो भेदमपश्यताम् ॥
संयोगरूपधात्वर्थवर्णनं भेदतृष्णया ॥ १ ॥
व्यापाररूपधात्वर्थात् साम्या स्पन्दात्मिका हि किम् ॥
प्रयत्नात्मा द्विरूपा वा सर्वथापि न युज्यते ॥ २ ॥
प्रयत्नो भावना चेत् स्यान्न रथो गच्छतीति हि ॥
प्रयोगः स्यात्प्रयत्नो हि चेतनेष्वेव सम्भवेत् ॥ ३ ॥
स्पन्दस्य भावनात्वे तु यतेतेति न चेतने ॥
द्विःसाधारणरूपत्वे शब्दो वक्तीत्यसम्भवः ॥ ४ ॥
न शब्दे स्पन्दयत्नौ हि विगुत्वाच्चेतनत्वतः ॥
एवं च सतिधात्वर्थसामान्यं भावना भवेत् ॥ ५ ॥
अथानयोर्हेतुभूतमन्यत्तन्नोपलभ्यते ॥
अभूतोत्पादनं चान्यद्धात्वर्थेष्वेव दृश्यते ॥ ६ ॥
अन्योत्पादानुकूलत्वे भावनैकं च तद्यदा ॥
तदा न भावनाभेदो भवेद्धात्वर्थभेदतः ॥ ७ ॥
प्रतिधात्वर्थमन्यत्वं न च तस्यावधार्यते ॥
धात्वर्थभेदमात्रेण फलभेदप्रसिद्धितः ॥ ८ ॥
अथ धर्मेण येन स्याद्धात्वर्थः फलसाधनम् ॥
स धर्मो भावनान्यश्च प्रतिधात्वर्थमिष्यते ॥ ९ ॥

तस्य धात्वर्थधर्मत्वे पुंधर्मत्वं विरुध्यते ॥
पुंधर्मस्तु प्रयत्नः स्यात् स च पूर्वं निराकृतः ॥ १० ॥
किं च धात्वर्थनिर्वृत्तिपर्यन्तत्वात् समापना ॥
कथं धात्वर्थसाध्या हि सेष्यते फलसाधनम् ॥ ११ ॥
अथ धात्वर्थजन्यो ऽपि शक्त्यात्मा पुरुषाश्रितः ॥
प्रतिधात्वर्थमन्यो ऽसौ नापूर्वादतिरिच्यते ॥ १२ ॥
तस्याव्यापाररूपत्वाद्भावनात्वं न चेष्यते ॥
व्यापारत्वे ऽपि करणव्यापारत्वाच्च भावना ॥ १३ ॥
तत्कर्तृव्यापृतिः सा हि प्रत्ययार्थश्च नत्वदः ॥

अतो धात्वर्थातिरिक्तभावनानुपपत्तेः प्रत्ययार्थता न युक्तेति तात्पर्यार्थः । परिहरति * नैष इति * व्यापारत्वाविशेषाद्धात्वर्थभावनयोर्भेदानवभासे ऽपि पाकं करोति यागं करोतीति भिन्नेषु धात्वर्थेषु करोत्यर्थानुवृत्तेर्धात्वर्थाद्भेदो ऽध्यवसीयत इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * सर्वधात्वर्थसाधारणस्य व्यापाररूपस्य करोत्यर्थस्याख्यातपदांशप्रत्ययवेलायां प्रतीतिसूचनार्थांशशब्दः विक्लेदनोद्देशेन क्रियमाणस्याधिश्रयणादेः पचिवाच्यत्वं यत्तु विक्लित्तिप्रर्हणे समासस्यार्थः षष्ठ्याः सम्बन्धमात्रोत्पन्नाया अपि तादर्थ्यलक्षणसम्बन्धविशेषनिष्ठत्वाद्विक्लित्त्यर्था अधिश्रयणादय इति समासार्थः । आदिशब्दोपात्तस्य या विक्लेदविक्लित्तिपर्यन्ता धात्वर्थानां नियतकर्तृस्थभावनातो वैलक्षण्यं यत्तु केषां चित्कर्मस्थत्वप्रदर्शनायोक्ता को ऽसावधिश्रयणादिकर्तृस्थव्यापारातिरिक्तसामान्यरूपो व्यापार इत्यपेक्षायामाह * तथेति * औदासीन्यमकुर्वत् रूपत्वावस्था ततः प्रच्युतिः कुर्वद्रूपत्वं करोतिप्रत्ययवेद्यमन्योत्पादानुकूलत्वं तेन रूपेण यन्निरूप्यते सा भावना इत्यर्थः । संयोगविभागादिहेतोः स्पन्दादेर्धात्वर्थाद्वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थो मात्रशब्दः अकर्मकधातुवाच्यस्वननादिधात्वर्थानन्तरं नियमेनान्योत्पाददर्शनात्सकर्मकधातुवाच्येभ्यश्च गमनादिभ्यो ऽनन्तरमेव संयोगविभागाद्युत्पत्तेरुत्पाद्यानाकाङ्क्षणाद्भाव्याकाङ्क्षालक्षणभाव्यनिष्ठत्वापरपर्यायान्योत्पादानुकूलत्वरहिताद्धात्वर्थादकुर्वद्रूपत्वलक्षणौदासीन्यप्रच्युत्यात्मकत्वेनान्योत्पादनरूपस्यादनन्तरं च फलानुत्पत्तेर्भाव्यनिष्ठत्वापरपर्यायान्योत्पाद्याकाङ्क्षालक्षणान्योत्पादानुकूलत्वात् भावनाया वैलक्षण्यधीर्भवत्यतः । [illegible] विक्लेदनादेर्व्यापारत्वे सत्यपि प्रयोजकापरपर्यायकर्तृव्यापारत्वाभावात् न भावनात्व तथाधिश्रयणादेः प्रयोजकव्यापारत्वे सत्यपि

भाव्यनिष्ठत्वाभावाच्च भावनात्वमित्याशङ्कापरिहारः सूचितो भवति ननु अधिश्रयणादेः परिस्पन्दात्मकात्प्रयोजकव्यापारादन्यो भाव्यनिष्ठः प्रयोजकव्यापारश्चेदस्ति किमिति तद्व्यतिरेकेण नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य *परिस्पन्दरूपमित्युक्तम्* भावनाया धात्वर्थेन विषयभूतेन ज्ञानस्येव ज्ञेयेन निरूपिताया अवच्छिन्नायाः कार्यभूतेन वा धात्वर्थेन करणतया निरूपितायाः कल्पितायाः निरूप्यत्वाद्धात्वर्थं विनानुपलब्धिर्युक्तेति भावः । भावनावच्छेदकधात्वर्थमात्रोपलक्षणार्थः परिस्पन्दशब्दः रूपशब्दस्य करणव्युत्पत्तौ परिस्पन्दो रूपमस्येति विग्रहः । कर्मव्युत्पत्तौ वा परिस्पन्देन निरूप्यमाणमिति विग्रहः । स्वशरीरस्य स्पन्दस्य ह्यात्मप्रयत्नहेतुकत्वव्याप्तेः । परशरीरे स्पन्ददर्शनात्प्रयत्नो ऽनुमीयते स्वप्रयत्नश्च मानसप्रत्यक्षवेद्यो ऽपि गमने ऽहम्प्रयते पाके ऽहम्प्रयते इति गमनादिना स्पन्देन यागे ऽहम्प्रयते ध्याने ऽहम्प्रयत इति वा चलनात्मकेन यागादिना धात्वर्थेनावच्छिन्न एव च भाव्यनिष्ठप्रयोजकव्यापारत्वात्मकभावनालक्षणयोगादर्थिपुरुषव्यापारत्वाच्चार्थयत इति कर्तृव्युत्पत्तिद्वारा ऽर्थयितृपुरुषव्यापारवाच्यर्थभावनाशब्दव्याख्यः सर्वेषु लकाराख्यानेषु गम्यते । यत्त्वस्मिन्पक्षे रथो गच्छतीत्यचेतने नाख्यातं प्रयुज्यते इत्युक्तं । तत्रैवं वाच्यं किमाख्यातप्रयोगान्यथानुपपत्त्या रथादौ भावना कल्प्यते । प्रतीतिबलाद्वाभ्युपगम्यते न तावत् स्पन्दातिरिक्ता भावना प्रत्यक्षेण प्रतीयते नापि कादाचित्कत्वं स्पन्दाख्यकार्यदर्शनात्कल्प्यते इति रथवोढ्रश्वादिप्रयत्नात् स्पन्दमानरथादिशरीरसंयोगात्तदभावे ऽपि वा पतनप्रतिबन्धकाधारसंयोगाभावसहकृताद् गुरुत्वादूर्ध्वस्पन्दोपपत्तेः वायुसंयोगादिसद्भावभाविततया च वृक्षस्य पर्णादिपतनस्य न कारणत्वकल्पना युक्ता वायोस्तु स्वाभाविकस्पन्दो न शक्नोत्येव स्वकार्यत्वेन व्यापारान्तरं कल्पयितुं स्पन्दस्य च वायुरथादेः स्पन्दनं चलनं गमनं वर्तत इति आख्याताश्रवणे ऽपि धातुमात्रात्प्रतीतेराख्यातार्थत्वं भाव्यनिष्ठत्वाभावाच्च भावनात्वं नाभ्युपगन्तुं युक्तं स्पन्दतिचलत्योश्चाकर्मकत्वात्तद्वाच्यस्य स्पन्दस्य भाव्यनिष्ठत्वमनाशङ्क्यमेव ततश्च वायुरथादौ स्पन्दस्य भावनात्वायोगात्तदतिरिक्तव्यापारानुपलब्धेश्च प्रयत्नात्मकभावनानभ्युपगमे आख्यातस्य भावनाव्यभिचारो दुष्परिहरः स्पन्दस्य भावनात्वाभ्युपगमे ऽपि स्पन्दत्यादिधातुनैव तदभिधानसिद्धेस्तत्परस्याख्यातस्य व्यभिचारस्तदवस्थ एव स्पन्दत्यादिपराख्यातवच्च पचत्यादिपराख्यातस्यापि स्पन्दवाचित्वं न युक्तं न हि पचतीत्यस्य पाके स्पन्दत इत्यर्थं के

चिद्व्याचक्षते तथा यज्यार्थश्चातो ऽवगम्यते भावयेदिति चेत्युक्ते कीदृशी पुनराख्याताद्भावनावगम्यते इत्यपेक्षायां तथा यतेत यथा किंचिद्वर्तत इति प्रयत्नवाचिताख्यातस्य भाष्यकृता विवृता दर्शनेन्द्रियकामाधिकरणे च जुहुयादिति शब्दस्यैतत्सामर्थ्यं यद्धोमविशिष्टं प्रयत्नमाहेत्यभिधानात् जुहुयादित्यस्य होमे यतेतेत्यर्थः सूचितो भवति। प्रयत्नस्य चेच्छायोनित्वान्निष्फले चेच्छायोगाद्भाव्यनिष्ठत्वावगतेर्धात्वर्थनिष्पत्तिमात्रेण च फलवत्त्वासिद्धेस्तन्निष्पत्तिमात्रेण पर्यवसानायोगेन धात्वर्थकरणकस्य प्रयत्नस्य फलसाधनत्वाविघातात्प्रयत्नस्य भावनात्वे न कश्चिद्दोषः। प्रयत्नाभावे च वातरोगादिना देवदत्ते स्पन्दमाने नाय स्पन्दं करोति किं तु वातादिवशादस्य स्पन्दो भवतीति व्यवहारदर्शनात्प्रयत्न एव करोत्यर्थो ऽवगम्यते रथादावपि न रथः स्वयं गमनं करोति किं त्वश्वादिनास्य गमनं क्रियते इति व्यवहारदर्शनाद्धातुवाच्यस्पन्दातिरिक्तकरोत्यर्थभावनाप्रतीत्यभावः सिद्धः। आख्यातप्रयोगान्यथानुपपत्त्या तु रथादौ भावनाकल्पने रथो भवतीत्यत्रापि सर्वदा भावनाकल्पनापत्तेः भूतादिकथने ऽप्यवयवादिकृतभेदानाश्रयणे धात्वर्थमात्रं कर्तृसंख्याद्यश्चाख्यातपदार्थत्वेनावधार्यन्ते न भावना न च भावनाव्यभिचारेण दोष इति वार्त्तिकं विरुध्यते अवयवादिकृतभेदविवक्षायामस्त्यादौ भावनाभ्युपगमः पूर्वोत्तरवार्त्तिकपर्यालोचनया प्रौढिमात्रेणेत्युक्तम् अथ वा सो ऽपि प्रयत्नाभिप्रायेण व्याख्यातुं शक्यते नित्यस्यात्मनः शरीरशरीरिणोरभेदविवक्षया शरीरानिष्पत्तावनिष्पत्तिव्यपदेशोपपत्तेः पञ्चधातून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुरित्यादिस्मृतिपर्यालोचनया चात्मनः शरीरोत्पादनप्रयत्नावगमात् सिद्धभवनशरीरावयवाधिष्ठानेनात्मनासिद्धभवनात् शरीरावयवान्प्रति प्रयोजकस्य प्रयत्नात्मिका भावना न विरुध्यते। एवं च सिद्धकर्तृक्रियावाचिनीत्यपि चेतनाभिप्रायं व्याख्यातुं शक्यम्। यद्वा अर्थभावनायाश्चेतनमात्राश्रयत्वे ऽपि शब्दभावनायाश्चेतनाश्रयत्वायोगादुभयव्याप्त्यर्थं सिद्धमात्रग्रहणं नित्यस्यापि शब्दस्याभिव्यक्तिः सिद्धिरभिप्रेता भाव्यनिष्ठप्रयोजकव्यापारत्वलक्षणयोगाच्च शब्दव्यापारस्याप्यविरुद्धं भावनात्वं। यथैव हि इच्छायोनित्वात्प्रयत्नस्येष्यमाणभाव्यं विनात्मलाभायोगाद्भाव्यनिष्ठत्वं तथा लिङादिव्यापारस्यापि प्रेरणाख्यस्य प्रवृत्त्याख्यभाव्यकल्पत्वेन तन्निष्ठतावसीयते। न च यथा स्पन्दानन्तरमेव संयोगविभागोत्पत्तेराकाङ्क्षातः प्रागेवाकाङ्क्षणीयलाभे लब्धव्यालाभनिमित्ताकाङ्क्षानुपपत्तेरन्यथा च कदाचिदेवाकाङ्क्षयानु-

पपत्तिप्रसङ्गात् स्पन्दस्य भाव्याकाङ्क्षालक्षणं भाव्यनिष्ठत्वं नास्ति तथा प्रेरणाया भाव्यनिष्ठत्वाभावः पुरुषप्रवृत्तेः साध्यसाधनेतिकर्तव्यतापर्यालोचना सापेक्षत्वेन प्रेरणानन्तरमनुत्पत्तेः अनेनैव न्यायेन सर्वशब्दगतस्याभिधानलक्षणस्यापि व्यापारस्यार्थप्रतिपत्त्याख्यभाव्यकल्पितस्य भावनात्वमनुसन्धेयं तस्या अनभिहिताया एव कार्योपयोगित्वाल्लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने प्रतीयेते इत्यादौ भावनाद्वयोपन्यासाविरोधः ॥

स्पन्दप्रयत्नयोरेव भावनात्वमिति भ्रमम् ।
अपनेतुं प्रसक्तानुप्रसक्त्यैतदुदीरितम् ॥
प्रयत्नव्यतिरिक्तार्थभावना तु न शक्यते ।
वक्तुमाख्यातवाच्येह प्रस्तुतेरुपलभ्यते ॥ २ ॥
स्त्रीत्वाभावे ऽपि खट्वादौ टाबादिप्रत्ययो यथा ।
प्रयुज्यते तथाख्यातं यत्नाभावे ऽप्यचेतने ॥
स्त्रीत्वादेः प्रत्ययार्थत्वं चतुर्थे वक्ष्यते स्फुटम् ।
तथा च लिङ्गमित्यत्र प्रयत्नस्य तथा भवेत् ॥
धातोरनुग्रहार्थं वा वाच्यन्तरधियेव वा ।
प्रत्ययो ऽवश्यकव्यक्तावता न त्ववाच्यता ॥
वोढृश्वादिगतं यत्नं रथादावुपचर्य वा ।
उपपाद्यः प्रयोगो ऽत्र मुख्यार्थानुपपत्तितः ॥
तिङ्वाच्यो हि करोत्यर्थः सामानाधिकरण्यतः ।
प्रयत्नश्च करोत्यर्थस्तदन्यानुपलम्भनात् ॥
न चौलूक्यैः प्रयत्नस्य गुणत्वपरिभाषणात् ।
अकरोत्यर्थता शङ्क्या सिद्धरूपा प्रतीतितः ॥
बुद्धीच्छादिप्रयत्नानां शब्दैः कर्मतेष्यते ।
इत्याचार्यैश्च यत्नस्य व्यापारस्याभिधानतः ॥
चेतनप्रेरकत्वं च विधेस्तद्विषयत्वतः ।
काष्ठाद्यप्यन्यथाकस्माच्च प्रेरयति वायुवत् ॥
विध्यर्थाज्ञानतो प्रैर्यं चेत्काष्ठादि ततः कथम् ।
सौधन्वनानिषादादेरप्रैर्यस्याधिकारिताम् ॥
विधिस्त्वाप्रेरयत्रैत्यप्रैर्यो ज्ञाप्यते कथम् ।
विद्वद्भिर्ज्ञापनादेव प्रैर्यत्वे ऽन्योन्यसंश्रयम् ॥
धात्वर्थव्यतिरिक्तातः प्रयत्नाख्यार्थभावना ।
यजत्यादिपराख्यातवाच्यतेत्यसमञ्जसम् ॥

ननु धात्वर्थभावनयोर्द्वयोर्व्यापाररूपत्वे समत्वेनान्योन्य-

मान्यं न भवतीति सूचनार्थस्तथाशब्दः कथं यागादेर्भावनाकर-
णतेत्याशङ्क्य भावनाया केनेति करणांशेनापेक्षाहेतुत्वेनोक्ता धात्व-
र्थभावनयोर्भेदस्य सूत्रद्वयसूचितत्वं द्योतयितुं यज्ञादयार्थाः कर्मश-
ब्दा इत्यनेन कर्मशब्देनाभिधीयतइत्युक्तम्। नन्वेवं सति कृभ्वस्तयः
क्रियासामान्यवचनाः क्रियाविशेषवचनाः पचत्यादय इत्यादियागा-
दिधात्वर्थानां क्रियाख्यभावनाविशेषस्मरणं न युज्यते इत्याशङ्क्या-
ह * विशेषणेति * भुवो णिजन्तस्य क्रियासामान्यवचनताभिप्रता ३५२।१
अस्तेरप्यार्द्धधातुके णिचि कृते ऽस्तेर्भूरिति भ्वादेशस्मृतेर्भावनाख्य-
क्रियासामान्यवाचित्वोपपत्तिः। ननु क्रियाशब्दो यथा तद्भूतानां क्रि-
यार्थेन समाम्नायः। आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्तेभ्यः क्रिया प्रतीयते
क्रियायां पुरुषश्रुतिः। प्रतिषेधेषु कर्मत्वात् क्रिया स्यात् क्रिया स्याद्ध-
र्ममात्राणामित्यत्र भावनायां प्रयुज्यते तथा आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात्
क्रियाणामाश्रितत्वात्क्रियाया ह्यास्तिसम्बन्धः क्रियातो व्यपदिश्ये-
रन् तस्य क्रियाग्रहणार्थोक्तं क्रियाभिधानमित्यत्र धात्वर्थे ऽपि तथा
तुल्यत्वात्क्रिययोर्न क्रियार्थानां संस्कारे तु क्रियान्तरमित्यत्रोभयो क-
र्मशब्दश्च यथा फलस्य कर्मनिष्पत्तेः भावार्थाः कर्मशब्दास्तद्भेदात्क-
र्मणो ऽभ्यासः संख्याया: कर्मभेदः स्यात् फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्
फलस्य कर्मयोगित्वात् समेषु कर्मयुक्तं स्यात्संस्कारश्चाप्रकरणे क-
र्मशब्दत्वात्कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् एतेषां कर्मसम्बन्धात्फले कर्म-
दोष. स्यात्कर्माण्यपि जैमिनिः कर्तृगुणेषु कर्मसमवायात् अचोदितं
कर्म भेदात् कर्मणो चोदितत्वात् कर्मणो व्यवस्था स्यात् द्रव्याणां
कर्मसंयोगे कर्मतो ह्यभिसम्बन्धः तस्मात्कर्मोपदेश. स्यात् । अपि
तु कर्मशब्दः स्यात् ॥ कर्मणः पृथक्शब्दः स्याद्वाधिभेदात्कर्मणो ऽभ्यास-
इत्यत्र धात्वर्थेषु प्रयुज्यते तथा कर्मैके तत्र दर्शनादित्यत्र तच्छब्दप-
रामृष्टः कर्मविषयः कर्मशब्दः कर्मणः सम्बन्धात् शब्दान्तरे कर्मभे-
दस्तत्पुरस्सरौ कर्माणीत्यत्र भावनायामपि एकस्यैवमित्यत्र चैवं शब्दे-
नानुकृष्टः कर्मशब्दः फलं वा कर्मसन्निधावविभागात्तु कर्मणः क-
र्मधर्मः प्रकरणादित्यत्र चोभयोस्तेनैव व्यतिकरदर्शनाद्धात्वर्थभाव-
नयोरभेदो ऽध्यवसीयते इत्याशङ्क्याह * शास्त्रेति * भावनावा-
चिनः क्रियाशब्दस्य धात्वर्थवाचिनश्च कर्मशब्दस्य लक्षणयेतरत्र प्र-
योगोपपत्तिरित्याशयः । भावनाधात्वर्थस्वरूपवाचिनामपदाभा-
वाच्च लाक्षणिको ऽपि प्रयोगो न दोषायेति न स्वरूपाभिधानेनेत्यनेन
सूचितम्। एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्या-
चष्टे * भावनाशब्दो हीति * एकस्मिन् क्षणे भावनायाः समस्तो-

पसंहृतरूपाप्रतीतेः । कथं निष्पन्नरूपतेत्याशङ्क्य वस्तुतो निष्पन्नरूपत्वे ऽपि नामपदसामर्थ्यात् सत्त्वस्य द्रव्यस्य यदेकत्रोपसंहृतत्वं रूपं तदापन्नामारोपितसिद्धरूपामित्युक्तं कथं नामपदसामर्थ्याद् द्रव्यरूपत्वारोप इत्याशङ्क्य नामपदोक्तो लिङ्गादियोगः कारणत्वेनोक्तः द्रव्यधर्मलिङ्गादियोगात् भास्वरत्वादिनेव शुक्तौ रजतत्वारोपो युक्त इत्याशयः । न केवलं नामपदेनाख्यातसदृशी भावना नोच्यते किं तु करोत्यादिधातुनापी त्याह * तथेति * अनन्यशब्दवाच्यस्योपपादनस्यासाधारण्येनाख्यातस्य भावनार्थत्वसिद्धिप्रयोजनत्वं सूचयितुम् उपसंहरति * इतीति * नन्वाख्यातप्रत्ययस्य भावनार्थत्वे ऽपि स्वर्गस्य द्वितीयाभावेन भाव्यत्वाप्रतीतेः स्वर्गकामपदरूपसम्बन्धात् स्वर्गं भावयेदिति ब्रूयुरिति भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्य स्वर्गस्य भाव्यांशनिवेशमुपपादयितुमुपक्रमते * सा त्वियति * साध्यत्वान्वयात् स्वर्गान्तरान्वये भावनास्वरूपस्य सङ्कल्पाख्येच्छाविशेषसाध्यत्वेन यागादेस्तत्साधनत्वायोगात्तत्सिद्ध्यर्थं साध्यनिष्ठत्वाभावे भावनात्वस्यैव बाधापत्तेः साध्यांशस्य प्राधान्यात् साधनेतिकर्तव्यतांशवत्तदपेक्षान्तराधीनत्वाभावात्प्राथम्यमुक्तम् । नन्वेकप्रत्ययोपादानात् भावनामात्रस्य विधेयत्वावगतेः साध्याद्यन्वयः प्रतीतो ऽपि विध्यसंस्पर्शाद्विवक्षितः स्यादित्याशङ्क्याह * तत्रेति * उपसर्गे घोः किरिति विपूर्वस्य दधातेः किप्रत्यये कृते विधिशब्दव्युत्पत्तेः कृत्स्नत्वाङ्गावप्रत्ययेन विधिमत्सम्बन्धाभिधानम् । नन्वेवमप्येकपदोपादानेन प्रत्यासत्तिर्धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * विधिरयेति * कर्मियोगादपि स्वर्गस्य साध्यत्वावगतिर्न च पुरुषार्थं इत्यमेनोक्ता ।

यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः ।
अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ॥

इति श्लोको ऽपि चाम्नानसामर्थ्यार्थोदनार्थेन गम्येतार्थानाम् हार्थपरत्वेन वचनानि प्रतीयन्ते ऽर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्ये ऽप्यसम्बन्धः तस्माच्छ्रुत्येकदेशः स इति विश्वजिदधिकरणसिद्धान्तसूत्रगतस्यार्थानां ह्यर्थपरत्वेनेत्याद्यवयवस्य योग्यतानुरोधेन स्वर्गादिनान्वयप्रतिपादनपरतया व्याख्यानात्तत्रैव पूर्वाचार्यवचनत्वोचित्यालोचनया प्रतिभाति यद्युक्त्या धात्वर्थस्य साध्यत्वावगमे ऽन्वयाभिधानमुक्त्या पुरुषार्थसाध्यत्वावगमात् बाध इति सफलस्य तात्पर्यं, यद्वा विरोध एव नास्तीत्याह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * सम्ब-
३३१ न्धेति * एवं भावनाया भाव्यापेक्षायां धात्वर्थस्य भाव्यत्वसम्भवे

ऽपि विध्यन्वयबलात् पुरुषार्थस्य भाव्यतोक्ता अधुना इच्छायोनि-
त्वेन भावनाया समीहितभाव्यनिष्ठत्वावधारणात् भावनास्वरूपा-
लोचनयैव पुरुषार्थस्य भाव्यतामाह * किं चेति * श्लोकं व्या-
चष्टे * यत्र हीति * ननु भावनास्वरूपालोचनयैव समीहितभा-
व्यत्वावगमे स्वर्गकामादिपदं व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याह * तत्रेति *
नन्वेवमपि स्वर्गादिपुरुषार्थविशेषलाभस्य शास्त्राधीनत्वात् सर्वथा
साध्यांशनिवेशस्य विधिविषयत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्क्याह
* तदपि चेति * साध्यशब्दस्य इष्टतमत्वलक्षणकर्मवाचित्वप्र-
त्ययान्तत्वेन साधयितुमिष्टमित्येवमर्थत्वात् स्वर्गादेश्चेष्टतमत्वस्य
स्वसंवेद्यत्वेन शास्त्रानधीनत्वान्न साध्यत्वेन विशेषः शास्त्रादपेक्ष्यते
अपि तु स्वर्गादीनां साध्यानां मध्ये ऽस्या भावनाया को विषय इत्येव
विधेयभावनाविषयत्वेनेत्यर्थः । साध्यांशस्य विधेयत्वनिरासप्रयोज-
नमुपसंहरति *ततश्चेति* चकारो धात्वर्थनिवृत्त्यर्थः अश्रुतपदव्यावि-
निवृत्त्यर्थं कृतास्पदशब्दः कृत कमपि पदेनास्पदं साध्यांशनिवेशाईत्वरू-
पं यस्येत्यर्थः । ननु स्वर्गादेः साध्यस्याशास्त्रीयत्वेन सन्निकर्षविप्रकर्षा-
नपेक्षत्वे ऽपि भावनाविशेषान्वयस्य शास्त्रीयत्वेन तदपेक्षया सन्नि-
कृष्टेन धात्वर्थस्य भावनान्वयेन बाधः स्यादित्याशङ्क्याह * धात्व-
र्थेति * धात्वर्थस्यायोग्यत्वेन साध्यांशनिवेशितयानपेक्षितत्वाच्चा-
न्वयः सम्भवतीत्याशयः । न केवलमनपेक्षितत्वाद्धात्वर्थस्य सा-
ध्यांशेन नान्वयः किं तु विधिश्रुतियाधापत्तेरपीत्याह * विधीति *
धातुश्रुतेः प्रत्यासत्तिमात्रबाधात्तरामित्युक्तं न केवलं स्वर्गादेरिष्ट-
तमत्वाद्भाव्यत्वं किं तु भवितृतयोपादानादपीत्याह * किं चेति *
ननु धात्वर्थस्यापि निष्पाद्यत्वाद्भवितृतास्तीत्याशङ्क्याह * न चेति *
भशब्दः भवितृत्व शब्दे व्यवहारे ऽनुपयोगीति भावः । स्वर्गादेः कथं
[illegible] * [illegible] [illegible]ति * एतदेव प्र-
वरूपस्यैवाशयस्ये- ३५४॥
भवितृत्वावग-
तिरिति भावः । स्वर्गोऽप्यदेशांविशपस्य सिद्धत्वात् भवितृत्वाभावमा-
शङ्क्य स्वसम्बन्धित्वेन भवितृत्वं भेदशब्देनोक्तं भवितृतयोपादानस्य
भाव्यशान्वयोपयोगित्वे भावनापेक्षाकारणमाह * तेनेति* नन्वेवम-
प्येकशब्दोपात्तस्य धात्वर्थस्य यागादिनेति भाष्येण पश्चादन्वयाभि-
धानं न युक्तमित्याशङ्क्याह * तत इति* धात्वर्थस्य करणांशे निवे-
शाभिधानाद्भावनास्वरूपस्य च निर्ज्ञातसङ्कल्पाख्येच्छाविशेषकरण-
कत्वेन करणानाकाङ्क्षत्वात्फलान्वितरूपस्य करणाकाङ्क्षया फला-

न्वयोत्तरकालं प्रवृत्तेर्युक्तं पश्चाद्धात्वर्थान्वयाभिधानम् इत्याशय । नन्वेवमपि नामार्थस्य सिद्धत्वेन योग्यत्वात्करणांशान्वये वाच्ये धात्वर्थस्यासिद्धत्वेनायोग्यत्वात्करणांशान्वयाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * तत्रेति * आदिशब्देन नामार्थस्य करणांशनिवेशहेतुर्विप्रकर्षो ऽभिप्रेत। ननु सन्निधिवद्योग्यत्वस्याप्यन्वयहेतुत्वान्नामार्थस्य सिद्धत्वेन योग्यत्वात् करणांशनिवेशो युक्तो न धात्वर्थस्यासिद्धत्वेनायोग्यत्वादित्याशङ्क्य प्रमाणान्तराच्चेत्युक्तं सिद्धस्यापि मृदादे पटाद्यायोग्यत्वेन सिद्धत्वमात्राद्योग्यतानवगतेरदृष्टार्थेषु च कार्यगम्यविशेषयोग्यत्वस्य प्रमाणान्तरेण ज्ञातुमशक्यत्वात् सामान्यतश्च धात्वर्थस्यापि भोजनादेस्तृप्त्यादिफलसाधनत्वदर्शनेन ज्ञातुं शक्यत्वान्नायोग्यत्वेन धात्वर्थस्य करणांशात्प्रच्युतिर्युक्तेत्याशय । न च साध्यांशवत्करणांशनिवेशे विधिविरोधो ऽस्तीति विध्यविरोधा चेत्यनेनोक्तं ततश्चायोग्यत्वविरोधलक्षणस्य साध्यादौ धात्वर्थातिक्रमकारणद्वयस्यात्राभावात् यागेनेत्येवमन्वयो विज्ञायत इत्यर्थ । प्रत्युत नामार्थस्यैव धात्वर्थनिरपेक्षस्य क्व चित्करणत्वानुपलब्धेरयोग्यतातिक्रमणकारणमस्तीति संबन्धेनेत्याक्तम्। यत्त्वनिष्पन्नत्वेनायोग्यत्वं पूर्वपक्षिणोक्तं तन्निरस्यति * यद्यपि चेति * नन्वेव सति क्षणिकत्वस्यापेक्षणाद्विलम्ब स्यादित्याशङ्क्य नामार्थस्यापि नित्यसिद्धभावात् साम्यमाह * सर्वमेव चेति* न च प्राकसिद्धस्यैव शास्त्रेण करणत्वं वाच्यमिति नियमे हेतुरस्तीत्याह * न चेति * किं चातीतस्यापि ग्रहोपरागादे शुभाशुभोत्पत्तौ वर्तमानस्य च ज्ञानस्यार्थप्रकाशे भविष्यन्त्याश्च वृष्टेर्मत्स्यविकारहेतु वदर्शनान्न प्रागसिद्धिमात्रेण साधनांशनिवेशायोग्यतेत्याह * प्रमाणेति*उपसंहरति* तस्मादिति * यस्य चेति भाष्य संक्षेपेण व्याचष्टे * तथेति * यदा च यागादिधात्वर्थरूपकर्मवाचिभ्यो धातुशब्देभ्यो ऽपूर्वप्रतीतिस्तदा प्रयोजनवाच्यर्थशब्दाभ्युपगमन प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति स्मृत्यनुसाराद्धातोरपि भावार्थत्वापपत्ते सामानाधिकरण्येन व्याख्यासम्भवात् नावश्य प्रत्ययांशेन भावार्थो धात्वंशेन च कर्मशब्दा पदरूपा शब्दा इत्येव व्याख्येयमित्याह * तत्रश्चेति * ननु यदि भावनाया भाव्यनिष्ठत्वादीप्सिततमस्य च कर्मणो भाव्यत्वाद्नीप्सितधात्वर्थातिकर्मणोप्सिततमस्य स्वर्गादेर्भावनाकर्मत्वं धात्वर्थस्य च भाव्यान्तिभावनारूप करणत्व तत्ता स्वकर्मकेषु धातुषु कर्माभावाद्भावना न स्याद्भावनाभ्युपगमे वा तेषामपि सकर्मकत्वापत्तिरित्याशङ्क्ते * ननु चेति * भावनायगतिहेतुत्वाद्वा सकर्मकधातु-

युक्तमेव सर्वमाख्यातं प्राप्नोतीत्यर्थादुक्तं शङ्काभिप्रायं व्याचष्टे * तथा हीति * येन कारणेनेप्सिततमैः स्वर्गादिभिः पदार्थभावनायाः किमित्यंशो ऽवरुध्यते धात्वर्थश्चेप्सिततममात्रावरुद्धकिमित्यंशभावनायोगी तेन कारणेन न कश्चिद्धातुः अकर्मकः स्यादकर्मको वा यः कश्चिद्धातुः स सर्वो न भावनायोगी स्यादिति द्वेधा योज्यम्। द्वेधा श्लोकं व्याचष्टे * यदि वेति. * भावनाकर्मणैव धातोः सकर्मकत्वे स्यादयं दोष. न त्वेतदस्ति धात्वर्थसाध्यकर्मनिबन्धनत्वाद्धातोः सकर्मकत्वस्येति परिहरति * नैष दोष इति * धात्वर्थसाध्यस्य कर्मणो ऽकर्मकेष्वभावान्न सर्वेषां सकर्मकत्वापत्तिरिति पूर्वार्द्धेनाद्यशङ्कापरिहारः भावनानिबन्धनस्य कर्मणः सर्वत्र भावाद्कर्मकेभ्य भावनानुपपत्तिरित्युत्तरार्द्धेन द्वितीयशङ्काभिप्रायपरिहारः धात्वर्थभावनाकर्मणोरभेदे भावाभावव्यवस्थानुपपत्तेस्तत्सिद्धये ऽन्यत्वाभिधान धात्वर्थसाध्यमिति वाच्ये भावनाकर्मणो ऽव्यवहितसिद्धेर्धात्वर्थकर्मणो ऽनन्तरसिद्धत्वेनान्यत्वोपपादनार्थम् * प्राप्यमित्युक्तम् * कर्मद्वयस्याधिष्ठानान्यत्वानियमाभावे ऽपि यदेव धात्वर्थं प्रति कर्मत्वं तदेव भावनां प्रति न भवतीति कर्मत्वरूपान्यतोक्ता यद्धि यथाकथञ्चिदपि धात्वर्थसिद्धौ सत्यामनन्तरं नियमेनोत्पद्यते तद्धात्वर्थस्वरूपप्रयुक्तत्वाद्धात्वर्थकर्म यत्त्वन्यप्रेरितेन पुंसानुष्ठितकर्मणि कदा चिदुत्पद्यते कृतश्चिन्नाकारणान्न कदा चिदुत्पद्यते तन्नियोगप्रयुक्तत्वान्नियोगस्य च भावनाविषयत्वात् भावनाकर्म। उदाहरणनिष्ठ श्लोकं व्याचष्टे * भावन- ३५५।१
मिति * पाकसमाप्त्यनन्तरमेवौदनाख्यं कर्मोत्पद्यते गमनसमाप्त्यनन्तरं च ग्रामप्राप्त्याख्य नान्यत्किं चिदपेक्षितमिति द्योतनायापवर्गशब्दः अधिष्ठानान्यत्वनियमो ऽनेनोक्त इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं तन्त्रेणाप्युक्तं धात्वर्थसमाप्त्यनन्तरं नियमेनोत्पद्यमानत्वादोदनस्य धात्वर्थकर्मत्वे ऽप्युद्देश्यत्वलक्षणेप्सिततमत्वस्य प्रयत्नाख्यभावनैकगोचरत्वादोदनमात्रोद्देशेन यदा प्रवर्त्तते तदैकस्यैवोभे प्रति कर्मता यदा त्वोदनादिकर्मविशिष्टेन धात्वर्थेनावच्छिन्ना भावनाप्यद्वेतनलाभादीप्सितमुद्दिश्य प्रवर्त्तेत तदा कर्माधिष्ठानमपि भिद्यत इत्याशयः ननूभयनिष्पत्त्युत्तरकालभाविना वेतनलाभादे. कथ निष्कृष्य भावनाकर्मत्वावधारणेत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * विप्रकर्षार्थः परशब्दः। धात्वर्थाद्विप्रकृष्टकालत्वेन धात्वर्थान्तरैश्च व्यवधानेन पाकादिधात्वर्थकर्मत्वावधारणाशक्तेर्भावनाकर्मत्वावधारणेत्युक्ते ननु भावनाकर्मत्वावधारणाप्यस्मादेव हेतुद्वयादशक्येत्याशङ्क्य तद्वा-

प्य * भावत्वेनेत्युक्तम् * धात्वर्थफलस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वात् स्वरू-
पव्यवधाने न शक्यो जन्यजनकभावो ऽवसातुं भावनाफलस्य तु
नियोगप्रयुक्तत्वात्तस्य च लोके नियोक्तृ राजादेः सन्तोषादिपूर्वकफ-
लदानप्रवृत्त्या व्यवधानदर्शनात् वेदे ऽपि योगसिद्ध्यधिकरणन्याये-
नानन्तर्यनियमाभावादनन्तरजन्यत्वानपेक्षभावनाव्याप्यमानत्वेन
नियोगवशाद् गम्यमानत्वात् भावनाकर्मत्वावधारणेत्याशयः । तस्य
चाकर्मकधातुयुक्तेष्वप्याख्यातेषु भावार्थाद्भावनावगतिः सम्भवतीति
सर्वत्रेत्यनेन सूचितम् । नन्वकर्मकेषु धात्वर्थकर्मभावे ऽपि भावनाक-
र्माभ्युपगमे स्वाख्यं शयीतेति द्वितीया कस्मान्न प्रयुज्यत इत्याश-
ङ्क्याह * तच्चेति * भावनाया भाव्यनिष्ठत्वाद्भवितुरेव भाव्य-
त्वात् द्वितीयायाश्च प्राधान्यापरपर्यायेप्सिततमत्वमात्रवाचित्वेन
भवितृत्वानभिधायित्वादेवं कामशब्दादिदं भवेदिति भवितृत्वप्रती-
तेस्तेनैव भावनाकर्मत्वप्रतीतिः । अग्निमादधीतेत्यादौ तु भावनाक-
र्मत्वान्यथानुपपत्त्या भवितृत्वकल्पनया क्लेशेन भावनाकर्मत्वग-
तिर्घोह इत्यर्थः । धात्वर्थभावनाकर्मणोरन्यत्वाभिधानस्याशङ्कानिरासप्र-
योजनत्वं पूर्वसूचितं प्रकटयितुमाह * सत्यपीति * प्रकटयति
* तेनेति * नन्वग्निमादधीतेत्यादौ द्वितीयानिर्दिष्टस्यैव प्रायेण भा-
वनाकर्मत्वदर्शनादेवं कामशब्दहेतुकत्वस्य प्रायिकत्वाभिधानमयुक्त-
मित्याशङ्क्याह * यजेरपि त्विति * विष्णुं यजतीत्यादौ द्विती-
यानिर्दिष्टामपि देवतां कामशब्दोपबन्धाभावाद्भावनाकर्मत्वेन त्यक्त्वा
कामशब्दोपबद्धस्य स्वर्गादेरेव भावनाकर्मत्वाश्रयणादुक्ता कामश-
ब्दोपबन्धहेतुकत्वस्य प्रायिकतेत्याशयः । द्वितीयोक्तस्य कर्मत्वस्य नि-
र्विषयत्वाशङ्कानिरासार्थं यजिधात्वर्थकर्मतोक्ता यागे ऽपि देवतायाः
स्वरूपेणासमवायात् कर्मत्वायोगमाशङ्क्यानभिमतमपि पूज्यत्वं त्य-
ज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वलक्षणत्वादेवतात्वस्य त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यस्य
च गुर्वादेर्लोके पूज्यत्वदर्शनादुपचारेणोक्तं शङ्कानिरासमुपसंहरति
* तस्मादिति * नन्वेवमपि भावनाकर्मणैव तद्विशेषणभूतस्यासन-
शायनादेरपि धात्वर्थस्य सकर्मकत्वे सकर्मकाकर्मकविभागो न यु-
ज्यत इत्याशङ्क्य * कथन्तर्हीति * भावनाविशेषणत्वसाम्ये ऽपि वि-
भागहेतुमाह * उच्यत इति व्यवहितस्याप्यङ्कुरादिरूपतया बीजा-
दिपरिणतस्य बीजावापादिधात्वर्थकर्मत्वदर्शनात् साक्षाच्छब्देन क-
चिन्नैरन्तर्यं क्वचिन्नियतरूपत्वमभिप्रेतं यथोप्तं बीजं तदेवाङ्कुररूपेण
परिणतमिति नियतरूपेण प्रतीतेः । पारम्पर्यशब्देन साक्षात् शब्दोक्त-
नैरन्तर्याभाववाचिना तदुक्तस्यैव नियतरूपत्वस्याव्यभिचारशब्दोक्त-

स्य च नियमस्याभाव उपलक्षितः । भावनाकर्माभिधानस्य धात्वर्थो-
कर्मकत्वोपपादने तात्पर्यं सूचयितुं व्युत्क्रमेण श्लोकं व्याचष्टे *
आसनेति * श्रान्तस्यासीनस्य सुखीभावाच्छयानस्य स्वास्थ्याभावा-
द्व्यभिचारोपलब्धेः कदाचित्प्रबुद्धस्य चिरेणान्नपचनादिना धातु-
साम्यलक्षणस्वास्थ्यासद्भावेऽप्यानन्तर्याभावाच्छयानस्यासीनस्य चै-
तत्फलमिति नियतरूपानिरूपणाद्वा साक्षादनुपपत्तेश्चान्वर्थकर्मत्वा-
योगादास्यादेरकर्मत्वं पच्यादीनां तु धात्वर्थानां विक्लिद्यता त-
ण्डुलादिना तच्छब्देन परामृष्टगम्यधात्वर्थलक्षितं गन्त्रा संयुज्यमानेन
च ग्रामादिना साक्षादानन्तर्येणेदं तदिति वा नियतरूपतया धात्व-
र्थसम्बन्धिनौदनरूपापत्त्या प्राप्यमाणत्वेन वा कर्मत्वेन कर्मणा
व्यभिचाराभावात्पच्यादीनां धातूनां सकर्मकत्वमिति पचिगम्या-
दीनामिति धात्वर्थपरतया स्वरूपपरतया चावश्यं योज्यम् । साध्यसा-
धनान्वयाभिधानमात्रेण सूत्रव्याख्यानसिद्धेः । किं केन कथमित्या-
काङ्क्षात्रयाभिधानमनर्थकमित्याशङ्क्याह * सेयमिति * कथं यथा
सन्निकर्षं शास्त्रानुसारेण कल्प्यते कथं वा तदभावाद्यथा कथं चि-
दुपसाध्यमानेत्यपेक्षायां * श्रुत्यादीत्युक्तम् * अतिदेशस्योपकारद्वार-
त्वात् * अत्यन्तेत्युक्तम् * भावनायास्त्र्यंशापेक्षत्वेऽपि स्ववाक्योपात्त- ३५६।१
साधनमात्रान्वये विधिपर्यवसानभ्रान्तिं निवर्तयितुमाह * तत इति *
ननु विशेषणविधिं विना विशिष्टविधिर्न सम्भवतीत्याह * तद्विधा-
नाच्चेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यमधिकरणार्थोपसंहारार्थमिति
शङ्कां निवर्तयितुं सूत्रार्थमात्रोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * इतीति *
कर्मशब्दस्य भावार्थयोरेकैकेनाख्यातोपलक्षणसिद्धेरुभयोपादानान-
र्थक्यमर्थेति भाष्येणाशङ्क्योच्यत इत्यनेन भावार्थस्य विशेषणप्रयो-
जनमुक्तं तत्र श्येनादिशब्दानां कर्मनामधेयत्वस्य यजिसामाना-
धिकरण्याधीनत्वाद्यागादिस्वतन्त्रकर्मशब्दस्यानेनोदाहरणमयुक्तमि-
त्याशङ्क्याह * भवन्तीति * ननु श्येनादिशब्दवद्यागा-
दिशब्दानामपि धात्वर्थाख्यकर्मवाचित्वाद्भावार्थता नास्तीत्याशङ्क्याह
* यागादयो हीति * धातोराख्यातप्रत्ययोपात्तभावनोपश्लिष्टस्वा-
र्थवाचित्वोपलम्भादिहापि भावनोपश्लिष्टस्वार्थवाचित्वं कथं नानु-
मीयत इत्याशयः । कर्मशब्दत्वविशेषणप्रयोजनाभिधानार्थं केचिदि-
ति भाष्यं तत्रोदाहरणमाक्षिपति * केचिदिति * ननु णिजन्ता-
द्भवतेरच्प्रत्ययोत्पादनेन भावनावाचितया भावशब्दस्य व्युत्पादित-
त्वात्कथमनुदाहरणतेत्याशङ्क्याह * तथेति * भवनाख्यप्रयोज्य-
व्यापारविशिष्टप्रयोजकव्यापारवाचिभावशब्दार्थैकदेशप्रयोज्यव्यापा-

रथाचित्वात् लक्षणयेतरयोरपि भावार्थतोपपत्स्यत इति परिहरति
* तावपि त्विति * यदा तु भावनाप्रयोजनत्वाभिप्रायो भावार्थ-
शब्दो व्याख्यायते तदा भावनैकदेशभूतभवनवाचित्वेनैषां भावनाप्र-
योजनत्वाद्युक्तैव भावार्थतेति परिहारान्तरमाह * अथ वेति * ननु
भावादिशब्दानां लक्षणया भावनाप्रयोजनत्वाद्वा भावार्थत्वे कर्मा-
श्रयानुष्ठेयव्यापारवाचित्वेन कर्मशब्दत्वाभावेन विशेषणेन व्यावृ-
त्तिरित्याशङ्कते * कथं पुनरिति * क्रियत इत्यस्मिन्नर्थे करोतेरौ-
णादिके मनिन्प्रत्ययस्मृतेः । कर्मशब्दस्यानुष्ठेयव्यापारवाचित्वाद्भा-
वनादेश्चासिद्धकर्तृव्यापारत्वेनानुष्ठेयत्वात्तद्वाचिनो भवत्यादेर्धातोः
कर्मशब्दत्वायोगादुत्तरवार्त्तिकानुसाराच्चानुष्ठेयव्यापारवाचित्वं
धात्वभिप्रायो धातुमात्रशब्दः धात्वर्थविशेषानवच्छिन्नायाः भावना-
या अनुष्ठातुमशक्यत्वात्तद्वाचिनो धातोरपि कर्मशब्दत्वं नास्तीति
परिहरति *निर्विशेषस्येति* ननु भवनाख्यभावार्थविशेषावच्छिन्ना-
या भावनायास्तत्वेऽनुष्ठेयत्वात् भावादिशब्दानां कर्मशब्दतोप-
पत्स्यत इत्याशङ्क्याह * अत इति * भवनस्यासिद्धकर्तृव्यापारत्वात्
भावनाविशेषणत्वं नास्तीत्याशयः । किं पुनरित्यादिभाष्येणोदाहरणं
प्रश्नपूर्वकं विचारस्वरूपं दर्शयित्वा स्थितइत्युक्तम् । तच्छङ्कोत्तरत्वे-
१ नावतारयति * यदीति * नन्वेवं सति नामधेयचिन्तोपोद्घातत्वेन
२५७।१ ततः प्रागेवेदं कार्यमिति शङ्कते * कस्मादिति * सत्यप्युपोद्घातत्वेन
भेदचिन्तयैव नामधेयचिन्तयापि सम्बन्धेऽर्थचिन्तात्मकत्वात्प्रमा-
णलक्षणासङ्गतेस्तत्र न कृतमिति परिहरति * प्रमाणेति * एवं त-
र्ह्याख्यातपदस्य फलपदान्वयाख्यामपदस्य तदन्वये ऽस्मिन्नधिकरणे
निरस्ते तद्देतरत्वदर्थमित्याख्यातान्वयप्राप्तौ गुणविधित्वेनाख्यातान्वयो
नामधेयत्वेन वेति इहापि प्रसङ्गात् सङ्गत्युपपत्तेः । क-
स्मान्नामधेयचिन्तापीहैव न कृतेति शङ्कते * अथेति * प्रास-
ङ्गिकत्वेनानन्तरसङ्गतौ सम्भवन्त्यामपि लक्षणाभङ्गेनेह कृ-
तेति परिहरति * भेदेति * शङ्काद्वयनिरासमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * तथेत्यादिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय न चेति भाष्यं स्वर्ग
भावयेदिति फलान्वयस्य प्रागुक्तत्वात्किं केन कथमिति भाव्यादा-
काङ्क्षायां यथोपायस्योक्तत्वात्तद्विरुद्धपुरुषान्वयाभिधानादयुक्तमा-
शङ्क्य व्याचष्टे * न चेति * अर्थवाचिनः कर्मपदस्य लक्षणया
ऽर्थिशब्देनाभिधानात्तस्य चैवाद्दशापभाष्ये फलपरत्वस्य यथाभाग्या-
त्वादविरोध इति भावः । इत्येतेनाभिचरयेति व्यधिकरणविभक्ति-
त्वलक्षणस्य विभागादिरयस्य साध्यसाधनान्वयापादकत्वेन विपरीतमा-

धनत्वाद्हेतुत्वमाशङ्क्य धीत्युपसर्गौ विगमार्थौ विशेषार्थौ चेति द्वेधा व्याचष्टे * विभक्तित्वादिति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं फलस्य क्रियेति फलभावनान्वयोपक्रमाच्च द्रव्यगुणशब्दाः फलान्वयद्वारापूर्वस्याक्षेपका इत्येवमर्थामिति सूचयन्व्याचष्टे * तस्मादिति * एतमेव सिद्धान्तं वृद्धवचनेन द्रढयति * आह चेति *

सर्वेषां भावो ऽर्थ इति चेत् ॥ २ ॥

मन्वाख्यातपदादेव भावनाप्रतीतेः । सर्वेषां भावनार्थत्वाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * न तावदिति * अयमाशयः धात्वर्थस्य करणत्वं वक्तुं धातोः फलपदान्वयद्वारेणापूर्वाक्षेपकत्वं यदुक्तं तदाक्षेपार्थं सूत्रम् । न च भावनावाचिनः प्रत्ययस्य फलपदान्वयद्वारापूर्वाक्षेपकत्वं सिद्धान्तिनो ऽपीष्टं धातोरपि स्वतः प्रत्ययनिरपेक्षस्य भावनावाचित्वाभावेन फलपदान्वयायोगाच्चापूर्वाक्षेपकत्वमिष्टं किं तु परतः प्रत्ययान्वयद्वाराभावनानुरञ्जकत्वलक्षणया भावार्थत्ववशात्तच्च नाम्नो ऽपि दध्नेन कुर्यादिति प्रत्ययान्वयेन भावार्थत्वोपपत्तेः सममिति श्लोकं व्याचष्टे *यदीति* भावनावचनत्वेनैवेत्येवकारेण कारणवाचिशब्दानपेक्षोक्ता भावनावाचित्वेन । फलपदद्वारा प्रत्ययस्यापूर्वाक्षेपकत्वाभयवादिसमानत्वाच्च विचार्यत्वेनेष्टेत्याशयः। नामपदस्यापीत्यपिशब्देन श्लोकस्थो वा शब्दार्थो ऽप्यर्थे व्याख्यातः ।

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षाभूतत्वात् स्वे-प्रयोगे ॥ ३ ॥

ननु भावार्थत्वाविशेषाद्धातुवन्नाम्नो ऽपि फलपदान्वयसम्भवान्नियमानुपपत्तौ शङ्कितायां नामाख्यातयोः स्वरूपकथनमसम्बद्धमित्याशङ्क्याह *यदुक्तमिति* अयमर्थः धात्वर्थानपेक्षस्य नामार्थस्य ३५८॥
भावनानुरञ्जनाशक्तेर्न तावद्धातुतुल्यं भावार्थत्वं नाम्नो ऽस्ति तदभावे ऽपि दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादौ नाम्नः फलपदान्वयदर्शनाद्यथाकथं चित्तु भावार्थत्वमात्रस्य फलपदान्वयोपयोगित्वमाशङ्काद्यभिमतमभ्युपगम्य धातुनाम्नोर्विशेषं वक्तुमेतत् सूत्रद्वयं तत्र यदेकस्मादिति भाष्येण सर्वेषां फलपदान्वये बहद्दृष्टकल्पनापत्तिरेकस्य तु तदन्वये ऽल्पकल्पनेति यदुक्तं तत्रैकान्वये ऽपि नाम्नो ऽन्वयबहुकल्पना धातोस्त्वन्वये ऽल्पकल्पनेति विशेषः सार्द्धेन सूत्रे-

पोक्तः आश्रितत्वात्प्रयोगस्येति सूत्रावयवेन श्रुतिवाक्यकृतहानि रयं च सिद्धसाध्यत्वकृतो विशेषो न श्रुतिवाक्यकृतविशेषवच्छब्दमात्रनिमित्तः किं तु वास्तवो ऽपीति वस्तुधर्मयोगित्वेनोक्तं कीदृशो ऽसौ विशेष इति प्रश्नपूर्वं विवरीतुमाह * कथमिति * प्रतिपदपक्षारिष्टत्वोपपादनस्यानिष्टापत्त्यभिधानार्थत्वेन प्रस्तुतोपयोगं वक्तुमाह * कस्मादिति * कथं नाम्नः फलपदान्वये बह्वदृष्टप्रसङ्गापरिहार इत्याशङ्क्याह * नाम्नश्चेति * ननु सिद्धरूपस्यापि नामार्थस्याश्रयत्वेन निष्पाद्यो धात्वर्थो दृष्टेनोपकरिष्यतीत्याशङ्क्याह * न हीति * विधीयमानस्य धात्वर्थस्य किं चित् समीहितं प्रति साधनत्वं विना विधेरपर्यवसानान्नामार्थं प्रति साधनत्वायोगात्तादर्थ्येन विध्यनुपपत्तेरन्यार्थत्वेनैव विहितस्याश्रयत्वेन ग्रहणात् सत्यप्याश्रयत्वे कश्चिद्दृष्टो नामार्थस्योपकारो धात्वर्थसाध्यो ऽस्मिन्पक्षे कल्प्यः स्यादित्याशयः । आश्रयत्वेन धात्वर्थं गृह्णन्नपि नामार्थः साधनत्वेन नापेक्षते येन नामार्थस्य फलान्वये धात्वर्थस्तस्य दृष्टेनोपकुर्यादित्यर्थः । उच्चारणोत्पत्तावपीति भाष्यावयवेनोत्पत्तिशब्दमुच्चारणार्थत्वेन व्याख्याय स्वे ऽर्थात्मनेन प्रयोगशब्दो वाच्यार्थत्वेन व्याख्यातः । तत्र प्रयुज्यमानशब्दात्कर्मव्युत्पत्तेरधिकस्याभाति तस्यार्थस्योच्चार्यत्वात्प्रयोज्यत्वाभावाद्युक्तमानाङ्गाधिकरणव्युत्पत्तिमाह * प्रयुज्यत इति * प्रयुज्यमानशब्दविषयभूते ऽर्थे रूपोपलब्धिरिति व्याख्यानेन सूचिता प्रयुज्यमानशब्दार्थपरतालक्षणयार्थस्य प्रयुज्यमानतोक्तेत्याशयः । सूत्रान्त्यप्रयोगशब्दवत् भाष्यमप्युच्चारणार्थतया प्रसिद्धः प्रयोगशब्दो वाच्यार्थतया कस्माद्व्याख्यायत इत्याशङ्क्य प्रयोगस्य सप्तम्या रूपोपलब्ध्या ऽऽधारत्वोक्तेरर्थस्याश्रितत्वाच्च तस्या इत्याह * तदाधारैव हीति * उच्चारणे ऽपि निष्पाद्यरूपोपलब्धेर्निष्पन्नरूपतेह विवक्षितेति निष्पन्नशब्देनोक्तं यस्मादिति भाष्येण रूपोपलब्धिपदं व्यतिरेकाभिप्रायेणान्वयमुखेन व्याख्याय क्रियायैवरूपाभिधानेन व्यतिरेकमुखेन व्याख्यातं तदुभयमपि नामार्थस्य साधनानपेक्षत्वाय निष्पन्नत्वस्य वक्तव्यत्वाद्धात्वर्थस्य साधनापेक्षत्वादनिष्पन्नत्वस्य वक्तव्यत्वाद्युक्तमाशङ्क्याह * अनुत्पन्नत्व इति * निष्पन्नत्वे नामार्थस्य फलत्वं स्यादित्यप्रदर्शनाभिप्रायं कृतं कर्मनामधेयत्वेन नाम्नः फलपदान्वयस्यानापत्त्याऽऽपातविरासार्थं सिद्धरूपार्थस्याभिधानानर्थक्यापत्तेः द्रव्यगुणशब्दस्याप्युपपन्नं ऽस्याशङ्केति गूर्पयितुं द्रव्यगुणशब्दा इति व्याख्यातं विमर्शं तर्हि नामानीत्युक्तम् इत्याद्गूर्य सत्यप्रधानानि नामानीति स्मृत्या सिद्धार्थस्योपपादनार्थ-

त्वं पर्यायत्वाभिधानेन सूचितं, तत्स्पष्टत्वादव्याख्याय तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षेति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं यत एषामिति भाष्यं सूत्रे नञ्भावादयुक्तमाशङ्क्याध्याहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तेभ्य इति * स्वयमन्यवाचित्वेन परशब्दं व्याख्याय प्रधानवाचित्वं भाष्योक्तं व्याख्यातुम् *निष्पाद्यत्वेन चेत्युक्तम्* निष्पाद्यत्वेन प्रधानस्य सतो या साधनाकाङ्क्षा सा न विद्यते निष्पाद्यत्वाभावादित्यर्थः । दूरवाचिना वा परशब्देनैव नञर्थो लभ्यतइत्यन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति * भूतत्वादित्यादिसूत्रावयवं नैराकाङ्क्ष्योपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे *कुत इति पौनरुक्त्यं परिहरति * स्वरूपेति *

येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वात्प्रयोगस्य ॥४॥

१ आख्यातस्वरूपकथनस्य प्रयोजनमाह * आख्यातेति * श्लोकं व्याचष्टे * धात्वर्थस्तावदिति * व्यापारात्मकत्वाद्धात्वर्थस्य व्यापारस्य चानुपसंहृतरूपत्वाख्यानिष्पन्नरूपत्वात्स्वभावेनैव साध्यात्मकतेत्याशयः । ननु नामधेयत्वे नाम्नो ऽपि साध्यार्थत्वान्निष्पन्नस्य चानुष्ठेयत्वाख्यसाध्यत्वायोगात्फलपदान्वयः प्रसज्येतेत्याशङ्कते *नन्विति * नामधेयत्वस्य धातुसामानाधिकरण्याभिधानत्वात्फलपदान्वये च सामानाधिकरण्याभावान्नामधेयत्वं न स्यादिति परिहरति * नेति * अन्योत्पादानुकूलार्थाभिधायित्वेन साध्यसाधनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षोत्थानसूचनार्थं ते भावशब्दा इति वक्तव्ये तान्याख्यातानीत्यभिधानात् सूचितम् । परिहारान्तरमाह *अपि चेति* श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * ननु सिद्धस्वरूपतयाभिधाने ऽपि वस्तुतः साध्यत्वात् साधनाकाङ्क्षानुष्ठेयत्वनिर्वाहार्थं च फलाकाङ्क्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अभिधानेति * यागादिशब्दोच्चारणे ऽपि साध्यत्वानुरक्ताकाङ्क्षानुपलब्धेरभिधानकृतैवाकाङ्क्षेत्याशयः । तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेतेति तस्माच्छब्देन साध्यत्वोपपादितसाधनाकाङ्क्षायत्तान्नामार्थस्य धात्वर्थान्वये दृष्टार्थत्वं हेतुत्वेन परामृष्टमिति सूचयितुमुपसंहरति * तस्मादिति * अनेन च मव्यार्थास्त इति भाष्यमपि तात्पर्यतो व्याख्यातम् । उच्चारणाख्यप्रयोगकाले स्वार्थे प्रयोगो न विद्यतइत्युक्ते प्रयोगकाले प्रयोगनिषेधायोगाद्विशेषणभूते ऽर्थे निषेधावतारात्प्रयोगकाले ऽर्थो न विद्यतइत्यर्थप्र- ३५९।१

१ सामानाधिकरण्याधीनत्वादिति २ पु॰ पा॰ ।

तीतेः स्पष्टत्वात्तद्व्याख्यानार्थं भाष्यं न व्याख्यातम् । अदृष्टकल्पनाल्प-
त्वबहुत्वकृतेन विशेषेण धात्वर्थफलवत्त्वसिद्धेराश्रितत्वादिति हे-
त्वानर्थक्यमाशङ्क्य किं चेति भाष्येण हेत्वन्तरसमुच्चयार्थत्वेन व्या-
ख्यातम् । पूर्वोक्ताद्विशेषाद्वेतदुक्तस्य विशेषस्य विवेकमाह * किं
चेति * एक पदोपादानाद्धात्वर्थस्य प्रत्यासत्तिलक्षणया श्रुत्या भा-
वनान्वयः नामार्थस्य वाक्येनेत्यर्थः । धात्वर्थानपेक्षस्य नामार्थस्य
भावनाननुरञ्जकत्वाद्वस्तुतो ऽपि धात्वर्थस्यैव प्रत्यासत्तेर्न शब्दप्र-
माणात्तत्परत्वनिवृत्तिः । अत्र भाष्यकृतो तेषामव्याख्यातानां प्रयुज्यते
ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रयोगशब्दवाच्यः प्रतिपाद्यो ऽर्थो धात्वर्थानु-
रक्तभावनाख्यः पुरुषेणार्थित इति सूत्रावयवस्वरूपं व्याख्याय तदु-
पपादनार्थं पुरुषान्वितभावनाख्यातैरुच्यत इत्युक्तेन व्याख्यातेषु पुरु-
षानुपादानात्कथं तदन्वयावगतिरित्याशङ्क्य पुरुषस्याख्यातभावनायां
नियोगादर्थाक्षेपलभ्यत्वमुक्त्वा तथापि धात्वर्थस्य फलपदान्वयः कथ-
मित्याशङ्क्यार्थाक्षिप्तस्य पुरुषस्य फलपदाद्विशेषप्रतीतेराख्यातोपात्तस्य
धात्वर्थस्य भावनाद्वारा पुरुषान्वयः प्रतीयते न तु द्रव्यादेर्नामार्थस्ये-
त्युक्ते तस्यापि भावनाद्वारान्वयो भविष्यतीति सर्वेषां भावो ऽर्थ
इति सूत्रोक्तं चोद्यमनुभाष्य श्रुतिवाक्यविशेषाभिधानेन परिहृतं
तत्सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * पुरुषेति * भावनायां पुरुषस्य नियोज्य-
त्वोपपादनार्थं तदर्थापारतोक्ता धात्वर्थानवच्छिन्नभावनानुष्ठानाश-
क्तेस्तदुपश्लेषो भावनायाः पुरुषेणापेक्षित इत्युक्तम् । दर्शपूर्णमासाभ्या-
मिति नाम्नः फलपदान्वये दर्शकालः पौर्णमासकालश्चेति भाष्ये
कालपरिचयाभिधानान्नामधेयविचारे ऽनुदाहृतत्वाद्धात्वर्थस्यापि
फलान्वये गुणविधिरित्याशङ्काप्रसक्तेस्तन्निरासार्थं दर्शपूर्णमासकाला-
न्वितस्यैवाग्नेयादियागस्य विहितत्वात्तत्प्रख्यन्यायेन लक्षणाया याग-
नामधेयत्वाभिधायकं यद्वा यागेनेति भाष्य स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

॥ अथ अपूर्वस्यास्तिताधिकरणम् ॥ २ ॥

चोदनापुनरारम्भः ॥ ५ ॥

कथं पुनरित्यादिभाष्येण शङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्सूत्रमवतारि-
तमिति दर्शयितुमाह * सूत्रसिद्धान्तेति * अपूर्वाभावे कथं ऽपूर्वं
प्रतीयते इति प्रतिपत्त्युपायविशेषविचारायोगात्तत्प्रतिपादनापेक्षायां
सूत्रप्रवृत्तेरिति भाष्यतात्पर्यमित्यर्थः चोदनेत्यपूर्वं ब्रूम इत्यादिभा-
१६०।१ ष्योक्तं सूत्रार्थं तात्पर्यतो व्याचष्टे * फलार्थेति * चतुष्पुंस्फला-
र्थत्वं तच्छब्देन परामृष्टं श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपश्येति * प्रत्यक्ष-

रकरैरपूर्वाभावे ऽपि कर्मफलसम्बन्धोपपत्तेरपूर्वस्य निष्प्रमाणकत्वा-
द्भावार्थाधिकरणस्य न कोऽयः फलोत्पादावगतिरित्येतावति पर्यव-
सानोपपत्तेः सूत्रस्य चारम्भकं प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेति चोदनास्व-
रूपकथनार्थतयापि व्याख्यातुं शक्यत्वान्नेदं सूत्रमपूर्वसद्भावाभिधा-
नार्थमित्युक्तं तद् दूषयितुमुपन्यस्यति * अत्रेति * केन चित्प्रमाणे-
नानवगतपूर्वकत्वादवयवार्थमनुगतमस्य नामेति बहुव्रीहिरुपहासार्थः
श्लोकं व्याचष्टे * वस्त्विति * प्रत्यक्षाप्रवृत्तिं तावदुपपादयति * त-
त्रेति * आदिशब्देन लोकसिद्धेन्द्रियविषयमात्रग्रहणम् । अनुमाना-
प्रवृत्तिमुपपादयति * नापीति * प्रत्यक्षसूत्रे सत्ता च नानुमानेन
कस्य चित्सम्प्रतीयत इत्यत्रोक्त शब्दाप्रवृत्तिमुपपादयति * पदेति *
श्लोकं व्याचष्टे * आगमिकत्वमिति * उपमानाप्रवृत्तिमुपपादयति
* न चेति * प्रत्युतासत्त्वपर्योपमानं प्रवर्त्तत इत्युपहासार्थमाह ३६।१।५
* काममिति * अर्थापत्त्यप्रवृत्तिमुपपादयति * अर्थापत्त्यापीति *
सिद्धान्ताभिमतश्रुतार्थापत्तिनिरासार्थम * फलेरयुक्तम् * श्लोकं
व्याचष्टे * दृष्टार्थापत्तिरिति * शब्दप्रामाण्यानादरेण दृष्टार्थाप-
त्त्यवतारात्तथा चेश्वरेच्छादेरपि वैचित्र्यहेतोः पराभिमतस्यापि श-
ब्देनोपादानम् । ननु श्रुतायाः फलयागादिसङ्गतेरपूर्वं विना ऽनुपपत्तेः
श्रुतार्थापत्तिनिराकर्त्तुमशक्येत्याशङ्क्याह * श्रुतार्थापत्तिरिति * अ-
पूर्वं तु न कदा चित्फलसाधनत्वेन सम्भाव्यत इति व्यतिरिक्ताभि-
धानात् सम्भवित्वाभिधानायान्यथानुपपत्तेः कथं चित्परिहारा-
सम्भवः वार्त्तिकेन प्रत्यक्षशब्देनोक्तमिति न कथं चिदपीत्यनेन
व्याख्यातं न केवलमन्यथानुपपत्तेः कथं चित्परिहारासम्भवादेव द्वय-
विषयत्वस्य सम्भवित्वं किं [illegible] सामान्यतः प्राप्तत्वादपीत्यपि चेत्यनेनो-
क्तम् । द्वयेष्वप्यवदानप्रसक्तेरित्यर्थः । द्वावाक्यविशेषे ऽप्यवदेयसामान्य-
वृत्तेः श्रुतहान्यभावः सामान्येन च विशेषाक्षेपादश्रुतापत्त्यभावः ।
सम्भाव्यमानस्याविरोधिनश्च श्रुतार्थापत्तिविषयत्वात् श्रुतार्थापत्ते-
रप्यपूर्वो न प्रवर्त्तत इति भावः । तत्रापूर्वाभावे ऽपि श्रुतसाध्यसा-
धनसम्बन्धानुपपत्तिपरिहारं कथं विनष्टं साधयतीत्यादिनाशङ्कापूर्व-
मुपपादयिष्यमाणमभिप्रेत्यापूर्वस्यासम्भावित्वं तावदाह * अपूर्वं त्वि-
ति * अनेनैव ग्रन्थेन पाक्षिकप्रसक्तेरपि निरस्तत्वात्पारिशेष्यसिद्धिरू-
पा तावदर्थापत्तिरनाशङ्क्यैवेति यतो ऽन्येत्यनेनोक्तमाननु प्रसक्त्यभावे
ऽप्यन्यनिवृत्तिमात्रेण परिशेषः कस्मान्न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह * य-
दीति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * श्रुतसाधनसम्बन्धविरो-

---

१ व्यतिरिक्ताभिधानादिति २ पु० पा० ।

धि चापूर्वमित्याह * अपि चेति * न च साध्यसाधनत्वाकाररहितं
३६२।१ तत्कल्पयितुं शक्यं प्रमाणाभावादित्याह * न चेति * कथं तर्हि
श्रुतसाध्यसाधनसम्बन्धासिद्धिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * एतदे-
वाशङ्कापूर्वकमुपपादयति * कथमिति * न च स्थायित्वं फलसा-
धकत्वे प्रयोजकमाकाशादिष्वपि प्रसङ्गादित्याह * अपि चेति *
एतदेव विवृणोति * यदि चेति * ननु शास्त्रेण यागादेः फल-
साधनत्वावसायाद्विनष्टत्वेन च तस्य साक्षात् साधनत्वायोगात् स्था-
यिसम्बन्धिद्वारा साधनत्वसिद्धये ऽपूर्वकल्पनेति स्वयमेवाशङ्क्य
निरस्यति * अथेति * तदेव व्याचष्टे * यद्यपीति * अतिक्रान्तो
ऽतीतो विनष्टो यागो यस्येति विग्रहः । तन्वात्मनः स्वरूपेणावैचि-
त्र्याद्यागादेश्चातिक्रान्तस्यासत्त्वेनावच्छेदकत्वायोगात् फलवैचित्र्य-
हेतुत्वं न स्यादित्याशङ्क्य यागादिविनाशस्य तर्हि प्रतियोगियागा-
दिनिरूपणाधीननिरूपणत्वादसत एव घटादेर्विनाशप्रतियोगित्वद-
र्शनात्तद्भेदापादितवैचित्र्यस्य फले ऽपि वैचित्र्यहेतुत्वोपपत्तेः स्थायि-
नः सम्बन्धिनश्च साधनत्वं भविष्यतीति पक्षान्तरमाह * यद्वेति *
श्लोकं व्याचष्टे * विनाशिनीति * ननु विनाशोत्तरकालीनस्यापि
फलस्य कथं तज्जन्यत्वावधारणेत्याशङ्क्य यत्र यत् प्रतीत्य प्रतिगम्य
प्राप्य यस्मिन्सतीत्युक्तमानतु कर्मविनाशान्वितस्यात्मनः साधनत्वस्य
न चातिक्रान्तयागेभ्यः पुरुषेभ्यः फलोद्गतिरित्यादिना निश्चेयमा-
नत्वात् स्वतन्त्रस्याभावस्य क चित्साधनत्वादर्शनाच्चेह साधनत्वक-
ल्पनेति स्वयमेवाशङ्क्य निरस्यति * स्यादेतदिति * श्लोके यत् सु-
खादिफलोत्पत्तिनिमित्तस्य भोजनादेः क्रियात्व धर्मो दृष्टस्तदतिक्र-
मस्योभयपक्षसाम्यात् तत्फलस्याविशेषेणाभावस्यैव तन्निमित्तत्व-
कल्पनौचित्येत्यर्थः । विनष्टस्य कर्मणः साधनत्वायोगे कालान्तर-
भाविफलसाधनत्वस्यापूर्वकल्पकस्य शास्त्रार्थस्यानवधारणात्कथम-
३६३।१ पूर्वकल्पनेत्याह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * क्रियेति * न-
न्वनन्तरफलानुपलब्धेः शास्त्रप्रामाण्याच्चावश्यं फलोत्पत्त्यवसाया-
त्कालान्तरभाविफलसाधनत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्यते * तत्रेति * अ-
नुष्ठानात्प्रागनन्तरानुत्पत्तेर्ज्ञातुमशक्यत्वादुत्तरकाले च शास्त्रव्या-
पाराच्छास्त्रान्तर्गतिनापूर्वस्य सम्भवतीति परिहरति * तदिति *
श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * ननु योग्यत्वावधारणाधीनत्वाद्वा-
क्यार्थप्रतीतेरननुष्ठितस्य च योग्यताया: प्रमातुमशक्यत्वात्कस्मान्न-
नुष्ठानोत्तरकालं शास्त्रार्थावधारणेत्याशङ्क्य ज्ञाते वा वचनं न ह्यवि-
ज्ञान्विहितो ऽस्तीति वार्त्तिकसूत्रावयवेनानुष्ठानोत्तरकाले शास्त्रार्था-

पथारणे सत्यन्योन्याश्रयापत्तिः सूचिता कर्मफलकालयोर्वियोगो
विप्रकर्षः प्राक्चापूर्वानपेक्षस्य कर्मणः साधनत्वे निश्चिते पश्चात्तदन्त-
र्भावना शास्त्रविरुद्धेति सूचयितुम् * यद्येत्युक्तम् * वैगुण्यकल्पनया-
पि वानन्तर्यानुत्पत्तिसम्भवात् शास्त्राविरुद्धार्थापूर्वकल्पना युक्तेत्या-
ह * अपि चेति * सर्वाङ्गप्रधानसाध्यत्वात्फलस्य कस्मिंश्चित् विगुणे
सति इतरसाद्गुण्ये ऽप्यनुत्पत्तिसम्भवं वक्तुं सर्वशब्दः। बहुपुरुषसा-
ध्यत्वाच्चैकाशक्तावपि वैगुण्यापत्तिं कर्तृष्वितिबहुवचनेनोक्ता । स-
र्वेषु पदार्थेषु बहवः कर्तारस्तेषु मध्ये क्व चित्पदार्थे क्व चित्कर्तर्यश-
क्तेरपरिहार्यत्वादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * दृश्यतइति * प्रायेण ता-
वद्वैगुण्यं दृश्यते यत्रापि न दृश्यते तत्रापि शास्त्राविरोधात्तदेव क-
ल्पनीयमित्यर्थः । ननु स्वर्गनरकयोरामुष्मिकत्वेनानन्तर्यायोगात्प्राग-
प्यनुष्ठानादपूर्वद्वारैव तदुत्पत्त्यवधारणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न
चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * निरति- ३१४॥
शयसुखदुःखात्मकयोस्तादृशसुखदुःखोपभोगयोग्ययोर्देशविशेषयोर्वा
स्वर्गनरकशब्दवाच्यत्वात्तयोश्चानेन शरीरेण प्राप्त्यसम्भवाच्चानन्तर्यानुप-
पत्तिरित्याशङ्क्य लौकिकयोः सम्बन्धग्रहणासम्भवेन वाच्यप्रयोगा-
स्सुमनांसि वासांसि स्वर्गः चन्दनं स्वर्ग इति च सुखहेतौ द्रव्ये स्व-
र्गशब्दप्रयोगेणाकृतिन्यायाद्विशेषणभूतस्य लौकिकस्य सुखस्य स्वर्ग-
शब्दवाच्यत्वावगतेर्दुःखहेतौ च दारिद्र्ये नरकापरपर्यायदुर्गतिश-
ब्दप्रयोगाद्विप्रायां च दुःखहेतौ नरकशब्दप्रयोगदर्शनाच्चाकृतिन्याये-
नैव लौकिकदुःखस्यापि वाच्यत्वावगतेरानन्तर्योपपत्तिरिति सुखदुःखात्म-
कयोरेवानेन सूचितम् । श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * ततश्च स्वर्ग-
नरकयोरप्यानन्तर्योपपत्तेर्न ग्रामादिभ्यो विशेषो ऽस्तीत्युपसंहरति *
इतीति * शास्त्रीयक्रियाजन्यत्वेनापूर्वस्य चेष्टद्व्याविरोधाधिकारे च
निषेधस्य हननादेर्लौकिकसिद्धत्वेनाशास्त्रीयत्वात् शास्त्रीयायाश्च त-
न्निवृत्तेः फलाभावेनापूर्वानपेक्षत्वाच्च तत्कल्पना युक्तेत्याह * किं
चेति * श्लोकं व्याचष्टे * ब्राह्मण इति * एवं चापूर्वस्य भूतसाध्यसा-
धनसम्बन्धविरोधित्वाद्विनष्टस्यापि च कर्मणस्तत्सम्बन्धिनः पुरु-
षस्य वा विनाशस्यैव वा साधनत्वोपपत्तेः कालान्तरभाविफलत्वान-
वसायाद्वापूर्वस्यासम्भवित्वात्कल्पनानुपपत्तिमुक्त्वा इदानीं भूतसा-
ध्यसाधनसम्बन्धानुपपादकत्वादपि कल्पनानुपपत्तिमाह * कल्पि-
तमिति * यागादेर्हि व्यापारात्मकत्वात् जन्मनैव कार्यारम्भकत्वं यु-
क्तम् अपूर्वस्य त्वव्यापारात्मकत्वान्निर्व्यापारस्य कार्यारम्भकत्वानुप-
पत्तेः । भूतसाध्यसाधनसम्बन्धानुपपादकत्वाद्व्यर्था कल्पनेत्याशयः ।

स्वर्गनरकोपभोगाय देशान्तरे शरीरस्य प्राप्तिर्लोभोत्पत्त्यपरपर्यायापेक्षिता य चादिशब्दात्पुत्रादेः प्राप्तिरपेक्षिता तत्साधनेनापूर्वं समर्थमित्यर्थः। आश्रयाश्रयिभावेन चापूर्वस्य स्थायित्वायोगाच्छ्रुतसाध्यसाधनसम्बन्धोपपादकत्वं नास्तीत्याह *न चेति* प्रक्षेपान्तस्य यागस्यापूर्वारम्भकत्वेनेष्टत्वात्प्रक्षेपस्य च द्रव्यवदानाश्रितत्वाद् द्रव्यवदानव्यतिरिक्ते यजमाने ऽपूर्वारम्भकत्वानुपपत्तेर्द्रव्यवदानस्य च विनष्टत्वान्नापूर्वाश्रयः स्थायी सम्भवतीत्याशयः। वार्त्तिककृन्मते यागस्य पुरोडाशसाध्यत्वे ऽपि सङ्कल्पात्मकत्वेनात्माश्रितत्वाद् द्रव्यवदानप्रक्षेपादीनां हि सर्वेषामिति सिद्धान्तवार्त्तिकदर्शनाच्च पुरोडाशाद्दीयमानत्वात्पुरोडाशादिशब्देन द्रव्यवदानमेवोक्तम्। अङ्गापूर्वाणामप्येवं न स्थाय्याश्रयः सम्भवतीत्यतिदिशति * एवमिति * अङ्गापूर्वं च प्रधानापूर्वेण सम्बद्धं न वा असम्बद्धत्वे तावन्नोपकारित्वं सम्भवतीत्याह *किं चेति * आराच्छब्देन क्रियासाधनासमवायो ऽभिप्रेतः प्रधानाश्रयात्माश्रितत्वात्प्रधानाश्रयत्वे त्वारादुपकारित्वं विरुध्येतेत्याशयः। श्लोकार्थमुपपादयति * न हीति * सम्बन्धस्तु संयोगाद्यभावादाश्रयाश्रयिभावो वाच्यः अङ्गानां च प्रधानापूर्वसम्बन्धाभावेन तत्समवेतापूर्वोत्पादकत्वायोगात्पारिशेष्यात्पतनप्रतिबन्धलक्षण एवाश्रयाश्रयिभावः परिशिष्यते। न चामूर्त्तस्य पतनप्रतिबन्धकत्वमित्याह *न चेति * नन्वारादुपकार्यङ्गानां प्रधानापूर्वसम्बन्धाभावेन तत्समवेतापूर्वोत्पादकतायोगे ऽपि सन्निपत्योपकार्यङ्गानां प्रधानापूर्वसाधनाश्रयत्वेन तत्सम्बन्धसद्भावात्तत्समवेतापूर्वोत्पादकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदपि चेति * लक्षणार्थत्वेनोपात्तशब्दस्य व्रीह्यादिद्रव्यमाश्रयत्वे तत्समवायिनो ऽपूर्वस्य क्षयादित्यर्थलाभः व्रीह्याश्रितस्याप्यपूर्वस्यावघातेन व्रीहिनाशे ऽन्यत्र तण्डुलादावसत्त्वाच्च तद् द्वारा प्रधानापूर्वोपकारित्वं स्यादित्यर्थः। सन्निपात्यङ्गानां मात्यात्मिकापूर्वमात्रपर्यवसायित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्फलसाधनस्य प्रधानस्य साध्यं यदपूर्वं तस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ व्याख्येये। नन्वङ्गापूर्वाणां प्रधानापूर्वसमवाये ऽपि प्रधानापूर्वाश्रयात्माश्रितत्वेनैकार्थसमवायात्प्रधानापूर्वोपकारकत्वं भविष्यति फलसाधनत्वयोग्यतासाधनार्थत्वेन च क्रियासाधनांशानिवेशाभावात् सन्निपत्योपकारित्वानापत्तेरारादुपकारकत्वाविरोध इत्याशयेनाशङ्क्य नेत्ययं *अथ
३६।१ त्विति*प्रधानापूर्वाणामप्यात्माश्रितत्वसूचनायापिशब्दः आत्माश्रितत्वे सत्यपूर्वस्य योग्यतालक्षणत्वात्फलभोगयोग्यत्वस्य चात्मनापेक्षणात्पुरुषार्थतापद्येतेति दूषणमाह*एवं सतीति* विधिस्थैकश्रुतित्वादि-

अत्र चान्योन्यसापेक्षाणामङ्गापूर्वाणामुपकारकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वा-
दसम्बन्धानां चान्योन्यसापेक्षैककार्यारम्भकत्वलक्षणयौगपद्यायोगा-
च्चोपकारकत्वं सम्भवतीत्याह * अपि चेति * एकोद्यासयोगादिलक्ष-
णान्योन्यसम्बन्धसम्बद्धानामेव ग्रावादीनामेकोखास्थैव धारणाख्य
एककार्यारम्भदर्शनात् सम्बन्धं विनान्योन्यस्यापेक्षैककार्यारम्भक-
त्वलक्षणं यौगपद्यं न सम्भवतीत्याशयः । प्रधानापूर्वाणामप्यन्यो-
न्यापेक्षाणामेकफलसाधनत्वलक्षणं फले यौगपद्यमेकादशाद्ये वक्ष्य-
माणमन्योन्यसम्बन्धभावादेवायुक्तमित्यतिदिशति * एनेनेति *
अतो ऽपूर्वस्यास्मन्मधिरत्वाद्विरोधित्वादनुपपादकत्वाच्च कल्पनानुप-
पत्तेस्तन्निरपेक्षाणामेव प्रधानानां पुरुषार्थसाधनत्वमङ्गानां च प्रधा-
नोपकारसाधनत्वमित्युपसंहरति * तस्मादिति * कृतत्वमात्र-
शब्देन विनष्टस्य कर्मणो ऽतिक्रान्तयागस्य वा पुरुषस्य कर्मविनाश-
स्यैव वा फलसाधनतेति पक्षत्रयमपि संगृहीत, किं चापूर्वे यागादि-
भिरुत्पाद्यते ऽभिव्यज्यते च नोभयथापि सम्भवतीत्याह * न चे-
ति * उत्पत्त्यसम्भवे तावत्प्रश्नपूर्वकं विकल्प्य हेतुमाह * कुत
इति * अङ्गकर्मजन्यस्योपकारापूर्वस्य प्रधानकर्मजन्यस्य च फला-
पूर्वस्यानवयवत्वात्क्रमशो ऽपि तज्जन्मसम्भवित्वं न प्रतीयतइत्यर्थः ।
एतदेवोपसंहरति * एवं तावदिति * ननु यथा स्फोटवादिभिर्नि-
रवयवस्यापि स्फोटस्य क्रमवर्तिभिर्नादैरस्फुटस्फुटस्फुटतरत्वेनाभि-
व्यक्तिरिष्यते तथापूर्वस्य निरवयवस्याप्याग्नेयादिभिः क्रमवर्ति-
भिरस्फुटस्फुटस्फुटतरत्वेनाभिव्यक्तिर्भविष्यतीति द्वितीयकल्पमा-
शङ्क्य दूषयति * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * क-
थमिति * प्रत्यक्षग्राह्यस्यैवार्थस्य लोके ऽभिव्यक्त्यपेक्षादर्शनात्त-
स्याश्चेन्द्रियविषयद्वयान्यतमसंस्कारद्वारदर्शनादप्रत्यक्षत्वाच्चापूर्वे
तदनुपपत्तेर्नाभिव्यक्तिः सम्भवतीत्याशयः । ननु कुलालादिव्यापा-
रैरुत्पत्तिलक्षणाप्यभिव्यक्तिः घटादेः सांख्यैरिष्टेत्याशङ्क्य नो लौकि-
कानां * दर्शनमित्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेति * अपूर्वापे-
क्षयान्तरत्वात्: घटादेश्चालोकानन्तरमुपलम्भात् प्रत्यभिज्ञया च प्राक्
सत्त्वावसायात्तदभिव्यङ्गतेष्यते ऽपूर्वस्य तु यागाद्यनन्तरमप्यनुपल-
म्भात्प्राक् सत्त्वे च प्रमाणाभावाच्च द्वयमप्याभिव्यङ्ग्यत्वकारणमस्ती-
त्याह * यदि चेति * अपरेषां निपुणं मन्यानां मतमुपन्यस्तमुपसं-
हरति * इतीति * असम्भाव्यमानत्वाद्विरोधित्वादनुपपादकत्वा-
दुत्पत्त्यभिव्यक्त्योश्चाभावादिति सर्वथाशब्देनोक्तं न केवलमपूर्वास-
म्भवादस्य सूत्रस्यापूर्वसद्भावप्रतिपादनार्थत्वं ते नेच्छन्ति किं त्वना-

चकत्वादपीत्याह * न चेति * भाष्यकृद्व्याख्यादूषणमुपसंहरति * इतीति * प्राभाकरपत्कार्यनियोगापरपर्यायस्यतन्त्रापूर्वाभ्युपगमे परोक्ता दोषाः स्युर्नास्मदभिमतशक्तिरूपाभ्युपगम इति भाष्यकृद्व्याख्यानमभिधातुमुपक्रमते * अत्रेति * विग्रहवद्देवेति शरीरगतं स्वातन्त्र्येण कार्यारम्भकत्वमुपमानेनोपलक्षितम्। अङ्गकर्मभ्यः प्राक् फलोत्पादनायोग्यस्य प्रधानकर्मणः फलोत्पादनयोग्यता प्रधानकर्मभ्यः प्राक् फलोपभोक्तृत्वायोग्यस्य पुरुषस्य फलभोक्तृत्वयोग्यतेत्यर्थः । कर्मजन्यत्वं वक्तुं कर्मभ्यः परस्युक्तं लौकिकर्मजन्याया योग्यताया अपूर्वस्यानिवृत्त्यर्थम् * शास्त्रेत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * प्रधानेति * सदुपलम्भकप्रमाणाभावेनापूर्वस्यासत्त्वं यदुक्तं त-
३६३।१ दनुभाषणपूर्वकं निरस्यति * यदीति * सर्वप्रमाणाभावे सत्यभावः स्यान्न कतिपयप्रमाणाभावमात्रेणेत्याशयः । न तु प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तौ शशशृङ्गवदभावनिश्चयात्तद्विरोधेन श्रुतार्थापत्तेरप्यप्रवृत्त्युपपत्तेः कथमन्याप्रवृत्तिरदोष इति स्वयमेवाशङ्क्याह * किमिति * प्रमाणान्तरायोग्यत्वादप्रवृत्त्या नाभावनिश्चय इत्याशयः । नन्वेवं सत्यपूर्वस्यानागमिकत्वात्तद्द्वारस्य श्रेयःसाधनत्वस्यागमिकत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह * शब्देति * श्रुतशब्दैकदेशभूतशब्दकल्पकत्वेन शब्दैकदेशभावाच्छ्रुतार्थापत्तिरप्यागम एवेत्यर्थः । विवक्षितविशिष्टवाक्यार्थप्रतिपादनाशक्तेः श्रुतशब्दमात्रस्यापरिपूर्णत्वसूचनार्थः स्वार्थशब्दः । शब्दैकदेशत्वमेवोपपादयितुमुपक्रमते * येनेति * ननु विनष्टाविनष्टकारणसाधारणी शक्तिः कार्यकारणनियमसिद्ध्यर्थं कल्प्यमानापि क्रियाजन्यत्वाभावान्नापूर्वशब्दाभिधेयेत्याशङ्क्याह * नियोगतश्चेति * शक्तिकल्पनावश्यकत्वे वक्तुमेतदुक्तं वस्तुतस्त्वत्र कर्मफलसम्बन्धचोदनायामतीतानामेव कर्मणां जन्यीयाक्रिरेष्टव्येत्यर्थः अनन्तरफलोत्पत्तावप्यावश्यकत्वं नियोगतश्चेत्यनेनोक्तम् । एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * यदेव हीति * केवलस्यापि दर्शस्यानेककर्मात्मकत्वाच्छ-
३६७।१ क्तिं विना साहित्यानुपपत्तेः * तदन्त्यं चेत्युक्तम् * यदा च शक्तिं विना भूयसां यौगपद्यं न सम्भवति तदानन्तरफलोत्पत्तावपि सर्वकर्मान्ते फलोत्पत्तेरभ्युपगन्तव्यत्वाच्छक्त्यनङ्गीकरणे चानन्तर्यविशेषेणैकस्यैव साधनत्वापत्तेः शक्तिद्वारा यौगपद्यं सर्वकर्मणां साधनत्वव्यवहारायाङ्गीकार्यमित्याह * नियोगतश्चेति * सर्वमेतद्भद्दवाक्येन द्रढयति * तथा चाहेति * सर्वपदार्थानां कार्यारम्भाक्यव्यवहाराङ्गतत्त्वस्य शक्तिद्वारत्वात्प्रोक्षणादिपदार्थस्वरूपे द्रव्या-

स्थिरत्वादन्यदेशे विनष्टत्वाच्चान्यकाले ऽपि सञ्चारिस्थायिशक्ति-
द्वारा व्यवहारः सिद्ध्यतीत्यर्थः। नन्वविनष्टस्य कर्मणः शक्तिरलौकि-
कीत्याह * लौकिकं चापीति * कालान्तरे यस्योद्गतिरिति विग्रहः
श्लोकं व्याचष्टे * यान्यपि चेति * क्रियाजन्यकार्योत्पत्त्यनुकूलादृ-
ष्टातिशयात्मकत्वात् संस्काररूपतापूर्वस्य संस्कारशब्देन सूचिता
ननु लोके प्रमाणान्तरानुसारात्संस्कारात्मकशक्तिकल्पनं युक्तं वेदे
तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्तस्य चानुष्ठानात्प्रागेव प्रवृत्तेस्तदा च फ-
लस्य कालान्तरीयस्यानिश्चयादापूर्वाख्यसंस्कारात्मकशक्तिकल्पना
युक्तेत्याशङ्कां निरस्यन् श्रुतार्थापत्तिप्रमाणकत्वमपूर्वस्योपसंहरति *
तेनेति * फलस्यानेकाङ्गप्रधानसाध्यत्वात्तेषां च क्षणिकत्वेन स्वरूप-
साहित्यायोगात्फलस्यान्तरोत्पत्तावपि साहित्यसिद्ध्यर्थं शक्तिक-
ल्पनानुष्ठानात्प्रागप्युपपन्नेत्याशयः। एवं स्वपक्षसाधनमुक्त्वा इदा-
नीं परोक्तानि दूषणानि परिहरिष्यन्नपि च यदि तावदित्यनेनोक्तं
श्रुतसाध्यसाधनसम्बन्धविरोधं तावदनुभाषणपूर्वकं परिहरति *
यदीति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति ननूदकाहरणसाधनघट- ३६८।१
साधनस्यापि कुलालस्योदकाहरणसाधनत्वाप्रसिद्धेः। कथं यागो-
त्पादितया शक्त्या साधितस्य फलस्य यागः साधनमित्याशङ्कानिरा-
सार्थत्वेन द्वारशब्दं व्याख्यातुम् * सर्वेत्युक्तम् * यथा काष्ठादेर्ज्व-
लनाद्यवान्तरव्यापाररूपद्वारापेक्षत्वे ऽपि पाकादौ साधनत्वाविघा-
तस्तथा संस्कारात्मकद्वारापेक्षत्वे ऽपि साधनत्वाविघात इति सूच-
यितुं व्यापारशब्दः। नन्वपूर्वस्य व्यापारात्मकतानेनोक्ता व्यापारत्वे
ऽस्य स्थायित्वानुपपत्तेः। शक्तिसंस्कारत्वोक्तिविरोधापत्तेश्च का-
र्योत्पत्त्यनुकूलो ह्यदृष्टो ऽतिशयः सिद्धरूपः शक्तिशब्दवाच्यः सामा-
न्यतः प्रसिद्धस्तद्विशेषस्त्वागन्तुकः संस्कारशब्दवाच्यः प्रसिद्धो न
व्यापारात्मकः साध्योद्देशप्रवृत्तकर्तृव्यापारव्याप्यत्वाद्व्यवहितस्या-
पि यागस्य साधनत्वाविघात इत्याशयः। अथ चेत्यनेन सर्वस्य द्र-
व्यादेरवस्थान्तरापत्त्यपेक्षत्वे ऽपि साध्यत्वाविघातदर्शनात् स्वर्गादेः
शक्त्यात्मकापूर्वात्मकावस्थान्तरापत्त्यपेक्षित्वे ऽपि साध्यत्वाविघाता-
भिधानार्थत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम्। उपभोग्यानुपभोग्यावस्थे स्थूल-
सूक्ष्मशब्दाभ्यामभिप्रेते यदा च स्थाय्यपूर्वं शक्त्यात्मकत्वात्कर्मफ-
लाभ्यामत्यन्तभिन्नं तदा फलं भवद्भावयेदनेनेत्थमिति त्रयाणामपि
भावनांशानां यौगपद्याभिधानमपि कर्मफलकालयोरविच्छेदादुपप-
न्नं भवतीति सूचयितुमाह * एतावानिति * परिहारद्वये ऽपि वृ-
द्धसम्मतिमाह * आह चेति * ज्वलनक्रियाद्वारा पक्ष्यमिति द्वार-

निर्देशोक्तिः सर्वसाधनानां द्वारापेक्षाप्रदर्शनार्था साध्यस्यावस्थान्त-
रापेक्षायामुत्तरार्द्धेन दृष्टान्तोऽभिहितः । यत्त्वपूर्वं विनापि कर्मफल-
योः साध्यसाधनसम्बन्धानुपपत्तिपरिहारोपपत्तेर्नापूर्वं कदा नि-
ष्फलसाधनत्वेन सम्भाव्यतइत्युक्तं तदनुभाषणपूर्वकं निरसितुमुप-
क्रमते * यस्त्विति * यदि शास्त्रादेवावगम्यते किं भवतो विरुध्यत
इत्यनेन विनष्टस्यापि कर्मणस्साधनत्वोपपादनेनानुपपत्तिपरिहारमु-
क्त्वा नायत्नसदपूर्वं निरस्यति * कुत इति * न सम्भावितं
सामर्थ्यरूपेण स्यायित्वं यस्येति विग्रहः । श्लोकं व्याचष्टे *नूनमि-
ति * एतद्दोषोपसंहरति * तस्मादिति * अवधारणाप्यपूर्वस्यानुष्ठा-
नात्प्रागेव सिद्धा किमुत सम्भावनेत्यर्थः । यदपि यष्टुरेवास्म
यागैः सङ्गतस्येत्यनेनातिक्रान्तयागस्य साधनत्वोपपत्तेरपूर्वस्यासम्भ-
वित्वमुपपादितं तदपि निरस्यति * न चेति * श्लोकं व्याचष्टे
* यदि हीति * अतिक्रान्तानतिक्रान्तयागयोरिति बहुव्रीहिणा
अतिक्रान्तानतिक्रान्तयागपुरुषविशेष इति मध्यमपदलोपीसमासो
व्याख्यातः । अविशेषमेवोपपादयति * आरभ्यमिति * नन्वा-
रम्भाविशेषेऽपि विनष्टयागे पुरुषे स एष यज्ञायुधी यजमान इ-
त्यादिप्रयोगदर्शनेन यजमानत्वस्य भावादकृतयागे चाभावाद्विशेषो
ऽस्तीत्याशङ्क्याह * यागत्वमपीति * अयं भावः यागान्वितं वा
रूपं यजमानत्वेनाभिमतं यागविषयं कर्तृत्वमात्रं वा तत्राद्ये कल्पे
यागरूपस्य विनष्टानुत्पन्नस्येनोभयत्रासरूपतया तुल्यत्वादविशेष
इति स्वरूपनिष्कर्षार्थभावप्रत्ययान्तेन यागशब्देनोक्तम् । यजमानशब्द-
प्रयोगस्तु भूतगत्या भविष्यतीति द्वितीय कल्पे निरस्यति *न चेति*
यथा क्रियारहितस्यानुत्पन्नक्रियस्य निर्व्यापारत्वात्कर्तृत्वं नास्ति तथौ-
दासीन्याख्यमवस्थान्तरं प्राप्तस्य विनष्टक्रियस्यापीत्यर्थः । कर्तृत्व-
क्तिस्तु सर्वदा सद्भावान्न विशेषादिकेति स्वयमेवाशङ्क्याह * श-
६९।१ क्तिरिति * उक्तेन च प्रकारेणातिक्रान्तानतिक्रान्तयागयोः पुरुषयोर्वि-
शेषाभावे शुद्धस्य पुरुषस्य साधनत्वापत्तेस्तस्य चावैलक्षण्यात्फलवै-
लक्षण्यं न स्यादित्याह * अपि चेति * ननु विशेषान्तराभावे ऽप्य-
तिक्रान्तयागत्वमेव विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तथेति *
अतिक्रमस्य विनाशस्य कार्यानुपयोगित्वेनोपलक्षणमात्रार्थत्वाद्यागा-
न्तरातिक्रमे चोपलक्ष्ये पुरुषे विशेषाप्रतीतेः फलविशेषासिद्धिरित्या-
शयः । एकयागगतप्रयोगाल्पत्वबहुत्वे ऽप्येतद्दोषमतिदिशति * एते-
नैवेति * फलविशेषाभावस्यैव निरस्ता इत्यर्थः । कर्तुश्चाख्यातवा-
च्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य यागस्य तद्विशेषणत्वप्रतीतेर्विनष्टस्य च का-

विज्ञप्तिः ।

अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकं स्तवकं मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण धर्मशास्त्र साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

भारतवर्षीयैः ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—		मुद्रिताः स्तवकाः
१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कार.)	२
२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
३) श्लोकवार्त्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत–न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् ।	(वेदान्तः)	२
५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषं)	१
६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
७) न्यायरत्नमाला–श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्–बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् ।	(वेदान्त)	६
९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता ।	(जैनदर्शनम्)	२
१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपणपरम्–श्रीभाष्यकर्तां परमगुरु भिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् ।	(वेदान्त)	१
११) न्यायमकरन्द. । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्योपेतः	(वेदान्तः)	१
१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म०म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः।	(न्यायः)	४
१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम्	(मीमांसा)	२
१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता ।	(मीमांसा)	६
१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।	(वेदान्त)	१

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

No 53] [Price Rupee One

THE

CHOWKHAMBA SÂNSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYAYASUDHA

A COMMENTARY ON TANTRAVARTIKA

BY

PANDIT SÔMESHWARA BHATTA

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHASTRI

of the Government Sanskrit-College Benares

FASCICULUS VII

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK DEPOT

BENARES

AGENT—OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS

BENARES

1902

र्यानुपयोगित्वात्प्रमेयान्तर्भूतव्यावर्त्तकत्वे लक्षणाविशेषणत्वानुपपत्तेरुपलक्षणत्वमात्रकल्पनयातिक्रान्तयागस्य पुरुषस्य साधनत्वं सम्भाव्येत तस्य कर्त्रधिकरणे निपेत्स्यमानत्वाद्यागस्य पुरुषोपलक्षणत्वानुपपत्तेः शुद्धस्यैव पुरुषस्य साधनतापत्तेः फलनानात्ववैचित्र्ये न युज्येते यथेत्याह * कर्त्रिति * ननु विनष्टस्य यागस्य वैलक्षण्यानापादकत्वे तज्जन्यस्यापूर्वस्यापि वैलक्षण्यानुपकृतेर्नोवैलक्षण्यापत्तेस्त्वत्पक्षे ऽप्येतौ दोषौ तुल्यावित्याशङ्क्याह * यस्य त्विति * कार्यकल्प्यत्वाद्यथाकार्यं विलक्षणमेव तत्कल्प्यत इत्याशयः । यथा च सत्यातिक्रान्तयागस्य कर्तुः फलसाधनस्य फलान्तरोत्पादनकालेऽपि भावाद् बहुप्रयोगानुष्ठानानर्थक्यं तथातिक्रान्ताङ्गस्यापि कर्तुः कर्मोपकारित्वाभ्युपगमे सकृत्कृतेष्वङ्गेषु श्रुतिक्रान्ताङ्गस्य कर्तुः कर्मान्तरकाले ऽपि भावात्कर्मान्तराणामप्युपकारसिद्धेः पुनरनुष्ठानानर्थक्यमित्याह * किं चेति * कुसूलमध्यगतस्य धान्यस्य धान्यान्तराद्यवच्छेदत्वदर्शनात्तन्मध्यगतत्वेनाङ्गावच्छिन्नतोक्ता यथा प्रधानावच्छिन्नः कर्ता फलसाधनं तथोपकारकोऽप्यङ्गावच्छिन्नः कर्तैव विवक्ष्यते ततः प्रकृतौ कृतैरङ्गैर्विकृतावपि प्रसङ्गेनोपकारसिद्धेर्विकृतावङ्गानां प्राप्तिर्न स्यादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे *प्रयाजादीनामिति* उपकार्यभेदे ऽपि तावदन्यार्थसिद्धोपकारसद्भावे ऽप्यन्यो नापेक्ष्यत इह तूपकार्यमप्यभिन्नमिति सो ऽपि चेत्यनेन सूचितम् । नन्वङ्गानामपूर्वार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्र कर्तुरुपकार्यतेत्याशङ्क्य *अपूर्वाभावादित्युक्तम् * प्रयाजादिगतस्यातिक्रान्तप्रयाजादिकर्तृजन्यस्योपकारस्य सद्भावेनान्यार्थाङ्गकृतस्योपकारस्येतरत्रापि सन्निधानाविशेषरूपप्रसङ्गलक्षणसद्भावात्तस्य कृतप्रयाजादेः पुरुषस्य न पुनरङ्गान्यनुष्ठातव्यानीति कर्तृपक्षाङ्गीकरणात्तैर्न नानुष्ठातव्यानीत्यर्थः । ननु तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वादिति द्वादशाध्यायाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे तन्त्रमध्यविधाननिबन्धनत्वेन प्रसङ्गस्य वक्ष्यमाणत्वात्कथमिह तदभावे प्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्य * विनापीत्युक्तम् * अन्यार्थाङ्गकृतस्योपकारस्यान्यत्रापि सन्निधानाविशेषस्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वादित्यनेनोक्तः । तन्त्रमध्यविधानस्य फलं त्विह न तन्त्रमध्यविधानं विनाप्युपकारस्यात्मनो वितततत्वाल्लभ्यत इत्यर्थः । को ऽननुष्ठाने दोष इत्याशङ्क्याह *तत्रेति* ननु पश्वर्थमनुष्ठितैर्विघनादिभिर्वाक्षणतर्पणान्तैः सर्वैरङ्गैः सम्पाद्यस्योपकारस्याद्याङ्गानुष्ठानेनोपक्रान्तस्यान्त्याङ्गानुष्ठानात्प्रागसमाप्तेस्तन्मध्ये ऽनु-

१ अनुपपन्नं चेति २ पु० पा० ।

क्रीयमानेन पशुपुरोडाशेनैकदेशकालकर्तृकत्वात्प्रसङ्गेन तादर्थ्यमपि
युक्तं, विकृतेस्तु प्रकृतिप्रयोगबहिर्भावात्प्रकृतौ कृतस्योपकारस्य वि-
कृत्या सहैकदेशकालकर्तृत्वानुपपत्तेस्तादर्थ्यमयुक्तमित्याशङ्कते * न
न्वियति * प्रकृतौ कृतानां प्रयाजादीनां विकृत्या सह कालभेदादेत-
त्प्रयाजाद्युपकृतमात्मरूपं न विकृतौ प्रसङ्गेनोपकरोतीत्यर्थः । पश्व-
र्थस्यापि प्रयाजानुयाजादेः पुरोडाशप्रयोगे ऽनुपक्रान्ते समाप्ते वा
ऽनुष्ठानाद्भिन्नकालस्यापि प्रासङ्गिकत्वोपकारकत्वं दृष्टमित्याशङ्क्य
* अत्यन्तेत्युक्तम् * पश्वर्थप्रयाजादिप्रयोगस्य पुरोडाशप्रयोगाद् ब-
हिर्भावे ऽपि पुरोडाशप्रयोगस्य तदन्तर्भावेन नात्यन्तं कालभेदो ऽस्ती-
त्याशयः । विकाराश्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वादिति द्वादशा-
धिकरणसूत्रे पाशुकानां प्रयाजानुयाजानामेकादशसंख्यत्वेन पौरो-
डाशिकेभ्यः पञ्चत्रिसंख्येभ्यो ऽनुयाजानां च पृषदाज्यद्रव्यकत्वेन शु-
द्धाज्यद्रव्यकेभ्यः पौरोडाशिकेभ्यो गुणतो विकृतत्वात्तिष्ठत्पाशुका-
नत्वेन च पाशुकानां प्रयाजानां पौरोडाशिकेभ्यः सवनहविष्काले-
भ्यः कालतो विकृतत्वादनुष्ठानभेदः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं गुण-
कालविकारे सत्यप्यर्थस्योपकारस्याविकृतत्वान्नानुष्ठानभेद इत्यभि-
धानेनास्यापि चोद्यस्योत्तरमुक्तं भवतीत्याह * यद्यपीति * न-
न्वेतदेककालोपकारविषयत्वात्कथं कालभेदचोद्यस्योत्तरमित्याश-
ङ्क्य आह * यदेव हीति * कर्तृव्यतिरिक्तापूर्वानभ्युपगमेनास्मि-
न्पक्षे कर्तुरेवोपकारकत्वात्तस्य च स्थायित्वेनाविकृतत्वात्कालभेदे
ऽप्यन्यथात्वाभावात्प्रसङ्गासिद्धिरविरुद्धेत्याशयः । अतिक्रान्तयाग-
कर्तृपक्षोक्तदोषाः कर्मविनाशस्यापि साधनत्वपक्षे ऽतिदेष्टव्या इत्याह
* एतदिति * कथमित्यपेक्षायामनुभाषणपूर्वकमतिदिशति * य-
स्यापि चेति * हिशब्दार्थे चशब्दः एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * न-
१७०॥ था हीति * महारोगापेक्षया रोगान्तराणां शुभत्वं विवक्षित्वा शु-
भाशुभकर्मविनाशाविशेषदृष्टान्तत्वं वाशब्देन रोगानुत्पत्तेरप्युपल-
क्षणात्प्राक् प्रध्वंसाभावाविशेषदृष्टान्तत्वं विनाशयोस्तु वैचित्र्याभ्यु-
पगमे वस्तुन्येव वैचित्र्यदर्शनात् वस्तुत्वापत्तेः । कर्मानन्तरभावित-
त्सम्बन्धिवस्त्वन्तराभावान्नामान्तरेणापूर्वमेव स्यादित्याह * यदि
त्वियति * श्रुतहानाश्रुतकल्पनाप्रसङ्गश्चास्मिन्पक्षे स्यादित्याह * न
चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यजेतेति * यद्वा यथाश्रुतस्वर्गस्यागे-
नाश्रुतस्वर्गाभावस्य फलत्वकल्पनं न युक्तं तथा श्रुतयागत्यागेनाश्रु-
तस्य यागाभावस्य साधनत्वकल्पनमपीति चकोक्त्या दर्शयन् पूर्वार्द्धं
व्याचष्टे * अथ चेति * ननु यथापूर्वसाधनत्वकल्पने ऽपि न या-

गसाधनत्वाद्धानिस्तथा यागाभावस्यापि साधनत्वेन तद्धानिरित्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातुं पूर्वोक्तमेवापूर्वपक्षे श्रुतहानाश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाभावमाशङ्कापूर्वकं स्मारयति * अपूर्वेति * भावनिरपेक्षस्याभावस्य साधनत्वादर्शनाच्च विनाशस्य साधनत्वं सम्भवतीत्याह * न चेति * ननु विहिताकरणस्याभावरूपस्यापि प्रत्यवायसाधनत्वस्मृतेस्तत्कालान्यकरणापेक्षत्वे च तस्यौदासीन्यमात्रेणापि प्रत्यवायपरिहारसिद्धेरनुष्ठानानर्थक्यप्रसङ्गादवर्जनीयस्य निमिषितादेः प्रत्यवायसाधनत्वे विहितानुष्ठानेऽपि प्रत्यवायापत्ते र्विहिताकरणापेक्षत्वे च तस्यौदासीन्यमात्रस्य निमिषितादेः साधनत्वेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामकरणस्यैव साधनत्वापत्तेर्भावनिरपेक्षस्याभावस्य साधनत्वं दृष्टमित्याशङ्क्याह * यदि त्विति * गुर्वाज्ञाननुष्ठानेनाहमयशातोऽस्मीत्यवज्ञानिमित्तगुरुकोपदर्शनाद्विहितावज्ञाभावसहकृतस्यैव विहितानुष्ठानस्य साधनत्वकल्पना युक्तेत्याशयः * अत एवाचार्यैः *

स्वकाले यदकुर्वंस्तत्करोत्यन्यदचेतनः ।
प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नाभावेन स जन्यते ॥

इति विहितमकुर्वन्यदन्यत्करोतीति यदङ्क्षिर्विहिताकरणनिमित्तस्यान्यकरणस्य प्रत्यवायनिमित्तत्वाभिधानादवज्ञायामेव वाकरणस्य निमित्तत्वोपपत्तेर्विहितावज्ञानमेव प्रत्यवायहेतुत्वेनोक्तम् । नाभावेनेव जन्यत इत्यंशब्दोत्कर्षेण केवलस्य हेतुत्वं निरस्तमप्ययं च विहितस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छतीति स्मृतिरप्युपगृहीता भवति निमिषितादेस्तु हेतुत्वे विहिताकरणस्य किं विस्करणस्याभावात्स्मृतिबाधापत्तिः एतां याव स वेवलामपव्यादि यो ऽलमग्निहोत्राय सन्नाग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यशेषशब्देनावज्ञाभिधानात्तस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वेऽवसीयते निमिषितादेस्तु हेतुत्वं निष्प्रमाणकमेव तस्मादवज्ञाख्याशयविशेषरूपस्य भावान्तरस्य तत्रसम्भवात् दुःखस्य काचिद्धेतुता दृष्टेति ग्रन्थार्थः । याप्यपूर्वेऽस्य दोषस्य तुल्यतोक्ता तामनुभाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * यदपूर्वस्य शास्त्रानन्तर्गतिरुक्ता तामप्यनुभाषणपूर्वं परिहर्तुमाह * यस्त्विति * अनन्तरफलत्वेऽप्यनेकाङ्गप्रधानसाहित्यमपूर्वं विना न सम्भवतीत्याशयः स्वर्गस्य ज्वरादिदुःखाननुविद्धकेवलसुखात्मकत्वेन परलोकानुभवनीयत्वेन च पश्चाद्भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वात्तत्प्रतियोगित्वेन नरकस्य सुखाननुविद्धकेवलदुःखात्मकत्वेन परलोकानुभवनीयत्वेन च

१ देवस्वेति २ पु० पा० । तत्र तस्यौदासीन्यमात्रस्येति नास्ति

३७१।१ सूचयिष्यमाणत्वप्रतीतेरानन्तर्यासम्भवाच्चाकार्यावधारणवेलायामेव कर्मफलकालयोर्विप्रकर्षावगतेरपूर्वस्य शास्त्रान्तर्गतिरस्तीत्याह *स्वर्गेति* निरतिशयत्वस्यालौकिकत्वे ऽपि शब्दे सुखदुःखात्मकत्वात् सम्बन्धग्रहणासम्भवाच्चन्दनविष्ठादावुपचारेण स्वर्गनरकपदप्रयोगोपपत्तेर्वाक्यशेषे ऽप्यस्य सुखनिरतिशयत्वप्रतीतेर्निरतिशयसुखदुःखयोर्वाच्यत्वं सम्भवतीत्याशयः। ऐहिकस्यापि पुत्रादेरानन्तर्यं न सम्भवतीत्याह * ऐहिकमिति * ग्रामादिप्राप्तेरप्यानन्तर्यसम्भवे ऽपि चिरकालोपभोगयोग्यत्वेन ग्रामादेः पुरुषापेक्षावशात्फलत्वावगमात्तस्य चापूर्वं विनानुपपत्तेः सूत्रादप्यपूर्वस्य शास्त्रान्तर्गतिरस्तीत्याह *न चेति* श्लोकं व्याचष्टे *चिरेति * एवं चानुष्ठानात्प्रागेव पूर्वान्तर्गत्यवधारणाद्वैगुण्यकल्पनयापर्यापत्तेः प्रतिबन्धो यो ऽभिहितः सो ऽप्ययुक्त इत्याह * अतश्चेति * यापि निषेधेष्वपूर्वानन्तर्गतिरुक्ता तामप्यनुभाषणपूर्वकं परिहरति * यत्त्विति * विधिवन्निषेधस्यापि शास्त्रत्वात्तद्विषयस्य हननादेरपि शास्त्रीयतास्तीत्याशयः। हननादेर्लौकिकस्यादृष्टिकापूर्वजनकत्वानुपपत्तिशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे *यथा हीति * एवमसर्वस्य विरोधित्वासम्भाविरधे निरस्येदानीमनुपपादकत्वं निरसितुं कल्पितमपि चेतनेनोक्तं निष्क्रियत्वं तावत् साध्यसाधनसम्बन्धानुपपादकत्वे हेतुं निरस्यति * सत्यपीति * निश्चलस्याप्ययस्कान्तादेर्देशान्तरे कार्यारम्भकत्वदर्शनाच्चलनाख्यक्रियाराहित्यनिमित्तो यः कार्यारम्भासामर्थ्यरूप उपालम्भो दोष उक्तः सो ऽप्ययुक्त इत्याशयः। निश्चलस्याप्यात्मनः प्रयत्नाख्यक्रियावत्त्वेन देशान्तरे शरीरप्रापणसामर्थ्यदर्शनाच्चलनादीत्यादिशब्देन यत्नोपादाने प्रापणादीत्यादिशब्देन शारीरोत्पादनमुपभोग्यविषयोपनयनं चोपात्तं यापि व्याप्त्याश्रयासम्भवेनानुपपादकतोक्ता तामपि निर-
३७२।१ स्यति * आत्मैव चेति * यत्त्वपूर्वजनिकायाः प्रक्षेपादिक्रियाया द्रव्याश्रितत्वात्तद्व्यतिरिक्ते यजमानात्मन्यपूर्वारम्भकत्वं न सम्भवतीत्युक्तं तत्परिहरति * क्रियापीति। ननु प्रक्षेपादिक्रियायाश्चलनात्मकत्वात्सर्वगतात्माश्रितत्वं न युक्तमित्याशङ्क्याह * आत्मधर्म इति * द्रव्यदानचलनहेतुभूतशरीरचलनात्मकस्य प्रक्षेपादेः प्रयोजकव्यापारत्वात्प्रयोज्यव्यापारद्रव्यदानरूपकर्मभूतद्रव्याश्रितत्वानुपपत्तेः कर्त्राश्रितत्वस्यैव व्याप्यत्वाच्छरीरचलने ऽपि चात्मन एव कर्तृत्वस्यात्मधर्मे उचितत्वाच्चलनस्य शरीराश्रितत्वे ऽपि तदर्थाच्छ्रमस्य शरीरचालनात्मकस्य प्रयत्नस्य भावनात्मकस्यापूर्वजनकत्वादात्मन्यपूर्वारम्भकत्वं युक्तमित्याशयः। श्लोकं व्याचष्टे * द्रव्यदानेति*

नन्वात्माश्रितत्वे ऽपि क्रियायाः क्षणिकत्वेनोत्पन्नमात्रविनाशिन्यास्तेनोत्पन्नविनष्टत्वात्तस्यारम्भक्षणो ऽपि द्वितीयेन न्यायेनापूर्वारम्भकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * अतश्चेति * आशुतरविनाशः क्षणिकत्वं नोत्पन्नविनाशित्वमित्याशयः । नन्वात्माश्रितत्वे ऽपि क्रियाया स्वसमवेतापूर्वाख्यशक्तिजनकत्वानभ्युपगमे क्रियापूर्वयोः काष्ठज्वलनवद्भिन्नधर्मिभावाभावेनात्यन्तभेदापत्तेः श्रुतक्रियासाधनत्वानिर्वाहप्रसङ्गात् स्वसमवेतापूर्वजनकत्वस्य बलादभ्युपगमनीयत्वापत्तेः क्रियाविनाशे तदाश्रितस्यापूर्वस्यापि काष्ठविनाश इव ज्वलनस्य विनाशे फलोत्पत्तिकाले यावदनवस्थानाच्छ्रुतसाध्यसाधनसम्बन्धोपपादकत्वं न सम्भवतीत्याशयेनाशङ्कते * कथमिति * द्रव्यमेव विशिष्टशक्त्युपेतं व्यापारवद्वाच्यं भवतीत्यनेन न्यायेन क्रियात्मनोरत्यन्ताभेदाभावेनात्मसमवेतस्यापूर्वस्य क्रियातो ऽत्यन्तभेदाभावात् साध्यसाधनसम्बन्धोपपादकत्वं सम्भवतीत्याशयेन परिहरति * अत्रेति * शङ्कापरिहाराशयौ प्रकटयति * कथमिति * आत्मसमवाये कर्मशक्तित्वं विरुध्यत इत्याशङ्कार्थः। किं वाय्वादेरप्यदृष्टे ऽत्यतिशयस्य दाहादिकार्यसाधकत्वोपपादकत्वमेवाग्न्यादिशक्तित्वं नाग्न्यादिसमवेतत्वं भास्वरत्वादेरग्न्यादिसमवेतत्वेनापि तच्छक्तित्वाप्रसिद्धेः स्मृतिहेतौ च संस्कारे स्मर्त्रात्मसमवेते ऽपि संवित्सामर्थ्यभाविनः स्मरणादित्यादिप्रयोगादनुभवशक्तित्वप्रसिद्धिरतो ऽन्यसमवाये ऽपि कर्मशक्तित्वाविरोध इत्याह * अपि चेति * लोके व्याख्ये * यदेति * नैतावता कर्मशक्तित्वहानिरिति शेषः । यच्चारादुपकार्यङ्गापूर्वाणां प्रधानसम्बन्धाभावे तदुपकारित्वं न सम्भवति प्रधानसाधनद्रव्यसमवायात्तु प्रधानसम्बन्धाभ्युपगमे वपनादिवत् सन्निपत्योपकारित्वापत्तेरारादुपकारित्वं विरुध्येतेत्युक्तं तदपि निरस्यति * तथेति * वपनादेरात्मनैव द्रव्येण लिङ्गेन वा वपनाद्याश्रयभूतप्रधानसम्बन्धियजमानशेषत्वात् सन्निपत्योपकारित्वं ज्ञातं तेषां त्वाश्रयशेषत्वाभावात् सन्निपत्योपकारित्वाभावेनारादुपकारकत्वाविरोध इत्याशयः । यत्त्वङ्गानां यजमानशेषत्वाभावात् सन्निपत्योपकारित्वाभावे ऽपि अङ्गापूर्वाणां यजमानाश्रितत्वाभ्युपगमे ऽपूर्वस्य योग्यतालक्षणत्वाद्यजमानेन च फलभोक्तृत्वस्यैव योग्यतापेक्षणात्फलभोक्तृत्वयोग्यतापादकत्वात् प्रधानवत्पुरुषार्थत्वापत्तेः कर्माङ्गत्वम् * हीयेतेत्युक्तम् * तदप्यनुभाषणपूर्वकं निरस्यति * यत्त्विति * तदुद्देशाविधिविषयत्वलक्षणतादर्थ्यहेतुकत्वाच्छेषत्वस्याङ्गानां च पुरुषोद्देशेनाविधानात्प्रधानस्य च फलसाधनत्वयोग्यताया-

येन योग्यत्वलक्षणाविरोधात्पुरुषाश्रितत्वमात्रेण तच्छेषत्वं वा-
च्यं न च तत्सम्भवतीत्याशयः । आश्रितत्वस्य शेषत्वाहेतुत्वं
दृष्टान्तेनोपपादयति * राजार्थेति * राजशेषभूतस्याङ्गानुलेपस्यो-
पयिकमित्यर्थः । न च पतनप्रतिबन्धलक्षण एवाश्रयाश्रयिभावो विव-
क्षितः येनामूर्त्तानां न स्यादित्याह * न चेति * नन्वारादुपकार्य-
ङ्गापूर्वाणामात्माश्रितत्वात् स्वामित्वेनोपकारित्वोपपत्तावपि सन्निप-
त्योपकार्यङ्गापूर्वाणां संस्कार्यव्रीह्यादिनाशे नाशात् स्वामित्वाभावेनो-
पकारित्वं न सम्भवतीत्युक्तमत आह * यदित्विति * व्रीहिसमवा-
यिनो ऽप्यपूर्वस्य तन्नाशे नाशात्तण्डुलादौ सन्निधानासम्भवमाशङ्क्य
व्रीह्यादिद्रव्यस्यैवावस्थाविशेषस्तण्डुलादिरूप इत्युक्तं न व्रीह्यादिरूपं
संस्कार्यं किं तु तदुपलक्षितं प्रधानापूर्वसाधनीभूतं द्रव्यं तच्चावस्था-
भेदे ऽप्याहवनीयप्रक्षेपात्प्राङ् न विनश्यतीत्याशयः । यत् व्रीहिसमवा-
य्यपूर्वं तत्तण्डुलादिषु व्रीह्यादिद्रव्यावस्थासु [illegible]
धानपर्यन्तं गतमिति तच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् । नन्ववदानपर्यन्तं
यागे ऽपि तस्याहवनीयप्रक्षेपाभावे सति तद्गतस्यापूर्वस्यापि ना-
[illegible] शङ्क्याह * तत्रापीति * यो ऽय-
[illegible] प्रधानस्य स्वापूर्वनिष्पादक-
[illegible] रणादिजनितमपूर्वं नियतं भे-
मद्यति। ननु प्रधानापूर्वमनिष्पादयदित्युक्तम्। ननु क्रियाश्रयत्वेन च स्थितेति
यागादेः प्रधानस्यात्मनि समवायाभिधानात् प्रक्षेपादेश्च द्रव्यदान-
चलनहेतुभूतशरीरचलनात्मकत्वादात्मन्यसमवाये ऽपि प्रयोजकव्या-
पारत्वात् शरीरसमवेतत्वेन द्रव्यदानसमवायाभावात्तद्गतस्य प्रो-
क्षणादिजन्यस्यापूर्वस्य प्रधानसम्बन्धानुपपत्तेः कथं तदीयापूर्वनि-
ष्पत्तौ तद्व्यापार इत्याशङ्क्य * तत्रापीत्युक्तम् * देवतोद्देशद्रव्य-
त्यागात्मकप्रयोजकव्यापाररूपांशद्वययुक्तस्य यागाख्यप्रधानस्य या-
गानुद्देश्यपरे देवतात्याज्यद्रव्ययोः प्रयोज्ययोर्व्यापारौ प्रयोजकव्या-
पारान्यथानुपपत्तिकल्पितौ तयोर्मध्ये यस्त्याज्यस्य द्रव्यस्य त्यागां-
शे प्रयोजकव्यापारं प्रति प्रयोज्यस्य व्यापारस्तद्द्वारा प्रधानस्यो-
द्यमेन द्रव्यदाने प्रधानस्य समवायाद्धोमाश्रयस्य च प्रधानस्य दे-
वतोद्देशाद्रव्यत्यागप्रक्षेपात्मकप्रयोजकव्यापाररूपांशद्वययुक्तस्य त्या-
गप्रक्षेपौ प्रयोजकव्यापाररूपांशौ प्रति प्रयोज्यस्य त्याज्यस्य प्रक्षे-
प्यस्य द्रव्यस्य यौ व्यापारौ त्यागप्रक्षेपद्वारेणांशौ ताभ्यां तद्द्रव्य-
प्रदाने प्रधानस्य समवायादित्यर्थः । स्मते च हुतस्य पुरोडाशस्य
यागसाधनत्वाद् द्रव्यदाने यागस्य समवायो भाष्यकारमतेनोक्तः

ननु सर्वाङ्गानुष्ठानोत्तरकाले समस्ताङ्गापूर्वाणां युगपत्प्रधानोपका-
रसाधनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रधानापूर्वनिष्पत्तौ व्यावृत्त्यनिवृत्तिरयु-
क्तेत्याशङ्कानिरासायैवकारः आरादुपकार्यङ्गविषयो ऽसौ समस्तश-
ब्द इत्याशयः। सन्निपत्योपकार्यङ्गापूर्वाणां प्रधानापूर्वनिष्पादनमात्रेणा
पर्यवसानं तेषामर्थाधिकरणे वक्ष्यमाणया व्यवस्थयोपपादयति *
तेनैव चेति * यच्च युगपत्प्रयोगवचनग्रहणावगतमङ्गापूर्वाणां प- ३७३।
धानोपकारे प्रधानापूर्वाणां च फले यौगपद्यमन्योन्यसम्बन्धाभावा-
च्च सम्भवतीत्युक्तम्। तदपि निरस्यति*यथैव चेति * यथाङ्गापूर्वा-
णां प्रधानापूर्वाणां चान्योन्यसम्बन्धस्तथारादुपकार्यङ्गापूर्वाणामे-
कात्माश्रितत्वेनान्योन्यसम्बन्धाद्युगपत्प्रधानोपकारलक्षणकार्यारम्भ-
सिद्धिः।प्रधानापूर्वाणामप्येवमेवान्योन्यसम्बन्धात्फलाख्यकार्यारम्भ-
सिद्धिरित्यर्थः। ननूक्तेन न्यायेनाङ्गप्रधानापूर्वाणां व्याप्तिरिवे सम्ब-
न्धे च सम्भवत्यपि प्रधानापूर्वनिष्पादनमात्रेणाङ्गापूर्वाणां विनाश-
स्योक्तत्वात्। प्रधानापूर्वाणां क्रमोत्पत्तित्वेनाङ्गापूर्वाणां प्रधानसम-
वायानां क्रमवर्तित्वापत्तेः। प्रागूर्ध्वं चोत्पद्यमानानामत्यन्तविप्रकर्षा-
त्साहित्यानुपपत्तेर्न युगपदुपकारः सम्भवतीति शङ्कते * कथं पु-
नरिति * सन्निपत्यारादुपकारिणां सर्वेषां प्रधानापूर्वनिष्पत्तौ
व्यापारमात्राङ्गाद्यभिमतमभ्युपगत्यैव तावन्निष्पन्नानामङ्गापूर्वाणां
स्वरूपेणानागतानां च कर्तव्यत्वावधारणेन यौगपद्यमुपपादयति
* के चित्तावदाहुरिति * समस्ताङ्गोपेतप्रधानप्रयोगप्रक्रमादागा-
मिनामपि तादृश्यावस्थायाः प्रचलितत्वात्प्रधानसहायतोपपत्तेरित्य-
र्थः। न त्वेवं सर्वाङ्गापूर्वाणां यौगपद्योपपत्तावपि एकप्रधानापूर्व-
निष्पत्तौ विनष्टत्वात्प्रधानान्तरसहकारित्वानुपपत्तेरेकैकमिति वी-
प्सा न युक्तेत्याशङ्क्याह * आतिथ्येति * यदातिथ्यायां बर्हिस्त-
दुपसदां तदग्नीषोमीयस्येति श्रुतेः साधारणार्थतया चतुर्थे वक्ष्यमा-
णत्वादातिथ्यायामुपात्तस्य बर्हिषस्तत्समासाद्यपि नापवर्ग इति च-
तुर्थसिद्धौ दृष्टान्तः अनागतानामसत्त्वाद्योपकारित्वं सम्भवती-
ति शङ्कते * कथं पुनरिति * स्वरूपासत्त्वे ऽपि कर्तव्य-
त्वावधारणमात्रेण हेतुतान्यत्रापि दृष्टत्वादुपपन्नेति परिहरति
* एकान्तेति*नन्वेवं सत्युत्पत्त्युत्तराङ्गानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यादिति शङ्कते
* ननु चेति * समस्ताङ्गोपेतप्रधानानुष्ठानोपदेशान्यथानुपपत्त्या-
त्तराङ्गानुष्ठानसहकृतानां प्रधानापूर्वाणां फलापूर्वनिष्पादकत्वावग-
तत्तदकरणे सहकार्यभावे निष्पन्नान्यपि प्रधानापूर्वाणि स्वकार्यं

१ तथाभवेन सम्बन्ध इति क्वचित्।

फलापूर्वं न निष्पादयन्तीत्याशयेन परिहरति *कथमिति* कार्योपयोगित्वादपूर्वाणामपवर्गेण कार्यानिष्पादकत्वं लक्षितं कर्तृस्वरूपावधारणस्याविहितत्वात्प्रधानोपकारित्वकल्पनानुपपत्तेरुत्तराङ्गविधीनां कर्तृस्वरूपावधारणपरत्वाभ्युपगमे चानुष्ठानस्याविहितत्वात्प्रधानापूर्वसहकारित्वकल्पनानुपपत्तेर्विधेश्चार्थे प्रमाणान्तरानवतारादनेन प्रकारेण यौगपद्यानुपपत्तेरपरितोषात्स्वमतेन सन्निपत्योपकार्यङ्गापूर्वाणां प्रधानापूर्वनिष्पत्तौ सहकारित्वात्तेषां चात्मीयप्रधानापूर्वनिष्पत्त्यपवर्गे ऽपि फलापूर्वनिष्पत्तौ सहकारित्वादारादुपकार्यङ्गापूर्वाणां फलापूर्वनिष्पत्तेः प्रागनपवर्गाद्यौगपद्यं सम्भवतीति दर्शयितुमपूर्वोत्पत्तिप्रक्रियामाह *अन्ये पुनरिति* प्रधानानामन्योन्याङ्गत्वाभावे ऽपि तत्क्रमस्याङ्गत्वात्पूर्वं प्रधानप्रकृत्योत्तरप्रधानानुष्ठाने ऽप्यपूर्वानिष्पत्तेस्तदानुपपत्तेरुत्क्रमापाक्षिकत्वानां सामवायिकानां प्रतिपत्तित्वात्त्वाच्च क्रत्वर्थोपात्तद्रव्यनाशादोषपरिहारनिमित्तक्रतुवैगुण्यापरयाकदा चिन्निष्पन्नस्याप्यपूर्वस्य नाशापत्तेस्तत्परिहारार्थं प्रक्रान्तक्रतुसम्बन्धसमापनार्थत्वेनापूर्वनिष्पत्त्यर्थत्वाभावात्प्रथमकृतेस्तूत्क्रमणारादुपकार्यङ्गापूर्वाणां प्रधानापूर्वनिष्पादकत्वनिरासार्थो मात्रपन्दः । ननु सामवायिकाङ्गापूर्वाणां प्रधानापूर्वनिष्पत्तौ व्यापारे सति तत्क्रमेणापवर्गात्फलापूर्वोत्पादकरूपप्रधानोपकारनिष्पत्तौ व्यापाराभावे सर्वेषां युगपत्प्रधानोपकारजनकत्वमेकदेशे पक्ष्यमाणे विरुध्यते इत्याशङ्कीयमित्याद्युक्तं सामवायिकाङ्गापूर्वानुगृहीतप्रधानजन्यत्वं सर्वेषां प्रधानापूर्वाणामेवंशब्देनोक्तम् । यद्यप्यारादुपकार्यङ्गापूर्वाणामेव प्रधानोपकारनिष्पत्तौ व्यापारस्तथापि प्रधानापूर्वस्यनिष्पत्तेरुपकारानिष्पादकत्वान्निष्पत्तेश्च सामवायिकाङ्गाधीनत्वात्तेषां युगपत्प्रधानोपकारजनकत्वाभिधानमिति दर्शयितुम् * यदेत्युक्तम् * परमार्थतः पौर्णमास्यामावास्यावयवषट्कस्य प्रधानाङ्गस्य चाङ्गापूर्वानुगृहीतस्यैकैकस्य समुदायापूर्वजनकत्वे ऽप्येकदेशिमतेन समुदायापूर्वाभावमभिप्रेत्य दर्शापूर्वाणां तदीयारादुपकार्यङ्गापूर्वाणां च प्रतीक्षणमुक्तम् सामवायिकाङ्गापूर्वसाध्यात् प्रधानापूर्वनिष्पादनात्मकात्सामवायिकात् प्रधानोपकारात्क्रमवत्प्रधानानुग्राहितया क्रमेणोत्पद्यमानात्प्रधानवैचित्र्यतो विचित्रादारादुपकार्यङ्गापूर्वं साध्यस्योपकारस्य आरादुपकारिपदार्थानि प्रतिसाधनतया प्रधानानि च प्रत्येकमात्मकतया साधारणरूपत्वमादृष्टपर्यायनिर्वाह्यापूर्वप्रकारेण युगपदुपस्थैकरूपत्वेन वैलक्षण्यं दर्शयितुमङ्गानीत्याद्युक्तम् । तदुपपादनार्थं विधिसम्बन्धश्रुतिपाठपर्यायविधानादित्येवाह-

शाधिकरणसूत्रावयवोक्तमपर्यायविधानमनुकीर्त्तितं व्याख्यातुम् *
युगपदित्युक्तम् * आरादुपकार्यङ्गापूर्वाणामखण्डोपकारनिष्पत्तेः
प्रागविनाशाद्यौगपद्यं सम्भवतीति सकलस्य तात्पर्यं कः पुनर्निष्पा-
दनातिरिक्तः प्रधानापूर्वाणामारादुपकार्यङ्गापूर्वैरुपकार. क्रियतइत्य-
पेक्षायां फलापूर्वोत्पादनयोग्यताधानात्मकमुपकारं दर्शयितुमाह-
* नत इति * ननु फलापूर्वस्यापि संस्काररूपत्वाभ्युपगमात्सं-
स्कारस्यानुभवादिजन्यस्य कालविप्रकर्षेण क्षीणत्वस्य चात्यन्तं ना-
शस्य चोपलम्भादपूर्वान्तरवत्फललाभात्प्रागपि नाशापत्ते. साध्यसा-
धनसम्बन्धोपपादकत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह * तत्रिवति * फल- ३७४।१
लाभार्थत्वेनैव तस्य कल्पितत्वात्तत्पर्यन्तं तस्य स्थायित्वमक्षीणत्वं
च कल्पितमित्याशयः। ननु यत्र प्रतिबन्धकादियशादनन्तरं फलं नो-
त्पद्यते तत्रास्तु नाम फलापूर्वकल्पनं यत्र त्वैहिकत्वात् पुत्रादिवद्-
दृष्टकारणानपेक्षत्वादनन्तरमप्युत्पत्तुं यत्कं प्रतिबन्धकाभावादनन्त-
रमप्युत्पद्यते तत्र तत्कल्पनं विनापि साध्यसाधनसम्बन्धोपपत्तेर-
वान्तरापूर्वद्वारा चाङ्गप्रधानसाहित्योपपत्तेर्यस्य च शब्दस्यार्थेन
फलं साध्यते तेनापूर्वं कृत्वा नान्वयेति फलापूर्वस्य सार्वत्रिकत्वा-
भिधानमयुक्तमिति कोमलोक्त्या शङ्कते * यदि पुन रिति * त-
थापीत्यर्थे ततो ऽपीत्युक्तम्। अनन्तर फलोत्पत्तावप्यपूर्वं विना चिर-
कालोपभोगासम्भवस्योपभोगश्चिरेणैषां न निमित्ताद्विना भवेदि-
त्यत्रोक्तत्वात्कल्पनीयं फलापूर्वमिति परिहरति * बाढमिति *
नन्वपूर्वस्य चिरकालस्थायित्वाभ्युपगमे अङ्गापूर्वाणामेव साक्षात्प्रधा-
नोपकारकत्वोपपत्तेरखण्डोपकारापूर्वकल्पनं व्यर्थं प्रधानापूर्वाणां च
साक्षात्फलजनकत्वोपपत्ते. फलापूर्वकल्पनं व्यर्थमित्याशङ्कते *अथे-
ति * प्रात्यात्मिकशब्देन प्रत्येकमेकैकाङ्गजन्यतोक्ता साक्षात्तेषां ज-
नकत्वसम्भवे ऽपि कल्पकक्रमानुरोधेनैवक्लृप्तमिति परिहरति
* सत्यमिति * निपधार्थं न हीत्यखण्ड पदं श्लोके व्याचष्टे * प्र-
धानानामिति * उत्पत्तिवाक्यावगतभेदानामपि प्रधानानां फला-
न्वयात्प्रागङ्गानां च प्रधानोपकारान्वयात्प्रागपूर्वानपेक्षत्वात्तदन्वय-
काले च यौगपद्यप्रतीतेर्भिन्नापूर्वकल्पनाहेत्वभावादेकमेव फलाप-
र्वमुपकारापूर्वं च प्रतीयते प्रयोगकाले तु क्रमप्रतीतेः स्वरूपतः सा-
हित्यायोगात्साहित्यसम्पत्त्यर्थं प्रात्यात्मिकानेकापूर्वकल्पनेत्यर्थ. ।
नन्वयद्वयकल्प्यैः प्रात्यात्मिकापूर्वैरेव साहित्यवत्फलसाधनोपकारा-
न्वययोरप्युपपत्तेर्गौरवापादिका प्रागेकापूर्वकल्पना न युक्तेत्याश-
ङ्क्याह * सर्वत्र चेति * प्रत्यात्मिकापूर्वाणां साहित्यासिद्ध्यर्थं क-

दिपनत्वात्कार्यान्तरोपयोगित्वं न सम्भवतीत्याशयः । प्रौढ्या तु तेषां कार्यान्तरोपयोगित्वे ऽप्यदोष इति प्रागुक्तं तस्मात्फलापूर्वमेव समस्तफलोपभोगपर्यन्तं स्थायि कल्प्यते तदुत्पादनमात्रेण तु प्रधानापूर्वाणां नाशः । आरादुपकार्यङ्गापूर्वाणां प्रधानोपकारोत्पादनेन सामर्थ्याधायकाङ्गापूर्वाणां प्रात्यात्मिकप्रधानापूर्वोत्पादनेनेति व्यवस्था सिद्धेति तात्पर्यार्थः । यत्त्वस्मिन्पक्षे पौर्णमास्यां निष्पन्नानामङ्गापूर्वाणां दर्शाङ्गाहवनीयानन्तरमुपकारोत्पादनेनापवर्गाभिधानात्तावत्कालं स्थायित्वमुक्तं तदमावास्यायां पुनरनुष्ठेयत्वापत्त्या दूषयति * के चिदिति * को ऽननुष्ठेयत्वापत्तौ विरोध इत्याशङ्क्य * आहेयश्चेति * प्रधानाहुत्योरसंसर्गत्वादङ्गाहुतीर्विना न प्रयोगासङ्गया स्वरूपं स्यादित्याशयः । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्ययेति पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्निमित्तयोः करणत्वप्रतीतेस्तस्य च साधकतमत्वलक्षणत्वात्तमर्थस्याति-शयस्यापेक्षितत्वेनाङ्गसाहित्यं विनानुपपत्तेरङ्गसाहित्यावगमात्तस्य चानुपादेयकाले प्रत्युपादेयत्वेन विवक्षितत्वादेकैकस्य त्रिकस्य फलसाधनत्वाभावेनानुपकार्यत्वात् त्रिकद्वयस्यैकस्मिन्काले ऽनुत्पन्न-स्योपकर्तुमशक्यत्वादनुपकारानिष्पत्तौ चाकृतकार्यत्वेनाङ्गापूर्वाणामपवर्गाभावे ऽपि वचनबलाद्विःप्रयुक्तानामुपकारकत्वाकल्पनया तिरनुष्ठाने सेत्स्यतीत्येकदेशिनां दूषणपरिहाराभिप्रायमाशङ्क्य * अन्ये त्विति * यैः प्रयोगद्वयान्ते ऽङ्गापूर्वाणामपवर्गः प्रागुक्तस्य एवाभ्युपगमेन परागृहीतः तैः तस्मादिष्टिरित्यादिवचनस्य विभागात् । सकृत्प्रयुक्तानामेवोपकारकार्योपपत्तेरपवर्गाभावे पुनः प्रयोगानर्थक्यापत्तेरपरिहार्यत्वात् स्वमतेन पौर्णमास्यां निष्पन्नानामङ्गापूर्वाणां पौर्णमास्याख्यप्रधानत्रयसमुदायापूर्वनिर्वृत्तावपवर्गं दर्शयितुमाह * यथेति * कथं प्रधानापूर्वत्रयस्यैकसमुदायापूर्वजनकत्वावगतिरित्येक्षायां पौर्णमास्येति तृतीयाश्रुत्या करणत्वावगमादित्युक्ते ननु फलापूर्वमेव प्रति करणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य समर्थः पदविधिरिति पदमात्रविधेः सामर्थ्याधीनत्वस्मरणात् सापेक्षत्वे च सामर्थ्यविघातप्रसक्तेर्निरपेक्षश्रुत्या आमावास्याशब्दयोरपि पौर्णमास्यसहितामावास्यया स्वार्थे समुदायापूर्वं करोतीत्यवकाशत्वेनेति च । अत्रापि तु करणश्रुत्याभिलाषेण सामर्थ्यविघातमत्रापि सार्थक्येन सूचितम् । यथा साङ्गा पौर्णमासी स्वार्थे समुदायापूर्वं करोति अमावास्याप्यमावास्येति करणविभक्तिश्रुतेरङ्गसहिता स्वार्थे समुदायापूर्वान्तरं करोतीति योजना यदि त्वमावास्या स्वसमुदायसहितस्य पौर्णमास्यसमु-

दायस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिति करणविभक्तिश्रुतेः स्वार्थफलापूर्वसा-
धनत्वावगमात्समुदायद्वयस्य चापूर्वं विना साहित्यानुपपत्तेः । समु-
दायापूर्वजनकत्वावगतिरित्येवं व्याख्यायते ततः साहित्यस्य द्वन्द्वा-
धगम्यत्वाद्विभक्तिगस्यत्वाभिधाने तावद्युक्तं समुदाययोश्च फल-
साधनत्वाभ्युपगमे पौर्णमास्यधिकरणे तन्निरासाद्दर्शे ऽपि विरुध्येत
अङ्गापूर्वाणां प्रधानोपकारापूर्वोत्पादनमात्रेण निवृत्तिसूचनार्थम् *
पूर्वोक्तेनैवेत्युक्तम् * पौर्णमासीकालीनेष्वङ्गापूर्वेषु पौर्णमास्याख्यप्र-
धानप्रयोपकारं कृत्वा निवृत्तेष्वङ्गापूर्वजनितानुग्रहविशिष्टं पौर्ण-
मास्याख्यप्रधानापूर्वं प्रथमं एकं समुदायापूर्वं कृत्वा अपवृज्य-
तइत्यर्थः । फलापूर्वस्य तर्हि कथं निवृत्तिरित्याशङ्क्याह * त-
त्पुनरिति * स्वाङ्गापूर्वजनितानुग्रहविशिष्टामावास्याख्यप्रधानापूर्वेन- ३७५॥
धजन्यतामावास्याख्यसमुदायापूर्वस्यैवाब्देनोक्ता समुदायापूर्वद्वया-
भ्युपगमस्य प्रकृतोपयोगमाह *अत एवेति * समुदायापूर्वद्वयाभ्युप-
गमे पौर्णमास्याख्यसमुदायापूर्वजननार्थं पौर्णमास्याख्यप्रधानापूर्वप्र-
येण स्वाङ्गापूर्वजनितोपकारापेक्षणादुपकारनिवृत्तौ च कृतार्थतया
पौर्णमासीनिष्पन्नाङ्गापूर्वेनाशादमावास्यायां पुनः प्रयोगानर्थक्यदो-
षाभावः । तदनभ्युपगमे त्वकृतार्थत्वात्पौर्णमास्यां निष्पन्नानामङ्गा-
पूर्वाणां नाशायोगात्पुनः प्रयोगानर्थक्यदोषो दुःपरिहर इत्यर्थः । यद-
प्यपूर्वस्य कर्मभिरुत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वेति विकल्पेनोत्पत्तिरपि युगपत्ता-
वत्र सम्भवति क्रमवर्तित्वात्कर्मणामित्युक्तं तदप्यपूर्वद्वारा कर्मणां
यौगपद्योपपादनात्सुपरिहरमित्याह * एतयैवेति * क्रमवर्तिनामपि
कर्मणामवान्तरकार्ययौगपद्यद्वारा युगपत्परमकार्यारम्भकत्वं श्लोको-
दाहृतेन दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह * आह चेति * वाक्यतत्त्वयथा-
ध्ययनरूपेण क्रमवर्तिनीभिरावृत्तिभिरभ्यासकर्मभिरवान्तरसं-
स्कारयौगपद्यद्वारा वाक्यसमुदायात्मकाध्यायग्रहणसामर्थ्यरूपः पर-
मसंस्कारो युगपद्भवति तथेदमपीति श्लोकार्थः । यच्चानवयवत्वा-

कल्पनापत्तेः । किं त्ववयवसन्निवेशानात्मकतेत्याशयः । नन्वपूर्वस्या-
वयवसन्निवेशानुपपत्तेर्निरवयवत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत एव-
हीति * कारणायौगपद्याद्युगपदुत्पत्त्ययोगात्क्रमोत्पत्तिप्रतीतेस्तस्याश्च
निरवयवत्वे ऽनुपपत्तेः । सूक्ष्मदर्शनायोग्यावयवसन्निवेशरूपेणापूर्वं

प्रतीयत उत्पद्यत इत्यर्थः । अस्मिंस्तु पक्षे सर्वेषामेकफलसाधनानां प्रधानानां साक्षादेकफलापूर्वसाधनत्वाभ्युपगमात्सर्वेषां चाङ्गानां साक्षादेकफलकरणोपकारापूर्वसाधनत्वाभ्युपगमात्कर्मभेदानुनिष्पाद्यपूर्वभेदाभ्युपगमो विरुध्येत। तदभावे चाज्योपधर्मांससान्नाय्यादिधर्मव्यवस्था स्यात्तीया चाङ्गनियमादेश्चावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वं नाग्नेयिकं न सिद्ध्येदित्यवश्यं प्रतिकर्मापूर्वभेदस्य कल्प्यत्वात्तद्द्वारा च क्रमवर्तिनामपि कर्मणां युगपदपूर्वोत्पादकत्वोपपत्तेर्नार्थापत्तिरवयवकल्पनायै प्रभवति कल्पितानामपि चावयवानाममूर्त्तत्वेनान्योन्यानवष्टम्भकत्वात्सावयवारम्भकत्वसम्भवः । मूर्त्तत्वकल्पने तदारब्धस्यापूर्वस्यापि मूर्त्तत्वापत्तेर्विग्रहवदिव स्वतन्त्रमपूर्वं कल्प्यमानं श्रुतकर्मफलसम्बन्धबोधकमेव स्यादिति प्रौढिमात्रमिदं प्राक् सत्त्वे प्रमाणाभावाच्छक्तिनियमाच्च कार्यकारणनियमसिद्धेरभिव्यक्तेरप्यत्यन्तासत्या एवोत्पत्तेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् सांख्योक्तसत्कार्यवादानुपपत्तेरनभिमतमप्यभिव्यक्तिपक्षं प्रौढ्या दर्शयति * यद्यपीति * फलदानाभिमुख्यकरणरूपास्यापूर्वस्याभिव्यक्तिर्विषयेन्द्रियोभयसंस्काररूपत्वाच्छब्दादिविलक्षणा कर्मभिर्भविष्यतीत्युक्ते कथं कर्मभिरपूर्वस्य फलदानाभिमुख्यं क्रियत इत्यपेक्षायां प्रतिपुरुषं हृषीकादिस्थुक्तम्। प्रतिग्रहेणेव कर्मभिः कर्तारं प्रत्यपूर्वस्य स्वत्वापादनादित्यर्थः । नन्विन्द्रियसंस्कारेण विषयसंस्कारेणोभयसंस्कारेण वा लोके शब्दाद्यभिव्यक्तिदर्शनात्कथं तद्विलक्षणास्याभिव्यक्तिः कल्प्यत इत्याशङ्क्याह * तथा हीति * कुलालादिव्यापारेणापि घटाद्यभिव्यक्तेः सांख्यैरिष्टत्वादिति भावः। तस्मादात्मनाधिष्ठितस्यापूर्वस्य फलदानोन्मुख्यलक्षणाभिव्यक्तिर्युक्तेति परिहरति * आत्मस्थेति * आत्मकामादिश्रुतितो ह्यात्मनः स्वभावेन सर्वफलावाप्तिः सामर्थ्याधिगमात्फलानुपभोगस्य प्रतिबन्धनिमित्तत्वावगतेस्तदपनयनरूपाभिव्यक्तिः सामर्थ्यात्मकस्यापूर्वस्य कर्मभिः क्रियते नादैरिव शब्दस्य श्रवणप्रतिबन्धकस्तिमितवाताद्यपनयरूपेति प्रौढ्या शब्दमुदयामेवाभिव्यक्तिमाह * सर्वेति * आप्तकामादिश्रुतेरनुपलब्धिविरोधेनार्थवादत्वादयमपि प्रौढिवादः। अतोऽपूर्वस्य श्रुतार्थापत्तिप्रमाणकत्वात्तत्प्रतिपादनार्थत्वेन भाष्यकारीयं सूत्रव्याख्यानं युक्तमित्युपसंहरति * तस्मादिति * यद्य सूत्रान्तरकारैरारम्भतोर्जिज्ञासातः प्रत्यक्षमुपपाद्यारम्भयति प्रवर्त्तयतीत्यारम्भणं प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेति चोदनास्वरूपकथनार्थं तया एतत्सूत्रं व्याख्यातं तत्प्रकृतापूर्वप्रतिपत्त्युपायशब्दचिन्तानोपयिकत्वाच्चोदनास्वरूपकथनार्थत्वे चास्य सूत्रस्य चोदनासूत्रानन्तरं

कर्तव्यत्वापत्तेरयुक्तमित्याह * सूत्रस्यापीति * यद्यपि न चैतत्सूत्रं तत्प्रतिपादने स्पष्टमित्युक्तं तन्निरासायापूर्वप्रतिपादने सूत्रं यथाभाष्यं योजयति * तेनेति * आरम्भःशिष्यतइति भाष्येणारम्भप्रातिपदिकात्फलोत्पादनवाचिनस्तत्करोति तदाचष्टइति स्मृतेरारम्भमाचष्टे इत्यस्मिन्नर्थे णिचमुत्पाद्याच्प्रत्ययकरणेनारम्भ फलोत्पादनमाचष्टे इत्यारम्भशब्दव्याख्यानादारम्भश्चोदनेत्यारम्भशब्दार्थो लभ्यते चोदनेत्यपूर्वमित्यनेन च भावशब्दा अपूर्वस्य बोधका इति भाष्यदर्शनात् चोदनमाक्षिप्यते इति कर्मव्युत्पत्त्यापूर्वस्य चोदनात्वमुक्तमिति प्रतीतेश्चोद्यते ऽनेनेति करणव्युत्पत्तौ चोदनमिति भावव्युत्पत्तौ वा ऽपूर्वस्य चोदनेत्यर्थः। तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतेति क्रियाशब्दस्य तेभ्यो ऽपूर्वक्रियावगतिरित्यनेन अपूर्वविषयत्वेन व्याख्यानात् तस्याश्च तस्मात्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतेत्यनन्तरसूत्रोपपत्त्यायुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यदि पुनरिति * कल्प्यस्य पूर्वस्यस्यानुवृत्तेर्विनैवाध्याहारेण लभ्यते कथमाख्यातेभ्यो ऽपूर्वं प्रतीयतइत्यपेक्षायां चोदने पुनराक्षिप्यते आख्यातेनापूर्वम्। अपूर्वस्य वा चोदकमाख्यातम्। आरम्भकत्वात्फलोत्पादनव्यापकत्वादित्यभिधानाच्च प्रकृतोपयोगी विस्पष्टश्चायमेव सूत्रार्थ इत्याशयेन यो भाष्यकृतोक्तः सूत्रार्थः स एव युक्तो न वृत्त्यन्तरकारोक्त इत्येवकारेणाभिधानात्तद्व्याख्यानार्थं भाष्यमपि व्याकृतं भवति। यदि पुनरित्याशङ्काभाष्यं नश्वरस्य कर्मणः स्थायित्वकल्पनानुपपत्तेरयुक्तमायमाशङ्क्य व्याचष्टे * यदि पुनरिति * कल्प्यस्यापूर्वस्य स्थायित्वकल्पनायाः सिद्धस्य कर्मणः स्थायित्वकल्पना लाघवाद्युक्तेत्याशयः। नैवमित्यादिपरिहारभाष्यमाक्षिपति * न हीति * गन्तापि प्रत्यक्षो देशान्तरं च तेन गत इति विज्ञानात्त्यागत इति चेति गन्तृगम्यप्रत्यक्षत्वाभिधानेन गमनस्य प्रत्यक्षत्वाभिधानम्। अपि वा व्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभागाच्च गोत्ववदैककर्म्यं स्यान्नामधेयं च सत्त्ववदिति षष्ठाधिकरणसिद्धान्तसूत्रस्य रूपशब्दाविभागाच्चेत्यवयवार्थं व्याख्यातुं यज्ञाग्यहूना करिष्यते तद्विरोधो मङ्गीत्वाद्यागस्येति च विनाशित्वेन यागस्य प्रस्तुतत्वात्तस्य च देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यस्य त्यागात्मकसङ्कल्परूपत्वेनाचलनात्मकत्वाद्देशान्तरप्रापकत्वं नास्तीत्यर्थः। नानेन प्रत्यक्षानुपलब्धिरुक्ता किं तु प्रतिक्षणविनाशिपूर्वापरीभूतावयवत्वात्सिद्धरूपा प्रतीतेः स्थायित्वरूपानुपलब्धिरित्येवं व्याख्यानेनाद्यं तावदाक्षेपं परिहरति
* अत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * स्वरूपेणाचलनात्म- ३७६।१
कत्वे ऽपि यागस्य चलनात्मकप्रक्षेपादिविशिष्टस्य फलसाधनत्वात्ते-

नांशेन चलनात्मकत्वमभिप्रेत्य देशान्तरप्रापकत्वाभिधानमिति द्वितीयमाक्षेपं परिहरति * यागे ऽपीति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * यागग्रहणेन होमस्याप्युपलक्षणमभिप्रेत्य तस्य प्रक्षेपाधिकयागात्मकत्वात्समस्तादित्युक्तम्। कथं देशान्तरप्रापकत्वस्य स्थायित्वनिरासहेतुतेत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * देशान्तरप्रापकत्वव्याख्यानार्थं संयोगविभागफलत्वं धात्वर्थानां वदता संयोगविभागयोर्धातुवाच्यत्वं निरस्तम् ।

व्यक्तं प्रतीतियुक्तिभ्यां भाष्यवार्त्तिकवारितम् ।
तयोर्धात्वभिधेयत्वं वदन्न व्रीडते कथम् ॥

निराश्रयस्य प्रक्षेपादेरवस्थानायोगात्तस्य स्थायित्वसिद्ध्यर्थं तदाश्रयेणापि स्थायिना भवितव्यं न चासावाश्रयः स्थाय्यस्ति संयोगविभागफलत्वेन प्रक्षेपादेः संयोगविभागयोग्यप्रादेशिकाश्रयापेक्षत्वात्तस्य स्थायिनो ऽनुपपत्तेः । स्थाय्याश्रयाभावात्कर्मणः स्थायिता न युक्तेत्याशयः । ननु चलनात्मककर्माश्रयस्य शरीरस्य कंचित्कालस्थायित्वोपपत्तेरैहिकफलानां तावत्कर्मणां फलोत्पत्तिं यावत् स्थायित्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * न चेति * अनुष्ठानोत्तरकाले योग्यानुपलब्ध्या कर्मणो नश्वरत्वावधारणादाश्रयस्थायित्वे ऽपि स्थायिता युक्तेत्याशयः । न चाभिव्यञ्जकाभावेनानुपलब्धिरनभिव्यक्तस्याप्यनुपलम्भादित्यभिव्यक्तिशब्देनोक्तम् । अयं भावः अनभिव्यक्तस्य फलसाधनत्वाभावादनुष्ठानेनाभिव्यक्तिर्वक्तव्या तस्याश्च क्षणिकत्वे संस्कारजनकत्वानभ्युपगमात्फलासिद्धेः स्थायिताङ्गीकार्येति अनेन चानुष्ठानोत्तरकालानुपलम्भाभिप्रायेणान्यथाभाष्यं व्याख्यातम् । ननु चलनात्मकस्य कर्मणः स्थाय्याश्रयाभावेनास्थायित्वे ऽपि सङ्कल्पादेः स्थाय्यात्माश्रयत्वात् स्थायित्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * सङ्कल्पेति * सङ्कल्पादेरपि क्षणान्तरानुपलम्भादेव नावस्थायित्वं विपरीतो ऽन्योन्यविरोधेन सङ्कल्पान्तरोत्पत्तौ पूर्वसङ्कल्पनाशादित्यर्थः । समुद्रव्यानायादिशब्दाभ्यामुपात्तं न तदित्यादिभाष्यं विकल्पस्याद्याश्रयनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं विकल्पं तावदाह * अवस्थानं चेति * तत्राद्यनिरासार्थं न तदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति * गमनफलप्राप्तिलक्षणार्थत्वं गमेर्दर्शयितुं व्यापिन इत्युक्तम् । विभागावच्छिन्नसंयोगफलत्वाच्चलनस्यात्मनि विभागरहिते ऽनुपलब्धिरित्याशयः । सर्वत्रेति भाष्यं हेतुप्रदर्शनोत्तरत्वेनावतारयति * कथमिति * तद्व्याचष्टानुमा[illegible] * अदृष्टप्रत्ययेन हीति * यथास्मिन्काले ऽदृश्यमानमिति न विधि-

ध्यते तथास्मिन्देशे इत्यपीति मात्रपदव्यावर्त्यं दर्शितं नन्वस्मिन्देशे
ममास्म्यहमित्यादिदेशतः कालतो वावच्छेदः प्रतीयत एवेत्याशङ्क्य
चैतन्येत्युक्तम् प्रत्यक्षेण शरीरस्य देशकालावच्छेददर्शनाच्छरीराभे-
दोपचारेणासावहं प्रत्ययः परमार्थतः स्वात्मनश्चैतन्यस्वभावत्वे-
नानन्यस्वभावाच्छरीराद्भेदाच्चैतन्यस्य च देशकालाद्यवच्छेदाप्रतीतेर्ना-
त्मनोऽवच्छेदो ऽस्तीत्याशयः। कथमेतावता सर्वव्यापित्वमित्याशङ्क्याह *
तदश्चेति * नन्वहम्प्रत्ययस्यात्मग्राहकत्वात्तत्कार्यत्वव्यपदेशो न
युक्त इत्याशङ्क्याह * सर्वेति * ग्राहकत्ववत्कार्यत्वस्यापि सद्भा-
वादेवं व्यपदेशोपपत्तिरित्याशयः।सुखादि वा कार्यशब्देनाभिमत-
मित्यन्यथा व्याचष्टे * सुखेति * सुखादेः सार्वत्रिकत्वमुपपादय-
ति * न हीति * ननु शरीरेषु सुखाद्युपलम्भात् कार्यत्व भविष्य-
तीत्याशङ्क्याह * न चेति * सुखादयश्च स्वयमुपलभ्यन्ते न रू-
पादय इव शारीरगुणाः परेणापीति भाष्ये पठिते ऽपि शरीरे परेषा
प्रत्यक्षेणानुपलम्भादित्यनेन हेतुना सुखादेः शरीरधर्मता निषिद्धस्य-
थे।। कार्यस्य कारणासमानदेशत्वानियमात्समवायिकारणे कार्यसम-
वायात्कार्यशब्देनात्मधर्मत्वविवक्षा धर्मशब्देन सूचिता सार्वत्रिक-
सुखानुपलब्धेरात्मसार्वत्रिकत्वे हेतुतामुपपादयति * तत्रेति *
शरीरात्मसंयोगहेतुकत्वात्सर्वस्यात्मकार्यस्य प्रादेशिकत्वे चात्मन-
स्तद्देशातिरिक्तदेशान्तरगमने ऽपि शरीरस्यात्मसंयोगायोगात्तद्वृत्ते-
रयुक्तम् नन्वित्याशङ्काभाष्यमवतारयति * शरीरमात्रेति * शरीर-
परिमितात्मवादार्हतः शरीरान्तर्गतात्मवादीपनिषदः लिङ्गपराणु-
पन्न पूरणार्थः किमनेन हेतोर्दूषणमित्यपेक्षायामाह * अतश्चेति *
आगमनस्यासर्वगतत्वाक्षेपकत्वादित्याशयः।ननु सर्वगतं व्योम्नि सर्व-
त्रावकाशदानात्स्वकार्योपलम्भदर्शनात्कथं विरुद्धतेति प्रश्नपूर्वकमु-
पपादयति * कुत इति * अय भावः युगपत्सर्वत्र कार्योपलम्भो
व्योम्नःसर्वगतत्वं साधयेन्न चासावात्मन्यस्ति पर्यायेण सर्वत्र का-
र्योपलम्भस्त्वसर्वगतेष्वेव दर्शनाद्विरुद्ध इति श्लोकं व्याचष्टे * यदि
हीति * सुखादेः शरीरात्मसंयोगहेतुकत्वेन यद्विरसम्भवात्क्वचि- ३७७।१
दभ्यधिरित्युक्तं सुखादेरपि शरीरान्तरगतस्योपलम्भे युगपत्सर्वत्रात्म-
कार्योपलम्भः स्यान्न चासावस्तीति शरीरान्तरइत्यनेनोक्तं यदि गमनं
विना कार्यक्रमो घटते ततः शरीरे ऽपि तथा स्यादित्यन्यथा हीत्यने-
नोक्तं सक्रियत्वप्रसङ्ग इत्यनेन सर्वगतत्वसाध्यनिश्चलत्वविरोधित्व
हेतोरुक्तं निर्विशेषणस्तर्हि सर्वत्र कार्योपलम्भो हेतुर्भविष्यतीत्याश-
ङ्क्याह * सन्देह चेति * सम्प्रति साधनस्यानिर्णायकत्वात्साधा-

रात्सर्वांशोपलम्भो लघुत्वाच्च सूक्ष्मकालभेदानुपलब्धिरिति शङ्कासञ्चरणप्रमाणाभावान्निपुणतो ऽपि लक्ष्यमाणे कालभेदानुपलम्भादतिसौक्ष्म्ये च वेदानां तदनुभवोत्पत्तिकालं यावदेकत्रानवस्थानेनैकगात्रे ऽप्युपलम्भापत्तेरुपन्यासपूर्वकं निरस्ता क्रमेण वाणुमात्रेषु शरीरावयवेषु सञ्चरतो ऽनन्तपरमाण्वारब्धे शरीरे बहुकालं पूर्वसम्बद्धपरमाणुवियोगापत्तेः पुष्ट्यादिशब्दोपात्तौ च वृद्धिशोषौ न स्यातामित्येवं पुष्ट्यादीत्यवयवं व्याख्यातुम् * शरीरेत्याद्युक्तम् * शरीरमात्रपक्षो ऽप्यनेकादृष्टकल्पनापत्तेरयुक्त इत्याह * अथेति * एतदेवोपपादयति * सङ्कोच इति * श्लोकं व्याचष्टे* सर्वे इति* यथा सकलप्रतीत्यप्रतीतिव्यतिरेकेण विकलप्रतीत्यभावाच्चावयवसावयवत्वमार्हतोक्तं स्फोटवादे प्रत्याख्यातं शब्दाधिकरणे च द्रवत्वाभावेनावयवानामसंश्लेषो विश्लेषावयवसम्भावाच्च नित्यत्वं प्रत्याख्यातं तथात्मनो ऽपीत्यर्थः । अवयवत्वेऽयत्तायामुपचयापचयतारतम्यायोगादवयवानन्त्यमार्हतोक्तं शरीरमात्रपक्षविरोधीत्यवधिशब्देनोक्तं संश्लेषाभावे को दोष इत्याशङ्क्य न चासंश्लिष्टानामित्युक्तं गात्रच्छेदे चेत्यनेन तत्सङ्कोचे चेति चकारेण सूचितमर्थं व्याख्यायार्हतोक्तप्रमाणनिरासार्थं *यच्चेत्युक्तम्* आत्मनः सङ्कोचविकासोप-
८०॥ पत्तावार्हतोक्तदृष्टान्तनिरासार्थम् * दीपप्रभेत्याद्युक्तम् * अतिशब्दं व्याख्यातुं कथं चिदित्युक्तं श्लोकद्वयोक्तातिरिक्ताप्यदृष्टकल्पनास्मिन्पक्षे स्यादित्याह * तेन चेति * सहसा जायते तच्च सहसैव विनश्यतीत्यादिशब्देनोक्तमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु सर्वगतत्वे सत्युपनिषत्सु श्यामाकतण्डुलादिपरिमाणं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * यच्चेति * बालाग्रमात्रत्वाद्यादिशब्देनोक्तम् । वाक्यान्तरेत्यनेनौपचारिकत्वे ऽन्यार्थविभुत्वश्रुतिविरोधो हेतुरुक्तः सावित्र्युपाख्याने ऽङ्गुष्ठमात्रत्वाभिधानमङ्गुष्ठपरिमाणे हृदये नीयमानत्वात्कथं चिच्छुरुतिसामान्यमात्रेण वपादिवाक्यवद्व्याख्येयमित्याह * यदपीति * गौणार्थत्वोपपादनार्थं पतिव्रताप्रशंसापरमेतद्वाक्यमित्युक्ते ननु स्वमहिम्ना सावित्र्या पतिव्रतया मृत्योस्त्रातः पतिरित्येतावता पतिव्रतात्वप्रशंसासिद्धेरङ्गुष्ठमात्रत्वाभिधानं किमर्थमित्याशङ्क्य * काव्येत्युक्तम् * भारतस्येतिहासत्वे ऽप्यङ्गुष्ठमात्रत्वस्योत्प्रेक्षामात्रत्वसूचनार्थः काव्यशब्दः ।

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।
अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्बुधाः ॥

इत्येवं -लक्षणे उत्प्रेक्षाख्यकाव्यालङ्कारार्थे यमवशागम-

मं मृत्युरिति च विरुपस्य प्रसिद्धस्य व्यवहारस्य प्रक-
र्षेण शंसनार्थं कीर्त्तनार्थमित्यर्थः । एतच्च द्वैपायनेनैव नि-
त्यः सर्वगतः स्थाणुरचलो ऽयं सनातन इत्यादौ सर्व-
गतत्वाभिधानादवसीयतइत्याह * तथा हीति* नन्वेवं सत्येकेनै-
वात्मना सर्वशरीरादिष्वोपपत्तेः ते सर्वे स्वेन स्वेनात्मनोपलभ्यमा-
नाः सन्त्येवेत्यात्मवादभाष्ये प्रतिशरीरात्मभेदाभिधानमयुक्तमित्या-
शङ्कते * ननु चेति * ऐकात्म्ये पशुमनुष्यादिभिन्नजातीयदेहोप-
भोग्यानां फलानाम् एकजातीयेन देहेन भोगासम्भवे ऽप्येकजातीय-
देहोपभोग्यानां फलानामेकेन देहेनोपभोगसम्भवादनेकशरीरवैय-
र्थ्यापत्तेः सुखदुःखादिव्यवस्थानुपपत्तेरेकशरीरस्थेन चात्मना इष्टार्थे
शरीरान्तरस्थस्यात्मनः प्रत्यभिज्ञापत्तेर्भेद एव युक्त इति परिहरति
* नैष दोष इति * आद्यं हेतुं व्याचष्टे * इतरथा हीति * ननु
यथापूर्वकृतकर्मफलोपभोगायोपात्ते देहे तदुपभोगानन्तरं कर्मान्तर-
फलोपभोगार्थं देहान्तरावश्यं तथैकस्मिन्नपि जन्मनि एककर्मफलो-
पभोगार्थं यो देहो ऽर्जितस्तेन कर्मान्तरफलोपभोगस्याशक्यत्वात्तदर्थं
देहान्तरावश्यं भविष्यतीत्याशङ्कते * जन्मान्तरेति * परिहरति
* नेति * यावन्ति कर्माणि फलदानाय प्रवृत्तानि तावद्भिरुपात्तेनै-
केनैव देहेन सर्वफलोपभोगसिद्धेर्देहान्तरानर्थक्यं जन्मान्तरे तु पू-
र्वदेहनाशाद्देहान्तरार्थवत्त्वेत्यर्थः । द्वितीयं हेतुं व्याचष्टे * सर्वाणि
प्रतिशरीरं चेति * चकारसूचितानि हेत्वन्तराण्याह * अन्यथैवे-
त्येति * प्रत्यभिज्ञापत्तिरित्यनेन सूचिता वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनाद-
धीत ग्रीष्मे राजन्य इत्यादिवर्णविशेषव्यवस्थया यः कर्मचोदनानां
व्यवस्थाख्यो भेदः स न स्यादित्युक्तम्। ननु ब्राह्मणत्वादेर्देहाश्रितत्वे-
नात्मैक्ये ऽपि देहभेदाद्व्यवस्थोपपद्यते इत्याशङ्क्य * एकस्येवेत्युक्त- ३८११९
म् * चेतनप्रयत्नैकत्वाच्चोदनानामात्मनो ऽपि च देहसम्बन्धोपा-
धिकब्राह्मणत्वाद्यभिमानेन ब्राह्मणत्वादिव्यपदेशोपपत्तेः सर्वदेहैकै-
क्ये सति व्यवस्थानुपपत्तिरिति भावः । नानात्वे नैते दोषाः स-
म्भवन्तीत्याह * अस्मेति * ननु नानात्वे सति सर्वगतत्वाभ्युपगमात्स-
र्वेषामेकदेशस्थत्वं स्यात् तच्च द्रव्याणां भिन्नदेशवृत्तित्वनियमाद्विरुद्ध-
मित्याशङ्क्याह * सर्वेषामिति * मूर्त्तत्वप्रयुक्तो ऽसौ नियमो न द्र-
व्यप्रयुक्त इति भावः। ननु यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भि-
न्ना बहुधैको ऽनुगच्छन्नुपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजो
ऽयमात्मेत्याद्युपनिषत्स्वैकात्म्यव्यवहारो नानात्वे विरुध्येतेत्याशङ्क्याह
* तदपेक्षयैव चेति * समानदेशवृत्तित्वच्छन्देन परामृष्टा चैतन्यं

बोधरूपत्वमात्ममहङ्कारास्पदत्वं सुखाद्याश्रयतादिशब्देनोक्ता रागद्वे-
षनिवृत्तये स चौपचारिको व्यवहार इत्याशयः । ननु नानात्वे ऽपि
सर्वगतत्वाभ्युपगमेन सर्वदेहसम्बन्धात्सुखाद्युपलब्धिव्यवस्था न
स्यादित्याशङ्कते * कथं पुनरिति * देहान्तरगतस्य सुखादेः स्व-
समवायाभावाश्चोपलम्भापत्तिरित्याशङ्क्य * अन्यदीयेत्युक्तम् *
स्वासमवेतस्यापि देहादेरुपलम्भात्समानदेशत्वमात्रमुपलम्भहेतुरि-
त्याशयः । परपक्षसाम्यापत्त्यान्येषां परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति
* के चित्त्वाद्यदिति * गर्भस्य मातुश्च यावात्मानौ तद्वर्त्तिनामिति
समासार्थः। श्लोकं व्याचष्टे *शरीरेति* स्वसमवेतस्यैव दुःखादेरुप-
लब्धिरिति परिहारसाम्यमभिप्रेत्य* तत्रेत्युक्तम्* स्वासमवेतस्यापि
देहादेरुपलम्भदर्शनादेनं परिहारं दूषयति * स्यादिति * अत्र
सुखाद्युपलम्भव्यवस्थायामित्यर्थः । ननूभयपक्षतुल्यस्य दोषस्येयं प्रत्यु-
क्तावनायोगाददोषो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न स्थिति * न च
साम्यमस्तीत्याह * अपि चेति * स्वकर्मोपात्तस्यैव सुखादेर्भोग-
योग्यत्वाद्व्यवस्थेति स्वमतेन परिहरति * तस्मादिति * श्लोकं
व्याचष्टे * यदि हीति * न ह्यन्यस्यात्मनो ऽन्यदीये देहे भावाद
स्वस्कृतयोरपि धर्माधर्मयोरात्मीयत्वापत्तेरव्यवस्था स्यादित्याशङ्कां
१८२।१ निरस्यन्नुपसंहरति * तस्मादिति * तत्कर्मोपार्जितैस्त्वैः क्रिय-
माणेषु कर्मसु कर्तृता यजमानानामृत्विक्परत्वेष्वकर्मयदित्यात्मयादो-
फन्यायधार्मिकाद् शरीरात्मनोः स्वस्वामिभावस्यैवस्थानाद्व्यवस्थे-
त्यर्थः । सर्वगतत्वसाधनस्य प्रकृतोपयोगमाह * यथामिति * यथ-
मात्मन्समवेतस्य कर्मणो ऽवस्थानमित्याद्यकल्पनिरासार्थं नेत्यादि-
भाष्यं व्याख्याय प्रदेशद्रव्यसमवेतस्यावस्थानमिति द्वितीयकल्पनि-
रासार्थं यत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * अथेति * आश्रयो ऽपीति भाष्यं
व्याचष्टे * न चेति * नात्यपीत्यादिभाष्येणा ह्यवदानस्यैवायस्या-
पिवेश्वरत्वान्नःस्मनो ऽप्यवदानविरोधित्वमाशङ्क्य मन्माघस्यायां ह्यव-
पदानरूपामस्त्वभिज्ञानात् अस्मनन्दवस्वात्स्यायांगाद्विरोधिनोऽप्यत इ-
ति तद्विपरीतशब्देन सूचितम् ।नन्वदृश्यमानमपि ह्यवदानं कालान्त-
रभाविफलसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्यावधार्यते नाशित्वात्तस्य कर्मणो निराश्र-
यस्यानुपपत्तेराश्रयत्वेनानुमास्यत इत्याशङ्क्यादर्शनदेश्यमात्राद्योपत्वानु-
पलब्धिविरोधेनानुमानास्तम्भवाभिधानार्थं कल्पितेत्यादिभाष्यं
व्याचष्टे * न चास्तीति * मौवास्याद्रीनामित्यादुक्त्या भाष्यं व्याचष्टे * भर्गा-
परवेति * कल्पितमिति परिहारार्थं भाष्यं निश्चयानभिधानादनुक्त्वा-
शङ्क्य गृहीत्वा परपक्षे ऽपनिर्गतस्याभिधानार्थत्वेन व्याचष्टे *

तथा सतीति * ननु स्वतन्त्रस्यैव कर्मणः स्थितिर्भविष्यतीत्याशङ्का-
निरासार्थमनाश्रितमिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * क्षणिकत्वे-
नान्यत्रावगतस्य कर्मणो ऽत्र स्थितिरनुपलब्धिकारणं च स्वातन्त्र्या-
दिकं कल्प्यमित्यतिगौरवमेवंशब्देन वदता तादृशशब्दस्यायुक्तार्थत्वं
सूचितम् । देशान्तरप्रापणस्वभावत्वेनान्यत्रावगतस्य कर्मण औदासी-
न्यस्वभावकल्पने ऽप्यतिगौरवाभिधानार्थं स्वभावान्तरेति भाष्यं
भावकल्पविषयत्वेन व्याचष्टे * अथेति * तस्मादित्युपसंहारभा-
ष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * एवकारेण स्थायित्वकल्पनस्यायुक्त-
स्याभिधानाद्भङ्गीत्यपवचो व्याख्यातः । प्रयोजनभाष्ये चिन्ता-
शब्दं तावद्व्याचष्टे * मूलेनि * अनन्तरसूत्राभिहिता पूर्वसङ्गतप्र-
योजनत्वशङ्का निवृत्त्यर्थं त्वे चिन्ताशब्दस्याधिकरणशब्देनोक्ते ननु
द्रव्यगुणशब्दा अपीत्यपिशब्दात्प्रतिपदाधिकरणप्रयोजनमेतदित्यभावे
तत्रैकस्मादपूर्वमित्येतावन्मात्रस्य सिद्धान्तार्थत्वेन द्रव्यादेरपूर्वार्थ-
त्वोपपत्तेः प्रतिनिधिर्न युक्त इत्याशङ्क्य मूलशब्देन प्राधान्याद्भावा-
र्थाधिकरणमुक्तम् । एवंशब्दार्थे ऽपि शब्द इत्यर्थः । प्रयोजनमुपपादयति
* द्रव्यादीनामिति * न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगादिति
षष्ठाधिकरणे कर्मणामदृष्टार्थत्वात्तस्य प्रतिनिधिना सिद्धौ प्रमाणा-
भावात्प्रतिनिध्यभावो घटयत इत्यर्थः । ननु प्रक्रान्तापरिसमाप्तिनि-
मित्तदोषपरिहारार्थं कर्मणो ऽवश्यं समापनाय द्रव्यान्तरस्यावश्यो-
पादेयत्वात् पूर्वपक्षप्रयोजनं न युक्तमित्याशङ्क्य * कथं तर्हीति *
द्रव्यान्तरोपादाने सदृशानादरः पूर्वपक्षप्रयोजनमिति परिहरति
* समापनीयमेवेति * ननु पूर्वपक्षे ऽप्याश्रयत्वेन कर्मणो ऽन्यथा-
प्रतिसत्त्वे सदृशादरो भविष्यतीत्याशङ्क्य कर्मणश्चेत्युक्तम् । अन्येवमपि
प्रतिनिधिरपार्थः स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * अन्यार्थत्वमुपपा-
दयति * पूर्वद्रव्यमिति * प्रक्रान्ता समाप्तिनिमित्तो दोषः प्रत्य-
वायशब्देनोक्तः । काम्यवन्नैमित्तिकस्यापि कर्मणः प्रतिनिधिना समा-
पनं प्रक्रान्तासमापनदोषपरिहारमात्रार्थं न फलसिद्ध्यर्थमिति शङ्का-
निरासार्थम् * नैमित्तिकेत्युक्तम् * प्रतिनिधिना ऽप्यनुष्ठितं नै- ३८३॥
मित्तिकं कर्माकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहाराख्यं फलं साधयतीत्या-
शयः । धातोश्च फलभावनाकरणवाचित्वे श्येनादिशब्दानां तत्सा-
मानाधिकरण्याद्यागाभिधेयतापि सिद्धान्तप्रयोजनमित्याह * नामधेये-
ति * कस्मात्तर्हि भाष्यकृता ऽसौ नोक्तेत्याशङ्क्याह * सेति *
स्थितपूर्वस्मिन्नधिकरणादित्यत्रोक्तत्वादित्यर्थः । गुणविधित्वे त्वनुष्ठे-
यार्थमत्वप्राधेयत्वे तदभावादनुष्ठानोपयोगित्वेन प्रयोजनत्वोपपत्तिः ।

॥ अथ कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥

अवगतमेतदित्यादिभाष्येण भावशब्दानामपूर्वगमकत्वोक्त्या तदेतत्तदर्थमिति न्यायान्नामशब्दार्थस्य भावशब्दार्थं कर्मप्रत्यङ्गत्वावगतेः कर्मणां नामार्थं प्रति प्राधान्याभिधानात्प्रधानकर्मवाचित्वस्यार्थादुक्तस्यापवादायेदमधिकरणं युक्तं तत्र गुणप्रधानचिन्ताया भेदलक्षणासङ्गतिमाशङ्क्योपक्रमोक्तामेव सङ्गतिं स्मारयत्येवमिति द्रव्यं प्रति कर्मणो गुणत्वे दृष्टार्थत्वात् कर्मभेदे ऽप्यपूर्वभेदो नास्तीत्याशयः । विवेकशब्देन च न किंचिद् गुणकर्मास्तीत्याशङ्क्य गुणकर्मव्युत्पादनार्थता ऽस्याधिकरणस्य सूचिता भावार्थत्वेति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * आद्यपादेनावहन्त्यादेरपि यज्यादिवद्भाव्याद्याकाङ्क्षोत्थापनहेतुभावनावाच्याख्यातप्रत्यययोगेन भावार्थत्वात्प्रसक्तिलक्षणया श्रुत्या तदर्थस्य भावनया भाव्यसाधनत्वेन ग्रहणात्प्राधान्यमित्येवमाश्रितत्वात् प्रयोगस्येति सूत्रावयवोक्तश्रुतिकृतधात्वर्थप्राधान्याभिधानार्थत्वेन भाष्यं व्याख्याय भाव्यत इति व्युत्पत्त्या भावशब्देन साध्याभिधानात्साध्यार्थत्वाविशेषादित्येवं भूतभव्यसमुच्चारणन्यायार्थतया द्वितीयेन व्याख्याते ननु व्रीह्यादेर्नामार्थस्य द्वितीयया भाव्यत्वेनान्वयान्नेह भूतभव्यसमुच्चारणन्यायो ऽस्तीत्याशङ्क्य भवनकर्तृभावनायाश्चित्वरूपभावार्थत्वाविशेषात्सिद्धे व्रीह्यादौ भावनां प्रति भाव्यत्वमशक्यं द्वितीयया वक्तुमित्येवं तृतीयेन व्याख्यातम् । प्रधानभूतकर्मवाचिताख्यातस्य प्राधान्योक्त्योक्ता । ननु व्रीह्यादेर्भाव्यत्वानभ्युपगमे तृतीयानिर्देशाभावे च साधनत्वस्याप्ययोगादनन्वयः स्यादित्याशङ्क्य धात्वर्थस्य प्रधानत्वेनाङ्गापेक्षत्वात्फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायेनापूर्वप्रयुक्तत्वाद्धर्माणां धात्वर्थस्य चापूर्वसाधनत्वाद् तृतीयानिर्दिष्टस्यापि व्रीह्यादेर्धात्वर्थसाधनतावसीयत इति सूचयितुमाह * यावदिति * न्याय्यशब्देन धात्वर्थफलवत्त्वस्य पूर्वाधिकरणन्यायसिद्धतोक्ता यथा यज्यादीनामर्थो व्रीह्यादिभिर्निष्पाद्यस्तथा ऽवहत्यादीनामपीति यदता सक्तुवत् द्वितीयाभङ्गः सूचितः । प्रधानकर्मत्वपूर्वपक्षस्यापूर्वभेदोपयोगित्वमाह * मन्त्रेति * ततो भूम इत्यादिसिद्धान्तभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * मन्त्रेति * यद्यपि द्रव्यस्य चाख्यातपदार्थस्य चान्वये धात्वर्थस्याख्यातपदश्रुत्या फलवत्त्वावगमात्कृतभव्यसमुच्चारणन्यायाच्च सर्वत्र धात्वर्थनिष्पादकत्वं द्रव्यस्यावसीयते तथापि द्रव्यनिष्पादितस्य

धात्वर्थस्य कैमर्थ्यापेक्षायामफलत्वप्रयोजनस्यैव यागादेरदृष्टापूर्वसाधनत्वं युक्तमवघातादेस्तत्कृतेनैव द्रव्योपकारेण नैराकाङ्क्ष्येणाप्रामाणिकत्वाद्दृष्टार्थता युक्तेत्यर्थः । अनेन च सर्वेभ्य इति भाष्योक्तगुणकर्मत्वव्युत्पादनस्य अपूर्वभेदापवादार्थत्वं विवृतमाद्यश्लोकं व्याचष्टे * सर्वं प्रत्येति * अनेन चाख्याततद्विशेषणभूतभाव्यार्थजन्मन इतिद्वयमपि प्रागवस्थायामभ्युपगमेन परिहृतं व्रीह्यादेर्द्रव्यस्य सिद्धत्वात् स्वरूपेण भाव्यत्वायोगेऽप्यसिद्धेन तण्डुलीभावादिरूपेण साध्यत्वसम्भवात् सिद्धे च साध्यत्वायोगेरित्येतत्परिहृतं भवतीति
सूचनायोपकरोतीत्युक्तम् । १८४।

॥ प्रधानकर्मलक्षणम् ॥

यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूत्वात् ॥ ७ ॥

यद्यपि यज्ञफलप्रयोजनं तस्यैवापूर्वसाधनत्वं युक्तं न सर्वस्य तथापि किमफलप्रयोजनमिति व्यवस्थाहेत्वभावाद्विधिबलात् सर्वेषामपूर्वसाधनतावश्यमापद्येतेत्याशङ्क्य तद्विवेकार्थत्वं गुणप्रधानलक्षणस्येयं सतीति भाष्योक्तमध्यायोपक्रममपव्याख्य च विवेकार्थं यद्गुणप्रधानलक्षणमिति वार्त्तिकेन विवृतत्वाद्व्याख्यानार्थं यैरिति भाष्यं व्याचष्टे * यैरिति * यथाव्याख्यातानां भावशब्दत्वेनाभिप्रेतानां पूर्वनिर्दिष्टानां तानि प्रेधमिति तच्छब्देन परामर्शात्तद्वाच्यानां कर्मणां गुणप्रधानद्वारा तेषां गुणप्रधानवाचितोक्तेति यद्भावशब्दवाच्यैर्यैः कर्मभिर्न द्रव्यमुपक्रियते तेषां कर्मणां प्रधानत्वात्तद्वाचीनि भावशब्दाख्यान्याख्यातानि प्रधानकर्मवाचीनीति व्याचक्षाणेन भाष्यकृतोक्तम् । तथा व्याख्यातार्थस्यापि बुद्धिस्थत्वात्तच्छब्देन परामर्शोपपत्तेः क्लिष्टव्याख्या न युक्तेति मत्वा भाष्यस्थं भावशब्दमुपेक्ष्य कर्मभिरित्येतावन्मात्रमुक्तं संस्कर्तुमित्यस्य सूत्रोक्तं च प्रासङ्गिकार्थत्वं च दर्शयितुं * धर्मं तौ वेत्युक्तम् * प्रधानत्वाभिधानस्यापूर्वभेदोपयोगित्वमदृष्टार्थतेत्यनेनोक्तम् ।

॥ गुणकर्मलक्षणम् ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

सूत्रं व्याचष्टे * यैः पुनरिति * अग्निमादधीतेत्यग्निशब्दस्य
भाव्यत्वाद्दर्शकर्माङ्गभूताहवनीयादिरूपवाचित्वात्तस्य च यूपादिवत्
शास्त्रीयकर्मोत्पाद्यत्वाद्याधानेनाग्नयइत्युक्तं स्वमतेनर्त्विजां प्राप्य·
त्वाद्भाष्यकृन्मतेन चोत्पाद्यत्वादवाप्यन्ते क्रियन्ते चेत्युक्तम्। वैतु·
ष्यादिलक्षणं विकारमेव पुरोडाशोत्पादनयोग्यत्वाधानार्थत्वात् स·
स्कारत्वेनाभिप्रेत्य संस्क्रियन्ते चेत्युक्तम्। द्रव्यप्राधान्योपपादना·
र्थः प्रयोजनवच्छब्दः सूत्रद्वयोक्तव्यवस्थाहेतूपसंहारार्थं प्रत्यक्षमि·
त्यादिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं गुणप्रधानविचारस्यापूर्वसद्भा·
वार्थविवेकप्रयोजनतया न सर्वेभ्यः शक्यमपूर्वं कल्पयितुमिति भा·
ष्यात् कुतो ऽपूर्वमित्यस्माच्च शास्त्रत्वेन प्रयोजनान्तरानपेक्षत्वात्प्रति·
पादकं प्रयोजनमिति भाष्यमयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * यद्येति *
यथैव भावार्थाधिकरणस्य लक्षणसङ्गत्यै धात्वर्थभेदादनिष्पाद्यपूर्व·
भेदानुसारसिद्धिप्रयोजनत्वे ऽप्यनुपोद्घातेनेत्युपोद्घातशब्देनोक्ते
ऽप्यनुष्ठानार्थत्वाच्चिन्तायास्तदुपयोगिप्रयोजनान्तराभिधानं तथेहापी·
त्याशयः। पूर्वपक्षप्रयोजनभाष्यं प्रैयङ्गवे चरौ व्रीह्यनुपदेशाद्युक्तमा·
शङ्क्य व्याचष्टे * तदुच्यतइति * नन्वतिदेशप्राप्तानामपि व्रीहीणां
प्रियङ्गुभिर्बाधात् कथमुत्पाद्यतइति प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत
इति * प्रयाजेऽप्यङ्गभूतमाज्यं यथा प्रधानाङ्गतया श्रुतेन प्रियङ्गुद्र·
व्येण न बाध्यते तथा ऽप्रधानाङ्गभूता व्रीहयो ऽपीत्यर्थः। नन्वेवं
सति सिद्धान्ते ऽप्युत्पाद्या इत्याशङ्क्याह * सिद्धान्ते त्विति * एत·
देव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * व्रीहिस्वरूपानादरेणापूर्व·
साधनांशनिबंधं संस्काराणां वक्तुं प्रधानौपयिकशब्दः। नन्वयथा·
तत्वं निर्वापोत्तरकालं विधानात्तथाविनिरुप्तानामेवावघातोपपत्ते·
र्व्रीह्यन्तरोत्पादनानाक्षेपात्तेषां च यागप्रयुक्तत्वेन लाभेनावघातस्या·
प्रयोजकत्वान्नेह पूर्वपक्षे ऽपि व्रीहिप्राप्तिरित्याशङ्क्ते * ननु
चेति * सत्यं यद्प्रयुक्तोपजीवित्वेनाप्रयोजकत्वं भवति गुणाधि·
कारे गुणफलसम्बन्धविधिपरस्य शास्त्रस्य वाक्यभेदापत्तेराश्रया·
श्रयिसम्बन्धपरत्वायोगान्निराश्रयस्य च गुणस्य फलसाधनत्वानु·
पपत्तेराश्रयाक्षेपकत्वाद्यागान्तरापेक्षत्वाद्भवति वाजिनेज्यादौ च शास्त्र·
स्य नैरपेक्ष्ये ऽपि वाजिनादेः प्रयुक्तत्वादाक्तेरिह त्ववघातशास्त्रस्य याग·
शास्त्रानपेक्षत्वादवघातस्य च प्रयुक्तित्वाच्च विघातान्नान्यप्रयुक्तोपजी·
वने हेतुरस्मीत्याशयेन परिहरति * नैतदिति * तुल्यशब्देनान्यो·
२८५॥ न्यानपेक्षत्वोक्तिः। श्लोकं व्याचष्टे * व्रीहिभिरिति * यागार्थव्रीहि·
नियमार्थं वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य विशेषदेश्यभावोक्तिः। न च यथा मा

वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति शास्त्रयोरन्योन्यानपेक्षत्वेऽपि तप्ते पयसि दध्यानयतीत्यानयतेर्द्विकर्मकत्वात्पयसश्चाधिकरणत्वेनाथ दध्यानयनकर्मव्याप्यतया द्वितीयकर्मत्वात्समाप्तिः । शब्दार्थ इतिन्यायेनागारे गावो वास्यन्तामित्यगारस्येव गोवासनं प्रति दध्यानयनं प्रति प्राधान्यावसायादामिक्षायाश्च पयोरसप्रत्यभिज्ञानेन पयोऽवस्थाविशेषमात्रत्वेन ततोऽर्थान्तरत्वाभावादामिक्षार्थत्वेन दध्यानयनस्य तत्प्रयुक्तत्वावगतेरामिक्षानुनिष्पादित्वे दध्यानयनाक्षिप्तास्ति न वाजिनस्यामिक्षाप्रयुक्तादपि दध्यानयनान्निष्पत्तिसिद्धेर्दध्यानयनस्य च वाजिनार्थत्वेन प्रमाणाभावाच्च दध्यानयनं प्रति वाजिनस्य प्रयोजकत्वेऽनुपपत्तिः प्रभवति । तथावघातस्य यागानुनिष्पादित्वाभावाद्यागवच्च तस्यापि पूर्वपक्षे व्रीहीन्प्रति प्राधान्याविशेषाच्च च यथा च सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णातीति सप्तमपदपांसुग्रहणकर्मणोऽनुनिष्पादित्वाभावेऽपि क्रयणस्य नयनस्य स्ववाक्याच्छ्रुतेः । सन्निधानात्सप्तपदान्यनुनिष्क्रामतीति विहितनयनसाध्यत्वाविशेषेऽपि नयनस्य प्रकृतैकहायनीसंस्कारार्थत्वेन तद्द्वारा क्रयार्थत्वावसायात्तत्प्रयुक्तत्वावगतेस्तत्प्रयुक्तनयनस्य लाभेनैव पदपांसुग्रहणकर्मणोऽपि नैराकाङ्क्ष्यात्प्रयोजकत्वाभावस्तथात्रावघातस्य यागार्थव्रीहिभिर्नैराकाङ्क्ष्यस्य वाक्यश्रुतव्रीहिसंयोगेन वाक्यान्तरस्थव्रीह्यनपेक्षत्वादेकदेशद्रव्यत्वं चाप्रयोजकत्वकारणं तदुपलक्षितं च निनयनादिवत्प्रतिपत्तित्वमनाशङ्क्यमेव उत्तरार्द्धादादिरादानमिति भाष्यस्थत्वपरत्वादिशब्देनावदानमुक्तम् । ननु निर्वापोत्तरकालमवघातविधानाद्यागार्थं निरुप्तानामेव व्रीहीणामवघातसाधनत्वावगतेर्यथा पुरोडाशार्थकपालसाधनत्वात्तुषोपवापस्य कपालं प्रत्यप्रयोजकत्वं तथावघातस्यापि यागार्थव्रीहिसाध्यत्वाद् व्रीहीन्प्रत्यप्रयोजकत्वं भविष्यतीत्यभिप्रायेणाप्रयोजकत्वं चोद्यमिति सूचयितुं पदकर्मानन्तरमपाभिधानकर्मोदाहार्यमपि चरममुदाहृतम् । यागव्रीहीनवहन्तीत्यन्यार्थत्वेनाभिधानाभावात्तुषोपवापतुल्यतेत्यर्थः । श्लोकार्थमुपसंहरति *तस्मादिति* ननु यागार्थत्वाभिधानाभावेऽप्युपादानगौरवपरिहाराय यागार्थानामेव व्रीहीणामवघातसाधनत्वावगतेरन्यार्थत्वाभिधानफललाभादप्रयोजकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चास्मिन्निति * निर्वापस्यापि पूर्वपक्षे यागार्थव्रीहिविषयत्वे प्रमाणाभावान्निर्वापाधिष्ठानामपि च व्रीहीणां सन्निधेरुपादानगौरवाभावान्न यागार्थव्रीहिनियमः सम्भवतीत्याशयः । नन्वाग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठतइतिवदप्रकृतोपादाने प्रकृतत्वान्वयलक्षणसामान्यसम्बन्धस्यापि कल्प्यत्वाद्गौरवापत्ते-

स्तत्परिहारार्थं प्रकृतानामेव व्रीहीणां ग्रहणं युक्तमित्याशङ्क्याह * न चात्रेति * विशेषाश्रुतेरिमे व्रीहयः फलससामान्यसम्बन्धा नेमइति विशेषाज्ञानादाग्नेयीन्यायानुपपत्तेः। प्रकरणस्यैव विशेषकत्वं वाच्यं न च तत्सम्भवति विनियोगमात्रे तस्य व्यापारादित्याशयः । ननु विनियोगे प्रमाणभूतस्येतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्याविशेषकत्वे ऽपि सान्निध्यपरपर्यायाधिकारलक्षणस्य प्रकरणस्य सप्तमपदपांसुग्रहणादौ प्रकृतैकहायन्यादिसम्बन्धित्वाभ्युपगमेन दर्शनात्तद्वशेन विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यद्यवघातव्रीहीणां साकाङ्क्षत्वाभावान्नैराकाङ्क्ष्ये चाधिकारस्य नवमाधिकरणसूत्रे विशेषकत्वनिरासान्नात्र प्रकृतग्रहणे प्रमाणमित्यर्थः। सिद्धान्ते तर्हि कथं प्रकृतग्रहणमित्याशङ्क्याह * संस्कारेति * आनर्थक्यपरिहारायापूर्वसाधनविशेषाकाङ्क्षायामधिकाराद्विशेषलाभो युक्त इत्याशयः । तथापि व्रीह्यादिशब्दस्यापूर्वसाधनत्वानभिधायित्वात् स्ववाच्यलक्षितकर्मलक्षितापूर्वसाधनत्वस्य लक्षणापरम्परयावगतेः फलेनाभिधानं पूर्वपक्षे तु नासौ न्यायो ऽस्तीत्याह * न चेति * तथोक्तं प्रयोजनमुपपाद्य स्वयं प्रयोजनान्तरमाह * धर्मेति * यथैन्दुवरमुलूखलं सर्वौषधस्य पूरयित्वावहन्त्यथैनमुपदधातीत्यवघातस्य तण्डुलसाध्यपुरोडाशादिप्रयोजनाभावात्तण्डुलनिर्वृत्त्यर्थत्वाभावेनादृष्टार्थत्वात् सकृदनुष्ठानं धर्ममात्रे त्वदर्शनात् शब्दार्थेनापवर्गः स्यादित्येकादशाधिकरणे वक्ष्यते तथात्रापि पूर्वपक्षे स्यादित्येकं प्रयोजनं यागव्रीहीणां चावघातनियमाभावो द्वितीयम्। साम्नाय्योपांशुयाजाङ्गस्याविशेषात्तद्विकारेष्वपि प्रयोगस्तृतीयम् । आदिशब्दाद्यपक्षे ऽपि व्रीहीणामेवावघातस्त्रयाणामेव चेति प्रयोजनद्वयम् ।

॥ अथ संमार्जनादीनामप्रधानत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्वृत्तेः प्रयाजवत् ॥ १ ॥

उदाहरणबहुत्वस्य प्रयोजनमाह * स्रुगिति * संमार्गपर्यग्निकरणसमुदायभूम्ना संमार्गशब्दः । अग्निजुहोत्वर्थपदानद्वारप्रधानान्वयतुल्यत्वे ऽपि स्रुगन्तरविषयो विप्रकर्षो ऽभिमतः। द्रव्यप्रधानस्याग्निसम्बन्धापादनद्वारा च प्रधानसाधनत्वात् जुह्वा अप्यन्यपेक्षया विप्रकर्षः सम्भवति। उपभृतः प्रयाजानुयाजार्थाज्याधारत्वे ऽपि प्रधानहविराधारत्वाभावात् ध्रुवायाश्चोपांशुयाजार्थाज्याधारत्वे ऽप्यसाधारण्याभावात्प्रधानकालविप्रकर्षाच्च प्रधानविप्रकर्षः । च-

१ प्राप्तार्थेनेति १ पु० पा० ।

रिर्धीनां जुहूतुल्याग्निपरिधानार्थत्वे ऽपि प्रक्षिप्यमाणहविर्बहिःपत-
नप्रतिबन्धकत्वेन प्रधानकालोपयोगित्वात् हविरग्न्यन्वयान्तरितप्र-
धानकालजुह्वपेक्षया प्रधानप्रत्यासत्तिः स्रुगन्तरापेक्षया तु स्पष्टैव
पुरोडाशस्य त्याज्यत्वात् त्याज्यद्वयवदानसमवायित्वाद्वान्यतः प्रत्या-
सत्तिः। ननु प्रत्यासत्तिविशेषसूचनस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्राति-
लोम्येन सिद्धान्तोपयोगमाह * एतदिति * किं तावत्प्राप्तमित्या-
दिपूर्वपक्षभाष्यमुपकारलक्षणशेषत्वाभावेन तदभावमात्रस्य प्रधान-
कर्मत्वासापादकत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * तथेति * यद्यप्यु- ३८१।
पकारलक्षणशेषत्वाभावात् कुतो ऽपूर्वं कुतो नेति भाष्याद्यदृष्टार्थ-
कर्मलक्षणमिदं न प्रधानलक्षणमिति वस्तुतो ऽवसीयते तथापि
यथाश्रुतात् सूत्रात्प्रधानकर्मलक्षणं भ्रान्त्या पूर्वपक्ष इत्यर्थः। अनेन च
प्रधानकर्मलक्षणापवादार्थतास्याधिकरणस्योक्ता एवं चापवादत्वेन
सङ्गतिसिद्ध्यर्थमेव तान्यदृष्टार्थानीति वक्तव्ये तानि प्रधानभूतानीत्य-
भिधानात् सूत्रानुपालम्भः। सिद्धान्ते वा संमार्गादेरप्यदृष्टद्रव्योपका-
रजनकत्वाभ्युपगमाद्यथाश्रुतमपि लक्षणसूत्रद्वयमविरुद्धं तदा त्वे-
तदधिकरणस्य गुणकर्मत्वाभिधानप्रयोजनापूर्वाभावापवादाद् गुण-
कर्मलक्षणस्यैवापवादार्थत्वम्। उत्तरेण तु गुणकर्मस्यैवापवदिष्यते अत
एव तदपवादापवादार्थमेतदधिकरणद्वयमेतदिति तच्छब्देनानन्तर्य-
विशेषात्प्रधानत्वलक्षणं परामृश्य तदपवादस्य गुणत्वलक्षणस्यापवा-
दार्थमित्येवं व्याख्यातं वक्ष्यमाणगुणकर्मत्वापवादानुपचारतो
लक्षणापवादाभिधानं यदा तु सम्मार्गादिसाध्यस्यादृष्टोपकारस्याथा-
न्तरद्वारत्वाभावात्पूर्वंवाद्व्याख्यतेप्यते तदा गुणकर्मत्वदृष्टार्थत्वस्य
पूर्वाभावाद् गुणकर्मलक्षणद्रव्योपकारत्वस्य सम्मार्गादावपवादमभा-
यमव्यापकत्वमाशङ्क्य व्यापकत्वसिद्धये तदपवादार्थमेतदधिकरणम्।
उत्तरं तु स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वाभावे ऽप्युपकारकत्वसद्भावादति-
व्यापकत्वाभिधानेनापवादार्थमित्यध्यायार्थानुक्रमणवार्तिके व्याख्ये-
यम्। अस्मिंस्तु व्याख्याद्वये नास्याधिकरणस्य प्रधानकर्मलक्षणापवा-
दार्थत्वाभिधानार्थं यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यंतइत्यनेन प्रधानकर्मलक्षणेनाहे-
त्युक्तं किं पूर्वपक्षबीजप्रदर्शनार्थं किमाहेत्यपेक्षायां सङ्क्षेपतः पूर्व-
पक्षार्थमाह * द्रव्येणेति * कर्मणो ऽनुपकारित्वाद् गुणत्वाभावे
ऽप्युपकार्यत्वस्याप्यभावात्प्राधान्यमपि न स्यादित्याशङ्कानिरासार्थत्वे-
न द्रव्यं त्वेवं जातीयकमदृष्टार्थं कर्माभिर्निर्वर्त्यत्वं तत्प्रति गुणभूत-
मित्येवं भाष्यावयवं व्याख्यातुम् * द्रव्येणेत्युक्तम् * द्वितीयाया

१ व्याख्याने इति २ पु० पा०।

गुणकर्मत्वप्रामाण्यासम्भवमभिप्रेत्य तदन्यथानुपपत्तिकल्प्याद्दृष्टोपकारायोगाद् दृष्ट एवोपकारो वाच्यो न चासावस्तीति न * दृश्यतइत्युक्तम् *

तुल्यश्रुतित्वाद्वेतरैः स धर्मः स्यात् ॥ १० ॥

नन्ववघातादिपूक्तस्य गुणकर्मलक्षणस्येहाभावात्तत्साधर्म्याभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * नैव हीति * यस्मान्नैतल्लक्षणं तस्माद् गुणकर्मत्वप्रमाणाद्द्वितीयातुल्यत्वात्साधर्म्याभिधानं युक्तमिति हि शब्दार्थः । पूर्वोक्तलक्षणत्यागे हेतुमाह * उपकारेति * तथा सति को विरोध इत्याशङ्क्याह * तादर्थ्येति * प्रत्यक्षं यजतइत्यादिभिर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यतइति भाष्यात्प्रत्यक्षगम्यस्योपकारस्य लक्षणतोक्ता भाति सा च तृतीये निषेत्स्यमानत्वाद्विरुद्धेतेति * श्रुत्यादीत्यनेनोक्तम् * न प्रत्यक्षादेर्दृष्टोपकारत्वेन निमित्तत्वं नाप्युपकारस्य कारकत्वेनेत्यर्थः । लक्षणत्वाभावे किमुपन्यासप्रयोजनमिति प्रश्नपूर्वकमाह * किमर्थं . तर्हीति * अपूर्वभावोपयोगितल्लक्षणं न स्यात्तन्वयेणेत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति * पूर्वपक्षम्नाहि न सम्भवतीत्याशङ्क्याह* पूर्वपक्षेति * द्वितीयाप्रमाणकगुणकर्मत्वायोगादेतल्लक्षणाधीनत्वमापाद्य पूर्वपक्ष इति भावः । अवघातादौ द्रव्ये द्वितीयाया गुणकर्मत्वेन व्याप्तिः सधर्मशब्देनोक्तेति भ्रान्त्या ऽनैकान्तिकत्वादिदोषदुष्टत्वाप्नेह सामान्यतो दृष्ट सम्भवतीति किं गुणकर्मण्यपीति प्रश्नद्वाराशङ्कितेमाति भूम इति भाष्येणेप्सिततमात्वप्राधान्ययाचित्यस्मृतेः । प्रतियोगिनः कर्मणो गुणत्वावगतिरिति परिहृत्य * यद्यपीत्युक्तम् * तदुक्तार्थत्वात्प्रत्यक्षाद्यगृहीते ऽर्थे श-

द्रव्योपदेश इतिचेत् ॥ ११ ॥

१८७।१ पूर्वपक्षाभिप्रायविवरणार्थत्वेन सूत्रं व्याचष्टे* परस्थिति * श्लोकं व्याचष्टे * तत्रामेति * उपदेशान्यथानुपपत्तिलभ्यगुणभूतस्य

विशेषणं गुणभूते ऽपीति भाष्योक्तं दर्शयितुम् * गुणभूतेत्युक्तम् * भाष्योक्तमन्वयव्यभिचारोदाहरणं दर्शयित्वा स्वयं व्यतिरेकव्यभिचारोदाहरणम् * तथेत्यनेनोक्तम् * हविषामभिघारणाधारत्वे ऽपि आधारनियमजन्यसंस्कारभाक्त्वेन प्राधान्यस्यापि विवक्षितत्वादन्यथाव्यभिचारादनुदाहरणत्वमाव्यभिचाराभिधानस्य प्रकृतोपयोगमाह * अत इति * सत्यामपि द्वितीयायामित्यर्थः ।

न तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥१२॥

न गुणभूतइति भाष्येण व्यभिचारनिरासार्थत्वेन सौत्रं नञं व्याख्याय तदुपपादनाय एवं हीत्यनेन स्मृतिरुपन्यस्ता। तत्र पूर्वपक्षिणा प्रयोगव्यभिचारस्योक्तत्वात्तन्निरासार्थं घटं करोतीत्यादौ प्राधान्ये ऽपि प्रयोगादनेकार्थत्वस्य धान्याव्यत्वाद्व्याप्यत्वेष्टत्वमत्वसमुदायात्मकेप्सिततमत्ववाचिन्याश्च द्वितीयायास्तदेकदेशव्याप्यत्वमात्रेण लक्षणया विषं भक्षयतीत्यादौ प्रयोगदर्शनाद्व्याप्यत्वमात्रवाचित्वे-ष्टतमत्वाधिक्यप्रतीत्यप्रयोगाद् गुणत्वे तु क्वचिदप्रयोगात् प्राधान्यमेव वाच्यमिति प्रयोग एवोपन्यसनीयः । तमुपेक्ष्य स्मृत्युपन्यासस्याभिप्रायमाह * तिष्ठत्विति * स्मृतौ सत्यां प्रयोगो नादर्त्तव्य इत्याशयः । प्रयोगाविरोधो ऽपि न चेति भाष्येण वक्ष्यतइति तावच्छब्दार्थः । एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * किमिति * विशेषतो ऽपेत्याह * विवक्षेति * एतदेव व्याचष्टे * यदि हीति * तथा युक्तं चानीप्सितमिति स्मृतिस्तु लाक्षणिकप्रयोगसाधुत्वाभ्यापयनार्थान्यथातोपपयाद्व्याप्यं कर्मेति स्मरणापत्तिरित्याशयः। न चेति भाष्यं प्राधान्ये ऽपि प्रयोगानुपन्यासात्परोक्तवैदिकप्रयोगप्रतियोगिप्राधान्यप्रयोगानुपन्यासरूचापूर्वमाशङ्क्य पूरयितुमाह * तथा चेति * यदपि चेत्यादिभाष्य सङ्कल्प्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * यागि रियाति * ओदनादिसपण्डाख्यकर्मान्तरोपादानात् पचतिकरोत्योश्च द्विकर्मकत्वाभावात्तण्डुलयवल्वजयोस्तदन्यथाहृतया करणत्वावगतेर्होमान्वये च होमस्याग्न्यधिकरणत्वप्रसिद्धेरग्नौ प्रक्षेपेण भस्मसान्द्रावापत्तेः प्राधान्यप्रयोगात्तृतीयार्थे द्वितीयेति शङ्काभिप्रायः। परिहाराभिप्रायमाह * तत्रेति * ओदनाद्यवस्थायास्तण्डुलाद्यवस्थया सह भिन्नाभिन्नत्वाद्भेदविवक्षायां तण्डुलादेर्गुणाकारत्वमभेदविवक्षायां प्रधानाकारेतरूर्थ. १आपस्त्यंस्तुपत्स्य- ३८८।१
ति विशेषणसामर्थ्यसूचितं वादर्थ्यं व्याचष्टे * यदेति * श्रुत्यु-

१ अपूर्वमि २ पु० पा० ।

गुणकर्मत्वप्रामाण्ययासम्भवमभिप्रेत्य तदन्यथानुपपत्तिकल्प्यादृष्टोपकारायोगाद् दृष्ट एवोपकारो वाच्यो न चासावस्तीति न * इत्यतद्युक्तम् *

तुल्यश्रुतित्वाद्वेतरैः स धर्मः स्यात् ॥ १० ॥

नन्वथयातादिपूक्तस्य गुणकर्मलक्षणस्येहाभावात्तत्साधर्म्याभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * नैव हीति * यस्मान्नैतल्लक्षणं तस्माद् गुणकर्मत्वप्रमाणाद्द्वितीयातुल्यत्वात्साधर्म्याभिधानं युक्तमिति हि शब्दार्थः । पूर्वोक्तलक्षणत्यागे हेतुमाह * उपकारेति * तथा सति को विरोध इत्याशङ्क्याह * तादर्थ्येति * प्रत्यक्षं यजतइत्यादिभिर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यतइति भाष्यात्प्रत्यक्षगम्यस्योपकारस्य लक्षणतोक्ता भाति सा च तृतीये निषेत्स्यमानत्वाद्विरुद्धेनेति * श्रुत्यादीत्यनेनोक्तम् * न प्रत्यक्षादिर्द्योपकत्वेन निमित्तत्वं नाप्युपकारस्य कारकत्वेनेत्यर्थः । लक्षणत्वाभावे किमुपन्यासप्रयोजनमिति प्रश्नपूर्वकमाह * किमर्थं . तर्हीति * अपूर्वाभावोपयोगितल्लक्षणं न स्यात्स्येनेत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति * पूर्वपक्षन्नाहि न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * पूर्वपक्षेति * द्वितीयाप्रमाणकगुणकर्मत्वयोगादेतल्लक्षणाधीनत्वमापाद्य पूर्वपक्ष इति भावः । अथयातादौ द्रव्ये द्वितीयाया गुणकर्मत्वेन व्याप्तिः सधर्मशब्देनोक्तेति भ्रान्त्याऽनैकान्तिकत्वादिदोषदुष्टत्वान्नेह सामान्यतो दृष्टं सम्भवतीति किं गुणकर्मणीति प्रश्नद्वाराशङ्कितेनेति भ्रम इति भाष्येणेप्सिततमात्वप्राधान्यवाचित्वस्मृते. । प्रतियोगिनः कर्मणो गुणत्वाद्यगतिरिति परिहृत्य * यद्यपीत्युक्तम् * तदुक्तार्थत्वात्प्रत्यक्षाद्यगृहीते ऽर्थे शब्दप्रामाण्यशङ्कायाश्च प्रागेव निरस्तत्वेनासम्भवादनर्थकमानाद्दृष्टोपकारं विना विहितस्य कर्मणो ऽङ्गत्वापरपर्यायगुणत्वानुपपत्तिराशङ्कानिरासार्थत्वेनोपकारं लक्षणया गुणभावश्रुतेनोक्ता प्रत्यक्षगम्योपकाराभावे ऽपि शब्दापगतात्कृत्वान्यथानुपपत्त्योपकारकल्पनं भविष्यतीति प्रतिपादनार्थत्वेनार्थवद्दीति सूचयितुमाह * सिद्धान्तेति * पश्चादुपकारापेक्षायां दर्शनं कल्पनं वा भविष्यतीत्यर्थः । एवं चोपकारकत्वस्याप्यव्याप्तिं परिहृत्य एतदेव व्याचष्टे * तत्रेति *

द्रव्योपदेश इतिचेत् ॥ ११ ॥

८७१ पूर्वपक्षाभिप्रायविवरणार्थत्वेन सूत्रं व्याचष्टे * पराम्यपेति * श्लोकं व्याचष्टे * तथापीति * उपदेशान्यथानुपपत्तिलभ्यगुणभूतस्य

मत्युत्सर्गस्य भ्रान्तिता युक्तेत्याशयः । ननु लोके प्रमाणान्तरेण
गौणलाक्षणिकार्थपरत्वावसायान्मुख्यार्थत्यागो युक्तो न तु वेदे प्र-
माणान्तराभावादित्याशङ्क्याह *सर्वत्रैवेति* लोके ऽप्यानर्थक्यप्रस-
ङ्ग एव लक्षणादिनिमित्त तदभावे,ऽर्थान्तरे तात्पर्यस्याशक्यज्ञानत्वा-
न्मुख्यस्यैवार्थस्योपपत्तेरित्यर्थः । अथेत्यादिभाष्यं सङ्क्षेपतो व्याच-
ष्टे * तेनेति * नन्वित्याशङ्काभाष्य निर्व्यापारस्य द्रव्यस्य क्रतूप-
काराख्यप्रयोजनसाधनत्वायोगाद्धोमातिरिक्तस्य च व्यापारस्याश्रु-
तेर्होमे च सति भस्मसाद्भावापत्तेरयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्वि-
ति * हूयमानावस्थानामुपकारसाधनत्वं भविष्यतीत्याशयः । को
ऽयेति परिहारभाष्यं पूर्वोक्तनिष्प्रयोजनत्वविरोधित्वादयुक्तमाशङ्क्य
व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * नन्विति भाष्येण सक्तूनामपि प्रकरण-
ग्रहणात्साक्षादुपकारसाधनत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य द्रव्यस्याक्रिया-
त्मकत्वात्प्रकरणाग्रहणाभिधानार्थं तदुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे *
सर्वेनेति* आदिशब्देनेत्थं भावेनैवोपादानम् । ननु द्रव्यस्यापि विधी-
यमानस्य किं भाव्यमित्यपेक्षायामनीप्सितत्वेन वाक्यसंयुक्तायाः
क्रियाया भाव्यत्वायोगात्साक्षात्पुरुषार्थस्य ज्योतिष्टोमेनावरोधात्त-
दुपकारस्यैव भाव्यत्वावगते कथं भावाद्विना सङ्गतिर्भविष्यती-
त्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * यथेति * किमित्यपेक्षा-
यामप्यक्रियात्मकत्वात् कथं भावेनाग्रहणमित्यर्थं । ननु सक्तूनां
साक्षात्करणोपकारसाधनत्वासम्भवे ऽपि होमद्वारा भविष्यतीति
नन्विति भाष्येणाशङ्क्य नाप्नोत्यनेनं निरस्तं तदभिप्रायतस्तावद्व्या-
चष्टे * न चेति*कथ तर्हि गोदोहनादेरदृष्टसाधनतेत्याशङ्क्याह* य-
त्रापीति*स्वस्वरूपतो व्याचष्टे*न चेति*नन्विति शङ्काभाष्य व्याचष्टे
*द्वितीयेति*न हीति परिहारभाष्य प्रतीतिविपरीताभिधानादयुक्त-
माशङ्क्य क्लिष्ट्या व्याचष्टे *न हीति* हेतुत्वेनोत्तरावयवं व्याचष्टे *
द्वितीया हीति* कथं द्वितीयायास्तादर्थ्यज्ञापकतेत्याशङ्क्य *प्राधान्य-
मित्युक्तम्* कुर्याच्छब्देनावास्तवत्वं सूचितम् । ननु सक्तूनां प्रयोजनव-
त्त्वाभावे होमस्य तादर्थ्यायोगात्तदन्यथानुपपत्त्या प्रयोजनवत्त्वकल्प-
नायसीपतइत्याशङ्क्य होमव्याप्यत्वेन सक्तूनामौपचारिकं होमस्य
सक्त्वर्थत्वं न प्रयोजनवत्त्वकल्पनायालमित्यभिधानार्थं भवेदिति भाष्यं
व्याचष्टे * तेनेति * येन कारणेन सक्तूनां प्रयोजनवत्त्वं द्वितीया ३९०।
न ज्ञापयति तेन मुख्यतादर्थ्यायोगादौपचारिकी सक्त्वर्थतेति प्रसा-
दशब्देन सूचितम् । सक्तूनां त्यागप्रक्षेपांशमात्रव्याप्यत्वे ऽपि देवतोद्दे-
शाद्द्रव्यत्यागप्रक्षेपसमुदायात्मकहोमव्याप्यत्वाभावसूचनार्थं कथं ना-

क्तं व्याचष्टे * यदात्विति * यदा तण्डुला यत्नजाद्याप्तुमिष्यन्ते यदा च तण्डुलान्होमसम्बन्धित्वेनाभिप्रेत्यैषप्रेप्याति तदा प्राधान्यभावं भजन्तीत्यर्थः। तण्डुलानां होमाङ्गत्वाभावे होमसम्बन्धित्वेनेप्सितत्वायोगात्तण्डुलैर्जुहोतीति वेदवाक्येन गुणाभावावगतिरुक्ता होमसम्बन्धिनो भस्माभावादीप्सितत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य स्वस्य कण्डनाख्यस्य कर्मणः शोभादर्शनार्थमित्युक्तम्। पुसः कण्डने शोभावुद्ध्यभावात्। ब्राह्मण्या इति स्त्रीविषयतोक्ता एतावता तण्डुलानामीप्सितत्वायोगेनापरितोषात् गुणकामो वेत्युक्तं वीर्यकामस्तण्डुलैर्जुहोतीति तण्डुलानां वीर्यसाधनत्वश्रुतेर्या पत्युरात्मनो वा वीर्यं कामयते सा तेषां प्राधान्यं विवक्षतीत्यर्थः। ईप्सितत्वाभिप्रायस्य सम्भवित्वाभिधानार्थं भवति हीति भाष्यं व्याचष्टे * भवति हीति * तण्डुलानोदनं पचेत्यादौ केन चिदभेदविवक्षादिना कारणेन] कश्चिदोदनावस्थापरिणतिरूपः प्राधान्यांशो विवक्ष्यते अगारे गावो वास्यन्तामिति प्रधानभूते ऽप्यगारे गुणांशस्तण्डुलान्पच तैरोदनं कुर्वित्युभौ सन्ति तण्डुला इत्यंशद्वयस्याप्यविवक्षादीप्सितत्वाभिप्रायासम्भवे ऽपि लक्षणया प्रयोगोपपत्तेर्न गुणत्वस्यापि द्वितीयायाव्यवधकल्पनोचितेत्यभिधानार्थमन्यायश्चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * तेनेत्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननु वेदे पक्षभावेन वैपक्षिकप्राधान्यायोगात्सक्त्वादेश्च वास्तवप्राधान्याभावाद् गुणत्ववाचित्वाभावे द्वितीया न स्यादित्याशङ्कार्थं वेदे त्विति भाष्यं व्याचष्टे * कथं त्विति * द्वितीयेत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदुच्यत। इति * सक्तुषु विद्यमानं प्राधान्यं कथं वदतीत्याशङ्क्य * ख्यत इत्युक्तम् * गुणाभावोपपत्तिप्रस्तापाकरणार्थं प्राधान्याभावाभिधानस्य गुणत्वलक्षणापर्यवसायित्वमुत्तरार्द्धेन दर्शयता स एव द्वितीयान्त इत्यादिवक्ष्यमाणं भाष्यमनागतावेक्षणेन व्याख्यातं श्लोकं व्याचष्टे * द्वितीया तावदिति * कुतो हेतोः प्राधान्यामाव इति पृष्टे होमस्य सक्त्वर्थत्वं च कल्पते इति सम्भवलक्षणहेत्वभिधानार्थं न होमस्येति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय कुतो होमस्य सक्त्वर्थत्वं नावकल्पतइति प्रश्नार्थं कुत इति भाष्यं व्याचष्टे * कथं
८२।८ पुनरिति * सक्तूनामित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * अत आदेति * श्लोकं व्याचष्टे * यस्य हीति * यत्पुनरिति पूर्वोद्धार्थोपपादनेन यदीति भाष्यमपि प्रसङ्गाद्व्याख्यातम्। नन्वेवं प्राधान्यासम्भवे ऽप्यश्रुतगुणत्वाङ्गीकरणं कथमित्याशङ्क्याह * तत्रेति * नन्वेवं सति प्राधान्यप्रतीतेर्भ्रान्तित्वं स्यादित्याशङ्क्याह * मुख्यार्थेनि * अपवादे

यं तेनेत्यादिभाष्येण तदर्थत्वादिति तच्छब्दो धर्ममात्रे तु कर्मेति व्यवहितनिर्दिष्टस्यापि कर्मणो योग्यत्वात्परामर्शकः कस्य तदर्थता विवक्षितेत्यपेक्षायां च द्रव्योपदेश इति द्रव्यशब्दस्त्वधिकरणविषयभूतः संसर्गादिसंस्कार्यत्वेनाभिमतस्य स्रुगादेः परामर्शक इत्यङ्गीकृत्य सूत्रावयवद्वयं व्याख्यातम्। तत्र लोकवदिति सूत्रावयवमव्याख्याय प्राक् तस्य चेति सूत्रावयवव्याख्यानं किमर्थमित्याशङ्क्य होमसंसर्गवैफल्याभिधानार्थत्वं दर्शयितुमाह * तेनेति * कथं सक्तूनां होमार्थतेत्यपेक्षायां तेनेति भाष्यगतेन तच्छब्देन निष्प्रयोजनत्वं हेतुत्वेन परामृष्टमिति निष्प्रयोजनशब्देन सूचितं तस्येति भाष्याव्याख्यानार्थम् * पर्यग्निकरणादीत्युक्तम् * लोकवदिति सूत्रावयवपातनिकार्थं पर्यग्निकरणादेर्दृष्टोपकारजनकत्वाभावात् संस्कारत्वासम्भवमाशङ्क्यादृष्टोपकारजनको ऽपि संस्कारः सम्भवतीत्यभिप्रायकथनार्थं न स इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * दृष्टे चेति * तदुपपादनाय लौकिकदृष्टान्ताभिधानार्थं लोकवदिति सूत्रावयवं व्याचष्टुम् अदृष्टो ऽपीति भाष्यं व्याचष्टे * लोके ऽपीति * शास्त्रस्थत्वेनादृष्टार्थतोक्ता। ननु लोकप्रसिद्धमपि पर्यग्निकरणस्यादृष्टसंस्कारार्थत्वं प्रमाणाभावादयुक्तमित्याशङ्कानिरासार्थं लोके चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * मूलश्रुतिकल्पनेनाचारस्यापि प्रामाण्यादित्यर्थः। सिद्धान्तमुपसंहरति * तेनेति * ननु पुरोडाशादेः प्रयोजनवत्त्वेन पर्यग्निकरणादिप्रतिप्राधान्ये तस्यैव सक्त्वादिष्वभावेनाव्यभिचारित्वात्प्राधान्ये हेतुत्वोपपत्तेः। द्वितीयोपन्यासो ऽनर्थक इत्याशङ्कते * नन्विति * केवलतृतीयाकृतो वेत्यनेन निष्प्रयोजनत्वस्यैव सक्त्वादिष्वव्यभिचारित्वाद् गुणभावहेतुत्वोपपत्तेर्गुणभावे च तृतीयेतिभाष्यसूचितस्तृतीयाहेतुकगुणभावोपन्यासो ऽप्यनर्थक इति सूचितम्। द्वयोः प्रयोजनवत्त्वाविशेषे ऽन्यतरप्राधान्यस्य प्रयोजनवत्त्वेनाशक्यत्वात्प्रयोजनवत्त्वानपेक्षद्वितीयाकृतमेव प्राधान्यमित्यत्र तावद् दृष्टान्तमाह * तदुच्यतइति * इन्द्रस्यापि गार्हपत्यवत् क्रत्वङ्गत्वेन प्रयोजनवत्त्वाविशेषात्तन्निरपेक्षद्वितीयाकृतमेव प्राधान्यमित्युक्तम्। ननु तत्र कतरस्य प्राधान्यमिति सन्देहे निर्णायकान्तराभावात् निर्णयमात्रे द्वितीयोपयोगो न विनियोग इत्याशङ्क्य * लिङ्गादित्युक्तम् * न च वाक्याद् गार्हपत्यप्राधान्यं गार्हपत्यसमीपे स्थित्वेन्द्रमुपतिष्ठेतेत्येवमपि तदेकवाक्यत्वोपपत्तेरिति गार्हपत्येत्यनेनोक्तं निष्प्रयोजनत्वनिरपेक्षकेवलतृतीयाकृतमेव गुणत्वमित्यत्रापि दृष्टान्तमाह * तथेति * सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रका- ३९।१।

नेत्युक्तं व्याप्यत्वमात्रस्य प्रयोजनवत्त्वकल्पनाशक्तिर्नेत्यनेनोक्ता । ननु क्रियाजन्यफलाश्रयत्वलक्षणं व्याप्यत्वमपि होमविनाश्यानां सक्तूनामयुक्तमित्याशङ्क्याहवनीयप्राप्त्युत्तरकाले विनाशेऽप्याहवनीयप्राप्त्याख्यक्रियाफलाश्रयत्वाविरोधसूचनार्थं भवन्तीति भाष्यं व्याचष्टे * तथेति * उद्देशत्यागप्रक्षेपसमुदायं प्रति कस्य चित्कर्मत्वायोगात्तद्वाचिनो जुहोतेरकर्मकत्वेऽप्यंशकल्पनया त्यागप्रक्षेपांशविषयौपचारिकव्याप्यत्वाभिधानाख्यकर्मवाचित्वेऽपि द्वितीयायाः प्रयोगवचनकल्पनासामर्थ्यप्रदर्शनार्थतां दर्शयितुमाहेतीति व्याप्यत्वे प्राधान्योपचारः । ननु प्रयोजनवत्त्वकल्पनासामर्थ्येऽपि द्वितीयाया होमस्य सक्त्वर्थत्वज्ञापकत्वाभ्युपगमेन होमस्य केन चित्प्रकारेण सक्त्वर्थतेति पूर्वोक्तं विरुध्येतेत्याशङ्क्य सक्त्वर्थत्वाभिधानसम्बन्धशब्दसूचितौपचारिकत्वप्रदर्शनार्थं होमस्य सक्त्वर्थतेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सक्तूनामदृष्टार्थत्वकल्पनेन सक्त्वर्थत्ववचनस्यानर्थक्यपरिहाराशङ्कानिरासार्थं न च तद्वचनादिति भाष्यावयवमानर्थक्यस्यावश्यपरिहर्तव्यत्वात्प्रकारानभिधानाच्चायुक्तमाशङ्क्यौपचारिकत्वाख्यप्रकारान्तराभिप्रायत्वेन जिज्ञासापूर्वकं व्याख्यातुम् * तद्वचनाद्धीत्याद्युक्तम् * पुरुषदोषकृतत्वाच्छाब्दज्ञानभ्रान्तत्वस्य वेदेऽनुपपत्तेर्भ्रान्तिशब्देनौपचारिकतोक्ता श्रोतृदोषान्मुख्यार्थत्वज्ञानस्य भ्रान्तित्वम् । एतद्ग्रन्थेन च न होमस्य केन चित्प्रकारेणेत्यादिभाष्येणावगते प्राधान्ये बलीयसा हेतुना नास्ति प्राधान्यमित्यवगम्यत इत्येतद्दोषोपपादितमिति सूचयितुं प्राधान्योक्तिः । नन्वेवं द्वितीयावगतप्राधान्याभावावगमेऽपि कथं द्वितीयानिर्दिष्टे गुणभाव इति प्रश्नो नापाकृतः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं स एव इत्यादिभाष्यं विरोधात्तेन सम्बन्धीगुणाभावस्तु लक्ष्यत इत्यनेन प्रागेव व्याख्यातत्वादुपेक्ष्याभिप्रेतार्थे भगवदुपवर्षसम्मतिप्रदर्शनार्थं गुणभावाभावे चेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * स्थानशब्देन गुणभावस्य द्वितीयार्थेन निरस्तेत्याशयः । देवतोद्देशद्रव्यत्यागप्रक्षेपाख्यधात्वर्थत्रयसमुदायरूपं जुहोत्यर्थं प्रति देवताया द्रव्यस्य वा करणत्वायोगात् जुहोतियोगे कर्मणि द्वितीयानुपपत्तेस्तृतीयार्थवाचितोपवर्षेणोक्ता । व्याकरणे द्वितीयायास्तृतीयार्थवाचित्वानभिधानाद्पर्शिष्टिनिर्मितानां फलस्येत्युपपादिता सा महाभाष्यकारेण न वक्ष्यत इति वर्णितत्युपपन्नं महाभाष्यकारोक्तप्रयोगाच्चैवं व्याख्यातं । द्वितीयोक्तस्यापि सक्तुप्राधान्यस्यासम्भवाद्बाध इति सक्तूनां तार-

१ अध्यायस्थाने १ पु० पा० ।

न्पक्षे पर्णतादेरपि प्रधानमात्रसम्बन्धापत्तेः । प्रकृतौ प्रयाजादिस्रुक्षु
प्राप्त्यभावात् कथं विकृतौ प्रसक्तिरित्याशङ्कातदस्युक्तं प्रकृतौ का-
र्येस्याफलत्वात्पदार्थोद्देशेन विधीयमानेषु धर्मेषु पर्णमयादिवा-
क्यैर्जुह्वादिमात्रोद्देशेन पर्णतादिविधानादङ्गप्रधानस्रुगर्थत्वं युक्तं वि-
कृतौ तु प्राकृतकार्यपृष्ठेन पदार्थप्राप्तेः स्रुक्शब्दलक्षितकार्योद्देशेन
शम्यादिविधीयमाने जुह्वा जुहोति स्रुवः सम्मार्ष्टीति प्राकृतकार्यद्व-
यसद्भावे ऽप्येकत्रैव प्राकृतधर्मबाधेन चरितार्थस्य वैकृतधर्मविधेर-
न्यत्रापि बाधकत्वायोगात्कस्मिन्नेकस्मिन्विधीयतामित्यपेक्षायां प्रक-
रणात् प्रधानभूतहोमाख्यकार्यार्थत्वप्रतीतेः । प्रधानमात्रार्थत्वमिति
यस्य ते प्रकृतौ नानावृक्षस्रुक्सम्मार्गसाध्यमपूर्वमिति पक्षः पक्षस-
म्मते ऽनिष्टापत्तिरेवेत्याशयः । ननु प्रयाजानामपि होमाख्यकार्यस-
द्भावात्स्वरवादिविधानोपपत्तेः कथं प्राकृतजातिप्रसक्तिरित्याशङ्क्या-
ह * य एव हीति * होमत्वाविशेषे ऽपि प्रधानहोमेभ्य प्रयाजादि-
होमानां भेदात्तत्सम्मार्गेषु प्राकृतविरुद्धवैकृतधर्माप्राप्तिरित्याशयः ।
नन्वेवं सत्येवमेवयुक्तस्याऽस्कानिष्टापत्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * अयं
भावः स्रुवकार्यस्य शमीजात्या कर्तुमशक्यत्वात्स्रुक्कार्ये च शमी-
विधौ स्रुवां बाधापत्तेः। कार्ये विधीयमानां शमी पर्णतादिकार्ये स्रु-
क्प्रकृतिद्रव्यपरिच्छेदलक्षणे स्रुक्शब्दोपस्थापिते विधीयेत तस्य च
पर्णमयी जुहूर्भवतीत्याद्युपदेशविध्यैक्येनैकस्यास्तदुद्देशेनापि विधी-
यमानायाः शम्याः सर्वार्थतैव युक्ता । अथ स्रुक्प्रकृतिपरिच्छेदस्यैने-
करूपत्वे ऽपि प्रधानस्रुक्प्रकृतिपरिच्छेदलक्षणात्कार्यादङ्गस्रुक्प्र-
कृतिपरिच्छेदलक्षणस्य कार्यस्यान्यत्वाद्विकृतौ प्रयाजादिस्रुग्धर्मे
ततः प्रकृतावप्यपूर्वसाधनत्वे धर्मविध्यभ्युपगमात्प्रधानापूर्वसाधन-
स्रुगर्थतैव पर्णतादेर्बर्हिषश्च प्रधानहविर्मात्रसादनार्थता स्यादिति स-
र्वेषां वेति न्यायो बाध्येत।अथ प्राकृताङ्गबाधेन वैकृताङ्गनिवेशादेकत्र
च बाधेन चरितार्थस्य वैकृताङ्गविधेः सर्वत्र बाधकत्वायोगान्न वि-
कृतावसौ न्यायः। ततो ऽङ्गगुणविरोधन्यायेनाङ्गस्रुक्ष्वेव प्राकृतजाति-
बाधस्य युक्तत्वाद्वैपरीत्यापत्तिरुपदेशेनातिदेशबाधस्यानुग्रहपक्षत्वास्ति-
स्यात्प्रधानगुणबाधाऽभ्युपगमे ऽङ्गानामप्यनुग्राह्यत्वात्सर्वार्थतैव पुनरा-
पत्तेति अभ्युपगम्यापि किं चित्कर्ममयीत्यादेः प्रधानमात्रसम्बन्ध-
कार्यां प्रधानस्रुवामेव विकृतावपि प्रसङ्गेनाङ्गसाधनस्योपपत्तेः प-
र्णमयीत्यादेश्च स्रुक्प्रयोजकत्वाभावात्तदुद्देशेनापि स्रुगन्तरोपादा-
नायोगात्सम्मार्गः स्रुक्षु पर्णतादिप्राप्तिः पूर्वपक्षे नास्तीत्याह * यद्यपि-

१ अननुवादकत्वे च तादर्थ्यादिति वाच ।

दानार्थत्वात्प्रहरणस्य च स्रुगासादनोपयुक्तप्रस्तरप्रतिपत्त्यर्थत्वात्प्र-
योजनत्वाविशेषाच्चैकस्यापि निष्प्रयोजनतेत्यर्थः । सक्तूनामपि तर्हि
द्वितीयया प्राधान्यं स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * भाष्योक्तं विचा-
रप्रयोजनं दूषयति * प्रयोजनं त्विति * आद्येनादिशब्देन परिद्धु-
पादानं द्वितीयेन हिरण्मयीत्वप्राणवत्त्वयोः सिद्धान्तपूर्वपक्षेऽप्य-
ङ्गप्रधानार्थत्वात् प्रयोजनाविशेष इत्यर्थः । ननु प्रियङ्गुवत्प्रकरणा-
त्प्रधानमात्रार्थतावगतेनाङ्गप्रधानार्थतेत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्या-
चष्टे * प्रियङ्गवो हीति * प्रैयङ्गवश्चरुरिति वाक्यात् प्रधानयागसा-
धनचरुप्रकृतित्वप्रतीतेः प्रियङ्गूणां प्रधानमात्रार्थत्वं न प्रकरणा-
त्वापयः । यथा च बर्हिरादेस्तृतीये वाक्यसंयोगबलीयस्त्वेनाङ्ग-
प्रधानहविरासादनार्थत्वं वक्ष्यते तथा शमीमयीरित्यादेरङ्गप्रधान-
स्रुगाद्यर्थतेत्यर्थः । ननु यथा यज्ञायज्ञियं वै काम्या इत्युक्ता उपांशु
कर्तव्या इत्युपांशुत्वं विकृतावतिदेशिकत्वेनाप्राप्तावप्यङ्गेषु विधी-
यमानत्वात्प्रधानमात्रार्थं तथैतदपीत्याशङ्कते * स्यादेतदिति *
वैकृताङ्गविधिकाले प्राकृतस्याङ्गस्य विकृतावचोदितत्वादित्येकेषां
व्याख्यानमुपजीव्यैतत्सूत्रं पठितम् । काम्यशब्दोपात्तस्य प्रधानमात्रस्य
तच्छब्दपरामृष्टस्योपांशुत्वविधेरङ्गसम्बन्धित्वेनोपांशुत्वस्याचोदित-
त्वादिति तार्तीयसूत्रार्थमभिप्रेत्य परिहरति * तद्विति * श्लोकं
१९।२।१ व्याचष्टे * यथार्थेयणेति * शङ्किताभिप्रायं विवृणोति * ननु
चेति * परिहारं निरस्यति * नार्हसीति * परस्याप्यनुपपत्तौ
हेतुम् * माहेवं हीति * तृतीये निर्देशात्तु विकृतापूर्वस्यानधि-
कार इत्यत्र बर्हिर्यूपावटमयस्तृणातीत्यप्राकृतयूपावटस्तरणार्थब-
र्थबर्हिरर्थत्वं प्राकृतानां बर्हिर्धर्माणामस्ति नास्तीति चिन्तायाः प्राक्-
तवैकृताङ्गप्राप्तिपौर्वापर्यचिन्ताधीनत्वात्तद्धर्मसाधारणपक्षाख्यातिदेश-
योश्च सप्तमदशमाद्ये निरस्यमानत्वेन तदभिप्रायपूर्वपक्षायोगात्प्रत्य-
क्षत्वेन प्राग्वैकृताङ्गप्राप्ते पश्चादतिदिश्यमानेन बर्हिर्लुनातीत्यादिवा-
क्येन सर्वप्राकृतवैकृतबर्हिरनुवादेन लवनादिधर्मविधिसम्भवाद्यूपा-
वटस्तरणबर्हिषोऽपि धर्मवत्तेति पूर्वपक्षिते फलसोपकाराङ्गसम्भवे
कथं पुनर्गौरवापादकाक्लृप्तोपकाराङ्गानाकाङ्क्षणादित्युक्तौ प्राकृता-
मङ्गानां पूर्वनिर्देशादपूर्वस्य वैकृतस्य यूपावटस्तरणबर्हिषः प्राकृत-
धर्मविधावनधिकार इति सिद्धान्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्राकृतानामङ्गा-
नां वैकृतेभ्यः प्राक्प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । किं चोपदेशेनानुपाकृत-
परिधिप्राप्तये प्रतिदेशः प्रागेवेष्टव्य इत्याह * अवश्यं चेति * अति-
देशापत्तेरपि प्रधानमात्रार्थता न युक्तेत्याह * किं चेति * नन्वहिम-

न्पक्षे पर्णतादेरपि प्रधानमात्रसम्बन्धापत्तेः । प्रकृतौ प्रयाजादिस्रुक्षु प्राप्त्यभावात् कथं विकृतौ प्रसक्तिरित्याशङ्क्यतदस्युक्तं प्रकृतौ कार्यस्याफलस्त्वात्पदार्थोद्देशेन विधीयमानेषु धर्मेषु पर्णमयादिपापर्यैर्जुह्वादिमात्रोद्देशेन पर्णतादिविधानादङ्गप्रधानस्रुगर्थत्वं युक्तं विकृतौ तु प्राकृतकार्यपृष्ठेन पदार्थप्राप्तेः स्रुक्पदलक्षितकार्योद्देशेन शम्यादिविधीयमानं जुह्वा जुहोति स्रुवः सम्मार्ष्टीति प्राकृतकार्यद्वयसद्भावे ऽप्येकत्रैव प्राकृतधर्मबाधेन चरितार्थस्य वैकृतधर्मविधेरन्यत्रापि बाधकत्वायोगात्कस्मिन्नेकस्मिन्विधीयतामित्यपेक्षायां प्रकरणात् प्रधानभूतहोमाख्यकार्यार्थत्वप्रतीतेः । प्रधानमात्रार्थत्वमिति यस्य ते प्रकृतौ नानावृक्षस्रुक्सम्मार्गसाध्यमपूर्वमिति यदतः पक्षसम्मते ऽनिष्टापत्तिरित्याशयः । ननु प्रयाजानामपि होमाख्यकार्यसद्भावात्स्रुग्वादिविधानोपपत्तेः कथं प्राकृतजातिप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह * च एव होति * होमत्वाविशेषे ऽपि प्रधानहोमेभ्य प्रयाजादिहोमानां भेदात्तत्सम्मार्गेषु प्राकृतविरुद्धवैकृतधर्माप्राप्तिरित्याशयः । नन्वेवं सत्येवमेवयुक्तत्वात्कानिष्टापत्तिरित्याशङ्क्याह *न चेति* अयं भावः स्रुवकार्यस्य शामीजात्या कर्तुमशक्यत्वात्स्रुवकार्ये च शामीविधौ स्रुवा बाधापत्तेः। कार्ये विधीयमानां शामी पर्णतादिकार्ये स्रुक्प्रकृतिद्रव्यपरिच्छेदलक्षणे स्रुक्शब्दोपस्थापिते विधीयेत तस्य च पर्णमयी जुहूर्भवतीत्याद्युपदेशविध्येकत्वेनैकत्वात्तदुद्देशेनापि विधीयमानायाः शम्याः सर्वार्थतैव युक्ता । अथ स्रुक्प्रकृतिपरिच्छेदस्यैकरूपत्वे ऽपि प्रधानस्रुक्प्रकृतिपरिच्छेदलक्षणात्कार्यादन्य स्रुक्प्रकृतिपरिच्छेदलक्षणस्य कार्यत्वान्यत्वाद्विकृतौ प्रयाजादिस्रुवर्जनं ततः प्रकृतावप्यपूर्वसाधनत्वे धर्मविध्यभ्युपगमात्प्रधानापूर्वसाधनस्रुगर्थतैव पर्णतादेर्बर्हिषश्च प्रधानहविर्मात्रसादनार्थता स्यादिति सर्वेषां चेति न्यायो बाध्येत।अथ प्राकृताङ्गबाधेन वैकृताङ्गनिवेशादेकत्र च बाधेन चरितार्थस्य वैकृताङ्गविधेः सर्वत्र बाधकत्वायोगान्न विकृतावसौ न्यायः। ततो ऽङ्गगुणविरोधन्यायेनाङ्गस्रुक्ष्वेव प्राकृतजातिबाधस्य युक्तत्वाद्वैपरीत्यापत्तिरुपन्यासेनातिदेशबाधस्यानुमतपक्षश्रुतिस्यात्प्रधानगुणबाधाभ्युपगमे ऽङ्गानामप्यनुग्राह्यत्वात्सर्वार्थतैव पुनरापन्नेति अभ्युपगम्यापि किं चिच्छमीमयीत्वादेः प्रधानमात्रसम्बन्धकारणं प्रधानस्रुचामेव विकृतावपि प्रसङ्गेनाङ्गसाधनत्वोपपत्तेः पर्णमयीत्वादेश्च स्रुक्प्रयोजकत्वाभावात्तद्वशेनापि स्रुगन्तरोपादानायोगात्सम्मार्गः स्रुक्षु पर्णतादिप्राप्तिः पूर्वपक्षे नास्तीत्याह * यद्यपि

१ चाङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति न्याय ।

यमात्पर्यग्निकरणपुरोडाशस्यापि मांसप्रकृतिकत्वनियमापत्तेरेकदेशयुक्तम् प्रयोजनमाशङ्क्य निरस्यति * तदपीति * पूर्वपक्षप्रयोजनमाक्षिप्तं परमतेन तावत्समाधत्ते * तस्मादिति * प्रकृतौ शास्त्रसहकारित्वेनोपादानगौरवभयं कथं चिच्छब्देनोक्तम्। प्रकृतपुरोडाशग्रहणस्य प्रकृतौ शास्त्रीयत्वाद्विकृतावतिदेशसम्भवो ऽपि व्रीहिमयस्य यवमयस्य वा पुरोडाशस्याभावात्पर्यग्निकरणलोपापत्त्या परेषां समाधानं दूषयति * तत्रापि त्विति * तुल्यो हि व्रीहिसम्बन्धः शास्त्राद्यागावघातयोरिति वार्त्तिकोक्तन्यायेनारादुपकारिणाङ्गेन प्रधानप्रयुक्तद्रव्यग्रहणस्य निरस्तत्वादयुक्ततापि शब्देन सूचिता। लोप एव तर्ह्यस्तु पूर्वपक्षप्रयोजनमिति मतान्तरमाह * तेनेति * नन्वेकहायन्यानयनस्य सप्तमपदपांसुग्रहणप्रयुक्तत्वात्तदर्थमनुष्ठाने ऽप्यक्ष्याभ्यञ्जनस्य तेनाक्ष्मभ्यञ्ज्यादिति तृतीयोक्ताक्ष्याभ्यञ्जनशेषत्वात्सम्प्रति प्रयोजकत्वात्पदपांस्वभावे ऽपि यान्कांश्चित्पांसूनुपादायाक्ष्याभ्यञ्जनस्यानुष्ठानसिद्धेर्लोपाभावादिहाप्युक्तेन न्यायेन पर्यग्निकरणस्य पुरोडाशं प्रत्यप्रयोजकत्वलक्षणाभावादेकहायनीन्यायेन पुरोडाशोक्ता प्रकृतिव्रीहियवाप्रयोजकत्वे ऽपि यत्किंचिद् द्रव्योपादानेन पुरोडाशसिद्धेः पर्यग्निकरणलोपस्यायुक्तत्वेनैतत्प्रयोजनापरितोषात्स्वमतेनानियतधान्यप्रकृतिकपुरोडाशसिद्धेर्व्रीहिमयस्य यवमयस्य चातिदेशाभावे ऽपि मांसमयस्य पुरोडाशस्य पूर्वपक्षे पर्यग्निकरणानापत्तेर्युक्तं पूर्वपक्षप्रयोजनमिति समाधत्ते * अनियतेति * यद्यनियमे सति मांसस्यापि पक्षे प्राप्तेः कांस्यभोजिन्यायेन मांसनियमात् सिद्धान्तसदृशाकर्मापत्तिरित्युक्तं तन्निरस्यति * न चात्रेति * विशिष्टाकारस्य पिण्डस्य पुरोडाशशब्दवाच्यस्य मांसेनानिष्पत्तेः पक्षे ऽप्यप्राप्तिरित्याशयः। ननु सवनीयस्य तर्हि पुरोडाशस्य कथं मांसप्रकृतिकतेत्याशङ्कते * सवनीयेति * सवनीयपुरोडाशप्रकृतित्वेन न प्राप्तं विधीयते किं तु तत्कार्यसाधनत्वेनेति परिहरति * नैवेति * तरसपुरोडाशमन्त्रसंरोधादिति छान्दोग्यसूत्रकृतावमियतेन मांसस्य पुरोडाशनिष्पादने सामर्थ्यस्योक्तत्वात्तदनिष्पादने च चराविव पेषणनिवृत्त्या तद्धर्माविधापनिवर्त्तनेन धान्यमसीत्यधिवापमन्त्रनिवृत्त्यापत्तेर्धान्यशब्दोहानूहचिन्तायाः शाक्यानामयनप्राप्तैतन्मन्त्रस्थधान्यपदोहानूहप्रयोजनस्योक्तत्वयोगप्रसङ्गात्पुरोडाशस्थाने मांसपिण्डस्य प्रयोगमाशङ्क्य सवनीयशब्देन धानाकरम्भपरिवापपुरोडाशपयस्यानां पञ्चानामपि हविषामभिधानात्पुरोडाशशब्दस्य च लिङ्गसमवायाद्यागादिष्वपि प्रवृत्तेर्धानानां च धानाख्यानां धा-

माषचूर्णस्य दध्यक्तस्य करम्भाख्यस्य परिवापाख्यानां च लाजाना-
मामिक्षाख्यायाश्च पयस्याया मांसेनाथमिश्रितेनापि निष्पादनाशके-
रेकेन च वाक्येन धानादौ तत्कार्यकरत्वेन पुरोडाशे च तत्प्रकृतित्वे-
न मांसविधानस्य वैरूप्यापादकत्वेनायोगान्मुख्यभूयोधानाद्यनुरो-
धेन पुरोडाशे ऽपि तत्कार्यकारित्वेनैव मांसविधिर्युक्तः छान्दोग्य-
शाखायां त्वेतेन वै गौरवीति वाक्यस्तरसपुरोडाशोपव्याहृत्या सर्वो-
मृद्धिमाप्नोदिति परकृतिसरूपार्थवादकल्पे विधौ सवनीयशब्दाभा-
वात्पुरोडाशमात्रोद्देशेन मांसविध्यवगते ऽसहायोपादानेनापि च मां-
सस्य पुरोडाशनिष्पादकत्वसम्भवे पुरोडाशश्रुतेः कार्यलक्षणार्थत्वक-
ल्पनायोगाद् व्रीह्योदनो देवदत्त इति वत् तरसमयः पुरोडाशो ऽस्ये-
ति मध्यमपदलोपिबहुव्रीह्याश्रयणेन पदद्वयस्यापि श्रुतिसंस्थिते
ऽहनि गृहपतिर्मृगयातिशयात् मृगान्हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः
पुरोडाशा भवन्तीति पुरोडाशमात्रोद्देशेन मांसविध गते सहायोपा-
दानेनापि च मांसस्य पुरोडाशनिष्पादकत्वसम्भवे पुरोडाशश्रुतेः
कार्यलक्षणार्थत्वक्लृप्तित्वोपपत्तेः । सूत्रकृताप्यमिश्रेण मांसस्य
पुरोडाशशक्ततोक्ता तद्विषयमेव च धान्यशब्दोदाहृत्युहचिन्ता-
प्रयोजनत्व धान्याधिकरणप्रयोजनभाष्ये तु सवनीयशब्दयवाक्यो-
दाहरणमनादेयमिति परिहारसूचनार्थम् * यथेत्याद्युक्तम् * कथं
चिच्छब्देनामिश्रितत्वोक्ता समाहितं पूर्वपक्षप्रयोजनमुपसंहरति *
अनर्थकमिति * यथा प्रैयङ्गवे चरौ प्रधानमात्रे प्रियङ्गुभिर्व्रीहिनिवृत्ते-
र्व्रीहिसाधनक एवानयात इति दृष्टान्तार्थ । एवशब्दो मांसशङ्कानिवृ-
त्त्यर्थः । एवं तर्ह्यनियतद्रव्यकत्वेऽनियमस्य मांसनियमेन निरासा-
न्मांसविषयत्वप्रतीतिरनियतद्रव्यकत्वं चेत्यस्यापि तद्विषयत्वशङ्का-
पत्तेस्तन्निरासेन धान्यमात्रविषयत्वसूचनार्थेवशब्देन मांसं निरस्य
पुनः * स्फुरित्युक्तम् * न चास्मिन्पक्षे नियोगतो यागाप्यो एवेति न्यायेन
प्रकृतपुरोडाशग्रहणस्य निरस्तत्वात्प्रकृतायापि व्रीहियवद्रव्यकत्वा-
सिद्धेः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वेनानादरात् कथं चिदित्युक्तम् * स्वयं प्रयोज- ३९४
नान्तरमाह * एतानि चेति * पुरोडाशोदाहरणे भाष्योक्तप्रयो-
जनानुज्ञासूचनार्थश्चकारः पशौ पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीत्या-
म्नानात्पृषदाज्यधारणार्थोपभृदन्तरकरणाम्नातम् स्रुचश्चातुर्मास्येषु
वरुणप्रघासाख्ये द्वितीये पर्वणि पृथगग्निं प्रणयतइति विहारद्वया-
म्नानेन जहूपभृद्ध्रुवाद्वयकरणात्रयम् यत्र च वरुणप्रघासेषु चि-

१ संस्थिते संस्थिते ऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति स यान् यान् मृगान् हन्ति स तेषां तरसा सवनीया पुरोडाशा भवन्तीति ।

चेति * ननु पशुयागस्य वपाप्रचारेणोपक्रमादङ्गप्रचारेण चोपसंहारात्तन्मध्यपातिनः पुरोडाशस्य पाशुकैरङ्गैः प्रसङ्गोपकारदर्शनात्सम्मार्गादेः प्रधानप्रकृतित्वात्तद्बहिर्भूतस्य कथं प्रधानार्थाभिः स्रुग्भिः प्रसङ्गेनोपकार इत्याशङ्क्य *सौमिकेत्युक्तम् * षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राचीत्यादिवाक्यविहिताया वेदेस्तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वेविकीर्णो स्यादित्यत्र तृतीये साङ्गसोमयागार्थत्वेनोक्तायाः अप्यौपवसथ्याहे क्रियमाणत्वेन तत्प्राचीनाङ्गार्थत्वाभावाद्वेदिकरणोत्तरकालभाव्यग्नीषोमीयपशुयागार्थत्वे च सत्यपि तत्प्रक्रमात्प्रागेव सौमिकाग्निप्रणयनप्रक्रमे ऽनुष्ठानेन सोमायानुष्ठानावधारणात् सौमिकत्वाभिधानं तथा च प्रधानार्थयाप्यग्नीषोमीयादिष्वतिदेशप्राप्तदर्शपौर्णमासिकवेदिकार्यस्य हविरासादनस्यापि प्रसङ्गात्सिद्धेर्दार्शिकपौर्णमासिकी यजमानसम्मिता वेदिर्निवर्त्ततइति द्वादशे वक्ष्यते । अतस्तन्त्रमध्यपाताभावे ऽपि तन्त्रमध्यपातनामात्रेण प्रसङ्गो भवतीत्याशयः । ननु महावेदेः सोमार्थत्वे ऽप्यग्नीषोमीयार्थत्वस्यापि भावात्तदङ्गकार्यान्तरसाधकतापि प्रसङ्गाद्युक्ता । शमीमयीरशस्य तु प्रधानमात्रसम्बन्धे ऽङ्गार्थत्वाभावात्कथं प्रसङ्गेनाङ्गोपकारितेत्याशङ्क्य दक्षिणाः सोमस्येति वाक्यात्प्रधानमात्रार्थाया अपि दक्षिणायाः प्रसङ्गेनाङ्गोपकारित्वाद्दीक्षणीयादिष्वतिदेशप्राप्तान्वाहार्यनिवर्तकत्वात् द्वादशे सिद्धमेव दृष्टान्तितमभयाभिधानकर्म चेति चतुर्थन्यायेनाप्रयोजकत्वाभ्युपगमे ऽपि वा यथाश्रुतसम्मार्गानिष्पत्तेः प्राकृतस्यानुपसंग्रहो न युक्त इत्याह * किं चेति * अग्निपरिधानाख्येन कार्येण परिधेः स्वरूपं लक्षितं स्रुचां चादिशब्दोपात्तानां द्रव्यधृत्याख्येनेत्यर्थः । विधने तत्परिधानादिकार्यं यस्य पलाशादेस्तस्य सम्मार्गः क्रियमाणः परिधेरकृतः स्यात्परिधीकृतस्य वा पलाशादेः सम्मार्गः क्रियमाणः परिहितपरिधानस्य प्रकृतावभावात्प्राकृतकार्यस्य स्यादित्युत्तरार्द्धं द्विधा योज्यमानोऽर्थं व्याचष्टे * परिधिरिति * स्रुक्शब्दस्य जुह्वादिपरत्वाद्धोमाधारायाश्च स्रुचो जुहूत्वात् जुहूधारणार्थायाश्चोपभृत्त्वादाज्यावदानापादानभूतायाश्च ध्रुवात्वादादिशब्दोपात्तानां स्रुचामपि कार्येणैव स्वरूपोपलक्षणं तथेत्यनेनोक्तम् । अभयाभिधानकर्मत्वस्याप्रयोजकत्वमात्रहेतुत्वात्किमर्थो ऽपिशब्द इत्याशङ्क्य निरासार्थस्तत्रापिशब्दः । न केवलं ततो ऽभयाभिधानकर्मत्वादप्रयोजकत्वं किं तु वक्ष्यमाणयथाश्रुतसम्मार्गानिष्पत्तेश्चेत्यर्थः । अनुगमेऽपि समुच्चयेन परिधानार्थत्वात्पौर्वापर्याभावेनाप्रकृतार्थत्वाभावसिद्धिरित्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * अन्यतरस्याभावे च सम्मार्गस्या-

ङ्गप्रधानहोमार्थाग्निद्वाराङ्गप्रधानहोमार्थत्वाभावेनापवर्हिषः प्रयाजा-
न्यजत्यपवर्हिषावनूयाजौ यजतीति विहितप्रयाजानुयाजाङ्गत्वेन प्रा-
प्त्ययोगादवभृथस्य च दशमे वक्ष्यमाणेनापूर्वत्वेनातिदेशतो ऽपि प्रा-
प्त्ययोगात्कथं चित्प्राप्तावप्यप्स्ववभृथेन चरन्तीति तृतीयोक्तकर-
णत्वाक्षिप्ताङ्गसाहित्यस्य विवक्षितत्वाच्चरत्युक्तस्य च प्रयोगस्य सा-
ङ्गप्रधानविषयत्वादपां च देशत्वात्प्रयोगाङ्गत्वावगतेरेकादशे साङ्ग-
प्रधानार्थाग्निविकारत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादग्न्यप्राप्तेरग्न्युदाहरणे ऽपि
न सम्यक् प्रयोजनमित्याह * अवभृथस्य त्विति * पुरोडाशोदाहर- १९,३।
णप्रयोजनमनुजानाति * तरसेति * तरसा उदाहरणं विषयो यस्य
प्रयोजनस्येति विग्रहः । ननु तरसोदाहरणे ऽपि पुरोडाशमात्रानुवादेन
मांसविधानात्पूर्वपक्षे ऽपि सवनीयपुरोडाशवत्तदङ्गपर्यग्निकरणपु-
रोडाशे ऽपि मांसप्राप्तेर्न प्रयोजनसत्त्वमित्याशङ्क्याह * तत्र हीति *
मांसं तु सवनीयानां चोदनाविशेषादिति तृतीयाष्टमाधिकरणे पुरो-
डाशानादरेण सवनीयमात्रे मांसविधेर्वक्ष्यमाणत्वान्न पर्यग्निकर-
णपुरोडाशे मांसप्राप्तिरित्यर्थः । ननु सवनीयाङ्गभूतस्य पर्यग्निकर-
णस्यापि सवनाधारत्वे सवनीयशब्दवाच्यत्वात्तदीये ऽपि पुरोडाशे
मांसं स्यादित्याशङ्क्याह * न हीति * तादर्थ्याभिप्रायः सवनीयश-
ब्दः मन्द्रं प्रातःसवने इत्यादौ तु सप्तमीनिर्देशात्सवनाधारमात्रे
स्वरविधिरित्याशयः । ननु पर्यग्निकरणस्यारादुपकारित्वे प्रकृतौ
प्रकृतपुरोडाशग्रहणस्याशास्त्रीयत्वेन विकृतौ व्रीहिमयत्वस्य यवमय-

[illegible]

त्वस्योपलक्षणम् । ननु व्रीहियवानियमाभावे ऽप्यनियतधान्यमांसादिप्रकृ-
तिद्रव्यकत्वेव पूर्वपक्षे प्रयोजनं भविष्यतीत्येकदेशी शङ्कते * एवं त-
र्हीति * पर्यग्निकरणपुरोडाशस्यानियतद्रव्यकत्वे प्राप्ते यथैकपात्रभोजि-
नोर्गुरुशिष्ययोः शिष्यस्य कांस्यपात्रभोजित्वनियमे गुरोश्चानियतपा-
त्रभोजित्वे शिष्यानुरोधेनापि गुरोर्नियमदर्शनादाग्रयणे द्यावापृथिवी-
यस्यैककपालस्य वैश्वदेवैककपालप्रकृतिकत्वेन प्रस्तुतबर्हिर्नियमाद-
नियतबर्हिषो मुख्यस्याप्यैन्द्राग्न्यादेरमुख्यानुरोधेनाप्याधिकश्च गुणः
साधारणो ऽविरोधात्कांस्यभोजिवदमुख्ये ऽपीत्यत्र द्वादशे प्रस्तुतबर्हि-
र्नियमो वक्ष्यते । तथा सवनीयपुरोडाशस्य मांसप्रकृतिकत्वनि-

१ विकृतित्वेनेत्यर्थः ।
२ चवभृथे प्रधाने ऽग्निविकार स्यात् किन्त्वङ्गेषु गुणविधानेन इत्यत ।

द्वारावृद्धित्वेन पदसंख्यत्वोत्परिधिवृद्धिस्तत्रैकवर्जं पञ्चानामसम्मा-
र्गापत्तेर्महान्प्रयोजनविशेष इत्यर्थः । अग्निमुपधाय स्तुवतइति स्तुत-
ङ्गत्वेनारादुपकारके ऽभ्युपनिधाने विहिते यथा लौकिकस्याग्नेरुप-
निधानं विषये लौकिकं स्यात्मयोर्थत्वान्न वैदिकमर्थनिर्देशादित्यत्र
सप्तमाधिकरणे वक्ष्यतइति दृष्टान्तार्थः । अग्निसम्मार्गस्याग्निपरि-
धींश्चाग्निं च त्रिस्त्रिः सम्मृड्ढीति प्रयाजकालीनसम्मार्गप्रैषादग्नी-
त्परिधींश्चाग्निं च सकृत्सकृत्सम्मृड्ढीति चानुयाजकालीनसम्मार्ग-
प्रैषात्परिधिसम्मार्गसाहित्यावगतेराहवनीयस्यैव परिध्यन्वयेन स-
म्मार्गावगमात्सर्वैश्च याज्ञिकैराहवनीयस्यैव सम्मार्गानुष्ठानादाह-
वनीयादीनामित्यादिशब्दो वैदिकत्वसादृश्योपस्थापितपुरोडाशाद्युप-
संग्रहार्थः । सर्वशब्दश्च विहारपृथक्त्वेनैकाहवनीयसम्मार्गार्थो कृ-
तकार्याणां चाहवनीयस्रुक्परिधिपुरोडाशानां कृतसंस्काराणामपि
मासाद्योपहारेष्वन्येषामुत्पादितानां संस्कारार्थत्वार्थो व्याख्येयः ।

॥ स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधा-
नत्वात् ॥ १३ ॥

नतु स्तोत्रशस्त्रयोः पूर्वाधिकरणोक्तगुणकर्मत्वहेतुद्वितीयार्थ-
त्वस्याभावात्कथं गुणकर्मत्वशङ्केत्याशङ्क्याह * वेत्स्यतीति * दृष्टोपका-
रित्वस्य स्वातन्त्र्येण गुणकर्मलक्षणस्यानभ्युपगमे ऽप्यपूर्वाभावोप-
योगिलक्षणत्वस्यान्यतः सिद्धशेषाणामित्यत्रोक्तत्वादिहापूर्वाभावः
प्राप्तो ऽपेक्षितइत्याशयः। सूत्रगतस्तुतशस्त्रशब्दव्याख्यानार्थं गुणवचन-
मितिभाष्यं व्याचष्टे * स्तुतिरिति * गुणमात्राभिधानस्य स्तुतित्वं
भाष्यकृतोक्तमिति शङ्कां निराकर्तुमाह * गुणेति * गुणानां गुणिस-
म्बन्धितया वचनमिति भाष्यार्थो ऽनेनोक्तः । नन्वभिधानस्य स्तुति-
त्वे तस्यैकान्तेनाभिधेयशेषत्वात्प्राधान्यसिद्धान्तायोगात् सन्देहो न
स्यादित्याशङ्क्याह * सा चेति * अभिधेयं विना ऽभिधानानिष्पत्तेर-
भिधेयाभिधानरहितशब्दोच्चारणापातात् स्तुतित्वं हीयेतेत्यर्थः ।
नन्वेवं सति गुणगुणिनामुभयत्वेऽपि प्रतिस्तुतेः वैशिष्ट्यमात्रोपपत्ते-
र्गुणिनो देवतामेव प्रतिगुणप्रधानभावचिन्ता न युज्यतेत्याशङ्क्याह *
तत्रेति * मण्डूकाश्वादेरदेवतात्वे ऽप्यग्निराजसूयादौ विनियुक्तत्वेन
स्तुतेस्तत्त्वस्य पूर्वपक्षाभिमतत्वात्सन्देहभाष्यगतस्य देवताशब्द-
स्य स्तुत्यमात्रोपलक्षणार्थत्वसूचनाय * स्तुत्यस्येत्युक्तम् * स्तुत्य

प्रति स्तुतेः साध्यत्वात्स्वभावतो शेषत्वे ऽपि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां शेषत्वं भवतीति सूचनार्थः शेषीति च्विप्रत्ययः। पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यानार्थं तत्रेति भाष्यं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * किमिति *

अर्थे न त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य
गुणभूतत्वात् ॥ १४ ॥

ननु यथेति यार्थवत्त्वात्स्यादिति सूत्रे पूर्वपक्षिणोत्कर्षस्याभ्यु-
पेक्ष्यमाणत्वाद्वनिष्टापत्तिदोषाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * प्रमा- १९६।१
णेति * क्रमसान्निध्यारूयप्रमाणद्वयविरोधो ऽनेन सूत्रेण पूर्वपक्षे
ऽभिधीयते नानिष्टापत्तिरित्यर्थः। नन्वाम्नातेष्विति वक्ष्यमाणान-
र्थक्यापत्तिदोषान्तरसूचनार्थस्तावच्छब्दः कीदृग्दूषणमित्यपेक्षाया-
माह * तथा हीति * यस्मात् संस्कारकर्मत्वे यत्र स्तोत्रे अविद्यमा-
नार्थो मन्त्रः प्रयुज्यते तस्य स्तोत्रस्य मन्त्रप्रकाश्येन देवतारूपेणार्थेन
स्तोत्रप्रयोजकेनापकृष्टत्वात् क्रमसन्निधिप्राप्तस्याविद्यमानार्थमन्त्रसह-
चरस्य स्तोत्रस्य बाधः प्रसज्यत इति यस्माच्छब्दार्थे यदित्यव्ययं व्याख्ये-
यम्। स्तौतिशंसतिवाक्यविहिताया अपि स्तुतेर्मन्त्रविशेषसाध्यत्वं
विना विशेषरूपानवधारणेन देवतासंस्कारत्वायोगान्मन्त्रापकर्षेण
भाष्यकृता स्तुत्यपकर्षस्याप्युक्तत्वगतेः स्तुत्या एव च संस्कारत्वनि-
मित्तापकर्षस्य यथास्तु युक्तयाचोदनाशब्देन च स्तुत्यपकर्षस्यैव सू-
त्रकृतोक्तत्वात् स्तोत्रस्यापकृष्टत्वादित्युक्तं तस्मात्संस्कारपक्षो दुष्ट
इति शेषः। उक्ते ऽर्थे यथापूर्वं भाष्यं, सूत्रं योजयति * येति * को ऽपकर्षे
दोष इत्याशङ्कानिरासार्थं तत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रश्चेति * ननु
क्रमसन्निधिशब्दयोः स्थानाख्यप्रमाणविनियोगप्रमाणवाचित्वेनैका-
र्थ्याद्द्वेदोपादानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * क्रमश्चेति * येन क्रमेण य-
जुर्वेदे ग्रहयागाभ्यासा विहितास्तेनैव क्रमेण सामवेदे तदङ्गभूतानि
स्तोत्राणि ब्राह्मणेन विहितानि तेनैव च क्रमेणोत्तराग्रन्थे स्तोत्रसा-
धनभूता ऋचः पठिताः मन्त्रानपेक्षायाः स्तुतेरपकर्षायोगात् स्तु-
त्यपकर्षेण मन्त्रापकर्षे ऽपि लक्षणान्मन्त्रक्रमाभिधानाविरोधः रथ-
न्तरं पृष्ठं भवतीति चोदनया रथन्तरयोनित्वेनाभित्वा शूरेत्यृगुप-
स्थापनमेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रियमिति च स्तोत्रसाधनभूतस्य
साम्नस्तृचाधारत्वश्रुतेः। ऋगन्तरापेक्षायां यद्योन्यां गायति तदुत्त-
रयोर्गायतीति योन्युत्तरर्गपेक्षया त्रित्वपूरणविधानादुत्तराग्रन्थे च
तदुत्तरत्वेन नत्वावानित्यृचः पाठादुपस्थापनं त्रित्वपूरणं [illegible] तयोः

पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे इति वचनात् प्रथमायाश्चतुर्थपादेन द्वितीयायाश्चार्द्धर्चेनैकं ककुभं कृत्वा द्वितीयायां द्वितीयादिपादत्रयेणापरां कृत्वा प्रगाथसंज्ञा यावृत्त्या भविष्यतीति भाष्यकृता प्रगाथशब्देन सूचितम् । एवं तु क्रमहेतुकोपस्थापनमात्रवाचित्वात्सन्निधिशब्देन च प्रमाणान्तरानभिधानापत्तेः क्रमसन्निधी उपरुध्येयातामिति द्विवचनानुपपत्तिप्रसङ्गादपरितोषेण प्रकरणपरामर्शो वेत्युक्तम् । प्रकरणाद्धैन्द्रस्य प्रगाथस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वे ऽवगते ऽपि द्वारविशेषापेक्षायां पृष्ठाख्यस्तोत्रद्वारत्वं क्रमादवगम्यत इत्याशयः । प्रकरणेन क्रियारूपस्य मन्त्रस्येतिकर्तव्यतात्वेनाग्रहणे ऽपीतिकर्तव्यताभूतस्तोत्रसाधनमात्राधारत्वेन सन्निधिं परामृश्य ग्रहणात्साकाङ्क्षफलवत्सन्निधानलक्षणप्रकरणावयवभूतो ऽत्र सन्निधिर्विवक्षित इति सूचनार्थः परामर्शशब्दः ।

वशावद्वा गुणार्थं स्यात् ॥ १५ ॥

न पर्युदसिष्याम इति भाष्यात् पूर्वपक्षसमर्थनायैतत् सूत्रमित्याभाति तत्पूर्वपक्षिणो ऽप्युत्कर्षस्याभिमतत्वादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वपक्षैकदेशी प्रमाणविरोधाख्यं दोषमनेन सूत्रेण परिहरतीति व्याख्यातुमाह * नायमिति * प्रश्नपूर्वं दोषपरिहारमुपपादयति * किमिति * श्लोकं व्याचष्टे * य एवेति * सन्निहितातिक्रममात्रवाचित्वेनोत्कर्षापकर्षयोर्द्वयोरेकार्थ्यादपकृष्यतेत्युक्तस्योत्कर्षशब्देनानुभाषणाद्विरोधो ऽपकर्षः स्यादित्यनेन सूचितः । नन्वेवं ऽपीन्द्रमाहेन्द्रयोर्माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णातीति महत्त्वगुणविशिष्टस्य देवतात्वश्रुतेः शुद्धप्रकाशकस्य मन्त्रस्यापकर्षः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थत्वे यथा वशायां गुणविशिष्टस्याप्यजाद्रव्यस्य गुणार्थं शुद्धाजाप्रकाशनार्थमभिधानं स्यादेव न त्वयमपकृष्यते तथा शुद्धेन्द्रप्रकाशनार्थमप्यभिधानं स्यादेवेत्यकारप्रश्लेषेण सूत्रव्याख्यां सूचयति * न चेति * उत्तरसूत्रव्याख्यानार्थं भाष्ये गुणस्यानर्थकः स्यादित्यत्र च सूत्रे गुणस्य देवतात्वानन्तर्गतिनिरासाद्वशावद्वेति वाशब्देन गुणस्य देवतात्वे ऽनन्तर्गतिः सूचितेति ये मन्यन्ते तन्मतेन गुणस्यासन्नत्वादित्युक्तम् । भाष्यस्यापि गुणनिरासोपपत्त्यर्थं दृष्टान्तात्तद्वशागुणे चोदित इति भाष्यस्य गुणस्य देवतात्वानन्तर्गतिः । नहि वशाया निरुपपत्तिकायाश्चानन्तर्गतिः । द्विदुमप्पयत्यारम्भमतेनान्तर्गतस्यापि गुणस्य महत्त्वविशिष्टदेवताप्रकर्षेण लभ्यमानस्मरणत्वादित्युक्तं निर्गुणशब्देनाकारप्रश्लेषं गुणार्थमिति सूत्रावयवे सूचितः । वशायां गुणस्यानन्तर्गतेरभावात् भन-

न्तरपक्ष एव दृष्टान्तः । ननु शब्दमात्रस्य देवतात्वादिन्द्रमहेन्द्रशब्दयोश्च भेदात्कथं देवतैक्यमित्याशङ्क्याह * न चेति * नवमे ऽपि घाशब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद् गुणत्वे देवताश्रुतिरितिसूत्रे भूतमव्यसमुच्चारणन्यायेन देवता यागं प्रति गुणत्वे ऽभिहिते ननु कर्मणो ऽपीप्सितत्वादभिप्रेतत्वं देवताया गम्यतइत्याशङ्क्य नास्या अभिप्रेततामङ्गनुमहे तद्धितशब्देन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य घाच्यत्वादभिप्रेततागम्यत इति भाष्येणानर्थकवर्णसमूहस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तद्धितचतुर्थीसंयोगायोगात्तत्संयोगाभिधानेनार्थग्रहणेन शब्दमात्रस्य देवतात्व निरस्तम् । दृशमे च विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदनेत्यत्राग्नेयादौ येन केन चित्पर्यायेण देवताभिधानासिद्धेर्विधिगताग्न्यादिशब्दानामेव इति पूर्वपक्षयित्वा आग्नेयो ऽष्टाकपाल इति विधिगतेनाग्निशब्देन देवताया हविःसम्बन्धविधानात् मन्त्रकार्ये देवतोद्देशे विधिगतस्यैव शब्दस्योच्चारणं कार्यमिति सिद्धान्तिते का पुनरियं देवतानामिति पृष्ट्वेन्द्रादीनां मुख्यानां यत्र वा वेदे ऽग्निर्देवता वा ऽतो देवतेत्यादिर्देवताशब्दः प्रयुक्तः सा देवतेति परमतद्वयमहःशार्दूलादीनामनुपसंग्रहापत्तेर्निरस्य स्वमतेन सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवता इति भाष्येणाग्निर्देवत्यं सूक्तमग्निर्देवत्यं हविरित्यादिप्रयोगादाहुतिभाजो वा अन्या देवता अन्याः स्तोमभाजः छन्दोभाजश्चेति लिङ्गाच्च सूक्तस्तुत्यत्वस्य त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वस्य च देवतात्वाभिधानादर्थस्यैव स्तुत्यत्वोद्देश्यत्वावगतेर्मूर्त्तानाममूर्त्तानां चेतनानामचेतनानां च मुख्या कं चिदर्थं प्रति तादर्थ्येन सङ्कल्पनीयानां देवतात्वं भविष्यतीति च भाष्येण मूर्त्तानां चेतनानां देवतात्वाभिधानाद्यस्य वाचकं शब्दमुद्दिश्य स्तूयते वा हविस्त्यक्ष्यामीति सङ्कल्पः क्रियते सा भवतीति च भाष्येणोच्चारणार्थत्वादशोरुच्चार्यमाणेन शब्देन प्रजापतिं मनसा यजेतेत्यादिविधौ वा स्मर्यमाणेन वाच्यस्य देवतात्वाभिधानात्तन्त्वेवं सति सुतरां च येन केन चिदग्निशब्देन निर्देशः करणीय इति वाशङ्का भवेदेवं यद्यग्निशब्दो ऽग्निप्रत्यायनार्थमुच्चार्येताग्नि तु हविः सम्बद्धार्थं प्रत्याय्येतेत्युपक्रम्य देवतायाश्च यज्ञसाधनभावेन रूपेण भवति केन तर्हि सम्बन्धिना शब्देनेत्यादिना भाष्येण शब्दसम्बन्धितद्व्यतिरिक्ताभिधानाच्छब्दस्य देवतात्वं निरस्तं भवति । तन्त्रैक्यस्यापि देवतात्वे कथमैक्यनिश्चयो ऽत आह
* तत्रश्चेति * प्रमाणविरोधाख्यदोषपरिहाराशङ्कामुपसंहरति ३०६
* तस्मादिति *

न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १६ ॥

नञर्थव्याख्यानार्थं नैतदितिभाष्यं व्याचष्टे * नेति * इन्द्रोऽस्येत्यादिभाष्यं तद्धितवृत्त्याश्च कर्मण्यादिवदवयवार्थानपेक्षस्य महेन्द्रस्य पदसमवायेनेन्द्रान्नेदावगमादित्येवं श्रुतिसमवायित्वादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थतया परमतेन दूषयितुं प्रश्नपूर्वं व्याख्यातुमुपक्रमते * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * यदीति * नन्ववयवार्थप्रत्यभिज्ञानात्समुदायशक्तिकल्पनानुपपत्तेः कथं तदुपलोपस्त्वमित्याशङ्क्याह * तथा हीति * ततो वाक्यभेदादिः स्यात् तच्च दुष्यतीत्यर्थः । आदिशब्देनासमर्थतद्धितसमासापत्तिरुत्तरपदवृद्धिप्रसक्तिर्महत्वस्येन्द्रविशेषणत्वानुपपत्तिश्चोक्ता अनेन च महत्वविशिष्ट इत्युक्तं भाष्यं तात्पर्यतो व्याख्यातं महेन्द्रशब्दास्तु इत्युत्तरार्धेनावयवव्युत्पत्तिनिरासे भाष्यं योजयितुमुपक्रमते * न चेति * व्युत्पत्तिशब्देनेन्द्रो महत्वविशिष्टोऽस्येत्यध्याहारेण पूर्वावयवव्याख्या सूचिता कथमनेन भाष्येणावयवव्युत्पत्तिनिराक्रियेत्यपेक्षायां प्रश्नपूर्वकमुपक्रमते * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * समर्थ इति * समर्थः पदविधिरिति सूत्रात्समासवृत्तौ सामर्थ्यं विशेषणं समर्थानां प्रथमाद्वेत्यस्मात्तद्धितेऽपीत्यर्थः । कथमत्र सामर्थ्याभाव इत्यपेक्षायां तद्धितसमासवृत्ती युगपत्स्यातां क्रमेण वेति विकल्प्य यौगपद्यपक्षे वृत्तिद्वयेऽपि सामर्थ्याभावप्रतिपादनार्थं न चास्येति भाष्यं व्याख्यातु सामर्थ्याभावं प्रति जानीते * यदि वेति * एतदुपपादनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं भाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * उत्तरार्धेन तद्धितसंयोगापेक्षस्य या या महत्वसम्बन्धात्समासकल्पना सा नोपपद्यत इति नञानुषङ्गेणोत्तरावयवो व्याख्यातः । ननु सामर्थ्याभावं प्रतिज्ञाय सम्बन्धाभावोपपादनमसम्बद्धमित्याशङ्क्याह
३९७।१ * एकार्थीभावेति * समित्युपसर्गस्यैकीभाववाचित्वादैकार्थ्यं संस्कारेण चार्थान्तरानपेक्षत्वं सामर्थ्यं तदेव भाष्यकृतः शब्दसम्बन्धहेतुत्वात्सम्बन्धशब्देनाभिप्रेतमित्याशयः । सापेक्षत्वस्यैकार्थ्यलक्षणसामर्थ्यविहन्तृत्वं तावत्प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * अविक्षिप्यमाणौ हीति * विशेषणविशेष्यभूतयोरर्थयोरेकस्मिन्विशिष्टरूपेऽर्थे लोलीभावात् प्रधानचलनाद्व्यापारात्समासवृत्तिस्तद्धितवृत्तिर्वा भवति । विविधं च क्षिप्यमाणयोरन्यत्र व्याप्रियमाणयोरर्थयोस्तात्पर्यनानात्वनिमित्तात् बुद्धेः सन्दिग्धत्वरूपात्कालुष्यात् दुष्टयोर्नैकस्मिन्नर्थे व्यापारः सम्भवतीत्यर्थः । ननु तात्प-

येनानात्वोपपत्तेः कथं सन्दिग्धत्वरूपकालुष्यापत्तिरित्याशङ्क्य स-
कृदुच्चरितस्यानेकतात्पर्यायोगं लोकप्रसिद्धमुदाहरति * यो हीति *
अतः सकृदुच्चरितस्येन्द्रशब्दस्यानेकतात्पर्यायोगात् किं विशेषणेन
महत्त्वेनान्वयो ऽस्तु विशेष्येण वा तद्धितार्थेन ग्रहेणेति सन्देहापत्ते-
र्नैकार्थ्यलक्षणं सामर्थ्यं भवतीत्युपसंहरति *इत्येवमिति * व्यपेक्षा-
लक्षणसामर्थ्यविहन्तृत्वं तु सापेक्षस्यातिस्पष्टमित्याह * व्यपेक्षा
पुनरिति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * व्याख्यानं भाष्यार्थमुप-
संहरति * इतीति * पूर्वोत्तरभाष्ययोर्विषयविवेकार्थं पूर्वभाष्यस्य
युगपद्वृत्तिद्वयनिरासपरत्वमाह * एवं तावदिति * दोषः समर्थ-
तद्धितस्य समासापत्तिरूपः । न चेत्युत्तरभाष्यं क्रमेण वृत्तिद्वयनि-
रासपरतयार्थतो व्याचष्टे * क्रमेणेति * वक्ष्यमाणाद्वैरूप्यलक्षणा-
दनेकार्थविधिलक्षणाच्च वाक्यभेदाद्विवेकार्थावृत्तिलक्षणवाक्यभेदा-
भिधानार्थस्यास्य भाष्यस्य वक्तुम् * असकृदित्युक्तम् * असकृच्छ-
ब्दं विवृणोति * कृत्वेति * महांश्चासाविन्द्रश्चेति विग्रहे महेन्द्र
इति समासं कृत्वा तद्धितान्वये क्रियमाणे महानिन्द्रो ऽस्य देवतेति
व्याख्यानार्थं महदिन्द्रशब्दयोरावृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । समासशब्देन
तद्धितस्याप्युपलक्षणादिन्द्रो ऽस्य देवतेति विग्रहे ऐन्द्र इति तद्धि-
तान्तत्वं कृत्वा समासे क्रियमाणे महांश्चासावैन्द्रश्चेति व्याख्यानार्थे-
न्द्रप्रातिपदिकतद्धितयोरावृत्तिः स्यादिति सूचितम् । ननु न वा-
क्यभेदो ऽस्माद्भाष्यात्प्रतीयत इत्याशङ्क्याह * एतदेवेति * क्र-
मेण वृत्तिद्वयनिरासस्य हेत्वाकाङ्क्षायां योग्यत्वाद्वाक्यभेदो हेतुत्वेन
भाष्यकृतो ऽभिप्रेतो ऽवसीयत इत्याशयः । तद्धितपूर्वत्वे ऽन्यदपि
दोषद्वयं भाष्यकृतो ऽभिप्रेतमित्याह * तद्धितेति * श्लोकं व्याचष्टे
महेन्द्र इति वाक्यभेदमात्राभिधाने तर्हि कथमित्याशङ्क्याह * न
चेति * समासपूर्वत्वे तदेवैकं दूषणमित्याशयः । कृत्वासमास-
मिति समासशब्देनाप्येतदेव सूचितम् । एतस्मिन्नेवेति युगपद्वृ-
त्तिद्वयाशङ्काभाष्यं यौगपद्यपक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वाद्दोषान्तराभि-
धित्सया वा पुनरुपन्यासे क्रमवृत्तिनिरासव्यवधानादयुक्तमाशङ्क्य
व्याचष्टे * तेनेति * तद्धितसमासवृत्त्योः कापूर्वेत्यनिश्चयेन क्रमा-
योगाद्यौगपद्यमेव वृत्तिद्वयवादिना वाच्यम् । क्रमस्त्वनादरणी-
य एवेति सूचनार्थं क्रमनिरासोत्तरकाले पुनर्यौगपद्यस्यो-
पन्यासपूर्वकं निरास इति प्रतिपादयितुं व्यपादर्शितम् । न चायमिति
द्वैरूप्यलक्षणदोषाभिधानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * एकशब्द इति * ३०.८।
महत्त्वं प्रतीन्द्रशब्दस्यानुयायोद्देश्यत्व उपभूतार्थवाचित्वात्तद्धितार्थं

च प्रति विधेयोपादेयगुणभूतार्थवाचित्वाद्वैरूप्यं विस्पष्टश्चेत्यनेकार्थविधिदोषाभिधानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * विधीति * एकविधानेन चेतरानाक्षेपात्प्रत्ययावृत्तिरप्यनेकार्थे विधौ स्यादित्येवमर्थत्वेन सकृदुच्चारणे चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा हीति * तस्मादित्यवयवव्युत्पत्तिनिरासोपसंहारभाष्यमकारप्रश्लेषेणाध्याहृतशुद्धं कथं तर्हि शब्दकवाक्यभेदेन वा स्वमतेन व्याख्यास्यमानत्वात्परमते ऽपि तच्छङ्का प्रसज्यमानां निराकर्त्तुं यथास्थितं पठति *तस्मादिति* नन्ववयवव्युत्पत्त्यनभ्युपगमे समासत्वाभावादर्थान्तरे चागृहीतसम्बन्धत्वेनानर्थकत्वायोगात्प्रातिपदिकत्वाभावेन तद्धितानुत्पत्तिः स्यादित्याशङ्क्याध्येतृप्रयुक्ततद्धितान्यथानुपपत्त्यैव प्रातिपदिकत्वं कल्पयित्वा तत्सिद्ध्यर्थं समासार्थयोगेनावयवार्थवत्त्वसम्बन्धग्रहणाभावेनार्थविशेषानवधारणे ऽपि कश्चिन्महेन्द्रप्रातिपदिकस्यार्थो ऽस्तीति सामान्यतः कल्पयिष्यत इत्यभिधानार्थं महेन्द्रशब्दादित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किं तर्हीति * व्युत्पत्तिनिरासप्रयोजनाभिधानार्थं तस्मादितिभाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * नन्विन्द्रस्य वृत्रवधोत्तरकाल महत्त्वयोगेन यन्महानिन्द्रो ऽभवत्तन्माहेन्द्रस्य महेन्द्रत्वमिति महेन्द्रशब्दवाच्यत्वश्रुतेः समुदायशक्तिकल्पना न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं यद्पीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति * रूढित्वोपपादनार्थत्वमस्य भाष्यस्य दर्शयितुम् * अत इत्युक्तम् *

व्यपदेशाच्चेति[1] ॥ १७ ॥

सूत्रोक्तेनेन्द्रमहेन्द्रयोर्भेदापदेशेन हेतुना श्रुतिसमवायित्वहेतुसाध्याया महेन्द्रस्यागुणार्थे शुद्धेन्द्रप्रकाशनार्थमभिधानं न सम्भवतीति प्रतिज्ञायाः साधयितुमशक्यत्वाद्देवताभेदप्रतिज्ञां पूर्वहेतोरवान्तरसाध्यत्वेन विवक्षितामस्मिन्हेतावध्याहारेण योजयितुमाह * व्यपदेशेति* विशब्दव्याख्यानार्थम् *भेदादित्युक्तम् * कथं व्यपदेशस्य देवताभेदहेतुतेत्यपेक्षायामाह*एवमिति *समुदायस्त्वदृष्टार्थत्वापत्तेरयुक्त इत्याह * असति चेति * देवताभेदोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमनुसन्धत्ते * तस्मादिति * एतद्व्याख्यानमतिप्रसङ्गापादनेन तावद् दूषयति * एवमिति * तद्धिते सति समासपदस्योक्तप्रकारेण रूढित्वे व्याख्यायमाने सर्वेषामग्नीषोमीयादीशब्दानां रूढित्वापत्तेर्द्विर्देवताभिधायित्वं न स्यादित्यर्थः । एवं शब्दार्थं प्रपञ्चयन् श्लोकं व्याचष्टे * यथैव हीति * द्वन्द्वसमासस्येतरेतरयोगवा-

१ व्यपदेशभेदाच्चेति क चित् पुस्तके पा० ।

चित्वादग्नेरपि सोमसापेक्षत्वे द्वयोश्च तद्धितान्वयाविशेषे ऽप्युपलक्षणार्थं सोमस्याग्निसापेक्षत्वे तद्धितानन्वयाभिधानम् । सोमपदस्याग्निनाग्निपदस्य वा सोमेन तुल्यकक्ष्यार्थत्वात्तद्धितार्थं च प्रति विशेषणीभूतार्थत्वाद्वैरूप्यं सोमपदोक्तिरूपलक्षणार्था । नन्वग्नीषोमादिशब्दानां न्यायेन रूढित्वावसायाद्याज्ञिकव्यवहारस्य भ्रान्तित्वेनोच्छेदो न दोषायेत्याशङ्क्याह * न चेति * न केवलं याज्ञिकानां ३९९
द्विदेवत्यत्वव्यवहारः किं तु मीमांसायामपीत्यर्थः तादृशांस्तावत् द्विदेवत्यव्यवहारानुदाहरति * तद्यथेति * आग्नेयं चतुर्धा करोत्याग्नेयशब्देन सापेक्षाग्निदेवत्ययोरैन्द्राग्नाग्नीषोमीययोः पुरोडाशयोरग्रहणं व्यवस्था वार्थसंयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन सम्बन्धाल्लक्षणार्था गुणाश्रुतिरिति चतुर्धाकरणविचारतृतीयप्रथमे सिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यति एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवदितीन्द्रपीतविचारसिद्धान्तसूत्रे चेन्द्रपीतसमासस्थेनेन्द्रशब्देन सापेक्षेन्द्रदेवत्यस्यैन्द्राग्नादेः सोमस्याग्रहणं वक्ष्यति । एकस्मिन्नेकसंयोगादिति पूषाप्रपिष्टभागविचारे च पूषशब्देन सापेक्षपूषदेवत्यस्यैन्द्रापौष्णादेश्चरोरग्रहणं वक्ष्यतीत्यर्थः । रूढित्वे चैकदेवतात्वापत्तेः सापेक्षत्वं न युज्येतेत्याह * रूढित्वं हीति * आष्टमिकं द्विदेवत्यव्यवहारमुदाहरति * तथेति * ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वाद्विकारो हीति सूत्रे द्विदेवत्यानां दार्शपौर्णमासिकद्विदेवत्ययागप्रकृतिकत्वं वक्ष्यतीत्यर्थः । नावमिकमुदाहरति * तथेति * माशासानामेधपतिभ्यां मेधमित्यध्रिगुप्रैषगतमेधपतिशब्दे देवता तु तद्वाच्यात्सम्प्रदानत्वात्स्वामिन्यनर्थिका स्यादिति सूत्रे मेधशब्दव्याख्यस्य पशोः स्वामिन्यस्य सम्बन्धस्य प्रासङ्गेनाशासानानर्थक्यापत्तेर्देवतैव मेधपतिरिति मेधपतेश्च स्वामिदेवत्यस्योत्पाद्यसूत्रगतमेधपतिशब्दस्य स्वामिनो येत्यनन्तरसूत्रे ऽनुपकृतस्य लुप्तभावप्रत्ययस्यानुषङ्गेण द्विवचनान्तमेधपतिभ्यामित्यमग्नीषोमाख्यदेवतारूपमर्थद्वयमाश्रयिष्यतीत्यर्थः । दाशमिकमुदाहरति * तथेति * मनोतायां तु वचनादविकारः स्यादित्यत्र त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोताख्यो मन्त्रो ऽन्यदेवत्यपशावूहितव्यो न वेति सन्देहमुपन्यस्य ननु प्रकृतावन्यार्थो ऽयं निगदो यदग्नीषोमौ हि प्रकृतौ देवता ऽयं चाग्नेयो ऽर्थतो सम्भवेनाभिधायित्वादविकारेण प्रयोक्तव्य इत्याशङ्क्य सत्यग्नीषोमौ देवताप्रकृतावित्युक्ता यौ तु तावग्नीषोमाविति भाष्यकृद्वक्ष्यति व्याकरणशास्त्रे ऽपि द्विदेवत्यत्वव्यवहारो ऽस्तीत्याह * तथेति * देवताद्वन्द्वे चेत्यधिकृत्येदग्नेः

१ स्वामित्वे वार्थकाम स्यादिति ।

सोमवरुणयोरिति सोमशब्दे वरुणशब्दे च परभूते ऽग्निशब्दस्य देव-
ताद्वन्द्वनिमित्तमीत्वं स्मृतं मूर्द्धन्याधिकारे चाग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा
इत्यत्राग्निशब्दात्परस्य सोमशब्दस्य मूर्द्धन्यादेशेन षत्वं स्मृतं । सो-
मशब्दस्याग्निशब्दाद्भेदावगमादर्थाद्देवताद्वन्द्वावगतिरादिशब्दात् पू-
र्वपदप्रकृतिस्वराधिकारे उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्यनुवर्त्तमाने
देवताद्वन्द्वे चेत्यनेनेन्द्रासोमाविन्द्रावरुणावित्यादिषूभयपदप्रकृति-
स्वरत्वं वृद्ध्यधिकारे च इद्वृद्धाविति ऽग्न्यन्ते पूर्वपदस्य चेत्यनुवर्त्तमाने
देवताद्वन्द्वे चेत्याग्नावैष्णवादिशब्दे उभयपदवृद्धिः आनङ्ऋतो द्व-
न्द्व इति चानुवर्त्तमाने देवताद्वन्द्वे चेत्यानङादेश । ननु व्याकरणस्यार्थे
तात्पर्याभावान्न ततो द्विदेवत्यत्वावधारणं भवतीत्याशङ्क्याह *
यदि चेति * तद्धितोच्चारणे देवतात्वप्रतीतेस्तदभ्युपगमे द्वित्वमपि
प्रतीत्यविशेषादभ्युपगन्तव्यमित्याह * अथेति * ननु वाक्यभेदा-
दिदोषापत्तेः समासस्यार्थरहितस्यान्वाख्यानात्समासकार्यस्वरल-
क्षणशब्दसंस्कारमात्रसिद्ध्यर्थं तद्धितान्तेषु शब्देषु द्वन्द्वस्मृतेः प्रा-
माण्यं कल्प्यते न द्विदेवत्यत्वसिद्ध्यर्थमित्याशङ्क्याह * एतेनेति *
एतेनार्थद्वयावगमेन हेतुना स्वरसंस्कारमात्रसिद्ध्यर्थत्वकल्पना न
युक्तेत्यर्थः । अश्वकर्णादिवैषम्यमुपपादयति * तथा हीति * न
न्वैन्द्रे ऽपि महत्त्वगुणयोगस्य प्रमाणान्तरेणासत्त्वान्महेन्द्रशब्दे
ऽपि समासान्वाख्यानं स्वरसंस्कारमात्रार्थं स्यादित्याशङ्क्याह * मह-
दिति * महाब्राह्मण इत्यादौ महच्छब्दस्य पूज्यत्वाख्यगुणवाचित्वा-
वगमादिन्द्रशब्दस्य च स्तवनीयसूक्तादिना देवताविशेषवाचित्वाव-
गमादवयवयोरर्थवत्त्वं विशेषणविशेष्यरूपार्थवाचित्वं च तावत्सिद्ध-
मेवेत्यर्थः । नन्वेवमपीन्द्रे महत्त्वगुणयोगे प्रमाणाभावाद्विशिष्टार्थ-
ता महेन्द्रशब्दस्य न युक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * निर्दोषत्वलभाव-
यथार्थशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्तिरेवेन्द्रमहत्त्वगुणयोगे प्रमाणमित्य-
भिप्राय । न चाश्वकर्णादिवदवयवार्थानुपलब्धिरविशिष्टार्थबुद्ध्यधिकारा-
सीत्याह * न चेति * ननु समुदायप्रसिद्धिरेवावयवप्रसिद्धेर्बाधि-
का भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * समुदायशक्तिकल्पनाहेतो-
रवयवार्थाभावस्यानिश्चयात्समुदायप्रसिद्धेरात्मलाभानुपपत्तेर्बाधक-
त्वं न सम्भवतीत्यर्थः । नन्ववयवार्थाभावानिश्चये ऽपि सद्भाव-
स्याप्यनिश्चयात् समुदायप्रसिद्ध्यात्मलाभो भविष्यतीत्याशङ्क्याह *
४००।१ न चेति * अन्यथानुपपत्तिप्रमाणकत्वे ऽवयवार्थाभावानिश्चये
ऽन्यथानुपपत्तेरनिश्चयान्न शक्तिकल्पना शक्येत्यभिप्रायः । अतिक्ल-
प्तापत्तेरपि शक्त्यन्तरकल्पना न युक्तेत्याह * किं चेति * स्वार्थे

प्रयन्यार्थं प्रकृते ऽतिदिशति * एवमेवेति * पौरुषेयत्वशब्देनाशब्दा-
र्थत्वोक्ता । नन्वेवं सति यौगपद्यमेव कस्मान्नेष्टमित्याशङ्क्याह * अव-
श्यश्चेति * क्रमवृत्तित्वाद्वाचो युगपदनेकार्थकथनस्याशक्यत्वाद-
वश्यं भावी क्रम इत्यर्थः । एवमपि समासपूर्वत्वे को हेतुरित्याश-
ङ्क्याह * सो ऽपि चेति * समासवृत्तेः प्रकृत्यर्थत्वात्तद्धितवृत्तेश्च
प्रत्ययार्थत्वात्समासपूर्वतैवोचितेत्याशयः । सापेक्षत्वपरिहारायापि
समासपूर्वतैवोचितेत्याह * न चेति * ननु महत्त्वविशिष्टस्येन्द्रस्य
तद्धितान्वयात्तद्धितवृत्ताविन्द्रस्य महत्त्वानपेक्षत्वे ऽपि समासवृत्तौ
तद्धितापेक्षत्वात्समासो न युज्येतेत्याशङ्क्याह * अथ चेति * एवं च
सति यौगपद्ये तद्धितापेक्षत्वेनेन्द्रशब्दस्य महच्छब्दसमासानुपपत्ति-
र्युक्ता साप्ययुक्तेत्याह * अतश्चेति * नन्वेवमपि क्रमवत्त्वा-
[illegible]
ऽप्ययमेव हेतुरित्याह * यौगपद्ये च गुणस्य देवतात्वान्तर्गतत्वे
[illegible]
वाचस्य तु देवतात्वस्यैकेन नैराकाङ्क्ष्याच्चोभयनियामकत्वे हेतुरित्याश-
यः । युगपदुपनिपाते च सतीन्द्रवन्महत्त्वस्यापि साक्षाद्देवतात्वोपप-
४०२।२ त्तेरग्नीषोमादिवत् द्वन्द्वस्य देवतात्वं स्यादित्याह * सत्यपि
चेति * यौगपद्ये च समासस्याकृतावस्थत्वेन समासनिमित्तप्रा-
तिपदिकैक्याभावात् ङ्याप्प्रातिपदिकादिति चोपादेयत्वेनास्य वि-
वक्षितैकसंख्यत्वाच्च तद्धितान्वयो न स्यादित्याह * अकृतेति *
सुबन्तत्वे च महदिन्द्रशब्दयोरप्रत्यय इतिपर्युदासेनाप्रातिपदिकतया
तद्धितान्वयायोगादसुबन्तत्वे च समासायोगाद्युगपच्च सुबन्तत्वा-

चोदनेति दशमाधिकरणन्यायेनावाहनादिविषये निगमे मन्त्रकार्ये
विधिगतस्यैवशब्दस्योच्चारणावधारणात् महेन्द्रशब्दोक्तस्यैवार्थस्य दे-
वतात्वप्रतीतेरैन्द्रमन्त्रोत्कर्षो ऽपरिहार्य इत्यर्थः । ननु दशमाधिक-
रणे पर्यायभूतशब्दान्तरनिषेधे ऽपीन्द्रशब्दस्य महेन्द्रशब्दावयवत्वा-
न्नोत्कर्षापत्तिरित्याशङ्क्याह * तत्रेति * तेन चोदनेति दाशमिक-
सूत्रावयवव्याख्याये तदुपपादयति * तथा हीति * देवतायाः प्र-
तिग्रहीतृत्वाभावेन रूपासमवायादुद्देश्यत्वमात्रेणोपकारित्वादुद्देशस्य
च शब्दाधीनत्वात्केन शब्देनोद्देष्टव्या देवतेत्यपेक्षायां श्रुतशब्दत्यागे-
नाश्रुतशब्दकल्पनायोगाद्विधिगतेनैवशब्देन देवतात्वचोदनावगतेर्न
शब्दान्तरवत् न्यूनशब्दोच्चारणे ऽपि देवतात्वप्रसिद्धिरित्यर्थः ।
यत्तु शब्दमात्रस्य देवतात्वाभावादर्थस्य गुणायुक्तावपि तत्त्वानपायात्
न्यूनशब्दोच्चारणे ऽपि देवतात्वाविघात इत्युक्तं तन्निरासाय * अ-
र्थो ऽपीत्युक्तम् * महत्त्वविशिष्टस्येन्द्रस्येह देवतात्वविधानाच्च शु-
द्धस्य देवतात्वमस्तीत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * देवतात्वस्येति * देव-
तात्वस्य प्रमाणान्तराविषयत्वमविहितदेवताकल्पनाशङ्कानिरासा-
र्थेन नासति विधाने देवताभावात् सम्बन्धिशब्दो ऽयं देवतेत्यादिना
पौर्णमास्यधिकरणभाष्येणोपपादयति * यथेति * श्लोकार्थमुपसं-
हरति * तेनेति * नन्वग्निपुरोडाशयोरिन्द्रसोमाभ्यामत्यन्तभेदा- ४०३।१
द्विहितार्थासम्पादकत्वे ऽपि निर्गुणस्य सगुणादत्यन्तभेदाभावाद्वि-
हितार्थसम्पादकत्वं भविष्यतीत्याशङ्काभिप्रुतस्येत्युक्तम् ननु द्रव्य-
त्वेन विहितस्य रसस्य लतावस्थायामभावाल्लुप्ताया विहितार्थासम्पा-
दकत्वे ऽपि इन्द्रस्य शुद्धोक्तावपि वस्तुतो गुणवत्त्वसद्भावाद्विहि-
तार्थसम्पत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य *शुद्धे चेत्युक्तम् * वस्तुवृत्तिविव-
क्षायामैन्द्रदध्यमावास्यायामिति शुद्धेन्द्रविधावपि वस्तुतो गुणव-
त्त्वसद्भावात् सगुणस्य देवतात्वप्रसक्तेः शब्दाभिधानेन देवतात्वं
वाच्यम् । न च शुद्धाभिधानेन गुणवत्त्वोक्तिर्भविष्यतीत्याशयः। ननु
गुणस्य गुण्युपलक्षणमात्रार्थत्वेन देवतात्वान्तर्गत्यभावात्कथं गुण-
वद्विधौ निर्गुणस्य देवतात्वाभाव इत्याशङ्क्य प्रश्नपूर्वं निरस्यति *कुत
इति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * ननु गुणस्य देवतात्वा-
न्तर्गतौ स्वरूपेणापि देवताया यागसमवाये निर्गुणाभिधानोत्कर्ष-
सिद्धे व्यर्थं श्रुतिसमवायाभिधानमित्याशङ्क्याह * तदिहेति * अ-
तिशयार्थं श्रुतिसमवायाभिधानमित्याशयः । नन्वेवं सति महत्त्वे-
न्द्ररूपानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * समासेने-
ति *विशिष्टरूपैकार्थविधानान्न वाक्यभेद इत्याशयः । शुद्धदेवतात्व-

या ऽपेक्षानुपपत्तेरपेक्षणीयः शिष्यः प्रतिसम्बन्ध्याचार्यस्य शिष्यापेक्षायां हेतुः मातुलस्य च भागिनेयापेक्षायां भागिनेयो हेतुः तद्भेदेन द्रव्यैक्ये ऽपि पृथक्त्वेन व्यवहारो दृश्यतइति वृद्धश्लोकार्थः । यद्यपीति शङ्काभाष्यं पूर्वपक्षिणः कदा चिदपि महत्त्वस्य देवतात्वान्तर्गतेन्द्रनिष्ठत्वेन वृत्रवधोत्तरकालत्वाभिधानानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्यान्तर्गत्याभिधानार्थत्वेन व्याचष्टे * यद्यपीति * तथेत्युत्तरभाष्यं प्रागेव व्याख्यातमित्याह * अस्तु त्विति * ननु महत्त्वस्य देवतात्वान्तर्गतौ शुद्धेन्द्रदेवत्यप्रगाथस्य तत्प्रकाशनासामर्थ्येन देवतैक्ये ऽप्युत्कर्षसिद्धेर्भेदाभिधाने व्यर्थमित्याशङ्क्य भेदाभावे छागमन्त्रस्येव वशाजाद्रव्यकादिन्द्रमन्त्रस्य महेन्द्रदेवताककर्मणः कथं चित्प्रकाशकत्वसम्भवेनोत्कर्षासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थं प्रयत्नेन देवताभेदाभिधानमिति सूचयितुं देवताभेदेन कथं चिदनुत्कर्षः सिद्ध्यतीति वक्तुमाह * स्थिते चेति * अनुत्कर्षवादिना हि शुद्धस्येन्द्रस्य यत्प्रकाशनं तद्देवताया एव प्रकाशनं शुद्धस्यैव देवतात्वाद्विशिष्टस्यापि देवतात्वे शुद्धेनेन्द्रशब्देन छागशब्देनेव वशात्वविशिष्टस्य द्रव्यस्य विशेषणाप्रकाशने ऽपि स्वरूपेण प्रकाशनं विशिष्टस्यापि वा तद्धितान्यश्रवणे विशेषणस्यानन्वयाच्छुद्धस्यैव देवतात्वं शुद्धेन्द्रशब्दोच्चारणे ऽपि वा प्रगाथगतेन मनोतागतेनैवाग्निशब्देनाग्नीषोमयोर्लक्षणया विशिष्टप्रकाशनम् आदिशब्दात्परमैश्वर्यवाचिनेन्दतिधातुना महत्त्वविशिष्टप्रकाशनमिति वाच्यम् । न चैषां प्रकाराणां मध्ये कश्चित्प्रकारः सम्भवतीत्युत्कर्षो दुष्परिहर इत्यर्थः । ननु देवताभेदे सतीन्द्रशब्देन महेन्द्रप्रकाशनाशक्तेः सिद्धान्ते ऽप्युत्कर्षः स्यादित्याशङ्क्याह * अस्मत्पक्षइति * यागाङ्गस्येन्द्रादेस्त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वलक्षणहविर्भाक्त्वरूपदेवतात्वाभावे ऽपि यमर्थं प्राधान्येन मन्त्रो ऽभिधत्ते सा देवतेत्येवं लक्षणास्तुतिभाक्त्वाख्यदेवतात्वसद्भावाद्देवतात्वमित्युक्तम् । प्रकरणान्माहेन्द्रयागाङ्गत्वे ऽप्यैन्द्रप्रगाथसाध्यायाः पृष्ठाख्यायाः स्तुतेः सन्निपत्योपकारित्वे पशुपुरोडाशान्तिमप्रयाजादिवद्देवतासंस्कारद्वारा यागाङ्गत्वशङ्कानिरासार्थो मात्रशब्दः । व्यपदेशाच्चेति सूत्रं व्यपदेशभेदाच्च भेद इत्यादिना प्रागेव व्याख्यातत्वान्न व्याख्यातम् ।

गुणश्चानर्थकः स्यात् ॥ १८ ॥

यद्येत्यादिभाष्येण शुद्धस्येन्द्रस्य देवतात्वे महत्त्वगुणकीर्तनानर्थक्यापत्तिरित्येवं सूत्रं व्याख्यातं तत्प्रमादपाठस्य तुल्यसांप्रदायिकत्वेन निरस्तस्य आशङ्कितुमशक्यत्वेन गुणस्य देवतात्वानन्तर्गतिवा-

विना स्तुत्यर्थकीर्तनस्यावद्यवाच्यत्वादानर्थक्यपरिहारोपपत्तेरयु-
क्तमाशङ्क्य प्रकृतग्रहसम्बन्धनिरपेक्षस्येन्द्रस्वरूपस्य या स्तुतिः
प्रकृतग्रहसम्बन्धिनो वेति विकल्प्याद्यकल्पे विधिशेषत्वाभावेनानर्थ-
क्यमुपपादयितुमाह * यदि चेति * स्तुतेर्विध्यङ्गत्वं विनानर्थ-
क्यापत्तेर्देवतात्यन्तर्गतत्वमावे गुणाभिधानानर्थक्यस्यापरिहार्यत्वम्
* सर्वो हीत्यनेनोक्तम् * अथोच्येतेति भाष्येण द्वितीयं कल्पमा-
शङ्क्य नैवमित्यनेनेन्द्रस्य प्रकृतग्रहसम्बन्धाप्रतीतेर्न स्तुत्येन्द्रविशेष-
णत्वं प्रकृतग्रहसम्बन्धस्य सम्भवतीत्युक्तम् । नन्वेवं तर्हि को ऽसावि-
न्द्र इत्यपेक्षायां यो महानिति विधेयेन्द्रोपलक्षणार्थं गुणाभिधानं भ-
विष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं गुणसम्बन्धस्य चेत्युक्तम् । तदुभयं व्याचष्टे
किं चेति इन्द्रस्य ग्रहसम्बन्धप्राप्तेः पश्चादभिहितः सन् विधेयदे- ७०१
वतोपलक्षणत्वेन योक्तः सन् गुणो देवतात्वे ऽन्तर्गतो भवेत्र चैत-
त्पश्चादभिधानं देवतोपलक्षणत्वेन वा वचनमस्ति सम्भवतीन्द्रस्य
ग्रहमहत्त्वसम्बन्धयोरन्यतो ऽप्राप्तत्वादित्युक्तम् । नन्वन्यतो ऽप्राप्तावपि
माहेन्द्रपदादेव प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य स्वपक्षे ऽस्य पदस्य स्तुत्य-
र्थत्वेन लक्षणार्थत्वेन वा विध्यर्थत्वायोगादेकस्मिंश्च पदे निष्कर्षास-
म्भवेनांशेन विध्यनुवादायोगान्नास्मादेव प्राप्तिः सम्भवतीति तेनाब्दे-
नोक्तम् श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * तस्मादपीत्युपसंहारभाष्यं
व्याचष्टे * तस्मादिति *

तथा याज्यापुरोरुचोः ॥ १९ ॥

पुरोरुक्शब्दस्य शाखागतमन्त्रविशेषवाचित्वे ऽपि याज्यासा-
हचर्येणेहानुवाक्यावाचित्वं यत्तु भाष्यकृता पुरो ऽनुवाक्यापक्षः
प्रयुक्तः । तथा यद्वा वद्वृधिमन्त्रयोर्भेदव्यपदेशादिन्द्रमहेन्द्रयोर्भेद-
स्त्वैन्द्रसानसि रयिं प्रससाहिषे पुरुहूत शत्रूनिति याज्यानुवाक्याद्व-
यमैन्द्रं महाँ इन्द्रो य ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महानिति माहे-
न्द्रमिति व्यपदेशभेदादिन्द्रमहेन्द्रयोर्भेद इत्येवं व्याख्यातः । तत्र कथं
व्यपदेशस्य देवताभेदहेतुत्वापेक्षायां वद्वृधिमन्त्रोक्तां देवतैक्ये
विकल्पायासमतिदेष्टुमाह * पूर्ववदिति * व्यवहितातिदेशपरिहा-
र्थं माहेन्द्रं दध्यमावास्यायां माहेन्द्रं पयो ऽमावास्यायामित्यत्रापि
महत्त्वस्य देवतात्वानन्तर्गतो गुणानर्थक्यं तथाशब्देनातिदिष्टव्यम् ।

वशायामर्थसमवायात् ॥ २० ॥

ननु यथादृष्टान्तेन विशिष्टविधावपि शुक्लप्रकाशनोपपत्तेर-

नाशङ्कितगुणानन्तर्गत्यापादनेन दूषणाभिधानमयुक्तमित्याशङ्कानि-
रासार्थं तत्सूत्रं घटायामर्थरूपेण कर्मसमवायिनो हृदयाद्यवयवा-
न्वयं प्रत्यक्षेणावगच्छाम इति भाष्येण घटायामर्थसमवायाद् गुणा-
र्थस्याप्यभिधानस्यानुत्कर्षो युक्त इत्येवं व्याख्यातं तदुपपादयति *
घटादीति *

यतेति वार्थवत्वात् स्यात् ॥ २१ ॥

संस्कारकर्मत्वे ऽप्यनुत्कर्षवादिनि पूर्वपक्षैकदेशिनि न श्रुति-
समवायित्वादितिसूत्रप्रबन्धेन निरस्ते परमपूर्वपक्षी लिङ्गेन क्रमसं-
निधी बाधित्वा न्याय्य एवोत्कर्ष इत्यनेन सूत्रेण प्रतिपादयतीति य-
थाभाष्यं तावद् व्याचष्टे * यत्नवदिति * अनेन चेतिकरणेन सं-
स्कार्यसद्भावं परामृश्य यत्र संस्कार्यसद्भावस्तत्र प्रगाथः स्यादित्ये-
वं सूत्रं व्याख्यातम्। प्रगाथमेव चेतिकरणेन परामृश्य यत्र प्रगाथः
पठ्यते तत्रैव स्यादिन्द्राभिधानद्वारेण लक्षणया महत्त्वविशिष्टेन्द्रप्रका-
शनेनार्थवत्त्वादित्युत्कर्षोपपत्तिपरिहारार्थत्वेनैवैतत् पूर्वपक्षसूत्रं व्या-
ख्येयमित्याह * अथ वेति * यथा मनोताख्यसूक्तस्थो ऽग्निशब्दः
करणेनाग्नीषोमसमासस्याग्निप्रकाशकतयावगम्यमानः सहचरित-
सोमलक्षकत्वात् समासार्थस्य समुदायस्य प्रकाशनं करोति त-
थायमिन्द्रशब्दो महेन्द्रसमासार्थैकदेशतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्
समासार्थविशिष्टस्य प्रकाशनं करोतीत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे *
न्यायैति * ननु त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति सूक्तमन्वाहेति श्रुत्या
मनोतासूक्तविधानाल्लैङ्गिकोत्कर्षानुपपत्तेर्लाक्षणिकार्थत्वं युक्तं प्रगा-
थस्य तु श्रौतविधानाभावाल्लिङ्गेनोत्कर्षोपपत्तेर्न लाक्षणिकार्थत्वं
युक्तम् अनुत्कर्षाभिधानार्थत्वे चास्य सूत्रस्योत्तरसूत्रमुत्कर्षे सति केषु
चिन्मन्त्रेष्वानर्थक्यापत्तेर्नोत्कर्षपक्षो युक्त इत्याभिधानार्थं न सङ्ग-
४०७।१ च्छेतेत्याशङ्क्याह * अतश्चेति * अनुत्कर्षे ऽप्यर्थवत्त्वोपपत्तेर्न सं-
स्कारकर्मत्व सत्यसमवेताभिधानलक्षणदोषापत्तिरिति प्रौढिप्रदर्श-
नायेयं व्याख्या उत्तरसूत्रं तु याम्यादीनामेकदेशतयापि समासा-
र्थलक्षकत्वायोगादुत्कर्षोपपत्तेरपरिहार्यमानर्थक्यमित्यभिधानाये-
त्याशयः।

न त्वाम्नातेषु ॥ २२ ॥

ऐन्द्रप्रगाथादिषूत्कृष्यमाणेष्वर्थवत्त्वसम्भवे ऽपि सर्वेषु प्रक-
रणाम्नातेष्वप्युत्कृष्टे ऽर्थवत्त्वं नास्तीत्युत्कर्षोपादकसंस्कारकर्मत्वप-

क्षो न युक्त इति परमपूर्वपक्षदूषणयङ्गार्थत्वेन सूत्रव्याख्यानार्थमपरेयामिति भाष्यं व्याचष्ट * आम्नातेष्वपीति * अर्थदर्शनमित्यनेन पूर्वपक्षसूत्रस्थस्यार्थवत्त्वशब्दस्य प्रथमान्तत्वेन विपरिणतस्यानुषङ्गो दर्शितः। उत्कृष्टशब्देनाग्निमारुते विहितानां याम्यादीनामुत्कृष्टानामप्यत्राव्यर्थवत्ता नास्तीति भाष्यार्थः सूचितः। एतदेवोपपादयति * न हीति * विधिशब्देनाम्नातशब्दो विहितार्थतया व्याख्यातो भवति। ननु यमादेर्ग्रहान्तरे ऽपि देवतात्वाभावाद्याम्यादेरानर्थक्ये ऽप्यैन्द्रप्रगाथादेरैन्द्रादिग्रहयागेष्वर्थवत्त्वोपपत्तेः संस्कारकर्मत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * ततश्चेति *

दृश्यते ॥ २३ ॥

तदुच्यतइत्यादिभाष्येण सर्वेष्वर्थवत्त्वं दृश्यतइत्येयमानर्थक्यापत्तिलक्षणदूषणशङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातं तत्र याम्यादीनां ग्रहयागस्याविध्याम्नातेन तद्देवतास्मारकत्वावगतेर्यमादीनां च क्व चित् ग्रहदेवतात्वाभावाद् दूषणपरिहारासम्भवमाशङ्क्याह * यमाद्य इति * ग्रहदेवतात्वाभावे ऽपि कर्मान्तरदेवतात्वेन प्रकारान्तरेण वा यथासम्भवमुपयोगात्प्रकाशकत्वं भविष्यतीत्यर्थः [illegible] ति [illegible] र्थे। [illegible] पादयति * सुविधेति * आपोदयविनियोगे ऽप्युपपन्नो यूपो भवतीत्युपदायस्यैकादशिन्यां विनियोगात्तस्य च सर्वे यान्ये यूपाः पशुमन्तो ऽथो ऽपवाच एवाऽपशुरित्युपक्रम्यासौ [illegible] पशुरिति निर्दिशेद् यं द्विष्यादित्युक्त्वा यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रूयादिति मन्त्रविधानादाखुसम्बन्धकीर्तनात्स्तुतिद्वारेणोपशयस्तुतित्वात्सुविधेकात्सूक्तस्यैकादशिन्यां प्रयोग इत्यर्थः। सर्वेषामिति कुसुम्भकसूक्तादिविषयत्वेन व्याचष्टे * कुसुम्भकेति * सर्वा इति श्रुत्युपन्यासस्य हेतुत्वेनोपयोगमाह * वाचस्तोम इति * यस्येति श्रुत्यन्तरोपन्यासस्यार्थवत्त्वाभिधानार्थत्वमाह * तयेति * सहस्रमृचामोदेतोः दर्शनेदित्यादिवनाख्ये शास्त्रे सूर्योदयावध्यृक्सहस्रं समाप्योदिते सूर्ये सौर्यस्य सूक्तम् शंसनं विधाय समाप्ते ऽप्यृक्सहस्रे सूर्यानुदये सत्यृक्सहस्रसमाप्तेः सूर्योदयावधित्वासम्भवात्क्रत्वर्थविच्छेदपरिहारार्थं सूर्योदयावधि यासां कासां चिदुपदेशात् सर्वासामर्थवत्त्वेत्यर्थः। मण्डलाद्यवयवत्वेन ऋग्वेदसंहिताया दशतयीत्वाद् तद् गता ऋचो

प्रयोगतस्य इति व्याख्यातुमुक्तामित्युक्तम् । ननु वाचस्तोमादिवनयोरपि कुसुम्भकसूक्तादेः समवेतार्थत्वाभावाददृष्टार्थत्वाभ्युपगमे वानुमन्त्रस्यार्थवत्त्वोपपत्तेस्तत्कर्माभिधानानर्थक्यमित्याशङ्कानिरासार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्र चेति * तत्र वाचस्तोमाश्विनयोरेव मन्त्रविधानसामर्थ्याददृष्टाश्रयणत्वं युक्तमित्युक्ते । नन्वैन्द्रप्रगाथादेरपि तदनुवृत्तस्यैव सन्निधायाम्नानकल्प्यविधिसामर्थ्याददृष्टार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य * वचनेनैवेत्युक्तम् * श्रुतिविहितस्यैव लिङ्गबाधेनादृष्टार्थतोचिता न दुर्बलसान्निध्यादिप्रमाणकस्येत्याशयः । नन्वेवं सति श्रुतिबलादैन्द्र्यादेर्गौणलाक्षणिकवृत्त्यन्तराश्रयणेन समवेतार्थाभिधायित्वं सूक्तवाक्यवद्वा मन्त्राभिधेयस्य कर्मसमवायः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य *असमवेतार्थैरित्युक्तम् * करणत्वेन विनियुक्तस्य मन्त्रस्य क्रियां तत्साधनं वा ऽनभिदधतः करणत्वायोगात्तत्सिद्ध्यर्थं गौणत्वादिकल्पना मन्त्रार्थस्य कर्मसमवायकल्पना वोचिता न चैषां करणत्वेन विनियोगो ऽस्तीत्याशयः । अनेन वोक्तानां प्रकृतावप्रयोज्यानामपि कुसुम्भकसूक्तादीनां तस्माद्वाचस्तोमादौ विधानात् समवेतार्थत्वाभावे ऽप्यदृष्टार्थत्वेनार्थवत्त्वमस्तीति भाष्यं व्याख्यातम् । नन्वेवं सति मण्डूकसूक्तादेरपि वाचस्तोमाश्विनयोरेव विधिसामर्थ्येनादृष्टार्थतया विवेकोपपत्तेर्मान्यादौ विनियोगकल्पनेत्याशङ्क्याह * न चेति * दृष्टार्थसम्भवे तत्त्यागो न युक्त इत्याशयः । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति * तथा हीति * अन्यत् यज्ञस्य साधनाद्वायवघातो देवा अवन्तु न इति जपेऽपि वा ऽस्यां वैष्णवीमिति यज्ञाङ्गभ्रेषे तत्समाधानापेक्षायां विधीयमानस्य जपस्य तादर्थ्येनादृष्टार्थतया तत्साधनभूताया वैष्णव्यादेर्ऋचो दृष्टार्थत्वायोगेनादृष्टार्थत्वे ऽपि न तद्दृष्टान्तेन दृष्टार्थयागाङ्गदेवतास्मृतिसाधनत्वेन सम्भवदृष्टार्थत्वस्य याज्यादेरपि दृष्टार्थत्वकल्पनोचितेत्यर्थः ।

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती
क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४ ॥

पूर्वपक्षानिरासे सिद्धान्ताभिधायित्वे ऽपि पक्षद्वयप्रतिभानात्सन्देहापत्तेस्तन्निरासे श्रुतिसंयोगात्प्रकरण इति सूत्रावयवं योजयन् अथ वार्थैकदेशो ऽयमिति स्वयं व्याख्यातं पूर्वपक्षसूत्रपक्षे ता-
४०८।६ वदनुभाषणपूर्वकं योजयति * यदुक्तमिति * एतच्छब्देन लक्षणा-

परामर्शः । अनेन च प्रकृतदेवतालक्षणार्थत्वे सत्यश्रुतिसंयोगद्दोषाप- त्तेरित्यकारप्रश्लेषेण सूत्राक्षयो योजितः । ननु मनोतावल्लक्षणा न दोषायेत्याशङ्क्याह * न हीति * मनोतायै हविषो ऽवदीयमान- स्यानुब्रूहीति प्रैषसामर्थ्यान्मनोतासूक्तस्य हविर्देवतास्मृत्यर्थत्वावगतेः सोमसहितस्यैव चाग्नेर्हविर्देवतात्वाद्युक्ता लक्षणा ऐन्द्रप्रगाथस्य तु हविर्देवतास्मृत्यर्थत्वे प्रमाणाभावात्स्वरूपमात्रेणेन्द्रस्य स्तुत्यर्थं प्र- काश्यत्वोपपत्तेर्न लक्षणा युक्तेत्याशयः । ननु विरोधाभावे ऽपि दृ- ष्टार्थत्वाय लक्षणाङ्गीकरणं युक्तमित्याशङ्क्याह * सर्वेति * वैष्ण- व्यादेरपि देवताभूताग्न्यादिलक्षणया दृष्टार्थत्वोपपत्तेरनिष्टापत्तिः स्यादित्यर्थः। भाष्यकृद्व्याख्यातपूर्वपक्षसूत्रपक्षे ऽप्यनुभाषणपूर्वककम- कारप्रश्लेषं विना योजयति*वस्तिवति* अनेन च प्रभियतइति कर्म- व्युत्पन्नं प्रकरणशब्दमङ्गीकृत्य प्रकृते माहेन्द्रयागाङ्गभूते पृष्ठाख्ये स्तोत्रे रथन्तरचोदनोपस्थानात्मकेन सन्निधिना कल्पया श्रुत्येन्द्रस्य प्रगाथस्याङ्गत्वेन संयोगादिति सूत्रावयवो योजितः । ननु सन्निधे- र्लिङ्गेन बाधाच्छ्रुतिकल्पकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * विनेति* लिङ्गस्येह सन्निधिबाधकत्वायोगे चकारसूचितं तावद्धेतुमाह * यदीति * पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्राणां यागानुमन्त्रणसमाख्यया ।

मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् ।
दैविणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥

इत्यनुमन्त्रणानां स्मारकत्वलक्षणेन दृष्टार्थत्वावगतेः प्र- कृतात्रेयादियागस्मृत्यसामर्थ्याच्च लिङ्गेन प्रकरणकल्प्यश्रुतिप्रति- बन्धो युक्तः । ऐन्द्रप्रगाथादेस्तु दृष्टार्थत्वस्य प्रागनवगतेर्लिङ्गव्यापा- राभावान्न क्रमसन्निधिकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीत्याशय । लिङ्गादेर्बलवद्विरोधे श्रुतिकल्पकत्वाभावात्प्रतिबन्धबाधौ बाधयद्दः लिङ्गक्रमसमाख्यानादिस्थत्र च लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षत्व- स्य वक्ष्यमाणत्वादस्य च प्रगाथस्य क्रत्वन्तरेण सामान्यसम्बन्धाभा- वात् लिङ्गविनियोज्यत्वानुपपत्तेर्न तद्बलेन क्रमसान्निधिकल्प्यश्रुति- प्रतिबन्धो युक्त इति कण्ठोक्तं हेतुं व्याचष्टे * न चेति * कर्मान्व- यं विना हविर्भाक्त्वलक्षणदेवतात्वायोगात् स्तुतिभाक्त्वलक्षणदे- वतात्वाभिप्रायो देवतापदः सामर्थ्येन देवतास्वरूपे कर्मान्वयान- पेक्षविनियोगापत्तेरानर्थक्यं स्यादित्यर्थः । न मन्त्रमिति तु पाठे त- त्सामर्थ्यमन्त्रं न विनियुञ्जीतेत्युक्ते कस्मादित्यपेक्षायां स्वरूपविनि- योगे सत्यानर्थक्यापत्तेः कर्मान्वितरूपे च लिङ्गस्य व्यापाराभावादि-

१ दृष्टार्थमैन्द्रमनुपपन्नचार्थत्वमिन्द्रमन्त्रपरे नास्ते ।

ति विफलत्वं व्याख्येयमाननु लिङ्गस्य कर्मान्वितरूपविनियोगे व्याप'-
रभावे कथं पूषाद्यनुमन्त्राणानां पूषादिदेवत्ये कर्मणि लिङ्गेन विनि-
४०२॥ योगो ऽत आह * तदेतदिति * यागानुमन्त्रणासमाख्यया सामा-
न्यतः क्रतुसम्बन्धावगतेर्लिङ्गेन द्वारविशेषविनियोगो युक्त इत्याश-
यः । ततश्चानर्थक्यापत्तेरक्रमकर्षो न युक्त इत्युपसंहरति * तस्मा-
दिति * स्तुत्यर्थत्वेन मन्त्राणां दृष्टार्थत्वे ऽपि तज्जन्यायाः स्तुतेरदृष्टा-
र्थतोक्ता एवं पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन स्वयं द्वेधा श्रुतिसंयोगं व्याख्या-
याधुना सिद्धान्तोपपादनार्थत्वेन भाष्यकारीयाश्चतस्रो व्याख्याः स-
ङ्गृह्णाति * किं चेति * अभिधानं च कर्मवदिति सूत्रस्य द्वेधा व्या-
ख्यास्यमानत्वात् द्वितीयाभिप्रायत्वे पौनरुक्त्यापत्तेराख्यातश्रुत्यभि-
प्रायतयापि च श्रुतिसंयोगो भवति प्रउगं शंसतीति भाष्यस्य व्या-
ख्यानादाख्यातमपि द्वितीयाग्रहणेनोपलक्षितं भाष्यक्रमात् सप्तम्यन-
न्तरं द्वितीयानुक्रमितव्यापिपादमङ्गापत्तेः षष्ठ्यनन्तरमनुक्रान्ता सि-
द्धान्ते सप्तमीसंयोगसम्भवाभिप्रायार्थं यदीति भाष्यं गुणत्वस्यज्ञाप-
नाख्यायाः स्तुतेः स्तोतृपुरुषाधारत्वेनाक्षरानाधारत्वेनायुक्तमाश-
ङ्क्योपपादयति * गुणेति * अयमाशयः ज्ञानहेतुर्व्यापारो ज्ञापनं
स चाक्षराणामभिधानाख्यः पुरुषस्याप्यभिधायकाक्षरोच्चारणा-
ख्यः । तत्र पुंव्यापारे ऽक्षराणामकर्तृत्वेनाधारत्वायोगे ऽप्यभिधा-
नाख्ये व्यापारे ऽक्षराणां कर्तृत्वात्कर्त्राधारत्वाच्च व्यापारस्याक्षरा-
धारता युक्तेति पूर्वपक्षे सप्तमीसंयोगानुपपत्त्यभिधानार्थं यदि प्रकाश-
नमिति भाष्यं व्याचष्टे * प्रकाशने त्विति * नन्वभिधानाख्यायां
स्तुतावपि तृतीयाप्राप्तिस्तुल्येत्याशङ्कते * नन्विति * शब्दानां कर-
णत्वं वा कर्तृत्वं वा निरूप्यतदित्यभिधानक्रियायां शब्दानां करणत्व-
वत् कर्तृत्वस्यापि विवक्षाभेदेनोक्तत्वात्कर्तुश्च क्रियाधारत्वसद्भावा-
त्सप्तमी युक्तेति परिहरति * नैष दोष इति * प्रकाशनाधारत्वं
तु शब्दस्य न कथं चिदस्तीत्याह * प्रकाशनमिति * ननु प्रकाश-
नशब्देन ज्ञानजन्यातिशयविवक्षायां तस्याक्रियात्वेन कारकान्वया-
योगात् कवतीनां न तत्र करणत्वं ज्ञानक्रियाविवक्षायां त्वात्माधार-
त्वात्तस्या देवताधारत्वाभिधानं न युक्तमित्याशङ्कानिरासार्थम् * प-
रमार्थतस्तावदित्युक्तम् * समावायिकारणस्याधारत्वप्रसिद्धेः पर-
मार्थशब्देनात्मसमवेतता ज्ञानस्योक्ता साक्षाच्छब्दार्थे वा परमार्थशब्दः
ज्ञानमात्मसमवेतत्वात्साक्षादात्माधारमित्यर्थः। यत्तु भाष्यकृता देव-
ताधारं प्रकाशनमित्युक्तम् तद्देवताया ज्ञानजन्यातिशयाश्रयत्वलक्ष-
णात् व्याप्यत्वात्फलगतं हेतावुपचरितमित्युक्ते। ननु ज्ञानस्यातीता-

नागतवर्त्तमानविषयत्वादतीतानागतयोश्चाश्रयत्वायोगात् ज्ञानस्य विषयाश्रितातिशयहेतुता न युक्तेत्याशङ्क्य * कर्मत्वेऽप्युक्तम् * पाकादिक्रियाकर्मणस्तण्डुलादेः क्रियाजन्यातिशयाश्रयत्वदर्शनात्कर्मत्वेन ज्ञानक्रियाकर्मणोऽपि क्रियाजन्यातिशयाश्रयत्वेऽनुमिते तद्वलेनातीतानागतयोरपि अतिक्रान्तद्विचमादिगतसङ्ख्यादिवदाश्रयत्वोपपत्तिरभ्युपगन्तव्येत्याशयः । नन्वौपचारिकदेवताधारत्वाभिधानस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य कवतीनामौपचारिकमपि ज्ञानाधारत्वं नास्तीत्यभिधानप्रयोजनं सूचयितुमाह * तत्रेति * अपि चेति भाष्यं श्लोके द्वितीयाग्रहणेनाख्यातस्याप्युपलक्षितत्वाद् द्वितीयाश्रुतिसंयोगस्य चाभिधानं च कर्मचादिति सूत्रव्याख्यातभाष्यात्प्रउगं निष्कैवल्यमिति द्वितीयया स्तुतेः प्राधान्यावगतिरित्येयमर्थतया ज्ञातुं शक्यत्वात्तदुपलक्षितमाख्यातश्रुतिसंयोगं शस्तीत्याख्यातेन स्तुत्याख्यस्य धात्वर्थस्य भावनाकरणत्वावगतेः करणत्वस्य च कर्तृव्यापारव्याप्यत्वलक्षणं कर्मत्वं विनानुपपत्तेरनिष्पन्नस्य चोत्पाद्यत्वातिरिक्तकर्मत्वायोगादुत्पाद्यत्वप्रतीतिरूपादिकां गुणिनीं देवतां प्रतिप्राधान्यावगतिरित्येवं व्याचष्टे * अपिचेति * किमेतत् गुणभूतं देवतां प्रत्युत प्रधानमिति सन्देहभाष्ये देवताम् प्रति स्तुतेर्गुणप्राधान्यविचारस्योक्तत्वाद्देवतया स्तुतिर्निर्वर्त्तयितव्येति वाक्ये ऽप्यभिधीयमानायाः देवतायाः स्तुतिनिर्वर्त्तकत्वादभिधानस्य च मन्त्राधीनत्वाद्वाच्यकृता * मन्त्रेणेत्युक्तम् *तद् व्याख्यातुं मन्त्रशब्दः स्तुतिमात्रोपलक्षणार्थः स्तोत्रशब्दः अनेन च गुणवचनः शब्द इति भाष्यावयवो व्याख्यातः । प्रकाशननिर्वर्त्तकत्वेनार्थवत्वे ऽपि दृष्टार्थत्वसाम्यात्स्तुतिविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य * शास्त्रदृष्टमित्युक्तम् * विशेषणसूचितं प्रकाशनार्थतायामदृष्टार्थत्वे प्रकाशनार्थत्वस्य शास्त्रेणादृष्टत्वादिति व्याख्यातुमचोदित्वकरणादित्युक्तम् । ननु प्रकाशनार्थत्वानभ्युपगमे स्तुतीनामदृष्टार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * ततश्चेति * शास्त्राङ्गीकृतत्वात् स्तुतेरदृष्टार्थत्वं युक्तं न मन्त्रस्येत्याशयः । पक्षचमिप्रायेण श्रुतिसंयोगव्याख्यातार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * नन्वेवमपि वीर्यादिगुणस्य द्वितीयान्यथाद्विशेष्यत्वाच्च प्राधान्योपपत्तेर्न स्तुतिप्राधान्य सिद्धेदित्याशङ्क्याह * न प्रधानमिति * कर्माङ्गत्वाद् गुणानां प्राधान्यं न युक्तमित्याशयः । देवताभिधानार्थं इति भाष्यं व्याचष्टे * देवतेति * अथ यत्प्रथमान्तमित्याशङ्क्यत इत्युच्यत इत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे*यदपीति* प्रथमासामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेनेन्द्रप्राधान्यावगतेर्न वाक्येन स्तुत्यर्थता

युक्तेत्याशङ्क्य या ऽतो ऽवसितस्येत्यादेर्गुणाभिधानार्थस्य पद-
समुदायस्य गुणयाकाङ्क्षस्य निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यात्मक लिङ्गं
वाक्यस्योपोद्बलकमस्तीति वक्ष्यमाणं परिहारं सूचयितुम् * यो-
४१०।१ ग्यताशब्द. * नन्वेवं सत्येकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यात्मकस्य लिङ्ग-
स्य सर्ववाक्येषु भावाश्च क्व चिल्लिङ्गेन वाक्यं बाध्येतेत्याशङ्कानि-
रासार्थः पूर्वशब्दः।एकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यस्यैकवाक्यताकल्प्यत्वे-
नोपोद्बलकत्वं न सम्भवतीत्यशयः। जङ्गमस्येत्यनेन षष्ठीपरात्प्र-
त्ययान्तस्य पातेर्धातोर्यात इति रूपमिति स्थितं चकाराच्छमस्य शा-
न्तिकरस्योदकजातस्य शृङ्गिणः पर्वतजातस्य राज्ञेति सूचितम्।नन्वेवं
सति राजत्ववज्रबाहुत्वादीनां गुणानामेव प्राधान्य कस्मान्नेष्टमित्या-
शङ्क्य * न चेत्तु पपत्तिरुक्ता * शङ्काभिप्रायविवरणार्थं नन्विति
भाष्यं स्पष्टत्वाद्व्याख्याय सत्यमिति भाष्यं वक्ष्यमाणस्यापि लि-
ङ्गत्वानुज्ञानार्थतया ऽवभासमानं परेण तस्य लिङ्गत्वानभिधानाद-
युक्तमाशङ्क्य सत्यमित्येतावच्छिनत्ति * सत्यमिति * यतक्ष्पीति
भाष्यं प्रागेव योग्यताशब्देन व्याख्यातत्वात् स्पष्टत्वाच्चोपेक्ष्य तथा-
पीत्याद्युत्तरभाष्यं वाक्यशेषादित्युत्तरभाष्यं च तात्पर्यतः सङ्क्षेपेण
व्याचष्टे * तत्रेति * सत्यपीति मध्यमावयवेनाशङ्काभिप्रायो
व्याख्यात. वाक्यशेषादेवेत्युत्तरे निर्णयहेत्वभिधानादिन्द्रशब्दो देव-
ताभिधानार्थ इति निर्णयस्वरूपाभिधानात्कुत इति तसिः पञ्चम्यर्थे
प्रथमार्थे च यदाहृत्या व्याख्येयं शेषशब्देन च स्तुत्यर्थपदसमूहमा-
त्रस्य सम्पूर्णवाक्यत्वाभावे ऽपि स्तुतिवाक्यस्येति वाक्यशब्दो व-
ज्रबाह्वादिपदानामपि साकाङ्क्षत्वाभिधानार्थ इति सूचितम् देवता-
भिधानमात्रपर्यवसानानिरासस्य स्तुत्यर्थपदसमूहैकवाक्यत्वसिद्ध्य-
र्थत्वं स्तुत्यर्थत्वेनैवेति वार्त्तिकावयवेनोक्तं स्तौतिरंसत्योर्धात्वोः स्तुत्या
स्तुतिवाचित्वादित्येवं श्रुतिसयोगव्याख्यानार्थमपि चेति भाष्यं
व्याचष्टे * न चेति * स्तुतेर्देवतास्वरूपाभिधानपूर्वकत्वात् स्व-
रूपाभिधानमात्रपर्यवसानाभ्युपगमे स्तुत्यविवक्षापत्तेर्लक्षणाप्र-
सङ्ग इत्याशयः । प्रकरणइतिसूत्रावयवमुत्कर्षाभ्युपगमनिरा-
सार्थत्वेन [illegible] ज्ञातत्वाद्भाष्यकृतोपेक्ष्य तस्मादित्यनेन स्तौतीत्यादिः
सूत्रावयवो व्याख्यातस्तत्तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * पूर्वपक्षे
संस्कारकर्मत्वस्योक्तत्वात्प्रतियोगितया प्रधानकर्मत्वस्य वक्तव्य-
त्वात्तदेव फलेनोक्तमित्याशयः।

शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २५ ॥

द्वादशेति भाष्यं संख्यापृथक्त्वयोर्भेदप्रसिद्धेः पृथक्त्वव्याख्यानाशक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * पृथक्त्वे सति निवेष्टुं शीलमस्या इति सदर्थसप्तमीसमासेन पृथक्त्वैकार्थसमवायितोक्ता स्तोत्राणां शस्त्राणां च या द्वादशसंख्या द्वादशस्तोत्रशस्त्रो ऽग्निष्टोम इत्यनेन शब्देनोच्यते सा प्रकाशनार्थत्वपक्षे तस्याभेदे सति न युक्ता पृथक्त्वनिवेशिनी यस्मादित्यर्थःशब्दग्रहणेन द्वादशशब्देन स्तोत्राणां शस्त्राणां च पृथक्त्वेनाभिधानादित्येवं तृतीयासमासत्वेन सूत्रव्याख्यासूचिता शब्देन कृतात्पृथक्त्वादिति च तत्कृतार्थतृतीयासमासेनोक्ते शब्दस्याभिधानस्य कारणत्वेनाभिधानालाभाच्छ्रुताभिधाने शब्दाध्यारोपपत्तिः प्रकाशनशब्देन च भाष्यस्थयोः स्तोत्रशब्दयोः[1] प्रकाशनवाचित्वं सूचितम् । अथेति भाष्यं व्याचष्टे*सामान्येति * अनेन वैषयाभिधानं सामान्याभिप्रायमिति दर्शितं पदार्थज्ञानस्यैकैकपदजन्यत्वात्प्रतिपदम् * येत्युक्तम् * ननु स्तुतेरपि सामान्यरूपेणोभयाद्विशेषरूपेण च प्रत्यृचं भेदादेकसमुदायस्य चैकस्तुतिसाधनत्वाभावेनार्थान्तरभेदविषयक्षागुपपत्तेर्न द्वादशत्वे ऽवसानं स्यादित्याशङ्कते * ननु चेति * नन्वेकसमुदायस्यैकस्तुतिसाधनत्वाभावे ऽप्येकसमुदायसाध्यानां स्तुतिनामैक्यमुपचर्य द्वादशत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अथेति * पदात्वाद्यपरिस्पन्दात्मभूता फललाभतः क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्तते तदेत्यनेन न्यायेनैकफलसाधनानेकक्रियावयवसमुदायस्यैकक्रियात्वादपूर्वोत्पत्त्येन द्वादशत्वेन स्तुतिद्वयेति परिहरति * उच्यतइति * प्रकाशनार्थत्वे तु प्रत्यृचं प्रतिपदं वा प्रकाशनाख्यफलनिष्पत्तिदर्शनेन प्रत्यृचं प्रतिपदं वा तत्साधनज्ञानाख्यक्रियासमाप्त्यवगतेर्न द्वादशत्वव्यवस्थेति वैषम्याभिधानपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे * प्रकाशनार्थत्वे हीति * नन्वपूर्वैकैकस्तुतिजन्यत्वे तस्याः प्रत्यृचं निष्पत्तिदर्शनात्प्रत्यृचमेवापूर्वं कल्प्यं सर्वस्तुतिजन्यत्वे त्वपूर्वैक्यापत्तेर्द्वादशत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह * न हीति * यथाविहितसमुदायसाध्यस्तुतिसमुदायजन्यत्वेनापूर्वस्य समुदायद्वादशत्वात् द्वादशत्वसिद्धिरित्याशयः ।

अनर्थकं च तद्वचनम् ॥ २६ ॥ ४।१।१९

अग्निष्टुत्यादिभाष्येणैतत्सूत्रं दयताभिधानत्वादिस्याचस्यावयवोपात्तदेवताभिधानपरामर्शिनं तच्छब्दमङ्गीकृत्य संस्कारकर्मत्वपक्षे ऽग्निदेवत्यप्राहिकायां विकृतौ लिङ्गेनैवाग्नेयीनामृचां प्राप्तेर्देवताभि-

1. स्तवशस्त्रशब्दयोरित्यर्थः ।

धायिनीनामाग्नेयीनामृचां वचनमनर्थकमित्येवं व्याख्यातं तत् प्राकृतानामनाग्नेयीनामप्यृचां संस्कारकर्मत्वे ऽग्निपदोहेन प्राप्तावाग्नेयीविध्यर्थत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * ऋचामिति * पूर्वोक्तया एतदृचो ऽक्षरं यदेनदूहति तस्मादृचं नोहेदिति निषधादृचोमूहानर्हत्वादाग्नेयीनामेव प्राप्तेर्विध्यानर्थक्यमित्यर्थः । संस्कारकर्मत्वनिरासद्वारा चास्यापि सूत्रस्य प्रधानकर्मत्वोपपादनार्थत्वान्न पूर्वोत्तरसूत्रानन्वयदोषः ।

अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २७ ॥

कथं सम्बन्धत्वश्रुत्या स्तोत्रशस्त्ररूपस्यार्थस्यान्यत्वप्रतीतिरित्याशङ्कानिरासार्थं यद्यन्यदिति भाष्यं व्याचष्टे * सम्बन्धस्येति * अन्यत्वप्रतीते सिद्धान्तोपपादकत्वाभिधानार्थं यदि चेति भाष्यं सङ्क्षेपेण व्याचष्टे * स चेति * प्रकाशनार्थत्वहानि दोषः स्तोत्रशस्त्रसाधनभूतानां मन्त्राणां प्रगीताप्रगीतविशेषणभेदेन भेदात्तदुपाधिक. स्तोत्रशस्त्रयोर्भेदो भविष्यतीत्यधिकाशङ्कानिरासार्थं द्वादशत्वतुल्यावच्याशङ्कापरिहारायाह * नन्वियति * ननु प्रकाशनस्यापि प्रगीताप्रगीतमन्त्रलक्षणोपायनियमापूर्वभेदाद्भेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * नन्वियति * यत्तु नियमापूर्वं सक्रियाकृत न भवतीति वार्त्तिकेनाध्यायोपक्रमे नियमापूर्वस्य क्रियाजन्यत्वनिषेधान्न तद्भेदेन क्रियाभेदसिद्धिरित्याशयः ।

अभिधानं च कर्मवत् ॥ २८ ॥

प्रधानकर्मणो अग्निहोत्रादेर्यथा द्वितीयासंयोगेनाभिधानं तथा शस्त्रस्यापि द्वितीयासंयोगेन भवतीत्येवं प्रधानेत्यादि भाष्येण व्याख्यातं तद्धात्वर्थस्य करणत्वेनेप्सिततमत्वलक्षणप्राधान्यायोगात् द्वितीयायाश्च करणत्वाक्षिप्तकर्तृव्यापारव्याप्यत्वेनाप्युपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * यदिदमिति * श्रुतायां भावनाया करणत्वं ऽप्यग्निहोत्रादेर्धात्वर्थस्याकृत. सो ऽपि नास्तीति पुन. करणवाञ्छनमित्यनेन न्यायेनार्थाक्षिप्तायां धात्वर्थनिष्पादिकायामीप्सिततत्वात् प्राधान्य युक्तमित्याशय ।नन्वेव सति सस्कारकर्मणो ऽप्यनिष्पत्त्या प्राधान्यापत्तिरित्याशङ्क्याह * न सस्कारक्रियेति * तत्र व्रीह्यादिनिष्पाद्यस्यावघातस्य तान्प्रति गुणत्वेनावधारितस्य न तानेव प्रति प्राधान्य युक्तमित्याशय. । चतुर्गृहीत वा एतद्भूतस्याघारमाघार्यं त्रिरित. प्राचीन प्रयाजान्यजतीति वाक्येनाघारस्य प्रयाजा-

र्थाज्यसंस्कारत्वावगमे ऽपि मान्त्रवर्णिकदेवतान्वयापन्नयागरूपा-भिप्रायं प्राधान्याभिधानं स्वरूपाधारविषयं वा यदा तु द्वितीयाभि-प्रायः श्रुतिसंयोगो व्याख्यायते तदा पौनरुक्त्यापत्तेः । प्रधानकर्मण इवाभिधानं भवतीत्येतावद्भाष्यं यथा प्रधानकर्मणो नामधेयं भवति तथा स्तोत्रशस्त्रयोरपीत्येवं सूत्रव्याख्यानार्थतया व्याचष्टे * अथ चेति * ननु संस्कारकर्मणो ऽपि स्रुव्यापारादेर्नामधेयदर्शनाच्च तेन प्राधान्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह * इतरथा हीति * संस्कारस्य संस्का-र्यनिष्ठत्वात्तदवच्छेदेनैव व्यवहारसिद्धेर्न तावत्संज्ञया कार्यं सौका-र्यार्थं तु तदपेक्षयामपि दृष्टसंस्कारोपाधिकयैव प्रकाशनसंज्ञया व्यव-हारसिद्धेः संज्ञान्तरमनर्थकमित्याशयः ।

फलनिर्वृत्तिश्च ॥ २९ ॥

इयतस्य स्तुतमन्यूर्जस्वत्पयस्वद्मामाम्नोत्रस्य स्तोत्रं गम्यादिति मन्त्रे भाष्यनिष्ठया स्तोत्रमामन्त्र्य स्तोत्रस्य मध्ये त्वं स्तोत्रमसि तदेवं-भूतस्तोत्रस्य मध्ये स्तोत्रमूर्जस्वत्पयस्वत् भूत्वा मामागम्यादिती-न्द्रशब्दोपलक्षितानेकदेवतास्तुत्येन्द्रादिदेवतावन्तः सन्तो वयं त्वां याचामहे प्रजामिव भक्षीमहीति च याचामहे सा सर्वा यज्ञशब्द-लक्षितस्य यज्ञाङ्गस्य सम्बन्धिनी ममाशीः सत्या भूयादिति स्तोत्रात् प्रधानकर्मण इव फलनिष्पत्तिर्दृश्यतइत्येव सूत्रव्याख्यानार्थं फले-त्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यो ऽयमिति * न देवताया इति फलव्यति-रेकसूचितमर्थं व्याचष्टे * इत्पक्षे त्विति * ४११।

॥ अथ मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमेकशब्द्यात् ॥ ३० ॥

सूत्रभाष्ययोर्मन्त्रग्रहणात् मन्त्रगतभावशब्दविषयत्वेनैतद-धिकरणं कश्चिद्व्याख्यातं तत् दूषयितुमुपन्यस्यति * तावद्विहेति * यवाद्युपबन्धस्य ब्राह्मणे ऽपि तुल्यत्वान्मन्त्रव्यातिरिक्तविधायकत्वास-म्भवहेत्वप्रतीतेर्मन्त्रग्रहणस्य हेत्वर्थत्वं मत्वा मन्त्रत्वादित्युक्तम् । प्रा-प्तार्थत्वाच्चेत्यनेन विहितत्वाविति भाष्योक्तो हेतुर्ब्राह्मणविहितस्य मन्त्रो ऽनुवादको मन्त्रविहितस्य वा ब्राह्मणमित्यनिश्चयादभ्युच्चयत्वेन व्याख्यातः । कर्मान्तरत्वाशङ्कानिरासार्थं नेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा हीति * स्तुत्यर्थतायामपीत्यपिशब्दसूचितार्थव्याख्यानपूर्वकं भाष्यमुत्तरार्द्धेन व्याचष्टे *न चेति* गुणग्रहणं फलनिमित्तयोरप्यु-पलक्षणार्थम् । ननु विधौ ब्राह्मणे मन्त्रे च यान्याख्यातानि तेषां सर्व-

यामेकमेव विधानरूपं प्रयोजनं ब्राह्मणे विधायकशक्तियुक्तत्वेनाव॰
धारितस्याख्यानशब्दस्य मन्त्रे ऽप्यैकयेन प्रत्यभिज्ञानादिति यदुक्तं
सूत्रकृता विधायकत्वमात्रस्य पूर्वपक्षितत्वात् स्तुतित्वनिरासो ऽन॰
र्थक इत्याशङ्कानिरासपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे * स्मारकत्वेति *
फलनिमित्तयोरविधेयत्वे ऽप्यज्ञातज्ञापनाभिप्रायेण विधीयेरन्नित्युक्तं
तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * दूषयितुमुपक्र॰
मते *इतीति* मन्त्रत्वस्य तावद्धेतुत्वं दूषयति * किं पुनरिति *
ननु मन्त्रशब्देन विधिशक्त्याविर्भावहेतुब्राह्मणस्याभावो विवक्षित
इत्याशङ्क्याह * कथं चेति * कारणाभावमेवोभयमपि व्यभिचार॰
दर्शनेनोपपादयति * दृष्टश्चेति * एतद्द्वयोपसंहरति * तस्मादि-
ति * प्राप्तार्थत्वस्यापि हेतुत्वं दूषयति * किं चेति * श्लोकं व्या-
४।१।१ चष्टे * न हीति * ततश्चोभयोरपि विधायकतैव युक्तेत्याह * त॰
त्रेति * नन्वेकेन विहिते विध्यन्तरानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * अ-
भ्यासाश्चेति* यच्चासकृदपीत्युक्तं तदप्ययुक्तमित्याह * यलवदि-
ति * दूषणमुपसंहरति * तस्मादिति * अन्यैस्तु मन्त्रत्वस्य वि॰
धिशक्तितिरोधानाद्धेतुत्वे ऽपि कर्मकरणतया ब्राह्मणेन विनियुज्य॰
मानत्वस्य व्रीह्यादावविधायकत्वेन व्याप्तिदर्शनाद्धेतुत्वं भविष्यती-
त्युक्तम् । तदपि दूषयितुमुपन्यस्यति * ये ऽपीति* विधायकस्यापि
ब्राह्मणस्य ब्रह्मयज्ञे ब्राह्मणेन विनियोगदर्शनात्करणत्वविशेषणे कृते
ननु ब्राह्मणमपि ब्रह्मयज्ञफलकरणत्वेनैव विनियुक्तमित्याशङ्क्य कर्म॰
णामिति विशेषितम् । ननु पञ्चमे पाठाधिकरणे ऽधकृते यानुमानं स्या-
स्मारकत्वकथे परार्थत्वात्तेन सम्बन्धस्तस्मात् स्वशब्द उच्यतइति सूत्रे
परार्थो हि वेदो यदनेन शक्यते कर्तुं तस्मै तस्मादेव समाम्नायते
शक्यते चानेन परार्थो विधातुं क्रियाकाले च प्रतिपत्तुं तस्माद्वेदः
पदार्थांश्च ज्ञातुमुपादेय क्रियाकाले च प्रतिपत्तुमित्यादिभाष्येण ब्रा॰
ह्मणस्यापि स्मारकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्कर्मकरणत्वेन विनियोगो
ऽस्तीत्याशङ्क्य ब्राह्मणेनेति विशेषितं स्मारकतया ब्राह्मणस्य लिङ्गेन
विनियोगो न ब्राह्मणेनेत्याशयः । दूषयति *तैरपीति * मात्रशब्दसू॰
चितं हेतोरप्रयोजकत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * साध्या॰
भावविरोधी हेतुः साध्याक्षेपकत्वात्प्रयोजको भवति । न च विनियो॰
गो विधायकत्वाविरोधीत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * न हीति *
विनियुक्तशब्देन श्लोकस्थो नियोगशब्दो विनियोगवाचितया व्या॰
ख्यातः । पूर्वश्लोके ऽप्ययमविरोधमेव पाठाधिकरणे वक्ष्यमाणेन ब्रा-
ह्मणस्योभयार्थत्वेनोपपादयति * तथा हीति * ननु ब्राह्मणस्य वि-

धायकत्वोत्तरकाले सम्बन्धित्वेन यत्सन्निधाने यो दृष्ट इति न्याया-
द्विधेयस्मारकत्वावगतेर्विनियोगात्प्राग्विधायकत्वमविरुद्धं मन्त्रस्य
प्रागेव ब्राह्मणेन विनियोगात् स्मारकत्वप्रतीतेर्विधायकत्वानुपप-
त्तिरित्याशङ्कानिरासंसूचनार्थम् * प्रथममित्युक्तम् * अर्थत्वेन
प्रतिपाद्यत्वेन स्मार्यत्वं तच्च विधानात्प्रागप्यस्तीत्याशयः। ननु मन्त्र-
स्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात्तस्मादुत्पत्तिदेशः स इत्य-
स्मिन्नधिकरणे मन्त्रस्य कर्मकालप्रयोज्यत्वाद्रूपेणाभिधानेनैव कर्म-
प्रयोगे ऽनुष्ठाने सामर्थ्यात्स्मारकत्वावगतेः स्मृतिकार्यत्वेन चानुष्ठा-
नस्य स्मृतिक्रमेण क्रमस्य न्याय्यत्वान्मन्त्रब्राह्मणपाठक्रमयोर्विरोधे
मन्त्रपाठक्रमानुरोधेन पश्चाद्विहितस्याप्याग्नेयस्य प्रागनुष्ठानमित्युक्ते
ननु च ब्राह्मणपाठस्यापि तदेव दृष्टमनुष्ठेयस्मरणं प्रयोजनमित्या-
शङ्क्योत्पत्तिदेशः स इति सूत्रावयवेन कर्मोत्पत्तिमात्रार्थो ब्राह्मणपाठ
इति वक्ष्यमाणत्वात् पाठाधिकरणे ब्राह्मणस्य विधिस्मृत्याख्यप्रयो-
जनद्वयार्थत्वाभिधानं भाष्यकारीयमनादृतमित्याशङ्क्याह * मन्त्रत-
स्त्विति * प्रभृत्यर्थेनेतिकरणेनोत्पत्तिदेशः स इति सूत्रावयवः
परामृष्टः उत्पत्तिदेशः स इति यत्सूत्रकृद्वक्ष्यति तदत्र विरोधे सति
न त्वविरोधे ऽपीत्यर्थः। ननु ब्राह्मणस्य शक्त्यालोचनया स्मारकत्वाव-
गमे ऽपि कर्मानुवादेनाविनियोगान्न कर्मविधायित्वं विरुध्यते मन्त्र-
स्य तु कर्मानुवादेन तत्स्मारकतया वचनेन विनियोगात्कर्मविधा-
यित्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह * ये चेति * वाचस्तोमादौ सर्वमन्त्रा-
णां वचनेन विनियोगे ऽपि स्वार्थविधायित्वाविरोधात् यस्मिन्कर्म-
णि यो मन्त्रो विनियुज्यते तत्कर्मविधायिता तस्य विरुद्धेति वाच्य-
म्। न च सर्वमन्त्राणां स्वाभिधेये कर्मणि विनियोगो ऽस्तीत्याशयः।
उदाहृत एव हि तावन्मन्त्रो ऽनुबन्ध्यपशुपुरोडाशानुनिर्वाप्यः देवीह-
विर्यागे चरुद्रव्यके गोदेयत्वे याज्यात्वेन विनियुक्तः। न चानेन गो-
देयत्वं कर्माभिधीयते यागे गवां करणत्वाभिधानाद्दाने च साम-
र्थ्यात्कर्मतयान्वयावगतेस्ततो गोदेयत्वे यागे वाचनिकविनियोगस-
द्भावे ऽपि गोद्रव्यकयागदानविधायिता न विरुध्यते यदि यत्र म-
न्त्रो विधायको न वेति चिन्त्यते ततः प्रकृताख्यातशब्दचिन्ता सङ्ग-
तिर्न स्यादित्याह * न चेति * मन्त्रब्राह्मणसाधारण्यायथानुपपन्धा-
ख्यातशब्दविषयत्वेनाधिकरणं स्वमतेन व्याख्यातुमुपक्रमते * इती-
ति * गुणप्रधानकर्मविधायकत्वेन द्विविधमित्यपि वाच्ये लक्षणयै-
कदेशेन तदर्थलाभात् विधायकशब्दानुक्तिः। ननु तृतीये ऽपि प्रकारे
स्युरपाये प्रागेव तानि चैवं गुणप्रधानानीति सूत्रं कस्माच्च कृतमि-

त्याशङ्क्य द्वैविध्योक्त्यनन्तरमेव तृतीयप्रकारोक्तेः प्रसङ्गो न प्रागिति
इदानीं शब्दसूचितमर्थमुपपादयितुं पूर्वप्रकृतापेक्षितयथाख्यथशब्दः
प्रयुक्तः । विधायकत्वमात्रप्रतियोगित्वेनाविधायकत्वस्य विधायकद्वै-
विध्यमनपेक्ष्य तृतीयत्वं न सम्भवतीत्याशयः । विधिशक्तियुक्तत्वे-
नावगतस्य लिङादेर्यच्छब्दाद्युपबन्धे ऽपि प्रत्यभिज्ञानाद्यदाग्नेयो ऽष्टा-
कपाल इत्यादौ यच्छब्दाद्युपबन्धे ऽपि विधित्वाभ्युपगमाद्यच्छब्दाद्यु-
पबन्धस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेरभिधायकत्वाख्यप्रकारा-
न्तराभावाभिधानार्थतया पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे * तत्रेति * प्रका-
रान्तरव्युत्पादनार्थत्वेनापि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रो ऽभिधानवाची
स्यादिति सिद्धान्तसूत्रमवतरणपूर्वं व्याचष्टे * तथेति * अभिधा-
नातिरिक्तप्रेरणाख्यव्यापारनिषेधार्थमभिधानकारीति वाच्ये करो-
त्यर्थे तत्साधुकारित्ववाचिना णिनिप्रत्ययेन विवक्षितया प्रत्ययानुग्र-
हार्थं कस्मिंश्चिद्धातौ प्रयोज्ये ऽनुवादार्थो वचिः प्रयुक्त इत्येवम-
भिधानवाचीति सूत्रावयवार्थं सूचयितुं विधायकत्वाभावो ऽभिधा-
यकशब्देनोक्तः । केषामाख्यातानां विधायकत्वाभावः कश्च तत्र हे-
४।१४।२ तुरित्यपेक्षायामाह * यद्येति * सिद्धत्वद्योतनाद्धक्त्राभिमुख्यास-
म्भवाद्विधौ ।

आत्मनि प्रेरणायोगान्निमित्तस्याभिधानतः ।
विधिशक्तिविहन्तृ स्याद्यच्छब्दादिचतुष्टयम् ॥
प्राप्त्ययोगे ऽपि तत्रापि क चिरस्यादपि हन्तृता ।

श्लोकं व्याचष्टे*मन्त्रेति*एतदेव प्रपञ्चयति *तत्रेति*याभि-
र्गोभिर्यजते याश्च ददाति ता गावो न नश्यन्ति न च तस्करो हरति
न चासां कं चिदव्ययममित्रकृतो व्यथिरुपद्रवः पीडयति गोस्वामी
च ताभिः सह ज्योक् चिरकालं स च ते ससक्तः सयुक्तो भवतीति
गोस्तुत्यर्थं मन्त्रे गोयागगोदानयोर्यच्छब्देन सिद्धवद्भावाभिधाना-
द्विधायकत्वोपघातः वक्त्रभिमुखकरणार्थं या चामन्त्रणविभक्त्या
लिङादेः समान्वयनो वक्त्रभिहितार्थानुष्ठानप्रवृत्तवक्त्राभिमुखपुरुषप्र-
वर्त्तकत्वावगमादप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मकविधिशक्तिविघातः बर्हिर्देवसदनं
दामि शुक्रं त्वा शुक्राय धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृह्णामी-
त्यस्मदर्थेनोत्तमपुरुषेणात्मनि प्रवर्त्तनानुपपत्तेर्निमित्तत्ववाचिना च
यदिशब्देन प्राप्तिबुद्धेरित्याशयः । नन्वविशेषेण मन्त्रब्राह्मणगता-
नां यच्छब्दाद्युपबद्धानामाख्यातानां विचार्यत्वे सूत्रभाष्ययोर्मन्त्रो-
दाहरणमयुक्तमित्याशङ्क्याह * न चेति * यद्योत्तरसूत्रे मन्त्राणा-
मविधाकत्वं प्रायिकमिति भाष्यकृद्वक्ष्यति तन्नाम-प्रत्ययविभक्त्या-

द्वियाहुल्यमेव कारणमिति प्रसङ्गादाह * अविधायका इति * ते
विधिशक्त्युपघातका यच्छब्दादयः प्रायेण मन्त्रेष्वित्येव हेतोरसाव-
प्येतृप्रसिद्धिरित्यर्थः । यश्च ब्राह्मणो विधिशब्दश्चेति मन्त्राधिकरणा-
न्त्यसूत्रादौ विधिमन्त्रयोरित्यत्र च विधायकत्वव्यपदेशात्तत्रानुपह-
तविधिशक्तिप्रत्ययबाहुल्यं कारणमित्याह * ब्राह्मणे त्विति * ब्रा-
ह्मणानुदाहरणे वा विधायकाल्पत्वमेव कारणमित्यर्थादुक्तमपि स्प-
ष्टीकर्तुमाह * अल्पे त्विति * ब्राह्मणस्य तु विधायकत्वे ऽनुपहते
विधिशक्तित्वमेव कारणं न ब्राह्मणत्वं कारणं किन्तूपहतविधिशक्ति-
तेत्याह * विधायकत्वेति * न मन्त्रस्याविधायकत्वहेतुत्वाभावे म-
न्त्रविशेषणानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कां निरस्यन् प्रयोगसामर्थ्यादिति
सूत्रावयवं व्याचष्टे * तत्र त्विति * यथाद्युपबन्धस्वरूपाणिमित्तादि-
प्रत्यायनार्थत्वावगतेः स्वयमविधायकत्वे ऽप्येकां गां दक्षिणां दद्या-
दित्याद्यवगतां तदेकवाक्यत्वेन विधिप्रयोजनत्वात्प्रयोगसामर्थ्यमा-
चाश्च न ब्राह्मणगतानामाख्यातानामभिधानमात्रपर्यवसानम् । मन्त्र-
गतानां तु विधायकैकवाक्यत्वाभावेन निमित्तादिप्रत्यायनार्थत्वान-
धगमात्प्रयोगसामर्थ्याच्चाभिधानमात्रपर्यवसानमित्याशयः । प्रयो-
गसामर्थ्यमेव प्रश्नपूर्वमुपपादयितुं मन्त्राधिकरणोक्तमनुष्ठेयार्थ-
स्मारकत्वं तावत् स्मारयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * न
तावदिति * यश्चास्माभिर्यच्छब्दाद्युपबन्धेन विधिशक्तिविघातो ४१५।१
ऽभिहितस्तमेव भाष्यमपि प्रतिज्ञापूर्वं योजयति * भाष्यमपीति *

॥ अथ मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

मन्त्रगत इति भाष्येण मन्त्रलक्षणस्य प्रासङ्गिकत्वेन सङ्ग-
तिमुक्त्वोच्यतइत्यनेन मन्त्रलक्षणात्प्राक्कृतात्याख्यातविचारासक्ति-
माशङ्क्येदमित्यनेनार्थतो विपरीतक्रमतोक्ता साऽनादृत्येत्याह * य-
थोक्तेनेति * भाष्यकृतानुमन्त्रत्वस्याविधायकत्वाप्रयोजकत्वे ऽप्य-
भिधानमात्रपर्यवसानस्य विध्येकवाक्यत्वाभावेन मन्त्रेष्वेव भावा-
न्मन्त्राणामेव पूर्वाधिकरणोदाहरणत्वं मत्वा विपरीतक्रमतोक्ते-
त्याह * भाष्येति * चुदेः प्रेरणार्थत्वात्प्रयोजनस्य च प्रेरकत्वात्प्र-
योजनवाचिनं चोदकशब्दमङ्गीकृत्य तच्चोदकेष्विति सूत्रावयवं स्वयं
तावद्व्याचष्टे * तच्चोदकेष्विति * या तु भाष्यकृता प्रवृत्ति-
कारणवाचिनः चोदकशब्दस्य लक्षणया कारणमात्रार्थवाचित्वमङ्गी-
कृत्य तच्छब्दव्याख्यानायाभिधानस्येति षष्ठ्युक्ता सा लक्षणा दोषाद्-

भिधानकारणत्वस्य च ग्राह्यत्वो ऽपि भावेनाभिव्यापकत्वापत्तेरयु-
क्तेति कारणस्य कार्यप्रयोजनत्वाद्विवक्षिताभिधानप्रयोजनकत्वरू-
४१६।· पार्थप्रदर्शनार्थैवेत्याह *अर्थेति * षष्ठीसमासप्रदर्शनार्थत्वान्निवृत्त्यर्थो
मात्रशब्दः अभियुक्ता इति भाष्यावयवेन मन्त्राध्येति सूत्रावयवं व्या-
ख्याय ननु लक्षणसूत्रे वृद्धप्रयोगाभिधानमनर्थकमित्याशङ्क्य प्रायि-
कमित्यादिभाष्येण प्रयोगोपलक्षणार्थमेवेदं लक्षणमित्युक्तं तद्व्याचष्टे
*अध्येत्रिति * ननु वृद्धप्रयोगगम्ये मन्त्रशब्दार्थे लक्षणाभिधानम-
नर्थकमित्याशङ्क्य न शक्यमिति भाष्येण लक्षणं विना साकल्येन प्र-
योगविषयाज्ञानाल्लक्षणार्थवत्वोक्ता तत्र पृष्ठा कोटशब्दं व्याचष्टे *
धरणीति * तच्छब्देनेतिकरणसूचितकुटिलीकरणजन्यक्लेशपरा-
मर्शात्पृष्ठा कोटजन्यक्लेशसामान्येन प्रत्येकं मन्त्रपदप्रयोगविषया-
लोचनस्य पृष्टस्याकोटः । कौटिल्य वक्रत्वम् । अस्मिन्निति पृष्ठाकोटश-
ब्देनाभिधानमित्यर्थः । ऋषयो ऽपीति श्लोकस्य न शक्यमित्यनेन पौ-
नरुक्त्यमाशङ्क्य ननु पदार्थान्तराणां प्रत्येकनिरूपणाशक्तावपि मन्त्र-
पदार्थानामध्येतृपरम्परया प्रत्येकं निरूपयितुं शक्यत्वाल्लक्षणानर्थ-
क्यमित्याशङ्कानिरासार्थस्य सूचनार्थे पदार्थशब्दस्थाने लक्ष्यपदप्रक्षेपेण
प्रतिज्ञापूर्वं पठति * श्लोकश्चेति * विप्रकीर्णानेकशाखागतानां सा-
कल्येनोपसंहारो न शक्य इत्याशङ्कानिरासाशयः । नन्वभिधानप्रयो-
जनत्वस्य मन्त्रलक्षणत्वे किमिति वृत्तिकारेणात्यन्ततयादिमन्त्रलक्ष-
णमुक्तमित्याशङ्क्योदाहरणमित्यादिभाष्येणात्यन्तादेः स्वमतेनोदाह-
रणत्वमुक्त्वा तथेत्यनेन तच्छब्देन लक्षणं परामृश्य यदिदमत्यन्ता-
दिवृत्तिकारेण तल्लक्षणमाख्यातं तदुदाहरणभिप्रेण न तु परमार्थतो
लक्षणम् * प्रायिकत्वादित्युक्तम् तद्व्याचष्टे * वृत्तायेति * य-
देतेर्वा मन्त्राणामत्यन्तत्वादिलक्षण वृत्तावुक्त स मन्त्राणामुदाह-
रणविस्तरो मतो न तु वस्तुतो लक्षणं प्रायिकत्वादित्यर्थः । आयु-
र्दा अस्यायुर्मे देहीत्याशिषम् । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदिति स्तुतिमेको
ममैका तस्य यो ऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति संख्यां च
च स्पष्टत्वादव्याख्यायाक्षीत्यस्य ॥ विग्रीवो घयोदर इत्यादिवदिन्द्र-
स्तुत्यर्थत्वोपपत्ते. । प्रलपितत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य स्तुत्यसम्भवसूचना-
र्थं डुलिशब्दं व्याचष्टे* डुलिरिति*अम्बे ऽम्बिके ऽम्बालिके न मा न-
यति कश्च ॥ स सस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीमिति सु-
कल्याणरूपां काम्पिलदेशवासिनीं मां न कश्चिन्नयति कुत्सितो ऽश्वः
स्वपितीति किशोर्यो परिदेवनमग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैषं को ऽसि
कस्यासि को नामासि यस्य ते नाम मन्महे यं त्वा सोमेनातीतृप-

मेत्यन्वेषणं पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इति पृष्टमिथं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या इत्याख्यानं च स्पष्टत्वाद्व्याख्यायाचिक्रत्रेण पवित्रेण घसो. सूर्यस्य रश्मिमिरित्यनुषङ्गविषयमाह * प्रतीति*प्रयोगमुदात्तानुदात्तस्वरिताख्यत्रैस्वर्यरूपत्वेन सप्ततराधिकं चातु.स्वर्यरूपत्वेन च भत्स्यकृता व्याख्यातत्वाद्व्याख्याय सामर्थ्यस्याव्यापारस्याद्व्यापारस्याचिनाभिधानशब्देन व्याख्यानानुपपत्तिमाशङ्क्याभिधानशब्दं शक्तिविषयत्वेन व्याख्यातुमाह * सामर्थ्यमिति * लक्षणत्यासम्भवोपपादनायास्यन्तत्वान्तयोरव्याप्त्यभिधानार्थत्वेनासिमभ्या अपि चेत्यादिभाष्यं स्पष्टत्वाद्व्याख्यायाशीरित्याद्यावतिव्याप्त्यभिधानार्थत्वेन परिदेवनप्रैषौ व्याचष्टे* ये मामिति* किं जानाति भवान् किं शाखान्तरी सूर्मिमित्यस्यार्थस्य पृष्टशब्दादेव ज्ञातत्वात् सूर्मिशब्दमात्रार्थं व्याचष्टे * कर्णवर्तीमिति * भाष्यरोग. स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं. । मन्त्रप्रतिपत्तौ प्रयोजनापेक्षायामस्तीत्यनेनाह सुचिव मन्त्र मे पाहि यमृषयस्त्रयीविदो विदु ऋचो यजूंषि सामानि सा हि श्रीरमृता सतामित्यादौ वेदे प्रयुक्तस्य मन्त्रशब्दस्यार्थज्ञानं प्रयोजनमुक्तम् ।

॥ अथ ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥

यदि वेदप्रयुक्तमन्त्रशब्दार्थज्ञानार्थं मन्त्रलक्षणमुक्तं तर्हि तद्ब्राह्मणान्येव पञ्चहवींषि भवन्ति यद्ब्राह्मणानीतराणीत्यादौ वेदप्रयुक्तब्राह्मणशब्दार्थज्ञानार्थं ब्राह्मणस्यापि लक्षणं वक्तव्यमित्यथेति भाष्येण पूर्वप्रवृत्तापेक्षित्ववाच्यथशब्दयुक्तेनाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वेन सूत्रव्याख्यानार्थं मन्त्राश्चेति भाष्यमिति वक्तुं सूत्रस्य मन्त्रव्यतिरिक्तरूपब्राह्मणलक्षणाभिधानार्थत्वप्रतीते । सूत्रदूषणार्थमिति शङ्कामुपन्यासपूर्वकमुपन्यस्यति * परिशेषेति * सूत्रे शेषशब्दप्रयोगात्परिशेषशब्देन तद्व्याख्याप्रतीतेस्तद्भाष्यं लक्षणावक्तव्यत्वाभिधानार्थत्वेन सूत्रस्य व्याख्यानमेवेत्युक्ते ननु शेषशब्देन मन्त्रव्यतिरिक्तत्वरूपलक्षणाभिधानान्न लक्षणावक्तव्यत्वं सूत्रेणोक्तमित्याशङ्क्य * लक्षणंत्युक्तम् । मन्त्रव्यतिरिक्तत्वमात्रस्याब्राह्मणे ऽपि भावान्मन्त्रव्यतिरिक्तवेदत्वं लक्षणं वाच्यं तच्च द्विविध एव वेद इति जानतानुक्तस्यापि ज्ञातुं शक्यत्वादजानता तूक्ते ऽपि लक्षणे कल्पादेरपि मन्त्रव्यतिरिक्तत्वेन कतमत् ब्राह्मणमिति ज्ञातुमशक्यत्वादव्याच्यमित्याशयः । ननु लक्षणपरत्वाभावे सूत्रानर्थक्यं स्यादिति य-

ङ्क्ते * किमर्थं पुनरिति * तृतीयप्रकारनिरासार्थत्वेनानर्थक्यं परि-
हरति * नेति * ननु ब्राह्मणलक्षणस्यावचनीयत्वे किमिति वृत्ति-
कारेणेति करणबाहुल्यादिलक्षणमुक्तमित्याशङ्कानिरासार्थं वृत्तिकार-
स्त्वित्यादिभाष्ये यदेनमधिनोत्तद्दध्नो दधित्वमिति यस्मात्सोमा-
ख्यमिन्द्रमधिनोत्तस्मात्तद्दधीति धिनोतेः प्रीतिकर्मणो दधिशब्दनि-
र्वचनम् । उपवीता वा एतस्याग्नयो यद् ब्रह्मा सामानि गायतीति सा-
मगाने विलम्बेनाग्निविगमापत्तेर्निन्दा प्रशंसादीनि चावयवव्युत्प-
त्त्यादिरूपेण प्रसिद्धत्वादव्याख्याय परकृत्यादिशब्दान् व्याचष्टे *
४१७।१। एकेति * एकः कर्त्ता यस्मिन्नुपाख्याने विषय इति समासार्थः । बहु-
कर्तृकमित्यभाष्येच ब्राह्मणलक्षणस्य विवक्षितत्वाद्विधिशब्दानुपपत्ति-
माशङ्क्य व्याचष्टे * विधीति * इति करणबाहुल्यादीनां द्वादशा-
नां मध्ये सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादौ कस्य चिदभावादव्यापकत्वे-
नालक्षणत्वाभिधानार्थमेतदपीति भाष्यमिति करणेत्यादि चातिव्या-
प्त्यभिधानार्थं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे रयिं
न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः तमूहथुर्नौभि रात्मन्वतीभिरन्तरिक्ष-
प्रुद्भिरपोदकाभिरित्यस्यैवमाख्यायिकारूपत्वं हे अश्विनौ तुग्रो
नाम कश्चिद्राजा भुज्युनामानं स्वपुत्रमुदमेघे समुद्रे अवाहाः वाह-
यामास इति तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषार्थमध्यमः प्रसि-
द्धिद्योतनार्थो हकारः नकारस्योपमार्थत्वाद्यथा कश्चिन्मृयानासन्नमर-
णो रयिं धनं समुद्रे वाहयतीति दृष्टान्तः त भुज्युमात्मन्वतीभिः दृढा-
भिरन्तरिक्षप्रुद्भिराकाशगामिनीभिरपोदकाभिर्निर्जलाभिर्नौभिर्युवामू-
हथुः समुद्रादुत्तारयामासथुरिति इन्द्रवायू इमे सुता उपप्रयोभिरा-
गतमिति पूर्वार्द्धर्चेण हे इन्द्रवायू इमे सोमा अभिषुताः तानत्तुं प्र-
योभिरन्नैर्यजमानाय देयैः सह युवामागतमित्युक्ते यस्मादिन्द्रयो वां
युवामुशन्तीच्छन्तीतिहेतुः यत्प्रेषिता वरुणेन ताः शीभं समवल्गत तत्त-
द्वाप्नोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु ष्ठनेति हे आपो यस्मात्ता यूयं व-
रुणेन प्रेषिता सत्यः शीभं स्वाच्छन्द्यं समवल्गत तव स्नानमकुर्वतः तत्र
यती· कुर्वतीर्वो युष्मानिन्द्र आप्नोत्तस्मादाप स्थ न भवथेत्यन्व-
र्थसञ्ज्ञात्वद्योतनार्थानुशब्दयोगादप्शब्दनिर्वचनमिति ज्ञातुं शक्य-
त्वान्न निर्वचनमित्युक्तं मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता. सत्यं
ब्रवीमि वध इत् स तस्य नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केव-
लाघो भवति केवलादीत्येव निन्दा यः केवलम् एकाकी अत्ति न त्वर्यमश-
ब्दोपलक्षितं देवगणं सखायं च मनुष्यगणं पोषयति स मन्दप्रज्ञो
निष्फलमन्नं लभते ■ तस्यान्नं फलदं भवति प्रत्युत घोराद्युपद्रवहेतु-

स्याद्बधकार्यैव भवति केवलपापञ्च सम्भवति सत्यमेतद् ब्रवीमीति । अग्निर्मूर्द्धा दिव इति द्युमूर्द्धत्वादिगुणकीर्त्तनात्प्रशंसा तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासीदुपरिस्विदासीदित्येषां कवयो मनीषेति पूर्वस्यामृचि निर्दिष्टानां कवीनां रश्मिः तिरश्चीनो विततः किमध आसीदुतोपरीति स्विच्छब्दयोगात् प्लुत्या च संशयः । वृणीयादित्राधमानायतव्यानीति भोज्यान्पदार्थान्याचमानाय दद्यादिति विधिः चित्र इद्राजा राजका इदन्यकेत्यकेसरस्वतीमनुपर्जन्य इव ततनद्धि वृष्ट्या सहस्रमयुता ददादिति हे राजकाश्चित्रो नाम राजा सरस्वतीदेशे ऽन्यस्मिंश्च यस्मिन्कस्मिंश्चित्पुण्यदेशे सहस्रं गवामयुतानि दत्तवानित्येकचरितोपाख्यानं परकृतिः यज्ञेन ज्योतिष्टोमादिना विष्णुर्वै यज्ञ इति श्रुतिर्यज्ञं विष्णुमयजन्त देवा इति बहुचरितोपाख्यानं पुराकल्पः ।

॥ ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम् ॥ ९ ॥

अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः ॥ ३४ ॥

वेदस्य त्रैराद्यनियमे सत्यूहादेरप्यनुमानादिगम्यवेदत्वाभ्युपगमात् विधिप्रयोजनाद्याभावेन च ब्राह्मणत्वाभावान्मन्त्रत्वप्रसङ्गे पठ्यमानवेदविषयत्वं त्रैराद्यनियमस्य वक्तुमेतदधिकरणमिति ब्राह्मणलक्षणावक्तव्यत्वाभिधानव्यवधेरदोषत्वं स्पष्टत्वादनभिधायाधिकरणविषयं व्याचष्टे * सूर्यायेति * प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यगः ऊहः प्रयोगो विकृतावूह्यमानतयोदित इत्यग्निपदस्थाने सूर्यपदप्रयोगस्य विकृतत्वादूहत्वं यत्र शब्दे काश्यपायत्सारनैध्रुवेत्यादावार्षेयत्रयं कीर्त्यते स प्रवरः देवदत्तस्य पिता यजत इत्यादि यजमानपुत्रादिनामग्रहणं सूक्तवाकादावाशास्ते ऽयं यजमानो ऽसावसावित्यादिसर्वनामयुक्तमन्त्राम्नाने नामधेयस्य मन्त्रतायां वक्ष्यमाणत्वात् सर्वनामस्थाने प्रक्षेप्य नामधेयव्यावृत्त्यर्थम् * यथेत्युक्तम् * पूर्वपक्षसिद्धान्तौ यथाभाष्यं स्फुटत्वात् संक्षिपति * तेषामपीति * भाष्यानुक्तो ऽपि मन्त्रमध्यपातो हेतुः सम्भावात्युक्तः । मन्त्रमध्यपातस्य हेतुत्वशङ्कोत्प्रेक्षामात्रत्वादयुक्तेत्याशयः । ऊहादिभ्रंशे मन्त्रभ्रंशनिमित्तप्रायश्चित्ताभावपदूहितपदवतो वाक्यस्य समस्तस्यामन्त्रत्वात् मन्त्रनिमित्तशब्दविकाराभावो ऽपि कस्मात् सिद्धान्तप्रयोजनत्वेन भाष्यकृता नोक्त इत्याशङ्कानिरासार्थं स्वयं चिन्त्यान्तरं प्रस्तौति * किं पुनरिति * पूर्वपक्षमाह * समस्तस्येति * श्लोकं व्याचष्टे * सम्प्रदायेति * मन्त्रैकदेशे मन्त्रत्वसद्भावाभ्युपगमे ऽतिप्र

सक्तिरित्याह * अथेति * पूर्वपक्षप्रयोजनमाह * तस्मादिति *
एतदेव प्रपञ्चयति * अतश्चेति * तस्योहवतो वाक्यस्य न केवलमू-
हितावयवमात्रवर्त्तिनि निमित्तांशे मन्त्रत्वांशनिमित्तप्रायश्चित्ताभा-
व. । किं तु सर्वावयववर्त्तिनीत्येकं तावत्प्रयोजनं मन्त्रे इयेतवहोऽश्व-
वस्पुरोडाशो विघनित्यादिना यावन्तः श्वेतवा दनुत्कृशा पुरोडा इत्या-
दयो मन्त्रविषयत्वेन इन्द्रप्रहोभिः छन्दसीत्यादिना चाम्नातवेदाख्यछ-
न्दोविषयत्वेन आन्यं दिवो मातरिश्वा जभार इमामगृभ्णान्नित्यादयो
यावन्तः शब्दविशेषाः स्मर्यन्ते तेषामभावाच्छ्वेतवाहउक्थशंसः पु-
रोडाशो जहार अगृह्णन्नित्यादिर्लौकिकप्रयोगः कार्य इति द्वितीयमि-
ति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकव्याजेन प्रयोजनद्वयमुक्तम् सिद्धान्तमाह * अ-
४१८। थेति * ऋगादिजातिवन्मन्त्रजातेरप्यभावादृचनाविशेषाभिप्रायो-
गोत्वनिदर्शनायाकृतिशब्द । यथा द्वित्रिवृक्षोपजनापाये ऽपि तदेवेदं
वनमिति प्रत्यभिज्ञानात् पूर्ववनाविनाशस्तथात्रापि स एवायं मन्त्र
इति प्रत्यभिज्ञानान्मन्त्राविनाश :इत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * न
हीति * प्रत्यक्षोपलम्भमेव व्यवहारेण द्रढयति * तथा हीति *
वाक्यान्तप्लुतविधौ वर्णविकारः इरापदविधौ गिरापदलोपात्वर्णलो-
पः उदात्तानुदात्तस्वरितानामत्यन्तसन्निकर्षलक्षणैकश्रुत्यविधौ स्व-
रान्तरनियोगः । श्लोकं व्याचष्टे * यथेति * न तु यथा व्योमन्त्रा-
ह्मणास इत्यादिपदे वर्णलोपागमादिविधिना न्यूनाधिक्ये ऽपि पूर्वा-
वगतार्थाभिधानशक्त्यविघातावगमात्पूर्वपदाविनाशस्तथेहापीरादिवि-
धिना मन्त्रस्य पूर्वावगतार्थमात्रयोविघातावगमान्मन्त्रत्वाविनाश
इत्याशयेनाशङ्कते * स्यादिति * एवं तर्ह्यूहादावपि पूर्वावगतकर्मस-
मवेतदेवताभिधानाद्यर्थत्वाविघातेनोहितपदवतो ऽपि मन्त्रस्यावि-
नाशापत्तिसाम्यादेतत्कारणत्वानुपपत्तेर्विहितत्वमात्रे मन्त्रत्वाविना-
शकरणं वाच्यं तच्चामन्त्रे ऽपि व्रीह्यादौ विहितत्वादकारणमित्या-
शयेन परिहरति * तद्विति * अस्तु तर्हि इरापदादिमतो वाक्यस्या-
मन्त्रतेत्याशङ्क्याह * न चेति * एवं कतिपयवर्णपदान्यत्वे ऽपि म-
न्त्रत्वाविनाशे स्थिते प्रसङ्गादूहादिवैधर्म्येणेरापदादेर्मन्त्रत्वं वक्तुं पू-
र्वपक्षं दर्शयन्ननन्तरमुपसंहरत्यनश्चेति । सिद्धान्तमाह * न चेति *
गिरापदवन्मन्त्राम्नानमात्रालोचनेनेरापदस्यामन्त्रत्वप्रतिभाने ऽपि
इरापदविध्यालोचनान्मन्त्रत्वावधारणेति समस्तस्यनेनोक्तम् । नन्वेवं
सतीरापदेन गिरापदस्य बाधात् सामाम्नायावगतमन्त्रत्वं विरुध्येते-
त्याशङ्कानिरासस्सूचनायेह स्वाध्यायकाले गिरापदवान्मन्त्र इह प्रयो-
गवेलायामिरापदवानित्युक्तमाहह गिरापदं मन्त्रे इहेरापदमिति वा-

ष्ये मन्त्रत्वेऽपि निमित्तप्रायश्चित्तविषयत्वमात्रप्रदर्शनार्थं पदस्य मन्त्र-
तोक्ता । वस्तुतस्तु वाक्यस्यैव मन्त्रत्वं न पदस्येति सूचयितुम् *प-
दस्यानित्युक्तम् * नन्वमन्त्रस्यापि व्रीह्यादेर्विधिदर्शनात्तत्कथं विध्या-
लोचनान्मन्त्रत्वावधारणेत्याशङ्क्याह * पदेत्युक्तम् * विधेः
प्राग्विधेयसमर्पणाम्नानवेलायामित्यर्थः । आम्नानेन मन्त्रत्वं न वि-
धिमात्रेणेत्याशयः । परस्यैरमित्यनेनेरापदस्य स्वरूपेणाम्नानाभा-
वादुच्चार्यत्वेन विधानमाम्नानं वाच्यं तच्चोह्यादेरप्यस्तीत्याशयेन
साम्यमाह * यद्येवमिति * निष्कृष्टस्येरापदस्याम्नानाभावे ऽपि त ४१९।
द्धितान्तपदान्तर्गतस्याम्नानमस्तीत्याशयेन सिद्धान्ती निरस्यति *
नेति* वैदिकशब्देनाम्नानमभिप्रेतम् । श्लोकं व्याचष्टे *वैदिकं हीति*
ननु न्यायेनाप्युच्चार्यत्वेनैकपदत्वादुच्चारणस्यैवाम्नानत्वादस्त्येवो-
हस्याम्नानमित्याशङ्कानिरासपूर्वमार्थत्वमोत्तरार्धं व्याख्यातुम् * न
चेत्युक्तम् * परस्तु वेदप्रमेयत्वं वैदिकशब्देनोक्तमिति भ्रान्त्या पु-
नः साम्यमाशङ्कते * ननु चेति * सिद्धान्ती स्वाशयं प्रकटयति *
अर्थेति * नन्विरापदस्याप्युच्चारणीयरूपेणाम्नानं नास्तीत्याशङ्क्यो-
च्चारणीयनिष्कृष्टरूपानाम्नाने ऽपि तद्धितान्तर्गताम्नानादूहाद्वैल-
क्षण्यमाह * तत्रेति * नन्वेवं सति सूर्यशब्दस्यापि तद्धितान्तपदा-
न्तर्गतस्याम्नानमस्तीति पुनः साम्यमाशङ्कते * नन्विति * उच्चार-
णीयस्योपपादनाय * श्रुतीत्युक्तम् * सूर्यशब्देन देवतामुद्दिश्य हवि-
स्त्यजेदित्युच्चार्यत्वेन विनियोगात्त व्रीह्यादितुल्यतेत्याशयः । मन्त्रा-
वयवाप्रयावयवत्वेन पदस्य मन्त्रत्वाम्मन्त्रावयवत्वेनाम्नानं मन्त्रत्वे
हेतुः । न च तत्सूर्यादिपदे ऽस्तीति परिहरति *नेति* एतदेवोपसंह-
रति * तस्मादिति * मन्त्रावयवत्वेन सूर्यादिपदानां विनियोज-
कानाम्नानान्मन्त्रावयवत्वेनाम्नानं नास्तीत्यमन्त्रतेत्यर्थः । नन्वेवं स-
त्यग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारतेत्यादिमन्त्रावयवत्वेन प्रवरविध्या-
म्नानात् सुब्रह्मण्यानि निगदावयवत्वेन च नामविध्याम्नानयोर्मन्त्र-
त्वं स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * मन्त्रत्वहेतुं स्वरूपाम्नानासिद्धये-
तद्विध्याम्नानस्वीकरणात् स्वरूपाम्नानरहितं विध्याम्नानं न हि म-
न्त्रत्वहेतुरित्याशयेन परिहरति * स्यादिति * नन्वेवं सत्याशास्ते
ऽयं यजमानो ऽसावित्यादिसर्वनामसंयुक्तमन्त्राम्नाने ऽपि नाम्नः
स्वरूपेणानाम्नानादमन्त्रत्वं स्यादित्याशङ्कते * एवं तर्हीति * स- ४२०।
र्वनाम्नः स्वरूपाम्नानप्रकारत्वोपपादनायाशक्तानामभ्युपगमेनोत्त-
रमाह * तथा नामेति * सर्वनामद्वारा स्वरूपाम्नानाच्च मन्त्र-

१ चाग्यानाम्नयोरिति २ पु० पा० ।

स्यानुपपत्तिरिति स्वमतेन परिहरति * अथ चेति * ननु देवदत्ता-दिनाम्नो मन्त्रत्वे इरापदादिवत्कस्मात्साक्षादनाम्नानमित्याशङ्क्य विशेषाणामित्युक्तं कथं सर्वनाम्ना स्वरूपाम्नानमित्याशङ्का * अनू-न्येत्युक्तम् * सर्वनाम्नो प्रयोगार्हत्वात्तत्स्थानस्य शून्यत्वापत्तेः प्रयो-गार्हदेवदत्तादिनाम तत्स्थानपूरकतयावसीतइत्याशयः । एतदेवो-पपादयति * इतरथा हीति * आशास्ते ऽयं यजमान इत्येताव-ताप्यभिधानसिद्धेस्तदंशोत्युक्तम् । नन्वेवमपि देवदत्तादिपदस्याप्येत-भिरनाम्नानादविधानात्कथं सर्वनामस्थाने प्रयोग इत्याशङ्क्याह * प्रवरेति * इरापदादिवत्साक्षाद्विध्यभावे ऽपि सूक्तवाकादिमन्त्रवि-धिनैव मन्त्रगतसर्वनामार्थपरत्वाय तत्स्थाने देवदत्तादिपदप्रयोगः कल्प्यतइत्यर्थः । यजमानस्य तत्पूर्वेषामपरेषां च प्रत्येकं नाम गृ-ह्णातीति सर्वनामरहितसुब्रह्मण्यानिगदविधिविहितं नामधेयं दृष्टा-न्तः । सर्वनामस्थानप्रक्षेप्यनामधेयस्य मन्त्रत्वोपपादनप्रयोजनमाह * तस्मादिति * अधिकरणविषयभूतानामाऊहादीनां मन्त्रत्वाभिमत-सर्वनामस्थानप्रक्षेप्यनामेरापदादिवैषम्यमुपसंहरति * मन्त्रिति * चिन्तान्तरसिद्धान्तमुपसंहरति * अतश्चेति * क्रतुनाकाङ्क्षितं प्र-त्यभिज्ञायमानं च मन्त्रत्वं यस्येति विग्रहः । ननु यदि तथा मन्त्रत्वेन प्राप्तत्वात् क्रत्वाकाङ्क्षितप्रत्यभिज्ञायमानमन्त्रत्वाच्च प्रायश्चित्तेन छा-न्दसप्रयोगेऽत्र न वर्जनीयमित्युक्ते कथं मन्त्ररूपप्राप्तिस्तत्प्राप्तौ वा कथमूह्यपदस्यामन्त्रस्य प्रक्षेप इत्याशङ्काभिधानेत्युक्तं कर्मसमवेतार्थप्र-काशनादपस्याभिधानस्य प्रकृतिवद्विकृतावपि कर्मसमवेतो ऽर्थो ऽग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यनेन सकलेनाभिधेय इत्येवं चोदकेन प्रापितत्वादू-ह्यपदप्रक्षेपः । प्रकृतिवद्यथासमाम्नायावगतेन मन्त्रस्वरूपेणाभिधेय इत्येवं रूपेण चार्थस्य यथा समाम्नायावगतमन्त्ररूपस्य चोदकेन प्रा-पितत्वान्मन्त्ररूपप्राप्तिरित्यर्थः ।

॥ ऋग्लक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥

तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥

ननु कर्मभेदानुनिष्पाद्यपूर्वभेदसिद्ध्यर्थं भावशब्देभ्यो ऽपूर्वा-धिगतिरिति भावार्थाधिकरणेनोक्ते तदपवादार्थाख्यातद्वैविध्यमुक्त्वा प्रसङ्गान्मन्त्रगतस्याख्यातस्याविधायकत्वलक्षणे तृतीयप्रकारे ऽभि-हिते तदनुप्रसङ्गान्मन्त्रलक्षणोक्त्या ऽध्यायोपक्रमप्रतिज्ञातपदार्थसमा-प्ते कथमृगादिलक्षणसङ्गतिरित्याशङ्क्याह * प्रसक्तेति * प्रसक्ता-नुप्रसक्तं चेति भाष्यगतेन चकारेण तदनुप्रसक्तस्याप्यर्थस्य प्रतिज्ञा-

माद्विरोध इत्याशयः । ननु तेषां मन्त्राणां मध्ये यत्र मन्त्रे पाद-व्यवस्था स मन्त्र ऋगिति लक्षणस्यादुष्टत्वादेवं जातीयकेष्वित्यादि-भाष्येणाभियुक्तोपदेशाभिधानं व्यर्थमित्याशङ्क्याह * शब्दार्थस्ये-ति * यदीनि भाष्येणार्थवशत्वस्येह लक्षणान्तर्गतिं मत्वा यदग्ने स्या-महं त्वमित्यादावर्थवशत्वसद्भावे ऽप्यग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिः यच्चा ज-गज्जगत्याहितं पदमित्यादौ लघुगुर्वक्षरसामान्यवृत्तवशेनाग्निमील-इत्यादौ चाक्षरसंख्यानियमलक्षणाच्छन्दोवशेन तमुष्टामिन्द्रं न रेज-मानमित्यादौ चान्यथैवपर्यायेणवादेवमिन्द्रोयिव्ये नृम्णेत्यादौ च प्रायव-शेन पादव्यवस्थायामर्थवशत्वाभावाल्लक्षणाव्याप्तिं शङ्कितामुपपाद्-यति * क्रियापदेति * नन्वेवं सति न कचिदर्थवशेन पादव्यव- ४२१।
स्था स्यादित्याशङ्कते * ननु चेति * ऋगर्थापर्यवसाने ऽप्ययान्तरा-र्थपर्यवसानात्परिहरति * कथमिति * आख्याताभावेनोत्तरयोर-साधप्यसमाप्त इत्याशङ्कते * परयोरिति * तयोरप्याख्यातान्वया-त्समाप्तिमाह*नेति* अनावृत्तस्यैवानेकान्वयमात्रविवक्षयानुषङ्गाभि-धानान्न वाक्यभेदापत्तिः । एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * ना-र्थवशेनेति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * एतस्य त्विति * पादव्यवस्थैव कथमित्यपेक्षायां लक्षणान्तर्गतस्याप्यर्थवशत्वस्यार्थवशेन वृत्तव-शेनाध्येतृप्रसिद्धिवशेनेत्युपलक्षणायाभिधानानानर्थक्यमित्याशयः ।

॥ सामलक्षणाधिकरणम ॥ ११ ॥

गीतिषु सामाख्या ॥ ३६ ॥

गीतिरित्यस्य लौकिक्यामपि गीतौ सद्भावेनातिव्यापकत्वमाश-ङ्क्य मन्त्रगतत्वविशेषणसूचनायाह * तेषामिति*अभियुक्तोपदेशो ऽत्रापि पूर्वोक्तप्रयोजन एवेत्याह*अत्रापीति * सिद्धप्रामाण्येनोपदे-शेन व्यवहाराय प्रथमं दृष्टान्तेन तत्प्रामाण्योपपादनस्योचितत्वेन मन्त्रलक्षण एव कार्यत्वादभियुक्तोपदेशश्चेत्यादिभाष्यं पठनीयमिति स्वयमेवाशङ्क्य परमतेन तावत्परिहरति * प्राथम्यादिति * यथेति प्रत्यप्रतीकेनाभियुक्तेत्याद्युक्तं नाभियुक्तोपदेशमात्रप्रामाण्याभिधा-नेनातदुक्तं किं तु गीतेः सामत्वे साम्ना स्तुवतइति स्तुतिसाधन-त्वायोगापत्तेरत्यप्रमाणमित्याशङ्कानिरासादत्रैव वाच्यमित्याशयेन स्वयं परिहरति * अथ वेति * अभियुक्तोपदेशं दृष्टान्तं मत्वा साध्यविकलत्वमाशङ्कते * ननु चेति * नात्यन्तसाम्येन दृष्टान्त इ-त्याशयेन परिहरति * नैष दोष इति * ननूपदेशदृष्टस्य प्रामाण्ये ऽपि गीतिमात्रविषयत्वं कथमवसीयतइत्याशङ्कानिरासार्थं गीति-

विशिष्टे चेदिति भाष्यं व्याचष्टे * गीतेरिति * सप्तमद्वितीयपादे वक्ष्यमाणस्यैव गीतिमात्रवाच्यत्वस्येह लक्षणसमर्थनायानागतावेक्षणेन भाष्यकृतोक्तत्वादपौनरुक्त्यम्। अत्रैव वृद्धसम्मतिमाह * आह
४२२।' चेति *

॥ यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

शेषे यजुः शब्दः ॥ ३७ ॥

यजुष इति भाष्यस्य सूत्रप्रत्याख्यानार्थत्वभ्रान्तिं निरस्यति * शेष इति *

॥ निगदानां यजुष्ट्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥

निगदा इति भाष्यं सूत्रानारूढमाशङ्क्य व्याचष्टे *शेष इति* धर्मस्य विशेषाश्रवणादन्यत्ववाचितया विशेषशब्दं व्याचष्टे * धर्मेति* तृतीये वेदो वा प्रायदर्शनादित्यत्रोच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्वेदधर्मत्वे वक्ष्यमाणे ऽपि तत्रत्यपूर्वपक्षे म्यिरत्वोपांशुत्वस्य यजुर्जातधर्मत्वेनोच्चैस्त्वस्य तदन्यतोक्ता विधित्वे विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रबाधात्सिद्धान्ते ऽपि धर्मान्यत्वोपपत्तेः पूर्वपक्षोपपादनार्थं किं मत्योच्चैरित्यस्यानुवादता भाष्यकृतोक्तेति भ्रान्तिं निवर्त्तयितुं विधित्वे ऽप्यबाधपक्षसम्भवे बाधपक्षस्यानङ्गीकार्यत्वाद्धर्मान्यत्वस्य पूर्वपक्षोपपादकत्वं वक्तुमाह * यदि तावदिति * अनुवादत्वे तु निगदस्य यजुषो भेदेन विनोच्चैस्त्वधर्मप्राप्ते तुल्यो भेद इत्याह * अथेति *

व्यपदेशाच्च ॥ ३९ ॥

धर्मान्यत्वस्य तार्तीयवाक्याधिकरणाधिकृतत्वेनाभ्युपगममात्रत्वात्तन्मुख्यहेत्वभिधानार्थमिदं सूत्रं यथा भाष्य स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

यजूंषि वा तद्रूपत्वात् ॥ ४० ॥

तद्रूपत्वस्य हेतो यजूरूपत्वादिति भाष्यव्याख्यानादन्यथापि निगदस्य मन्त्ररूपत्वाद्यजुषो वा निगदरूपत्वस्य वचनान्निगदस्यैव चोच्चैस्त्वधर्मरूपत्वाद्व्यपदेशभेदनिर्दिष्टेरिति व्याख्यानत्रयं सूचयन्सूत्रं व्याचष्टे * आह इति * किं मन्त्रमित्यपेक्षायामृचो यजूंषि सामानीत्यृग्यजुःसामस्येव मन्त्रत्वोपसंहारात् मन्त्रत्वेना-

ध्येतृप्रसिद्धेरस्य निगदस्य त्रयान्यतमान्तर्भावावगतेर्ऋक्सामवैलक्षण्येन पारिशेष्याद्यजुष्ट्वमित्येको हेत्वर्थः । तदाहुः । ऋक्सु प्रश्नवर्या यजुः सामा इति प्रश्नोत्तरभूते मन्त्रे एवं खल्वयं निगदभूतो भवति तस्माद्यजुरिति वेदे निगदशब्दस्य मन्त्रशब्दसामानाधिकरण्येन हेतुना यजुष्ट्वापरित्यागेनैव निगदे मन्त्रशब्दप्रयोगावगमादिति द्वितीयः निगदस्य यजुष्ट्वापरित्यागेनैव धर्मविशेषेणोच्चैस्त्वेन व्यपदेशभेदसिद्धेरिति पूर्वपदावृत्त्या तृतीयः । गुणार्थो व्यपदेश इत्यत्र व्यपदेशहेतुर्निराकरिष्यमाणो ऽपि मुख्यत्वसूचनायेह निराकृतः । परिशेषेत्यनेन भाष्योक्तहेत्वर्थो व्याख्यातः । यद्वा त्रिष्वेव मन्त्रत्वोपसंहारान्मन्त्र एव खल्वयं निगदभूतो भवतीति च वेदे निगदस्य मन्त्रशब्दसामानाधिकरण्येन निगदे मन्त्रशब्दप्रयोगादित्येक एव हेतुः ।

वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ४१ ॥

उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्जातिधर्मत्वामायाव सावयजुष्ट्वेन निगदस्यापांशुत्वप्राप्तिः यदि परं प्रायेण यजुर्वेदविहितत्वात्तत्प्राप्तिः स्यात्सास्य वचनेनैवोच्चैस्त्वावगमान्निरस्तेत्यभिधानार्थमेतत्सूत्रं तत्र वचनशब्दो वचनं परमित्यादौ विधानवाचित्वेन प्रसिद्धः कस्माद्वाक्यकृताभिधानवाचित्वेन व्याख्यात इत्याशङ्क्याह * न्यायेति * अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादेर्निगदस्य प्रैषसामर्थ्यात्परप्रत्यायनेनार्थवत्त्वावगतेरुच्चैस्त्वं च विना परस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वान्न्यायप्राप्तेरुच्चैस्त्वेनोपांशुत्वबाध इत्यर्थः ।

अर्थाच्च ॥ ४२ ॥

परप्रत्यायनार्थत्वादपि निगदस्य यजुष्ट्वे ऽपि धर्मविशेषो युक्त इत्येवमर्थतयैतत्सूत्रमाभासमानं पूर्वसूत्रेण पौनरुक्त्यापत्तेर्ननूपांशुत्वे परप्रत्यायनाशक्तौ प्रैषत्वायोगात्प्राप्तकालतायां लोट् भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनैतद्व्याख्यानार्थमस्ति चेति भाष्यं व्याचष्टे * अस्ति चेति * अवयवार्थालोचनेनाप्युच्चैस्त्वमिति हेत्वन्तराभिधानार्थत्वेनैतत्सूत्रव्याख्यानार्थं यानीति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति * न्यायेन वचनबाधो न युक्त इत्याशङ्कोपन्यासपूर्वं तन्निरासार्थं नन्वित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * वार्त्तिकमपि चेति * परसंवेदनार्थतया निगदस्य तद्द्वारेणोच्चैस्त्वे स्वरूपतश्चोपांशुत्वे प्राप्ते । ४२३।१८

गुणे स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारतो परः ।
यत्र स्यात्तत्र विज्ञेयं गुणधर्मस्य बाधनमिति ॥

अनेन न्यायेनोच्चैस्त्वस्योपांशुत्वाद् बलीयस्त्वात् प्रमाणबलाबलाच्च प्रमेयबलाबलबलीयस्त्वस्योक्तत्वाद्वाचनिकस्याप्युपांशुत्वस्य न्यायप्राप्तेनोच्चैस्त्वेन युक्तो बाधः यजुरन्तरविषयत्वाच्च वचनानर्थक्यपरिहार इत्याशयः ।

गुणार्थो व्यपदेशः ॥ ४३ ॥

यस्तु व्यपदेशो भेदहेतुत्वेनोक्तः स यजुष्ट्वे ऽपि निगदस्योच्चैस्त्वगुणाभिधानार्थत्वेनोपपन्नत्वान्न भेदसाधक इत्येवं सूत्रव्याख्यानार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * ब्राह्मणेति *

सर्वेषामिति चेत् ॥ ४४ ॥

निगदशब्दस्योच्चैस्त्वगुणाभिधानार्थत्वे सर्वत्ववपि निगदशब्दः स्यादित्येवमर्थत्वेन सूत्रव्याख्यानार्थं यदि त्विति भाष्यं व्याचष्टे * अतिप्रसङ्गेति *

नर्ग्व्यपदेशात् ॥ ४५ ॥

ऋचः सकाशात् निगदस्य भेदेनोपदेशान्नर्चो निगदत्वप्राप्तिरित्येवं सूत्रव्याख्यानार्थं नेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *न तावदिति * प्राप्तिमनभिधाय लिङ्गमात्राभिधानमसाधकत्वादयुक्तमित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गनाधन्निगदशब्दस्यानृग्व्यावृत्त्यहेतुप्रवृत्तिनिमित्तप्रकाशने ऽपि व्यपदेशान्निरस्तः या तूक्तत्वे सत्यप्यृचि निगदशब्दाप्रयोगात् व्यभिचाराशङ्का तन्निरासः प्राप्त्यभिधानभाष्ये भविष्यतीति तावच्छब्देन सूचितम् । उच्यत इत्यादिग्रन्थपूर्वं प्राप्त्यभिधानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * गदतेरपादयच्चपदसमुदायवाचित्वात्प्रकर्षवाचिनि शब्दोपसृष्टस्यो वैरर्थयमोच्चार्यमाणपादयद्धसमूहवाचितावसीयत इत्याशयः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे निगदानामृग्यजुःसामान्यत्वाद्वाचस्तोमे ध्वंसनामावः । सिद्धान्ते यजुष्ट्वाच्चैसनमिति ।

॥ एकवाक्यत्वलक्षणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् ॥४६॥

भाष्योक्तयजुःपरिमाणाभिधानार्थत्वयोगेन वाक्यलक्षणार्थतयेतत्सूत्रं कैश्चिद्व्याख्यातं तद्दूषणायोपन्यस्यति * के चिदिति * वाक्यस्यापि लौकिकस्येव लक्षणमित्याह * तथापीति * एतदेव प्र-
४२४।१ कटयितुमुपपादयति * पुनः इति * तेषां व्याचष्टे * लौकिकानामिति * ननु वाक्यं लक्षयितव्यं वैदिकं कस्मात् लक्ष्यत इत्याशङ्क्या-

दे * वैदिकानां पुनरिति * यस्य वाक्यस्यैकत्वादर्थैकत्वं गम्यते त-
द्वाक्यमिति वैदिकानां लक्षणमित्यर्थैकत्वमितीतिकरणेन सूचितं
कस्माद्वैदिकवाक्यानामेतल्लक्षणानुपपत्तिरित्याशङ्क्य * अनन्येत्युक्त
म् * वैदिकानामर्थस्यानन्यप्रमाणगम्यत्वेन प्राग्वाक्यादज्ञातत्वाद-
ज्ञाने ऽपि वाक्यात्प्राग्वाक्यैकत्वाज्ञानादर्थैकत्वासिद्धेर्नार्थैकत्वस्य वा-
क्यलक्षणतोपपन्नेत्यर्थः कथं वाक्यैकत्वस्यार्थैकत्वज्ञानहेतुतेत्याश-
ङ्क्याह * यथैव हीति * वेदवाक्यानां सौत्रलक्षणानुपपत्तौ वृद्धसम्म-
तिमाह * आह चेति * शास्त्रासङ्गतत्वेन लौकिकवाक्यलक्षणं दूषय-
ति * अत्रेति * अन्यथोपपत्त्या विपरीतवेदवाक्यलक्षणार्थं लौकिक-
वाक्यलक्षणाभिधानमित्याशङ्क्याह * वैदिकेति * वाक्यैकत्वस्य
वाक्यार्थैकत्वज्ञानहेतुत्वं विनापि शब्दान्तरादिभिर्वाक्यार्थभावनाभे-
दसिद्धेर्न भेदलक्षणोपयोग्येतल्लक्षणमित्याशयः । यदि स्वज्ञातलक्ष-
णस्य वेदवाक्यस्य धर्मप्रामाण्यज्ञानायोगात्प्रामाण्यासिद्ध्यै लक्षणा-
भिधानं ततः प्रमाणलक्षणे वाच्यमित्याशयेनाह * किमर्थमिति *
एकशब्दानर्थक्यापत्तेश्च न लौकिकवाक्यलक्षणे ऽप्येतत्सूत्रं सम-
ञ्जसमित्याह * एकेति * ननु एकशब्दस्य लौकिकवाक्यलक्षणा-
नुपयोगे ऽप्यर्थैकत्वज्ञानहेतुवाक्यैकत्वपदसमूहत्वं वेदवाक्यलक्षणं
सूचयितुमेकशब्द इत्याशङ्क्य वेदवाक्यलक्षणमपि मन्त्रप्रकरणासङ्ग-
तत्वादयुक्तमित्याशयेनाह * कथं चेति * भाष्यविरोधश्च तेषां
स्यादित्याह * भाष्येति * न केवलं शास्त्रलक्षणाप्रकरणासङ्गति-
भाष्यविरोधा एव तद्व्याख्याने दोषाः किं त्वनुपयोगो ऽपीत्याह *
किं चेति * एकशब्दार्थवत्त्वाधिकवाक्यत्वस्यैव लक्षणमिति यदि क-
श्चित् ब्रूयात्तदप्यनुपयोगीति वक्तुम् * एकत्वस्येत्युक्तम् *
मन्त्रादिषु मध्ये क उपयुज्यत इति वाक्यं तदेकत्वलक्षणवादिभिर्वक्त-
व्यमितीतिकरणाध्याहारेण योज्यम् । यजुर्व्यतिरिक्तमन्त्रेषु तावदनु-
पयोगं विवृणोति * ऋगिति * ब्राह्मणे विवृणोति * तथेति * ए-
कवाक्यत्वलक्षणस्य वाक्यभेदपरिहारोपयोगं शङ्कते * नन्विति *
दोषत्वावधारणेन वाक्यभेदस्य परिहार्यत्वात् वाक्यैकवाक्यत्वज्ञानं
च विनाप्यावृत्तिविभागयोर्दोषत्वावधारणादेकवाक्यत्वलक्षणस्य वा-
क्यभेदपरिहारोपयोग इति परिहरति * नेति * अनावृत्तस्याविभ- ४२५।१
क्तस्य वा शब्दस्य विवक्षितानेकार्थाभिधानाशक्तेः पदादिरूपस्य श-
ब्दस्यावृत्तिरादिशब्दोक्तो विभागो सामर्थ्यहेतुकत्वात् स्वत एव
दोषत्वसूचनायासामर्थ्यमित्युपचरित असामर्थ्यहेतुकं यच्छब्दा-
त्यादि स वाक्यभेदः स चासामर्थ्यरूपत्वात् स्वत एव तावद्दोष-

त्वेनावधार्यते विभागावृत्त्योस्तु दोषतोपपादयिष्यत इत्याशयः। श्लोकं
व्याचष्टे * पदेति * वाजपेयगुणविधावाख्यातपदावृत्तिः। ग्रहैकत्व-
विवक्षायां पदैकदेशप्रातिपदिकावृत्तिः हविरार्त्तेरुभयत्वेन विशेषणे
हविरार्त्तिमार्छेदिति पदसमुदायावृत्तिः। आरुण्यस्य कृष्णप्रकरणनिवे
शे ऽरुणयेति पदस्य पिङ्गाक्ष्यादिवाक्याद्विभागः। नानात्वग्रहणं दृष्टा-
न्तार्थं कथं वाक्यैकत्वज्ञाननिरपेक्षैरावृत्तिलक्षणो विभागलक्षणो वा
वाक्यभेदो दोषत्वेनावधार्यत इत्याशङ्क्याह * विभागेति * अरुणया
क्रीणातीति तृतीयया क्रियान्वयस्य गम्यमानस्य त्यागः प्राकरणि-
कानां चानेकद्रव्याणामारुण्यनियमादनेकादृष्टकल्पना आवृत्तिलक्षण-
वाक्यभेदे त्वावृत्तेरभेदत्वेनाप्रामाण्यं दोष इत्यर्थः। एतद्द्वयोपसंहरति
* इतीति * लोके त्वत्यन्तानुपयोग इत्याह * पौरुषेयेति * लक्ष-
णान्तरापेक्षामभ्युपेत्यैतल्लक्षणमनुपयोगित्याह * यदि चेति * यत्तु
हेतुप्रसिद्धेर्लौकिकवाक्यलक्षणमेतदित्युक्तं तद्वक्तव्यं भोगार्थं वेति
विकल्प्य दूषयति * वक्तृणां चेति * व्यवहारामौपयिकं च स्वरूप-
ज्ञानमात्रार्थं लक्षणं वेदवाक्ये ऽपि कस्मान्नोक्तमित्याह * किमर्थं
चेति * यत्तथोपपत्त्या विपरीतं लक्षणं सूचितमित्युक्तं तदनुभाष्य
दूषयति * यदि त्विति * न च वाक्यैकत्वादर्थैकत्वमितीदृग्वाक्यलक्ष-
णमित्याह * न चेति * नन्वनेनार्थैकत्वज्ञानहेत्वेकवाक्यत्वं वेदवा-
४२६।१ क्यलक्षणं सूचितमित्याशङ्क्याह * अपि चेति * वेदवाक्यलक्षणविष-
योरिथतार्थापत्तिर्नैकान्तता विपरीतं लक्षणं कल्पयतीत्याशयः। ननु
लौकिकानामेवैतल्लक्षणमिति परिसंख्ययास्य लक्षणस्य वैदिकविषय-
त्वनिवृत्तेर्विपरीतं वेदवाक्यलक्षणं कल्प्यत इत्याशङ्क्याह * न चे-
ति * सत्यामपि सामान्यविशेषोपादानेन सम्भवत्या परिसंख्यया
वेदवाक्यविषयत्वनिवृत्त्यावनेकैतद्व्यतिरिक्तलक्षणसम्भवान्न नियो-
गतो वाक्यैकत्वादर्थैकत्वमिति लक्षणं कल्पयितुं शक्यमित्याह
* यदि हीति * ननु विपरीतमेव लक्षणं बुद्धिस्थं भवति न्यान्य-
मात्रमित्याशङ्क्याह * एवमपीति * वैपरीत्यस्याप्यनेकधा सम्भवान्न नि
र्धारणं भवतीत्याशयः। या वार्थैकत्वस्यासिद्धतोक्ता सा वाक्यैकत्व-
स्यापि तुल्येत्याह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * वाक्येति *
एतद्द्वयोपपादयति * तथा हीति * बहुवाक्यत्वसिद्ध्येकवाक्यत्वसि-
द्धी वा यथोक्तं बहूनि वाक्यान्येकं वेत्यवधारणा न दृष्टेत्यर्थः। अतः स्व-
मतेनैव लक्षणेन एकवाक्यत्वासिद्धिरित्याह * तस्मादिति * स-
र्वसाधारणं चैतल्लक्षणमित्याह * लोकेति * या त्वर्थैकत्वस्यासि-
द्धतोक्ता तामनुभाषणपूर्वकं परिहरति * यत्त्विति * श्लोकं व्या-

चष्टे * यदि हीति * भावनायाश्च वाक्यार्थत्वात्तस्याश्च भेदाभेदा- ४२७।१
वधारणस्य शब्दान्तरादिसदसद्भावाधीनत्वाद्वाक्यैक्यज्ञानात्प्रागर्थै-
क्यावधारणं सम्भवतीत्याह * भावनैव चेति * प्राधान्यं वि-
नैनेकपदार्थवैशिष्ट्यायोगाद्वाक्यार्थत्वोपपादनाय प्राधान्यसूचनार्थ-
म् * स्वकारकेत्युक्तम् * शब्दान्तरादिभिर्विना भेदासिद्धिर्नित्यमित्यने-
नोक्तां श्लोकं व्याचष्टे * यस्मिन्निति * दध्ना जुहोतीत्यादौ भाव-
नास्वरूपाभेदे ऽपि गुणविशिष्टस्वरूपेणोत्पत्तिवाक्यविहितधात्वर्थ-
मात्रविशिष्टभावनारूपाद्भेदसद्भावाद्योत्पत्तिवाक्यस्य गुणवाक्यैः स-
हैकवाक्यतापत्तिः परव्याख्यां दूषयित्वा यथाभाष्यं सूत्रं व्याख्यातु-
मुपक्रमते * तस्मादिति * सङ्गतिं तावदाह * भेदेति * ऋचो
यजूंषि सामानीति बहुवचनश्रवणादवान्तरभेदाकाङ्क्षायामेताव-
तीयमृगित्युपदेशकाम्येतृपावयाद्दृचाम् एतावदिदं सामेत्यस्माच्च सा-
म्नां भेदसिद्धेर्लक्षणं न कृतम् करणे ऽपि यजुर्वेदस्याध्येतृपावयादसि-
द्धेर्भेदज्ञानार्थं लक्षणमित्यर्थः । ननूत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणमिति व-
चनादिषे त्वेति शाखां छिनत्त्यूर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीत्यादिभिन्नप्रतीकविनि-
योगेन यजुषामपि भेदसिद्धेस्तद्भेदलक्षणमपि न कार्यमित्याशङ्क्ते
* नन्विति * अभ्युपगम्यैतद्वचनप्रामाण्यमव्यापकत्वं तावदाह
* न तावदिति * सौत्रविनियोगस्य भेदप्रतीतिमूलतया तदेरपेक्ष्ये-
ण लक्षणत्वायोगात् * ब्राह्मण इत्युक्तम् * सत्यपि वा सर्वेषामभि-
मतभेदानां विनियोगे मध्ये विनियोगरहितमन्त्रान्तरसद्भावशङ्कानि-
वारणाशक्तेरर्थापत्त्ययोगाद्वचनस्य चार्थैदिकतया स्वातन्त्र्येण प्रामा-
ण्याभावात्तद्वचनस्य चैकार्थ्यनिबन्धना पदसमूहस्यैकवाक्यतेति
न्यायमूलत्वात्तस्य लक्षणस्वरूपमुच्यत इत्याह * न चेति * यजुः

म्नानानुमितेन वाक्येन यागाङ्गत्वावगमाद्यजुष्ट्वाविरोध इत्याश-
यः । ननु श्रुत्यादिभिः छेदनादौ विनियुक्तानां कथं यागाङ्गतेत्याश-
ङ्कानिरासार्थं यावता क्रियाया इति भाष्यं व्याचष्टे * तत इति *
तावच्चेति योजनोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * वाक्यविशे-
षस्यैव यजुष्ट्वाद्यजुर्विषय- सूत्रे वाक्यशब्द इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे
* वचनाद्धि हीति * यावान्पदसमूहो वाक्यं तावानेव यजुरिति वा- ४२८।२
क्यपरिमाणेन यजुः परिमाणं वक्तुं वाक्यलक्षणमित्यर्थः । ननु म-

न्त्रावान्तरभेदप्रस्तावाद्यजुर्भेदे प्रतिपाद्ये यजुःपरिमाणलक्षणमप्यस-
ङ्गतमित्याशङ्कानिरासार्थत्वेनैतदस्माच्चेदिति भाष्यं व्याचष्टे * इदं
चेति * अनेन चैतस्माच्चोदकार्थत्वात्कारणादेकयजुर्वाक्यता भव-
तिं तस्माद्यावानेकार्थः पदसमूहस्तावदेवैकं यजुर्वाक्यमधिकं तु य-
जुर्वाक्यान्तरमिति सावधारणत्वेन भाष्यं योजितम् । किमित्युदाहरण-
प्रश्नभाष्यं विपर्ययाशयेन व्याचष्टे * किमिति * चेच्छब्देनैका-
र्थसाकाङ्क्षावयवत्वयोः सहतयोः लक्षणत्वेनाभिधानात्प्रत्येकं लक्ष-
णत्वाभावेन लक्षणाङ्गित्वायोगाल्लक्षणाधिष्ठानाभिप्रायो लक्षणशब्द
एतदेवोपपादयति * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * पदस्य हीति*
प्रकृतिप्रत्ययोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकमर्थप्रत्यायनशक्त्यवगमा-
द्विभक्तप्रयोगाभावेनार्थप्रत्ययाभाव शक्तिशब्देन लक्षितं देयस्येत्यु-
दाहरणभाष्याशयमाह * प्रयोजनेति * नन्वित्यादिभेदानां सस-
र्गाणां च बहुत्वादित्यन्तमाशङ्काभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * न
न्वियति * एकैकपदस्यैकार्थ्यात्पदसमूहस्यानुदाहार्यत्वशङ्कायां सा-
काङ्क्षावयवत्वाभावात्सत्यामित्यनेन निरस्ताया न तर्हीत्यनेन पदार्था-
नेकत्वात्पदसङ्घस्य च पदार्थातिरिक्तैकार्थवाचितायास्तद्रूक्षाधिकरणे
निरस्तत्वात्पदसङ्घस्यानुदाहार्यत्वशङ्काशये विवृते ननु पदार्थातिरि-
क्तैकनिर्भागवाक्यार्थायोगे ऽपि पदार्थानां भेद संसर्गो वाक्यार्थ इ-
त्याशङ्कानुपपत्त्यभिधानार्थं भेद इति भाष्यं व्याचष्टे * यद्वेति *
तथापीत्याशङ्कासमर्थनार्थं भाष्यमुपपादयितुमवतारयति * अत
इति * भेदानेकत्वं तावत्प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कथमिति *
ऋगतावित्यस्य धातोरौणादिके थन्प्रत्यये कृते ऽर्थशब्दव्युत्पत्ते । प्र-
४२९।१ तिपदमर्थत्वाद् गम्यमानत्वादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * व्यस्तीति *
ननु यथा शुक्लशब्दसन्निधानात् कृष्णादिभ्यो गोव्यक्तेर्व्यवच्छेद-
प्रतीयते तथा शुक्लत्वसंसर्गस्यापि प्रतीतेः कस्मान्न वाक्यार्थतेत्या-
शङ्का शुक्लत्वसंसर्गस्य गोपदार्थान्तर्गतत्वादिरयुक्तं गोव्यक्तेः शु-
क्लपदेन कृष्णादिभ्यः शुक्लव्यक्तेश्च गोशब्देनाश्वादिभ्यो निवृत्ती
वाच्यायां कृष्णादिव्यक्तिष्वपि गोत्वस्याश्वादिष्वपि शौक्ल्यस्य स-
त्त्वात्स्वरूपेणाव्यावृत्ते शब्दवाच्यत्वरूपेण व्यावृत्तिं वक्तुं गोशब्दस्य
शुक्लशब्दस्य चेति चोक्तं संसर्गानेकत्वमुपपादयति * तथेति *
श्लोकं व्याचष्टे * व्यावृत्तीति * गोत्वशुक्लत्वयोरेकार्थसमवायल-
क्षणस्य संसर्गस्य सम्बन्धत्वेन द्विष्ठत्वात्तत्सम्बन्धिभेदे ऽप्यैक्यमाश-
ङ्क्य * सामस्त्येनेत्युक्तम् * व्यक्तिसमवेतं गोत्वमितिवद् गोत्व-
समवेता व्यक्तिरित्यप्रतीतेः सम्बन्धत्वे ऽपि समवायस्य व्यासिवदा-

धेये सामस्त्येनोपलम्भात् द्विष्ठत्वाभावेनैकव्यक्त्युपसंहारात्मकस्यै-
कार्थसमवायस्यापि न द्विष्ठतेत्याशयः । ननु यद्यपि गोत्वविशिष्टायां
व्यक्तौ शुक्लत्वसंसर्गाच्छुक्लत्वविशिष्टायां व्यक्तौ गोत्वस्य संसर्गो
ऽन्यस्तथापि गौः शुक्ल इति वाक्यादेकस्मिन्नर्थे गोत्वशुक्लत्वयोः
संसर्ग इत्येकरूप्येण प्रतीतेर्वाक्यार्थैक्यमित्याशङ्क्याह * यद्यपीति *
गौः शुक्ल स्थूल इति त्रिपदमेव तावद्वाक्ये गौः शुक्लो गौः स्थूलः
शुक्लः स्थूल इति येन येन वाक्यैकदेशेनावस्थितं पदद्वयमन्योन्यं सं-
सृज्यते तेन तेन वाक्यैकदेशेन गोत्वशुक्लत्वादिसंसर्गस्य प्रतीतेर्वा-
क्यार्थव्याप्तिरित्यर्थः । द्विपदे ऽप्येकप्रयोजनवशीकाराभावेन
पदार्थानामुपकार्योपकारकत्वाभावात्स्वातन्त्र्येणैकार्थविशेषणाद्यरू-
पैकार्थाभावात्प्रत्येकं भेदसंसर्गस्य प्रतीतेरपरिहार्यं वाक्यार्थनानात्व-
मित्याह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * यावदिति * ननु सि-
द्धान्तिनो व्यक्तिपदार्थकत्वाभावाद्भेदवाक्यार्थत्वशङ्कानुपपत्तेस्त-
दुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * एकेति भाष्यं ५३०
समाधानाशयविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * सर्वपदे-
ष्वेकस्यैव पदार्थस्येतरविशिष्टस्यैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वादेकार्थते-
त्याशयः । एवं च सति विशेष्यस्यैवैकस्य पदार्थस्येतरैः सह संसर्ग-
स्य भेदस्य वा प्रतिपाद्यत्वाद्द्वयमप्यैक्यं वक्तुमित्याह *एवमिति*
उक्तोदाहरणे विशिष्टैकप्रयोजनाभिधानार्थं यथा तावदिति भाष्यं
पदार्थान्तराणां निर्वापविशेषणत्वासिद्धेरयुक्तमाशङ्कोपपादयति
*तस्मादिति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे* परस्येति* यदीति
परिहारभाष्यं व्याचष्टे *सिद्धान्तेति* विशेषणद्वयानर्थक्याशङ्कार्थम-
थेति भाष्यं व्याचष्टे*किमर्थमिति*उच्यत इत्यादि पुरोडाशप्रतिष्ठाप-
नम् इत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे*प्रत्युदाहरणे इति* अवयव
शो व्याचिख्यासुर्भवतीति भाष्यं तावद्व्याचष्टे*पुरोडाशेति*नन्विस्थै-
कार्थ्याभावशङ्काभाष्यं निर्वापन्यायेनेहाप्याशङ्कानिरासोपपत्तेरयुक्त
माशङ्कामुपपादयति * निर्वाप इति* नेति परिहारभाष्यमसकृदुच्चा-
रिताख्यातयोगेन भगादीनां संहत्य विशेषणत्वादनुपादानान्निरपेक्ष
साधनत्वावगतेस्तद्भेदेन विभागनानात्वावगमादयुक्तमाशङ्कोपपा-
दयति * तत्रेति * स्तुत्यर्थसमवेतनिरपेक्षसाधनभेदाभिधाने ऽपि
क्रियान्यत्वाभावस्य चित्याधिकरणेन च कारकभेदादस्य भेदो भव-
तीति वार्त्तिके वक्ष्यमाणत्वाद्भागादिकर्तृभेदमात्रेण तावन्न विभागा-
न्यत्वापत्तिः न चायुरादिवदसमवेतत्वे ऽपि प्रोत्साहनायाप्रास्यत्वे
न भागादेः प्राधान्यं येन विशेषणभेदात् फलस्येवद्विभागभेदः स्या-

दित्यर्थः । विशेषणाविवक्षाभिधानार्थः सामान्यशब्दः तथेति प्रत्यु-
१३१।१ दाहरणान्तराभिधानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * तस्मिन्निति * तस्मात्स-
र्व्यगिति परिहारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ वाक्यभेदाधिकरणम् ॥ १५ ॥

समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

कियतः पदसमूहस्येह चिन्ताविषयतेति दर्शयन् पूर्वपक्षय-
[illegible]

गिरयुक्तम् * इषे त्वेत्यादिमन्त्राणां छेदनादिकरणत्वेन विधानाद-
भिधाने च विना मन्त्राणां करणत्वायोगाद्यावता क्रियाया उपकारः
प्रकाश्यतइत्यादिभाष्याद्यावता पदसङ्घेन स्मार्यते यागसाधनमित्या-
दिवार्त्तिकाच्च प्रतिपाद्यार्थकत्वस्यैवैकवाक्यलक्षणत्वप्रतीतौ स्तोत्र-
शस्त्रमन्त्राणां चैकादृष्टसाधनत्वे ऽप्येकमन्त्र्याभावात्कल्पाख्यातल-
क्ष्यछेदनादिक्रियाभिधानाभिप्रायो भाष्यवार्त्तिकयोरदृष्टशब्दः । अत
एव तदुभाभ्यामेवं कल्पयितुं न्याय्यमित्युभयशब्दोक्तेन पदचतुष्ट-
यमात्रस्यैकवाक्यत्वेन प्राप्त् दृष्टार्थत्वविरुद्धं वाक्यस्येत्यप्राख्यातस्य
श्रुतत्वाद्वायुवच्छीघ्रगामिनो भवथेति चोक्ते ऽर्थादपाकरणप्रतीत्युप-
पत्तेरपाकरणवाच्याख्यातस्य कल्प्यत्वादितरथास्यापि यथाश्रुतस्य व-
स्त्रापाकरणाभिधानार्थत्वायोगाददृष्टार्थत्वापत्तेरविधित्वायोगात् वि-
रुध्येत आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पताम् अपानो यज्ञेन
कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन क-
ल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतां आत्मा यज्ञेन कल्पतां
यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् इत्येतावतः पदसमूहस्यैकमन्त्रत्वमभिमतम्
एतदेवोपपादयति * तथा हीति * तेषामदृश्यमानसमवेतार्थत्वानां
पदानामप्रतीतो वाक्यार्थः प्रयोजनभूतः कल्प्यस्तस्य चाल्पस्यैव प्र-
माणवत्त्वादेक एवार्थ इत्यर्थः । अनेन चादृष्टस्य वाक्यार्थस्यानुमानं
यस्यां कल्पनायां साल्पीयसीति भाष्य व्याख्यातं श्लोकं व्याचष्टे *
यदा हीति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * मन्त्रै-
कमन्त्रे प्रतीकभेदग्रहणं बहुवचनं वा युक्तं स्यादित्याशङ्कते * कथं
पुनरिति * आन. प्राण एतु परावतश्चान्तरिक्षात् दिवस्परि आयुः
पृथिव्या अध्यमृतमसि प्राणाय त्वेति हिरण्यमभिव्यनितीत्यन्तप्रती-
केन विनियोगस्य सङ्क्षेपे वक्ष्यमाणत्वान्मध्यान्त्यप्रतीकाभ्यामपि वि-

नियोगोपपत्तेरभ्यासापेक्षया च बहुवचनोपपत्तेरुभयमप्युपपाद्य-
ति * तदुच्यतइति* श्लोकं, व्याचष्टे * आदाविति * एवमिति सि-
द्धान्तोपक्रमभाष्यं व्याचष्टे * उच्यत इति * सौत्रसमशब्दो-
क्ते परस्परानाकाङ्क्षत्वे कल्प्यैकार्थत्वेन विभज्यमानसाकाङ्क्ष-
त्वावगमादयुक्तमाशङ्क्योपे त्वेति भाष्येणानेकार्थत्वमुक्तमुपपा-
दयितुं सामान्यन्यायं तावदाह * रूपादिति * श्लोकं व्या-
चष्टे * तिष्ठतु तावदिति * प्राणाय प्रयोजनाय त्वामभिव्यनि- ४३१।
मीत्युक्ते कथं हिरण्याभिधानस्य प्राणप्राप्त्यर्थतेत्यपेक्षायां परावतो
दूरदेशादन्तरिक्षाद्दिवश्च सर्वतः प्राणो ऽस्मानागच्छतु । यच्च पृथि-
व्या उपर्यायुस्तदप्यागच्छतु तथामृतत्वेनायुः प्राणादानसामर्थ्यावि-
त्युपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया प्राणप्राप्तिसिद्ध्यर्थत्वेन प्राणप्राप्त्या-
शासनस्य रूपादेकवाक्यत्वावगतेर्मन्त्रांशेनान्यप्रतीकेनापि सकल-
विनियोगो युक्तो न त्वेकवाक्यत्वरूपावगममात्रमिति विनियोगवा-
क्यं चेत्यनेन सूचितम् । न च रूपभेदानुसारात्प्रयोजनभेदकल्पने ऽपि
दोषः प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यन्ते सुबहून्यपीत्युक्तत्वादित्याह * प्र-
माणवत्त्वेति * एवं च सतीह त्वाशब्दभेदेन भिन्नवाक्यरूपावसाया-
दन्योन्याकाङ्क्षोपलभ्यते । न चैकप्रयोजनत्वात्कल्प्यते तस्याप्यनुप-
लम्भादिति सामान्यन्यायस्य प्रकृतोपयोगमाह * रूपेति * सन्नि-
धापितार्थवशेन तल्लभ्यस्य प्रयोजनस्य कल्प्यत्वात्कल्पनालाघ-
वादैक्यमेव युक्तमित्याशङ्क्याह * ततश्चेति * रूपभेदात्प्रयोजन-
भेदावगतेर्न तदैक्यकल्पना युक्तेत्याशयः । या च प्रयोजनैक्यात्सा-
काङ्क्षावयवत्वकल्पनोक्ता साप्याकाङ्क्षावशेनैव प्रयोजनैक्यस्य क-
ल्प्यत्वादयुक्तत्वादयुक्तेत्याह * न चेति * नैराकाङ्क्ष्ये च सति
सर्वदा वाक्यभेदः सिद्ध इत्याह * तेन चेति * विनियोगभेदा
च्चैकवाक्यत्वे ऽपि दुर्वारः प्रयोजनभेद इत्याह * स्वपक्षे ऽपि
चेति * अभ्युपगम्यादृष्टार्थभेदः साधितः । वस्तुतस्तु छेदनादिसाध-
नत्वविनियोगादि दृष्टत्वा छिनद्म्यूर्जे त्वानुमार्ज्मीति भिन्नाख्यातक-
ल्पनेन दृष्टार्थत्वात्तद्भेदेन स्पष्ट एव भेद इत्याह * न चेति * अनेन च
तन्निरस्याशङ्कानिरासार्थं यद्यपीति भाष्यं प्रत्यक्षाद्यनुपलब्धो ऽपि
प्रयोजनभूतो वाक्यार्थः श्रुतार्थापत्त्या छिनद्मीत्यादिपदकल्पनया ग-
म्यत इत्येवं व्याख्यातम् । ये तु श्रुतार्थापत्तेः पदकल्पकत्वं नेच्छन्ति
तन्मते ऽप्यवाचकस्यापि मन्त्रस्य यथायोग्यत्स्मारकत्वोपपत्तेर्दृष्टा-
र्थतेत्याह * यद्येति * ननु त्वेति कर्मकारकवाचिनः पदस्य क्रियापदं
विना नैराकाङ्क्ष्यायोगाच्छ्रुतार्थापत्तेश्च शब्दाकल्पकत्वे ऽनुषङ्गेण

वाक्यसमाप्तिर्लौकिकवाक्यशेषो वेत्युत्तराधिकरणाचिन्तानुपपत्तेः
विशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति चाभिधानार्थत्वस्य मन्त्राधिकरणो-
क्तस्य बाधापत्तेरवाचकस्य मन्त्रस्य स्मारकत्वं न युक्तमित्याशङ्क्याह
उभयमपि चेति अयुक्तो ऽप्ययं पक्षः कश्चिदाश्रितत्वादुक्त इत्याश-
यः । वस्तुतस्तु व्यवस्थितशास्त्रार्थाभ्युपगमस्य न्याय्यत्वादेकस्मि-
न्पक्षे ग्राह्ये मन्त्राधिकरणोक्ताभिधानार्थत्वविरोधेनावाचकप्रयोगा-
नुपपत्तेर्विकल्पस्य च वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वाद्वाचकत्वायोगेन प्रयो-
गेन प्रयोगासम्भवादध्याहार एव युक्त इत्याह * सर्वथेति *
सूत्रकृद्भ्रान्तौ किं मूलमित्याशङ्क्याह * अथ चेति * यथाम्नातं
यथाविनियोगं च पाठान्मन्त्रो ऽवगतस्तदनुसार्यस्याद्विनियोगग्राह्य-
पस्यानुष्ठानकाले ऽनुसन्धानेन संस्कारोद्बोधे पठितव्यमिति शा-
स्त्रार्थभ्रमः सूत्रकृद्भ्रान्तौ मूलमित्याशयः । ननु भ्रान्तिमूलत्वे ऽयं
पक्षो न कैश्चिदविवेकैर्गृह्यत इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * मन्त्रस्याध्याहृ-
तपदत्वे ऽप्यध्याहृतपदक्षेपे मन्त्रक्षेपनिमित्तप्रायश्चित्ताभावाद्याना-
म्नातोपपत्तेस्तावन्मात्रमन्त्रत्वे ऽर्थप्रत्ययाभावाद्वस्तुतो शास्त्रीये ऽप्यर्थे
सूत्रानुसाराच्छास्त्रीयत्वभ्रान्त्यानुष्ठानात् परिग्रह इत्याशयः।प्रकृतमुप-
संहरति * इतीति * यजुर्विषयव्याख्येह वाक्यशब्दस्य यजुःश-
ब्दस्य च यागसाधनवाचित्वेन यौगिकत्वात्सूक्तवाक्यवत् स्वाध्या-
यकाले भेदानभ्युपगमे ऽपि कर्मकाले विनियोगभेदाद्यजुर्भेदावगते-
५३३॥ र्भेदेनैव प्रयोज्यतेत्याशयेनाह * किं चेति * नियोगशब्दो विनि-
योगवाची प्रत्येकं यागहेतुत्वसिद्धये ऽन्योन्यनिरपेक्षाणां कार्यान्वयतो-
क्ता विनियोगभेदेनोपपादितो अनेन येषे त्वेति छिनत्तीति विनियो-
गाभिधानभाष्यं तात्पर्यतो व्याख्यातम्।आयुरिति भाष्यं व्याचष्टे *त-
थेति * नन्वित्याद्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * मिथोपयदिति * उ-
च्यत इत्यादिपरिहारभाष्यं प्रत्यवयवं व्याचष्टे * नेति * मन्त्रशब्देन
फलसिशब्दस्य मन्त्रपरतोक्ता।ननु निर्विशेषफलसिमात्रस्येह विवक्षि-
तत्वेन फलसिमन्त्रस्यार्थैक्यादैक्यावगतेः श्रुतमपि बहुवचनमभ्यासा-
भिप्रायं व्याख्येयमित्याशङ्कानिरासार्थं ताश्चेति भाष्यावयवं तासा-
मेवार्थमनपेक्ष्योच्चार्यत्वेनार्थैक्यनिमित्तैकवाक्यता नास्तीत्येवशब्दार्थे
चशब्दमङ्गीकृत्य व्याचष्टे * इह तावदिति * मन्त्रपरत्वपक्षस्य
परमतत्वसूचनार्थस्तावच्छब्दः। नन्वर्थाविवक्षायां वाक्यभेदहेत्वर्थभे-
दाभावात् भिन्नवाक्यतापि न स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं तत्रेति
भाष्यावयवं व्याचष्टे * तत्र चेति * बहुवचनान्यथानुपपत्त्याक्ष-
राणि प्रत्युपसर्जनभूतस्याप्यर्थस्य भेदो ऽवसीयत इत्याशयः। फलसि-

च्चारणवाचितया लोके वचिः प्रयुज्यत इत्यर्थः । अभिधानवाचितया ऽपि लोके वचिः प्रयुज्यत इति परिहरति * नैष इति * शब्दमुच्चारयन्तं प्रयुञ्जाने वाचयतेः प्रयोगात्तदन्तर्गतस्य वचेर्यथोच्चारणार्थता ऽवगम्यते तथार्थमभिदधानं प्रयुञ्जाने ऽपि प्रयोगादभिधानार्थतापि गम्यत इत्याशयः । तेनैष शास्त्रार्थो भवतीत्याह *तस्मादिति* क्रियाभिधानप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगाभिधानार्थमायुरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * तत्प्रकाशनेन चेति * इष्टार्थशब्देन प्रोत्साहनार्थैर्वाविशेषान्मन्त्रभेदे ऽपि सर्वप्रयोगः सूचितः । प्रयोजनं [illegible] मन्त्रैक्ये सत्येकदेशाम्नाये ऽपि सर्वावृत्तिः भेदे तु यस्मिन्मन्त्रे प्रैषस्तस्यैवावृत्तिरित्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *

॥ अनुषङ्गाधिकरणम् ॥ १६ ॥

अनुषङ्गो वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥

भिद्याह: प्रयोज्यत्वेनानुष्ठानकाले ऽत्यन्ताबुद्धिस्थस्याविशेषस्य समाम्नानकाले बुद्धिस्थत्वादनुषङ्गो भवतीत्यतिशयद्योतनार्थं तदुदाहरणमिति सूचयितुं मन्त्रप्रयोगस्य विषयं विविनक्ति * ज्योतिष्टोम इति* पूर्वाह्णापराह्णयोरभ्यस्यमानमाग्नेयसौम्यवैष्णवयागत्रयमेकोपसत् तथाविधानां तिसृणामुपसदां ज्योतिष्टोमे विहितानामवयवभूता प्रत्येकमादायाग्नेय्युपसदग्निमनीकमिति वाक्येन विहिता ततश्चाग्नेय्यस्तिस्रो भवन्तीत्यपिशब्देन सूचितम् । एवं च सति मन्त्रत्रयस्य यथासंख्यलक्षणेन क्रमेण भिद्याहप्रयोज्याग्नेय्युपसत्त्वात् भिद्याहप्रयोज्यतेत्याशयः । अहउपावच्छेदेनोपसदां त्रित्वात्प्रथमोपसदवयवभूताग्नेयी प्रथमा उत्तरोपसदवयवभूते उभे र भवेति सन्देहभाष्यं सामान्यतः शेषसङ्कावासिद्धो लौकिको वैदिको वेति विशेषचिन्तानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * तवेति * नन्वध्ययनविधिनाध्ययनेनैव वेदोपादाननियमादनधीतस्य शेषस्याभावावगमेनाधीत-
४३५।१ मात्रस्य पूर्णतावसायात्कथं कल्पनेति पूर्वोत्तरमाह * कुत इति * साकाङ्क्षत्वाद्व्यानर्थक्यापत्तेरवश्यकल्पनीयत्वाच्छेषस्याध्ययनमात्रविषयो ऽध्ययनोपादाननियमो ऽवधीयत इत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * सन्देहभाष्योपपादनोपसंहारपूर्वं किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * न हीत्युपपत्तिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * पर्वेति *

नन्वग्निसम्बन्धिन्यास्तन्वाः पत्न्या वा रजआमयत्वादिति विशेषणमि-
ति विशेषणनिर्धारणाद्वैदिकवाक्यशेषस्यानभ्युपगमे कीदृशो वाक्य-
शेषः प्रयोज्य इत्यनध्यवसायः स्यादित्याशङ्क्याह * तत्रेति * व्य-
स्थितत्वेन बुद्धिविलम्बाभावाद्वैदिकस्याव्यवस्थितात्लौकिकाल्लघु-
तरप्रयोगत्वेन प्रयोज्यत्वावधारणे ऽपि वैदिकत्वबुद्धिनिरासः पूर्वप-
क्षिणो ऽभिमत इत्यर्थः । कथं वैदिके तद्बुद्धिनिरास इत्याशङ्क्याह
*तथा हीति*न हीति भाष्यस्य तात्पर्यान्तरमाह * यदीति * स च ४३६।१
प्रथमान्तानां विशेषणविशेष्याणां चतुर्थ्यन्तान्वयार्हत्वात्प्रथमान्ता-
न्वयानर्हत्वे ह्याहाशब्देन व्यवायादनन्वयापत्तेरयुक्त इत्याशयः । एत-
देवोपसंहरति * तस्मादिति * सिद्धान्तमारभमाणः सामान्य-
न्यायं तावदाह * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे* वैदिकस्येति * मन्त्र-
स्याविधित्वे ऽपि वेदाभिप्रायश्चोदनाशब्दः । नन्वेवमपि याते अ-
ग्ने यज्ञियेत्यादिशेषस्य तनूस्तयेहीत्यादेरपि वैदिकस्य सम्भवात्कथं
तनूर्वर्षिष्ठेति शेषनियम इत्याशङ्क्याह * या वेति * सन्निकर्षक्रमं
दर्शयति * तत्रेति * एतदेव व्याचष्टे * एकस्मिन्निति * लिङा-
दिप्रत्ययोक्तस्य विधेर्विषयाकाङ्क्षायां तत्रैव भावनाख्यविषयदर्श-
नाद्रमणीयमित्यवष्टब्धव्यतिरेकमाख्याय प्रकृतौ प्रत्यये वेत्यनेन प्र-
कृतावदर्शो भावनाविरर्थः प्रत्यये ऽन्विष्यते प्रत्यये चादृष्टः करणांशः
प्रकृतावन्विष्यत इत्यावृत्त्या व्याख्यातं प्रकृतिप्रत्ययात्मके स्वस्मिन्पदे
क्षीणातीत्यस्मिन्नदृष्टं कर्मकरणं वा पदान्तरे ऽन्वेष्यं स्ववाक्ये सा
वैश्वदेवीत्यत्रादृष्टत्वे पयसीत्यनन्तरवाक्यान्तरे अनन्तरे त्वदृष्टत्वे-
नैकान्तरादिक्रमेण प्रकृते वाक्यान्तरे सौर्यादौ स्वप्रकरणे ऽनुपल-
ब्धः करणोपकारश्चोदनादिसामान्यद्वारोपस्थाप्यमानाग्नेयादिगतो-
पकारानुसारेण प्रकरणान्तरे ऽन्विष्यत इत्यर्थः।सर्वात्मना ऽन्वेषणं व्या-
ख्याय स्वकव्यापारे वेदे लौकिकाभ्यनुज्ञां व्याचष्टे * यत्र त्विति *
संयत्पतिराधिपेत्यादौ गच्छतामित्यादिपदाध्याहारो ऽत्रोदाहरणम् ।
ननु साकाङ्क्षस्याकाङ्क्षणीयालाभे व्यवहारानुपपत्तौ दर्विहोमानां
वैदिकानां लौकिककरणोपकारालाभात्कार्यासाधनत्वं स्यादित्याश-
ङ्क्याह * लोके ऽपिन्वेति *सर्वात्मनान्विष्यमाणाकाङ्क्षणीयालाभे
यावल्लब्धेन नैराकाङ्क्ष्यं कल्प्यत इत्यर्थः । ननु लौकिकस्यापि शेषस्य
वेदेनाभ्यनुज्ञाने लौकिकवैदिकयोः को विशेष इत्याशङ्क्याह * सर्व-
त्र चेति * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते स्वपदस्ववाक्ययोः शेषाला- ४३७।
भे ऽप्यनन्तरैकान्तरवाक्ये लाभात् स एव ग्राह्य इति सिद्धान्तमाह
* तदिहेति * कस्मिन्वाक्यान्तर इत्यपेक्षायामाह * स चेति *

नन्वग्निसम्बन्धिन्यास्तस्याः पत्न्या वा यजमानत्वादिति विशेषणमि-
ति विशेषानिर्द्धारणाद्वैदिकवाक्यशेषस्यानभ्युपगमे कीदृशो वाक्य-
शेषः प्रयोज्य इत्यनध्यवसायः स्यादित्याशङ्क्याह * तत्रेति * व्य-
स्थितत्वेन बुद्धिविलम्बाभावाद्वैदिकस्याव्यवस्थितात्लौकिकाल्लघु-
तरप्रयोगत्वेन प्रयोज्यत्वावधारणे ऽपि वैदिकत्वबुद्धिनिरासः पूर्वप-
क्षिणो ऽभिमत इत्यर्थः । कथं वैदिके तद्बुद्धिनिरास इत्याशङ्क्याह
*तथा हीति*न हीति भाष्यस्य तात्पर्यान्तरमाह * यदीति * स च ४३६।१
प्रथमान्तानां विशेषणविशेष्याणां चतुर्थ्यन्तान्वयार्हस्याप्रथमान्ता-
न्वयानर्हत्वा स्वाहाशब्देन व्यवायात्तन्न्वयापत्तेरयुक्त इत्याशयः । एत-
देवोपसंहरति * तस्मादिति * सिद्धान्तमारभमाणः सामान्य-
न्यायं तावदाह * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे* वैदिकस्येति * मन्त्र-
स्याविधित्वे ऽपि वेदाभिप्रायश्चोदनाशब्दः । नन्वेवमपि याते म-
न्त्रे यज्ञियेत्यादिशेषस्य तनूस्त्वयेदीत्यादेरपि वैदिकस्य सम्भवात्कथं
तनूर्वर्षिष्ठेति शेषनियम इत्याशङ्क्याह * या चेति * सन्निकर्षक्रमं
दर्शयति * तत्रेति * एतदेव व्याचष्टे * एकस्मिन्निति * लिङा-
दिप्रत्ययोक्तस्य विधेर्विषयाकाङ्क्षायां तत्रैव भावनाख्यविषयदर्श-
नात्कर्मणीयमित्यवधारणव्यतिरेकमाख्याय प्रकृतौ प्रत्यये वेत्यनेन प्र-
कृतावदृष्टो भावनादिरर्थः प्रत्यये ऽन्विष्यते प्रत्यये चादृष्टः करणांशः
प्रकृतावन्विष्यत इत्यावृत्त्या व्याख्यातं प्रकृतिप्रत्ययात्मके स्वस्मिन्पदे
क्षीणातीत्यस्मिन्नदृष्टं कर्मकरणं वा पदान्तरे ऽन्वेष्यं स्ववाक्ये सा
वैश्वदेवीत्यत्रादृष्टस्तप्ते पयसीत्यनन्तरवाक्यान्तरे अनन्तरे त्वदृष्टे-
नैवैकान्तरादिक्रमेण प्रकृते वाक्यान्तरे सौर्यादौ स्वप्रकरणे ऽनुपल-
ब्धः करणोपकारश्चोदनादिसामान्यद्वारोपस्थाप्यमानाग्नेयादिगतो-
पकारानुसारेण प्रकरणान्तरे ऽन्विष्यत इत्यर्थः । सर्वात्मना ऽन्वेषणं व्या-
ख्याय त्यक्तव्यापारे वेदे लौकिकाभ्यनुज्ञां व्याचष्टे * यदा त्विति *
संयद्वपतिरावित्येत्यादौ गच्छतामित्यादिपदाध्याहारो ऽत्रोदाहरणम् ।
ननु साकाङ्क्षस्याकाङ्क्षणीयालाभे व्यवहारानुपपत्तौ दर्विहोमानां
वैदिकानां लौकिककरणोपकारालाभात्कार्यासाधनत्वं स्यादित्या-
शङ्क्याह * लोके ऽपि चेति *सर्वात्मनान्विष्यमाणाकाङ्क्षणीयालाभे
यावल्लब्धेन नैराकाङ्क्ष्यं कल्प्यत इत्यर्थः । ननु लौकिकस्यापि शेषस्य
वेदेनाभ्यनुज्ञाने लौकिकवैदिकयोः को विशेष इत्याशङ्क्याह * सर्व-
त्र चेति * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते स्वपदस्ववाक्ययोः शेषाला- ४३७।१
भे ऽप्यनन्तरैकान्तरवाक्ये लाभात् स एव ग्राह्य इति सिद्धान्तमाह
* तादिहेति * कस्मिन्वाक्यान्तर इत्यपेक्षायामाह * स चेति *

याहग्विशेष्यसमर्पकः शेषो ऽपेक्षितस्ताहगजाशयेत्यस्यानन्तरो हराशयेत्यस्य व्यवहितो ऽधस्तादुपलभ्यतइत्यर्थः । उभयाकाङ्क्षाभावे ऽपि शेष्याकाङ्क्षयान्वयो युक्त इति प्रतीतिसौकर्यार्थं शेषिणोश्चैतन्यारोपेणाह * यद्यपि चेति * आवयोरप्यर्थेनायमाम्नातो न त्वेकस्यैवार्थेनेति भ्रमितव्यमित्येवं विधं प्रयोजकव्यापारं वाक्यशेषप्रतिपत्तारं पुरुषं प्रति कुरुतइत्यर्थः । सर्वेत्यनेनैकसामीप्यस्यासाधारण्यापादकत्वं निरस्तं सर्वानन्तराम्नानरूपसर्वार्थत्वप्रमाणात्प्रमाणान्तरेणाकाङ्क्षायोग्यतासंनिधित्वाविशेषरूपेण सर्वार्थत्वलाभोपपत्तेरसकृत्पाठवैयर्थ्यात्सकृत्पाठकारणं प्रमाणान्तरेणेत्यनेनोक्तम् । नन्वाम्नातस्य सर्वार्थत्वे सत्युत्तरयोः प्रागाम्नानात्प्रागेव प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * प्रथमान्तविशेषणविशेष्यान्वयानर्हेण स्वाहाशब्देन व्यवायपरिहारार्थं पश्चात्प्रदेशवर्तित्वेनाकाङ्क्षितत्वात्तत्रैव निवेश इत्यर्थः । ननु पश्चान्निवेशे पुनरच्छिद्रेणेत्यादिवत्सर्वेभ्यः पश्चात्पाठापत्तेः तदभावे नेह पश्चात्तन्निवेशो न युक्त इत्याशयेन पृष्टास्तमाह * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * स हीति * तृतीयानन्तरपाठे ऽपि पूर्वयोर्व्यवधानापत्तेः सर्वेषामीप्सिते प्रदेशे शेषाम्नानं न शक्यमित्याशयः । यद्वा पाठक्रमात्प्राङ् निवेशः प्रतीतः कस्मात्त्यज्यतइत्याशयेन पृष्टे प्रतीतिमात्रार्थत्वेनापि पाठोपपत्तेर्नान्वयविरोधिनः प्राङ्निवेशस्यादरो युक्त इत्युक्त्वा पूर्वमन्त्रवदुत्तरयोरपि पश्चाच्छेषनिवेशज्ञापनार्थत्वात् प्रदेशपाठो ऽपि नात्यन्तमनर्थक इत्युत्तरार्द्धेनोक्तो नन्वेवं सति सर्वेभ्यः पश्चात्कस्मान्नाम्नात इत्याशङ्कानिरासार्थं स हीत्युक्तमिति व्याख्येयम् । नन्वाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वाविशेषवदानन्तर्याविशेषो ऽपि सर्वार्थत्वहेतुर्भाष्यकृतोक्तः स कस्मादुपेक्षित इत्याशङ्क्योपेक्षाकारणं दर्शयिष्यन् भाष्यं तावदनुसन्धत्ते * भाष्येति * यथैव हीति भाष्येण प्रथमद्वितीययोर्मध्ये पाठादानन्तर्येणोभयान्वयमुक्त्वा हराशयेत्यनेन तृतीयस्य व्यवधानमाशङ्क्य तन्नेत्यनेन शेषाकाङ्क्षत्वाविशेषेणोभयोरेकशेषग्रहणलक्षणैकधर्मयोगात्समुदायापादनेनाव्यवधाने साधिते समुदायान्वयापत्तिमाशङ्क्य समुदायेन चेत्यनेन समुदायस्यैकार्थ्याभावेनाप्रयोज्यत्वाच्छेषान्वयायोग्यत्वेन वाक्यशेषस्य तेनान्वयाभावात्समुदाय्यन्वये ऽभिहिते नन्वेवं सत्यानन्तर्यादेकेनैव समुदायिनान्वयः स्यादित्याशङ्क्य समुदायीत्यनेन समुदायद्वारा समुदाय्यन्वयाद् विशेषाग्रहणेनोभयान्वयमुक्त्वा नन्वेवमपि विभागेनानेकसमुदाय्यन्वयोपपत्तेर्नावृत्त्यापादकः कृत्स्नस्य शेषस्यानेकान्वयो युक्त इत्याशङ्क्य समुदायिनोः प्राधान्यात्तदनुरो-

र्थेन शेषाकृत्तेर्युक्तत्वात् कृत्स्नः शेषान्वयं च विना समुदायिनोर्नै-
राकाङ्क्ष्यानुपपत्तेः प्रत्येकमेकैकेन समुदायिना कृत्स्नस्य शेषस्या-
न्वय इति तस्मादित्यनेनावधार्यापि चेत्यादिना पुनः सर्वेषु तुल्ययो-
गित्वादिति सूत्रावयवस्य सर्वेषु शेषिषु तुल्यशेषानन्तर्ययोगित्वा-
दिति पूर्वव्याख्यानात्तुल्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतायोगित्वादित्येवं
व्याख्यान्तरं कृतमित्यर्थः। तत्रानयोस्तुल्यत्वं परमतेनाह * तत्रेति* ४३८।
स्वमतमाह * परे त्विति * अपरितोषहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह * कि-
मिति * श्लोकं व्याचष्टे * समुदायत्वमित्यादिना * यजतइत्यन्तेन
पदे वर्णानां वाक्ये च पदानामेकार्थप्रतिपादनकार्यकारित्वादाग्ने-
यादिपदकस्य च फलसाधनत्वान्निकस्यैककार्यकारित्वाभावे ऽपि य-
एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजतइत्येक-
शब्दोपादानात्समुदायत्वं कार्यत्वमाशङ्कते * नन्विति * कात्यप्रप्र-
कारानमेव मन्त्राणां कार्यमेकशेषग्रहणमित्याशयेनोपहसति *अत्य-
हो स्विति* कस्माच्छेषग्रहणमपि कार्यं न स्यादित्याशङ्क्याह *अपेक्षा-
हीति * कार्यसिद्धये तु ग्राहकत्वेन शेषग्रहणे समुदायिनोरपेक्षा-
तो ऽवान्तरव्यापारत्वेनापेक्ष्यमाणत्वात् कथं शेषग्रहणं समुदायत्वा-
पादनसमर्थं प्रधानकार्यमित्युच्यत इत्यर्थः। समुदायिनी च प्रत्यस्ता-
ङ्गत्वेनावृत्त्या तदन्वयोपपत्तेर्न शेषवशेन समुदायिनोः समुदायत्वा-
पत्तिरित्याह * शेष इति * पश्चाच्च प्रत्येकं शेषान्वयनिर्माणे प्राक्
समुदायत्वहेतुर्न प्रतीयतइत्येवमुत्तरार्धं व्याचष्टे * पश्चादपि चेति*
समुदायत्वोपपत्तौ च पश्चात्प्रत्येकनिर्माणहेतुर्नास्तीत्यन्यथा व्या-
चष्टे * यदि चेति * एकपुत्रस्यात्यन्तप्रियत्वेन पितृभ्यामनिवार-
णाद्राजकीयत्वेन चान्यैरनिवारणादत्यन्तान्याय्या यथा क्रीडा तथैव-
मित्यर्थः । न चास्मिन्पक्षे प्राक्शब्दप्रयोगो घटयितुं शक्यतइत्या-
ह * पुरस्तादेव चेति * न चैकस्य पश्चादितरयोश्च प्राक्शेषा-
न्वानानन्तर्याच्छेषस्यागृह्यमाणे विशेषत्वं भवति देशभेदेन गृह्यमा-
णाविशेषत्वात्तच्च न गम्यते विशेष इत्येतद्भाष्यमयुक्तमित्याशये-
नाह * न चेति * तन्त्रं भिद्यते विदार्यते नाश्यते ऽनेनेति व्युत्प-
त्त्या विशेषग्रहणं तन्त्रभिच्छब्देनोक्तं देशभेदो निमित्तं यस्यासौ दे-
शभेदनिमित्तः स चासौ तन्त्रभेदश्चेति विग्रहः देशभेदमेव द-
र्शयति * प्रथमस्य हीति * तेनोत्तरे च सर्वेषु तुल्ययोगित्वादिति
सूत्रावयवव्याख्या युक्तेत्याह * तस्मादिति * कीदृक्तादित्यपेक्षा-
यामाह * आकाङ्क्षेति * योग्यताशब्देनाकाङ्क्षापरिपूरणसामर्थ्यं
व्याख्यातम् । आनन्तर्यस्यान्वयहेतुत्वाभावादपि सर्वार्थतेत्येवमपि च-

शब्दस्याख्यासूचनार्थम् * नेत्युक्तम् * आनन्तर्यस्यान्वयहेतुत्वमुप-
पादयति * यो हीति * नन्वनन्तरमात्रान्वयप्रतीतेराकाङ्क्षा-
दित्रयासिद्धेस्तत्रानन्तर्यस्य हेतुताश्रयर्थायेत्याशङ्क्याह * सन्नि-
धीति * आनन्तर्यं सन्निधिविशेषः तस्मादानन्तर्याश्रयस्यानन्त-
रस्य शीघ्रं बुद्धिस्थत्वात्तेनैवान्वयो नान्येनेति या प्रतीतिर्भवति तस्या
भ्रान्तित्वाद सम्यगन्वयहेतुतानन्तर्यस्यास्तीत्याशयः । कथमनन्तर-
४३९॥ मात्रान्वयप्रतीतेर्भ्रान्ततावसीयत इत्याशङ्क्याह * सा हीति * देव-
दत्त गामानयेत्यादौ व्यवहितस्यापि देवदत्तादेरानयनाद्यन्वयदर्श-
नाद् भ्रान्तितावसीयत इत्याशयः । अत्रैव दृष्टान्तमाह *यथेति* ए-
कानन्तरपाठस्तर्ह्यनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * एवं हीति * सर्वार्थ-
स्याप्यवर्जनीयमेकानन्तर्यमित्यर्थः । उपसंहरति *तस्मादिति * न-
न्वत्यन्तसन्निकर्षस्य सन्निधित्वे नामान्तरेणानन्तर्यमेव कथं चिरस-
न्निकर्षस्य त्वसंबद्धपदव्यवाये ऽपि भावादतिप्रसक्तिरित्याशयेन
किं वांस्यति पृष्ट्वा यावतीति भाष्येणोत्तरं दत्तं तद्व्याचष्टे * सन्नि-
धिरिति * विशेषणविशेष्येषु बुद्ध्यनुवृत्तिं विना सर्वविशेषणविशि-
ष्टैकबुद्ध्युत्पत्त्यसम्भवाद्विशिष्टबुद्ध्युत्पत्तिं यावद्विशेषणविशेष्यबु-
द्धीनामनुवृत्तिरिष्यते विशेषणविशेष्यान्वयस्यापेक्षाधीनत्वादपेक्षा-
काले न बुद्ध्यनुवृत्तिकालोपलक्षणमेतदित्याशयः । कश्चेत्यनेनापेक्षाका-
लस्योपलक्षणं पृष्ट्वानन्तर्यमित्युत्तरं दत्तं तद्व्याचष्टे * सा चेति *
नन्वव्यवधेः सन्निधिशब्दव्याप्यत्वाद्व्यवसायस्य सन्निधित्वं विरुद्ध-
मित्याशङ्क्य सम्बन्धपदव्यवाये सम्बन्धादेव हेतोर्बुद्धिविच्छेदहेत्वस-
म्बन्धबुद्ध्युत्पत्त्यभावेन पूर्वबुद्धेः क्षणिकत्वात् स्वरूपेण नाशे ऽपि
संस्कारद्वारानपायात्पदव्यवाये ऽपि तज्जनितबुद्ध्यव्यवायाद्विरोध
इत्यभिधानार्थं सम्बद्धेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * सम्बन्धेति *
सम्बन्धपदव्यवधेरपि बुद्ध्यानन्तर्यप्रकार एवेत्यर्थः । ननु रजाशये-
त्यस्य शेषान्वये ऽपि तद्व्यवधानाद्धराशयेत्यस्य शेषान्वयानुपपत्तेः
सम्बन्धो नास्तीत्याशङ्क्य यद्यपि हराशयेत्यस्मिन् रजाशयेत्यनेन
शेषाकाङ्क्षेण व्यवायसूत्रे ऽपि शेषान्वयो ऽस्ति यतो द्वयोरपि
शेषिणोरपेक्षितविशेष्यान्वयरूपं कार्यं वक्तव्यमित्येतदर्थं पूर्वं शेषि-
णं शेषो ऽपेक्षते तच्चोत्तरापेक्षायामपि तुल्यं कारणमिति यथैवोभ-
याकाङ्क्षया पूर्वस्य शेषिणः शेषान्वयस्तथैवोत्तरस्यापि शेष्यन्तरम-
नपेक्ष्यमाणे तु शेषे ऽन्यतरः शेषी शेषालाभेन शेषाकाङ्क्षत्वा-
त्प्रमादाधीतः स्यात् शक्यते पूर्ववदुत्तरो ऽपि शेषी शेषेणापे-
क्षितु तस्माद्यथैवायं शेषो रजाशयेत्यस्य पश्चादपतितो ऽपि यो-

पयत्वाद्यथाकाङ्क्षिते देशे सन्निधौ भवत्येवं हृदाशयेत्यस्यार्थी
रयभिधानार्थं यत्रापीत्यादिभाष्यमानन्तर्योपपादनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं
तात्पर्यतो व्याचष्टे * कथमिति * आद्येन यथाकाङ्क्षिते देशे
सम्बन्धं प्राप्य द्वितीयस्यापि यथाकाङ्क्षिते देशेऽनन्तरो भवति ततो
द्वितीयस्योपरि देशे निविष्टस्तृतीयस्यापि यथाकाङ्क्षितदेशप्राप्त्यान-
न्तर्यं प्राप्नोतीत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * यात इति * द्वयोरप्यसम्ब-
द्धपदाव्यवायात् द्वयोरपि चाकाङ्क्षावत्त्वाच्छेषान्वयस्तुल्य इत्येव-
मर्थं द्वयोरपीति भाष्यं गतार्थमाभासमानम्। ननु व्यवहितस्याप्यनुष-
ङ्गाभ्युपगमे सर्वत्र तत्सम्भवान्नाध्याहारः क्वचित् स्यादित्याशङ्कानि-
रासार्थत्वेनासम्बद्धपदाव्यवाय यथाकाङ्क्षावत्त्वयत्र चानुषङ्गो भ-
वति नान्यथेति परिसंख्यार्थमिति सूचयितुमाह * ततः परमिति *
श्रवणादिवाक्येष्वप्ययं न्यायस्तुल्य इत्येतत्सूचनार्थं चेदं भाष्यमिति
सूचयितुं सर्वत्रेमं न्यायमतिदिशति * सर्वत्रैवेति * नत्वानन्तर्य-
विशेषैकान्वयप्रतीत्या नैराकाङ्क्ष्यात्सान्यान्वय इत्याशङ्कानिरासा-
र्थमेतावच्चेति भाष्यमुपपादयितुमाह * यद्यपि चेति * युगपदा-
म्नानाद्युक्तिमात्रनिबन्धनत्वेनावास्तवत्वादानन्तर्यमकारणमित्याशयः।
सन्निकृष्टविप्रकृष्टान्वययोः प्रामाण्याविशेषोपपादनार्थं सर्वलोकवे-
दसाधारणत्वमस्य न्यायस्याह * एवमिति * यद्वा किमित्यानन्तर्यम-
कारणमित्याशङ्क्य यस्मादसम्बद्धपदाव्यवधाने सत्यानन्तर्याभावे
ऽपि सर्वत्र लोके वेदे च वाक्ये पदानां प्रकरणे च वाक्यानां सम्ब-
न्धो भवतीत्येवमर्थत्वेनाव्यवधान इति भाष्यं * व्याख्यातुमेतदुक्त-
म् * एतदेव भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * अव्यवधान इति *
तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचक्षाणोऽनुषङ्गसमाप्तिशब्दौ व्याचष्टे
* तस्मादिति * अथेति भाष्येण विषयान्तरव्यासङ्गार्थमाहुरित्येतत्सूत्रं
व्याख्यातं तदुभयत्राप्यसम्बद्धपदव्यवायाभावे सत्येवान्यतराका-
ङ्क्षयैव चानुषङ्गाद्विलक्षणयाभावेनायुक्तमाशङ्क्य वैलक्षण्यं दर्शयन् ४४०॥
व्याचष्टे *यत्र तावदिति* शेषस्यावृत्त्यानेकशेष्यन्वयाद् गौणवृत्त्यै-
कमावृत्त्यानेकान्वयिविशेषत्वेनानेकं च व्यावर्त्यमानैकान्वयिविशेषत्वेनो-
क्तम्। अनेकेषु साकाङ्क्षेष्वेकस्मिञ्छेषान्वयेन निराकाङ्क्षीकृतेऽपी-
तरनैराकाङ्क्ष्यायानुषङ्गो युक्तः। शेषस्य त्वेकस्यैकशेष्यन्वयेन नैराका-
ङ्क्ष्ये शेष्यन्तरान्वयायानुषङ्गोऽनर्थक इत्यधिकाशङ्केत्याशयः। अत्र ही-
त्यादिनास्ति सर्वत्रानुषङ्गम् इत्यन्तं पूर्वपक्षभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे
* किमिति * आह नैतदेवं पुनातु शब्देनेतिसिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे
* उच्यतइति -* कर्तृकर्मक्रियापदसमुदायात्मकवाक्यशेषत्वे सति

शेषिवाक्यानेकत्वादेकशेष्यन्वयेन निराकाङ्क्षस्य शेष्यन्तरान्वयो न
स्यात् कारकाणां त्वन्योन्यान्वयायोगात्करणवाचिनः शेषस्य क्रिया-
पदमात्रान्वयप्रतीतेराख्यातवाच्यार्थद्वारा सर्वमन्त्रान्वय इत्यर्थः
कारकपदस्यानन्तर्याभावे ऽप्यवदानादिवत्क्रियापदेनैवान्वयादानन्तर्या-
भिधानानर्थक्यमाशङ्क्यातिशयार्थत्वेन व्याचष्टे * आनन्तर्येति *
एकश्चेति भाष्यं व्याचष्टे * स चेति * ननु यद्देवत्य ऽप्यायुरादिभे-
देनैव पत्नीसंनिधिरपत्यादिकारकभेदेन पचनक्रियारूपार्थभेदादेकैकेनान्वया-
न्वयः शेषस्य स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * आयुरादेः कर्मासम-
वाये ऽपि प्रोत्साहनायाशास्यत्वात्तद्भेदेन क्रियाभेदो युक्तः पत्नी तु
करणमन्त्रत्वेन प्रोत्साहनार्थस्याभावादसमवेतार्थत्वाभावात् भगा-
दिवत्स्तुतिमात्रार्थमुपात्तस्य चिरपत्यादेर्भेदे ऽपि क्रियाभेदो नास्ती-
त्याशयः । नन्वेवमपि सकृदन्वयेन कृतार्थस्य शेषस्य क्रियापदावृ-
त्त्याप्यावृत्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * तेनावगच्छाम इति
भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननु क्रियैक्यऽभ्यासभेदात् अपण-
वयिरपत्यादिवच्छिद्रादेरपि व्यवस्था भविष्यतीत्याशङ्कते * अथे-
ति * वैषम्यमाह * उच्यत इति * श्लोकं व्याचष्टे * ऐन्द्रवाय-
वादिति * प्रयुक्ताव्यवस्थायामेव कारणमस्तीति करणस्येत्यनेनोक्तं
यथा चेत्युत्तरार्द्धव्याख्याकर्तृभेदमात्रेण तु करणभेदो ऽतोऽनुप-
४४।१।५ पत्तेत्याह * न चेति * अतिप्रसक्तिमाशङ्कते * नन्विति * परि-
हरति * नैव इति * यथा बर्हिधर्माणां प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोर्बर्हिर-
र्थत्वावगतेर्न पिण्डपितृयज्ञबर्हिष्यपि प्रसक्तिस्तथास्यापि शेषस्य प्रकर-
णपठितपुनातुशब्दैकवाक्यतया तादर्थ्यावगतेर्न मन्त्रान्तरगतपुनातु-
शब्दान्वयप्रसक्तिरित्यर्थः । एतदेव विवृणोतीति * इहेति * शेषा-
न्तरापत्तिमाशङ्कते * नन्विति * विभागमन्त्रवदुक्त एवात्रापि
विकल्प इति परिहरति * कुतो वेति * असमर्थपदव्यवायादपि
न मन्त्रान्तरेषु प्रसक्तिरित्याह * सर्वेषु चेति * तथा च सतीति
भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेति * त-
स्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति * उदाहृतेषु समुच्चया-
भावान्मन्त्रवृत्त्यसम्भवे ऽपीषपकपदीत्यादिषु भवेत्यादिशेषानुषङ्ग-
स्याप्येतन्न्यायविषयत्वात्तत्र च केषां चित्सकृत्प्रयोगदर्शनादनुष्ठान-
विरोधमाशङ्क्य *आहैव चेति* नन्वनु पश्चात्प्रयुज्यत इति व्युत्पत्त्या
हृदयस्याग्रे ऽवद्यतीत्यादौ च पुरस्तादाम्नातस्यैवानुषङ्गस्य पश्चादा-
म्नातेनैव प्रायशो ऽन्वयदर्शनात्पश्चादाम्नातस्याच्छिद्रेणेत्यादेः नानु-
षङ्गो युक्त इत्याशङ्क्याह * पुरस्तादिति * न्यायतुल्यत्वाद्विशेषमात्रं

तदित्यर्थः ।

॥ व्यवेतानुषङ्गाधिकरणम् ॥ १७ ॥

व्यवायान्नानुषज्यते ॥ ४९ ॥ ४४२।१

नन्वसम्बद्धपदव्यवायाभाव एव सर्वेषु तुल्ययोगित्वादित्यनेनानुषङ्गस्योक्तत्वाद्व्यवाये ऽनुषङ्गाप्रसक्तेर्व्यर्थमिदं सूत्रमित्याशङ्क्याह * प्रत्युदाहरणत्वेनेति * वायुरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सन्त इति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * नन्वध्याहार्यपदस्य यथैव पाठः प्रतिपत्त्युपाय इत्यनेन न्यायेन सामर्थ्यलभ्यतयानुधार्यमाणत्वाल्लौकिकशेषकर्तव्यत्वाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * तथेति * कल्प्यपदसहितानां श्रुतानां पदानां वाक्यार्थप्रतिपादकत्वात्तेन विना न्यूनत्वापत्तेरनुधार्यमाणपदैकवाक्यतयावश्यं सामर्थ्यकल्प्यं पदमित्यर्थः । यद्यपीत्यनेन कल्प्यस्यापि पदस्याभिधानकरणत्वात् कर्तृव्यापारव्याप्त्यस्य च विना करणत्वायोगात्तदुच्चारणातिरिक्तासाधारणशब्दविषयकर्तृव्यापाराभावाच्चोद्यार्थत्वम् सूचितम् ।अनुषङ्गप्रत्युदाहरणत्वायाध्याहारोपसंहारस्यानुषङ्गासंभवोपसंहारपरत्वं वक्तुमाह * तस्मादिति * उभयत्रोद्यार्थत्वे ऽपि किं चिन्तायाः प्रयोजनमित्याशङ्क्याह * प्रयोजनमिति * अत्रैव वृद्धसम्मतिमाह * आह चेति *

इति श्रीमद्विकाण्डमीमांसामण्डनभतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजसोमेश्वरकृतायां तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवद्यकारिण्यां न्यायसुधाख्यायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

॥ न्यायसुधायाम् ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ भङ्गापूर्वभेदाधिकरणम् ॥ १ ॥

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥

लक्षणार्थविचारस्यावसरमाह * उपोद्घातेति * उपोद्घात-
या यार्थाधिकरणोक्तकर्मभेदानुनिष्पाद्यपूर्वभेदापवादाशङ्कायास्तद्वैवि-
ध्यमसक्तमग्न्यगमाख्याताविधायकार्थलक्षणतृतीयप्रकारानुप्रसक्तम-
प्यलक्षणे प्रसक्तानुप्रसक्तं चेत्यध्यायोपक्रमभाष्यगतचशब्दप्रतिभा-
ते प्रकृसामलक्षणादौ समाप्त इत्यर्थः । शब्दान्तरस्यापर्यायभूत-
धातुभेदरूपत्वेन धात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेदकत्वस्य स्पष्टत्वं प्रा
क्युत्पाद्यत्वे कारणमाह * तत्रेति * भावार्थाधिकरणोक्तस्य धा-
त्वर्थभेदानुनिष्पादिना ऽपूर्वभेदस्य धात्वर्थभेदे ऽप्यपूर्वभेदहेतुभाव-
नाभेदाभावेनाक्षिप्य समाधानार्थतयास्यैवादौ सङ्गतत्वादिति हेत्व-
न्तरसूचनार्थत्वायच्छब्दः स्पष्टत्वस्य वा कथं प्रत्यवाच्यत्वहेतुतेत्याश-
ङ्क्य स्थूलसूक्ष्मयोः क्रमे बुद्ध्युत्पत्तेरिति सूचनार्थः । अस्तीतिभाष्येण
ज्योतिष्टोमगतधातुभेदोदाहरणस्यैकप्रयोगवाक्यगताख्यातप्रत्ययसं-
बद्धानां प्रात्यात्मिकानेकाख्यातप्रत्ययसम्बद्धानां सर्वधातूनामुदा-
हरणत्वज्ञापने प्रयोजनमाह * पश्येति * धातुत्रयोदाहरणं तर्हि ४४३।१
किमर्थमित्याशङ्क्याह * भाष्येति * स्वरस्यागांशसाम्येन धातुतया-
थीनामन्त्यन्तभेदाप्रतीतेर्धातुत्रयस्य पर्यायत्वभ्रमाच्छब्दान्तरत्वाभिम-
तापर्यायभूतभेदाभावाशङ्कानिरासार्थं त्रयोदाहरणमित्याशयः । य-
जतीति सन्देहभाष्यं त्रिविधसन्देहपरतया परमतेन व्याचष्टे * त-
त्रेति * ननु धातुनिर्देशार्थानां यजत्यादिशब्दानां लक्षणया धात्व-
र्थपरत्वे लक्षितलक्षणया भावनापरत्वे सम्भवत्यपि भावनाधात्वर्थ-
योर्धात्वर्थधातुजन्यफलाभावात्कार्यशब्दो न युज्येतेत्याशङ्क्याह * का-
र्येति * विशेष्यप्रतिपाद्ययोरप्युपकार्यशब्दैकदेशकार्यशब्देन भामा-
शब्देनेव सत्यभामायाः शङ्कामभिधानमित्याशयः । कुर्वन्तीत्यप्युप-

कुर्वन्तीत्येवं व्याख्येयमित्याह * भावनेति * संहत्यापीत्यादिभाष्यं सन्देहहेत्वभिधानार्थत्वेनावतारयति *कुत इति* व्याचष्टे*साधनत्वमिति * स्वमतेन संहत्यैकभावनाविशेषणत्वात्संहत्यैकमपूर्वं भावनाशब्दाश्चोदयन्त्युत वियुत्यानेकभावनाविशेषणत्वाद्भिन्नान्यपूर्वाणीति भावनाभेदाभेदफलभूतापूर्वभेदाभेदचिन्ताद्वारा भावनाभेदाभेदावेव चिन्त्येते इत्येवं सन्देहभाष्यं व्याचष्टे* अथ वेति * प्राकरणिकसर्वधात्वर्थानुरक्तेति वाच्ये ऽप्युदाहृतापेक्षया त्रयोक्तिः । ननु क्रियतइति व्युत्पत्त्यापूर्वस्य क्रियते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या धात्वर्थस्य कर्मशब्दवाच्यत्वाद्भावनाभेदं विचार्ये सौत्रः कर्मशब्दो न युज्येतेत्याशङ्क्याह * भावनैव वेति * कर्मशब्दवाच्यधात्वर्थानुरक्ता भावनापि कर्मशब्देन वक्तुं शक्येत्याशयः । नन्वेवं क्लिष्टव्याख्याने को हेतुरित्याशङ्क्याह * तस्या एवेति * संख्यादिष्वपूर्वभेदचिन्ताया भाष्ये ऽपिशब्देनानाशङ्क्यत्वादादिशब्दो ऽभ्यासविषयः । अभ्यासस्य धात्वर्थभेदकत्वे वक्ष्यमाणे ऽप्यपूर्वापेक्षयैवकारः । कस्माच्छब्दान्तरादिनापूर्वभेदकतेत्याशङ्क्याह * अपूर्वस्येति * शब्दान्तरेणानुरञ्जकप्रकृत्यर्थहेतुकप्रत्ययार्थभेदावगमात्पुनर्विधानाख्येनाभ्यासेनाभिधानपूर्वकत्वाद्विधानस्याभिधेयस्यैव भेदागमसमाम्नानाभिधेयभेदकता युक्तेत्याशयः । अननुष्ठेयत्वादपि नापूर्वस्य भेदाभेदौ चिन्त्यावित्याह * कर्मेति * नन्वपूर्वस्याविचार्यत्वे ऽपि फलत्वाद्युज्येतोपन्यासो धात्वर्थैकत्वोपन्यासस्तु पक्षेति भाष्ये करिष्यमाणः कथं युज्येतेत्याशङ्क्याह * प्रासङ्गिकत्वेति * धात्वर्थभेदे ऽपि भावनाभेदो नास्तीत्युक्ते भावनैक्यप्रसङ्गाद्धात्वर्थैक्यं पूर्वपक्षातिशयायोक्तमित्यर्थः । प्रधानतैवास्य कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह * कथमिति * सर्वधात्वर्थव्यापकत्वाच्चास्य प्रधानता युक्तेत्यर्थः । नन्वेकधात्वर्थानुरक्तायां भावनायां धात्वन्तरार्थानवकाशाद् गुणन्यायेनैव भावनाभेदसिद्धेः । पूर्वपक्षासम्भवाद्भावनाभेदाभेदसन्देहो न युक्त इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * किं सोमेन यजेतेत्यादिवाक्यैस्तत्तद्धात्वर्थविशिष्टा भावना विधीयमाना प्रतिधात्वर्थं भिद्यते ऽथ वा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्येनानादृतधात्वर्थविशेषां भावनां फलोद्देशेन विहितां सोमेन यजेतेत्यादिवाक्यैरनूद्य तां प्रति विधीयमाना यागदानहोमादयो धात्वर्थाः संहत्य विशिषन्तीति सोमादिवाक्ये धात्वर्थविशिष्टभावनाविधिर्वाक्यान्तरविहितशुद्धभावनोद्देशेन वा धात्वर्थविधिरिति सन्देहो भावनाभेदाभेदसन्देहकारणमित्याशयः । ननु ज्योतिष्टोमवाक्ये ऽपि

No. 55.] [*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्त्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA.

BY

PANDIT SOMESHWARA BHATTA.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRI,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS VIII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.

BENARES.

AGENT—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1902.

श्री.

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः —५५

यागानुरक्तभावनाप्रतीतेर्धात्वर्थान्तरानुरागायोगाच्च गुणन्यायाति-
क्रम इत्याशङ्क्य फलवाक्ये धात्वर्थानुरागाविवक्षायां भावनायाः फलं
प्रत्युपादानविधानगुणभावाद्धात्वर्थं च प्रति उद्देशानुवादप्रधानभा-
वाद्वैरूप्यापत्तेर्धात्वर्थानुरागविवक्षा पूर्वपक्षिणो ऽभिमतेति सूचना-
र्थम् * पूर्वोक्तम् * भाष्योक्तसन्देहकारणानिश्चयो ऽविशे-
षः । अथ चार्थः प्रयोगवाक्यशेषभावेन हि समुदायस्य सत्ता सम्भ-
व्यते गम्यतइत्यादिभाष्यालोचनयोक्तत्वाच्च स्वोत्प्रेक्षितत्वेनोपहा-
स्यः परमतेन त्रिविधपूर्वपक्षाभिधानार्थत्वेन भाष्यं व्याख्यातुं पठति
* किं तावदिति * महत्स्वशब्दं तिस्रो भावना सहत्यैकमपूर्वं कु-
र्वन्तीत्येवं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * अस्यप्रायोनामिति भाष्यस्या-
पूर्वस्योत्पत्तेव व्याख्यातत्वात्तदुपपादनार्थमदृष्ट इति भाष्यावयव
व्याचष्टे * इयं चेति * विरुध्यमान इति भाष्यावयवार्थमाह
* एवेति * उक्ते ऽर्थे भाष्यावयवं योजयति * तदिति * विशेष- ४४४
श्चेदित्यवयवं व्याचष्टे * तत्रापीति * यद्युभय इत्यवयवं तस्माच्छ-
ब्दान्तमुपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * ननु स्वर्गकामो
यजेतेति फलवाक्ये यागभावनामात्रविधानात्कथं यागहोमदानादि-
भावनासमुदायस्य फलापूर्वसाधनत्वमाशङ्क्य निरासार्थं समुदाय
इति भाष्यमपर्यन्तस्माच्छब्दकपाठेन सूचितस्याप्रधानत्वाद्व्याख्याय
तदुपपादनार्थं न चेति भाष्यमाशङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * तर्हीति *
फलवाक्यगताख्यातविहितभावनासमुदायावयवभूतैकैकधात्वर्थाव-
च्छिन्नभावनानामाग्निभिस्सोमादिवाक्यगतैर्यजतिजुहोतिददातीत्याख्या-
तशब्दैः कल्पनागौरवभयाद्विविभावन भाष्यान्वयमसहमानैरे-
कभाष्यान्वयाय भावनासमुदायस्याक्षिप्तत्वेन शाब्दत्वात्फलवाक्ये
फलसाधनतया युक्तो विधिरित्यर्थः । अथ चेति भाष्यं पक्षान्तरप-
रिग्रहार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ चेति * उत्तरस्तमेवानुवदतीति भा-
वनानुवादाभिधानेनैकस्यां भावनायां त्रयो यजत्यादय उपाया वि-
धीयन्तइति चोपायतया धात्वर्थविधानाभिधानेन सूचितामुपपत्ति-
माह * तस्यापीति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि दीति * धात्वर्थानां
प्राधान्यं सति फलवत्स्वरूपेणाविधेयत्वापत्तेः फलवाक्यविहितभाव-
नाप्रत्यभिज्ञाने ऽपि सोमादिवाक्येषु तत्तद्धात्वर्थविशिष्टरूपेण विधी-
यमाना भावनैकधात्वर्थविशिष्टायां धात्वर्थान्तरविधेयायोगाद्गुण-
न्यायेन प्रतिधात्वर्थं भिद्यते भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतेस्त्वाख्याते
भावनायाः प्राधान्याद्भावशब्दस्य धात्वर्थविषयत्वव्याख्याने ऽपि सा
प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति स्मृतेः

प्रत्ययार्थत्वेन भावनायाः प्राधान्यात्फलवाक्यविहितशुद्धभावनानु-
वादेन सोमादिवाक्यैरनादृतपौर्वापर्यैर्युगपत्सर्वधात्वर्थविधानान्न गु-
णन्यायो ऽस्तीत्याशयः । ननु सोमादिवाक्येषु भावनाविध्यभावे
विशेषणसम्बन्धमात्रार्थं भावनाभिधानावृत्तिः स्यान्न चासौ युक्ते-
त्याशङ्क्याह * यद्यपीति * असत्यां गतौ गुणानुरोधेनापि प्रधाना-
वृत्तिर्युक्तेत्याशयः । न तु केवलप्रकृतिप्रयोगासम्भवमात्रात्प्रत्यया-
वृत्तिसिद्धेः केवलप्रत्ययप्रयोगासम्भवः किमर्थमुक्त इत्याशङ्क्याह
* यदि स्विति * फलसंवादौ विशेषणान्वयाभिधानावृत्तिर्दृष्टेत्याह
* दृष्टा चेति * अनन्यगतिगुणसम्पादनार्था चानुष्ठानावृत्तिरपि
४४६॥ दृष्टा किमुताभिधानावृत्तिरित्याह * तथेति * नन्वेवं सति भिन्न-
वाक्योपादानाद्धात्वर्थानां प्रत्येकमेव भावनाविशेषणता युक्तेत्याश-
ङ्क्याह * तस्मादिति * यस्मात्कल्पनालाघवाय संहत्य विशेष-
णत्वं प्रतीयते । तस्मात्सर्वधात्वर्थविशिष्टैकभावनाभिधानार्थत्वे-
नानेकार्थत्वात्सर्वं प्रकरणमेकं वाक्यमित्यर्थः । तस्मादि-
त्युपसंहारभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * एकमिति * सं-
हत्य विशेषणत्वकल्पनस्यादृष्टकल्पनालाघवहेतुकत्वाभिधानार्थम-
त इति भाष्यं व्याचष्टे * एकं चेति * तृतीयपूर्वपक्षाभिधानार्थं
षष्ठेति भाष्यं स्वत्वपरित्यागांशेऽस्यनेन व्याख्यातत्वात्सार्वत्रिकत्वेन
व्यानादस्य तथोक्तत्वानुपेक्ष्य स्वमते पूर्वपक्षैकव्याभिधानायाद्यं पूर्व-
पक्षं दूषयितुमारभते * अयमेव चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपा-
दयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * अदृष्टार्थभा-
वनाभेदान्यथानुपपत्त्या भावनाभेदवदपूर्वभेदस्याप्यवश्याभ्युपगन्त-
व्यत्वापत्तेः किमनेन पूर्वपक्षेण सिद्धान्तप्रतिकूले क्षतं स्यादित्यर्थः
कथमेकशब्दोपादानात्समुदायस्यापादनमित्यपेक्षिते समुदायानुवा-
दरूपेण वा * फलादिसम्बन्धेन वेत्युक्तम् * पौर्णमासीमित्येकश-
ब्दोपादानं तावद्यजिनानूद्यमानानां यागानां समुदायत्वापादाना-
र्थमेव राजसूयेनेत्यस्य फलान्वयपरत्वात्समुदायापादनार्थत्वाभावे
ऽप्येकशब्दोपादानेनैकफलान्वयात्समुदायत्वापत्तिरित्याशय । ज्यो-
तिष्टोमशब्दस्य सर्वप्राकरणिकया होमाद्यवच्छिन्नभावनासमूहवाचि-
त्वमाशङ्कते * ननु चेति * यजिसामानाधिकरण्याद्भावनावाचित्वैव
तावदयुक्ता धात्वर्थद्वारलक्षणया तु तद्वाचित्वाभ्युपगमे ऽपि यजि-
मात्रसामानाधिकरण्याद्धोमाद्यवच्छिन्नभावनासमूहवाचिता दुरा-
शङ्केति परिहरति * नेति * उपसंहरति * तस्मादिति * का तर्हि
भाष्यस्य गतिरित्याशङ्क्याह * एव न्विति * यथेन्द्रायुधं लोहितशु-

फलकृष्णैस्त्रिभिर्धातुभिः संहत्यानुरज्यते तथा सर्वधात्वर्थैर्भावनेति प्रतिज्ञाभाष्यव्याख्या भावनैक्योपपादनार्थत्वेनाहष्टार्थानामित्यादि-भाष्यं व्याचष्टे * तत्सिद्ध्यर्थास्त्विति * कर्मभेदे हीत्यनेनावहुभ्य एकमपूर्वमिति अकारप्रश्लेषो भाष्ये सूचितः भावनैक्ये समुदाय-शब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य धात्वर्थसमुदायानुरक्तस्यैकस्य भावनाख्यस्य कर्मणो ऽनुरञ्जकस्य समुदायस्यावयवभूतानां धात्वर्थानां समुदा-योऽभिप्रेत इत्येवं व्याचष्टे * तस्मादिति * भाष्यं च धात्वर्थानां समुदायाप्रतीतेः कथं संहत्यानुरञ्जकतेत्याशङ्कानिरासार्थत्वे यस्मा-त्कल्पनालाघवाय भावनैक्यं युक्तं तस्मात्तत्सिद्ध्यर्थं धात्वर्थसमु-दायो ऽनुरञ्जकः कर्त्तुं वेदस्येष्टो ऽवसीयत इत्येवं व्याख्येयम् । अथ चेति भाष्यं पक्षान्तराभावेनायुक्तमाशङ्क्य परमतेनोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * अत इति * स्वमतेनोपपत्त्यन्तरार्थत्वेन व्याचष्टे * यद्वा त्वियति * अभिप्रायस्यामेवोत्तरस्तमेवेति भावनैक्याभिधानेन दर्श-यतीत्याह * तदिति * परेषां व्याख्यानं दूषयितुमुपन्यस्यति * ए-वमिति * दूषयति * तत्त्विति * स्वमतेन भावनापरामर्शितया त-च्छब्दं व्याचष्टे *तस्मादिति* पूर्वभाष्यपर्यालोचनयाध्येय पदार्थः प्र- ४४६।८
तीयत इत्याह * तथा चेति* एतदेवोपपादयति *अत इति* तस्मा-दित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * यजत्यादिविषये धात्व-र्थैक्यादपि भावनैक्यमित्युपपत्त्यन्तराभिधानार्थं यद्वेति भाष्यं व्या-चष्टे * तस्मादिति * यजत्यादिविषये धात्वर्थैक्यादपि भावनैक्यमि-त्युपपत्त्यन्तराभिधानार्थं यद्वेति भाष्यं व्याचष्टे *यद्वेति* ननु नैका-र्थसाम्यमात्रेण धात्वर्थैक्यं युक्तमर्थैकांशसाम्येन सारूप्याद् गौण-वृत्त्या ददातिजुहोतिभ्यां यजत्यर्थानुवादो ऽभिहितः सो ऽपि गौण-त्वदोषापत्तेरयुक्त इत्याशङ्क्याह * अथापीति * जघन्यस्य साम्याद् गौणतैव लक्षणा शब्देनोक्ता समुदायवाचिना या त्यागाख्यैकदेशे वृ-त्तिर्लक्षणाभिमता गुणसम्बन्धार्थमिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * गुणे-ति * को गुण इत्यपेक्षायामाह *एकत्वेति* प्राकाशावध्वर्यवे ददा-तीतिवत्सम्बन्धविधानाद्वाक्यभेदाभिप्रायः दक्षिणाकालत्वलक्षणो गुणो दाक्षिण्यशब्देनाभिमतः। ननु दक्षिणानयनोत्तरकालमेतद्धोमवि-धानात् क्रमेणैव दक्षिणाकालत्वप्राप्तेस्तत्प्रख्यन्यायेन दाक्षिणशब्दस्य नामत्वाद् गुणविधित्वं नास्तीत्याशङ्क्ते * नन्विति * धात्वर्था-नुवादपक्षे गुणविधित्वापत्तिरिति परिहरति * कर्मेति * धर्मिमध्य पक्षे सन्देहभाष्यगता यजत्यादिशब्दा श्रुतिवृत्त्या एवेत्याह * तदा चेति * कार्यशब्दस्वरूपक्रमानुरोधात्क्रियासामान्यवाचिना करो-

तिना तद्विशेषोक्तिक्रियालक्षणाद्वाच्यधात्वर्थविषयोऽर्थाक्षेप्यापूर्वविषयो वेत्याह * एकामिति * सहत्यकारित्वं कार्यस्य * लाभादेकमित्युक्तम् * एकं धात्वर्थमेकं वापूर्वं त्रयो धातवो गमयन्तीति कुर्वन्तिशब्दार्थे व्याख्याते ददातिजुहोत्योर्गुणसम्बन्धार्थत्वेन धात्वर्थाविधायकत्वात्कथं धात्वर्थसाध्यापूर्वगमकतेत्याशङ्क्य * तदेत्युक्तम् * यजत्यर्थानुग्राहकगुणविधायकत्वेन तयोर्यजत्यनुग्राहकत्वात्तत्सहकृतस्य यजतेरपूर्वगमकत्वमभिप्रेत्य सहेत्युक्तमित्याशय * तस्मादिति * पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं फलतो भावनैक्योपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * उत्तराधिकरणे पूर्वशब्दस्य फलतः कर्मविषयतया व्याख्यास्यमानत्वादिहान्यथाव्याख्या सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे * उच्यतइति * शब्दान्तरस्य धात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेदप्रमाणत्वं वक्तुम् * धात्वर्थभेद इत्युक्तम् * धात्वर्थस्य प्रयत्नाख्यभावनाजन्यत्वात्तद्भेदस्य भावनाभेदकत्वासम्भवमाशङ्क्य ज्ञापकहेतुत्वं वक्तुम् * विज्ञेयमित्युक्तम् * सत्यादित्रयस्य भावनाभेदकत्वाभावेऽपि धात्वर्थभेदाद्भावनाभेदसिद्धिं वक्तुम् * सर्वैरित्युक्तम् * कृतानुव्याख्यानायोत्तरार्द्धम् । ननु भावनावाचिप्रत्ययैक्यात् भावनाया स्वतस्तावदैक्यप्रतीतेः प्राधान्याच्च धात्वर्थभेदेऽप्यावृत्त्यनुपपत्तेः कथं धात्वर्थभेदाद्भेद इत्याशङ्क्य निरस्य लोकार्थं प्रपञ्चयति * यद्यपीति * सम्बन्धिनिरूपणाधीननिरूपणस्य सम्बन्धस्य सम्बन्धिभेदेन ज्ञेयनिरूपणाधीननिरूपणस्य ज्ञानस्य ज्ञेयभेदेन भेददर्शनाद्यदधीनं निरूपणं तद्भेदेन भिद्यतइति व्याप्तेर्धात्वर्थाधीननिरूपणत्वाद्भावनाया धात्वर्थभेदेन भेदोऽनुमीयत इत्याशय । कथमनुरञ्जकभेदस्यानुरञ्ज्यभेदाक्षेपकतेत्याशङ्क्याह * न हीति * भावनाया धात्वर्थावच्छेदं विना भावनान्तराद्व्यावृत्त्यप्रतीतेरेकभावनावच्छेदकत्वविरोधप्रसङ्गेनैकस्यां भावनायामनेकानुरञ्जकसमावेशायोगादनुरञ्जकभेदोऽनुरञ्ज्यभेदमाक्षिपतीत्याशय । त्रयाणामप्येकस्यां भावनायां समावेशो न सम्भवति किमुत प्रकरणगतानां सर्वधात्वर्थानामिति त्रय इत्यनेनोक्तम् । ननु प्रत्येकमनुरञ्जकत्वं माभूत्समावेशः समुच्चितानामेव तु धात्वर्थानामेकभावनानुरञ्जकत्वं घटपटाविति युगपत् घटपटज्ञाने घटपटयोरिवैकज्ञानानुरञ्जकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * युगपत् घटपटसंयुक्तेनेन्द्रियेण घटपटविषयैकज्ञानोत्पत्तावपि ज्ञानजन्यार्थप्रकाशाख्यस्य फलस्याश्रयभूतघटपटभेदेन भेदात् घटप्रकाशात् घटस्यानुरञ्जकत्वं पटप्रकाशेऽपि पटस्येत्याश्रयभेदेनोभयोरेकज्ञानानुरञ्जकत्वं युक्तम् । धात्व-

शैस्यानुकरणांशनिवेशेन भावनानुरञ्जकत्वात्करणांशस्य चैक्यान्नानेकानुरञ्जकत्वापेक्षेत्याशयः । ननु समुच्चितानामेव करणांशनिवेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अन्योन्येति * भिन्नशब्दोपादाने ऽपि धातुसमूहात्प्रत्ययोत्पत्तेरत्वादग्नीषोमयोरिव धात्वर्थसमुच्चयः स्याद्धातोस्तु प्रकृतित्वेनोपादेयतया विवक्षितसंख्यत्वान्न समूहात्प्रत्ययोत्पत्तावग्नीषोमयोरिव धात्वर्थसमुच्चयः स्याद्धातोस्तु प्रकृतित्वेनोपादेयतया विवक्षितसंख्यत्वान्न समूहात्प्रत्ययोत्पत्तिरित्याह * न ४४७।*
चेति * नन्वेकस्मिन्पदे ऽनेकधातूपादानाभावे ऽपि प्राकरणिकानां सर्वधातूनां प्रयोगवाक्यैकवाक्यत्वात्तद्विहितायां भावनायां प्राकरणिकसर्वधात्वर्थानां निवेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रयोगवाक्ये शुद्धभावनाप्रतीत्यभावात्सोमादिवाक्येषु च भावनाविधिनिरपेक्षधात्वर्थविध्ययोगात्साकाङ्क्षत्वाभावेन प्राकरणिकसर्वधात्वर्थानुरक्तैकभावनाविधानरूपैकार्थस्याभावान्नैकवाक्यता युक्तेत्याशयः । ननु फलपनलाघवायापूर्वैक्यावधारणात्तस्य च भावनैक्यं विनानुपपत्तेः सर्वप्राकरणिकवाक्यानामेकभावनाप्रयोजनत्वेनैकार्थ्यादेकवाक्यता भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * रूपाद्युत्तरकाले हि विनियोगप्रयोजने इत्यनेन न्यायेनादृष्टप्रयोजनभेदाभेदयोर्मन्त्रभेदाभेदपूर्वकत्वयत्कर्मभेदो भेदपूर्वकत्वायगतेर्नापूर्वैक्येनैकार्थ्ये ऽप्येकवाक्यकल्पना युक्तेति प्रत्याख्यानप्रकारं प्रकृते योजयितुमाह * न चेति * ननु फलवाक्ये भावनाया धात्वर्थानुरागविवक्षायां फलं प्रत्युपादेयविधेयगुणत्वाद्धात्वर्थं च प्रत्युद्देश्यानुवाद्यप्रधानत्वाद्वैरूप्यापत्तेः शुद्धाया विधेयत्वात्सोमादिवाक्यैस्तदनुवादेन यागादिधात्वर्थानुरागविधानमेकवाक्यत्वाभ्युपगमेन वा सर्वधात्वर्थानुरक्तैकभावनाविधानं युक्तमिति पूर्वपक्षाशयमाशङ्क्य निरस्यति * यदि चेति * ननु भिन्नवाक्यगतैरपि धात्वर्थैरनुरागसम्भवे किमित्यप्रतीयमानैकवाक्यत्वकल्पनेत्याशङ्क्याहृद्दोषाविकल्पपरिहाराय समुच्चयसिद्ध्यर्थत्वं सूचयितुम् * युगपदेत्युक्तम् * पृथक्शब्देन धात्वर्थानुरागनिरपेक्षतोक्ता प्रत्ययेन शुद्धभावनोपादाने ऽप्यवाक्यानुष्ठानत्वाद् शुद्धाया विधेयत्वासम्भवसूचनार्थो विधिवाच्युत्पत्तिशब्दः । भावनायाश्च धात्वर्थवत् कारकत्वानभ्युपगमात्कर्मकरणत्वाभावेन तन्निमित्तोद्देश्योपादेयत्वाद्यभावाद्धात्वर्थनिरपेक्षायाश्चाविहितत्वेन धात्वर्थान्यं ऽप्यनुवाद्यत्वाभावाच्च वैरूप्यापत्तिरित्यस्याशयः । यदा च धात्वर्थनिरपेक्षाया भावनाया विधेयत्वं न सम्भवति तदा ददात्यादीनां धात्वर्थानां मध्ये केन चिदेकेन धात्वर्थेन समस्तैर्वा धात्वर्थैर-

वच्छिन्नोत्पादयितव्या न युक्तेत्याह * इतीति * ननु समस्तधात्वर्था-
वच्छिन्नभावनोत्पत्तिपक्षे पूर्वपक्षासिद्धिः स्यादित्याशङ्क्याह * तत्रे-
ति * समस्तानामपि सहत्यावच्छेदकत्वायोगात्प्रत्येकमवच्छेदक-
त्वावगते प्रतिधात्वर्थं भावनाविधौ विहिताया विध्यसम्भवाद्भेद-
सिद्धिरित्यर्थः । अथैकेन धात्वर्थेनावच्छिन्ना भावनैकहायन्येव क्रयो
विधीयते ऽन्ये । धात्वर्थास्तस्यामेव भावनायां हिरण्यादीनीव क्रये
विधीयमानानि न भावनाभेदमापादयन्तीत्युच्यन्ते तत्राप्येकहाय-
नीवाक्येनैकगुणोपादानरूपकर्मोत्पत्तिचिन्हवदिह कस्मिंश्चिद्वाक्ये
भावनोत्पत्तिचिन्हाभावेन व्यवस्थाहेत्वभावादगृह्यमाणविशेषतया
सर्वत्र भावनाविध्यापत्तेर्दुर्वारो भावनाभेद इत्याह * अथेति * धा-
त्वर्थान्तरेषु भावनाविध्यभावसूचनार्थं तावच्छब्दः अथागृह्यमाण-
विशेषत्वे ऽप्यनेकोत्पत्त्यानर्थक्यादेव केन चिदेकेन धात्वर्थेनानुर-
क्ताया भावनाया उत्पत्तिरिष्यते तथाप्येकधात्वर्थानुरक्ताया धात्व-
र्थान्तरस्य गुणन्यायेनानिवेशाद्भावनाभेद एवेत्याह * येन केन चिदि-
ति * धातुशब्दो ऽर्थपरः श्लोकं व्याचष्टे * येनैव हीति * सर्वप्रकर-
णैकवाक्यत्वविवक्षया वाक्यशब्दप्रत्याख्यात वाक्यभेदविवक्षया प्र-
४४८।१ करणशब्दः एतदेवोदाहरणनिष्ठं विवृणोति * इदानीमिति *
सर्वत्र पदश्रुतिगम्यत्वात् तुल्यबलत्वमाशङ्कते * ननु चेति * धा-
त्वर्थान्तरानुक्तभावनाविशेषान्वयस्य श्रुत्यानवगतेरतुल्यबलत्वमा-
ह * सत्यमिति * ननु भावनाया स्वतो वैलक्षण्यानवभासेन स-
र्वत्रैक्याद्यागानुरक्ताभ्यां दानानुरक्ताभ्येति भेदव्यवहारो न युक्त इ-
त्याशङ्क्ते * ननु चेति * भिन्नधात्वर्थानुष्ठाने प्रयत्नाख्यभावनाव्य-
क्तिवैलक्षण्यस्य स्वसंवेद्यत्वाद्वैलक्षण्यानवभासेन सामान्यस्यैक्य
वाच्य तद्विषमेवेत्युपहासेन परिहरति * केन चेति * धात्वर्थानु-
रक्तभावनाव्यक्तिवाची कर्मशब्दः व्यक्तेरपि धात्वर्थवैलक्षण्य विना
वैलक्षण्याप्रतीतेर्न भेदो ऽस्तीत्याशङ्किता स्वाशयं दर्शयति * न-
न्विति * धात्वर्थवैलक्षण्याख्यसामग्र्यपेक्षो ऽपि भावनाव्यक्तिवै-
लक्षण्यावभासो बाधाभावात्प्रमाणमिति निराकरोति * कथमिति *
बाधाभावे ऽप्यन्योपाधिकत्वाच्छब्दभेदप्रत्ययवद्भावनाभेदप्रत्ययो मि-
थ्येत्याशङ्किना स्वाशयं विवृणोति * नन्विति * अन्यसंनिधिज-
न्यत्वमात्रं यौपाधिकत्वमभिप्रेतमन्यधर्माध्यासनिबन्धनत्वं चेति वि-
कल्प मनसि कृत्वाद्ये कल्पे तावत्प्रतिवर्णव्यञ्जकध्वनिभेदाद्भि-
न्नध्वनिसंनिधिजन्यत्वस्य सत्त्वे ऽपि गकारो ऽयं ककारो ऽयमित्या-
दिप्रत्ययभेददर्शनादनैकान्तिकत्वं तदभिप्रायत्वेन दृष्टान्तस्य साध्य-

विफलत्वमाह * नैतदिति * अयं द्रुतो ऽयं मध्यमो ऽयं विलम्बि-
तो ऽयमित्यादिभेदप्रत्ययदृष्टान्तेनान्यधर्माध्यासनिबन्धनत्वं भावना-
भेदप्रत्ययस्य मिथ्यात्वे हेतुरभिप्रेतः । सा सिद्धा ध्वनिधर्मा हि
त्रिचतुःपञ्चकमात्रत्वरूपा द्रुतादिवृत्तयस्तस्मात्तदुच्चारणे तेषां मात्रा-
काले प्रतीयते द्विमात्रो वा त्रिमात्रो वा न वर्णो मात्रिकः स्वयमिति
शब्दे मात्रानिषेधात् । तत्कल्पनानुपपत्तेर्वस्तुतो सत्त्वादध्यासेन प्र-
तीयन्तइति युक्तम् । धात्वर्थधर्मस्त्वनन्तरं नियमेन किं चिदुत्पादनरूपो
भावनाफलस्यानन्तरोत्पत्तिनियमाभावान्न भावनायां प्रतीयते पूर्वा-
परीभावानिष्पन्नत्वरूपस्तु भावनायामपि व्यापारत्वेन वास्तवत्वा-
भ्यस्त इत्याशयेनाह * न चेति * द्रुतादिधर्मरहिताच्छब्दाद्विल-
लक्षणधर्मतार्थान्तरशब्देनानन्तरं किं चिदुत्पादननियमरूपधर्मरहि-
ताच्च भावनाव्यापारप्रयत्नाद्विलक्षणधर्मता व्यतिरिक्तशब्देन विवक्षि-
ता । पूर्वापरीभावानिष्पन्नत्वरूपधात्वर्थधर्मतुल्यत्वप्रदर्शनार्थो ना-
त्यन्तवाच्यद्दूरशब्दः उपसंहरति * तस्मादिति * एवं धात्वर्थाधा-
नतिरूपस्याख्यातार्थभेदे वास्तवं भावनास्वरूपभेदमुक्त्वेदानीं स्वरू-
पेण भावनाव्यक्त्यैक्ये ऽपि शब्दान्तरादिभिर्विधेयरूपभेदस्य व्युत्पा-
द्यत्वाद्धात्वर्थानुरक्तायां एव च भावनायाः विधेयत्वाद्धात्वर्थानुर-
क्तरूपेण भेदो भविष्यतीति वक्तुं वृद्धानां श्लोकं पठति *आह चेति*
रक्तेन लाक्षादिनोपधानेनावरुद्धे स्फटिके चोदिते सति कृष्णस्फाटिक-
मानयेत्यादिचोदनया यद्विहितं तद्रक्तचोदनाविहिते स्फटिके का-
र्यार्थेऽनिवेशो योगात्तस्मादन्यथा गृह्यते तथैकधात्वर्थोपरक्ता भा-
वना विधाने सति या धात्वर्थान्तरचोदनास्ताभ्यः भावनान्तरविष-
याः स्युरित्यर्थः । नन्वेवं सति गुणन्यायादेव भेदसिद्धेः शब्दान्तरा-
नर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * यस्मात्त्विति * पूर्वपक्षनिराकरी-
करणायैतदुक्तं । वस्तुतस्तु यस्मात्प्रत्ययकृतधात्वर्थावच्छेदमेव स्वा-
र्थं वदति तस्मात्फलवाक्ये ऽपि शुद्धभावनावगतेर्नैकस्यां भावना-
यामनेकधात्वर्थावच्छेदः सम्भवतीत्येनदिह व्युत्पाद्यमित्याशयः । ननु

प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः प्राधान्येन सहेति यत् ।
भेदेनैवाभिधाने हि प्राधान्यं तत्तयोच्यते ॥
स्वार्थस्य उभयोर्वाच्यः प्रत्ययार्थः कथं भवेत् ।
व्यपदिश्येत नैकेन यद्यर्थं उभयोरसौ ॥
सर्वदा तूच्यते यस्मात्प्रकृत्यर्थोपसर्जनं ।
तेनासावुभयोरर्थः प्रयोजनतयोदितः ॥
यान्यपेक्ष्यशक्तिभ्यां शक्तिः काचित्पदाश्रया ।

विद्यते यत एकस्माद्विशिष्टार्थगतिर्भवेद् ॥ इति

शब्दे प्रकृतिप्रत्यययोरप्यन्विताभिधानस्य निरस्तत्वात्कृतानुबन्धमेव स्वार्थं प्रत्ययो वदतीत्ययुक्तमित्याशङ्क्य * प्रकृतीत्युक्तम् *

नित्यं विशिष्टपदार्थे प्रत्ययो यत्प्रवर्त्तते ।
तत्पूर्वतरविज्ञातप्रकृत्यर्थविशेषणाद् ॥

इत्यनेन न्यायेनान्विताभिधाने ऽपि परश्चेति प्रत्ययस्य प्रकृतिपरत्वस्मृतेर्वृद्धप्रयोगरूपाचाराच्चास्वार्थाभिधाने प्रकृतिप्रत्ययक्रमस्य नित्यं विवक्षितत्वावगतेरवर्जनीया विशिष्टार्थावगतिरित्याशयः । इममेवार्थं तद्भूतत्वाधिकरणभाष्येण द्रढयति * यथोक्तमिति * यजेतेत्यनेनेति भाष्येण कृतानुबन्धत्वादिति सूत्रावयवं व्याख्याय ननु धात्वर्थसमुदायेनैवावच्छेदाण्यो ऽनुबन्धो भावनाया भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं प्रयोगेति भाष्यमुत्पत्तिवाक्यशेषत्वेनापि धात्वर्थसमूहस्यापि सत्ताशब्दोक्तभावनान्वयोपपत्तेरयुक्तमाशङ्कोपपादयति * प्रयोगवाक्येति * उत्पत्तिवाक्येनैव सर्वाणि प्राकरणिकानि गुणफलनिमित्तवाक्यानि सम्बध्यन्ते न परस्परेणेतीन्द्रियकामाधिकरणवार्त्तिकवक्ष्यमाणन्यायेन प्रयोगवाक्ये भावनोत्पत्त्यभावादान्येषां तच्छेषत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्योत्पत्तिलक्षणार्थेन सत्ताशब्देन प्रयोगवाक्ये भावनोत्पत्तिर्विवक्षितेति भावनाशब्देन सूचितम् । समुदायानुरागकल्पनस्यापूर्वकल्पनालाघवार्थत्वात्फलान्वयकल्पत्वाच्चापूर्वस्य फलान्वयस्य च धात्वर्थोत्पत्तिवाक्यानां प्रयोगवाक्यशेषत्वाधीनत्वात्समुदायानुरागकल्पनस्य प्रयोगवाक्यशेषत्वहेतुकतेत्यर्थः । ननु धात्वर्थावच्छेदानपेक्षेण स्वरूपेण भावनाया भाव्यनिष्ठत्वात्फलान्वयोपपत्तेस्तावद्वयाश्च धात्वर्थोत्पादकसोमादिवाक्यानपेक्षाद्भावनोत्पादकात् ज्योतिष्टोमवाक्यात्प्रतीतेः किमर्थो सोमादिवाक्यानां ज्योतिष्टोमवाक्यशेषत्वापेक्षेत्याशङ्क्याह * नेति * धात्वर्थावच्छेदं विनानुष्ठेयत्वात्फलान्वयो न सम्भवतीत्याशयः । प्रकरणान्तरगतासु राजसूयादिभावनासु ज्योतिष्टोमभावनान्वयातिदेशसूचनार्थं बहुवचनम् । ननु भिन्नानामपि भावनानामेकप्रयोगवाक्यग्रहणात्समुदितानामेवापूर्वसाधनत्वाभ्युपगमेन कल्पनालाघवोपपत्तेः कथं प्रयोगवाक्यशेषत्वाद्धात्वर्थसमूहस्यैकभावनान्वयावगतिरित्याशङ्क्याह * अवधृतेति * अवधृतभेदानामेकवाक्योपादाने ऽप्येकशब्दानुपादानात्समुदायानुवादरूपतयैकीकरणमशक्यमित्यर्थः । स्वर्गकामो यजेतेत्युपश्लेषलक्षणया श्रुत्या धात्वर्थं संपादयत एव यागस्यैव भावनासम्बन्धो ऽवगम्यतइति श्रुतेति भाष्यां-

कार्यत्वाख्यार्थे सन्निहितयोरपीति भाष्ये दानहोमयोः प्रयोगवाक्ये ऽनुपादानादेकवाक्योपादानलक्षणः संनिधिरस्तीत्यपिशब्दसूचितमर्थं व्याचष्टे * न चेति * श्रुत्येतिपदं यजेरुपलक्षणार्थत्वशङ्कानिरासस्सूचनार्थत्वेन व्याचष्टे * न चेति * ननु यागायागसङ्कलिङ्गसमवायाद्यजिप्रवृत्तेस्तदन्तर्गतस्य यागस्याप्युक्तत्वान्न स्वार्थत्यागापत्तिरित्याशङ्क्य * अहोमयेति * भावनावद्धात्वर्थानामपि सङ्करापत्तिहेतुत्वाभावात्स्वरूपेण यागाभिधाने युगपद् वृत्तिद्वयापत्तिरित्याशयः। तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * भावनार्थप्रत्ययैक्यात् शब्दान्तरत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य शब्दान्तरं चेत्युपक्रमपूर्वकं शब्दान्तरत्वोपपादनार्थं तथार्थान्तरमित्यादिना शाब्दान्तरहेतुकभावनाभेदोपसंहारभाष्यमेकहेलया व्याचष्टे * अतश्चेति * ननु यथा केवलस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वज्ञानमनुपपन्नमपि करणस्येतिकर्तव्यतापेक्षत्वात्सेतिकर्तव्यताकस्य फलसाधनत्वज्ञानेन बाध्यते तथा केवलस्य धात्वर्थस्य भावनावच्छेदकत्वज्ञानमनुपपन्नमपि अन्वयेन तस्य भावनावच्छेदकत्वात् कारकानपेक्षेण च प्रत्ययवाच्याख्यभावनामात्रेण धात्वर्थाजननात्सिद्धरूपकारकाभ्युपगमे च तस्य निर्व्यापारस्य कारकत्वायोगाद्व्यापारकल्पनायां गौरवापत्तेर्धात्वर्थरूपकारकावच्छिन्नस्य धात्वर्थस्य भावनावच्छेदकत्वज्ञानेन बाधिष्यत इत्याशङ्कानिरासार्थं अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * दृष्टेनैव द्रव्यसम्प्रदानादिना कारकसङ्घेन दानादिधात्वर्थनिष्पत्तेर्न तन्निष्पादकधात्वर्थान्तरापेक्षेत्याशयः । यदा च शुद्धभावनामतीत्यभावाद्धात्वर्थान्तरानपेक्षत्वाच्च विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे भावनाभेदे च भावयितव्यापूर्वभेदावश्यम्भावाच्च सहस्यैकार्थं तदेकवाक्योपादानाभावादपि धात्वर्थसम्पाद्यस्यैकभावनावच्छेदकता न युक्तेत्यभिधानार्थं तस्मादिति भाष्यं न चैतत्पदत्रयमेकवाक्यतां गच्छतीत्यादिना ना भावयितव्यापूर्वभेदादेतत् नैव भिद्यत इत्यनेन च व्याख्यातप्रायत्वाच्च व्याख्यातं यजत्यादिविषये धात्वर्थैक्यादपि भावनैक्यमित्युपपत्त्यन्तरनिरासार्थं न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति * मात्यश्चो दानमिति शब्दो धातुलक्षणार्थः परसम्बन्धार्थत्वादित्यनेनासेचनार्थत्वात् जुहोतेरित्युपलक्षितमित्यासेचनशब्देन सूचितम्। ननूद्देशत्यागप्रक्षेपसमुदायवाचिनो जुहोतेस्त्यागपरस्वत्वापादनसमुदायवाचिनश्च ददातेस्तदेकदेशत्यागमात्रलक्षणार्थैकार्थ्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * देवतोद्देशसद्भावेऽप्यासेचनपरस्वत्वापादानापेक्षो मात्रशब्दः त्यागमात्रार्थत्वादिति भाष्येऽपि मात्रशब्दोऽनेन सूचितः ।

कालार्थे च तद्धितास्मृतेर्दाक्षिणशब्दस्य दक्षिणाकालवाचित्वात्प्रसिद्धेर्विधौ चावाचकशब्दायोगादर्थाक्षिप्तसाध्याशासामानाधिकरण्याच्च नामत्वावगते कर्मण एव विधेयत्वात्सिद्धो भेद इत्याह * न चेति * धात्वर्थभेदाभेदचिन्ताया ददातिवाक्ये गुणविधौ सम्बन्धविधेराघाराग्निहोत्राधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वाद्वाक्यभेदापत्ते पूर्वपक्षायोगाद्युक्तोदाहरणानुपपत्तिप्रसक्तेर्नेह तच्चिन्तेति प्रसङ्गाद्दर्शयितुमाह * ददातिना त्विति * प्रयोजनभाष्यं धात्वर्थसङ्ख्यैक भावनावच्छेदकत्वे सर्वेषामेकापूर्वसाधनत्वादङ्गाङ्गित्वाभावः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते ज्योतिष्टोमयागाद्भूतेतरधात्वर्थानामित्येव स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् ।

॥ समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ॥ २ ॥

एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ १ ॥

ननु शब्दभेदरूपत्वेन सञ्ज्ञायाः शब्दान्तरसादृश्यादभ्यन्तरविचार्यत्वासमाप्ते कथमभ्यासस्यानन्तरं विचार्यतेत्याशङ्क्याह * शब्दान्तरेति * धात्वर्थविषयत्वेन सञ्ज्ञायास्तन्मात्रभेदकत्वाच्छब्दान्तरस्य तु धात्वर्थवाचित्वे ऽपि धात्वर्थस्य स्पष्टभेदत्वेनाभेदाशङ्कायोगाद्विशेषणशब्दानां च विशेष्यपरत्वेन धात्वर्थमात्रे धातोरपर्यवसानाद्धात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेदकत्वाद्वैलक्षण्यमभ्यासस्य । पुनर्विधानात्मकत्वाद्विधेश्च धात्वर्थानुरक्तभावनाविषयत्वेनोभयभेदकत्वाद्भावनाभेदकत्वाश्रयेण साम्याद्धातुभेदे धात्वर्थभेदाद्भावनाभेदो धात्वर्थभेदे तर्हि धात्वर्थाभेदाद्भावनाया अप्यभेद इति च प्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षसौकर्यार्थमनन्तरसङ्गतिरित्याशयः । उदाहरणासम्भवेनाऽभ्यासचिन्तामाक्षिप्य तु भाष्योक्तं तावदुदाहरणमुपन्यासपूर्वकमाक्षिपति * तत्रेति * ननु प्रमाणान्तरसम्भवे ऽप्यभ्यासो ऽपि
४,७।८ प्रमाणं न वेति चिन्ता भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * एवंविधे ऽन्यत्र प्रमाणस्यानुपलब्धौ प्रमाणाद्युत्पादनेनैव धर्मभेदसिद्धे प्रमाणान्तरस्य व्युत्पादने परस्याधिक्यानन्यलभ्यस्य भागस्य मन्यमानस्य फलस्य लाभो नास्तीत्यर्थः । तर्हि उदाहरणान्तरं मृगयितव्यमित्याशङ्क्याह * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * समस्तेन्द्रवायव्यादिनाम्नः सरूपार्थसामर्थ्येनौपगतिकत्वाभावात्तत्प्रमाणान्तरमुदाहरणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * ऐन्द्रवायवमिति * रूपमात्रक्षणगुणविधानाभेऽप्यादैन्द्रवायवादिनाम्ना वा ऽपि गुणान्तर इत्यर्थः । मित्रादिनाम्नस्तर्हि निमित्तार्थत्वेनागुणवि-

धानार्थत्वात्तदुक्तमाख्यातं भेदकं स्यादित्याशङ्क्याह * भिन्न इति * प्रकरणान्तरेण भेदसिद्धेरभ्यासस्य चाभेदकत्वाचोदाहरणतेत्यर्थः । कैश्चिद्वैशाख्याममावास्यायां सप्तदश मारुतीस्त्रिवत्सरा उपाकरोति सप्तदश पृश्नीरनुक्ष्णस्तान्पर्यग्निकृतानेतरा लभते प्रेतरान्सृजन्ति ततः संवत्सरा नवनीतपृक्तारुणा आनयन्ति तांश्चैवोक्ष्णस्तान्पर्यग्निकृतानेतरा लभन्ते प्रेतरान्सृजन्ति तत संवत्सरे राजीवा आनयन्ति तांश्चैवोक्ष्णस्तान्पर्यग्निकृतानेतरेतरा लभन्ते प्रेतरान्सृजन्ति ततः संवत्सरे पिशङ्गीरानयन्ति तांश्चैवोक्ष्णस्तान्पर्यग्निकृतानेतरा लभन्ते प्रेतरां सृजन्ति ततः सम्वत्सरे सारङ्गीरानयन्ति तांश्चैवोक्ष्णस्तान्पर्यग्निकृतानेतरा लभन्ते प्रेतरान्सृजन्तीति पञ्चशारदीयाख्याहीनसत्त्वाग्निषु पशुषु विहितेषु पञ्चकृत्वः पर्यग्निकरणाभ्यासमुदाहृतमुपन्यासपूर्वकं निरस्यति * ये त्विति * पञ्चशारदीयास्तथेति चेदित्येकादशाधिकरणे प्राजापत्योरसर्गधनुष्णामध्युत्सर्गः संस्कारनिषेध इति प्राप्ते संस्कारनिषेधे सति श्रीक्षीनुक्षया एकैकस्मिन्सहन्यालभेरन्यं चोत्तम इति प्राप्ते कर्मैगयनेकगुणविधानाद्वाक्यभेदापत्तेर्नयमोपान्त्यव्युत्पादितारण्ययोरुत्सर्गोयरकर्मचोदननिषेधेन चोदनैकवाक्यत्वादिति सूत्रेण सिद्धान्तयित्वा संस्काराणां च दर्शनादिति सूत्रान्तरेण प्रतिवर्षं संस्कारानुवाददर्शनात्कर्मैक्ये च द्रव्याभेदेन पुनः पुनः संस्कारानर्थक्यात्प्रतिवर्षं कर्मसमाप्तिरयसीयतहत्युक्ता ननु वचनमेतद्भविष्यतीत्याशङ्क्य पर्यग्नि करोति पर्यग्निकृतांश्चोत्सृजन्तीत्यनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेर्वत्सतरीषु च प्रकृतिप्राप्तानुवादत्वात्तत्साहचर्येणोक्ष्णस्वप्यनुवाद एव न्याय्येति भाष्यकृद्वक्ष्यति । नन्वविधेयत्वात्पर्यग्निकरणस्य पुनर्विधानरूपाभ्यासाभावे ऽपि यागानां पुनर्विधानेन भेदस्यैकादशे वक्ष्यमाणत्वादुदाहरणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चात्रेति * द्रव्यदेवतान्यथकल्पत्वाद्यागानां तद्भेदेन गुणादेव यागभेदावगतेर्नाभ्यासस्य व्यापारो ऽस्तीत्याशयः । उदाहरणासम्भवमुपसंहरतीति भाष्योक्तमेवोदाहरणं समाधातुमाह * यथोदाहृतेष्वेव त्विति * भिन्ने जुहोतीत्यादेरनुपादेयार्थस्याख्यातान्वितस्यापि नाम्नस्तत्पारतन्त्र्यभावात् * प्रायेणेत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * ननु सर्वे- ४५।१।
वाक्येषु चाख्यातं तेनाकाङ्क्षानिवर्त्यनादित्यनेन न्यायेनाश्रुताख्याततत्केतेष्वपि वाक्येषु तत्कल्पनेनाख्यातपरत्वाच्च क्व चित्संज्ञागुणयोर्भेदकत्वं स्यादित्याशङ्क्य * नन्विति * कल्पस्याख्यातस्य कल्पकपारतन्त्र्येण भेदाभेदयोरव्यापारात् ज्योतिरादौ चैतेन सहस्र-

क्षिणेन यजेतेत्यादिगुणान्वयव्यापारेणैतेनार्द्धिकामो यजेतेत्यादिफला-
न्वयव्यापारेण च श्रुतस्याप्याख्यातस्य भेदाभेदयोरव्यापारात्तदन्वि-
तस्यापि नाम्नो ऽपि भेदकत्वमविरुद्धमिति परिहरति * तत्रेति *
भेदव्यापाराभावमात्र सम्भवशब्देनोक्तम् । ननु यच्छब्दाद्यनुपबद्धस्या-
ख्यातस्य विधेयान्तरोपादानात्प्राक् प्रकृतनिवेशनिश्चये ऽप्याख्या-
तसामानाधिकरण्यं विना संज्ञात्वानिश्चयात्कथं तया भेद इत्याश-
ङ्क्य * तत इत्युक्तम् * यागसंज्ञात्वानिश्चये ऽप्यधिकारार्थांथशब्दा-
न्वयेनानुष्ठेयक्रियासंज्ञात्वनिश्चयाद्भेदकत्वोपपत्तिरित्याशय. । नन्वेवं
सत्यैन्द्रवायव गृह्णात्युद्भिदा यजेतेत्यादिनाम्नामाख्यातपारतन्त्र्या-
द्भेदकत्वानुपपत्ते सर्वाणि परस्परासङ्गतोत्पत्तिकगुणयोगाद्भिद्यन्ते
नाऽनैव वैषमादीनां भेद इति चायुक्तं स्यादित्याशङ्क्याह * यत्रापी-
ति * आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीत बलाबलमिति न्यायेनागत्या तत्र
भेदकत्वेत्याशय । एकसंज्ञावरुद्धे संज्ञिनि संज्ञान्तरस्याप्यसम्भवा-
द् गुणशब्देन संज्ञाप्युपलक्षिता आनर्थक्यनिमित्तःवप्रदर्शनार्थैवा-
दिशब्दनाःक्रियमाणो यागे न शक्य कर्तुमित्यनर्थक स्यादित्युदा-
हृतम् । नन्वेव सत्यत्रापि गुणादेव भेदसिद्धे किमभ्यासोपन्यासेनेत्या-
शङ्क्याह * तथेति * आख्यातस्य भेदकत्वसम्भवे तत्परतन्त्रत्वाद्
गुणस्य भेदकत्वं नास्तीत्याशय । ननु भाष्ये पूर्वं भेदाभेदस्य सन्देहाभि-
धानात्किमेकस्य कर्मणो वाचकमनेकस्येत्ययुक्तमुक्तमित्याशङ्क्य द्वेधा
व्याचष्टे * किमिति * यजतिशब्द. किम् यागे ऽभ्यासपूर्वमन्यत्कर्मैव
विधत्ते किं वा प्रतियजतिशब्दाभ्यासमन्येषां कर्मणां भेद इति द्वि-
तीयव्याख्यायां भाष्यार्थ । अपूर्वशब्दो ऽन्यवाची धर्मविशेषवाचीत्या-
शय । पूर्वपक्ष प्रतिजानाति * किमिति * हेतुप्रदर्शनोत्तरत्वेन
शब्दान्तरमिति भाष्य पूर्वोक्तभेदहेत्वभावाभिधानार्थत्वेन व्याचष्टे *
कुत इति * इहेति भाष्य धर्मप्रत्यभिज्ञाख्याभेदहेत्वन्तरार्थत्वेन व्या-
चष्टे * अपि चेति * शब्दस्य तत्त्वात्पूर्वमेव धर्मबुद्धौ नियोजितमि-
४६२।। त्यर्थ । सूत्राक्षर व्याचष्टे * यथैवेति * नन्विति भाष्येणानन्यपरविधि-
पुन श्रुतविधेयधर्मभेदं विनानर्थक्यापत्तेर्भेदकत्वमाशङ्क्य सत्यमिति
भाष्येणार्थवादो ऽभिधेयवाची प्रयोजनवाची वेति विकल्प्याद्यपक्षे प्र-
योजनाभावे ऽप्यभिधेयसद्भावानर्थक्यमित्युक्तं तद्व्याचष्टे * यथा
वेति * वार्भिवे निष्प्रयोजनत्वपात्त्वनर्थशब्द । ननु वेदस्य प्रयोज-
नपर्यन्ताभिधायित्वनियमस्यार्थवादाधिकरणे व्यवस्थानिष्प्रयोजन-
स्यापादक धर्मैक्यपक्षो न युज्यतइत्याशङ्क्याह * न चेति * स्व-
रूपपरत्वे ऽर्थवादाना प्रत्यक्षादिविरोधेनाप्रामाण्यापत्ते स्तुत्यर्थता

का पुनः श्रुतेश्च पूर्वकर्मविधायित्वे ऽप्यनपेक्षत्वेनाप्रामाण्यानापत्तेः निष्प्रयोजनत्वमात्रेण न भेदकत्वं कल्प्यमित्याशयः। न चेति भाष्येण निष्प्रयोजनतापि नास्तीत्युक्तं तत्र भाष्योक्तस्य देवताविध्यर्थत्वस्य गुणनिमित्तभेदापत्तेरयुक्तत्वेनापरितोषात्स्वयं तावत्प्रयोजनत्रयमाह * अस्ति चेति * मन्त्रवत्कर्मकालप्रयोगितैष्कं प्रयोजनमित्याशयः। विधिश्रवणात्प्रयोगार्हरूपाभावेन प्रयोज्यत्वानुपपत्तेरपरितोषात्प्रयोजनान्तरमाह * अथ चेति * प्रतिप्रधानप्रयोगमावृत्तिराभीक्ष्ण्यं आदिशब्देनातिशयः। मन्त्राभीक्ष्ण्ये ह्य भवतइति स्मृतेः पञ्चकृत्वो ऽभ्यासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अस्ति हीति * सकृत्प्रयुक्तादप्रतीते ऽप्यर्थे तात्पर्यातिशयद्योतनार्थत्वादभ्यासस्यातिशयातिरेकार्थो ऽभ्यासातिरेक इत्यर्थः। पञ्चकृत्वो ऽप्यभ्यासः श्रयतइत्याह * तथेति * इन्द्रस्य त्वष्टृपुत्रवधात्तेजोधर्ममाविशद् बलं वायुं रूपमश्विनौ अर्द्धमात्मन्यतिष्ठत्ततः पाण्डुपत्न्यां कुन्त्यां धर्मेण तेजोनिक्षिप्तं युधिष्ठिरो ऽभवद्वायुनिक्षिप्तं बलं भीमः इन्द्रनिक्षिप्तं देहार्द्धमर्जुनः अश्विभ्यां माद्र्यां निक्षिप्तं रूपं नकुलसहदेवावितिपञ्चापीन्द्रावयवप्रकृतित्वादिन्द्रा एवेति पञ्चेन्द्रोपाख्याने कुमार्यैव शृणुतां प्राप्तया पतिं मे देहीति पञ्चकृत्वो परमेश्वरः प्रार्थित इति श्रूयतइत्यर्थः। नन्वेवं सति पतिपञ्चकवद्यागपञ्चकमपि स्यादित्याशङ्क्याह * न चेति * अर्थान्तरविवक्षया प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरकल्पनया प्रत्यवस्थानं छल मिद्विते ऽन्यमनस्के वा प्रबोध्यमाने बुध्यस्व बुध्यस्वेति यावत्प्रबोधं वृद्धकुमार्याश्च यावद्वरलाभमभ्याससम्भवे ऽप्यपौरुषेयत्वाद्वेदे तादृगाशयानुपपत्तेः। प्रतिप्रधानानुष्ठानमावृत्तेश्च न्यायादेव सिद्धेरनुष्ठानादरस्य च विधित एव सिद्धेरपरितोषात्पञ्चानां विकल्पेन विधानार्थतेति तृतीयं प्रयोजनमाह * अथ चेति * अध्येतृभेदाभावाद्व्यवस्थितविकल्पानुपपत्तेरेकस्मिन्नध्येतरि विकल्पे सर्वाध्ययनानर्थक्यापत्तेरपरितोषाद्भाष्योक्तं प्रयोजनमभ्युपेत्यवादेनानुसन्धत्ते * अथ चेति * ननु समिदादिशब्दानां देवताविध्यर्थत्वनिरासेन नामधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद्देवताविधानार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * कर्मेति * विध्यपेक्षितविधेयविशेषसमर्पणार्थत्वान्नामधेयस्य प्राक्सिद्धविशेषापेक्षिण्यनुवादे ऽनुपपत्तेरगत्या गुणार्थत्वापत्तिरित्यर्थः। वैश्वदेवादिनामधेयस्य गुणानुपपत्त्योपयोगिनार्थवत्त्वादनुवादे ऽप्युपपत्तिरित्याशयः। प्रत्यभिज्ञायाः कर्मैक्यप्रामाण्याभावे ऽपि गुणविधानुपपदाक्रान्तविधिग्राहकत्वेन कर्मानुवादावगतेर्गुणविधित्वस्याप्यभ्युपेत्यवादत्वं सूचयितुमाह * त-

स्मादपीति * वस्तुतस्तु प्रत्यभिज्ञैवाभेदे हेतुरित्याह * यत्रापि चेति *
न देशान्तरस्थशब्दार्थप्रत्यभिज्ञानोक्तिरतिशयार्था विधेयभेदज्ञानं च
विना विध्यभ्यासाज्ञानाद्विध्यभ्यासाद्विधेयरूपभेदाभ्युपगमे ऽन्य-
न्योन्याश्रयापत्तेः पुनरुच्चारणरूपाद्वाचकाभ्यासाद्वाच्यभेदो ऽभ्यु-
पगन्तव्यस्तत्र जातेर्भेदायोगाद्व्यक्तेर्वाच्यत्वापत्तेस्तस्याश्चानित्यत्वा-
४।३।१ च्छब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वाद्वेदाप्रामाण्यापत्तिरित्याशयेनाह * यदि
चेति * यदा त्वन्ये त्वभेदमाचार्याः कर्मणामेव मन्यन्तइत्येतन्म-
ताश्रयणेनैकैव यागव्यक्तिर्गकारादिव्यक्तिवन्नित्येष्यते तदा तद्व्यति-
रिक्तजात्यभावात्प्रत्यभिज्ञानायास्तद्विषयत्वाशङ्कानुपपत्तेर्व्यक्त्यैक्य-
प्रामाण्यं स्पष्टमेवेत्याशयेनाह * किं चेति * संख्यानिबन्धनस्तु भेदो
द्रव्यादिकारकात्मकव्यञ्जकभेदोपाधिको वर्णस्येव द्रुतादिभेदोपाधि-
क इत्याशयः। अस्मिंश्च पक्षे ऽभ्यासार्थत्वेनापि पुनःश्रुत्युपपत्तेर्न
कर्मप्रतीकतास्तीत्याह * यद्यपि चेति * स एव तर्ह्यस्त्वित्याश-
ङ्क्याह * न चेति * ज्योतिष्टोमे ग्रहणान्वयित्वेन श्रुतानां देवतानां
प्रकरणेन ग्रहणद्वारा योगान्वयात्प्रकरणस्य च युगपत्सर्वाङ्गग्राहि
त्वात्समुच्चयावगतेः प्रत्येकं च ग्रहणान्वयासंहतानां यागान्वया-
योगाभ्यासो युक्तो न त्वत्र देवतासमुच्चयहेतुरस्तीत्याशय। पूर्वपक्ष-
प्रयोजनं चानेन समर्थितं तस्मादित्युपसंहारभाष्यस्थमपूर्वशब्दम-
यागेभ्यो ऽन्यत्ववाचितया व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * भाष्योक्तां
सूत्रव्याख्यां स्पष्टयति * एवमिति * विधेरप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभाव-
त्वाद्विहितविधावप्रामाण्यापत्तेर्विधिपुनःश्रवणस्य भेदकत्वावश्य-
म्भावात्कर्मैक्यवादिना कर्मानुवादाभ्युपगमेन विधिपुनःश्रवणाभावो
वाच्य इति मत्वा तदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * नन्व-
न्याक्षिप्तशक्त्यभावे ऽपि विपरिवृत्तेरनुवादो ऽवसीयतइत्याशङ्क्या-
ह * यदि हीति * ननु व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ विपरिवर्त्तमानस्यैवानु-
वादाभ्युपगमादवश्यमनुवादे विपरिवृत्तेः किं चित्कारो वाच्यस्तु-
त्रानुवादत्वं चेत्तथा। क्रियते किं तर्हि क्रियतइति पृष्टोत्तरमाह
* किं तर्हीति * सामान्यतस्त्वनुवादत्वप्रसिद्धिरन्याक्षिप्तविधिव्य-
क्त्यादेचेत्याह * तत्सामान्येति * एतदेव व्याचष्टे * यदा हीति *
नन्वनेकविध्यशक्तौ न क्व चिद्विशिष्टविधिः स्यादित्याशङ्क्याह * तां
चेति * विपरिवृत्त्यभावे विशिष्टविधिरगत्या स्यादित्याशयः । ननु
च एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजतइत्यादौ रूपालाभादिनाप्युच्चारणदर्श-
नात्किमन्याक्षिप्तत्वेनेत्याशङ्क्याह * धात्वर्थेति * चतुर्जुह्वां गृह्णाति
प्रयाजेभ्यस्तत् गृह्णाति अष्टावुपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्

गृह्णातीति वाक्यान्तराभ्यां औद्गात्रोपाभृताज्यद्रव्यलाभान्मान्त्र-
वर्णिकदेवतालाभाच्चावान्यो नोच्चारणहेतुरस्तीत्याशयः । ननु सा-
मान्यतो ऽनुवादत्वाप्रसिद्धावपि प्रकृतस्यानुवाद इत्यनुवादविशेषत्व-
मेव तर्हि विपरिवृत्तेरस्त्वित्याशङ्क्याह * सर्वत्रैवेति * शब्दशक्त्या-
वगतस्य विधित्वस्यासम्भवावधारणं विना नानुवादकता युक्तेत्याश-
यः।अतो ऽनुवादाकाङ्क्षा प्राप्तिश्चानुवादत्वे हेतुर्न प्राप्तिमात्रमित्युप-
संहरति * तस्मादिति * अनुवादत्वावधारणे ऽनुवादाकाङ्क्षाया ८५४॥
हेतुत्वाभिधानस्य प्रकृतोपयोगमाह *तत्रेति* पूर्वं तेनैव शब्देनेत्यनेन
प्रत्यभिज्ञानात्कर्मैक्यावगतेर्न तद्विरुद्धो भेदः पुनर्विधानात् सि-
ध्यतीति यदुक्तं तद् दूषयितुमनुभाषते * यस्त्विति * दूषयति*
प्रमाणेति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे *
विधायका हीति * ननु दध्यादिवाक्ये ऽपि तर्हि कर्मान्तरत्वं स्या-
दित्याशङ्क्याह * यत्र पुनरिति * प्रत्यभिज्ञानस्यापि ज्ञातिविषयत्वे-
नोपपत्तेर्नात्यन्तबाध इत्याह * तस्मादिति * सामान्येनैक्ये चेद्
विवादः कस्य तर्हीत्र भेदश्चिन्त्यत इत्यपेक्षायामाह * तथा हीति *
पश्वादीनां यागत्वसामान्यैक्ये ऽपि पशुत्वाद्यवान्तरसामान्यात्मक-
विशेषरूपेणान्योन्यं पशूनां चाग्नीषोमीयादीनां सोमानां ज्योतिष्टोमा-
दीनाम् इष्टीनां च दर्शपूर्णमासाधानानां विधेयात्मकव्यक्तिरूपेणान्यो-
न्ये भेदश्चिन्त्यत इत्यर्थः । सर्वत्र शब्देन संख्यादिसाधारणतास्याभि-
धानस्योक्ता । ननु विधिश्रुत्या कर्मान्तरज्ञानवद्यजिश्रुत्यैवैक्यज्ञानाच्च
बलाबले विशेष इत्याशङ्कते * ननु चेति * यागत्वमात्रज्ञाने तथा
नैक्यज्ञानमिति परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * न
हीति * ननु शब्दार्थरूपस्येह भेदाभेदविचाराद्व्यक्तेश्चाशब्दार्थ-
त्वाच्छब्दार्थभूतस्य च सामान्यस्यैकधात्वजिश्रुत्यैव कर्मैक्यज्ञानसि-
द्धिरित्याशङ्किता स्याद्यथ विवृणोति * नन्विति * शब्दावाच्यत्वेने- ८५५॥
तरासामवाच्यत्वाच्छब्दार्थतायामेवैक्यापत्तेर्विपरीतसाधनो हेतुरि-
त्याशयेन परिहरति * येनेति * नन्ववाच्यत्वे सत्यैक्यवद्भेद-
स्याप्यनवगमात्कथं विपरीतसाधनतेत्याशङ्कां प्रश्नपूर्वं निरस्यति
* कथमिति * विधेयरूपस्येह भेदाभेदविचारात्तदैश्चानन्वेषत्वे-
नाविधेयत्वात्तल्लक्षितानां व्यक्तीनामेव विधेयत्वावगतेर्विधेयसमर्प-
कस्य यजेस्तत्परत्वेनवृत्त्या व्यक्तिविषयत्वेनैक्यज्ञाने व्यापाराभावाद्विहि-
तविधानायोगेन विधिपुनःश्रुत्या सन्निधिकृतैक्यज्ञानबाधाद्भेदज्ञानसि-
द्धिरित्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यदिति * गत्वादिवत्र चैतेषि-
त्यनेन व्यक्त्याकृतिभेदाभावमुक्तं दूषणायानुभाषते * यदिति *

दूषयति * सत्यमिति * कर्मव्यक्तीनां स्वरूपेण क्षणिकत्वाद्व्य-
क्त्याकृतिभेदादिप्रमेयस्य विधेयरूपस्य विधिनित्यत्वेन नित्यत्वाद्विधे-
यरूपव्यक्त्याकृतिभेदो ऽपन्होतव्य. स च शब्दान्तरादिभेदप्रमाणं
विना नास्तीत्येतावता न तत्सद्भावे ऽप्यपह्नोतुं शक्य इत्याशयेन श्लोकं
व्याचष्टे * यथैवेति * व्रीहियवद्रव्यभेदे ऽप्याग्नेयादेरभ्युदयनि-
मित्तदेवताभेदे ऽपि चाभेदसूचनार्थं यजमानादीत्यादिशब्देन द्रव्य-
४५६।१ देवतोपादानम्। एतदेव व्यवहारेण द्रढयति * तथा हीति * याग-
होमादिकर्मव्यक्तिवद्यागव्यक्तीनां स्वरूपैर्लक्षणयानुपलब्धेर्भेदानुप-
पत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन प्राक् तस्मादिति व्याचष्टे * न चेति *
यन्मात्रमिति श्लोकार्थमुपसंहरति * अतो ऽत्रेति * अतः शब्दप-
रामृष्टप्रामाण्यविशेषमुपपादयति * न हीति * इष्टयादिषु सम-
स्तेषु प्रत्येकं वा भेदप्रत्ययस्यानौपाधिकत्वात् बाधाभावाच्च न प्रा-
माण्ये विशेष इत्यर्थः । देशादिभेदे ऽपि विधेयरूपेण व्यक्त्यभेदो-
पसंहारमेवकारसूचितं विवृणोति * तेनेति * येन कारणेन श-
ब्दान्तरादिषट्कावधिरेव भेदस्तेन व्यक्तिभेदे शब्दान्तरादिप्रमाणा-
भावाच्छब्दव्यक्तिवद्यागव्यक्तिषु नित्याभिव्यञ्जकभेदान्नेदप्रतीतिरि-
त्याशयः।ननु कर्मणः पूर्वापरीभूतानिष्पन्नस्वरूपत्वान्नित्यत्वं न सम्भ-
वतीत्याशङ्क्य कूटस्थनित्यत्वाभावे ऽपि नित्यविधिविषयत्वरूपेण
प्रवाहनित्यत्वसूचनार्थम् * तासु विधेयरूपास्वित्युक्तम् * एकवि-
धिविषयभूतव्यक्तिवद्भिन्नविधिविषयभूतेष्विष्टयादिषु भेदप्रत्ययस्या-
भिव्यञ्जकभेदनिबन्धनत्वनिरासायैवकारः । ननु सङ्कल्पात्मक-
यागस्वरूपस्य मानसप्रत्यक्षगम्यत्वाद्विधेयरूपस्य च विधिगम्यत्वा-
त्कथं देशाद्यभिव्यङ्ग्यतेत्याशङ्क्याह * तदाश्रयेति * विधेयरूपा-
श्रयस्य यागस्वरूपस्य देशादिभिर्निष्पादनादनिष्पन्ने चाश्रयरूपे त-
दाश्रयविधेयरूपाप्रतीतेर्देशादिना विधेयरूपाभिव्यक्तिरित्याशयः ।
द्रव्यदेवतामात्राद्यागसिद्धेर्न देशादिभ्यो यागसिद्धिरित्याशङ्क्य
* फलैरयुक्तम् * देशादीतिकर्तव्यतारहिताद्यागात्फलासिद्धेर्विधे-
यरूपोपलक्षितफलसाधनत्वरूपेण यागस्य देशादिभ्यः सिद्धिरित्या-
शयः । यदा त्वथ प्रत्यक्षे नित्ये एवेति शब्दाधिकरणभाष्यानुसारा-
द् बुद्धिकर्मणोरपि वर्णवत् कूटस्थनित्यतेष्यते तदा यागनित्यत्वे
पूर्वकल्पनानुपपत्त्या शङ्कानिरासार्थत्वेनायं ग्रन्थो ऽनुष्ठानं नित्ययागा-
भिव्यञ्जकमाश्रित्य शब्दाभिव्यञ्जकादुच्चारणाच्छब्दफलार्थप्रतीति-
सिद्धिवत्तेभ्यो नित्ययागाभिव्यञ्जकेभ्यो ऽनुष्ठानेभ्यो यागफलस्य
सिद्धिस्तेषां क्षणिकत्वाद्युक्ता ऽपूर्वकल्पनेत्येव योज्यः । नन्वनित्याना-

मपि व्यक्तीनां नित्यसामान्योपलक्षितानां नित्यविधिविषयत्वोपपत्तेर्व्यक्तिनित्यत्वाभ्युपगमो वृथेत्याशङ्क्याह * यागत्वमेव चेति * विध्यन्तरविषयव्यावृत्तावान्तरसामान्यं विनानन्यविहितविधिविषयोपलक्षणायोगाद्यागत्वातिरिक्तस्य चावान्तरसामान्यस्याभावाद्व्यक्तीनामेव प्रवाहरूपेण कूटस्थत्वेन वा नित्यताभ्युपगन्तव्येत्याशयः । ननु भिन्नासु ज्योतिष्टोमादिव्यक्तिषु अभिन्नस्यैकाहादिशब्दस्य तज्जन्यस्य च प्रत्ययस्य यागत्वातिरिक्तावान्तरसामान्याभावे ऽनुपपत्तेस्तान्येष्टव्यानीत्याशङ्क्य * नन्विति * एकोपाधियोगादुपपत्तेः इत्याहेति * नेति * एकाहशब्दस्योपाधिमाह * एकेनेति * अहीनशब्दस्याह * द्व्यादिभिरिति * यजिचोदिताहर्गणयोगस्योपाधित्वं प्रागित्यनेन सूचितम् । ननु द्वादशाहस्यापि यजिचोदिताहर्गणयोगेनाहीनत्वात्तस्मात्प्रागिति कस्मादुक्तमित्याशङ्क्याभ्युपैति चोदितत्वस्य लक्षणस्यापि सद्भावेन तस्य केवलाहीनत्वासम्भवादित्याह * स त्विति * आसीरन्नित्यसिचोदितगतस्योपेयुरित्युपैतिचोदितगतस्य वा सततानुष्ठानस्य सत्रशब्दोपाधित्वमाह * तदधिकमेवेति * द्वादशाहस्याप्यधित्वेन सत्रतोक्ता सहस्रमन्यत्सरं तदायुगामसम्भवान्मनुष्येष्वित्यत्र षष्ठाधिकरणे सहस्रसम्वत्सरशब्दस्याहः सहस्रवाचितया वक्ष्यमाणत्वात्पङ्क्तिपरत्वं सम्वत्सरादेस्तदधिककालत्वे ऽपि पूर्वपक्षे स्थित्या सहस्रसम्वत्सरपर्यन्ततोक्ता सर्वसत्रान्ते विधानाद्वा यागगतपशुसोमातिरिक्तहविष्कत्वमिष्टिशब्दस्य पशुहविष्कत्वं पशुशब्दस्य सोमहविष्कत्वं सोमशब्दस्योपाधिमाह * हविर्विशेषेति * वस्तुवृत्तिकथनार्थे चेदमेकाहत्वाद्यवान्तरजात्यमायाभिधानं तत्सद्भावे ऽपि त्वनेकज्योतिष्टोमविश्वजिदादिविधेयसाधारण्येनैकाहत्वादेरसाधारणविधेयोपलक्षणत्वायोगाद्व्यक्तिनित्यताभ्युपगन्तव्येत्याह * अथापीति * स्वमतेन शब्दान्तरादिषट्कस्य विधेयरूपभेदे व्यापारमभिप्रेत्य भिन्नानामपि व्यक्तीनां यजिवाच्यैकयागत्वजात्योपलक्षितानामेकविधिविषयत्वोपपत्तेर्विधिविशेषविषयत्वाच्च विधेयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्युपपत्तेर्यागत्वातिरिक्तावान्तरजात्यभावो ऽभिहितः स्वरूपभेद एव तु शब्दान्तरादिषट्कव्यापाराभ्युपगमे विधेयान्तरव्यावर्तकप्रातिविध्यसाधारणावान्तरज्योतिष्टोमत्वादिजात्या विना विधेयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्यनुपपत्तेर्ज्योतिष्टोमादिव्यक्त्याकृतिभेदे ऽप्यदोषाद्धकारादिवद्व्यक्त्याकृतिभेदो नास्तीति यदुक्तं तदयुक्तमित्याशयेन * आहेयमिति * एकाहत्वादिज्योतिष्टोमत्वादीनि प्रतिविध्यसाधारणान्यवान्तरसामा-

न्यानि यदि कल्पन्ते ततश्च स एवायं ज्योतिष्टोम इत्यादिप्रत्यभिज्ञा-
याः सामान्यविषयत्वोपपत्तेर्देशादिभेदाद्व्यक्तयो यदि भिन्ना भवन्ति
तथा प्यदोष इत्यर्थः ॥ स्वरूपभेदाभेदचिन्तापक्षे भिन्नानां व्यक्ती-
नामेकविधिविषयत्वरूपैक्यस्यानादरसूचनार्थो ऽत्यन्तशब्दः परा-
भिमतत्रैलोक्यवर्त्तियागव्यक्त्यैक्याभ्युपगमे ऽप्यनुष्ठानभेदाविषयत्वेन
भेदप्रमाणानां व्यापाराद् प्रौढ्या दर्शयति * तथेति * कर्मभेदं कु-
र्यादिति भाष्यमस्मिन्पक्षे न युज्येतेत्याशयेनाशङ्कते * नन्विति *
भाष्यस्यायुक्तत्वे ऽपि भेदचिन्ताप्रयोजनं तावत्सिद्ध्यतीति परिहर-
ति * सर्वथा तावदिति * भाष्यमप्युपपादयितुमाह * तथापि
त्विति * ग्रहयागेषु ज्योतिष्टोमवाक्येन ज्योतिष्टोमरूपतयानुष्ठान-
विधानात् ज्योतिष्टोमरूपतायाश्च सर्वाभ्यासेष्वेकत्वात्रानुष्ठानभेदचो-
दनेति विशेषनिमित्तमित्याशयः विशेषनिमित्तान्तरमाह * अभ्या-
सेष्विति * ज्योतिष्टोमरूपावयव्युत्पादनात्तदपेक्षया ग्रहयागाभ्यासे-
ष्ववयवबुद्धिर्न प्रयाजाभ्यासेष्वित्यतो ऽपि निमित्ताद्विशेषः । वैषम्य-
मित्यपिशब्दाध्याहारेण योज्यम् । नन्वेवमपि कर्मभेदशब्देनैवंविधवैष-
४६७॥ म्यसूचनस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह *एतज्ज्ञानस्य चेति* प्रया-
जाभ्यासवत् ग्रहाभ्यासेष्वप्यनुष्ठानभेदचोदनायां धर्मग्रहणशङ्का-
पूर्वभेदात्पशुसोमाधिकरणपूर्वपक्षवत्सिद्धान्ते ऽपि सोमविकारेष्वे-
कस्यैव ग्रहणस्य धर्मैः सकृदनुष्ठानेन च भवितव्यमिति प्रकृतितुल्या-
नुष्ठानं पशुसोमाधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनं न सेत्स्यतीत्याशयः ।
प्रौढेरेव सबीजत्वार्थं भाष्यसम्मतिमाह * तस्मादिति * अस्यैव स्व-
मतत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं वक्ष्यमाणमेव भाष्यं स्वमतेनान्यथा व्याच-
ष्टे * अथ चेति * यद्युक्तत्वो ऽपीति पूर्वपक्षभाष्योक्तार्थानुभाषणार्थं
नन्विति भाष्यं विहिताविधानानर्थक्यापत्तेर्वोधिपुनः श्रुतेः कर्मान्तर-
विधिशक्त्यवगमादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति * उरुप्रस इ-
त्यादिभाष्यं समिदादिशब्दानां देवताविधित्वस्य नवमे निराकरि-
ष्यमाणत्वादयुक्तमाशङ्क्याभ्युपेत्यवादत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * की-
दृशो ऽभ्युपेत्यवाद इत्यपेक्षायां पुनःश्रुतेर्देवताविधानाक्षिप्तशक्तित्वा-
त्कर्मभेदकत्वाभावे ऽपि गुणाद्भेदो भविष्यतीत्येवं रूपं वक्तुं समि-
द्वाक्येन शुद्धे यागे विहिते तनूनपादादिवाक्ये देवताविध्युपपत्तेर्न
गुणाद्भेद इत्याशङ्कानिरासार्थं समिधो यजतीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *
यत्तावदिति * भाष्यस्यास्य देवताशब्दस्योपलक्षणार्थत्वज्ञापनार्थो द्र-
व्यशब्दः गुणस्य भेदकत्वाय पूर्वकर्मसंयोगासम्भवाभिधानार्थं तत्रेति
भाष्यं व्याचष्टे * उभयमपि चेति * अभ्युपेत्यवादस्वरूपार्थं स

एव इति भाष्यं व्याचष्टे * अवश्यं चेति * समिद्वाक्यन्यायमुक्त-
वेषु वाक्येष्वतिदिशति * एवमिति * अस्याप्यभ्युपेत्यवादत्वोपपा-
दनार्थं गुणविधित्वं द्रव्यविधित्वेन देवताविधित्वेन चेत्येवं विक-
ल्प्याद्यं पक्षं तावन्निरस्यति * गुणेति * द्वितीयान्तेन शब्देन द्रव्य-
विधिर्निरस्त इत्यर्थः । गुणविधित्वमपि कीदृगित्यध्याहृत्य योज्यं
होमे च प्रतिपत्तिकर्मणि प्रस्तरप्रहरणादौ प्रक्षिप्यमाणांशेन कर्मभू-
तद्रव्यान्वयसम्भवे ऽपि यागे कथंचिद् द्रव्यस्य प्राधान्यलक्षणकर्म-
त्वायोगात्र कर्मभूतद्रव्यान्वयः सम्भवनीत्याह * विशेषेण चेति *
प्रयाजे ऽपि चेदित्यत्राधिकरणे श्रुत्याविनियुक्तानां मन्त्राणां स्वा-
र्थसमवायकल्पकत्वासमवाय्यमानप्रधानिकदेवतासाध्यभावेन तत्प्रत्य-
भ्यायाभावाधामधेयत्वानुपपत्तेर्विष्णुं यजतीतिवत्समिदादिशब्दानां
द्वितीयान्तानां देवानां विधित्वं पूर्वपक्षयित्वा यजेः पूजायाचित्वा-
भावेन देवतायाः पूज्यमानकर्मत्वायोगात्तदुद्देशांशस्य वा समासितये-
नाशक्यार्थत्वात्तत्कर्मणो ऽभिभूतत्वेन विवक्षानुपपत्तेरुद्देश्यत्वे ऽपि
चातीप्सिततरत्वात्प्राधान्यलक्षणकर्मत्वानुपपत्तेः श्रुत्यविनियुक्तानामपि
मन्त्राणामुपांशुयाजवद्यागाकाङ्क्षितदेवताकल्पकत्वोपपत्तेर्देवतावि-
धित्वस्य निराकरिष्यमाणत्वाद्देवताविधित्वेनापि गुणविधित्वं न स-
म्भवतीति द्वितीयं पक्षं निरस्यति * नचायमिति * तस्मादिति
सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं फलतो यागभेदोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे *
तस्मादिति * अनेन च यस्मात्समिदादिवाक्ये. प्रधानयागानुवादे ४५८।१
पुनः पुनर्यागस्याक्रियमाणत्वाद्देवतान्तरान्वयकरणायुक्तेर्विध्यानर्थ-
क्यापत्तिस्तस्माद्यागविधित्वमभ्युपगम्य विहिताविध्ययोगात् भिन्ना
यागाभेदेन कार्या इत्येवं भाष्यं व्याख्यातम् । ननु यागभेदे ऽपि प्रयाज-
समाख्ययैककार्यत्वावगतेर्विकल्पस्य न्याय्यत्वादभ्यासो युक्त इत्या-
शङ्कानिरासार्थं प्रत्यभ्यासं चेति भाष्यं तद्विवरणार्थं च न च यत्त-
त्समिद्यागान्वयेन क्रतोरदृष्टमुपकाररूपं क्रियते तदेव तनूनपाद्यागा-
न्वयेन तयोर्यागयोर्भिन्नत्वेन तदनुनिष्पाद्यदृष्टभेदावगतेः समाख्या-
याश्च प्रधानप्राग्भावमात्रनिमित्तत्वेन कार्यभेदे ऽप्यविरोधादित्य-
भिधानाय यागैक्ये ऽप्यनेकदेवतान्वयसम्पादनायानुष्ठानाभ्यासोप-
पत्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनाभावाशङ्कानिरासार्थं च प्रयोजनभाष्यं स्पष्ट-
त्वान्न व्याख्यातम् ।

॥ आघाराद्याग्नेयादीनामङ्गाङ्गिभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ २ ॥

समप्राधान्याङ्गाङ्गिभावचिन्तायां लक्षणासङ्गतिं पौनरुक्त्यं
चाशङ्कते * समस्तानीति * एवं समामनन्तीति प्रकारवाचिनैवंश-
ब्देनानूयाजादिसूचनात् * समस्तानित्युक्तम् * आघारसमिद्य-
जुर्होमत्वे ऽपि यागेष्वेव समप्राधान्यशङ्कोपपत्तेर्भूम्ना यागशब्दः
अवघातादौ गुणप्रधानकर्मत्वचिन्ताया लक्षणार्थत्वाभावे ऽपि यथा
प्रासङ्गिकसङ्गतिस्तथापीह नास्तीति केन * नाम त्युक्तम् * विशे-
षतश्चेयं चतुर्थोपान्त्ये करिष्यमाणत्वात्पुनरुक्तेतीयमित्यनेनोक्तम्। असं-
ङ्गतिं तावद्विवृणोति * अभ्यासेति * लक्षणार्थत्वशङ्कामुपन्यास-
पूर्वं दूषयति * केचिदिति * पौनरुक्त्यं विवृणोति * महतेति *
श्लोकार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * चिन्ताद्वयं चैकस्मिन्नधिक-
रणे न युक्तमित्याह * य एवमिति * शब्दान्तरत्वादित्यपि भा-
४६१। ष्यमयुक्तमित्याह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे * शब्दान्तरत्वा-
दिति * ननु प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागादितिसूत्रेण
चिन्ताद्वयं भविष्यतीत्याशङ्क्य * आह न चेति * समप्राधान्या-
ङ्गाङ्गिभावयोः पक्षयोर्हेतू न दृश्येते इत्याशय । विध्यनुवादचिन्तैवा-
धिकरणार्थो भावेति समाधत्ते * तस्मादिति * द्वयोरेवोदाहरणत्वे
वाक्यान्तरानर्थक्यमाशङ्क्याह * तत्रेतरेषामिति * कस्मात्सम-
प्राधान्याङ्गाङ्गिभावौ नाधिकरणपक्षावित्याशङ्क्य पौनरुक्त्या सङ्गति-
हेत्वभावात्मकयुक्तित्रयपरामर्शायोक्तशब्दः । नन्वेवमपि प्रकृतानां क-
र्मणामनुपदिनाशयपूर्वयोर्वा कर्मणोर्विधानाशाविति प्रकृतापूर्वश-
ब्दाभ्यां भेदाभेदयोरपि चिन्त्यत्वप्रतीतेश्चिन्ताद्वयोपपत्तिरित्याशङ्क्याह
* तद्विहेति * विध्यनुवादसिद्धौ पूर्वन्यायादेव भेदाभेदयोः सिद्धेः
पृथगचिन्त्यत्वात्त्रिकस्य त्रिकस्यैकपक्षतेत्यर्थः । किमर्थं तर्हि त्रयो-
पन्यास इत्याशङ्क्य * उत्तरफलत्वेनेत्युक्तम् * विधात्वे ऽपि क-
र्मभेदाभावं पुनर्विधानार्थेयत्वाय फलवाक्यस्थद्वियचनान्तदर्शपू-
र्णमासपदापेक्षितद्वित्वसम्पादनार्थमाग्नेयादिसमुदायद्वयविधिविधात्-
त्वापत्तेः सिद्धान्तवत्तेषामेव फलान्वयेनेतरेषामङ्गत्वात्समप्राधान्या-
सिद्धेरनुवादत्वे ऽपि चाग्नेयाद्यतिरिक्तकर्मानुवादित्वात्तेभ्यो ऽन्यत्वे
सत्याग्नेयादिसमुदायद्वयाकल्पने: फलवाक्यस्थदर्शपूर्णमासशब्दस्या-
ग्नेयादिषट्कविषयत्वाप्रसिद्धेर्यजिविशेषकत्वायोगात्समप्राधान्याप-
त्त्याङ्गाङ्गिभावासिद्धेरुत्तरस्य फलस्य ज्ञापनार्थं त्रयोपन्यास इत्या-
शयः । नन्वेवमभ्यासाख्यमलक्षणभेदातिप्रसङ्गापवादार्थत्वेनाधिक-
रणस्य सङ्गतिसिद्ध्यर्थं भेदाभेदाभ्यां च विना विध्यनुवादत्वमात्रा-
त्समप्राधान्याङ्गाङ्गिभावासिद्धेः प्रयोजनाभावेनाधिकरणानारम्भत्व-

प्रसङ्गाद्भेदाभेदावेवोपन्यसनीयावित्याशङ्क्याह * त्रितयस्य चेति * ४६०।१
भेदाभेदयोः प्राधान्येन विचार्यत्वे ऽप्युपायभूतविध्यनुवादद्वारा फ-
लभूतसमप्राधान्याङ्गाङ्गिभावद्वारा चेष्टभेदाभेदसिद्धिं मत्वा न श्रु-
त्योपन्यास इत्याशयः । पश्चात्तर्हि प्रकृतापूर्वशब्दाभ्यां तयोः श्रुत्यो-
पन्यासः किमर्थमित्याशङ्क्याह*तत्र चेति * नन्वादौ भेदाभेदावुप-
न्यस्य तत्सिद्ध्यर्थत्वेन विध्यनुवादचिन्ताकस्मान्न कृतेत्याशङ्क्ते
* किमर्थं पुनरिति * फलद्वारोपन्यासो भाष्यकृत्प्रक्रियेति केषां
चित्परिहारमाह * एषा हीति * स्वमतेन लिङ्गदर्शनानुसारेणैवं
कृतिमिति परिहरति * अथ चेति*नन्वेवमपि तत्रेति सन्देहभाष्या-
वयवो ऽनर्थक इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * आग्नेयादिवाक्यानां क-
र्मविधायकत्वे सत्येव विद्वाक्ययोस्तद्व्यतिरिक्तकर्मविधायित्वाक्षे-
पः पूर्वपक्ष इत्युक्तशब्दान्तरत्वादिति भाष्यांशस्य पूर्वपक्षः प्रतीयत
इत्याशङ्क्य * समप्राधान्यप्रकारेणेत्युक्तम् * द्वितीयपूर्वपक्षाभिप्रा-
यस्तत्रेति भाष्यावयव इत्याशयः । अनेन च विद्वत्संयुक्तावप्याद्या-
वयवौ विधातारावित्यापिशब्दाध्याहारेणाद्यपूर्वपक्षवचनव्यक्तौ
तावेवेत्येवशब्दाध्याहारेण चान्यथा द्वितीयपूर्वपक्षवचनव्यक्तावथ
वेति भाष्यावयवं व्याख्याय विद्वद्वाक्याभ्यामेव कर्मविधानाग्नेया-
दि वाक्यानर्थक्याशङ्कानिरासार्थत्वेन तत्रेति भाष्यावयवो व्याख्यातो
भवति * किं तावदिति * पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * प्रथमं ताव-
दिति * व्यतिरेकशब्देनाद्यपूर्वपक्षार्थतोक्ता भेदे च दृष्टतामप्यविव-
क्षितेनोक्तमाक्षेपं परिहरति * यद्यपि चेति * अभ्यासलक्षणभेदा-
तिप्रसङ्गापवादार्थत्वे ऽप्यधिकरणस्य समप्राधान्ये सत्यङ्गाभावा-
दिकमपेक्ष्य प्रधानतेत्याशङ्क्यायागानामाघारादीनां राजसूयवदङ्गत्व-
सूचनार्थं शब्दान्तरेणायागेभ्यो भेदः पूर्वपक्षितः । ननु विद्वद्वाक्य-
योरनुवादत्वेन विधातृत्वाभावान्न पूर्वन्यायद्वयविषयतेत्याशङ्क्याह
* न चेति * प्रकृतयागानुवादे च प्रयाजादेरपि प्रकृतत्वाविशेषे-
णानुवादापत्तेः सञ्ज्ञायाश्चाप्रसिद्धत्वेनाविशेषकत्वात्फलवाक्यस्य-
द्विवचनापेक्षिताग्नेयादिसमुदायद्वयसम्पादनमपि प्रयोजनं न स-
म्भवतीत्याशयेनाह * न चैवेति * न च लिङ्गाश्रमात्रेणाविधातृ- ४६१।२
त्वेत्याह * वर्त्तमानेति * यावदुक्थ्यो नोपाप्नोति तावदुपाप्नोतीत्य-
र्थवादात् पौर्णमासीवाक्यस्य यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नो-
तीत्यर्थवादाच्चामावास्यावाक्यस्य विधित्वनिश्चयः यच्छब्दोपबन्धो
ऽपि न विधिशक्तिं व्याहन्तीत्याह * सत्यपि चेति * विधायकत्वे
च सत्यभ्यासाद्भेदसिद्धिरित्याह * न चेति * नन्वर्थवादता-

नयोः कस्माच्च कल्पितेत्याशङ्क्याह * न चेति * नन्वरूपत्वात्कर्मविधिर्न सम्भवतीत्याशङ्क्य * किं पुनरिति * परिहरति * तदिति * हेत्वर्थतया साधारणशब्दं व्याचष्टे * सर्वस्मै वा इति * ननु विहिताज्यद्रव्यकेष्वेवानेन ध्रौवत्वमात्रविधिरित्याशङ्क्योपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतत्वाद्यथा कामी प्रतीयेतेति सूत्रेण दशमे हविर्विशेषाश्रवणेनोपांशुयाजे द्रव्यानियमं पूर्वपक्षयित्वा ध्रौवाद्वा सर्वसंयोगादित्यनेनाविहितद्रव्यकेषु ध्रौवविधिर्वक्ष्यमाणो दृष्टान्तितः। यच्च तत्र भाष्यकृता आज्यस्यैव नावश्यमनेनाज्यविधिमाशङ्क्ययमप्यनियमो यत्किं चिदाज्यमिति वक्ष्यते तदभ्युपेत्यवादमात्रमित्याशयः। ननु तृतीये मिथश्चानर्थसम्बन्ध इत्यत्राज्यभागक्रमाम्नानेन वार्त्रघ्नीवृधन्वत्याख्यमन्त्राणां तदङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्कथमनयोः कर्मणोरन्यदेवताप्राप्तिरित्याशङ्क्य निरस्यन्नाभ्यर्णिकं व्याचष्टे * तथेति * आग्नेयादेर्निर्ज्ञातदेवतात्वनार्थान्तरवाविमन्त्रान्वयायोगात्तादर्थ्येन वाक्यविनियोगानुपपत्तावपि विधिवाक्यविहितयोः कर्मणोरनिर्ज्ञातदेवतात्वेनैतन्मन्त्रान्वयाविरोधात् वाक्येन क्रमं बाधित्वैतदङ्गतया विनियोगोपपत्तिरनयोरित्यनेन सूचितम्। मन्त्रानुवाक्याविधिस्थयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कालवाचित्वात्कथं वाक्येन कर्माङ्गतेत्याशङ्क्याह * न हीति * ननु कर्मणि लक्षणापत्तेः श्रुत्या कालार्थतैवोचितेत्याशङ्क्य * मन्त्रेति * कालस्याननुष्ठेयत्वेन मन्त्रानाकाङ्क्षत्वात्तदङ्गत्वे मन्त्रस्यानर्थक्यापत्तेरर्थवत्त्वाय लक्षणाप्युचितेति परिहरति * किं हीति * ननु कर्मणो ऽधिकरणत्वायोगात्तद्विषये सप्तमी न युज्यतेत्याशङ्क्याह * इष्टेति * अधिकरणस्याधेयसंस्कारार्थत्वेनाङ्गत्वं गावो वास्यन्तामित्यादौ प्राधान्यदर्शनाल्लक्षणयाधिकरणवाचिन्याः सप्तम्याः प्राधान्यार्थता युक्तेत्याशयः। नन्वेकस्मिन्कर्मण्यनुवाक्याद्वयानर्थक्यं याज्यानुपलम्भेन यागानुष्ठानासिद्धिरित्याशङ्काद्वयं चतुर्धा परिहरति * नैतेति * अनुवाक्याद्वयस्यैकयागार्थत्वाद्विकल्पो याज्यापि चाधुना देवतालक्षणयाऽन्यानुवाक्या इत्यन्याम्नातयाज्यानुवाक्याविनियोगे यागाङ्गदेवताभिधायाज्यानुवाक्ययोर्वचनमूलेन तत्रैवानुवाक्यापक्षे पाठवाक्यार्थेषी अग्नीषोमीयत्वे सौमिकन्यायेन परिहार इत्येतयोर्विहितत्वापवादग्नेयस्येन्द्रस्यापीन्द्राग्नियोगाविरोधादनुवाक्याद्वयस्य सगुणपदार्थतेप्यद्रोणादिनामयोरैन्द्रावयवकर्माद्वयोरर्थवती याज्या च तदानुष्ठेयैवार्थवती भवति याज्या चर्चेति निर्णयः। कर्मद्वयाभिप्राया

वीप्सा कल्पनालाघवे ऽप्येकैव द्विदेवत्या याज्येति तृतीयः । एकस्मि-
न्कर्मण्यनुवाक्याद्वयानर्थक्याद्याज्यानुवाक्यात्वे ऽपि चेतरेतरयोगो-
पपत्तौ अनुशब्दस्य च याज्यायामपि प्रैषपश्चाद्भावेनाविरोधात्समु-
च्चितयोश्चाङ्गत्वेनाग्नीषोमदेवत्यकर्माध्यवसानान्मनोतान्यायेनैकदेश-
द्वारा तत्प्रकाशनेनोभयोः सम्बादोपपत्तेरश्रुतकल्पनापरिहाराच्च
श्रुतयोरेवं मध्ये ऽनुवाक्यैका याज्यैकेति चतुर्थः । आज्यभागयोस्तर्ह्य-
नुवाक्याकल्पदेवतानुपपत्तेः साकाङ्क्षत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * आ-
ज्यभागयोरिति * तौ होचतुरग्नीषोमौ किमाज्ययोस्ततः स्यादि- ४६२।१
त्यग्नीषोमयोः प्रक्रान्तयोः नोविति द्वितीयया यजिकर्मत्वनिर्देशाद्वि-
ष्णुं यजतीत्यादिवद्देवतात्वावधारणेत्याशयः । जुषाणो ऽग्निरा-
ज्यस्य वेतु जुषाणः सोम आज्यस्य वेत्विति याज्यायास्तु केन विरसा-
काङ्क्षतेत्याशङ्क्येत्याह * याज्येति * नन्वनुवाक्ययोर्वाधितत्वात्त-
त्साकाङ्क्षत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * अनुवाक्येति * रूपवन्ताविन्युत्त-
रार्द्धे व्याचष्टे*तस्मादिति * पूर्वपक्षभाष्यार्थं व्याख्यातमुपसंहरति
* अतश्चेति * ननु भेदे ऽपि चतुर्थोपान्त्यन्यायेन दर्शपूर्णमासा-
ख्यानामेव यागानां प्राधान्यात्तेतरेषामङ्गत्वात्तत्प्रधान्यासिद्धिरि-
त्याशङ्क्य * भेद इति * तमेव न्यायं प्रश्नपूर्वकमाह *कुत इति*
पृथक्केनाभिधानयोर्निवेशः श्रुतितो व्यपदेशाच्च तत्पुनर्मुख्यलक्षणं
तत्सन्निधानसंयुक्तं तदङ्गं स्यादागित्यात्कारणस्याश्रुतान्यसम्बन्ध
इति सिद्धान्तसूत्रावयवं केषु चिदेवेत्यध्याहारेण व्याख्यातुं पूर्वार्द्धं
दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनश्रुतेर्दर्श इत्यभिधानस्य पूर्णमासश-
ब्दवाच्यात्पूर्णमास इत्यस्य च दर्शशब्दवाच्यात्पृथक्केन निवेशः प्रती-
यते स च प्रकृतयागमात्रयाश्रिरये पृथक्त्वायोगात्केषु चिदेव यागेषु
युक्तो ॥ सर्वेष्वित्यर्थः।दर्शशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वात्पूर्णमासशब्दस्य केन
चिद्यागनाम्ना सारूप्याभावात्कथं यागविशेषे निवेश इत्याशङ्क्यारम्भ-
णीयावयवे दर्शो वा एतयोः पूर्वः पूर्णमास उत्तरो ऽथ यत्पूर्णमासं
पूर्वमारभते तद् यथापूर्वं क्रियते तस्मात्पूर्णमासमारभमाणः सरस्व-
त्यै चरुं निर्वपेत्सरस्वते द्वादशकपालममावास्या वै सरस्वती पूर्णमासः
सरस्वानुभावेतौ यथा पूर्वं कल्पयित्वा ऽऽरभतइत्यमावास्याख्ययाग-
विशेषस्य दर्शव्यपदेशाच्चन्द्रदर्शनाच्चामावास्यायां तिथौ दर्शव्यपदे-
शात्प्रतिपदष्टमीषष्ठीषु न कुर्यादित्यत्राचन्द्रमिस्यादौ चापरत्वात्परयां दर्श-
व्यपदेशात्प्रसिद्धार्थतोक्ता अतो यागविशेषाणां फलवत्त्वात्फलवत्त्व-
स्यैव च प्राधान्यापरपर्यायमुख्यलक्षणत्वात्सन्निहितस्य फलासंयुक्त-
स्यासंयुक्तं प्रकरणादिति कर्त्तव्यतार्थित्वादिति तृतीयाधिकरणन्या-

येनाङ्गत्वकारणमाभित्याद्श्रुतान्यफलान्वयकल्पने च गौरवापत्तेर-
ङ्गत्वैव युक्तेति सूत्रार्थः सङ्क्षेपेणोत्तरार्द्धेनोक्तः। श्लोकं व्याचष्टे *
दर्शेति * विद्वद्वाक्याभ्यां समुदायद्वयाकरणे दर्शपूर्णमासनाम्नो
प्रसिद्धार्थत्वेन यज्यर्थाविशेषत्वाच्च चतुर्थान्त्यन्यायमुदाहरति * य-
थेति * ज्योतींषि वा एतानि य एते स्तोमा इत्यर्थवादे त्रिवृदादिस्तो-
मेषु ज्योतिष्ट्वव्यपदेशात् ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमु-
पाकरोतीति च विधौ सोमयागस्य त्रिवृदादिस्तोमयोगावगमात्प्रसि-
द्धार्थेन नाम्ना यज्यर्थो विशेष्यतइत्यर्थः। यजिना नामार्थविशेषणे
चतुर्थस्यैव चतुर्थपादाद्यन्यायमुदाहरति * तथेति * राजसूयेन स्वा-
राज्यकामो यजेतेति फलविधिपरे वाक्ये यजेः प्रकृतेऽपिपशुसोम-
यागमात्रानुवादित्वावधारणात्प्रसिद्धार्थेन यजिना नाम विशेष्यत-
इत्यर्थः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * तदिहेति * ननु प्रकृतयागमात्रविष-
यत्वे दर्शपूर्णमासशब्दस्य तदवयवभूतयोर्दर्शपूर्णमासशब्दयोर्द्विवच-
४६३। नस्य च को ऽर्थ इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * अवयवार्थो समासार्थ-
श्च द्वित्वं चाविवक्षितानि यस्मिन्पद इति विग्रहः समासार्थेतरेत-
रयोगविवक्षायामवयवार्थाविवक्षानुपपत्तेस्तदविवक्षाभिधानम्। अर्था-
न्तरविवक्षायामपि करणत्वविवक्षया यजिसामानाधिकरण्याद्राज-
सूयनामवद्यागनामतेत्युक्ते ऽवयवार्थाविवक्षायां प्रवृत्तिनिमित्ताभा-
वात्कथं यागनामतेत्याशङ्क्य वर्णपङ्क्तिमात्ररूपत्वेन रूढितोक्ता। ननु-
रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेनावयवार्थाविवक्षायामपि द्विवचनार्था-
विवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्याह * सुपामिति * नन्वमावास्यापौर्ण-
मासीकालवाचिनोर्दर्शपूर्णमासशब्दयोस्तद्योगिष्वाग्नेयादियागेषु द्वि-
वचनस्य च द्वित्वयोगिष्वाज्यभागादिषु लक्षणया प्रसिद्धिसम्भ-
वाच्चाप्रसिद्धार्थतेत्याशङ्कते * कथं पुनरिति * नन्वेवमपि प्रकृतिप्र-
त्ययसमुदायात्मकस्य पदस्याप्रसिद्धार्थत्वाद्यज्यनुरोधवृत्तित्वमपरि-
हार्यमित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * तत्रामेति * लब्धार्थ-
प्रतिपादकानुरोधेनैवाविभक्तिव्याख्याविभक्त्यनुरोधेन वा प्रातिपदि-
कव्याख्या भविष्यतीत्याशय । स्वार्थासमासस्य वाक्यस्य वाक्या-
न्तरानन्वयवत्पदस्यापि स्वार्थासमासस्य पदान्तरानन्वयाद्वैककार्य-
प्रसिद्धिमात्रेण यजिविशेषकता युक्तेति परिहरति * तदिति *
श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * नन्वाग्नेयवाक्येनामावास्यासमुच्चय-
पौर्णमास्यवास्याकालद्वयगुणकर्मविधानाद् गुणानुरोधेन च प्र-
धानावृत्त्ययोगाच्चशब्दयोगाच्च कालविकल्पानुपपत्तेरेककर्मासम्भ-
विगुणद्वययोगेनाग्नेययागद्वित्वावगतेस्तयोश्चैकवाक्यविहितत्वाद्वा-

न्तरसामान्यावच्छेदेनामावास्यापौर्णमासीकालयोगिषु यागान्तरेषु सत्स्वपि द्वित्वसंख्यावृत्त्युपपत्तेर्द्वयोरपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तत्र सद्भावाद्दर्शपूर्णमासशब्दस्याग्नेययागद्वयवाचित्वेन प्रसिद्धत्वाद्यजिविशेषकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * विद्वद्वाक्ययोः प्रकृतयागानुवादित्वाभावे पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोस्तद्वाक्यकालयोगिप्रकृतयागनामत्वानवगतेस्तयोर्वा लक्षणया प्रकृतयागप्रवृत्तावपि दर्शपूर्णमासशब्दयोस्तात्पर्यावधारणहेतुसामानाधिकरण्याभावात्पूर्णमासशब्दस्य किं चिद्वर्णसाम्याद्वाचकपौर्णमासीशब्दोपस्थापनेनाख्याभूतपौर्णमासीशब्दविकारमात्रत्वाद्वा ततोऽन्यत्वेन दर्शशब्दस्य जघन्यवृत्तिसाम्याद् गौणत्वशब्दोक्त्या विरुद्धलक्षणयामावास्याशब्दैकार्थ्यकल्पनाद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य प्रकृतपौर्णमास्यमावास्याकालयोगियागविषयत्वाध्यवसानं न भवतीत्यर्थः। ननु ज्योतींषि वा एतानि य एते स्तोमा इतिषट्त्ववाचकशब्दसामानाधिकरण्याभावे ऽप्यथैने मोदमाना इवेत्यत्र धान्यशब्दस्य दीर्घशूकविषयत्वमाग्नेयाग्नीमित्यत्र चाग्नेयीशब्दस्य प्रकृताग्नेयीविषयतावसीयत इत्याशङ्क्य * अर्थेत्युक्तम् * शब्दान्तरवदर्थप्रकरणाभ्यामपि सामानाधिकरण्याध्यवसाने न भविष्यतीत्याशयः । नन्वाग्नेययागयोः पौर्णमास्यमावास्यानामत्वानवगतेर्दर्शपूर्णमासशब्दस्य तद्विषयत्वाध्यवसानाभावे ऽपि विद्वद्वाक्यस्थयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरर्थाक्षिप्तसाध्यांशसामानाधिकरण्येनापूर्वयागनामत्वावगतेर्दर्शपूर्णमासशब्दस्य तद्विषयत्वाध्यवसानात्प्रसिद्धार्थत्वेन यजिविशेषकत्वोपपत्तेर्लिङ्वाक्यविहितयोरेव यागयोः फलवत्त्वेन प्राधान्यादितरेषामङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * एतदेव सिद्धान्तन्यायतुल्यत्वापादनेनोपपादयति * तथा हीति * शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * पौर्णमास्यामावास्याशब्दयोर्यागनामत्वे ऽपि ४६४।२
दर्शपूर्णमासशब्दस्य यागनामत्वानवधारणात्कालयोगेन च वृत्तेराग्नेयादिष्वपि तुल्यत्वेन विद्वद्वाक्यविहितयोर्यागयोराग्नेयवदेकवाक्यविधानाभावे भावान्तरसामान्यावच्छेदाभावाद्द्वित्वसंख्यापरिच्छेदत्वानुपपत्तेर्नाष्टानां मध्ये तयोर्निष्कर्षः सम्भवतीति परिहरति नैतदिति श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * ननु निष्कर्षयोगे ऽपि ययोः कयोश्चिद्द्वयोः फलान्वयो भविष्यतीत्याशङ्कते * स्यादिति * नित्यं वाष्टानां मध्ये ययोः कयोश्चिद्द्वयोः फलवत्त्वाय दर्शपूर्णमासशब्देन ग्रहणं विकल्पेन वेति विकल्पाद्यपक्षे निर्धारणहेत्वभावात्प्रमाणाभावो द्वितीये चैकस्याङ्गप्रधानत्वविरोधापत्तिरिति परिह-

यविनियोगान्यथानुपपत्त्या मन्त्रार्थस्य कर्मसमवायकल्पनामाशङ्क्य
* वाक्ये चेत्युक्तम् * कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वं विना मन्त्रस्य क-
रणत्वायोगात्करणत्वश्रवणे तदन्यथानुपपत्त्या मन्त्रार्थस्य कर्मस-
मवायकल्पना नान्यथेतीत्याशयः । अनुपूर्ववचियोगेनानुवाक्या-
त्वमाशङ्क्याम्नातदेवते कर्मणि विहितायां वैष्णव्यां व्यभिचारो ऽभि-
हितः । ननु सन्निपत्त्योपकारित्वसिद्धये ऽनुवाक्यात्वं कल्पयिष्य-
त इत्याशङ्क्याह * मान्त्रवर्णिकेति * समवेतार्थत्वसम्भवे सन्निप-
त्योपकारित्वेनारादुपकारित्वं बाध्यते नान्यथेत्याशयः । यच्चापूर्वक-
र्मविषयत्वे ऽनुवाक्याद्वयानर्थक्यं लिङ्गाविनियोज्यत्वाच्चादृष्टार्थत्वमु-
क्तं तदुभयमप्याज्यभागविषयत्वेन प्राप्नोतीत्याह * आज्यभागयोः
पुनरिति * यागाङ्गत्वाद्देवताङ्गत्वाच्चानुवाक्याद्वयस्यार्थवत्त्वं लिङ्ग-
विनियुक्तत्वाच्च दृष्टार्थतेति दृष्टार्थशब्देनार्थवत्त्वस्यापि सूचना-
दित्यर्थः । यच्चानेकार्थविधिप्रसङ्गो ऽपूर्वकर्मविषयत्वे ऽस्तीत्या-
ह * तत्र चेति * अपेक्षितविधानं त्वाशयेनोक्तम् । म-
न्त्राज्यभागाङ्गत्वस्य लिङ्गक्रमाभ्यामेव प्राप्तेस्तदर्थशास्त्रान-
र्थक्यमित्याशङ्क्याह * न चेति * लिङ्गस्य व्यवस्थापकत्वाश-
क्त्यनुपपत्तेः क्रममात्रस्य निरासः. मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्त्यभावमुप-
४६८।१ संहरति * तस्मादिति * सूत्रार्थमुपसंहरति * अतश्चेति * आ-
नर्थक्यापत्त्यानुवादत्वानुपपत्तिमाशङ्कते * किं पुनरिति * आनर्थ-
क्यमेवोपपादयति * पश्येति * दध्ना जुहोतीतिकरणत्वेन दधि-
विधानात्पदार्थचोदना दण्डी प्रैषानन्वाहेति दण्डप्रातिपदिकार्थवि-
धानात्तद्भागार्थचोदना सोमेन यजेतेति विशिष्टविधानाद्वाक्यार्थचो-
दनेति यथाग्नेयादिवाक्येष्वनेन कर्तुसमीहिते कुर्यादित्यवगमे ऽपि
कर्तृविशेषानुपादानात्सामान्यस्य चाकर्तृत्वात्कर्तृसमीहितसाधन-
त्वलक्षणधर्मबोधाशक्तत्वे ऽपि स्वर्गकामवाक्यस्य कर्मकर्तृविशेषो-
पादानेन धर्मबोधोपयोगित्वात्तच्छेषत्वेनाग्नेयादिवाक्यानां धर्मप्र-
मोपयोगस्तथा विद्वद्वाक्ययोरपि प्रयोगवचनाङ्गत्वाद्धर्मप्रमोपयोगो
भविष्यतीति परिहरति * उच्यत इति * कथमनयोः प्रयोगवच-
नाङ्गतेत्याशङ्क्य द्वित्वसिद्ध्या * प्रयोजनभूतयेत्युक्तम् * द्वित्वस-
म्पादकत्वे ऽप्यनयोः कः प्रयोगवचनस्योपकार इत्यपेक्षिते प्रयोगव-
चने द्वित्वस्योपादानादित्युक्तम् । श्लोकतात्पर्यं व्याचष्टे * वाक्येति *
अविधायकत्वेनानयोराग्नेयादिवाक्यवैधर्म्यमाशङ्क्याह * न हीति *
ननु समुदायद्वयावचने ऽपि पौर्णमास्यमावास्याख्यकालद्वययोगेना-
ग्नेयादीनां द्वित्वसिद्धेर्नानयोर्द्वित्वसिद्धिप्रयोजनमित्याशङ्क्याह * न

घाग्रेति * कालकर्मणोरत्यन्तभेदात्कालगतसंख्यायोगः कर्मणो न
सम्भवतीत्याशयः। विद्वद्वाक्याभ्यां विनाग्नेयादीनां द्वित्वासिद्धिं
भाष्यकाराभिप्रेतत्वेन द्रढयति * एतदेव चेति * आग्नेयादीनि
पयोन्तानि प्रधानानि आघारादीन्यारादुपकारकाण्यङ्गानीत्यनुवा-
दपक्षे प्रयोजनस्याङ्गप्रधानत्वस्याद्यायुपन्यासात्तत्सिद्ध्यर्थं द्वित्वसिद्ध्य-
र्थतानुवादस्यावसीयत इत्याशयः । नन्वङ्गप्रधानत्वस्य प्रयो-
जनोपन्यासे ऽधिकरणान्ते कार्यता स्यादित्याशङ्क्याह * इ-
तरथा हीति * प्रयोजनमप्यनुवादत्वनिर्वाहायादावुपन्यस्तमि-
त्याशयः । अनुवादानर्थक्यपरिहारमुपसंहरति * तस्मा-
दिति * कथं पुनरित्यादिभाष्येणैकवचनान्तयोः पौर्णमास्यमा-
वास्याशब्दयोरनेकाग्नेयादियागवाचित्वानुपपत्तिमाशङ्क्य समुदायव-
चनत्वेनैकवचनोपपत्तिमुक्त्वा कथं भिन्नवाक्यविहितानामाग्नेया-
दीनां साहित्यात्मकः समुदाय इत्याशङ्क्य रूपयन्तो हीत्यनेन प्रप-
ञ्चेनानेकस्यैकधर्मान्वयेन पिण्डः कृतः समुदायो ऽस्तीत्युक्तं तद्व्या-
ख्यातुमाशङ्कते * कथं पुनरिति * अभेदे समुदायार्थाङ्गित्वया-
पयविधानाभिप्रायो भिन्नशब्दः। प्रकृतस्याविशेषाद्यजेः सर्वप्रकृतयाग-
विषयत्वप्रतीतेः सर्वेषां चैककालयोगाभावात्तन्निमित्तो ऽपि समुदा-
यो न सम्भवतीति सूचनायामन्तशब्दः व्याचष्टे * शब्दमिति *
कालयोगनिमित्तनामधेयावच्छेदेन यजेः कालयोगियागविषयत्वाव-
सायाद्भिन्नवाक्यविहितानामप्येककालान्वयात्समुदायः सम्भवती-
त्याशयः।श्लोकं व्याचष्टे * यथैव हीति*ननु सत्यपि समुदाये पौर्ण-
मास्यमावास्यानामधेययोः सामानाधिकरण्येन यागविषयत्वात्तेषां
च बहुत्वादेकवचनोपपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं भवति हीति भाष्यं
व्याचष्टे * तद्गतेति * समुदायगतस्यैकत्वस्य समुदायसमुदायि-
नोरत्यन्तभेदाभावेन लक्षणया वा समवायसम्बन्धावधारणादित्यर्थः ।
यदाग्नेयादीनां समुदायवचनार्थताविति समुदायानुवादप्रयोजना-
ङ्गाङ्गिभावाभिधानार्थमुत्तरभाष्यात्पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः स-
मुदायवाचित्वशङ्कां निराकर्तुमाह * समुदायीति * तच्छब्देन स-
मुदायिनः परामृष्टाः एतदेवोपपादयति * तथा हीति * नन्व पूर्वेण ४६९।
सम्बद्ध्य किं तिवत्यध्याहारेणोत्तरावयवो योज्यः। श्लोकं व्याचष्टे *
पौर्णमासीमिति * समुदायस्य च कालयोगाभावात्तन्निमित्तयोर्ना-
म्नोः समुदायवाचिता न युक्तेत्याह * न चेति * पौर्णमास्यां पौर्ण-
मास्या यजेतेत्यत्र समुदायस्य कालयोगमापद्यानयोर्नाम्नोस्त-
द्वाक्यविहितकालयोगनिमित्तत्वेन नामप्रवृत्तौ सत्यां तन्नामकानां

यागानां कालविधिः कालविधौ च सति नामप्रवृत्तिरितीतरेतरा-श्रयापत्तेरुत्पत्तिवाक्यविहितकालयोगनिमित्तस्यापि समुदायनाम-त्वात्फले विधानापत्ते(रितियुक्तेति सूचनायोत्पत्तिशब्दः समुदाय-नामत्वे ऽवयवानामसाधनत्वापत्तेः प्रत्येकमपूर्वफलकल्पनप्रमाणाभा-वाद्धात्वभेदेन भावनाभेदाभावे सत्यनेकधात्वर्थानुरक्तत्वे चानयोर्द-र्शपूर्णमासशब्देनैतएवाभिधीयन्त इति भाष्य विरुध्येतेत्याह*यदि चेति*समुदाययोश्च फलसाध्यैकैकभावनापत्तेः¹) कर्मभेदवाचोयुक्ते-रभिधेयाभावाद्द्विगतार्थत्वं स्यादित्याह * अत इति*तेषामर्थाधिकर-णवक्ष्यमाणा च धर्मव्यवस्थापूर्वैक्ये भज्येतेत्याह*सर्वेति*एकादशाग-ता तन्त्रावृत्तिचिन्तादिशब्दोक्ता च द्वादशगता प्रसङ्गचिन्ता ऽपूर्वैक्ये भज्येतेत्याह*न चेति*समस्तान्वये चेतिकर्त्तव्यतायाः प्रत्येकविकारे सौर्यादावतिदेशायोगादेकाद्योद्धा नियम्येन पूर्ववद्वा विकारां द्वीत्य-एमाधिकरणसिद्धान्तो भज्येतेत्याह * नन्विति* दशमान्त्ये च प्राक्-सोमादेकपुरोडाशा पौर्णमासी सान्नाय्यरहितामावास्येति व्यवहारः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयो समुदायवाचित्वे न युज्येतेत्याह * सहस्रेति * नवमे च स्परा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किं चित्प्रा-चीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति उदाहृत्य यज्ञभागधर्मो वैत-दुपांशुत्व पदार्थधर्मो वेति सन्दिग्धे यज्ञस्य फलवत्त्वेन धर्मप्रयुक्तत्वा-मध्यपातिनस्य यत्प्राचीनेति व्यवहितेनापि यज्ञशब्देन प्राचीनशब्द-स्यान्वयप्रतीतेः श्रुत्या च प्राग्देशवाचिन प्राचीनशब्दस्य लक्षणया तद्देशपदार्थपरत्वायोगाद्यज्ञभागधर्मत्वं पूर्वपक्षयित्वा प्राचीनशब्दस्य वीप्सा किं चित्किं चिच्छब्दसमभिव्याहृतयच्छब्दान्वयाद्वीप्सायाश्च बहुविषयत्वेनैकस्मिन्देशे ऽनुपपत्तेर्लक्षणयाग्नीषोमीयप्राग्देशपदार्थ-परत्वस्यैव न्याय्यत्वात्पदार्थधर्मतेति सिद्धान्तयितुं तद्देशानां वा सङ्घातस्याचोदितत्वादिति सूत्रे ऽङ्गप्रधानसङ्घातस्य यज्ञशब्दवाच्य-त्वाभावात्साङ्गप्रधानसङ्घातापेक्षया च प्राग्भाविनो ऽङ्गजातस्य य-ज्ञावयवत्वायोगेन प्राचीनयज्ञशब्दान्वये ऽप्यन्वयव्यतिरेकजनितप-वृत्त्यनुपपत्ते । तत्सम्बन्धितयोपांशुत्वस्याचोदितत्वाच्च यज्ञभाग-धर्मतेति वक्ष्यमाणत्वात्सप्तमान्त्ये च गवामयनिकेषु ज्योतिरादि-ष्वहस्सु नाम्नैकाहरूपज्योतिरादिधर्मेषु चोदकाच्च द्वादशाहधर्मे-षु प्राप्तेषु चोदकबलीयस्त्वाद्द्वादशाहधर्माः कार्या नामबलीयस्त्वा-देकाहधर्मा इति सन्दिग्धे प्रत्येक फलसाधनत्वाभावेन नामावगत-प्रात्यादिमकधर्माणामाकाङ्क्षत्वाद्विरुद्धाधिकधर्मातिदेशकत्वे च ना-

१ अत पा० ड० कोष्ठ प्रतिभाति ।

मोपपत्तेर्द्वादशाहिकद्वादशोपसत्त्वैकादशिनीविहारदर्शनाभ्यां च लिङ्गाभ्यां चोदकानुग्रहेण द्वादशाहिकधर्मातिदेशे प्राप्ते फलवाक्यसाधनभूतानामह्नां साहित्यावगमे ऽप्युत्पत्तिवाक्येषु प्रत्येकमेव साधनत्वावगमाद्धर्माकाङ्क्षोपपत्तेर्नाम्नां च प्रत्यक्षत्वेनानुमानिकाद्यागत्वाव्यक्तचोदितत्वाद्गणत्वाद्यनेकलिङ्गापेक्षाच्चोदकाद् बलीयस्त्वात् ज्योतिरादिनाम्नां च यागवाचित्वेनाधिकधर्मातिदेशकत्वायोगादेकाहरूपज्योतिरादिधर्मातिदेशं सिद्धान्तयित्वा लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्तदर्थापत्तेर्द्रव्यवदिति सूत्रेणाह 'सङ्घातात्मकस्य गवामयनस्याहःसङ्घातात्मकद्वादशाहकार्यापन्नत्वेन नीवारादौ व्रीहिधर्मवत्सर्वीयद्वादशोपसत्त्वैकादशिनीविहारप्राप्तेर्लिङ्गद्वयोपपत्तिः' परमतेनोक्तां निराकर्तुं न यार्थधर्मत्वात्सङ्घातस्य गुणत्वादित्यत्र द्वादशशब्देन संख्यावाचितार्थोपात्तस्यापि सङ्घातस्य फलसाधनीभूताहःशब्दोक्तयागविशेषणत्वेन गुणभूतत्वात्साधनत्वाभावेन धर्माग्राहकत्वान्न सङ्घातकार्यापत्त्या धर्मप्राप्तिर्युक्तेति वक्ष्यमाणत्वात्प्रकृतो ऽपि समुदायवाचित्वाभावाभिप्रायो ऽवगत इत्याह * सङ्घातस्येति * यद्यप्यङ्गप्रधानसङ्घातसम्बन्धिनयोपांशुत्वस्याचोदितत्वमनेनोक्तं तथापि यथाङ्गप्रधानानां समुदितानां फलसिद्धिहेतुत्वे ऽपि समुदायस्य शब्दवाच्यत्वाभावात्तत्सम्बन्धित्वेनोपांशुत्वस्याचोदनात्तथा प्रधानानां समुदितानामपि फलसाधनत्वे तत्समुदायस्य शब्दावाच्यत्वाभावेनाचोदनेति प्रकृतोपयोगसिद्धेरुदाहृतम् । कथं तर्हि समुदायवचनावेताविति भाष्यमित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * सकृदुच्चरिते चास्मिन्विषये चैव दृश्यत इत्यनेन न्यायेनानेकार्थस्यापि शब्दस्य सकृदुच्चारणेनैकार्थपरत्वायोगात्पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरनेकयागनामत्वायोगशङ्कानिरासार्थं

ङ्

द्वतयेति भाष्यस्य कः गतार्थ इत्याशङ्क्याह * तथा इत्यन्त * समुदायिवाचिनोरपि पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्वाच्यसमुदायि लक्षितसमुदायगतसंख्याद्वारैकवचनयोगाभिधानार्थं समुदायशब्दतोक्तेत्यर्थः॥ कथं समुदायशब्दत्वोक्त्यायमर्थो लभ्यत इत्याशङ्क्य समुदायापेक्षः शब्दः समुदायशब्द इति शाकपार्थिववन्मध्यमपदलोपिसमासत्वं भाष्यकृतोक्तमिति सूचयितुमाह * तथा चेति * नन्व-

नयोः समुदायवाचित्वाभावे समुदायवाचियूथादिशब्ददृष्टान्तोपा-
७०।१ दानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * यूथेति * कुलपर्वच्छब्दयोराकृतिवा-
दे ऽनुदाहृतत्वादस्येव सङ्गतिश्चात्र वृक्षा हि यद्यो वनमित्यादिना
समुदायोपलक्षितसमुदायिवाचिता यूथादिशब्दानां तत्रोक्तेति सूच-
नार्थं द्विवचनं तन्त्राविरोधात्तु तेषां समुदायवाचित्वे ऽपि समुदा-
यनिमित्तैकवचनलाभमात्रसाम्याद्दृष्टान्तत्वोपपत्तिर्यद्वा स्थित्यनेनो-
क्ता दर्शपूर्णमासशब्देन तएवाभिधीयन्तइति भाष्यावयवपर्यालो-
चनयापि समुदायवचनशब्दस्य समुदायिवाचित्वेन तत्पर्यायतया
दर्शपूर्णमासशब्दयोरसमुदायिभिधानत्वार्थत्वं गम्यतइति सूचयितुं
चेति भाष्यमर्थतो व्याचष्टे * एतेनेति * पौर्णमास्यामावास्या-
शब्दयोः समुदायिवाचित्वे स्वव्याख्योपपत्तेः समुदायिवाचितैव
समुदायवचनशब्देनोक्तेत्याशयः । सत इति भाष्यं समुदा-
यानुवादप्रयोजनाभिधानार्थत्वेन व्याख्यातुं पूर्वोक्तमेव स-
मुदायानुवादप्रयोजनं स्मारयति * तस्मादिति * इदमे-
कमिदं चैकमित्येकत्वद्वयविषयं प्रत्ययमपेक्ष्य द्वित्वोत्पत्तेर्द्वित्व-
स्य निमित्तकारणं यो द्वित्वे ऽनपेक्ष्यमाणत्वादपेक्षाख्य एकत्वद्वय-
प्रत्ययस्तस्य सिद्धिरित्यर्थः । एतदेव चतुर्थोपान्त्यन्यायाभिधानेनो-
पपादयितुं तदीयसिद्धान्तसूत्रावयवं तावत्पठति * यथेति *
न्यायमभिधत्ते * तद्द्वित्वेति * पौर्णमास्यमावास्याशब्दोक्तसमुदाय-
द्वित्वानुसारित्वाद्दर्शपूर्णमासशब्दयोः समुदायविषयत्वे ऽभिहिते
ननु द्विवचनान्तरत्वमात्रात्प्रपौर्णमास्यमावास्याशब्दविलक्षणयोर्दर्श-
पूर्णमासशब्दयोस्तत्सम्पादितसमुदायद्वित्वानुसारित्वानवसायात्कथं
तद्विषयत्वावगतिरित्याशङ्क्याह * अस्ति चेत्याद्युक्तं * दर्शशब्दस्य
विवक्षलक्षणया दर्शनार्थपर्यायाद्दर्शनगमकत्वात्स्वपद्यामावास्याविष-
यत्वप्रतिपत्तिरित्यर्थः । शक्यते चेति तथत्वं भाष्यं पठितं दर्शो वा
एतयोः पूर्वं इत्युपक्रम्यामावास्या वै सरस्वतीत्युपसंहाराद्दर्शामावा-
स्ययोः सामानाधिकरण्यावगतिः । भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * पौ-
नरुक्त्यं शङ्कते * ननु चेति * विद्वद्वाक्ययोः समुदायानुवादत्वे
स्थिते ऽपि दर्शपूर्णमासशब्दयोरप्रसिद्धार्थत्वाद्यागमात्र ग्रहणशङ्का-
निरासायैतदधिकरणस्य प्रयोजनाधिकरणं तदिति पौनरुक्त्यं परि-
हरति * नैष दोष * इति हिशब्दो ऽपिशब्दार्थे पौर्णमास्यधिकरणं
विनेज्याधिकरणपूर्वपक्ष एव स्यादितीज्याधिकरणस्य पौर्णमास्यधि-
करणाधीनत्वात्पौर्णमास्यधिकरणप्रयोजनत्वेनारम्भ इत्यर्थः । भा-
ष्योक्तं फलवाक्यस्थद्वित्वसिद्धिप्रयोजनत्वमुपपाद्य स्वयं कालवा-

कयस्वयोस्तृतीयान्तयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोराग्नेयादित्रिकद्व-
यनामत्वसिद्धिप्रयोजनताप्यस्तीत्याह * इदमिति * विद्वद्वाक्या-
श्रयामनयोः शब्दयोस्त्रिकद्वयनामत्वाकरणे का पौर्णमासी कामावा-
स्येत्यज्ञानान्नैतद्वाक्यविहितस्त्रिकस्य त्रिकस्य कालयोगः सिद्ध्यतीत्या-
शयः। वाक्यान्तरैरेवाग्नेयादीनां कालविधानेनैतस्य कालवाक्यस्यानर्थ-
क्याच्चैतद्वाक्यापेक्षितनामनामिसम्बन्धसिद्धिप्रयोजनत्वं विद्वद्वाक्य-
योः सम्भवतीत्याशङ्कते * तत्रेति * एतद्वाक्यविहितस्त्रिकस्य त्रि-
कस्य परस्परसहितस्य साङ्गस्य कालयोगो न वाक्यान्तरैः सि-
द्ध्यतीति परिहरति * उच्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * उत्पत्ती- ४७१।
ति * परस्परसहितश्चेत्यनेनैकदेशाकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दो-
पदेशात्स्यादित्येकादशाधिकरणवक्ष्यमाणा प्रधानकालतन्त्रतोक्ता
साङ्गशब्देनाङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरंस्तस्मादेकदेश-
त्वमिति तदन्तरा गर्भिणीन्यायवक्ष्यमाणाङ्गानां प्रधानकालतोक्ता
पञ्चमिस्त्वनेन तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात्स्याद्विशेषाग्र-
हणादित्येकादशाधिकरणवक्ष्यमाणस्याङ्गानुष्ठानतन्त्रत्वस्य प्रधान-
प्रयोगतन्त्रत्वमन्तरेणासिद्धेरर्थाक्षिप्ता प्रधानप्रयोगतन्त्रतोक्ता काल-
योगान्यथात्वप्रयोगान्यथात्वापादकतोत्पत्तिकत्वेनेनोक्ता नन्वितरेत-
रयुक्तानां साङ्गानां च करणत्वावगमात्तादृशानां कालसंयोगे
सति समुदायद्वयस्यापीतरेतरसाहित्यापत्तिः कालद्वये प्रयोगः
स्यादित्यनिष्टापत्तिं शङ्कते * ननु चेति * पौर्णमासीकाले ऽमावा-
स्यावयवसमुदायप्रयोगे ऽमावास्याकाले वा पौर्णमास्यवयवसमुदाय-
प्रयोगो ऽन्यसाहित्यलक्षणस्यैवौपाधिकत्वादौपाधिकस्य त्वाकाङ्क्षां विना
विधानायोगात्कालद्वयप्रयोगे चोत्पत्तिवाक्यविहितैककालत्वविरोधा-
पत्तेर्नास्माद्वाक्यात्प्रयुज्यतइति परिहरति * यश्चेति * श्लोकं व्याचष्टे
* अमावास्या द्वीति * कालद्वयप्रयोगे व्यवस्थितकालत्वनिमित्त-
द्विवचनान्तदर्शपूर्णमासशब्दवाच्यत्वायोगादर्थाजविशेषकत्वं न स्या-
दित्यदर्शात्वमित्यनेन सूचितम्। ननु फलं भवत् साधयेदनेनेत्यमिति
प्रयोगविधिनाङ्गप्रधानयोर्युगपदनुष्ठानविधानात्प्रयोगविधिवशेनैवा-
ङ्गानां प्रधानकालत्वसिद्धेरेतद्वाक्यमनर्थकमित्याशयेनाशङ्कते * आ-
द्येति * फलभवनकालस्याप्रत्यक्षत्वेनाङ्गप्रधानकालपरिच्छेदस्यात्प्र- ४७२।
धानानां चोत्पत्तिवाक्यालोचनेन प्रत्येकं कालयोगात् यद्वस्तु पौर्णमा-
स्यमावास्यासु प्रयोगावगमात्तावत्कालावधिभावमात्रेणाङ्गानां प्रयो-
गवाक्यावगतप्रधानकालत्वोपपत्तेरेकस्यां पौर्णमास्याममावास्यायां
वा साङ्गप्रधानप्रयोगो नैतद्वाक्ये विना लभ्यतइति वक्ष्यमाणाशयेन प

रिहरति * उच्यतइति * मान्त्रवर्णिकमित्युपहासः कालस्य प्रयोगाङ्ग-
त्वात्प्रयोगस्य च साङ्गप्रधानविषयत्वादुत्पत्तिवाक्यावगतकालयोगे-
नैवाङ्गप्रधानयोरेककालत्वावगतेरित्यन्तैककालत्वायोगाच्च सन्निकृष्ट-
कालत्वप्रतीतेर्दूरस्थानामङ्गानामनुपकारित्वावसायादेकस्यां पौर्णमा-
स्याममावास्यायां वा साङ्गप्रधानप्रयोगो ऽस्माद्विनैव लभ्यतइत्या-
शयेनाशङ्कते * नन्विति * उत्पत्तिवाक्यस्थस्य कालस्य प्रयोगा-
ङ्गत्वात्साङ्गप्रधानविषयत्वानवगते सन्निकृष्टेष्वपकर्षःकार्यमिति विधि-
तो ऽनवगमाच्च दूरस्थानामनुपकारित्वे किं चिरप्रमाणमस्तीत्याशयेन
परिहरति * सन्निकृष्टैरिति * ननु य इष्ट्या पशुना सोमेन वा
यजेत सो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वेत्यनेनैव पश्वादेः सद्यस्काल-
त्वायाग्नेयादीनां प्रकृतौ पूर्वेद्युरन्वाधानाद्यङ्गविचारितद्वैयह्काल्या-
द्विकृतित्वेऽपि सत्प्राप्तेः सद्यस्कालत्वायेष्टिशब्दार्थत्वानित्याशयेन पर-
स्परसाहित्याङ्गसाहित्ययोः सिद्धेरेतद्वाक्यमनर्थकमित्याशङ्कते * न-
नु चेति * षण्णामप्यनेन साहित्यं स्यान्न त्रिकस्येति परिहरति
* सत्यमिति * श्लोकं व्याचष्टे * न तावत्त्रिकस्येति * रूढित्वप्र-
दर्शनाय सोमाङ्गेषु दीक्षणीयादिषु दार्शिकपौर्णमासिकविकृत्यन्त-
प्रवृत्तेः सोमे ऽपीष्टेर्दर्शपूर्णमासाख्याया विध्यन्तस्य प्रवृत्तावि̇ति
पूर्वपक्षाभिधानार्थं सूत्रं पठितमानर्थक्ये सति पौर्णमास्यमावास्यावा-
४७३।१ क्याऽन्यामेवेष्टप्रयोगासिद्धेरिष्टेत्यनर्थकं स्यादित्याशङ्क्य * प्रकृता-
वित्युक्तम् । नन्विष्टिवाक्येनेष्टप्रयोगासिद्धावपि देशवाक्ये त्रिकद्व-
यस्योत्पत्तिवाक्यावगतकालयोगनिमित्तभिन्नशब्दोपादानेनेतरेतरयो-
गावगतसाहित्यविवक्षया स्वसमुदायिस्वाङ्गसाहित्यमात्रसिद्धेरि-
ष्टप्रयोगः सेत्स्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * देशान्वयनिमित्तेन सा-
हित्येन कालान्वयसाहित्यानवगतेर्नैकैकस्य त्रिकस्य साङ्गस्यैककाल-
त्वं सिद्ध्यतीति परिहरति * तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे * भेदेनापि
हीति * भेदेनापि प्रयुज्यमानानां देशं प्रतिसाहित्योपपत्तेरितरेतर-
योगानुरोधात्कालतन्त्रत्वाऽभ्युपगमे च षण्णामेवैककालत्वापत्तेरुत्पत्ति-
वाक्यानुरोधात्त्वितरेतरयोगाविवक्षायामन्योन्यानपेक्षाणां निरङ्गानां
च कालयोगापत्तेर्न देशवाक्येनाप्यभिप्रेतप्रयोगसिद्धिरित्यर्थः ।
षड्स्वित्यनेन पूर्वं दृष्टान्तव्याजेनाग्नेयादेः प्रत्येकानुष्ठानापत्तिमङ्गानां
च षट्पक्षान्तराले सकृदनुष्ठानापत्तिमुक्तामत्रापि योजयित्वा प्र-
योगभेदविधानाभावादिहापि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां तन्त्रविधाना-
त्साङ्गानामुपदेशः स्यादित्येकादशवक्ष्यमाणप्रतिप्रधानावृत्तिन्याया-
भावे ऽप्यऽभ्युपेत्यवादेनाथ वेत्युक्तोत्पत्तिवाक्यावगतस्य पौर्णमा-

सीकालत्वस्यामावास्याकालत्वस्य चैकस्यामपि पौर्णमास्याममावा-
स्यायां वा प्रयोगे विरोधाभावाद्विरुद्धसमुदाययौगपद्यबाधे ऽप्य-
नुपादेयत्वसंदेशान्वयावगतस्य समुदाययौगपद्यबाधायोगमथ त्वि-
त्यनेनाशङ्क्य तत इत्यनेनैवमप्यावृत्त्योभयसमीपे ऽङ्गप्रयोगस्येष्टस्या-
सिद्धिरित्युक्ते करणविभक्तिवशेनोभयोरपि समुदाययोरङ्गसामी-
प्यावगतेस्तत्सम्पत्त्यर्थमावृत्तिम् *आशङ्क्याथ चेत्युक्तम् * सकृदष्टा-
भ्यां नवम्यां वाङ्गप्रयोगे समुदायद्वयस्य तुल्याङ्गसामीप्यसम्प-
त्तेरत्यन्तसामीप्यस्य चैकस्मिन्नप्यशक्यत्वादावृत्तिसिद्धिरित्याश-
यः । ननु फलवाक्येन साध्यसाधनेतिकर्तव्यताविशिष्टभावनावि-
धायिनाङ्गप्रधानयोर्युगपत्प्रयोगविधानाद्यावता विलम्बेन विनानुष्ठा-
नाशक्तिस्ततो ऽधिकस्य विलम्बस्य निवारणात्प्रधानकालएवाङ्गानु-
ष्ठानप्रतीतेरौत्पत्तिककालाविरोधाच्च समुदायद्वययौगपद्यानुपपत्तेः
कालवाक्याभ्यां विनापीष्टप्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्याह * अनेनैवेति *
फलवाक्यस्य स्वरूपेण फलविधिमात्रार्थत्वाभ्युपगमादुत्पत्तिविनि-
योगवाक्यैकवाक्यतया च प्रयोगविधानार्थत्वाभ्युपगमात्फलवि-
धिस्वरूपेणेष्टप्रयोगसाधकत्वं प्रयोगविधिस्वरूपेण वेति विकल्प्य
आद्यपक्षे ऽयमतिदेशः एतदेव विवृणोति * फलस्यापी-
ति * सिद्धे ऽपीत्यपिशब्दस्योत्कर्षो ऽन्यस्य चाध्याहारः, प्र-
योगपरत्वं विना प्रयोगतन्त्रासाधकत्वात्कालतन्त्रासाधकतेत्या-
शयः । द्वितीयपक्षाश्रयणेनाप्युक्तं * अथेति * प्रयोगविधिमात्रा- ४७४।२
लोचने षण्णामपि युगपदुपादानादिति पूर्वोक्तमेव न्यायेन समुदाय-
द्वययौगपद्यापत्तेस्तस्याश्चोत्पत्तिवाक्यविरोधेन दोषत्वात्तदनुरोधे तु
प्रत्येकं कालयुक्तानामित्यादिपूर्वोक्तेनैव न्यायेन प्रत्येकं प्रधानप्र-
योगो ऽङ्गानां च पक्षान्तराले क्व चिदहनि प्रयोगः साङ्गस्य वै-
कैकस्य प्रधानस्य प्रयोगस्त्रिकयोर्वा कालभेदेन प्रयुज्यमानयोरेकस्य
कस्य चित्समीपे ऽङ्गप्रयोगः पक्षान्तराले वा क्व चिदहनीत्यत्रापि यो-
जनापत्तेः प्रयोगविधिरूपेणापि नेष्टप्रयोगसिद्धिरित्याशयेन परिहर-
ति * तथापीति * ननु फलभवनकाले ऽङ्गप्रधानयोर्युगपदनुष्ठानाव-
गतेस्त्रिकद्वयस्यौत्पत्तिककालाविरोधार्थं कालभेदेनानुष्ठाने त्रिक-
द्वयस्याप्यङ्गयौगपद्याङ्गावृत्त्योर्न्याय्यत्वादिष्टप्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्याह
*न चेति*फलभवनकालेनाङ्गप्रधानकालपरिच्छेदे फलस्वरूपोत्पत्त्या
कालान्तरभाविन्यैककाल्यायोगात्फलापूर्वोत्पत्तिकालेन परिच्छेद-
स्यापत्तेस्तस्य च क्षणिकत्वेनाङ्गप्रधानयोरेकक्षणे ऽनुष्ठेयतापत्तेरङ्गप्र-
धानकालेनैव तु फलापूर्वोत्पत्तिकालस्य परिच्छेद्यत्वात्तस्य चाप-

प्राथारम्भात् प्रभृत्यासमाप्तेरेकत्वादुत्पत्तिवाक्यावगतपौर्णमास्य-
मावास्याकालालोचनया यावन्तं पद्पक्षपरिमितं पक्षपरिमितं वा
कालं प्रधानानि व्याप्नुवन्ति तावतः फलभवनकालत्वात्तावत्कालत्वा-
त्तावत्कालमध्ये ऽङ्गेष्वनुष्ठितेष्वङ्गप्रधानाविपर्ययौगपद्यासिद्धेरङ्गाङ्ग-
त्वनाक्षेपाद्येवप्रयोगसिद्धिरित्यभिधानायाङ्गप्रधानानीत्यङ्गशब्दे प्रयु-
क्ते निरङ्गानां प्रधानानामुत्पत्तिवाक्ये कालविधानात्कथमङ्गानां प्र-
धानकालतेत्याशङ्क्य * प्रयोगेत्युक्तम् * प्रयोगविधिविहितस्य
साङ्गप्रधानप्रयोगस्यापि कालान्तराश्रवणादौत्पत्तिक एव कालो
ऽवसीयतइत्याशयः । प्रत्येकं प्रयोगादियोजनां विवृण्वन्नुपसंहर-
तीतीति उत्पत्तिवाक्यमात्रानुरोधे तिसृषु पौर्णमासीषु त्रयाणां तिसृ-
ष्वमावास्यासु त्रयाणां प्रधानानां प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिपक्षे साङ्गा-
नामन्यथा यत्र क्व चनान्तराले चशब्देनाङ्गप्रयोगसूचनाच्छुद्धानाम-
पवर्गः प्रयोगोत्पत्तिद्वयालोचने द्वयोः पौर्णमास्यमावास्ययोस्त्रिकद्व-
यप्रयोगो ऽङ्गप्रयोगश्चैकसमीपे पक्षान्तराले वेति योऽर्थः । कालवाक्या-
नर्थक्यपरिहारमुपसंहरति * तस्मादिति * कालवाक्याभ्यामेव
तर्हि प्रयोगसिद्धेरुत्पत्तौ कालविध्यानर्थक्यमिति शङ्कते * नन्वि-
ति * पौर्णमास्यमावास्याशब्दविषयज्ञानं प्रयोजनमित्याद्ययेन प-
रिहरति * कथमिति * एतदेव विवृणोति * पश्येति * श्लोकं
व्याचष्टे * पौर्णमासीति * उपसंहरति * तस्मादिति * भाष्य-
४७५। कृतो ऽप्येतदेव प्रयोजनमभिमतमिति सूचयितुमाह * अत एवेति *

विशेषदर्शनाच्च पूर्वेषां समेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४ ॥

यदि चेति भाष्येण समप्राधान्यनिरासार्थत्वेनैतत्सूत्रं पूर्वे-षां प्राकृतानां प्रयाजादीनां विकृतौ कृष्णलहोमादिविशेषदर्शनाच्च सर्वेषां समप्राधान्यमित्येवं व्याख्यातं तत्र शब्दात् पूर्वसूत्रोक्ते ऽनुवादत्वे हेत्वन्तरसमुच्चयार्थत्वप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * यदि चेति * पूर्वपक्षप्रयोजनसमप्राधान्यनिरासद्वारा पूर्वपक्षनिरासेनार्थात्सिद्धान्तसिद्धेश्च शब्दोपपत्तिरित्याशयः । समप्राधान्ये कथं विकृतौ प्रयाजादिदर्शनानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह * ततश्चेति * कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्वन्धनत्वादित्यष्टमाधिकरणे फलस्य स्वर्गस्य नियमस्य यावज्जीवतायाः कर्तुः स्वर्गकामस्य समुदाययोराग्नेयादित्रयसाहित्यात्मकयोर्विकृत्यनन्वये कर्मणः करणभूतस्य विकृतावप्रवृत्तेर्हेतुतया वक्ष्यमाणत्वात्प्रयाजादेरपि करणत्वे सत्यप्रवृत्तिः स्यादित्याशय. । अत इत्युपसं-

द्वारभाष्यं सिद्धान्तप्रयोजनोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति *

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

नैतदिति भाष्येण सिद्धान्तनिरासार्थतया तु शब्दो व्याख्यातस्तत्स्वपक्षत्वाद्व्याख्याय श्रुतिसंयोगव्याख्यानार्थं तथेति भाष्यं व्याचष्टे * पौर्णमासीति * स्वयं श्रुतिसंयोगं व्याचष्टे * प्रत्यक्षेति * अस्मिन्व्याख्याने श्रुतिसंयोगशब्देन सिद्धान्ते कल्पनागौरवाभिधानात्पूर्वपक्षपक्षे तदभावमाह * सो ऽपि चेति * नानुमातव्यो भविष्यतीत्यनुषङ्गः । अनेकमित्यत्र नानुमातव्यमिति विपरिणतानुषङ्गः गुणशब्दं स्वयं-सावद्विविधत्वे ऽधिको गुणो ऽस्तीत्येवं व्याचष्टे * समुदायेति * नन्विति भाष्येणारूपत्वेनापूर्वयोः कर्मणोर्विध्यसम्भवं पूर्वसूत्रोक्तमनुभाष्य वाक्यान्तरेणेत्यादिना गुणो रूपं वाक्यान्तरस्य पौर्णमास्यमावास्याश्रुतिसंयोगादवगम्यत इत्येवमावृत्तश्रुतिसंयोगशब्दसहितो गुणशब्दो रूपत्वपरिहारार्थत्वेन व्याख्यातस्तद्व्याचक्षाणो ऽस्मिन्नपि पक्षे विधिवाक्ययोर्दर्शपूर्णमासशब्दतात्पर्यावधारणार्थत्वाभावात्तात्पर्यावधारणं च विना लाक्षणिकशब्दप्रवृत्त्ययोगाद्दर्शपूर्णमासशब्दयोराग्नेयवाक्यविहितकर्मत्रयनामत्ववद्विधिवाक्यविहितकर्मद्वयनामत्वस्याप्रसिद्धेर्यजिविशेषकत्वायोगात् विशेषतश्चास्मिन्पक्षे ऽष्टाकपालादिवाक्यैः कालाविधानात्पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्यद्वयविहितकालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दप्रवृत्त्यभ्युपगमाच्चेत्तत्र च तृतीयानिर्देशात्करणश्रुतयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः कालान्वयप्रतीतेः करणत्वस्य च फलवाक्याधीनत्वात्फलवाक्यस्थाभ्यां दर्शपूर्णमासशब्दाभ्यां विधिवाक्यविहितयोः कर्मणोः फलान्वयावगमे करणत्वात्कालान्वयः । कालान्वये सति फलान्वयात्करणत्वावगतिरितीतरेतराश्रयापत्तेर्दर्शपूर्णमासशब्दयोरप्रसिद्धार्थत्वेन यजिविशेषकत्वायोगात्प्रकृतयागमात्रस्य फलान्वयात्समप्राधान्यापत्तेर्विकृतौ प्रयाजादिदर्शनानुपपत्तिरित्याशङ्कां निरस्यति * प्रयाजादीति * सप्तमोपान्त्ये सौर्यादौ लौकिकी पार्वणस्थालीपाकेतिकर्तव्यताप्रयाणस्थालीपाकादौ दृष्टप्रवृत्तित्वेनातिदेष्टव्येति पूर्वपक्षिते वोहस्पत्ये ऽर्द्धं बर्हिषो लुनातीति बर्हिषो लवनदर्शनं पितृयज्ञे च न होतारं वृणीत इति होतृवरणनिषेधदर्शनं सौर्ये च प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति प्रयाजदर्शनं वैदिकेतिकर्तव्यतातिदेशेन युज्यते इत्याशङ्क्यापि वा न्यायपूर्वत्वादत्र नित्यानुवादवचनानि स्युरिति सूत्रेण यत्र बर्हिर्लवनं प्रत्यक्षविहितं तत्रार्द्धविधिर्होतृवरणनिषेधो नित्यानु-

वादः प्रयाजवाक्यं कृष्णलविशिष्टप्रयाजविधानार्थमिति पूर्वपक्षी परिहरिष्यति सम्भवमात्रेण त्वत्र प्रकृतिस्थप्रयाजगुणविधिपक्षाभिधानम् । यद्वावगतार्थविषयत्वाद्वीप्सायाः प्राप्ताभावे ऽनुपपत्तेरस्य वचनोदाहरणत्वं भाष्योक्तं दूषयित्वा स्वयं प्रकृतिस्थप्रयाजानुवादत्वस्य लक्ष्यमाणत्वात्स्वाभिप्रायेणैतदुक्तम् । आद्यात्पूर्वपक्षात् भेदाभिधानायैतावेवेत्येवकारः । नन्वष्टाकपालादिवाक्येषु पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कालवाचित्वेन विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादिशब्दाभावान्न तेरत्र गुणविधिः सम्भवतीत्याशङ्कानिरासार्थं यदिति भाष्यं व्याचष्टे * अष्टाकपालादीति *

७७६।१ चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥

चोदनाशब्दव्याख्यानार्थं कर्मचोदनाशब्दं गुणविधित्वनिरासार्थतया व्याचष्टे * नेत इति * सूत्रशेषव्याख्यानार्थं कुत इति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * अप्राप्ते कर्मणि दृष्टस्यानेकगुणविधिप्रकारस्य प्राप्ते कर्मण्यसम्भवाभिधानायोत्तरार्धं तद्व्याख्यानानुपीठिकां करोति * कर्मोत्पत्तीति * फलाद्यनुपादेयपरे वाक्ये कर्मविधावप्यनेकगुणविध्यसम्भवसूचनायोत्पत्तिशब्दः । ननु कारकैर्विना भावनाविध्यपर्यवसाने ऽग्निहोत्रादिवाक्ये कारकाश्रवणान्न विधिः स्यादित्याशङ्क्याह * तथेति * आत्मनो निष्पादकत्वेनांशभूततयावगतानि यानि कारकसामान्यानि तदन्यथानुपपत्त्या कारकविशेषाक्षेपात्स्ववाक्ये कारकाश्रवणे ऽपि विधिपर्यवसानं सम्भवतीत्याशयः । अर्थापत्त्या कारकविशेषाक्षेपे तद्वाचिपदानर्थक्यमाशङ्क्य * कारकविभक्त्यन्तैरित्युक्तम् * तत्र ईदृशं ह्येकं वाक्यं श्रुतानुमितैकदेशे निष्पन्नमग्नीषोमीयेण पशुना यजेतेति पशुसोमाधिकरणावार्त्तिकवक्ष्यमाणन्यायेनाग्नेयेनाष्टाकपालेन यजेतेत्यादिप्रकारवचनव्यक्त्याश्रयणात्सर्वत्र कारकविभक्त्यन्तताभिप्रेता यः कश्चिद्विशेषो ऽश्रीत्यनिर्धारितविशेषाक्षेपे ऽपि विशेषनिर्धारणार्थानि पदान्तराणीत्याशयः । वाक्यार्थेत्यनेन स्ववाक्योच्चारणस्योपपत्तिविषयत्वं प्रयोजनं सूचितम् । विशेष्यते भावनेत्यन्वयः । नन्वेवं सत्यमूर्त्तत्वेन जात्यादेः कारकत्वायोगाद्भावनान्वयो न स्यादित्याशङ्क्याह * प्रतिपदं चेति * द्रव्याधिमत्त्वेनामूर्त्तस्यापि द्रव्यद्वारा कारकत्वोपपत्तिरुक्ता । ननु पशुत्वादिजातेरपि शब्दोक्तस्य वारणा-

द्विगुणस्याभिक्रमणादिक्रियायाश्च श्रुतिलक्षणद्वारैकशब्दोपादानल-
क्षणया श्रुत्या लिङ्गसंख्ययोश्चैकपदोपादानलक्षणया श्रुत्या द्रव्या-
न्वयाच्चाद्रव्यप्रतीतेः कथं भावनार्थतेत्याशङ्का * एकेत्युक्तम् *
जात्यादेर्द्रव्येण सह विशेषणविशेष्यभावे ऽपि जातिगुणयोः प्राति-
पदिकार्थत्वात्प्रातिपदिकार्थकारकत्ववाचिन्या विभक्त्या संख्याया-
श्च प्रत्ययार्थत्वेनैकाभिधानलक्षणया श्रुत्या लिङ्गस्यापि टावादिप्र-
त्ययार्थत्वात्प्रातिपदिकार्थत्वाद्वा यथासम्भवं कारकत्ववाचिन्या
श्रुत्या कारकत्वेन भावनार्थत्वप्रतीतेरभिक्रमणादेश्च धातुसम्बन्धा-
भिकारविहितणमुल्श्रुत्या धात्वर्थान्तरान्वयाभिधानात्तत्र वीप्सो-
क्ता। द्रव्यस्यधानुपपत्त्यपगतसन्निपत्योपकारित्वेन कारकत्वावगत्या
भावनार्थत्वप्रतीतेर्न द्रव्यशेषतान्नीत्याशय । यथा द्रव्यस्य कारक-
त्वेन भावनार्थत्वान्न जात्यादिशेषता तथा जात्यादेरपि न द्रव्यशेष-
तेति परस्परशब्देनोक्तम्। नन्वेवमपि सन्निकृष्टपदान्वयमात्रेण भाव-
नार्थत्वसिद्धेर्विप्रकृष्टपदानर्थक्यमित्याशङ्क्याह * एवमिति * का-
रकात्मना भावनार्थतैवैवंशब्देनोक्तां व्याचष्टे * स चेति * ननु
विशिष्टविधौ विशेषणानामपि विधेयत्वात्कथं नानेकशक्तिकल्पना-
पत्तिरित्याशङ्क्याह * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * विशिष्टया- ४७७।१
मिति*ननु विशिष्टविधेः स्वार्थोन्यथानुपपत्त्या विशेषणविधिकल्पकत्वे
विशेषणे विहिते विशिष्टविधिर्विशिष्टे च विहिते विशेषणविधिरि-
तीतरेतराश्रयः स्यादित्याशङ्क्याह *विशेषणेति* पश्चात्कल्पस्यापि
विशेषणविधेः प्राक्प्रवृत्तत्वेनैव कल्प्यत्वाद्धेतरेतराश्रयापत्तिरित्याश-
यः । श्लोकं व्याचष्टे * विशिष्टेति * एकस्यानेकशक्तिकल्पनापत्ति-
परिहारमुपसंहरति * तेनेति * विशेषणविशेष्यविधेरन्योन्यनैरपे-
क्ष्यापर्यवसानाद्युगपद्व्यापारो गम्यते विशेष्यानुवादेन विशेषण-
विधिना क्रमेण अप्राप्ते रित्युत्तरार्द्धं व्याख्यातमुपसंहरति *
इतीति * प्राप्ते कर्मणीति * पूर्वार्द्धं व्याख्यातुमुपक्रमते * नेति *
एतदेव प्रश्नपूर्वं दृष्टान्तेनोपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्या-
चक्षाणस्तं दार्ष्टान्तिके ऽङ्गाकर्षणन्याये योजयति * यदा हीति *
प्रतियातस्य नित्यमपादानापेक्षत्वात्तस्या इति पञ्चम्यन्तसापेक्षत्वे ऽपि
समासाविघातः प्रधानानयनन्यायमत्र नास्तीत्याह * विशिष्टेति *
ननु प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानायकायजश्च क्रीणातीत्यादिष्वनेक-
जात्यादिविधिः प्राप्ते सोमक्रयादौ न स्यादित्याशङ्क्याह * त-
त्रेति * यथानेककारकविशिष्टभावनाविधिना विशेषणभूतानेक- ४७८।१
कारकविध्याक्षेपस्तथानेकजात्यादिविशिष्टकारकविधिना विशे-

पयाभूतानेकजात्यादिविध्याक्षेप इत्यर्थः । नन्वेवं सत्यनेक-
स्यापि द्रव्यदेवतारूपस्य कारकस्यैवाग्नेयपदोपादानात्पदान्तरो-
पात्तस्यापि चाष्टाकपालस्य द्रव्यरूपैककारकत्वात्प्राप्ते कर्म-
णि विध्युपपत्तिरित्याशङ्क्याह * यदा त्विति * एक-
पदोपात्तस्याप्यनेकस्य कारकस्य परस्परान्वयाभावेनैकविशिष्टे-
तरविध्ययोगान्नैकयत्नेन विधिः सम्भवतीत्याशयः । एकस्यापि तु
कारकस्यानेकपदोपात्तस्यैकयत्नेन विध्यसम्भवे ऽनेकपदसम्बद्धमि-
त्यत्राधाराग्निहोत्राधिकरणवार्त्तिके साधयिष्यते । दार्ष्टान्तिके
ऽङ्कर्पणन्यायं योजितमुपसंहरति * एवं चेति * अत्रैव सूत्राव-
यवं योजयति * तदिति * भाष्यकृतां सूत्रानुक्तविशेषणोक्तौ प्र-
योजनमाह * परस्परेति * दृष्टान्ते श्लोकं व्याचष्टे * लोके ऽपि
चेति * अमात्येन गन्तव्यमिति सकृदुच्चारणव्यापारे सेनाभ्यादिग-
मनहेतुप्रयत्नाम्बरोपादानाशक्तेरुच्चारणावृत्तिः स्यादिति दृष्टान्तप-
र्यवसानं श्रुतिशब्दः श्रुतिहेतूच्चारणलक्षणार्थः । यदि तावदित्यादेः
स एवाग्निरष्टाकपालस्य भाष्यस्येत्यस्तस्य प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणवि-
धानुच्चारणावृत्तिलक्षणवाक्यभेदाभिधानपरत्वं तावदाह * एत-
मिति * एतदेवावयवयो व्याचिख्यासुर्यदि तावदित्यादिभाष्यं
व्याचष्टे * यदीति * कर्मान्वयितया ऽष्टाकपालविधौ अष्टाकपा-
लस्वरूपकर्मव्यत्वस्यापि फलेशलभ्यत्वादाग्नेयान्यपरूपार्थान्तरवि-
धानं दूरोत्सादितमित्यर्थः । अर्थान्तरविध्यशक्तौ तदानीमिति भा-
ष्यावयवं योजयति * तस्माहेति * अथाग्नेयइति भाष्यं न तदा-
ग्नेय. सतया सम्बध्यतइत्यर्थो लभ्यतइत्यनुक्तत्वात्सपूनमाशङ्क्याह
४७२।। * अथेति * अथ पौर्णमास्यामित्यथ तस्यामिति च भाष्यद्वयमे-
कहेलया व्याचष्टे * एवमिति * केन अष्टाकपालो विहित इत्य-
नूद्यमानाष्टाकपालोत्पत्तिर्निरस्ता केन तस्याविहितइति चावृत्त्या
तस्य पौर्णमास्यन्वयो निरस्तः । विधीयमानाग्नेयोत्पत्तिनिरासस्तु
भाष्यसिद्ध इतरत्राप्यनूद्यमानाग्नेयोत्पत्तिपौर्णमास्यन्वयविधीय-
मानाष्टाकपालोत्पत्तिनिरासः । न प्रयोत्पत्तिद्वये ऽनेनोक्तः । एवं
सत्यपि फलेशेन तद्विधीनभ्युपगम्याग्नेयस्याष्टाकपालस्य चाष्टाक-
पालेनाग्नेयेन चान्ययविधावसिगौरवं स्यादित्यर्थः । अथ पौर्ण-
मास्यामिति भाष्यं व्याचष्टे * पौर्णमासीपदेनेति * द्रव्यदेवतोभयसम्ब-
रूपकर्त्तव्यता पूर्वोक्तात्रापि योजिता । ननु पौर्णमास्यामयाकाम्यय-
प्रकारः परस्परान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * द्रव्यदे-
वताविशिष्टपौर्णमासीविधौ सत्युभयविवरणपदीकारं विनोभय-

विशिष्टत्वायोगादेकक्रियावशीकारात्परस्परनियमः सिद्ध्येत्तस्य त्व-
निष्टत्वेन दुष्टत्वाद्या पौर्णमासीत्यनूद्य तस्यामाग्नेय इत्युक्ते ऽष्टाक-
पालानुरागाप्रतीतेस्तस्यामष्टाकपाल इत्युक्ते चाग्नेयानुरागाप्रतीतेर्न
क्रियाद्वारा द्रव्यदेवतयोः परस्परान्वय सम्भवतीत्यर्थः। अथ द्रव्य-
देवते इति भाष्यव्याख्यानपूर्वमथ केन चिदित्याशङ्काभाष्यमवतार-
यति * एतदिति * परस्परासम्बन्धपरिहारार्थं प्रागेव द्रव्यदे-
वतायाः परस्परसम्बन्धं कुर्वन्नन्यन सिद्धं द्रव्यस्य देवतासम्बन्ध-
मनूद्येत्युक्तम्। ननु द्रव्यदेवतान्वयविधिपूर्वककर्मान्वयविध्यभ्युपगमे
ऽपि द्रव्यदेवतान्वयसिद्धेरनुवादाभिधानं किमर्थमित्याशङ्क्यान्यतर-
सम्बन्धितया ऽन्यतरविधिर्द्वयोर्वा युगपदिति विकल्पद्रव्यसम्ब-
न्धितया देवताविधौ देवतासम्बन्धितया द्रव्यविधौ उभयोर्द्रव्यदे-
वतयोः स्वरूपविधिः सम्बन्धविधिश्चेति क्लेशे युगपद्विधतरेतरनैरपे-
क्ष्येणोभयविधौ परस्परसम्बन्धक्लेशमनुभूय पौर्णमासीसम्बन्धक्ले-
शो यस्तत्परिहारार्थमित्युक्तमिति तच्छब्दाक्षिप्तयच्छब्दाध्याहारेणैक-
वाक्यतया योज्यम्। अवतारितभाष्यस्य परव्याख्यासुपन्यासपूर्वकं दू-
षयति * तत्रेति * परस्परसम्बन्धमेव तावदविधिसिद्धत्वादयुक्तं विशेषतो
हविषः सुतरामनपयुक्तकर्मण इत्यर्थः। केन चिदाग्नेयमष्टाकपालं
निर्वपेद्रुक्काम इत्यादिवाक्येन विधानात्सङ्कल्पविपर्यासादिति इत्येवं
क्रमतेन व्याचष्टे * तस्मादिति * रुक्कामेष्ट्यां विहितस्य पुरोडा-
शस्य तत्र स्वरूपस्यान्यप्रात्याज्यस्थेन साधारण्यायोगाद्विच्छिद्य वि-
धौ च रुक्कामेष्टिसिद्ध्यापत्तेः पौर्णमास्यां विष्णयोगे ऽपि पुरोडाशा-
न्तरस्य चाग्नेनोपलक्षणायोगे ऽपि यो ऽष्टाकपालो ऽन्य-
थाग्नेयतया विहितः स पौर्णमास्यां भवतीत्यष्टाकपालत्वसाम्या-
त्पुरोडाशान्तरस्याप्युपलक्षितस्य पौर्णमास्यां विधिरित्याशयः।

ग्नेयशब्दोक्तस्याग्नेयत्वस्यानूद्यमानात्वात्पौर्णमासीगतस्याष्टाकपा-
लस्य नाग्निदैवत्यस्यासिद्धिरित्यर्थः। सिद्धवदर्थमिति पाठेतूपलक्षणभू-
ताग्निसम्बन्धसिद्धवर्थमिति व्याख्येयम्। अथेति भाष्येणोपलक्षणार्थ-
स्यवद्विधानार्थतामप्याग्नेयशब्दस्याशङ्क्य स वक्तव्य इत्यनेन वैश्व-
देवशब्दवत्त्वात्सकृदुच्चरितस्याग्नेयादिशब्दस्य विध्यनुवादत्वासम्भ-
वेन परिहृतं तद्व्याचष्टे * युगपदिति * कल्पयिष्याम इति भा-
ष्येणाष्टाकपालस्य पौर्णमासीयागान्वये विहिते देवतां विना द्रव्य-

स्य यागान्वयायोगाद्देवताकाङ्क्षायामुपलक्षणत्वेन बुद्धिस्थस्याग्नेर्देवतात्वकल्पनमाशङ्क्य नासतीत्यनेन यस्य वाचकं शब्दमुद्दिश्य स्मृत्वा वा हविस्त्यक्ष्यामीति सङ्कल्पः क्रियते सा देवता भवतीति विधिशब्दाधिकरणवक्ष्यमाणलक्षणेन त्यज्यमानद्रव्यसम्बन्धापेक्षप्रवृत्तित्वात्मकसम्बन्धिशब्दत्वाद्देवताशब्दस्य गुर्वादिशब्दस्याध्यापनादिक्रियाजन्याध्याप्याद्यवच्छिन्नाध्यापयित्रादिगतातिशयवाचित्वावगतिवत्त्यागोद्देशक्रियाजन्यद्रव्याद्यवच्छिन्नाग्न्यादिगतातिशयवाचित्वावगतेर्विधानं च विनाग्न्यादेर्द्रव्यत्यागोद्देश्यत्वप्रमाणाभावेनोद्देशक्रियाजन्यातिशयभाक्त्वायोगान्नाग्न्युद्देशेन द्रव्यत्यागविधिं विनाग्नेर्देवतात्वसिद्धिरित्युक्तम् ।

तदर्थो यादृशो यत्र देवतात्वेन चोदितः ।
मनागपि ततोऽन्यत्वे देवतेति न गम्यते ॥

इतिस्तुतशस्त्राधिकरणवार्त्तिके व्यापृतमितीतिकरणेन सूचितम् । एवं तर्हि योऽष्टाकपालस्तयान्यत्राग्नेयो विहितः स पौर्णमास्यां भवतीत्यन्यतः सिद्धं देवताया द्रव्यान्वयमनूद्य कर्मान्वयमात्रविधानाद्वाक्यभेदो भविष्यतीत्याशङ्क्य कर्मविधिं विना न कथंचिद्वाक्यभेदपरिहारः सम्भवतीति दर्शयितुमाह * अनेनैवेति *

नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुच्चिते ।
सम्बन्धः समवायो वा विशिष्टावेकयेतरे ॥

कत्वात्कारकयोश्चान्योन्यविशेषणविशेष्यभावाभावेनैककारकविशि-
ष्टकारकान्तरविध्ययोगादेकस्वरूपविशिष्टान्तरस्वरूपविध्यभ्युपगमे
चान्योन्यविशेषणत्वप्रसङ्गाद्धात्वर्थे पुनः स विधातव्य सम्बन्धा-
स्यनेन न्यायेन क्रियाङ्गत्वासिद्ध्यर्थं विशेषणस्यापि विध्यापत्तेर्वाक्य-
भेदः प्रपञ्चयितव्य इत्यर्थः।एते पक्षाः पुनर्योज्या व्यतिकीर्णाः परस्पर-
मिति न्यायेन वचनव्यक्त्यानन्त्याद्वाक्यभेदानन्त्याभिधानं पौर्णमासी-
मदयास्योपलक्षणार्थत्वेनामवास्याया अनुवादेनापि द्रव्यदेवताविधा-
नस्य निरस्तत्वात्किं तर्ह्याग्नेयादिवाक्ये विधीयत इत्याशङ्कायां तस्मादि-
त्यन्तभाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * विद्वद्वाक्यविहितएव कर्मणि द्र-
व्यदेवतासम्बन्धो विधीयतामित्याशङ्कानिरासार्थं स एव इति भाष्यं
व्याचष्टे * न चेति * यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगाद्विनेव न्या-
येन योगं विना द्रव्यदेवतान्वयायोगाद्यागापेक्षायां वाक्यान्तरप्राप्ते
यागे द्रव्यदेवतान्वयविधौ सम्बन्धो विधीयमान इत्याधाराग्निहो-
त्राधिकरणवार्त्तिकोक्तन्यायेन द्रव्यदेवतयोरपि विध्यापत्तेर्वाक्य-
भेदप्रसङ्गादस्मिन्नेव वाक्ये द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधानात्स एव
यागो भवतीत्यपरोक्षवाचिनैवशब्देन वाक्यान्तरविहितात्परोक्षा-
द्यागाद्भेदः सूचित इत्याशयः।एवं तर्ह्याग्नेयादिवाक्यविहितं यागा-
न्तरमेव विद्वद्वाक्यविहितयोर्यागयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दोक्त-
योरङ्गत्वेन विधीयमानं रूपं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं तेनेत्या-
दिभाष्यं व्याचष्टे * कर्मान्तरत्वे चेति * आग्नेयादिवाक्यस्थयोः पौ- ५८
र्णमास्यमावास्याशब्दयोः श्रुत्या कालार्थत्वप्रतीतेर्लक्षणाहेत्वभा-
वाच्चायुक्तमप्याग्नेयादिवाक्यविहितानां यागानां विद्वद्वाक्यविहि-
तयागाङ्गत्वं प्रौढ्याभ्युपेत्य यागस्य यागान्तरव्यवच्छिन्नरूपयागप्र-
त्यायकत्वायोगात् रूपत्वाभावो भाष्यकृतोक्त इत्यवयवव्याख्यया
सूचितं भूत इति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *
पूर्वपक्षसूत्रस्थश्रुतिसंयोगशब्दव्याख्यानार्थं तथा न लक्षणाशब्दो
भविष्यतीति भाष्येणार्थादुक्तं विद्वद्वाक्यस्थयोः । पौर्णमास्यमावा-
स्याशब्दयोराग्नेयादियागसमुदायपरत्वे लाक्षणिकं दोषं यत्त्विति-
भाष्येणानुभाष्य तत्परिहारार्थं नैष इति भाष्यं व्याचष्टे * अष्टश्वे-
ष्टि. * एकवचनान्वयाच्च समुदायलक्षणा श्रुत्यर्थान्वयायोगादग-
त्याश्रयणीयेत्यर्थः । कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां
यागलक्षणा त्वत्पक्षेऽपि तुल्येति सूचनायादिशब्दः। यत्तु स्वयं श्रु-
तिशब्दव्याख्यार्थं प्रत्यक्षश्रुतश्च यजिनं द्रव्यदेवतासम्बन्धाक्लेशेना-
नुमातव्यो भविष्यतीत्युक्तम् तत्परिहरति * किं चेति * भावनैकविषय-

त्वाद्विधेर्द्रव्यदेवतान्वयं विदधताग्नेयादिवाक्ये तत्तद्वच्छिन्नाया भावनाया एव विधेयत्वाद्व्यापारस्य च व्यापारान्वयं विना भावनावच्छेदकत्वायोगादपुंव्यापारत्वेन च भवत्युक्तस्य व्यापारस्य पुम्प्रयत्नापरपर्यायभावनावच्छेदकत्वायोगाद्भवत्युक्तक्रियातो ऽन्यक्रियायोगाभावे वाक्यासमाप्तेरसमाप्तस्य चार्थाभावेनार्थद्वारवाक्यान्तरान्वयायोगाच्च वाक्यान्तरे प्रत्यक्षश्रुतो ऽपि च यजिराग्नेयादिवाक्ये ऽन्वीयत इत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * अष्टाकपाल इति * यत्तु स्वयं पूर्वपक्षसूत्रस्य गुणवद्व्याख्यानार्थं समुदायानुवादत्वाच्च विधित्वं गुणवत्तरमित्युक्तं तत्परिहर्तुमाह * अनुमिते चेति * प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाद्यच्छब्दोपबन्धेन चानुवादसरूपत्वादनुवादत्वेनेह गुणवत्तरं स्यादाशयः । ननु सत्यपि यच्छब्दोपबन्धे यदाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यादिविधिशक्त्याशङ्क्याह * क्रियेति * न यलोप इत्यत्र यच्छब्दस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकनिरासात्कथं विधिवाक्ययोरनुवादसरूपता यादृशी क्रिया तां कुर्यादिति क्रियारूपानुवादे ऽपि कर्तव्यत्वानुवादत्वेन क्रियासमानाधिकरणस्य यच्छब्दस्य विधिशक्त्यप्रतिबन्धकत्वे ऽपि कर्तृसमानाधिकरणं कर्तव्यत्वानुवादित्वाद्विधिशक्तिं प्रतिबध्नातीत्याशयः । वृत्तवाक्येनैतदेव द्रढयति * तथा चेति * दर्शेनाशापदपर्यायभङ्ग्याचित्याच्च नाशार्थादित्यर्थः ।

व्यपदेशाच्च तद्वत् ॥ ७ ॥

भाष्यकारीयव्यपदेशशब्दस्य पौर्वापर्यविषयतया व्याख्यानं द्वितीयपूर्वपक्षनिरासार्थं सम्भवविषयत्वोपलक्षणार्थं चेत्याह * पर्वभिरिति * पर्वको यागो ऽमावास्यायामिति विग्रहेण द्वितीयपूर्वपक्षनिरासार्थतोक्ता मद्यस्य युगपद्धारायां धारणं निष्पादनं पौर्वापर्यं चेति ग्रन्थकृदाशयः। यागैक्ये ऽपि दधिपयसोरुभयोपपत्तिमाशङ्क्य * साकल्यमुभयम् * यागैक्ये सायाग्नेयपौर्णमास्य सान्नाय्यस्य द्रव्यः पयसो वा विकल्पः स्यादित्यर्थः। व्यतिरेकमुखेन सूत्रार्थं व्याचष्टे * इतीति * भाष्यपूर्वपक्षे पौर्वापर्यविषयत्वात् देवतान्वयविचारार्थं द्रव्यविशेषनिर्णयपरत्वा मत्या व्याख्यातिमतार्थं न्यायसुधाकारेति द्विप्रकारविषयत्वेन व्यपदेशशब्दं व्याचष्टे * प्रयोगेति * पूर्वपक्षे ऽप्यनेकत्वे ऽपि सर्वेषां समप्राधान्येनाप्रयोगः प्राधान्यलक्षणनाथकमनस्य कर्मणश्च पदशब्दवाच्यो भावाभावानुपपत्त्यविचलतापि व्यपदेशव्याख्याने च शब्दः॥[illegible]

४।८।१। लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

पूर्वपक्षद्वये ऽपि श्रुत्यर्थाभ्यां लिङ्गानुपपत्तिमाह * कर्मान्तरेति * पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्टकृत्त्रयो ऽनुयाजा इत्याहवनीये यजिचोदिताङ्गाहुतीनामेकादशसंख्यत्वादिष्टद्वाक्ययोः कर्मान्तरविधित्वपक्षे पौर्णमास्यां प्रधानाहुतिचतुष्ट्वात्पञ्चदशसंख्यापत्तेरमावास्यायां या च प्रधानाहुतित्रित्वाच्चतुर्दशसंख्यापत्तेराधिक्यात्तयोरेव कर्मविधित्वपक्षे प्रधानाहुत्यैक्येनोभयत्र द्वादशसंख्यापत्तेन्यूनत्वाच्छ्रुतसंख्यानुपपत्तिरित्यर्थः कर्मैक्यपक्षे न्यायेनाग्नेयादिवाक्यविहितानां प्रधानाहुतीनां विकल्पापत्तावपि दशभिः क्रीणातीतिवच्चतुर्दशत्रयोदशवचनपर्यालोचनया समुच्चयावगमाद्याज्यानुवाक्याक्रमाच्चाहुतिपर्यायपर्यो-

[illegible]

[illegible] अनुवादत्वेन सूचितम् । ननु सिद्धान्ते ऽप्यसोमयाजिनः पौर्णमास्याम् अग्नीषोमीयाभावादमावास्यायां च सान्नाय्याभावाल्लिङ्गानुपपत्तिरित्याशयेन पृष्टोत्तरमाह * कुत इति * सोमयाजिविषयत्वात्पौर्णमास्याममावास्यायां तु सोमयाजिनः सान्नाय्यद्वयस्य सम्प्रतिपन्नदेवतात्वेनैकाहुतित्वादसोमयाजिनो ऽप्यैन्द्राग्नस्य पुरोडाशस्य सान्नाय्यद्वयस्थाने विधानेनैककर्म्यादेवैकाहुतित्वावगतेः सदा प्रधानाहुतित्रित्वाल्लिङ्गोपपत्तिरित्याशयः । अधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * सुखग्रहणार्थं वृद्धानामधिकरणार्थसंग्रहश्लोकं पठति * आहेति *

उपांशुयाजापूर्वताधिकरणम् ॥ ४ ॥

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ९ ॥

ननु सापवादाभ्यासचिन्तायाः समाप्तत्वात्संख्यादिनिमित्ते कर्मभेदे चिन्त्ये मध्ये चिन्तान्तराण्यसङ्गतानीत्याशङ्क्य साधारणीं सङ्गतिमाह * इदानीमिति * उपांशुयाजाघाराग्निहोत्रपशुसोमवाक्यानां वाक्यान्तरविहितसमुदायानुवादत्वे सत्युपांशुयाजादिकर्मभेदो विधित्वे त्वभेद इति भेदाभेदफलत्वाल्लक्षणसङ्गतिः सूचिता अधिकरणत्रयमध्ये ऽप्यस्य प्राथम्यसिद्ध्यै वैशेषिकसङ्गतिसूचनपूर्वकं सूत्रं व्याचक्षाणः पूर्वपक्षमाह * तत्रेति * विष्ण्वादिवाक्यैर्यागविधानादुपांशुयाजत्रयापत्त्या पौर्णमास्यां षोडशाहुत्यापत्तेर्लिङ्गदर्शनाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानादुपांशुयाजचिन्ताया

वैशेषिकयनन्तरसङ्गतिस्तावच्छब्देन सूचिता विष्णवादिवाक्येषु वि-
धेयत्वयोग्यस्वप्रधानभूतयागाश्रुते-प्रकृतयागाभावात्पौर्णमासीवद्धा-
चायोगं कुत इति भाष्येणाशङ्क्य नामसम्बन्धादित्यादिना तद्व-
ङ्गावोपपादनं कृतं तत्रोपांशुयाजशब्दस्य नामधेयतायाः स्थानभिमत-
त्वात्सङ्घावच्छेदनिमित्तमुपेक्ष्यारूपत्वप्रकृतयागसङ्घावनिमित्तं तद्व-
ङ्गाय व्याचष्टे *कुत इति* श्लोकं व्याचष्टे *एतेषु तावदिति* त-
द्यस्य *विधिवाचित्वात्रुपसर्जनत्वेनापि निर्दिष्टस्य यागस्यार्थादाक्षि*
प्तस्य विधेयत्वोपपत्तिसूचनार्थं तथ्येत्युक्तम्।यजतीत्यस्य वर्तमाना-
पदेशत्वादैकान्तिकविधितेति तावच्छब्देन सूचितम्।विष्णवादिवा-
क्यानां विधित्वाभावे ऽप्यन्तरालवाक्ये रूपाख्यानसाम्यात्तत्र न
केवलं रूपाख्यानं किं त्वदृष्टान्तरकल्पनं च प्राप्तमिति योज्यम् । तै-
त्तिरीयकशाखायामुपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वायेत्यन्तरालवा-
क्ये ऽप्यजामिकरणार्थवादर्शनाद्भाष्यकृतोपेक्षितमपि हेत्वन्तर-
मुदाहृते वाक्ये तादर्थ्यवादादर्शनात्स्वयमाह *किं चेति*विष्णवा-
दिवाक्येषु प्रत्येकमजामिकरणायगतेस्तदेकविषयत्वेन जामिदोषो-
क्तेरपि विष्णवादिवाक्यविषयस्तुत्यर्थत्वावगमात्तस्याश्चोपक्रमस्य-
त्वात्तदनुरोधेनोपसंहारस्थस्योपांशुयाजविशिष्टयागविधेरपि विष्णवा-
दिवाक्यप्रतिपाद्यतायर्मीयत इत्याशयः । *आमिदोषोपक्रममुपन्यस्य-*
*न*मित्यर्थः । सहार्थतृतीययोक्तः श्लोकं व्याचष्टे * यथोपक्रममि-
ति * जाम्युपन्यासाजामित्वयोरेकविषयत्वेनाजामित्वस्य विष्णवा-
दिवाक्योक्तयागविषयत्वाज्जामित्वस्याप्युपक्रमस्थस्य सन्दिग्धेषु
वाक्यशेषादित्यनेन न्यायेन तद्विषयत्वावगतेरुपसंहारस्थस्य विधे-
यत्वप्रमाणुमारित्यस्य व्याख्यत्वादिति विष्णवादियुक्ता एव विधय
इत्यर्थः । जामिदोषेण सहोपन्यसनमिति योजनसूचनायोपन्यासमहा-
यद् । समुदायानुवादत्वपतितस्यापि जामित्वस्यानुवादेन स्तुतेरन-
पेक्षितत्वेनासम्बन्धाद् ।

यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन स ।
अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ॥

इत्यनेन *न्यायेनापेक्षायत्साद्विधिवाक्यान्वये ऽनेर्थरपि* चैकस्य
तन्त्रेणान्वयो न विरुद्ध इत्याशयः । यागत्रयस्योपांशुयाजेपधर्मसंयो-
४८२॥ गात्समुदायाचरणं वाक्ये ऽप्यनुवादानर्थक्यमाशङ्क्याह * समुदा-
येति * अन्यथा कालवाक्ये ऽन्नीषोमयोस्तिकालदेवत्वयोपांशुयाजस्य
कालान्वयं *स्याद् विधिवाक्यस्थेन* पौर्णमासीशब्देनानुवादात्तत्कृता-
नर्थक्येन पूर्णमासशब्देन तन्मात्रप्राप्तावप्राप्यागतेर्थवादजामित्व-

योरङ्गत्वं स्यादित्याशयः ।नन्वित्याशङ्काभाष्यमाक्षिपति * नन्विति*
समाधत्ते * नैष इति * नैवं जातीयक इति परिहारभाष्यमवतार-
यन् व्याचष्टे* अत इति * नाम्नो ऽप्युपांशुत्वगुणकयागत्वानिमि-
त्तत्वादुत्तरकस्य तद्वाचकत्वापत्तेः पक्षद्वयसाम्येनादोषत्वशङ्का-
निरासार्थमव्युत्पन्नस्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * व्युत्पन्नेति * नन्वि-
त्याशङ्काभाष्याशयं व्याचष्टे * नन्विति * माभूदिति परिहारभा-
ष्याशयमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तदिति *

चोदना वा प्रकृतत्वात् ॥ १० ॥

सूत्रं व्याचष्टे * कर्मेति * विष्ण्वादिसंयुक्तानां भिन्नवा-
क्यत्वाभावे ऽप्यवान्तरपदसङ्घविषयो वाक्यशब्दः विष्ण्वादिवा-
क्यानामविधायकत्वं न हीत्यादि भिद्येत वाक्यमित्यन्तभाष्योक्तया
युक्त्योपपादयति * यथेति * तथात्रापि न पृथग्विधित्वप्रतिप-
त्तिरित्यध्याहारेण नानेकादृष्टकल्पनानुबन्धिविध्यभ्युपगमो युक्त
इति व्यवहितान्वयेन वा पूरणीयम्।ननु वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेदित्युपक्रान्ताया वैश्वानरेष्टेर्यस्मिन्जातपतामिष्टिं निर्वपतीत्यु-
पसंहारेणैकवाक्यत्वावगमाद् दशत्वादियुक्तानां शब्दानां पृथग्विधि-
त्वायोगो ऽप्यत्र जामित्वोपक्रमादजामित्वोपसंहाराच्चैकवाक्य-
त्वानवगतेर्न तत्तुल्यतेत्याशङ्क्यैकं हीदं वाक्यमिति भाष्योपपादित-
मेकवाक्यत्वं प्रपञ्चयितुम् * जामि वा इत्युक्तम् * सोदर्यवाचि-
जामिशब्दलक्षितस्य सादृश्यस्य नैरन्तर्येणानुष्ठाने सत्त्वात्तस्याप्यादकत्वे-
न दोषत्वात्तत्कीर्तनस्य च निषेधश्रुतेर्निन्दापर्यवसायित्वायोगाद्वा-
क्यशेषेनाजामित्वकरकर्मस्तुत्यर्थत्वावगमाज्जामित्वोपन्यासयो-
रेकवाक्यतावसीयत इत्याशयः । ननु जामित्वाजामित्वोपन्यास-
योरेकवाक्यत्वावसाये ऽप्यजामित्वस्य विष्ण्वादिवाक्योक्तयागविष-
यत्वात्तदेकवाक्यतया जामित्वस्यापि तद्विषयत्वावगतेस्तस्य चोपक्र-
मत्वात्तदनुसारेणोपसंहारस्थस्य विधेरपि तद्विषयत्वाध्यवसायित इत्य-
त्याशङ्क्य कः पुनरित्यादिभाष्योक्तार्थवादस्यान्तरालवाक्योक्तयाग-
विषयत्वाद्विधेरपि तद्विषयत्वमुपपादयितुम् *जामिता चेत्युक्तम् * ४८३।१
मभ्यन्तवैश्वानरवत्प्रियवदत्रापि वाक्ये विध्यैक्यावसायाद्य पृथक्
विधित्वेत्यध्याहारेण नानेकेति व्यवहितान्वयेन वा पूरणीयम्।नन्वेव-
मपि विष्ण्वादिवाक्येषु तव्यप्रत्ययेनैकान्तिकविधित्वावगमात्पृथ-
ग्विधित्वापत्तिरित्याशङ्क्य तस्मिन्क्रियमाणइति भाष्योक्तं विधि-
त्वानादरमुपपादयितुम् * विष्ण्वादीत्युक्तम् * न हीत्यनेन विधि-

त्वानपेक्षोपपादिता विष्णवादियुक्तगतस्याजामित्वस्य जामितयान्वये सति विष्णवादियुक्तविधेस्तथान्वयः स्यान्न त्वजामित्वस्य विष्णवादियुक्तगतत्वं सम्भवति विष्णवादियुक्तानामन्तरालसंयोगाभावेन स्तुत्यनर्हत्वादित्याशयः । नन्वन्तरालयुक्तस्याप्यजामित्वान्वयाश्रुतेर्न विधानार्हतास्तीत्याशङ्क्य तत्र व्यवधानादिति भाष्योक्तमन्तरालसंयोगेनैवाजामित्वान्वयावगमाज्ज्ञाभ्युपक्रमेण वाक्येन विधानार्हत्वं विवरीतुम् * अन्तरालेत्युक्तम् * विष्णवादिवाक्यानां यागविधायकत्वमेवापि चेति भाष्योक्तेन युक्त्यन्तरेणोपपादयति * किं चेति * विष्णवादिवाक्यैर्यागविधौ सति विष्णवादिदेवताया यागान्वये श्रुतेन विधिना कृते यागो ऽर्थाद्देवतां प्रत्युपसर्जनभूतो विधेयः स्यात्तच्चान्तरालवाक्येन श्रुते चकारात्स्वप्रधानभूते यागे विधेये सम्भवत्ययुक्तमित्यर्थः । अनेन चार्थाक्षेपाधीनत्वेनोपसर्जनभूतस्य देवतासंस्कारकत्वापत्तेरविनियुक्तायाश्च देवतायाः संस्कार्यत्वायोगाद्देवताविधिसापेक्षत्वेन यागविधेर्विप्रकृष्टत्वमभिप्रेत्य भाष्ये वाक्यशब्दः प्रयुक्त इति सूचितम् । श्लोकं व्याचष्टे *कर्मोत्पत्तिरिति* याग उपसर्जनं विष्ण्वादिः प्रधानं यस्मिन्निति बहुव्रीहिं विगृह्य यागोपसर्जनश्चासौ विष्ण्वादिप्रधानश्चेति कर्मधारयो विग्रहः प्रत्यक्षस्य प्रधानस्य च यागस्य कर्तव्यत्वोपदेशोपपत्तेरित्यर्थः । एवं सत्यपि विधित्वे देवताविध्यापत्तेर्यागविधित्वं नास्तीत्याह * नचेति * देवताविधितैव तर्ह्यस्तु इत्याशङ्क्याह * न चेति * देवतात्वयानभिधायित्वात्तव्यप्रत्ययानां देवताविधायित्वासम्भवे ऽभिहिते चतुर्थ्या देवतात्वानभिधायित्वे ऽपि यथा देवताविधायित्वं तथा तव्यस्यापि भविष्यतीत्याशङ्क्य * सम्प्रदानमित्युक्तम् * त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वप्रतिग्रहीतृत्वसमुदायात्मकसम्प्रदानत्ववाचिनी चतुर्थी लक्षणया वाच्यैकदेशत्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वात्मकं देवतात्वं वक्तीत्याशयः । ननु कर्मत्ववाचिन्यापि द्वितीयया विष्णुं यजतीत्यादौ देवताविधिदर्शनात्तद्वाचिनस्तव्यप्रत्ययस्यापि देवताविधायित्वं कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्याह * तत्रेति * तव्यस्य द्वितीयावत्प्रधानभूतकर्माभिधायित्वात्तत्तुल्यार्थेनैव तावत् कल्पेशलभ्या न च तत्कर्ममात्राद्देवतासिद्धिः देवतायाः कर्मत्वाभावादित्याशयः । कथं तर्हि देवतायास्तर्हि द्वितीयायां निर्देश इत्याशङ्क्य निर्देशस्वरूपमाह * त्यागार्थत्वादिति * देवतोद्देशाद्द्रव्यत्यागसमुदायवाचित्वाद्यजेस्तादर्थ्यस्य च कर्मांगत्वाद् द्रव्यस्यापि प्राधान्येन कर्मत्वमात्रे ऽपि देवतायाः प्रधानकर्मत्वोपचारस्तदाशङ्कानिवृत्तये ऽर्थकर्मोपचारत्वप्रदर्शनार्थः ।

परमार्थशब्दः । उद्देशविशिष्टत्यागवाचिनो ऽपि यजेर्विशेषणांशाना- दरेण विशेष्यांशविवक्षया त्यागार्थत्वमभिप्रेत्य कर्म भवतीति ल्यप्- लोपे पञ्चमी । नन्वेवं सति देवतायाः कथं कर्मत्वमित्याशङ्क्य देवतो- द्देशेन द्रव्यत्यागोत्तरकालं देवतामुद्दिश्य त्यज्यमानेन द्रव्येण देव- तायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावे ऽपि प्रतिश्रवणेनेवाप्रतिगृह्णतो ऽपि ब्राह्मणस्य स्वाम्यापादनेनाप्यमानत्वाच्चतप्ते पयसि दध्यानयतीत्यप्रा- मयतिकर्मणा दध्नेव व्याप्यमानस्य पयसो * द्वितीयकर्मत्वं भ- वतीत्युक्तम् * ननु देवताया द्रव्येणाप्यमानत्वस्य दध्नेव पयसः संस्कार्यत्वमात्रविवक्षायां द्विकर्मकलक्षणो धातुः प्रसज्येत गवेव तु ब्राह्मणस्य स्वाम्यविवक्षायां सम्प्रदानत्वापत्तेश्चतुर्थी स्यादित्या- शङ्क्य * तत्रेत्युक्तम् * प्रक्रमात्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानिमित्त- ४८४।१
त्वादित्यत्र पञ्चमाधिकरणसूत्रे प्रक्रान्तं कर्म शीतायामपि फलेच्छायां प्राप्ते वा फले ऽवश्यं समापनीयमित्येतदुपपादनार्थं भाष्यकृतोप- क्रमादारभ्य समाप्तिपर्यन्तस्य व्यापारसमूहस्याख्यातेन विधित्सित- त्वात् श्रुत्या चारम्भसमाप्त्योर्विधौ गौरवापत्तेरारम्भमात्रविधौ च नियोगतः समाप्त्यसिद्धेर्यागादि समापयेदिति शास्त्रार्थं इति नायमारम्भसमाप्तिवचनार्थः । किं तर्हि समाप्तिरेव समाप्त्या ऽर्थ- प्राप्तत्वादारम्भस्य तस्मात्परिसमाप्तिः शब्दार्थ इति भाष्येण वक्ष्य- माणत्वाद्देवतायाश्चाप्यत्वेन देवतोद्देशविशिष्टद्रव्यत्यागोत्तरकाल- त्वेन समाप्तित्वात्तत्कर्ममात्राभिधायित्वेनैककर्मत्वावधारणात् द्विकर्म- कधात्वप्रसक्तेर्देवतायाश्च प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन सम्प्रदानत्वाभावा- च्चतुर्थ्यप्रसक्तेस्तत्र द्वितीयोपपत्तिरित्यर्थः । न तु त्यज्यमानद्रव्याप्य- मानस्य तत्र द्वितीयावाच्यत्वे तल्लक्षणत्वाद्देवतात्वमेव वाच्यं स्या- दित्याशङ्क्याह * नन्विति * त्यज्यमानद्रव्योद्देशकर्तृत्वं देवतात्वं तत्रोद्देश्यांशस्य विशेषणत्वेन द्वितीयानन्वयाच्च द्वितीययोच्यते देव तात्वस्याहवनीयप्राप्तेर्जुहोत्यर्थत्ववत् यज्यर्थत्वाभावान्नान्तरीयक- सिद्धावपि अशास्त्रीयत्वेन तत्कर्मत्वलक्षणमाप्यमानत्वं न देवता- त्वमित्याशयः । कथं तर्हि द्वितीयानिर्देशे देवतात्वसिद्धिरित्याश- ङ्क्याह * किं तर्हीति * देवतामुद्दिश्य त्यज्यमानेन द्रव्येणाप्यमान- त्वलक्षणस्य कर्मत्वस्य त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वलक्षणाद्देवतात्वाद्वि- नानुपपत्तेस्तन्निमित्तया लक्षणया गम्यमानत्वाद्द्वितीयानिर्देशे देवता- त्वनिश्चय इत्यर्थः । यजदेवपूजासङ्गतिकरणदानेष्विति स्मृतिबलेन पूजाकर्मत्वलक्षणं देवतात्वं द्वितीयावाच्यमित्याशङ्क्यते * नन्विति * व्याकरणस्यार्थान्वाख्यानार्थत्वाभावेनार्थवत्त्वे प्रामाण्याभावात्पुरा-

णादौ च यज्ञानधिकारिणो भीष्मादेर्यष्टृत्वकीर्त्तनालम्बनानि पूजाप्रतिष्ठादानानि दर्शयितुमौपचारिकार्थान्वाख्यानोपपत्तेर्यजेः पूजार्थाचित्वाभावाच्च तत्कर्मत्वं देवतात्वमित्याशयेन परिहरति * नैव इति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्मप्रधानं स्याद् गुणत्वे देवताश्रुतिरित्यत्र नवमाधिकरणसूत्रे विग्रहाद्यभावेन रूपासमवायाद्देवतायाः पूज्यत्वं निरस्यातिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीतिविधानस्यादिति दृष्टान्तवैषम्याभिधानार्थे सूत्रे विग्रहादिसद्भावे ऽपि यजेः पूजार्थाचित्वाभावाद्यागकर्मणि देवताप्राधान्याभाव इति मध्यमावयवेन देवताप्राधान्यस्य निषेत्स्यमानत्वं न चातिथिवदिति चकारसूचितम् । न च यजिरित्यनेन व्याख्यातं किं च पूजयतो प्रीत्युत्पादनवाचित्वादुत्पादनस्य च करोत्यर्थत्वेन नित्यं सकर्मकत्वात्पूज्यस्य तत्कर्मत्वे सत्यपि स्वाराज्यकामः शयीतेत्यादौ प्रत्ययार्थकर्मणि स्वाराज्यादावदर्शनेन द्वितीयाया धात्वर्थकर्मविषयत्वायत्तया दानादिना च पूज्यस्य धात्वर्थकर्मत्वदर्शनाद्यागेन देवतायाः पूज्यत्वे ऽपि यागकर्मत्वाभावाच्च द्वितीयाद्यभावात्स्वीत्याशयेनाह * दानेन चेति * नन्वेवं सत्युपाध्यायवद्देवतायाः पूज्यत्वेन यज्यर्थत्यागकर्मणा त्यज्यमानद्रव्येणाभिप्रेयमाणत्वात्सम्प्रदानत्वमेव देवतात्वं स्यादित्याशयेनाशङ्कते * एवं तर्हीति * मुख्यं वा सम्प्रदानत्वमापद्यते गौणं वा नत्र मुख्यं तावन्न सम्भवतीत्याह * नेति * तावच्छब्देनोपाध्यायवन्मुख्यतोक्ता । नन्वप्रतिग्रहीतृत्वान्मुख्यसम्प्रदानत्वाभावेन सम्प्र-

[illegible]

तिप्रदर्शनार्थं गौणसम्प्रदानत्वनिर्देशमुदाहरति * अपि चेति * क्वचिच्छब्देन गौणत्वं सूचितम् । एवमौपचारिकपूज्यत्वाभ्युपगमेन गौणे कर्मत्वे सम्प्रदानत्वे वा सत्यपि देवतात्वं नास्तीत्युक्त्वेदानीं देवतायाः पूज्यत्वाभावात्सन्निमित्तं कर्मत्वं सम्प्रदानत्वं वा गौणमपि नास्तीत्याह * सर्वथेति * न मुख्यवृत्त्या नापि गौणवृत्त्येति सर्वथाशब्देन सूचितम् । कथं तर्हि विष्णु यजति सोमाय यजतीत्यादौ द्वितीयाचतुर्थीनिर्देशः इत्याशङ्क्यैतच्छालम्बनं वक्तुम् * साक्षात्मायाति * पूजायाः प्रीत्युत्पादनात्मकत्वेन करोत्यर्थत्वाद्यजिपरत्वपक्षे सत्येव कर्मत्वं वाक्ये देवतायाः पूज्यत्वं प्रत्यया-

थै मुख्येऽप्सिततमत्वलक्षणकर्मत्वोपपत्तेर्विपर्ययस्यैव वा भक्षणे गौ-
णानीप्सितत्वलक्षणकर्मत्वोपपत्तेरप्रतिग्रहीतृत्वे ऽपि च यथान्यस्मै
प्रतिश्रुतमित्यत्राप्रतिग्रहीतुरिव पूजाकर्मत्वाद्यागे गौणसम्प्रदानत्वो-
पपत्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थः केवलशब्दः। यजिपरस्य प्रत्ययस्य दैवातिपरप्र-
त्ययवत्पूज्यवाचित्वाभावाद्यागमात्रविषयं देवतायाः कर्मत्वं सम्प्र-
दानत्वं वा स्यात्तच्च कर्मान्तरसम्प्रदानान्तरव्यावृत्तेनैव रूपेण भव-
तीत्याशयः। देवतायाः कर्मान्तरसम्प्रदानान्तराविलक्षणकर्मत्वं स-
म्प्रदानत्वाभ्युपगमे हेतुमाह * तच्चेति * तत्कर्मत्वं सम्प्रदानत्वं
वा यदेवं भूतमन्येभ्यो विलक्षणं कल्प्यते तद्देवतायाः का-
रकत्वावगमात्कर्तृकरणापादानाधिकरणकर्मसम्प्रदानातिरिक्तस्य
कारकस्याभावाद्देवतायाश्च कर्मसम्प्रदानातिरिक्तकारकत्वस्य क-
थं चिदप्ययोगात्पारिशेष्यात्कर्मत्वस्य सम्प्रदानत्वस्य वाव-
गतेः कर्मान्तरसम्प्रदानान्तरतुल्यस्य च तस्यायोगादित्य-
र्थः। कथं देवताया कारकत्वावगतिरित्याशङ्क्याह * न हीति *
कारकत्वं विना क्रियान्वयायोगात्प्रातिपदिकवाच्येनाकारकरूपेण
यागान्वयं न प्रतिपद्यते देवतेति। सर्वत्रेयं देवतेति देवताशब्दानु-
षङ्गेण योज्यम्। देवतावाच्यग्न्यादिप्रातिपदिकपरो ऽयत्यो देवताश-
ब्दो देवताशब्दवाच्येनापि रूपेण देवताया यागान्वयं न प्रतिपद्यते किं-
त्वग्न्यादिशब्दवाच्येनेत्यतिशयद्योतनार्थः। देवतातद्धितविषयो वा
देवताशब्दः तद्धितनिर्देशे ऽपि देवताया द्रव्यमात्रान्वयप्रतीतेर्या-
गान्वयार्थमग्निमनेन यजेताग्नये यजेतेति वा वचनव्यक्तिः क-
ल्प्येत्याशयः। कीदृक् विलक्षणं रूपं कर्मसम्प्रदानयोरित्यपेक्षिते
सम्प्रदानस्य तावत् त्याज्यद्रव्योद्देश्यत्वप्रतिग्रहीतृत्वसमुदायात्मक-
स्य तदेकदेशोद्देश्यत्वमात्रेण त्यज्यमानद्रव्यस्वाम्यनाधिनियोज्यत्व-
लक्षणदेवतास्वत्वापत्तेः देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावे ऽपि तत्फलला-
भात्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वमात्रे सकलसम्प्रदानरूपकल्पनात्मकं वै-
लक्षण्यमाह * तेनेति * येन कारणेनान्यसम्प्रदानतुल्यं देवतायाः
सम्प्रदानत्वं नास्ति तेन कारणेन देवतोद्देशद्रव्यत्यागात्मकस्य याग-
स्य त्यागांशप्राधान्यविवक्षायां प्रतिग्रहाद्विनापि तत्फललाभात्सकल-
सम्प्रदानत्वकल्पनेन चतुर्थीनिर्देश इत्यर्थः। उद्देश्यांशप्राधान्यविव-
क्षायां तद्विशेषणभूते त्यागांशे आप्यमानत्वाध्यायेन सकलं यागं
प्रति कर्मत्वरूपं कर्मणो वैलक्षण्यमाह * यद्वेति * वचनव्यक्ति-
भेदेनैतदेव स्पष्टयति * तेनेति * देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागाद्देवता- ४८५।१
स्वाम्यापत्तावपि तदापादनस्याविहितत्वद्योतनायैवशब्दः परस्व-

त्यापादनत्यागयोः प्राधान्याविवक्षायामपि पश्वाङ्गत्वद्योतनार्थौ तु- मुनी। ननु देवताया रूपासमवायेन तदुद्देशस्याप्राधान्याच्च द्वितीयोक्तकर्मान्वयः सम्भवतीत्याशङ्क्य होत्रादेर्द्रव्यस्यास्वाम्याभावात्व- कृत्यायोगेन त्यागशून्ये देवतोद्देशमात्रे होतर्यजेत्यादेर्यजिप्रयोग- स्याप्राधान्यमुपपादयितुमाह * तथा चेति * नन्वेवं रूपयोरपि क- र्मसम्प्रदानयोर्विभक्तिवाच्यत्वात्तद्रूपस्य देवतात्वस्य विभक्तिवाच्यता न विरुद्धेत्याशङ्क्याह * तदेतदिति * अनेकवाच्यशक्तिकल्पनापत्ते- र्नानयोर्देवतामात्रविषययोर्वाच्यत्वकल्पना युक्तेत्याशयः। नन्वेवमपि लाक्षणिकत्वाविशेषात्सम्प्रदाननिर्देशवत्कर्मनिर्देशे ऽपि देवतात्वं क- स्मान्नेष्यत इत्याशङ्क्याह * तत्रापीति * प्रतिग्रहीतृत्वाभावेनासम- न्तारमकत्वाद् दूषितमपि सम्प्रदानत्वमुद्देश्यत्यागाव्यभिचारित्वात्- स्तस्यापि धर्मो देवतात्वस्य प्रत्यासन्नं कर्मत्वं तूद्देश्यत्यागव्यतिरिक्तेषु क्रियान्तरेष्वपि सम्भवेन सव्यभिचारित्वाद्विप्रकृष्टं तत्रश्च कर्मत्वे- न देवतात्वलक्षणा ऽत्यन्तक्लिष्टेत्याशयः। ननु कर्मत्ववद्देवतात्वस्या- पि सत्त्वं यतः यसतीत्यादौ क्रियान्तरेषु भावात्तु तन्मात्रेण कर्मत्व- स्य देवतात्वाद्विप्रकर्षः स्यादित्याशङ्क्याह * न हीति * तत्प्रयुक्तं हविर्भोक्तृत्वलक्षणं देवतात्वं सकलं यथा यजिमेव प्रति ननु क्रिया- न्तरमपि प्रति न तथा सकलं कर्म यजिमेव प्रतिक्रिया- न्तरेष्वपि कस्य चित्कर्मणः सद्भावादित्यर्थः। स्तुतिमात्रलक्षणं स्थितद्देवतात्वं न हविर्भोक्तृलक्षणमित्याशयः। ननु कर्मत्वसम्प्रदा- नत्वयोर्देवतात्वाभावाद्द्वितीयाचतुर्थ्यौ देवतानभिधायिन्यौ को ऽन्य- स्तदर्थो यद्वः स्यादित्याशङ्क्याह * परमार्थतः पुनरिति * स्तुति- तिवशेनैतद्वेदोपपादयति * तथा चेति * क्रीतादितद्धितविधौ यथा तृतीयया कारकविभक्त्या वचनं कृतं न तथा देवतातद्धितवि- धाविदमग्नये ऽनेनाग्निमिति वा कारकविभक्त्या वचनं कृतमित्यर्थः। माघे ऽनिशा नक्षत्रं स्याच्चेत् * ये हीति * मतत्पदशब्दवाच्यत्वोपपा- दनस्य तद्धितप्रत्ययवाच्यार्थोपयोगमाह * तत्रेति * देवतावाच्य- वाच्यार्थोपपादनस्य प्रकृतयागविधावनुपयोगमाशङ्क्य तमाह * तर्हीति * न [illegible] यागान्तरान्त्य- [illegible] वाक्ययोगे- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

विनानर्थक्यापत्तेरनन्यगतित्वस्य हेतुत्वेन विवक्षितत्वाच्छङ्कापरिहार इत्याशयः । केन भाष्येणानन्यगतित्वं हेतुत्वेन विवक्षितमित्याशङ्क्य नन्वन्तरालसम्बन्धस्यान्यत्प्रयोजनमिति भाष्येणेति सूचयितुमाह * न हीति * उपांशु पौर्णमास्यां यजन्नित्यनैकीकृतानां कालसम्बन्धे सति सर्वेषां प्राधान्यं स्यादित्यत्र समुदायानुवादार्थवत्तोक्तेत्याशङ्क्ते*ननु चेति* शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयो हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नीषोमीय इत्यन्यार्थदर्शनस्य प्राधान्यद्योतकत्वेन व्याख्यायां पूर्वपक्षे ऽग्नीषोमीयोपांशुयाजव्यतिरिक्तयोर्वैष्णवप्राजापत्योपांशुयाजयोरप्राधान्यापत्त्यभिधानेन समुदायानुवादानर्थक्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्न सर्वोपांशुयाजप्राधान्यज्ञापनेनार्थवत्तेति परिहरति*तथेति*एवं तु व्याख्यायमाने यदीमे ऽपि विधीयेरन् भिद्येत वाक्यमित्यस्यानन्तरमेके हीदमित्यादेर्विष्ण्वादिसम्बन्धो ऽनूद्यत इत्यन्तस्य भाष्यस्यान्वयापत्तेरुपांशुत्वादिसम्बन्ध इत्यस्यानन्तरं च नत्वन्तरालसम्बन्धोऽस्त्यस्यान्वयापत्तेर्व्यवहितान्वयदोषभयान्नित्यनेन विष्ण्वादिवाक्यविहितेषु यागेष्वन्तरालगुणविधानायान्तरालवाक्यमित्याशङ्क्योपांशुत्वस्यादिशब्दोपात्तस्य चान्तरालस्य प्राप्ते कर्मण्येकेन वाक्येन विधानाशक्तेश्चोदना या गुणानां युगपद् शास्त्रादित्यनेन न्यायेन विष्ण्वादिवाक्यैर्योगविधावप्यन्तरालवाक्येन कर्मान्तरविधानापत्तौ वाढमित्यनेनादर्शीत्यन्तेनोक्तायां विष्ण्वादिवाक्यप्रामाण्यमुपांशुत्वस्यान्तरालवाक्ये ऽनुवादात्कथमनेकगुणविधानात्कर्मान्तरापत्तिरित्याशयेन कथमिति पृष्टे जानामि चेत्यादिनानूद्यत इत्यन्तेन विष्ण्वादिवाक्यानां विधायकत्वायोगाच्च तत्प्राप्तोपांशुत्वानुवादः सम्भवतीत्युक्ते ऽनुपादेयान्तरालकालान्वयात्प्रकरणान्तरन्यायेनापि कर्मविधित्वाभिधानार्थं नन्वन्तरालसम्बन्धस्येति भाष्यमिति
यथान्यासमेव भाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * किं चेति * नन्व- ४८६
नुपादेयान्वये ऽपि विष्ण्वादिवाक्यविहितयागविपरिवृत्तेः प्रकरणान्तरन्यायो नास्तीत्याशङ्क्याह * तादृगिति * एतदेव व्याचष्टे * यादृशी हीति * अस्मिंश्च व्याख्याने विष्ण्वादिवाक्यानां कर्मविधित्वे ऽप्यन्तरालवाक्यस्य गुणात्प्रकरणान्तराद्वा कर्मान्तरविधित्वाभिधानाद्भाष्यस्थः कर्मान्तरशब्द- समञ्जस एवेत्याह * तत्रेति * ननूद्देश्यत्वेन देवताया अपि कालवदनुपादेयत्वात्तदन्वये ऽपि कर्मान्तरापत्तेरस्मिन्नेवान्तरालविहिते यागे देवतां विद्युरिति वार्त्तिकमुक्तं स्यादित्याशङ्क्याह * देवतायाः पुनरिति * अस्या इदमिति द्रव्यत्यागसङ्कल्पविषयत्वलक्षणोद्देश्यत्वे ऽपि देवतायाः

कर्मकाले शब्दप्रतिपाद्यत्वेनापाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वाभावात् तदन्वयः
कर्मान्तरत्वापादक इत्याशयः । ननु कर्मान्तरशब्दस्य विष्णवादि-
वाक्यानां कर्मविधित्वाभ्युपगमविषयत्वे प्रकृतानां यागानामभा-
वादिति भाष्यमयुक्तं स्यादित्याशङ्क्याह * कर्मेति * आद्यव्या-
ख्यानं त्वाग्नेयाद्यपेक्षया कर्मान्तरशब्द इत्याह * अथ वेति * पर-
मार्थतस्तु द्वितीये व्याख्याने विष्णवादिवाक्यानां विधित्वमनिष्टमे-
वेति दर्शयन्नुपसंहरति * तस्मादिति * प्रकरणान्तरन्यायाभावे-
ऽप्यनुपादेयान्वयस्याकर्मविधित्वापादकत्वं दर्शयितुमाह * धात्वर्थे
वेति * अनुपादेयाङ्गविधितोऽपि तदुद्देशेन कर्मैव विधेयमित्याशयः ।
ननु कृत्स्नप्रसक्त्योपांशुयाजशब्दस्य गुणविधित्वायोगेनोपांशुत्वस्या-
विधेयत्वात्तदनेकगुणाविधानेन कर्मविधित्वसिद्धिरित्याशङ्कां निराक-
र्तुं प्रसक्तिं तावत्करोति * स त्विति * गुणविधित्वपक्षे कृत्स्न-
प्रसक्तिरेवं जातीयक इति पूर्वपक्षभाष्योक्तां परिहर्तुमनुभाषते
* यस्त्विति * पक्षद्वयसाम्येन परिहर्तुम् । उपपत्तिसाम्यं तावदाह
* तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं
व्याचष्टे * वाच्येति * यस्त्वभ्युत्पन्नस्त्विति पूर्वपक्षभाष्येण पर्य-
नियुक्तं पारणीयत्वमुपलक्षयन्तीति पारणीयत्वशब्दस्य स्वार्थपरित्यागवा-
चकस्यापि किंचिद्वर्णसारूप्यावगमात्तदनुवादकत्वदर्शनेनोपांशु-
याजशब्दस्यानुवादकत्वे बाधकत्वमपेक्षितमिति परिहार उक्तस्तत्रा-
४८७।१ सार्थमनुभाषते * स्यादिति * निराकरोति * तदिति * नन्वेवमपि
नामत्वनिरासेन गुणविधिनिश्चयः कथमित्याशङ्क्याह * न चेति *
श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति * उपांशुयाजनामकत्वाख्यस्य क-
र्मण इदमवगम्यते नूनमस्योपांशुत्वं धर्म इति दर्शपौर्णमासाधिकर-
णभाष्ये त्वाग्नेयाग्नीषोमीयवाक्यद्वयमुपांशुयाज इत्यादिवाक्या-
न्तरस्थगुणनिमित्तोपांशुयाजशब्दव्यपदेशविषयमित्याशयः । अतो-
ऽन्तरालवाक्यस्थेनैवोपांशुयाजशब्देनोपांशुत्वविधिरित्युपसंहरति *
तस्मादिति * सूत्रकृतोऽपि गुणविधित्वमेवेत्याह * तथा चेति *
कथं तेनेति भाष्येण जामित्वापनयनप्रकारं पृष्ट्वा तस्मिन्प्रश्ने तेन दे-
वतार्थलक्षणप्रकारद्वयेनोक्ते तत्पुरोडाशानैरन्तर्येणोक्तस्य जामित्वस्य
द्रव्यार्थलक्षणस्य विनापनयनादयुक्तमापन्नं देवतार्थलक्षणस्योप-
लक्षणार्थत्वं दर्शयितुमाह * जामित्वेति * सर्वस्य वा तत्रापि
गृह्यते यत् भूयसामाज्यमित्यनेनानिर्दिष्टद्रव्यकेषु यागेष्वाज्यविधा-
नात् द्रव्यार्थलक्षणमात्रेणाग्नीषोमीययोर्मध्यमस्य नैरन्तर्यलक्षणस्य
विष्णुप्रजापतिपक्षे देवतार्थलक्षणस्य युगपत्पुनरिति भाष्येण विश्वा-

दिवाक्यानामर्थवादत्वदेवताविधित्वाभावाद्विष्ण्वादेरप्राप्तत्वेनानुवादानुपपत्तिमाशङ्क्य यष्टव्यानित्यनेनायष्टव्यत्वे ऽप्युपांशुयाजस्तुत्यर्थं यष्टव्यत्वकीर्तनमित्युक्तं तस्य न्याय्यत एवेति भाष्येण विरोधमाशङ्क्य परिहर्तुमाह * न्याय्यत एवेति * देवतावैलक्षण्येनाग्नेयाग्नीषोमीयाभ्यामुपांशुयाजस्य वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं कीर्तिता न विष्ण्वादिवाक्यविहितत्वप्रदर्शनार्थं तेन कारणेन विष्ण्वादेरवद्ययष्टव्यत्वाभावे ऽपि स्तुत्यर्थत्वेनोपादानाभिधानं न पूर्वभाष्यविरुद्धमित्याशयः । अयष्टव्ये यष्टव्यत्वोपपादनमालम्बनम् * गुणवादेनेत्यनेनोक्तम् * कीदृशो गुणवाद इत्यपेक्षिते * प्राधान्येनेत्युक्तम् * अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम इति श्रुतेर्विष्णोः सर्वदेवानां मध्ये प्राधान्यप्रसिद्धिः एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतेति श्रुतेः प्रजापतेः प्राधान्यप्रसिद्धिरग्नीषोमीययोस्तु तावत्सूक्तमग्नीषोमावित्यत्र कीर्तनमादुपांशुयाजे प्राधान्यप्रसिद्धिः । ननु विष्ण्वादेः प्राधान्यमात्रेण यष्टव्यत्वाभिधाने यागान्तरेष्वपि यष्टव्यत्वापत्तेर्वैलक्षण्यं न स्यादित्याशङ्क्य * यागइत्युक्तम् * विधिं विना देवतात्वाभावात्प्रासावनियमप्रसक्तयोरे ऽपि या काचिदिह देवता स्यादित्यपेक्षायामनियमप्रसक्तिरुक्ता निर्दिष्टदेवताकत्वाद्यागान्तरेष्वप्रसक्तिरित्याशयः । ननु विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्येवमादीनां विधित्वाभावे विष्ण्वादेर्विधायकाभावाद्विध्येकगम्यत्वेन च देवताया यागाक्षेपमात्रेणालाभाद्देवतारहितत्वेनोपांशुयाजविधिरवसीदेदित्याशङ्क्य तत्रेति भाष्येण शाखान्तरविधानेन विहितत्वमुक्त्वा यद्यपीत्यनेन प्रत्यक्षविध्यभावे उपांशुधर्मकत्वेन विष्णुप्रजापत्योः कल्पविधिविहितत्वं विष्णोश्च मन्त्रवर्णकल्पेनापि विधिना विहितत्वमग्नीषोमयोस्तु पुराकल्पस्वरूपार्थवादकल्पविधिविहितत्वमुक्तं तत्सर्वमाक्षेप्तुं शाखान्तरइति तावदाक्षिपति * शाखान्तर इति * अनुदाहृत्यैव शाखान्तरे ऽस्तीत्यभिधाने यस्मै यद्रोचते तत्सर्वं सिद्ध्येदित्याशयः । शाखान्तरे च देवताविधौ सत्युपांशुयाजे पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे द्रव्यानियमवत्किं देवतायामप्यनियमः शास्त्रैकप्रमाणत्वाद्वा देवतायास्तेन विना कल्पनायोगादाग्नेयमुपांशुयाजमन्तरा यजत्यैन्द्रमुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यादिप्राकरणिकवाक्यान्तरस्थाग्नेयादिपदानुषङ्गेण वैकल्पिकप्रकृताग्न्यादिदेवताविधिकल्पनया प्रकृतानामेव मध्ये या काचित्प्रजापतिधर्मोपांशुत्वदर्शनाद्वा प्रजापतिविधिकल्पनया स एव प्रजापतिर्मनसा यजेतेति वा प्रजापतेस्तूष्णीं भावधर्मकत्वविधानेनोपांशुत्वधर्मकत्वाभावात्प्रजा-

...नेना-

...य

तत्र दर्शनादिति सूत्रेण मान्त्रवर्णिकदेवताश्रयणं न युज्येतत्याह * न चेति * अप्रत्यक्ष यद्यपीति भाष्यावयवः प्रत्यक्षदेवताविधि-सद्भावे न युज्येतेत्याह * यद्यपीति * प्रजापतिं मनसा यजेतेति प्रजापतितूष्णींभावधर्मकत्वश्रुतेस्तूष्णीं वै श्रेयस आकाङ्क्षतात्यर्थ-यादाच्च श्रेयो ऽभ्यर्थनतूष्णींकार्यत्वावगतेस्तस्माद्दुर्विष्णुर्देवानां श्रेष्ठ इति च विष्णोः श्रेयस्त्वश्रुतेस्तूष्णींभावधर्मकाद्यावगमाद्यत्कि वि-ष्णवाजापत्यमिति च वर्तमानापदेशस्य रूपवद्विधिविहिततूष्णींभाव-विरुद्धोपांशुत्वविध्यशक्तेर्देवताधर्मोपांशुत्वस्य यागे दर्शनेन विष्णुप्र-जापतिदेवत्वस्य कल्पनायोगाद्यदुपांशुतरप्राजापत्यमिति विपरीतवच-नव्यस्ताश्रयणेन तथापीत्युक्तमित्याशयाक्षिपति * यदप्युक्तमिति * उपांशुयाजस्योपांशुधर्मत्वात्विष्णुप्रजापती प्राप्ताविति यदस्योपांशुत्व-स्य प्राजापत्यत्ववैष्णवत्वनिमित्तस्योपांशुयाजे ऽपि समानत्वात्प्रजा-पतिर्देवता विष्णुश्च प्राजापत्यवाक्यादेयमादित्सद्गीतनादित्यादि-शब्दसूचिताच तस्मात्प्राजापत्यवाक्यवैष्णुप्रजापत्योरुपांशुधर्म-कयागान्ययावगमादिति देवताया यागाभेदोपचारोपांशुधर्मवा-क्यप्रयोगमभ्युपगम्य भाष्यार्थः सूचितः। स्तुत्यर्थत्वेनापि प्राजापत्य-वाक्यार्थोपपत्तेर्वचनव्यक्तिविपर्यासो न युक्त इत्याक्षेपाशयः ॥ भ-

... नायिति

।८८। ... * वि-

...न्यस्मार्थ

...भिना इ-

...देवता-

...तत्तावि-

त्याद्गुवाद * दर्शनात * ननु पुरोडाशात्ययासनाके विधाना-

ह्यमावाभ्यायां च पुरोडाशैकदेवतामन्त्रवर्णयोगानुपपत्तिवाक्यान्तरेण पौ-

र्णमासीकालापायागतैकत्रिकवाक्यत्वेन पौर्णमासीशब्देनानुवादात-

त्यावयवत्वेन पूर्णमासशब्देन ग्रहणोपपत्तेः प्राधान्यं तत्रदर्शनादाशा-

ङ्क्याह * सूत्रेति * अपि वा पौर्णमास्यां स्यात्प्रधानवदनर्थोपाना-

म्नात्वो यथा प्रधाने स्यादिति सूत्रेण प्रधानस्योपांशुयाजस्यापौ-

र्णमास्यां पर्यायविनिगादेन पौर्णमास्यां देवतानामौ-

पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजः कार्यः ममत्तु वैष्णवपाद्यानुवा-

चयारूपे ऽमावास्याक्रमाम्नानो ऽपि प्रधानानुसारात्पौर्णमास्यामेव स्यादिति वद्तास्यैव कालविधानार्थत्वेनोपन्यासान्नोत्पत्तिवाक्यं कालविधिरित्याशयः । पौर्णमासीशब्देनानपायध कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशार्थित्वनेन न्यायनैकपुरोडाशायां पौर्णमास्यामिवामावास्यायामप्युपांशुयाजोपपत्तिः पौर्णमासी विध्यभावे सूचिता शाखान्तरइतिभाष्यं तावत्समाधातुमारभते * अथेति * शाखाभेदेनोपांशुयाजकर्मे वैष्णवादियाज्यानुवाक्यायुगलाम्नानात् श्रुत्यविनियुक्तस्यापि मन्त्रस्य प्रयाजाकाङ्क्षितदेवताप्रकाशनलक्षणोपकारकत्वसम्भवेनाकाङ्क्षितादृष्टोपकारकल्पनायोगाद्देवताकल्पकत्वोपपत्तेर्मन्त्रवर्णकल्प्यो देवताविधिर्विष्णुर्वा स्यादित्याम्नानादिति दशमोपान्त्याधिकरणगतसूत्रद्वयसमाख्यान्यायेन सिद्ध इत्यर्थः । सूत्रे विष्णुग्रहणमन्तरेण एकशाखायाममावास्यायां विष्णुयाज्यानुवाक्याम्नानादमावास्यायामेवोपांशुयाजहविः कार्यमिति प्रदर्शनार्थं पूर्वपक्षत्वेन कृतं न देवतान्तरनिवृत्त्यर्थमित्याशय. । ननु नानाशाखाधीतानामपि याज्यानुवाक्यायुगलानां देवताकल्पनात्वात् दृष्टार्थत्वेनावसायाद्वसन्तमृतूनां प्रीणामीत्यादीनामेको ममेत्यादीनां च प्रयाजानुमन्त्रणानामिव समुच्चयापत्तेस्तत्कल्प्यानां देवतानामपि समुच्चयः प्रसज्येतेत्याशङ्कयाह * तथेति * देवताकल्पनात्प्रागपि याज्यानुवाक्यासामान्यतो यागाङ्गदेवताप्रकाशनलक्षणैककार्यत्वावगतेर्न समुच्चयो युक्त इत्याशय । ननु याज्यानुवाक्ययोर्हौत्रप्रवचनाख्यवेदाम्नानेनाध्वर्यवप्रवचनाख्ययजुर्वेदविहितोपांशुयाजापेक्षया वेदान्तरीयत्वाच्छाखान्तरीयत्वाभिधानं न प्रयुज्येतेत्याशङ्कयाह * तदेव चेति * वेदान्तरस्य शाखान्तरत्वाध्यवसीयत्याशयः। वेदैक्यमेव शाखान्तरव्यपदेशाङ्गत्वेनापरितोषात्परिहारान्तरमाह * आध्वर्यवे ऽपि त्विति * नन्वेवं सत्यध्वर्युप्रयोज्यत्वेव स्यादित्याशङ्कय होतर्यजेति प्रैषसामर्थ्याद्धोतुः * प्रयोज्यत्वरूपेणेत्युक्तम् * यथाश्रुतवचनव्यक्त्याश्रयणेनैव विष्णुप्रजापत्योरुपांशुधर्मकत्वावगतेर्योगस्य विष्णुप्रजापत्योश्चोपांशुत्वसाम्याद्विष्णुप्रजापतिदेवत्यत्वप्राप्तकलिङ्गोपन्यास इत्येवं तथापीति भाष्यं समाधत्ते * उपांश्विति * उपांशुधर्माणावित्यनेन यद्विष्णुप्रजापत्योरुपांशुत्वधर्मत्वमुक्तं तदुपांशुयाजस्य मन्त्रवर्णप्राप्तविष्णुप्रजापतिदेवत्यत्वद्योतनार्थमित्यर्थः । शाखान्तरभाष्योक्तस्य मान्त्रवर्णिकत्वस्य विष्णुर्वा स्यादिति सूत्रवक्ष्यमाणत्वद्योतनार्थं मन्त्राम्नानाच्चेति भाष्यमिति सूचनार्थश्चकारः कथं विष्णुप्रजापत्योरुपांशुधर्मत्वेनोपांशु-

याजस्य तद्देवत्यत्वद्योतनेत्यपेक्षायामाह * अन्या हीति * ननु प्रत्यक्षमानसत्वाविधिविरोधान्न लिङ्गेनोपांशुत्वप्राप्तिरित्याशङ्क्याह * विष्ण्वति * यथान्यो न शृणोति तथोच्चारणस्योपांशुत्वादन्याश्रवणसादृश्येन मानसत्वपर्यायोपांशुशब्दो ऽनुक्तदेवताकेषु विष्णुप्रजापतिदेवत्यत्वद्योतनार्थं प्रयुक्त इत्याशयः। अग्नीषोमयोस्त्विति भाष्यं कालविधायिनि वाक्ये ऽग्नीषोमयोः प्राप्तिरुदाह्रियतइत्येवं व्याचक्षाणः समाधत्ते * तथेति * तावभ्यूतामित्यस्मिन्कालस्य विधायके वाक्ये ऽग्नीषोमीययोरनुवादेन मान्त्रवर्णिकी प्राप्तिरग्नीषोमयोस्त्विति भाष्यमुपोद्बलयतीत्युक्ते ननु पुरकल्पसदृशस्यापि विधायकस्याभ्युपगमे देवताविधायकतापि कस्मान्नेत्याशङ्क्य कालस्य विधायके वाक्यभेदापत्तेर्देवता * विध्यसम्भवादित्युक्तम् * देवतैव तर्हि विधीयतां न काल इत्याशङ्क्य यथेत्यनेन देवताज्योपांशुत्वकालानामिह वाक्ये कीर्तितानां मध्ये ऽन्यतः प्राप्तिसम्भवासम्भवावालोच्य विधेयतयानुवाचनतया च ग्रहणस्य न्याय्यत्वात्कालव्यतिरिक्तानां चान्यतःप्राप्तिसम्भवात्कालस्यै *वैतद्विधायकमित्युक्तम् *

गुणोपबन्धात् ॥ ११ ॥

यदुच्यत इति भाष्येणोपांशुत्वगुणोपबन्धाज्जारूपत्वेन पौर्णमासी लभ्यते इति पूर्वपक्षोक्तारूपत्वपरिहारार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याचष्टे तावदुपांशुत्वस्याप्यविधायकत्वाद्विध्यर्थत्वे चोपांशुशब्दस्य यागविशेषोपलक्षणार्थत्वायोगान्निष्यपि पौर्णमासीयोगेपुपांशुत्वोपपत्तेर्नोदाहार्यमित्याशङ्क्योत्पत्तिवाक्यस्योपांशुयाजशब्दस्योपांशुत्वविधानार्थत्वोपोद्बलनायैतदुदाहृतमिति सूचयन् व्याचष्टे * यस्येति * यथाश्रुतार्थत्यागे हेतुमाह * नन्विति * नन्वार्थवादकल्पविधित्वमात्रेणैकस्य वाक्यस्यानेकार्थपरत्वे वाक्यभेदः शक्यपरिहार. ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदित्यादावनेकार्थविधौ चोदिते हि ते हि तदर्थत्वात्तस्य नस्योपदिश्येतेत्यनेन वाक्यभेदाभिधानाद्रात्रिसत्रे ऽप्यर्थवादकल्पस्य विधेः फलमात्रपरत्वान्नानेकार्थपरतास्तीत्याशयः। उपांशुत्वादिवचाज्यस्याप्यनेनैव विधानापत्तेर्हविर्लिङ्गाश्रुतित्यादिति दशमोपान्त्याधिकरणसूत्रविरोधः। किमर्थं तर्ह्येतदुदाहृतमित्यपेक्षायां पूर्वसूचितमेव भाष्युपोद्बलनार्थत्वं प्रकटयति * अत इति *

४८९।१ प्राये वचनाच्च ॥ १२ ॥

प्रधानेति भाष्येणोपांशुयाजस्य प्रधानप्राये वचनात् प्राधान्यावगतेर्विष्णवादियाक्यैश्च विधानादुपांशुयाजभेदे सत्यग्नीषोमीयस्यैवोपांशुयाजस्य कालविधिप्रसङ्गाद्विद्वद्वाक्यानूदितत्वात्फलवाक्यग्रहण प्राधान्याद्वैष्णवप्राजापत्ययोरुपांशुयाजयोर्गुणत्वापत्तेरुपांशुयाजमात्रप्राधान्यावगतिबाधप्रसङ्गाच्चोपांशुयाजवाक्यं पौर्णमासीवाक्यवत्समुदायानुवाद इत्येवं सूत्रं व्याख्यातं तत्र किं प्राये वचनमित्यपेक्षायामुदाहरति * हृदयमिति * यज्ञस्यामूर्तत्वेन शिरोहृदयपादाद्यङ्गमावाङ्क्ष स्तुत्यर्थं पुरुषस्योपचारः । ननूपांशुयाजभेदे ऽपि विष्णुदेवतान्तर्गततयास्तत्सन्निहितत्वाच्चोपांशुत्वस्यैवार्थवादस्याव्यवहितदेवतानपेक्षस्य यागोपलक्षकत्वात्सर्वेषामुपांशुयाजानां कालविध्यवगतेर्विधेयतश्च समुदायेनैकीकृतानां कालयोगावगतेः पक्षद्वये ऽप्यविशिष्टं प्राधान्यमित्याशङ्कते * कथं पुनरिति * यागोपलक्षणार्थं विना देवताकालेनानर्थक्यापत्तेरर्थवादस्योर्व्यवहितयोरपि चाग्नीषोमयोरुपांशुत्ववदुपलक्षणत्वावगमात्कालोद्देशेन चोपांशुयमानानां यागानामनेकोपलक्षणान्वये ऽपि वाक्यभेदानापत्तेः समुदायीकृतानामपि च कालान्वये समुदायशब्दाभावेनाग्नीषोमदेवत्यस्यैवोपांशुयाजस्य कालविधिप्रतीतेः प्राधान्यापत्तिरिति परिहरति * उच्यतइति * अवधारिते ऽपीत्यपिशब्दो ऽध्याहार्यः अग्नीषोमीय एवेत्यनेनाग्नीषोमयोरुपलक्षणत्वायदयं भावः सूचितः । श्लोकं व्याचष्टे * तावेति * नन्वेवं सत्युपांशुयाजैक्यं ऽप्यग्नीषोमपक्ष एव कालविधानापत्तेर्निर्विषयत्वप्राधान्यकीर्तनमं न युज्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * अप्रद्योतदुष्टदेवताविकल्पापत्तेरप्युपांशुयाजैक्यपक्षो न युक्तइति सूचनार्थो ह्येवशब्दः । कर्मैक्ये सत्युपलक्षणापाये ऽप्युपलक्ष्यानपायाद्देवतान्तरपक्षे ऽप्यविशिष्ट कालविधिरिति परिहरति * नैव इति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * सर्वेष्वेत्युक्ते कथेत्युदाहरणापेक्षायामसोमयाजिनो ऽग्नीषोमीयपुरोडाशाभावादन्तरालकालोपलक्षणीभूतपुरोडाशद्वयाभावे ऽपि तदुपलक्षिताग्नेयपश्चाद्भावलक्षककालानपायादुपांशुयाजानिवृत्त्यभिधानार्थं दशमान्त्याधिकरणसूत्रमुदाहृतम् । एव च सत्यग्नीषोमग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वे ऽपि देवतान्तरपक्षे कालयोगनिवृत्तिप्रयोजनत्वानवगमात्फलवाक्ये वैरूप्यापत्तेश्च कादाचित्कप्राधान्यप्रयोजनत्वायोगादानर्थक्यपरिहारायाउपग्रहणादन्स्तुत्यर्थतैव न्याय्येति सूचयितुमाह *नचेति* भेदे तू पलक्षणार्थतया विष्णुदेवान्तर्गतत्वेन प्रयोजनवत्तरत्वसम्भवे मन्दप्रयोजनस्य स्तुत्यर्थत्वसान्याय्यत्वादुपलक्षणार्थतैवोचितेति

सूचयितुमाह * नानात्वे त्विति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं प्रयचनहेतुसाध्याभिधानार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * अधिकरणसिद्धान्तप्रयोजनाभिधानार्थम् * चैककर्मत्वाधेरयुक्तम् *

॥ आघाराद्यपूर्वताधिकरणम् ॥ ५ ॥

४२०।१ आघाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ १२ ॥

नापूर्वविधी इति भाष्येण पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्यपौर्णमासीवत्पदानुषङ्गेणाघाराग्निहोत्रं पौर्णमासीवत् समुदायानुवाद इत्येवमेतत्सूत्रं व्याख्यातं तत्रोपांशुयाजवत्प्रकृतकर्माभावेनेहापि समुदायानुवादत्वनिरासासिद्धे प्रत्यवस्थानानुपपत्तिमाशङ्क्योपांशुयाजवैषम्यमाहोऽर्थमिति वैषम्योक्त्यानन्तरसङ्गतिरपि सूचिता । ननूर्ध्वादिवाक्यानां कर्मविधिनैव नास्तीत्याशङ्क्याह * किं चेति * उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकवाक्यत्वावगते । कथं चिदेकवाक्यत्वप्रतीतावपि ऊर्ध्वत्वादेः कथं चित्प्राप्त्यभावेन स्तुत्यर्थत्वायोगा-

[illegible]

स्रुवाग्रमविधानात् यादि-येतान्वत प्रयोगानजुगतमपि विध्यभिधायित्वमभ्युपेत्य * न हीत्युक्तम् * भावनाभिधायित्वे तु शुद्धस्य न प्रयोजनात्स्मृतेर्वावगम्यत इत्याशय । कुर्याच्छब्दमात्राम्वये ऽपि धात्वर्थाद्व्यतिरेक स्यान्न भावनात । वस्तुतस्तु करोत्यर्थस्यापि धात्वर्थानवच्छिन्नस्याप्रतीतेर्न तद्व्यतिरेकेणापि विधित्वस्य दध्याद्यन्वय सम्भवतीति किं * तर्हीत्यनेनोक्तम् * ननु भावनाया धात्वर्थानपेक्षगुणविध्ययोगे ऽपि तद्वारैव गुणविधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * अप्रसिद्धिमेवोक्तवचनव्यक्तिद्वयातिरिक्तवचनव्यक्त्यसम्भवेनोपपादयति * देवहीति * दध्युदूर्ध्वादिवाक्यानां गुणवत्कर्मगोचरत्वमुपपादितमुपपादयति * तस्मादिति * ननु तस्मादेव नाथवि समुदायानुवादाविति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यात्समुदायानुवादत्वं पूर्वपक्ष्यभिमतं गम्यते न च दध्युदूर्ध्वादिवाक्यविहितानां कर्मणां समुदायो ऽस्त्येकधर्मयोगाभावादित्याशङ्क्याह * तत्क्षेति * इतनाधारणरूपैकजातीयैकदेशो पठितत्वलक्षणैकधर्मयोगाद्येन प्रचयंमापादित समुदायो ऽस्तीत्यर्थं । धात्वर्थसमुदाय-

एवेव धातुना भावनासमुदायस्यापि प्रत्ययेनानुवाद इति वक्तुम् * तासामित्युक्तम् * रूपवतीनामित्यनेनाघाराग्निहोत्रयोः स्ववाक्ये विहितरूपाभावाद्वाक्यान्तरविहितरूपापेक्षणे च विहिते कर्मणि वाक्यान्तरैस्तदनुवादेन रूपविधिर्वाक्यान्तरविहिते च रूपे सति कर्मविधिरितीतरेतराश्रयापत्तेः कर्मविध्ययोगं सूचयता न हीत्यरूपत्वव्याख्यानार्थं भाष्यं व्याख्यातम्। अनुवादप्रयोजनापेक्षायामग्निहोत्रवाक्ये तावद्यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति निमित्तचोदनायामग्निहोत्रं जुहुयादिति फलचोदनायां चैकत्वसिद्धिं प्रयोजनमाह * निमित्तेति * पूर्वपक्षे निष्प्रयोजनत्वदोषं परिहृत्य प्रस्तुतान्याय्यविकल्पपरिहारो गुण एव स्यादित्याह * एवं चेति * नन्वाघारकर्म- ४९१॥
णोर्द्रव्यदेवतान्वयेन यागरूपतायास्तत्प्रख्याधिकरणे ऽभिहितत्वाद्यागरूपस्य च द्रव्यदेवतस्याघारवाक्यवदूर्ध्वादिवाक्ये ऽप्यश्रुतेररूपता कुतस्त्वेत्याशङ्क्याह * तथेति * आघारवाक्येष्वनुवादप्रयोजनमाह * तस्यापीति *

संज्ञोपबन्धात् ॥ १४ ॥

संज्ञोपबन्धश्चेति सूत्रव्याख्यानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * कापि चेति * असौ संज्ञाप्रतिपाद्यो विशेषो ऽस्य जुहोत्याघारयति वाक्यस्य कर्मणः क इति रूपं विना न निर्धार्यत इत्यर्थः। नन्विति भाष्येणाघाराग्निहोत्रसंज्ञाया यौगिकत्वेनोद्भिदादिवत्संज्ञयैव कर्मविशेषो विज्ञायत इत्याशङ्क्य यदीत्यनेनोक्तिसंज्ञया पञ्चनुत्पादककर्मव्यावृत्तेरातिदेशिकद्रव्यदेवतलाभाच्च पशूत्पादकचित्रादिव्यावृत्तेर्विशेष ज्ञानसम्भवे ऽप्यत्र व्यवस्थितप्रकृत्यलाभेनातिदेशायोगाद्दध्यादिवाक्येषु च शुद्धगुणविध्ययोगेनोपदेशतो ऽपि द्रव्यदेवता ऽलाभात्संज्ञया नाघारयागाहवनरूपकर्मव्यावृत्तावप्याघारणहवनरूपकर्मान्तराव्यावृत्तेर्विशेषज्ञानासम्भवेनाघारणहवनसामान्ययोरेव संज्ञितयापत्तेस्तयोश्च दध्यादिवाक्यविहितविशेषान्तर्गतत्वेन ज्ञातपूर्वत्वादनुवादत्वैव स्यादिति परिहृतं तद्व्याचष्टे * सामान्यमिति * आघाराग्निहोत्रसंज्ञयोर्यौगिकत्वे ऽप्याघारणहवनसामान्यं प्रतिपाद्यं स्यादिदं चान्यत एव ज्ञातत्वाच्च क्रियान्तरविधानार्हमिति एतदर्थकल्पनया योज्यम्। यथेति भाष्येण विधिस्वभावादेव विधेयान्तरव्यावृत्तकर्मविशेषप्रतिपत्तेरयौगिक्यामपि संज्ञायां विशेषज्ञाने सेत्स्यतीत्याशङ्क्य तथापीत्यनेन विधिस्वभावाद्विधेयान्तरव्यावृत्तिप्रतीतावपि नञ्योगशून्यायाः संज्ञाया व्यावृत्तिवाचित्वाभावाद्विधेरपि गतिनि-

धृत्तियाचित्वे सत्युपवेशनादावपि प्रयोगापत्तेरुध्वर्वत्वोपलक्षणार्थत्वे-
न गतिर्निवृत्त्यर्थत्वस्मृतेर्व्याख्येयत्वाज्जुहुद्ययोश्चाघारणहवनयोः सा-
मान्यरूपत्वेनाविधेयतया विधानार्थं वाच्यत्वानर्हत्वाद्विधेयत्वेन च
वाच्यत्वार्हस्य विशेषस्य रूपं विनानवगतत्वेनापूर्वविशेषविधिर्यु-
ज्येतेति परिहृतं तद्व्याचष्टे * तदक्षेयतयेति * तस्य विधानार्हस्या-
पूर्वस्य क्रियान्तरस्यान्यत्र दध्यादिवाक्येषु विधिर्युज्यते न त्वाघारा-
ग्निहोत्रवाक्ययोस्तत्र रूपाभावेनाक्षेयत्वादित्यध्याहारेण योजना ना-
श्रेति तु पाठः सुगम एव द्वितीयान्तसत्संक्षेपग्रन्थादित्येवमन्यथा
सूत्रव्याख्यानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * क्रियाश्चेति * कार-
कथाविरोधेन साधनशब्दव्याख्यानाया * कारकत्वेनेत्युक्तम् * उत्त-
रार्द्धमानुपादेति भाष्यं व्याख्यातं श्लोकं व्याचष्टे * आघारमिति *
समुदायस्य समुदायिभ्यो ऽत्यन्तभेदाभावे ऽपि साध्यत्वोपपत्तिर्दृ-
ष्टान्तेनोक्ता ननु सामान्यशब्दोक्ताया भावनातो विशेषशब्दोक्तस्य धा-
त्वर्थस्य व्यापाररूपत्वेनाभेदवद्गुणभावनिष्ठत्वेन भेदस्यापि भा-
वादुक्तं कर्मत्वं समुदायस्य तु समुदायिभ्यः कथं चिदपि भेदाभा-
वात्कथं कर्मतेत्याशङ्कते * ननु चेति * समुदायिभ्यः समुदायस्य
भेदाभावे ऽपि समुदायिनामेव प्रत्येकरूपासामस्त्यरूपस्य भेदात्त-
स्यैव च समुदायशब्दवाच्यत्वादेकधर्मान्वयाख्यप्रचयद्वारा च प्रत्ये-
करूपे साध्यत्वात्कर्मत्वोपपत्तिरिति क्रियाणामिति भाष्यसूचितं
४९।२।१ परिहारमाह * नेति * समुदायस्यावयवभूतानां क्रियाणां प्रचयेन
साध्यत्वाद्युक्ता कर्मतेत्यर्थः एतदेव विवृणोति * समस्ताभ्यो
हीति * नन्वाघाराग्निहोत्रशब्दयोः पौर्णमास्यमावास्याशब्दन्या-
येन प्रत्येकरूपयाचित्वावधारणात्प्रत्येकरूपस्यैव कर्मत्वं वाच्यम् ।
तच्च विरुद्धमित्याशङ्कते * ननु चेति * अवाच्यस्यापि साम-
स्त्यरूपस्य लक्षणयावगतेः । कर्मत्वं भविष्यतीति परिहरति * नैव
इति * ननु विधाश्यन्योदनपाकं पचतीतिवद्भावनाधात्वर्थलक्षण-
सामान्यविशेषभेदेनापि क्रियाकर्मत्वोपपत्तेर्न कर्मत्वनिर्देशो ऽनु-
वादत्वहेतुरित्याशङ्क्याह * न चेति * जुहोत्याघारयतिसा-
मानाधिकरण्यं विनाग्निहोत्राघारशब्दयोर्धात्वर्थवाचित्वानवगते-
र्जुहोत्याघारयत्योश्च पाकमितिवद्भावनाख्यसामान्यशब्दाद्व्याख्यात-
प्रत्ययाद्भेदेनानुपादानाद्धात्वर्थस्य कर्मत्वं यद्भवतो ऽभिमतं
तन्न सम्भवतीत्यर्थः । ननु तत्प्रख्याधिकरणे सामाधिक-
रण्यं च साध्यांशेनेह कर्मण इति वार्त्तिके जुहोत्याघारय-
त्यर्थयोः शब्दभेदानुपादाने ऽपि साध्यत्वस्योक्तत्वात् द्वितीया-

४९३।१ त्फलान्वये सति प्रकरणोपपत्तेः प्रकरणेन ग्रहणं युक्तमित्याह *अत
इति * नन्वाघारशब्दस्य मन्त्रद्रव्यविध्योर्भावादाघाररूपं ज्ञास्यत-
इत्याशङ्कते * नन्विति * विधौ सफलमन्त्रपाठे ऽपि लाघवार्थं
वार्त्तिके प्रतीकमात्रग्रहणं धात्वर्थानधिकार्थत्वाच्चाघारशब्दो धात्व-
र्थे विशेष्टुं शक्नोतीति परिहरति * नेति * एतदेवोपपादयति
* तत्रेति * आघारे ऽप्याशङ्कोपन्यासपूर्वकं तन्निरासे ऽपि सूत्रं
योजयति * नन्विति * एतदेव विवृणोति *दर्शेति * दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणपठितानामपि प्रयाजानामवान्तरप्रकरणव्यतिक्रमाधि-
करणे व्युत्पादयिष्यमाणत्वादेतदप्यज्ञातरूपाघारविधययोगाशयं भा-
ष्यमप्यस्मिन्नर्थे योज्यम्।कथं भावात्मकप्रकरणाभावे ऽप्यधिकारल-
क्षणसान्निध्यात्मकात्प्रकरणाद्विशेषावगतिरित्याशङ्कोपन्यासपूर्वं त-
न्निरासे ऽपि नास्ति प्रकृतमस्येति विग्रहस्यषष्ठ्युक्तस्य सम्बन्धस्य
प्रक्रा.धयं प्रकृतमेवेति च प्रकृतशब्दो ऽवधारणमभिप्रेत्यैतत्सूत्रं यो-
जयति * सन्निधेरिति * सौवाघारस्याप्याघारयतिनानुवादोप-
पत्तेरित्याशयः । तण्डुलादेरपि वाक्यबलीयस्त्वेनाप्रकृतहोमान्व-
यसूचनार्थं बहुवचनम्। नन्वेवं सति पूर्वपक्षे ऽप्यूर्ध्वत्वतण्डुलादेः
सौवाघारजयाहोमादिभिरप्यन्वयः स्यादित्याशङ्क्याह * तदिति *
ज्ञातरूपायां फलान्वयेन कथम्भावात्मकप्रकरणोपपत्तेस्तस्य चापू-
र्वसाधनत्वलक्षणार्थं वाक्येनापेक्षितत्वेनाविरोधादबाधः सिद्धान्ते
त्वज्ञातरूपयोराघाराग्निहोत्रवाक्ययोरुत्पादितयोः कर्मणोः फले वि-
धानाशक्तेः कथं भावात्मकप्रकरणायोगादधिकारात्मकस्य च प्रक-
रणस्य वाक्येनानपेक्षणाद्विरोध इत्याशयः । तत्राधिकारात्मकस्य
प्रकरणस्य वाक्यविरोधे सत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाविरोध इति तत्र
यच्छब्दार्थे तच्छब्दो योज्यः। नन्वेवमपि द्रव्यविशिष्टकर्मवाक्ये देव-
ताभावाद्देवताविशिष्टकर्मवाक्ये च द्रव्याभावादूर्ध्वादिवाक्ये चो-
भयाभावात्कर्मान्तरगुणस्य च कर्मान्तरे ऽनन्वयादेकेन च होमा-
निष्पत्तेर्द्रव्यं च विनोर्ध्वत्वादिमात्रेणाघारानिष्पत्तेर्न विधिर्निवह-
तीत्याशङ्क्याह * यत्र चेति * अन्येनापि रूपेण कर्मान्तरा-
द्व्यावृत्तेः कर्मणि विहिते येन विना कर्मानिष्पत्तिस्तत्कर्मान्तरगत-
मन्यथानुपपत्त्या कल्प्यतइत्यर्थः। कश्चिदित्यनेनाद्रव्यं देवतस्या-
प्यूर्ध्वत्वादेः कर्मरूपत्वे द्रव्यदेवतादविशेष उक्तः। एवं च यद्यूर्ध्व-
त्वादिवाक्येष्वपि न किं चिद्रूपं स्यात्ततो विशेषाग्रहणेनेतरयोरपि
विधित्वं स्यान्न त्वेतदस्तीत्याह * सर्वेषु चेति * तस्मादिति पूर्वप-
क्षोपसंहारभाष्यम् * तस्मादिति *

चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ १६ ॥

दध्यूर्ध्वादिवाक्यानां कर्मविधित्वानभ्युपगमाद्वाक्यस्थकर्मा-
न्तरोक्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्याभ्युपेत्यवादेन ध्रौवाघारचतुर्होतृहोमाद्य-
पेक्षया वा समाधत्ते * कर्मेति * कुत इत्यादिना रूपवन्तौ विधी- ४९४।
येते इत्यन्तेन भाष्येण वाक्यान्तरविहितरूपापेक्षणे ऽन्योन्याश्र-
यापत्तेः स्ववाक्याज्ञातरूपकर्मविध्ययोगस्यारूपत्वादित्यनेनोक्तस्या-
प्रवृत्तप्रवर्तनात्मकविधिस्वभावादेव विध्यन्तराविषयभूतकर्मान्तर-
स्याप्रवृत्तविधानार्हकर्मप्रतीतेर्वाक्यान्तरावगतरूपवत्तया चानुष्ठाना-
र्हत्वाद्विधिनिर्वाहोपपत्तेः । स्ववाक्याज्ञातरूपस्यापि कर्मणो वि-
धिसम्भवाद्विधिनिर्वाहार्थं वाक्यान्तरविहितरूपापेक्षायो ऽपि विधि-
प्रवृत्त्यनपेक्षणादेतराश्रयमित्येवं परिहारार्थतया विधिशब्दार्थस्य
प्रयोगे ऽनुष्ठाने भूतत्वादसंमानत्वाद्व्याप्रियमाणत्वादनुष्ठापकरू-
पत्वादन्यतः प्राप्ते चानुष्ठाने ऽनुष्ठापनानर्थक्यात्स्वरूपं विना-
पि कर्मान्तरं विधेयं प्रतीयते तच्च वाक्यान्तरस्थं रूपमवगत्या
निर्वहतीत्येवं सूत्रावयवो व्याख्यातः तदन्तर्गतेन चाघा-
रत्वमेनाविज्ञातार्थाभिधानेन हवनाघारणयोर्विधिविषयसमानयो-
स्तदेकीभूतयोः विधिविषयभूतयोरेव संज्ञाविषयत्वात्संज्ञोपबन्धो-
पपादनार्थतया ऽघाराग्निहोत्रशब्दार्थस्य प्रयोक्तृत्वमभूतत्वादित्येवं
व्याख्यातस्तत्र द्वितीयव्याख्यानार्थं भाष्यं स्रुद्धोत्याघारयति * लक्षि-
तेति * वार्तिकेन व्याख्यास्यमानत्वादुपेक्ष्य शेषं सङ्क्षेपतो व्याच-
ष्टे * आघारयतीति * यदुक्तमिति भाष्येण पूर्वो ऽयो होमाघारे ऽय
इति पूर्वपक्षभाष्यावयवसूचितमर्थमनुभाष्य नैतदित्यादिना वा-
क्यार्थो यस्तं विधातुमित्यन्तेन तन्निरासार्थतया तत्सन्निधेर्गुणार्थेन
पुनःश्रुतिरिति सूत्रावयवो व्याख्यातस्तत्र तस्मादनुवादावेति भाष्यं
तावत्तात्पर्यतो व्याचष्टे * न चेति * नन्विति भाष्येणोपपदश्रव-
णाद्दध्यादिवाक्यानां शुद्धहोमाघारविध्यशक्तावपि होमाघारसम्ब-
न्धितया दध्यूर्ध्वादिविध्यभ्युपगमात्सम्बन्धस्य च सम्बन्धिद्वयनि-
ष्ठत्वात्प्रतिसम्बन्धिभ्यां होमाघाराभ्यां विनानुपपत्तेरर्थापत्त्या तयो-
रपि प्राप्तिराघाराग्निहोत्रवाक्ययोरनुवादत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य नै-
तदेवमित्यनेन ब्रूम इत्यनेन निरस्तं तत्तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * न
चेदिति * भाष्यस्थस्य सम्बन्धशब्दस्य विशिष्टवाचित्वं शङ्काया

विशिष्टविधानाशयत्वं तन्निरासार्थत्वं चोत्तरस्यानेनोक्तम् अत्रैवाव-
तारणापूर्वमस्मिन् हीति भाष्यावयवमध्याहारेण द्वेधा योजयति * त-
दिति * अस्मिन्नाघाराग्निहोत्रवाक्यस्थे प्रत्यक्षे कर्मविधाने सति
न सम्बन्धो ऽर्थादापादक इत्याद्या योजना अस्मिन्सम्बन्धे विध्य-
र्थाक्षेप्ये होमाघाराख्यसम्बन्धिविधौ प्रत्यक्षे सति सम्बन्धाख्यगुणवि-
धानेन सम्बन्धमात्रं विधीयतइति द्वितीयासम्बन्धशब्देनास्मिन् पक्षे
सम्बन्ध एवोक्त इति गुणशब्देनोक्तं तस्मादित्याशङ्कानिरासोपसं-
हारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * नन्वाघारयतीति भाष्येण
श्रुत्या धात्वर्थावच्छिन्नभावनाविधिप्रतीतेर्न वाक्यविसम्बन्धविधि-
र्युक्त इत्याशङ्क्य सत्यमित्यनेन सम्बन्धस्य पदान्तराभ्यपलभ्यत्वेना-
र्थीतत्वे ऽपि तच्छब्दपरामृष्टस्य धात्वर्थावच्छिन्नभावनाख्यस्य क-
र्मण सन्निहिताघाराग्निहोत्रविधिप्राप्तत्वेनादूर्ध्वादिवाक्यैरविधेय-
त्वाद्वाक्यीयगुणविध्यर्थं कर्मश्रवणं न कर्मविध्यर्थमिति तन्निरासार्थ-
त्वेन सूत्रावयवो व्याख्यातस्तद्द्वयमेतच्छङ्कापरिहाराशयप्रपञ्चा-
र्थैरुत्तरभाष्यैरेव व्याख्यास्यमानत्वाच्च व्याख्यातम् । ननु पदान्तरेत्या-
शङ्काशयविवरणार्थं भाष्यं व्याचष्टे * भावनेति * सत्यमयमिति
परिहाराशयविवरणार्थं भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * भावना-
मध्यशब्देन तु व्यापारशब्दोक्तभावनाविशेषणभूते स्वपदार्थे धात्वर्थे
गुणशब्दो विशेष्यतीति गुणस्य भावनाद्वारधात्वर्थविशेषणत्वाभि-
धानेन भावनाविशेषणतैवोक्तेति सूचितम् । ननु गुणविधावपि भाव-
नातो विध्यनुसारणे कर्मानुवादेन गुणविध्युद्घोषो विरुध्येतेत्याश-
ङ्क्याह * तेनेति * येन कारणेनोर्ध्वादिवाक्येष्वपि स्वपदार्थे
धात्वर्थगतव्यापारं भावना वक्ष्यतीत्युक्तं तेन कारणेन सर्व-
त्रैवैतद्वक्ष्यमाणमुपदिष्टं भवतीत्यर्थः । शास्त्राभिव्यक्तिरिती-
तिकरणाध्याहारेणोत्तरग्रन्थान्वयः विशिष्टविधेः सार्वत्रिक-
त्वे ऽपि तात्पर्याभिप्रायः । कर्मानुवादेन गुणविध्युद्घोष इ-
त्याशय । नन्वेवमपि व्याख्यातृणामष्टप्रकारत्वयुद्घोषो विरुध्यत
इत्याशङ्क्य भ्रान्तिमूलत्वं तदुद्घोषस्याह *तत्रेति* आत्मना यथा भ्रा-
न्तिरुत्पन्ना तयान्येषामप्युत्पादयितुमित्युपहासः किलेति भ्रान्तित्वं
सूचितम् । भ्रान्तित्वोपपादनायाष्टावपि प्रकारान्परदौर्बल्यनियमं च
दूषयन् शुद्धधात्वर्थविधिरूपं प्रथमं प्रकारं तावत्सोदाहरणानु-
४९५।१ भाषणपूर्वं दूषयति * तत्र तावदिति * कस्मादयुक्तमित्यपेक्षाया-
मकाभिधानश्रुत्या भावना वयस्य प्रागजगमादिति हेतुमाह * न
हीति * भावनानिरपेक्षस्य धात्वर्थस्य पुम्प्रवृत्त्यविषयत्वाद्व्यविधेय-

तेत्याह * न चेति * एतदेवोपपादयति * सा हीति * देहाश्रितस्यापि विष्णुक्रमादेरात्माश्रितस्यापि च यागादेः प्रयत्नरूपभावनाधिना प्रवृत्त्यविषयतापिशब्देन सूचिता किं च भावनावद्धात्वर्थस्यानुष्ठेयनिष्पाद्यापरपर्यायसाध्यत्वेन विधानस्य अन्यदेव हि यागादौ सामान्यं करणात्मकम्। अन्यच्च भावनानाम साध्यत्वेन व्यवस्थितमिति वार्त्तिके निरस्तत्वाद्व्यादितरकरणत्वेनैव विधानावगतेः करणत्वस्य च क्रियारूपभावनान्वयनिबन्धनत्वाच्च तां विनां विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयेनाह * इदं चेति * ननूत्पत्तिवाक्ये साध्यत्वेनापि हि विहितस्य किमर्थमपुरुषार्थरूपो धात्वर्थः साध्य इत्यपेक्षायां फलवाक्ये करणत्वेन विधानात्फलवत्त्वोपपत्तेर्नोत्पत्तिवाक्ये करणत्वेन विधिरित्याशङ्क्याह * न हीति * धात्वर्थस्य साध्यत्वेन विधौ पुरुषस्य किमर्थमित्यपेक्षायामपि विधेयस्य करणत्वानवगतेः साध्यानपेक्षत्वात्पदार्थापेक्षां च विना पदार्थान्तरान्वयायोगात्फलवाक्ये ऽपि करणत्वेन विधिर्न सम्भवतीत्युक्ते ननु भावनायाः करणत्वाभावे ऽपि साध्यापेक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्य * असावित्युक्तम्। भावनायाः करोत्यर्थरूपत्वेन नित्यं कर्मापरपर्यायसाध्यापेक्षत्वे ऽपि धात्वर्थस्य करोत्यर्थत्वाच्च करणत्वं विना साध्यापेक्षत्याशयः। विशिष्टधात्वर्थविधिरूपं द्वितीयं प्रकारं दूषयति * सोमेनेति * तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्यनेन न्यायेन धात्वर्थस्य कारकाणां च परस्परान्वयमपेक्ष्य भावनयान्वितानां पश्चाद्धात्वर्थस्यानिष्पन्नस्य करणत्वायोगात्कारकैश्च विना तदनिष्पत्तेः कारकापेक्षायां कारकाणां च सिद्धरूपत्वेन व्यापाररूपधात्वर्थनिष्पादनं विना साक्षाद्भावनान्वयायोगाद्धात्वर्थापेक्षायामरुणैकहायनीन्यायेनान्योन्यनियमाच्च भावनाविधिनिरपेक्षो गुणविशिष्टधात्वर्थविधिर्युक्त इत्याशयः। सप्तमनवमाध्याययोश्च यजेतेत्यभिनीति कर्तव्यतायां धात्वर्थान्वयनिरासेनेत्थं कुर्यादिति भावनान्वयस्य भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वाद् गुणानां धात्वर्थविशेषणत्वानुपपत्तेर्न तद्विशिष्टधात्वर्थविधिरित्याह * तथा चेति * गुणान्वये च धात्वर्थस्य वैरूप्यं स्यादित्याह * भावनां चेति * धात्वर्थस्यान्यत्र विधिरूपं तृतीयं प्रकारं दूषयति * तथेति * भावनायां तु धात्वर्थस्य कारकाणां वा विधेः सर्वत्राविशेषात्तदभिप्रायान्यशब्दव्याख्या न युक्तेत्याह * यदि त्विति * अन्योद्देशेन च शुद्धधात्वर्थविधानस्य तन्निरपेक्षशुद्धधात्वर्थविधानात्पदान्तरापेक्षानिमित्तविप्रकर्षेण दौर्बल्ये ऽपि अन्योद्देशानिरपेक्षविशिष्टधात्वर्थविधाने ऽपि

विप्रकर्षसाम्यात्ततो दौर्बल्यानुपपत्तेः प्रत्युताश्रुतविशेषणविधिक-
ल्पनाभावेन ततो बलीयस्त्वाद् द्वितीयस्थाननिवेशापत्तेस्तृतीयस्थान-
निवेशो न युक्त इत्याह * न चेति * अन्योद्देशेन विशिष्टधात्वर्थ-
विधिरूपं चतुर्थं प्रकारं द्वितीयतृतीयपक्षोक्तदोषापादनेन दूषयति
* पक्षेति * धात्वर्थे ऽन्यविधिरूपं पञ्चमप्रकारं दूषयति * दध्ने-
ति * तृतीयानिर्दिष्टस्यापि दध्नो विधेयत्वेनानुष्ठानविषयत्वाद्वि-
धेर्ह्यनुष्ठेयमित्यभिप्रेत्यानुष्ठानार्थकरोतिप्रयोगोपपत्तेस्तत्र जयान् जु-
हुयादितिवच्च प्राधान्यविवक्षयापि सप्तमीप्रयोगोपपत्तेर्होमाधिकरण-
द्व्यधिकरणत्वस्य परानभिप्रेतत्वे ऽपि दधिहोमे करोतीति परोक्तायां
वचनव्यक्तेरञ्जसैषो ऽर्थः प्रतिभातीत्यारोप्याच्छलेनेदं दूषणद्वयमुक्तं
सप्तम्यश्रुतेर्न शब्दाद्धोमस्याधिकरणत्वं स्थालीयच्च पतनप्रतिबन्ध-
कत्वाभावाच्चार्थरूपेण इत्यञ्च तृतीयाश्रुतेर्भूतभव्यसमुच्चारणन्या-
येन करणत्वावगमात्कर्मत्वरूपा कर्त्तव्यता न युक्तेत्यर्थः । यथा चा-
न्यत्र शुद्धधात्वर्थविधिश्रुतिर्विशिष्टविधानाद् बलीयसी तथा धात्व-
४९६।१ र्थे ऽन्यविधिश्रुतिरपीति पञ्चमस्याननिवेशो ऽस्या न युक्त इत्याह * इ-
यमपि चेति * अन्यत्र शुद्धधात्वर्थविधेरपि द्विविधविशिष्टविध्यपे-
क्षया बलीयस्त्वसूचनार्थश्चकारः हेतुमाह * एकेति * नन्वियं
पदान्तरार्थविधिविषयत्वेन विप्रकृष्टार्थत्वाद् दुर्बलेत्याशङ्क्याह *
उभयेति * विशिष्टविधावपि विशेषणभूतपदार्थान्तरविधिरित्या-
शयः । दध्ना जुहोतीत्यत्र च सन्निकृष्टार्थविध्यसम्भवकृतत्वाद्वि-
प्रकृष्टार्थग्रहणे न दोषायेत्याह * सन्निकृष्टेति * प्रकृतश्रुतिविधे-
यदधिपरामर्शार्थो ऽत्र शब्दः तत्र तु विशिष्टविधावुभयोर्विशेषणा-
विशेष्ययोर्विध्याश्रयणात्सन्निकृष्टविध्यर्थे तत्सम्भवो विप्रकृष्टवि-
ध्यर्थं चासम्भवो ऽभ्युपगन्तव्य इति युगपद्विरुद्धसम्भवासम्भवा-
पत्तिरित्याह * तत्रेति * सन्निकृष्टासम्भवकृतत्वाद्विप्रकृष्टग्रहण-
स्योभयाश्रयणे सम्भवासम्भवविरोधापत्तिरित्येकग्रन्थतया वा विशि-
ष्टविधिदौर्बल्याभिधानार्थतयैतद्योज्यम् । नन्वेवं सति न क विशिष्ट-
विधिराश्रीयतेत्याशङ्क्याह * अगत्यैवेति * विशिष्टविधिरित्यध्या-
हारः । यद्यपि च श्रौतेन विधिना सन्निकृष्टविधानात्कालेन च वि-
प्रकृष्टार्थविधानात्कालभेदेन विप्रतिषेधपरिहारोपपत्तेरन्योद्देशानि-
रपेक्षविशिष्टविधेरियं विप्रकृष्टार्थविषयत्वात् गुर्वी तथाप्यन्यत्र वि-
शिष्टविधानात्पदान्तरापेक्षानिमित्तविप्रकर्षस्योभयत्र सद्भावेनावि-
शेषाद् गुर्वी न भवत्येवेत्याह * अन्यत्रेति * तदेव त्वतिगुर्वीति सू-
चनार्थो ऽतिशब्दः प्रकृतमुपसंहरतीति क तर्हि निवेशयितव्येत्यपेक्षा-

यामाह * काममिति * श्रुतिलिङ्गादिवद्यासां पूर्वपूर्वानपेक्षत्वाच्च क्रमोपन्यासेन प्रयोजनं यदि त्ववश्यं क्रमेणोपन्यस्तव्या स्ततो यथैवं क्रम इति * काममित्यनेनोक्तम् * धात्वर्थे ऽन्यसम्बन्धविधिरूपं पष्ठं प्रकारं दूषयति * यत्त्विति * किं यद्ददातीति दानमात्रमनूद्य तत्र प्राकाशावध्वर्यव इत्यानन्तर्यावगतः प्रदीपाध्वर्युसम्बन्धो विधीयते उताध्वर्यवे यद्ददातीति क्रियाकारकान्वये क्रियाप्राधान्यविवक्षयाऽध्वर्युविशिष्टं दानमनूद्य तस्य प्रदीपसम्बन्धे विधीयमाने ऽयीमांस्त्रा-दिवद्दक्षिणा इति स्मृते । प्राकाशावध्वर्य्वोः प्रदीपयोर्दानसम्बन्धस्य प्रदानश्चादानर्थक्यतदङ्गन्यायेन विशेषणं ऽयतारादिविशेषणभूतस्याध्वर्योः प्रदीपसम्बन्धविधिर्विधेयसम्बन्धित्वेन वाध्वर्योरिव प्राधान्यविवक्षायां दानविशिष्टमध्वर्युमनूद्य तस्य प्रदीपसम्बन्धविधिर्दानस्याविवक्षया वा शुद्धाध्वर्य्वनुवादेन प्रदीपसम्बन्धविधिरिति पक्षत्रयवर्त्तीनां मध्ये कृत्या धात्वर्थे ऽन्यसम्बन्धविधिरित्यशक्यं विवेक्तुमित्यर्थः । एतदेवोत्तरेण प्रपञ्चेन विवृणोति * सर्वत्र हीति * समस्ताया ज्योतिष्टोमिक्या दक्षिणाया अश्वमेधेति वेदाम्नातायाः प्राकाशद्वयमात्रविकरणे ऽध्वर्युभागमात्रविकारत्वाभिधानेन निवेद्यमानः प्रसज्येतेत्यर्थं । द्विकृत्वाच्च सम्बन्धस्याध्वर्य्वोक्यसम्बन्धिप्राप्तावपि प्राकाशाध्वर्युसम्बन्धप्राप्तौ विधातुमशक्यत्वात्प्राकाशयोरपि विध्यापत्तेर्वाक्यभेदः स्यादित्याह * प्रत्ययस्य चेति * ननु सम्बन्धविधिनैवार्थाक्षेपान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * सम्बन्धो हीति * एवमप्यर्थाक्षेपगौरवं तावदेको दोषः धात्वर्थाङ्गत्वेन चार्थाक्षेपलभ्यस्यापि सम्बन्धिनो विधेयत्वात्प्रत्ययावृत्तिस्तद्वदेवेत्याशयः । ननु सम्बन्धिविशिष्टस्यैव सम्बन्धस्य धात्वर्थाङ्गत्वात् विशेषणस्य चाङ्गत्वं विना विशिष्टस्याङ्गत्वासिद्धेः सम्बन्धिनो ऽपि धात्वर्थाङ्गतार्थादेव लप्स्यते अतः सम्बन्धिनो धात्वर्थानङ्गत्वं वदता सम्बन्धस्यापि वाच्यं न च तद्वक्तुं शक्यम् । धात्वर्थानुरक्तेन प्रत्ययेन सम्बन्धस्य विधानाद्धात्वर्थाङ्गत्वावगतेरित्याशङ्क्य * तत्रेति * धात्वर्थानुरक्तेन प्रत्ययेन विधानाद्धात्वर्थाङ्गत्वे च दध्ना जुहोतीत्यस्याः सम्बन्धविधित्वाभावाद्धोमोपादानार्थवत्त्वे ऽपि वायव्येन्द्रियश्रुत्योः प्राकाशश्रुतिवत्सम्बन्धविधित्वाभ्युपगमाद्धोमोपादानानर्थक्यं दोषमाह * एवं तर्हीति * ननु वायव्यश्रुतावेव धात्वर्थस्य प्रकृतिद्योतनार्थे विधायकप्रत्ययानुरञ्जकत्वं युक्तमिन्द्रियश्रुतौ त्वविवक्षितत्वान्न प्रत्ययानुरञ्जकतेत्याशङ्क्याह * न हीति * प्रकृतिप्रत्यययोः पौर्वापर्यनियमाच्छुद्धप्रत्ययार्थानुपलब्धेर्धात्वर्थस्यानुरञ्जकता सर्वत्रा-

विशिष्टेत्याशयः । वायव्यश्रुत्युपन्यासो दृष्टान्तार्थः । नन्विन्द्रिय-
श्रुतौ बलादापतितस्याप्यनुरञ्जकत्वस्यानुपकारित्वेन त्यागान्नानुरञ्ज-
कतेत्याशङ्क्य वायव्यवाक्ये ऽपि तर्हि धात्वर्थानपेक्षाद्धातुमा-
त्रादालभतिचोदिताग्नीषोमीयपशुयागप्रकृतिद्योतनासिद्धेर्ददात्यर्थस्य
चाध्वर्युप्राकाशसम्बन्धापादकत्ववदालभत्यर्थस्य द्रव्यदेवतासम्ब-
न्धानापादकत्वेन विधायकप्रत्ययोपकारित्वाभावान्नानुरञ्जकत्वं स्या-
दित्याह * प्रकृतीति * लिङ्गशब्दो भावव्युत्पत्त्या वातनाम्यलिङ्गन-
वाची उपकारित्वा ऽपि धातोरनुरञ्जकत्वानपेक्षणाद्धात्वर्थस्यानुर-
ञ्जकता दूरोत्सारितेति सूचनायारम्भः । ननु क्रियागर्भत्वात्स-
म्बन्धस्य धात्वर्थं विना द्रव्यदेवतसम्बन्धानिष्पत्तेर्धात्वर्था-
न्तरवाचिशब्दाश्रवणाच्च विधेयसम्बन्धापादनेनात्मना विधायक-
स्योपकरिष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यदि च श्वेतवा-
य्वोः सम्बन्धः कार्यः स चालभतिद्वारेति विधीयेत न ततो वाक्य-
भेदः स्याद्विधेयापादकविधावपि त्ववाक्यभेदे गुणफलसम्बन्धापा-
दकाश्रयाश्रयिसम्बन्धाविधावप्यवाक्यभेदापत्तेरिन्द्रियवाक्ये ऽपि
धात्वर्थत्यागोक्तिरयुक्ता स्यादित्याह * यदि चेति * विनापि त्वा-
श्रयाश्रयिसम्बन्धं गुणफलसम्बन्धोपपत्तौ प्रकरणलभ्याश्रयिसम्ब-
४२,७।१ न्धाभ्युपगमो विरुध्यतेत्याह * किमिति चेति * सप्तमाष्टमश्रुतिप्र-
कारावप्यनेन प्रसङ्गाद् दूषितौ भवतः अतो न धात्वर्थानुरक्तेन प्रत्यये-
नाप्यसम्बन्धस्य विधानाद्धात्वर्थाङ्गत्वसिद्धिरित्युक्तश्रुतिप्रकारद्व-
यदूषणस्य प्रस्तुताशङ्कानिरासार्थत्वं दर्शयितुमाह * तस्मादिति *
पञ्चमश्रुतिप्रकारस्तु धात्वर्थाङ्गत्वसिद्ध्यर्थं दाने प्राकाशाध्वर्युसम्ब-
न्धं करोतीतिवचनव्यक्त्यभ्युपगमं पूर्ववद्धात्वर्थाधिकरणत्वसम्ब-
न्धकर्तव्यत्वे आपाद्य निराकार्य इत्याह * पूर्ववच्चेति * ननु धा-
त्वर्थाङ्गतयेह सम्बन्धस्य विधिरिष्टो न तु धात्वर्थस्याधिकरणा-
तासम्बन्धस्य वा कर्मतेत्याशङ्क्याह * न चेति * इष्टो
ऽपि भावनान्वयात्प्राक् धात्वर्थे विधिर्न सम्भवतीत्यपिश-
ब्दार्थः कस्मादित्यपेक्षायामाह * इतीति * यथा भावनान्वया-
त्प्रापकस्य लिङ्गाद्धात्वर्थान्वयो न सम्भवति तथा तद्भूताधिकरणो
ऽनेन मार्गेणेत्यादिवार्तिकेनोक्तमित्यर्थः । यद्ददाति तत्राध्वर्युं-
प्राकाशयोः सम्बन्ध इति वचनव्यक्तिनिरासमुपसंहरति * एवं
तावदिति * आध्वर्यवे यद्ददाति तस्य प्राकाशसम्बन्ध इत्यस्या-
मपि वचनव्यक्तौ दानस्याध्वर्युविशिष्टत्वे ऽध्वर्योर्वा दानविशिष्टत्वे
वाक्यभेदः स्यादित्याह * अथेति * यो ऽध्वर्युस्तस्मै प्राकाशा-

विल्स्यां तु वचनव्यक्तौ क्रियागर्भत्वात्सम्बन्धस्य ददाति विना
सम्प्रदानसम्प्रदेयसम्बन्धायोगात्कल्पिते ददातौ सम्बन्धः सम्ब-
न्धाच्च ददातिकल्पनेतीतरेतराश्रयापत्तेर्न धात्वर्थे ऽन्ययोः सम्बन्ध
इति वचनस्य श्रुतेर्व्यक्तिः प्रकारः सम्भवतीत्याह * शुद्धेति *
ननु सम्प्रदानश्रुत्याक्षिप्ताद्धात्वर्थादेवान्वयप्रकाशयोः सम्बन्धसिद्धे-
र्धातुकल्पनाभावान्नेतरेतराश्रयापत्तिरित्याशङ्क्य * यद्यपीत्युक्त-
म * धात्वर्थस्याशाब्दत्वे ऽन्वयायोगादन्वयसिद्ध्ये ऽवश्यङ्कल्प्यो
धातुरित्याशयः । यथा च सोमेन यजेतेति श्रुतियजिसद्भावान्ने-
न्द्रवायवाद्विधायकेष्वन्ययजिकल्पना युक्ता तथेहापि श्रुतददास्य-
विधश्रयान्यददातिकल्पनायोगान्न शुद्धाध्वर्थ्यनुवादोपपत्तिरिति सू-
चनार्थो दृष्टान्तः दानाध्वर्थ्यनुवादेन च तत्सम्बन्धितया प्राकाश-
विधानेनार्थात्सम्बन्धविधावभिव्यक्तावपि तात्पर्याभावाच्छ्रुतिप्रकारत्वा-
नुपपत्तिरित्याह * अवश्यं चेति * अन्यतरप्राप्तौ सम्बन्धस्या-
श्रौतत्वे भाष्यकृत्संमतिमाह * यस्यति चेति * यत्र च सम्बन्धो
विधीयते तत्रान्यतरस्यान्यत्र विधानं सम्बन्धो नान्तरीयको यद्वा
सम्बन्धस्य विधानान्तरीयकौ सम्बन्धिनाविति तृतीयाधिकरण-
भाष्ये सम्बन्धविधिद्वैविध्यमुक्तं यत्रोभौ लक्षणत्वेन तत्र स्वशब्देन
सम्बन्धो विधीयते यत्र त्वन्यतरो लक्षणत्वेन तत्रैकं लक्षयित्वान्य-
तरो विधीयत इति विषयोदाहरणभाष्ये प्राग्वंशमाग्नमपि प्रकृत्य
परिधीन् हारियोजनं जुहोतीत्यादावुभयप्राप्तौ सम्बन्धस्य श्रौत-
त्वं जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीत्यनभिमतत्वाद्व्यतिरेकप्रदर्शन-
समाप्तायेति सूचनार्थम् * पश्चात्तुक्तम् * विधेयान्तराभावेनार्था-
क्षेपायोगात् श्रौतत्वसिद्ध्यर्थः केवलशब्दः उभयाप्राप्तौ सम्बन्धिनोः
सम्बन्धविधिनान्तरीयकत्वायोगादनुदाहरिष्यमाणाप्युभयाप्राप्तिर्या-
पत्ये श्वेतमित्यादौ विशिष्टविधिरूपसम्बन्धविधिनान्तरीयकत्ववि-
षयतयानुभयप्राप्तौ चेत्यनेनोदाहृता व्याख्यातेन च पदार्थान्तरान्वय-
विधौ बुद्धिविक्षेपस्य श्रुतित्रये ऽपि साम्याच्च बलाबले विशेष इ-
त्याह * तिसृणामिति * ननु सन्निकर्षविप्रकर्षाविशेषे ऽपि धात्व-
र्थे ऽन्यान्वयविधौ धात्वर्थस्याविषयत्वे ऽपि विधेयविषयतया ग्रहणो-
नानुग्राह्यत्वार्थानुरक्ते नत्वप्रत्ययेनान्यान्वयविधौ धात्वर्थस्याविधे-
यत्वे ऽपि विधेयविषयतयाप्यग्रहणात्ततो दौर्बल्यं प्रत्ययानुरञ्जक-
त्वेन तु ग्रहणेनात्यन्तत्यागाभावाद्धात्वर्थत्यागेनान्यान्वयविधितो ब-
लीयस्त्वमित्याशङ्क्याह * नापीति * विधेयविषयत्वप्रत्ययानुरञ्ज-
कत्वत्यागानामेकधात्वर्थविषयत्वाभावेनाविरोधाच्च बलाबलज्ञानो-

पयोग इत्याशयः। अतः पदद्दौर्बल्याभावक्रमेणोपन्यासः सप्तमाष्टम-
श्रुत्योश्च षष्ठश्रुत्यन्तर्भावादष्टत्वगणनोपन्यासो ऽनर्थक इत्याह *
इतीति * प्रकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति* पुनःश्रुतिरिति सू-
त्रावयवेन विहिताया अपि भावनायाः पुनर्विधानाभिधानात्स्वपदा-
र्थगतं वक्ष्यतीतिं च भाष्यावयवेन स्वपदार्थधात्वर्थगतं भावनार्थं
व्यापारं विधिश्रुतिर्विधास्यतीत्यभिधानात्सर्वत्र विशिष्टभावनाविधि-
प्रतीतिरधिकरणगतसूत्रभाष्यावयवविवक्षया लाक्षणिको ऽधिकर-
णशब्दः प्रस्तुतदध्यूर्ध्वादिवाक्यरूपविषयवाची वा। ननु सर्वत्र भा-
वनाविधौ न क्व चिद्विप्रकृष्टार्थविध्यभिधानं युज्यतेत्याशङ्क्याह *
यद्वेति * सन्निकृष्टं धात्वर्थस्य भावनाविशेषणत्वं विप्रकृष्टं गुणस्ये-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
४९८। साधनत्वेन भाष्यं व्याचष्टे * विशिष्टेति * ततश्च गुणविधिव्यपदे-
शो ऽपि फलाभिप्रायेणोपपत्स्यत इत्याह*फलतश्चेति * ननु प्राप्तत्वे
ऽपि कर्मणो विशिष्टविधौ सत्यनेकार्थविधिनिमित्तप्रत्ययावृत्त्यभि-
धानं विरुध्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * श्रुतिवृत्त्या विधेः सर्वत्र भा-
वनाविषयत्वे ऽपि प्राप्तायां तस्यामप्राप्तप्रापणाविषयस्यभावत्वा-
द्विधेस्तात्पर्यवृत्त्या विशेषणत्वात्सकृदुच्चरितस्य चानेकतात्पर्यायो-
गादपरिहार्या वृत्तिरिति परिहरति* नैष इति * कृदन्तविधिशब्दो-
त्पन्नेन भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधानात्तद्विधेर्भावनया सह विषय-
विषयिलक्षणस्य सम्बन्धस्य श्रुतिवृत्त्या सार्वत्रिकत्वे ऽपि तादर्थ्यस्य
तात्पर्यापरपर्यायस्य तत्प्रयोजनत्वस्य तत्फलत्वस्याप्राप्तविषयतयावि-
भक्तत्वाद्व्यवस्थितत्वाद्विशेषणफले विधित्वे ऽनेकविशेषणपरे सत्य-
परिहार्यो वाक्यभेद इत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे * यदा हीति * अर्था-
द्विशेषणविधावत्वाक्यभेदस्यैक्ये उक्तव्यवसितानां तु नार्थाक्षेपो वि-
रुध्यते इति पौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिकोक्तत्वे ऽपि भाष्यकृतो निर्वृ-
त्तवारवन्तीयको यागो विधीयते ननु वारवन्तीयनिर्वृत्तिरर्थात्तु
रेवतीषु वारवन्तीयमभिनिर्वर्तयतीत्यनेन वारवन्तीयाधिकरणे वक्ष्य-
माणत्वाद्वक्ष्याम इत्युक्तम् * प्रपूर्वस्य वसेः स्वस्थानात्प्रस्थितस्या-
न्यत्र वासे प्रयोगाद्भावनातः प्रस्थायापरत्रोषितत्वादित्यर्थः। स्पर्शा-
देरज्ञानमित्यध्याहारः। ननु योग्यतालक्षणसम्बन्धेन चक्षुषो ग्रा-
हकत्वाच्चक्षुर्ग्राह्यरूपसमानदेशस्यापि स्पर्शादेर्योग्यत्वेनाग्रहणं यु-
क्तं विधेस्तु विशेषणं ऽप्यघतात्स्य भावनान्वयमात्रापेक्षत्वाद्भावनाया-

श्च सर्वविशेषणेष्वैक्याच्च व्यवस्था युक्तेत्याशङ्क्याह * सर्वेति * विधित्वस्य यो देशो भावनाख्यः स सर्वेषां विशेषणानां यद्यपि समानस्तथापि भावनातः प्रचलितस्य फलालोचनहेतुकत्वादेकस्य च विधेरनेकफलत्वायोगादेकत्रैव विशेषणे विधित्वं पर्यवसितं चोदिते हि तदर्थत्वादित्यत्र दर्शितमिति फलमालोच्येति कपिञ्जलोप-पश्चम्यर्थे तं समङ्गीकृत्य व्याख्येयं विधेर्विशेषणेष्ववतारस्य तात्पर्यापेक्षत्वात्तात्पर्यस्य चैकत्रैवोपपत्तेरेकत्रैवावतारो युक्त इत्याशयः । विरोधपरिहारमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु विशेषणफलेन विधाने ऽनेकार्थविधौ वाक्यभेददोषे सत्यभ्युदितेष्टिविधावग्न्यादिदेवतातद्गुणशृतादिरूपानेकार्थविधानात्प्राकाशादिविधिषु प्राकाशादिदेयतत्त्वविशेषणहिरण्मयत्वादिरूपानेकार्थविधानाद्दोष स्यादित्याशङ्क्याह * यस्त्विति * पञ्चमाद्विधेरतिप्रकारश्चतुष्टयापेक्षः सर्वशब्दः ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यभ्युदितेष्टिविधौ हि चन्द्राभ्युदये निमित्ते भावनामनाद्य प्रकृतदर्शाख्यधात्वर्थोद्देशेनान्यविधाने ऽपि देवतातद्गुणरूपानेकार्थविधानात्प्राकाशादिविधिषु च धात्वर्थे ऽन्यसम्बन्धाविधाने ऽपि देवतविशेषणरूपानेकार्थविधानात् त्रिष्वपि च सम्बन्धविधिपक्षेषु सम्बन्धो विधीयमानः सम्बन्धिनौ तावदाक्षिपेदिति वार्त्तिकोक्तन्यायेन
4 सम्बन्धाक्षिप्तयोः सम्बन्धिनोरक्रियाङ्गत्वेनाननुष्ठेयत्वादनुष्ठेयस्यासिद्धेः क्रियाङ्गत्वेन तयोरपि विधानापत्तेस्तुल्यो वाक्यभेदस्तत्रोभयत्रापि तुल्यत्वान्नैकः पर्यनुयोज्य इत्याशय. । नन्वेवं सति वाक्यभेदपरिहारायाभ्युदितेष्टिविधौ यागान्तरविधानापत्तेः प्राकाशादिविधिषु च प्राकृते दक्षिणादाने प्राकाशादिमात्रविधानात्समस्तप्राकृतदक्षिणाबाधापत्तेस्तदधिकरणसिद्धान्तहानिः * स्यादित्याशङ्क्याह * यथेति * षष्ठे ऽभ्युदितेष्ट्यधिकरणे पुरोडाशकार्यां देवतानेकगुणा विधीयन्ते किं तर्हि विद्यमानस्यैव हविषो मध्यममागाग्निदातृत्वविशिष्टा भावना प्रकृतयागसंबद्धा विधीयते इत्याद्विवार्त्तिकेन प्रकृतदर्शयागाभेदे ऽपि तदवच्छिन्नभावनान्तराभ्युपगमेन वाक्यभेदः परिहरिष्यते दशमे प्राकाशाधिकरणे यद्वा सर्वविशेषणविशिष्टो ददातिरपूर्वो विधीयत इति भाष्येणैव कर्मान्तरविधानाभिधानात्तेनैव न्यायेनोत्तराधिकरणेषु स ब्रह्मणे देय इति श्येनाद्यवब्रह्मविशिष्टदानान्तरविधिप्रतीतेः सप्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय इति सोमचमसप्रियसगोत्रब्रह्मविशिष्टदानान्तरविधिप्रतीतेर्यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति यजुर्युक्तरथाध्वर्युविशिष्टदानान्तरविधिप्रती-

तेषामैक्यभेदपरिहारो भविष्यतीत्याशयः। भवेदित्याशङ्काभाष्यं तं तु स्वपदार्थमित्यनेन गुणस्य भावनाविशेषणीभूतधात्वर्थविशेषणत्वोक्त्या भावनाविशेषणत्वस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य यद्यपि तस्य भावनाख्यव्यापारस्य सम्बन्धिनं धात्वर्थाख्यं पदार्थं गुणशब्दो विशिंषन् व्यापारं विशिंष्यात्तथापि विनानेन प्रकारेण गुणावच्छिन्नरूपेण व्यापारो विधेयः प्रतीयेतेत्येवं विधेयत्वनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे *भवेदिति* गुणस्य साक्षाद्विधेयत्वयोग्यतायां गुणविधानार्थं तदवच्छिन्नरूपविधेयत्वं स्यात्तस्य त्वयोग्यत्वाद् गुणविशिष्टायां भावनायामेव विधेस्तात्पर्यावसायाच्च गुणविधानार्थत्वोपपत्तिरिति साक्षाच्छब्देन सूचितं भावनापरेऽपि विधावर्थाक्षेपाद्धि विशेषणभूतगुणानुष्ठानसिद्धेर्नेयमाशङ्का युक्तेत्याशङ्काक्षेपार्थं तथेति भाष्यमनुष्ठानस्य विध्यधीनत्वाद्विधिं विनानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य वाक्यावगतविधेयभावनाविशेषणत्वानुपपत्तिकल्पितगुणविध्याशयत्वेन व्याचष्टे *तथेति* अथाप्रियमाणेऽपीति भाष्यं व्यधिकरणे सप्तम्यामङ्गीकृत्य विधेयाया भावनाया धात्वर्थाधीननिरूपणत्वाद् गुणाधीननिरूपणत्वाभावाद् गुणे पुंस्त्वव्याप्रियमाणे विधौ वा तस्मिन्नव्याप्रियमाणेऽपि गुणानपेक्षधात्वर्थावच्छिन्नभावनाविधानेन विधिशब्दार्थोपपत्तेर्नानुष्ठानं सेत्स्यतीत्याशङ्काशयविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे *अव्याप्रियमाणेऽपीति* तत्रेत्यादिनैकग्रन्थेन वा स एवाशङ्कितार्थेनापूर्व एवानुष्ठानं निरूपयत्यन्यथा व्याचष्टे *स एवेति* स्वयं शब्देन प्रधानपेक्षोक्ता भावनाया गुणाधीननिरूपणत्वाभावाद् गुणानपेक्षविधेयत्वापत्तावपि स्ववाक्योपात्तगुणश्रुत्यानर्थक्यपरिहारार्थं गुणविधिः कल्प्य इति पुनराशङ्काक्षेपार्थं गुणेति भाष्यं भावनाविधिना गुणस्य विधातुमशक्यत्वाद्भावनानिरपेक्षस्य च विधेः कल्पनायोगाद्गत्यानर्थक्यमेव ज्याय इत्याशङ्काशयविवरणार्थं वानर्थक्यमिति भाष्यमेकहेलया व्याचष्टे *तेनैवेति* विधिकल्पनाशयः प्रश्नः कल्पनानुपपत्त्याशयं चोत्तरमित्यर्थः। सर्वस्य वेदस्याध्ययनविधिनार्थवत्त्वावधारणे आनर्थक्यायोगादवश्यकल्प्यो गुणविधिरित्याशङ्काक्षेपाशयविवरणार्थं कथं पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे *तथेति* यथा तत्र किं भविष्यतीति प्रश्नः कल्पविध्याशयस्तथायमपि प्रश्नः कल्पविध्याशय इत्युक्तेः पौनरुक्त्यं नहीत्याशङ्काशयाधिक्यं वेत्यनेनोक्तं पूर्वपक्षे भावनानुष्ठानार्थत्वाद्विधेः कारकशून्याया अनुष्ठानाशक्तेर्विशिष्टविधिना विशेषभूतकारकानुष्ठानाक्षेपार्थं गुणवचनेन साध्यार्थवत्त्वोपपत्तेर्नानर्थक्यं सिद्धान्ते तु दध्यादिवाक्ये विधेर्भा-

घनारूढत्वे ऽपि तदनुष्ठानार्थत्वाभावात्कारकानुष्ठानाक्षेपाशक्तेः सान्निध्याम्नातस्यापि गुणस्यानुष्ठानानवगमादानर्थक्यमित्युत्तरार्थं भाष्य सिद्धान्ते ऽपि गुणानुष्ठानार्थत्वाभ्युपगमादयुक्तमाशङ्क्य मध्यप्रतीकेनायतार्थानर्थक्यापादनार्थत्वेन व्याचष्टे * असति त्वर्थ इति * भवेदित्यादि किमन्यदुच्यतेत्यन्तभाष्योक्ता कापरिहारार्थमेवन्तर्हीति भाष्य वाक्यशब्दे श्रवणादेकाभिधानलक्षणश्रुत्यपास्तभावनानपेक्षगुणविधानार्थं तया भाव्यमान भावानार्थविधायकेनापि विधिना विधिप्रयोजनभूतगुणसमर्पणार्थवाक्यापेक्षणाभिधानार्थत्वेन व्याचष्टे
* एव तर्हीति * वाक्याद्भविष्यतीति वाक्यं किं भविष्यतीत्यपेक्षा- ४२९।१
यामतिक्रान्तापेक्षणेन गुणगतस्य व्यापारस्य विधेयत्वप्रतीतिरित्यवगमात् * विधिरित्युक्तम् * ननु गुणगतो व्यापारो भविष्यतीति भाष्यार्थकल्पनयानेन विधिशब्देन भाव्यगता व्यापारशब्दा विधिवाचित्वेन व्याख्याता इति भ्रमितव्यम् नन्विदानीमेव वाक्याद् गुणव्यापारं* अवगम्यत इत्युक्तम् *सत्यमेतदविधीयमानस्तु कुतोऽवगम्यत इति वक्ष्यमाणभाष्ये व्यापारस्याविधीयमानत्वोक्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गाद्विधिवाचित्वे च व्यापारशब्दानां भावनावाचिशब्दान्तरस्येहाभावात्प्रस्तुताधिकरणन्यायेन सर्वत्र लिङ्गादिष्टभावनाविधिरेव तस्यामिति वार्त्तिकं निराकृतमेव स्यात् श्रुतिबलीयस्त्वेन पूर्वपक्षिप्रत्यवस्थानार्थं श्रुत्यर्थं भवतीति भाष्य श्रुत्युपात्तायां भावनायां विधेस्तात्पर्ययोगेन श्रुतिविरोधाभावादयुक्तमाशङ्क्य भावनाविधिद्वारत्वाद् गुणविधेर्भावनानिरपेक्षे गुणे तात्पर्यायोगाद्भावोत्पत्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * परक्षियति * भावनाद्वारापि प्रवर्त्तमानस्य विधेरप्राप्तप्रापणस्वभावत्वमान्यत. प्राप्तायां तात्पर्यायोगादानर्थक्यतदङ्गन्यायेन गुणे तात्पर्यावतारो युक्त इति परिहारार्थं सत्यमित्यादिविहितत्वादित्यन्तं भाष्य व्याचष्टे * सत्यमिति * तत्सन्निधेरिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं स्वपदार्थस्येति भाष्यावयव कर्मान्तरविधानोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य कथंचित्प्राप्तिसम्भवे विशिष्टविधिगौरवान्यास्यत्वाभिधानार्थत्वद्गुणाधिकरणाधिकरणसूत्रावयव पठितः । नन्वेवं सति तेनैव *न्यायेन* श्रुत्यर्थाविवक्षासिद्धेः प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य * कथमित्युक्तम् * श्रुत्यर्थाविवक्षायां द्वेपातिशयेनोक्तन्यायापरामर्शात्प्रश्न श्रुत्यर्थाविवक्षावादिन एव वा हेत्ववतारार्थं प्रश्नोक्तिरित्यर्थः । तत्सन्निधेरिति सूत्रावयवव्याख्योपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्य तस्मात् शब्दपरामृष्टतत्सन्निधिं द्वेधा व्याचष्टे * तस्मादिति * पौर्णमास्यधिकरणादिस्थानां चोदनाशब्दानां शब्दान्तरे कर्म-

भेद इति कर्मशब्दालोचनेन कर्मचोदनाविषयतया व्याख्यानात्तस्मिन्कर्मणि गुणत्वस्य संयद्दोक्तेनैकैकाभावेन विधानात्कारकद्रव्याद्यर्थाविधिपरत्वेन क्रियायाः क्रियाकारकयोरत्यन्तभेदाभावात्क्रियाद्वारा गुणस्य विधेयत्वोपपत्तिरित्याद्ये व्याख्याने तत्सन्निधिशब्दार्थस्तस्य गुणस्य सन्निधौ पठितस्याविधाने प्रमादपाठापत्तिरिति द्वितीये तस्याः कर्मचोदनाया वाक्यान्तरस्थायाः प्रत्यभिज्ञानाद्दध्यादिवाक्ये कर्मणि विधेयतेति तृतीये सत्य न श्रूयतइत्यादिभाष्येण गुणविधिव्युत्पादनार्थत्वेन तत्सन्निधेरित्यादिसूत्रावयवं व्याख्यायाख्यातपदार्थविधानाख्यातपदानर्थक्यशङ्कानिरासार्थत्वेन तस्य कर्मणो ऽग्निहोत्राघारवाक्यचोदितस्य दध्यादिवाक्ये सन्निधानाद् गुणान्वयार्थो पुनः श्रुतिरित्येवं व्याख्यातुं जुहोतेरिति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय यदीत्याशङ्काभाष्यं विधायकप्रत्ययानुवादत्वानभिधानादयुक्तमाशङ्क्य धातोरनुवादत्वे प्रत्ययस्यापि केवलाप्रयोज्यत्वेनानुवादत्वापादनाशयत्वेन व्याचष्टे * जुहोतेरिति * मन्त्वेवमपि दध्यादिशब्दस्य विधायकत्वानिरासात्प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्याह * दधिशब्देनेति * यथा वाजपेयाधिकरणे, यदि यजेतेत्यनुवादः केनेदानीं गुणो विधीयतइति प्रश्नोपपादनार्थं वाजपेयशब्देनेति मा वोचत न ह्याख्यातं वा कृत्यं वान्तरेण * नाम पदस्य विधिशक्तिरस्तीत्युक्तम् * तथात्रापि वाच्यमित्यर्थः। छायाशब्दः प्रक्रियार्थः वाक्यावगतस्य गुणान्वयस्याप्राप्तत्वाद्विधेयत्वप्रतीतेस्तदन्यथानुपपत्तिकल्पितेनाख्यातेन विधिसम्बन्धाकाङ्क्षापार्थं नन्विति भाष्यं श्रुताख्यातत्यागेनाश्रुतकल्पनायोगेनाशङ्कासमाधानार्थं च सत्यमिति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्यायैवं तर्हीत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * प्रत्यय इति * प्रत्ययस्य विधित्वे तद्वाच्याया भावनाया विधेयत्वापत्तेर्धात्वर्थानवच्छिन्नायाश्च तस्या विध्ययोगाद्धात्वर्थस्यापि विधेयत्वापत्तिरिति कस्येति भाष्येणाशङ्कोद्दाविधीयमानस्याप्यन्यतो ऽवच्छेदकत्वेन प्राप्तेरनुवादोपपत्त्यभिधानार्थं धात्वर्थस्येति भाष्यं व्याचष्टे * धात्वर्थ इति * धातुप्रत्यययोः सहप्रयोगनियमे ऽप्यर्थभेदाद्विध्यनुवादविभागोपपत्तिसूचनार्थो विशेषशब्दः। ननु स्वपदोपात्तस्यापि धात्वर्थस्यान्यतः प्राप्तत्वेनानुवादाभ्युपगमे भावनाया अपि प्राप्त्यविशेषेणानुवादापत्तेर्व्यापारशब्देन भावनाविधानाभिधानं न युक्तमित्याशङ्कार्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे * यदीति * भावनानिरपेक्षगुणविधानाशक्तेर्गुणविधानार्थं प्राप्ताया अपि भावनाया गुणविशिष्टरूपेण गुणविधानोपपत्त्यभिधानार्थं वाक्यार्थ इति भाष्यं

पराभिमतधात्वर्थोद्देशेनान्यविधिनिरासेन विशिष्टभावनाविध्यभि-
प्रायत्वेन व्याचष्टे * वाक्यार्थ इति*यद्येवं तर्हि वाक्याद्भविष्यतीति
भाष्यं विशिष्टभावनापरं तथैतदपीत्यर्थः।तस्मादिति सिद्धान्तोपसं-
हारभाष्यमुपक्रमभाष्यव्याख्यया व्याख्यातमप्यनन्तरोक्तवाक्यार्थ-
विध्यालोचनेन भ्रान्त्यापादकत्वाद्व्याचष्टे * तस्मादिति * केव-
लगुणविध्यसम्भवाद्वाक्यान्तरतो ऽप्याघारणहवनरूपकर्मान्तरव्या-
वृत्तरूपाप्रतीतेः संज्ञोपबन्धासम्भवस्योक्तस्य केवलगुणविधिव्यु-
दासेनाल्पपरिहारसिद्धेर्भाष्यकृतोपेक्षितं परिहारं स्वयमाह * जुहो-
तीति*ननु सजातीयकर्मान्तरव्यावृत्तिर्न जुहोत्याघारयतिभ्यां संस्य-
तीत्याशङ्क्याह * इहेति * विधिस्वभावात्सर्वतो व्यावृत्तेः संज्ञोपब-
न्धोपपत्तिरित्यर्थः। अप्रकृतत्वाच्चेति सूत्रोक्तं प्राकरणिकवाक्या-
न्तरतो ऽपि रूपालाभं परिहरति * प्रकरणाच्चेति * यत्त्वज्ञातरूप-
स्य कर्मणो विध्यसम्भवात्फलकरणत्वानवगतेरुत्पत्तिवाक्ये कथं-
भावात्मकं प्रकरणं नास्तीत्युक्तम्। तद्वाक्यान्तरतो रूपलाभसम्भवे
स्वभावात् ज्ञातरूपस्यापि कर्मणो विधिसम्भवादेव कर्मान्तरव्या-
वृत्तिसिद्धेर्विधिसम्भवादुत्पत्तिवाक्ये ऽपि सामान्यतः फलकारण-
त्वावगतेः प्रकरणं सम्भवतीत्येवं परिहरति * न चेति * ननु प्र-
कारविशेषाकाङ्क्षात्मकस्यात्कथम्भावस्य फलविशेषान्वयोत्तरकाल-
त्वाच्च प्रकारविशेषाकाङ्क्षाया नोत्पत्तिवाक्ये कथम्भावोपपत्ति-
रित्याशङ्क्याह * फलेति * निर्विशेषसामान्याभावादुत्पत्तिवाक्ये
ऽप्यनिर्धारितफलादिविशेषप्रतीतेरनिर्धारितफलविशेषान्वयोत्तरका-
लं कथम्भावोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * फलेति * निर्विशेषसामान्या-
भावादुत्पत्तिवाक्ये ऽप्यनिर्धारितफलादिविशेषप्रतीतेरनिर्धारितफ-
विशेषान्वयोत्तरकालं कथम्भावोपपत्तिरित्याशयः। या चानभिज्ञात-
रूपस्य फले विधातुमशक्यतोक्ता साप्ययुक्तेत्याह * न चेति * ५००।१
होममात्ररूपेण फले विहितस्य कर्मणो द्रव्यादिग्रहणे विरोधा-
भावादित्यर्थः। विशेषतो ऽत्र द्रव्यादेर्वाक्यग्राह्यत्वेन प्रकरणानपेक्ष
णात्सन्निधिमात्रेण च कर्मानुवादोपपत्तेः कथम्भावाभावे ऽप्यविरोध
इत्याह * इष्यते चेति * वाक्यान्तरप्राप्तं च कर्मानूद्य वाक्यान्तरेण
रूपग्रहणसम्भवे स्ववाक्याज्ञातरूपस्यापि कर्मणो वाक्यान्तरतो
रूपलाभाद्विधिनिर्वाहोपपत्तेर्विध्ययोगाभिप्रायेणाघारप्रकरणनिरा-
सायोगात्परप्रकरणपाठमात्रेण तन्निरासो वाच्यः। स चाभिक्रमाधि-
करणे निराकरिष्यमाणत्वादयुक्त इत्याशयेनाह * न चेति *
एतदेवोपसंहरति * तेनेति * यदुक्तमित्यादिभाष्यमप्याघारप्र-

करणसद्भावाभिधानार्थमित्यनेन सूचितम् । तण्डुलोदूर्ध्वादिवाक्यानां कर्मविधित्वे कर्मबहुत्वात्तदनुनिष्पाद्यपूर्वबहुत्वकल्पनाप्रसङ्गेनेत्याह * बहूनि चेति * अथानेकादृष्टकल्पनापत्तावपि रूपवत्त्वनैषां विधित्वमिष्यते तदपि नास्तीत्याह * न चेति * तण्डुलादियुक्तानां होमानां देवता नास्ति ऊर्ध्वादियुक्तानां चाघाराणां यथा देवता नास्त्येव द्रव्यमपीत्युभयाभावाभिधानं यदग्नये चेति देवतायुक्ते होमे द्रव्याभावस्तस्याघारमिन्द्र ऊर्ध्वो ऽध्वर इति वाक्यविहिते चाघारे ऽन्यतराभावश्चकारेण सूचितः । कर्मान्तरविधेश्च कर्मान्तरे गुणसमर्पकत्वायोगाच्च वाक्यान्तराद्देवतादिलाभ इत्याह * सर्वे चेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याख्येयं * तत इति * ननु वाक्यान्तराद्रूपलाभसम्भवाभिधानेनाद्यसङ्कोपपत्तव्याख्यायां परिहारसिद्धावपि द्वितीयव्याख्यायां परिहारानभिधानान्नोपसंहारो युक्त इत्याशङ्क्यानुभाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * प्रयत्नरूपभावनासाध्यत्वे ऽपि होमादिधात्वर्थस्य करणभूतधात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनाया कर्मान्वयायोगात्तदवच्छेदकत्वेन सङ्कल्पादिधात्वर्थोपन्यासो ऽनुष्ठेयहोमादिस्वरूपानुसन्धानं द्रव्यादिकारकसमवायाभिधानं वादिशब्दोपात्तं क्रियात्वे ऽपि धात्वर्थस्य जन्यत्वात्कर्मत्वोपपत्तिः । वस्तुतस्तु धात्वर्थस्य करोत्यर्थरूपक्रियात्वमेव नास्तीत्यपिशब्दार्थः । ननु सङ्कल्पादेरनुपादानाच्च तदपेक्षया कर्मत्वनिर्देशोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * अनिष्पन्नस्य होमादेः फलकरणत्वायोगात्सङ्कल्पादिनिष्पादितेन होमेन फलं भावयेदिति शास्त्रार्थो ऽवसीयत इत्याशयः । ननु दध्यादिवाक्यानां कर्मविधित्वाभावे ऽप्यग्निसूर्यवाक्ययोरनेकगुणविधानात्कर्मविधित्वावगतेरग्निहोत्रवाक्यस्य तद्वाक्यविहितसायंप्रातर्होमद्वयसमुदायानुवादत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य * ननु चेति * कर्मविधानं यदनेनोक्तं तन्नोपपद्यत इत्यर्थः । अत्र कैश्चिद्व्याख्यमनादृत्योत्सूत्रं पूर्वपक्षं कृत्वाद्यसूत्रत्रयेण समुदायानुवादत्वासिद्धान्तमुपवर्ण्याग्निहोत्रे देवताया प्रकरणादप्यप्राप्तावविहितत्वासम्भवस्य प्रकृतत्वाच्चेति सिद्धान्तसूत्रोक्तस्याग्निसूर्यवाक्याभ्यां देवताप्राप्तेरनुपपत्तिमाशङ्क्याग्निसूर्यवाक्ययोः कर्मविधित्वं चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वादिति सूत्रावयवेनानेकगुणविधानान्यथानुपपत्त्योक्ताग्निसूर्यवाक्ययोरपि द्रव्याभावात्कर्मविधित्वानुपपत्तिमाशङ्क्य दध्यादिवाक्यैर्द्रव्यप्राप्तिरुत्तरावयवेनोक्तेत्युक्तं तेषां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति * तथा नामेति * अत्रैव परोक्तामुपपत्तिमाह * एवं चेति * आहु-

ती इति द्वित्वसंख्याया पृथक्त्वनिवेशाद्भेदव्यवहार व्यपदेशभेदस्पृष्ट धर्मभेदो ऽपि भेदापादकत्वाद्भेदं व्यवहारयतीत्यादिशब्देनोक्त । नन्वभ्यासविषयाभेदे व्यवहारा भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह * न चात्रेति * एकस्मिन्नभ्यासे सकलो ज्योतिष्टोम इति प्रतीत्यभावाद्युक्त ज्योतिष्टोमावयवत्वमिह त्वेकैकस्मिन्सकलमग्निहोत्रमिति प्रतीतेर्नाग्निहोत्रावयवतेत्यर्थ । उभयत्र च समस्तेतिकर्तव्यताहृत्तिर्भेदापादिकेत्याह * एवञ्चेति * ननु कर्मैक्ये ऽपि कालभेदादितिकर्तव्यतावृत्तिर्युक्तेत्याशङ्क्याह * अन्यथान्यथेति * एकादशे दर्शपूर्णमासाख्ययो समुदाययो राजसूयाख्यानामिष्टिपशुसोमयागाना चातुर्मास्याख्याना च वैश्वदेवादिपर्वणा कालभेदादङ्गावृत्तौ सिद्धान्तिताया सवनीयपशौ च या पशुपुरोडाशाङ्गप्रचाराणां कालभेदे ऽप्यङ्गानावृत्तियदिहाप्यनावृत्तिरित्याशङ्क्यैकस्य कर्मण प्रक्रमात्प्रभृत्यासमाप्तेरेककालत्वात्सवनीयपशावेकफलार्थप्रयोगाख्यस्य तन्त्रस्य विप्रकृष्टकालत्वे ऽप्यङ्गानावृत्तिर्युक्तेति वैषम्य वक्ष्यमाणा दृष्टान्तितम् । दध्यादिवाक्यानां च कर्मविधित्वे दध्यादीना भिन्नकर्मविषयत्वात्समुच्चये सति सम्प्रतिपन्नदेवतात्वात्सद्रव्यप्रदानापत्तेर्विकल्पसिद्ध्यर्थं कर्मैक्यायाग्निहोत्रवाक्यस्य विधायकत्वं सिद्धान्तयितव्य सूर्याग्निवाक्ययोस्तु कर्मविधित्वे पक्षद्वये ऽपि दध्यादिविकल्पसिद्धेर्विचारो ऽनर्थक स्यादित्याशयेनाह * न चेति * परमतमुपसंहरति * तस्मादिति * सूर्याग्निवाक्ययो कर्मविधित्वे सत्यैककर्मासम्भविदेवताद्वयरूपगुणभेदितस्यैकैकवाक्यविहितस्य कर्मद्वयस्यैक्यमुपचर्याग्निहोत्रहोमाना चाग्निहोत्रवाक्यात्पृथग्विहितत्वेनानुवादायोगमभिप्रेत्य सायम्प्रातराहवनीयहोमविवक्षयानुत्थोरित्युक्त परमतमुपन्यस्त दूषयन्समुदायानुवादमेव तावन्निष्प्रयोजनत्वेन दूषयति * उच्यत इति * दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनस्य समुदायानुवादाव्यतिरेकेणासिद्धेर्निर्द्वन्द्वाक्ययो समुदायानुवादो ऽर्थवान् अग्निहोत्रमिति त्वेकवचनस्य राजसूयेनेत्येकवचनवत् समुदायानुवाद विना ऽप्यसमुदायीकृतानामेव प्रकृताना कर्मणामेकफलान्वया समुदायसिद्धौ सत्या तद्गतैकत्वद्वारा सिद्ध समुदायानुवादो ऽनर्थक इत्याशय । नन्वग्निहोत्रशब्दविशेषितेन धातुना फलान्वयावगमात्तत प्रागेव समुदायत्वसिद्ध्यर्थं समुदायानुवादो ऽर्थवानित्याशङ्का निरस्यन् इत्यक व्याचष्टे यथैव हीति * अनवगतफलानामपि कर्मणामेकप्रकरणविधानलक्षणैकधर्मान्वयाख्यात्प्रचयात्साहित्याख्य समुदाय सेत्स्यतीत्याशङ्का-

माह * एवं त्विति * तत्राङ्गानुरोधेनाश्रुतावृत्त्ययोगाद् बाधसम्भवे
ऽपीहावृत्तिश्रवणाद्विकल्पानुपपत्तिरित्याशयेनाशङ्कते * अथेति *
द्विरावृत्त्यादिश्रवणे ऽपि दशकृत्व आवृत्त्यश्रवणाद्विराट्श्रुतेश्चानुवा-
दसरूपत्वात्साम्यमित्याशयेन परिहरति * इहापीति * स्वमतेना-
नुवादसरूपत्वमप्यतः प्राप्त्यभावाद्विधित्वे सति द्वादशाधिकरण-
न्यायेन समुच्चयसिद्धिरिति परिहरति * तस्मादिति * विराट्-
सम्पत्त्यविधाने स्वदृष्टार्थत्वे ऽप्याहवनीयादिसंयोगस्य प्रत्येकमा-
हुतीनां स्थानविशेषनियमात्स्थानान्तरपाते च प्रायश्चित्ताम्नाना-
त्कर्ममध्ये चानुगते ऽग्नौ लौकिकाग्निब्राह्मणपाण्यादौ होमविधिदर्श-
नात्समर्माश्रुतेश्चाधारणत्वद्वारैवादृष्टार्थत्वावसायाच्च देवताग्नि-
शब्दश्रियमित्यत्र चाग्निप्रतिनिधिनिरासस्य प्रत्यक्षदृश्याग्निरूपस्य
दृष्टार्थत्वे ऽप्याहवनीयादिरूपस्यादृष्टार्थत्वेनान्यत्र तद्वयवानुवृत्तौ
प्रमाणाभावादुपपत्तेरन्योन्यनिरपेक्षस्य च विभक्तिश्रुत्याधारत्व-
५०२।° प्रतीतेर्विकल्प एव स्यादित्याह * अन्यथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे
* सत्यपीति * ननु विद्वद्वाक्यस्य विधित्वाभ्युपगमे द्विचतुर्दश-
कृत्व आवृत्तिलक्षणानेकगुणविधानात्कर्मोत्पादकत्वापत्तेरुत्पत्तिस्थया
संख्यया कर्मभेदः स्यादित्याशयेनाशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * अ-
ग्निहोत्रवाक्यस्यानन्यप्रयोजनत्वेन कर्मोत्पादकत्वावसायाद्विरावृ-
त्त्यादिवाक्यानां च विभागेनैकैकगुणविधायकत्वोपपत्तेरनुत्पत्ति-
स्थत्वान्नेयं संख्या भेदिकेत्याशयेन परिहरति * नेति * नन्वनुत्प-
त्तिस्थापि संख्या कस्मान्न भेदिकेत्याशङ्क्याह * उत्पत्तिस्था हीति *
उत्पत्तिवाक्यावधारितसंख्ये कर्मणि संख्यान्तरानिवेशादावृत्त्यापि
च संख्यान्तरसम्पादनोपपत्तेर्नास्वरूपभेदकत्वं सम्भवतीत्याशयः ।
अग्निहोत्रवाक्यस्य कर्मविधित्वे कर्मैक्यसिद्धिमुपपादितामुपसंहर-
ति * तेनेति * परोक्तं समुदायानुवादत्वं निष्प्रयोजनत्वेन दूषयि-
त्वाग्निसूर्यवाक्ययोर्गुणविधित्वे वाक्यभेदापत्तेः । कर्मविधित्वमा-
शङ्कितमनुभाषणपूर्वकं दूषयति * यस्त्विति * चशब्दात्समुच्चि-
तस्य देवताद्वयस्य सकृच्छ्रुतेन प्रत्ययेन विधानोत्पत्तेः कालदेवता-
रूपाणामेकार्थविधानाद्वाक्यभेदो वाच्यः स चात्र कालानुवादान्ना-
स्तीत्याशयः । नन्वनेकार्थविधिलक्षणवाक्यभेदाभावे ऽपि वि-
शिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति *
कालमात्रानुवादात्परिहरति * नेति * जुहोतेस्तर्हि का गतिरित्या-
शङ्क्य प्रकरणलभ्यकर्मानुवादनोक्ता ननु कालस्य देवतान्वयो न
सम्भवतीत्याशङ्क्य द्वेधा परिहरति * स त्विति * प्राकरणिकाद्धा-

क्यान्तरात्कालस्य कर्मान्वयावगतेस्तद्द्वारा देवतान्वय इत्येकः परिहारः। विधीयमानया सम्प्रदानभूतया देवतयाकाङ्क्षितत्वात्प्राकरणिकवाक्यान्तरेण च होमस्य कालान्वयितयावगतेस्तल्लक्षणार्थः कालनिर्देश इति द्वितीयः । ननु प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्धोमस्य कालेन लक्षणा न युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * वाक्यभेदापत्तेः श्रुतस्य होमस्य कालेन विशिष्टप्रत्यक्षयात्प्रत्ययानुग्राहकत्वेन च धात्वर्थानर्थक्यपरिहारोपपत्तेर्लक्षणयैव लाभो ऽभ्युपगन्तव्य इत्याशयः । ननु कालेन होमलक्षणायामनया यो हि कालस्येत्यनेन न्यायेनैककाललक्षितहोमस्य कालान्तरे ऽप्यनपायादग्नीषोमलक्षितोपांशुयाजे विधीयमानस्य पौर्णमासीकालस्य देवतान्तरयुक्ते ऽपि प्राप्तिवदेककाललक्षिते होमे विधीयमानाया देवताया. कालान्तरयुक्ते ऽपि प्राप्तेर्व्यवस्थापरत्वं किन्न युज्येतेत्याशङ्क्याह * न चेति * कर्मस्वरूपमात्रलक्षणे सत्येकैकेनैव तत्सिद्धेः कालद्वयोपादानानर्थक्यप्रसङ्गात्स्वानुरक्तकर्मलक्षणे कालान्तरयुक्ते कर्मण्यप्राप्तेर्नोपांशुयाजतुल्यतेत्याशयः । अतो ऽग्निसूर्यवाक्ययोर्व्यवस्थापरता युक्तेत्याह * व्यवस्थायाः * सूर्याग्निमात्रविषयत्वे ऽपीतरेतरयुक्तदेवताद्वयविधेः प्रत्येकव्यापाराभावे वाक्यभेदसूचनार्थौ द्वन्द्वनिर्देशौ द्वन्द्वानिर्देशासूचितमपि वाक्यभेदपरिहारमजानतां वाक्यभेदोक्त्याशयमाशङ्कते * नन्विति * चशब्दाद्देवताद्वयसमुच्चयस्य सकृच्छ्रुतेन प्रत्ययेन विधानावगतेर्वाक्यभेदाभावे ऽपि वाक्यभेदमाशङ्कमानेनाग्नेयपदोपात्तद्रव्यदेवतारूपानेककारकवदग्निप्रजापत्योरनेककारकत्वं वाच्यं तच्च नास्तीत्यनेककारकत्वपरानभिमतमप्याप्याग्नेयं परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति *नेति* ५०३।१
प्रतिपदं च यावत्किं चित् द्रव्याश्रितं जातिलिङ्गसंख्यादीत्यादिपौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिकोक्तं परामृष्टं पृथक्चतुर्थीनिर्देशादग्नीषोमवत् समुच्चितयोः कारकत्वाप्रतीतेः कारकयोस्तु समुच्चये कारकभेदापत्तेरग्नये दात्रइत्यादिवद्विशेषणविशेष्यभावात्वेककारकत्वे च शब्दानुपपत्तिप्रसङ्गात्सत्यपि वा विशेषणविशेष्यभावेनैककारकत्वे भिन्नकारकविभक्त्युपात्तयोररुणैकहायन्यादिवत्क्रियान्वयं विना परस्परविशेषणविशेष्यभावायोगाच्च जुहोति तदग्नये तच्च प्रजापतिरर्वगुणविशिष्टाय जुहोतीति प्रत्येकं विधिव्यापारापत्तेरपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशयेन दूषयति *अग्नेति * अग्नये दात्र इति यद्विशेषणविशेष्यत्वाङ्गीकरणेन प्रजापतित्वगुणविशिष्टस्याग्नेः कारकत्वाद्यद्यप्येकं कारकं तथाप्यनेककारकपदोपात्तयोः कारक-

विभक्तिश्रुत्या क्रियान्वयावगतेः क्रियान्वयात्प्राग्विशेषणविशेष्यत्वाप्रतीतेः प्रत्येकं विधिव्यापाराद्विधायकप्रत्ययावृत्तिः स्याद्वस्तुतस्तु प्रजापतेः स्वतन्त्रदेवतात्वप्रसिद्धेर्विशेषणत्वाभावेन कारकैक्यं नास्तीति यद्यपि शब्दार्थः श्लोकं व्याचष्टे * विभक्त्या हीति * समासस्यैकपद्यात्सकृच्छ्रुतप्रत्ययान्वयो युक्तः अग्नये च प्रजापतये चेत्यत्र समासाभावेनेतरेतरयुक्तस्याग्नीषोमवत्कारकत्वाभावाद्विशेषणत्वविशेष्यत्वाप्रतीतेश्च विशिष्टस्य कारकत्वाभावात्परमार्थतस्तावदेकं कारकं यद्यप्येकं तथाप्यनेकपदोपादानात्प्रत्ययावृत्त्यापत्तिरित्यपि शब्दार्थः । ननु सम्प्रदानत्वमात्ररूपेण कारकैक्योक्तिः सम्भवति सामान्यस्याविधेयत्वाद्विभक्तिभेदे च कारकविभक्त्यैक्यायोगादावृत्त्युपपादनार्थं प्रत्ययस्य क्रियैकविषयत्वेन क्रियान्वयं विना चार्थस्य विषयीकरणरूपालोचनायोगात्कारकत्वं च विना क्रियान्वयायोगाद्विभक्तिप्रयुक्तस्य प्रत्ययस्य नामार्थालोचनतोक्ता भिन्नयोरपि कारकयोश्चशब्देनेतरेतरयुक्तयोर्विषयत्वावगमात्प्रत्येकं विधिव्यापाराभावाद्भिन्नयोरपि विधेयत्वे विषयाभेदाद्वाक्यभेदपरिहारसम्भवे ऽपि यद्यद्वयमेकार्थविधिरेव वाक्यभेदपरिहाराय वाच्य इत्याशङ्क्यातो देवताद्वयविधौ कारकैक्यसम्भवात्सामान्यरूपेणैक्यसम्भवे ऽप्यनेकपदोपात्तयोरितरेतरयोगाविवक्षायामनेकविधेयत्वापत्तेरयुक्तपरिहारायोगाद्द्वयमेकदेवताविधानाभ्युपगमेन वाक्यभेदः परिहर्तव्य इत्याह * तस्माद्विति * प्रजापतिमात्रविधौ व्यवस्थानुपपत्तेः सायम्प्रातःशब्दयोरविवक्षितार्थत्वादेकेनैव यागेन कालद्वये ऽपि कर्मैक्यात्प्रजापतिमात्रे वाक्यान्तरानर्थक्यप्रसङ्गाद्विधेयस्य प्रजापतेर्देवतान्तरसाहित्येन स्तुत्यर्थं पुनः प्रजापतिसङ्कीर्तनमित्यभ्युपगमे विध्यर्थवादयोरेकवाक्यत्वाद्वाक्यद्वयस्य व्यवस्थानुपपत्तेर्यथाम्नातं पर्यायविधिरिति मन्त्रवर्णादेवताभूताग्निसूर्ययोर्विशेषणमात्रं पत्नीवतं गृह्णातीति तद्धितेन विधीयते तथाप्यग्निसूर्ययोः प्रजापतित्वविशेषणं सायमग्नेः प्रजापतिरित्थं विशेषणं प्रातः सूर्यस्येत्येवं व्यवस्थया विधीयत इत्येवं स्यात्केवलं नाग्नेः सूर्यस्य वा शुद्धस्य देवतात्वं किं [illegible] प्रजापतिर्विशेषणमपि देवतान्यान्तर्गतमित्यभिधानार्थत्वाभ्युपगमेन च शब्दानर्थक्यं परिहार्यमित्याशयः । विशेष्ययोर्देवताभूतयोरग्निसूर्ययोः पुनः प्रातिस्विकादाह * अग्नीति * अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिः ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति वाक्याभ्यामभिहितमन्त्रवर्णाद्विशेष्यतातिरिक्त-

धे । प्रजापतेः स्वतन्त्रदेवतात्वे गुणवृत्त्यैन्द्रीवन्मन्त्रयोः प्रजापतिप्रकाशकत्वोपपत्तेर्देवताकल्पकत्वायोगात्र मुख्यांग्निसूर्यप्राप्तयर्थो ऽयं ग्रन्थः । नन्वग्निसूर्ययोरन्यतः प्राप्तत्वे प्रजापतिविधौ कीर्त्तनं किमर्थमित्याशङ्क्याह * ताभ्यामेव चेति * स्तुतिशब्दस्य गुणवत्त्वाभिधानवाचित्वाद्विधीयमानप्रजापतित्वलक्षणगुणापेक्षितगुणिसमर्पणायोपादानमित्यर्थः । ननु प्रजापतिशब्दस्य देवताविशेषे रूढत्वात्प्रजापालनगुणवाचिता न युक्तेत्याशङ्क्यागत्या गुणवाचित्वाङ्गीकरणौचित्याभिधानाय * औचित्येनेत्युक्तम् * नन्वेवं सति तत्प्रख्याधिकरणे * यदग्नये चेत्यत्र * नाग्निप्राप्त्यभिधानं न युज्येतेत्याशङ्क्याह * यदपि चेति * मन्त्रतो प्राप्तस्याग्नेर्विशेष्यत्वेनानुवादायोगान्मन्त्रस्याग्निप्रापकत्वासिद्धतयेदं तथोदाहृतमित्यर्थः । नन्वग्निप्रजापत्योर्विशेषणविशेष्यभावे ऽग्नेः पूर्वाहुतिः प्रजापतेरुत्तरेत्यादिविरोधेनापि पक्षस्यानभिमतत्वात्केन विशेषणोपन्यास इत्याशङ्क्य * आहैवं चेति * ब्राह्मणेनाग्निसूर्ययोरविधाने लिङ्गात्सद्देवत्यमन्त्रप्राप्तेर्मन्त्रविषययोर्विध्योर्नानर्थक्यापत्तिरित्यर्थः । ननु लिङ्गात्केवलदेवत्यमन्त्रप्राप्तावप्यग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति मिश्रदेवत्यमन्त्रविधानात्पर्युदस्तयोः प्रतिप्रसवार्थत्वेनानर्थक्यं परिहर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह * अन्यथेति * परिह्रियते अनेनेति करणे परिहारशब्दं व्युत्पाद्य परिहारश्च तत्प्रयोजनं चेति कर्मधारयो विग्रहः तदर्थशास्त्रत्वलक्षणस्य दोषस्य परिहारकं यत्प्रयोजनं मन्त्राधिकरणे गुणविधिरूपं परिसंख्यारूपमर्थवादरूपं चोक्तं तत्तावन्न सम्भवति यस्वादिशब्दोक्तं पर्युदस्तमन्त्रप्रतिप्रसवरूपमिहाभिमतं प्रयोजनं तस्मिन्कल्प्यमाने ऽति क्लेशः स्यादिति कल्प्यमानपदाध्याहारेण व्याख्येयम् । नन्वतिक्लेशापत्तावप्यग्नेः पूर्वाहुतिः प्रजापतिरुत्तरेत्यादिश्रुतिविरुद्धविशेषणविशेष्यत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * एकार्थविधिं विना वाक्यभेदपरिहारासम्भवादभिमानिनं प्रत्येकार्थविध्युपपादनार्थं मन्त्रवर्णप्राप्तयोरग्निसूर्ययोः प्रजापतित्वलक्षणविशेषणरूपैकार्थविधिरनभिमतो ऽप्युक्तो न पारमार्थिक इत्याशयः । कस्तर्हि पारमार्थिको वाक्यभेदपरिहार इत्याशङ्क्याह * पतीति * येन कारणेन पारमार्थिको वाक्यभेदपरिहारो भवति तत्प्रागेवाग्निप्रजापती सूर्यप्रजापती इति चेतरेतरसाहित्यवाचिद्वन्द्वनिर्देशात्सूचितमित्यर्थः * अयमाशयः * यथा गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च

मायाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति वाक्ये चशब्देनेतरेतरसहितस्य गवादिशब्दस्य दक्षिणाशब्दान्वयावगमात्समुदितानां गवादीनामेकदक्षिणात्वावगतेर्धेनुर्दक्षिणेति विकृतौ विहितायां धेनोः समस्तदक्षिणाविकारत्वं दशमे वक्ष्यते तथेहापि यज्जुहोति तदग्नये च प्रजापतये चेति चशब्दात्समुच्चितयोरेवाग्निप्रजापतिशब्दयोर्विधायकान्वयप्रतीतेः प्रतिपदं विधेरपर्यवसानेन विधिव्यापारभेदाभावात्पृथक् चतुर्थीनिर्देशात्कारकभेदप्रतीतेर्भिन्नयोरपि विधेयत्वे प्रत्ययावृत्त्यप्रसक्तेः समुदितरूपस्य च विधेयत्वेन विधेयभेदाभावादनेकार्थत्वाप्रसक्तेर्देवताद्वयविधावपि न वाक्यभेदापत्तिरिति प्रपञ्चितं चैतत्तन्त्रसारे वाजपेयाधिकरणेऽत्रापि तत्प्रख्याधिकरणेऽस्माभिरुपपादितमिति ग्रन्थगौरवभयान्न बहुप्रपञ्च्यते । यत्तु ग्रहाभ्यासेषु ज्योतिष्टोमावयवबुद्धिवत्सायंप्रातर्होमयोरग्निहोत्रावयवबुद्ध्या भावेन तद्भेदव्यवहारस्यावयवविषयत्वायोगाद्भेदोपपादकत्वमुक्तं तदप्यनुभाषणपूर्वं दूषयति * यत्त्विति *। यथा दर्शपूर्णमासावृत्त्यात्मके दाक्षायणयज्ञे सकलयोर्दर्शपूर्णमासयोर्द्विरावृत्तेर्नावृत्तावयवबुद्धिस्तथाग्निहोत्रस्यापि सकलस्य विराड्वाक्याद्दशकृत्वोऽभ्यस्तस्य द्वे आहवनीये द्वे गार्हपत्ये द्वे अन्वाहार्यपचन इति वाक्यात्षट्कृत्वोऽभ्यस्तस्य तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य स च शतानि विंशतिश्च संवत्सरे सायमाहुतयः सप्त वा एव शतानि विंशतिश्च संवत्सरे प्रातराहुतय इति वाक्यान्तरालोचनया वा द्विरभ्यस्तस्य सायंप्रातःकालयोरावृत्तेर्नावृत्तावयवबुद्धिरित्यर्थः । नन्वेकस्मिन्काले ऽग्निहोत्रनामकद्वये सति दाक्षायणवदावृत्तिविधानात्प्रयोगसमाप्तेः कालद्वयेऽनुष्ठानप्रमाणाभावादाचारविरोधः स्यात्पूर्वोक्तवाक्यविहितयोस्तु कर्मणोरग्निहोत्रवाक्येन समुदायानुवादे प्रयोगवाक्यस्थेनाग्निहोत्रशब्देन कर्मद्वयग्रहणात्कालद्वयेऽनुष्ठानोपपत्तिरित्याशयेन स एव पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते * नन्विति * एकस्मिन्काले प्रयोगसमाप्तावपि सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति वाक्यान्तरसामर्थ्यात् कालयोः प्रयोगापेक्षितत्वेन तच्छेषत्वावगतेर्यावज्जीवं सायंप्रातर्जुहुयादिति प्रयोगशास्त्रार्थावधारणादन्यत्वे ऽपि कालस्यानुपादेयत्वसाम्येनार्थान्निमित्तभूतजीवनविशेषणत्वावगतेः कालावच्छिन्नस्य जीवनस्य निमित्तत्वात्प्रतिनिमित्तं च नैमित्तिकानुष्ठानस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वान्नैमित्तिकहोमकरणं तावदेकस्मिन्काले प्रयोगसमाप्तावपि यावज्जीवचोदनया भविष्यतीत्यनुष्ठानाविरोध इत्याशयेनैकदेशिनः परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति *

नेति * उभयत्रानुष्ठानस्यानेन प्रकारेण सिद्धावपि सायं होमे कृते ५०४
यजमानापचय्यृत्विग्द्वारा प्रातर्होमो ऽवश्यकार्यत्वाचारविरोधः प्रयोगभेदपक्षे दुष्परिहर इति दूषणमाह * सत्यमिति * अस्याचारस्यैकप्रयोगपक्षे न्यायमूलत्वप्रदर्शनार्थम् * प्रक्रान्तेत्युक्तम् * काम्यप्रयोगे चोभयत्रानुष्ठानविरोधो ऽपि दुष्परिहर इत्याह * किं चेति * सत्येकस्मिन्काले ऽनुष्ठानात्फलसिद्धावपि कालान्तरे नैमित्तिकानुष्ठानोपपत्तेर्नाचारविरोधः इत्याशङ्क्य * सर्वाङ्गसंयुक्तः फलार्थिना चेत्युक्तम् * कालद्वये सर्वाङ्गादरः फलप्रार्थनं च विरुद्धेतेत्याशयः । प्रयोगैक्ये ऽयविरोध इत्याह * अभ्यस्तेति * एकदेशिपरिहारं दूषयित्वा स्वमतेन प्रश्नपूर्वं परिहरति * कथं पुनरिति * तिस्र एव साह्नस्योपसद इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया पूर्वाह्णपाराह्णोपसत्प्रयोगैक्यावसायात्पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण चरन्तीत्युपसत्पूर्वप्रयोज्यत्वविधानेन प्रवर्ग्यस्यापि पूर्वाह्णापराह्णान्तस्यैकप्रयोगगतत्वावगतेस्तदुपमानेनाग्निहोत्रस्य कालद्वये ऽभ्यस्तस्यैकप्रयोगत्वं द्रढयितुं प्रवर्ग्ये ऽपि प्राप्तक्रमोपन्यासः । ननु सायम्प्रातर्होमयोर्भिन्नकर्मत्वे ऽग्निहोत्रवाक्ये समुदायानुवादस्यार्थवत्त्वाय समुदितयोः फलसाधनत्वावगमात्तत्समुच्चयसिद्धेर्नास्य चशब्दयोगादनुवादस्वरूपस्य वचनस्य कल्पनापद्यते कर्मैक्ये तु वचनं विना कालद्वयसमुच्चयासिद्धेर्वचनस्य कल्पनापत्तिरित्याशङ्क्याह * भेदेति * विराड्वाक्यपर्यालोचनेन दशकृत्वः पञ्चकृत्वो द्विर्द्विरेकस्मिन्काले ऽभ्यस्तस्याग्निहोत्रशब्दवाच्यत्वावगतेः कालद्वयाभ्यस्तकर्मसमुदायानुवादायोगाद्भेदपक्षे ऽपि वचनं विना समुच्चयो न सिध्यतीत्याशयश्चशब्दादेव समुच्चयो न वाक्यादित्यर्थः । नन्वेवमपि कालयोगिनश्चशब्दात्कालसाहित्यावगतेः परस्परसहिते कालद्वये सकृदनुष्ठानापत्तेर्नाभ्याससिद्धिरित्याशङ्क्याह * न चेति * अनुपादेयत्वेन कालसाहित्यस्याशक्यसम्पादत्वादभ्यासेनैव कालद्वयान्वयः सम्पाद्य इत्यर्थः । ननु कालयोः कर्मण्युद्देश्यत्वात्समुच्चयस्य चोपादेयत्वात्समुच्चयविशिष्टकालविध्यनुपपत्तेः । स्वातन्त्र्येण कालसमुच्चयरूपानेकार्थविशिष्टविधौ वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * प्राप्तयोश्चेति * अतः सायम्प्रातरभ्यस्तमेकं कर्मेत्युपसंहरति * तस्मादिति * कर्मैक्ये ऽङ्गावृत्त्ययोगमाशङ्कितमनुभाषणपूर्वं परिहरति * यदिवेति * प्रयोगवेलायां कालापेक्षत्वादनुत्पत्तिवाक्यप्रत्याख्यापोपांशुयाजाङ्गभूतकालवदुत्पत्तिशेषत्वानवगतेः कालस्य प्रयोगाङ्गत्वेन विध्यवधारणात्प्रयोगस्य च साङ्गप्रधानविषयत्वात्प्रयोगवि-

धौ प्रधानस्याङ्गसाहित्येन विशेषणस्तस्य चोपादेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वात्कालद्वयान्वयेन साङ्गस्य द्विः प्रयोगो ऽवसीयते सवनीयपशौ तु प्रयोगैकदेशभूतानां वपाप्रचारादीनामनेककालान्वये ऽपि प्रयोगावच्छेदककालभेदाभावान्नेतिकर्त्तव्यतापत्तिरित्याशयः । प्रधानैक्ये ऽपि प्रयोगावयवभूतयोरभ्यासयोः सायम्प्रातः कालान्वयात्सायन्तनस्य प्रातस्तनस्येति व्यपदेशो यदप्याग्निसूर्यवाक्ययोः कर्मविधायित्वं निराकृत्य कर्मैक्यसिद्धये ऽग्निहोत्रवाक्यस्य कर्मविधायित्वं सिद्धान्तितम् * निष्प्रयोजनमित्युक्तम् * तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * दध्यादीनां विकल्पाविशेषे ऽपि अग्निसूर्यवाक्ययोः कर्मविधित्वे कर्मभेदाद्विकृतावेककर्मणि विकल्पो विभागो हि चोदनैकत्वादित्यष्टमाधिकरणन्यायेन सायम्प्रातर्होमाङ्गयोर्विकल्पेन प्राप्तेः । कौण्डपायिनां होमः सायम्प्रातर्वा कालाव्यनोरत्यन्तसंयोगइत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयास्मृतेरहरहर्वा चोदितत्वादिति सङ्कर्षे वक्ष्यमाणन्यायेन प्रत्यहं सकृत्कार्यः । सिद्धान्ते तु कर्मैक्यात्सायं प्रातः प्राकृतः प्रकृतिवदभ्यसितव्य इत्यभ्यासप्रयोजनवान् सिद्धान्त इत्यर्थः । दध्यादिवाक्यानां तु कर्मविधित्वपूर्वपक्षे दध्यादिद्रव्यकेषु दशसु कर्मसु यदग्नये चेत्यादिवाक्यैर्देवताविधानात्सम्प्रतिपन्नदेवतात्वेन दध्यादिद्रव्याणां सामान्यद्वयस्यासहप्रदानं सिद्धान्ते तु विकल्प इति स्पष्टं प्रयोजनम् । आघारे तु कर्मैक्ये ऽप्यूर्ध्वत्वादीनां भिन्नार्थत्वात्समुच्चयाविशेषे ऽपि कर्मभेदे ऽपि च समुदायीकरणार्थत्वाय प्रयोगतन्त्रत्वाविशेषे ऽपि कर्मभेदे त्वयूर्ध्वत्वादीनां मध्ये यस्यान्तरायस्तद्युक्तं कर्मावर्त्तनीयं कर्मैक्ये तु गुणलोपे प्रायश्चित्तं नावृत्तिरिति प्रयोजनमद्रव्यसंयोगाच्चोदनापशुसोमयोः प्रकरणे ह्यनर्थको द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणो ऽर्थेन मन्वाघाराग्निहोत्रयोरङ्गाङ्गिसम्बन्धाभावेनाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीत्यस्याविषयत्वादल्पाच्तरत्वेनाघारशब्दस्य पूर्वनिपातो युक्तः । इह तु पशुशब्दस्य घ्यन्तत्वे ऽपि लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यादौ घ्यन्तस्य पूर्वनिपातव्यभिचारात्सोमस्य प्राधान्येनाभ्यर्हितत्वात्पशोः पूर्वतयाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्याह * पशोरिति * न्यायनिष्ठे शास्त्रे न्यायव्युत्पादनादरविषयस्याभ्यर्हितत्वात्पशोश्च पूर्वपक्षस्य क्लिष्टत्वेन न्यायव्युत्पादनादरविषयत्वात् पूर्वनिपातो युक्त इत्याशयः । सूत्रे च पशुमात्रग्रहणे ऽपि दैक्षस्य चेतरेष्वित्यति दैक्षस्य सर्वपशुप्रकृतित्वेन वक्ष्यमाणत्वादग्नीषोमीयस्यैव वरुणपाशाभ्यां वा एषो ऽभिधीयते यो दीक्षित इति दीक्षोपक्रमविधानेन दैक्षशब्दवाच्यत्वात्स

एवोदाहर्त्तव्य इति सूचयितुं भाष्ये ऽर्थवादावयवोदाहरणं हृदया-
दींस्तु पशुशब्देनानुवदतीति * सोमशब्देन च रसमिति * पूर्वपक्ष-
भाष्ये पशुसोमशब्दयोरप्यनुवादत्वाभिधानाच्छब्दद्वयस्य सन्देहवि-
षयत्वमाह * द्वौ चेति * पशावपि यज्यनुवादेन पूर्वपक्षवचनव्य-
क्तिं परमतेन दर्शयितुं तस्मिन्पक्षे हृदयादिवाक्येष्वेव यज्यनुमा-
नात्पशुवाक्ये यजेरभावाच्च शङ्का युक्तेत्याशङ्क्य देवतान्वयान्यथानुप-
पत्त्या यत्पशुना यजेत तदग्नीषोमीयेणेति प्राप्तेष्वपि यागेषु *
यज्यनुमानं युक्तमित्युक्तम् * सन्देहस्वरूपमाह * तत्रेति * कथं
तर्हि भाष्यकृता धातुमात्रानुवादतायजतिगृह्णात्योर्विहितकर्मविषयता-
भोक्तेत्याशङ्क्याह * किमयं यजतीति * गृह्णात्ययजत्योर्यागाभिधाय-
कत्वाय जतिचोदनानुपायिचोदनादित्यादावभिधानार्थत्वेन दृष्टस्या-
पि चोदयतेरिहाभिधानार्थत्वानुपपत्तेराक्षेपापरपर्यायकल्पनाया-
श्चित्यमङ्गीकृत्याथवा तेषांगौणद्रव्यसंस्कारार्थायद्दानन्त्वाचित्र्येन याग-
कल्पत्वविवक्षयायजतिसम्बन्धानुमितानामित्येवं व्याख्याते गृह्णा-
त्येतद्व्याख्यानासम्भवेनापरितोषाद्विधिवाचित्वमङ्गीकृत्यायजति-
गृह्णातिशब्दयोः प्रत्ययलक्षणार्थत्वाभ्युपगमेन व्याख्यान्तरं कृतं हृद-
यादिरससमुदायवाचिनौ पशुसोमशब्दावित्यप्यनेन भाष्येणोपल-
क्षितमिति प्रदर्शनशब्देनोक्तम्। ननूभयत्र यजेरनुवादकतायामालभ-
तियच्छो न युज्येतेत्याशङ्क्याह * आलभतिरपि चेति * अस्यां पूर्व-
पक्षवचनव्यक्तौ भाष्यानाजेवापत्तेरवयतिगृह्णात्याक्षिप्तानां स्पर्शा-
नयागकर्मणां समुदायस्यालभातियजती वदितारावित्ति यथाश्रुत
भाष्यं व्याख्यातुं स्वमतेन पशावालभत्यनुवादपूर्वपक्षवचनव्यक्ति-
मङ्गीकृत्य सन्देहस्वरूपमाह * अथ चेति * अयमभियुक्तेषु वाक्येषु
यागविध्यप्रतीते, पशुवाक्ये यागानुवादायोगद्योतनाय *अवयता-
मित्युक्तम् * नन्वेवं सतीति पूर्वपक्षे ऽपि पशुवाक्ये यागविध्यापत्तेः
कः पूर्वोत्तरपक्षयोर्विशेष इत्याशङ्क्य यत्पशुशब्दलक्षितं हृदयाद्याल-
म्भनेनैस्तदग्नीषोमीयं कुर्यादिति हृदयाद्यालम्भानुवादद्वारेणैकादशाना-
मवदानानां प्रत्येकं देवतान्वयादेकादशयागाः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च
पशुद्रव्यैक्येन देवतान्वयैक्यादेको याग इति विशेषो ऽभिहितः ।
लक्षणसङ्गतिध्यानेन भेदाभेदफलत्वात्सूचिता अनन्तरसङ्गतिस्त्वा-
घाराग्निहोत्रवाक्यविहितयो. कर्मणोर्दध्यादिवाक्यानां गुणवि-
धित्वोपपत्तेकर्मविधित्वाभावात्प्रकृतकर्माभावेन समुदायानुवादे नि-
रस्ते हृदयेन्द्रवायवादिवाक्यानां पशुसोमवाक्यविहितयोः कर्मणो-
र्गुणविधित्वायोगात्कर्मविधित्वापत्तेः प्रकृतकर्मसद्भावात्पशुसोमवा-

ष्ययो. समुदायानुवादत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वात्स्पष्टा न-न्यग्र्वर्तिना स्पर्शनाक्षेपे ऽपि गृहगातिना यागानाक्षेपान्नेयं व्याख्या युक्तेत्याशङ्क्य यथावद्यतौ स्पर्शनाक्षेपस्तथा सोमे ऽपि यागाक्षेप इत्युक्ते तदुपपादनाय*अयमेवेत्युक्तम्* ग्रहणस्य यागपर्यन्तत्वं विना देवता-न्वयायोगाद्यागपर्यन्तत्वं सामानाधिकरण्ययोस्त्वा विवक्षितं।यद्वा यथा पशौ पूर्वपक्षे बहवो यागाः सिद्धान्ते त्वेकस्तथा सोमे ऽपीत्युक्ते त-दुपपादनार्थं पूर्वपक्षे ग्रहणवाक्येष्वेव यागकल्पनाभिधानायायमे-वेत्युक्तं भाष्याङ्गस्यादालभस्यनुवादव्याख्यैव युक्ता न यज्यनुवाद-व्याख्येत्याह * तथा सतीति * भाष्यकृद्व्याख्याने ऽपि पूर्वपक्षस्य सौत्रत्वसिद्ध्यर्थमुपांशुयाजाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थेन पौर्णमासीव-च्छब्देनेहापि पूर्वपक्षाभिधानं सूचयत्पूर्वपक्षमारभते * तत्रेति * नन्विह रूपश्रवणात्कथं पौर्णमासीतुल्यतेत्याशङ्क्य सोमवाक्ये देव-तानवगतेरैन्द्रवाक्यानां च यागानुमानात्प्रागपर्यवसानेन वाक्य(-त्व)त्वानन्वयाद्देवतासमर्पकत्वानुपपत्तेर्यागानां च रूपस्याभावाद्रूप-त्वमुपपादयति * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * ननु दध्यादिवाक्यवदैन्द्रवायवादिवाक्येष्वपि विधिगौरवापत्तेः क-र्मविधित्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यश्चेति * सिद्धान्ते चैन्द्रवायवादिवाक्येष्वपि देवताविशिष्टग्रहणविध्यभ्युपगमादुभ-यत्र गौरवापत्तिरित्याह * अपि चेति* तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यत्र चोपपद्श्रुतौ सम्भवदनुवादस्य कर्मणो विधेयत्वनिषे-धात्त सोमवाक्ये यागविधिरित्याह * किं चेति * सम्भवदनुवा-दत्वं यादृशशब्देनोक्तं पूर्वपक्षे सोमशब्दस्याप्यनुवादस्यात् * भवा-नित्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * एकत्रैवेति * सत्याङ्गतावेकत्रैव विधिशक्त्यभ्युपगमस्य न्याय्यत्वात्सम्भवदनुवादे कर्मणि सति गुणे विधिशक्तिः सङ्क्रामतीत्यग्निहोत्राधिकरणे ऽभिहित-मित्यर्थः। किं तावदित्यादिभाष्येणालभतियजत्योरनुवादत्वे ऽभिहि-ते हृदयादिरसद्रव्यकेषु यागेषु पशुसोमशब्दयोरप्राप्तार्थत्वेनानुवा-दायोगादुत्पत्तिशिष्टगुणावरोधेन च विध्ययोगादानर्थक्यमाशङ्क्य हृदयादींस्त्विवत्यनेन लक्षणया हृदयादिरसानुवादकतोक्ता तत्र पशु-वाक्ये देवताविध्यभ्युपगमाद्वाक्यभेदापत्तेर्द्रव्यविध्ययोगे ऽपि सो-मवाक्ये अथैन्द्रवायवादिवाक्येषु लना विधीयतइति भाष्ये द्रव्यवि-धेराशङ्क्यमाणत्वात्पक्षद्वयमाह * तत्रेति * ननु पशुशब्देन हृ-दयाद्यनुवादो देवतान्वयायार्थवान्सोमशब्देन तु रसानुवादो ऽन-र्थक इत्याशङ्क्य लक्षितलक्षणया नामधेयत्वेनोपयोगमाह * ततश्चे-

ति * द्रव्ये रूढत्वाद्यागनामत्वेनावभासमानमप्यानर्थक्यपरिहा-
रार्थं नामधेयं भवतीति च्विप्रत्ययार्थः । नामान्तरसद्भावान्नामानर्थ-
क्यमाशङ्क्यते * नन्विति * स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं द-
र्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इत्यादौ सोमशब्देनापि व्यव-
हारान्नानर्थक्यमिति परिहरति * यदीति * नन्वेवं सति समस्त-
वाक्यानुवादोऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * समस्तेति * यत्पौर्ण-
मासीवाक्ये प्रयोगवाक्यगतसंख्योपजननं प्रयोजनमुक्तं तदेवात्रा-
पीत्यर्थः सोमशब्दस्यानुवादत्वमुक्तमुपसंहरति * तस्मादिति * न-
न्वैन्द्रवायवादिवाक्येषु द्रव्यदेवतान्वयाद्यागकल्पनोपपत्तेः क्रिया-
दिवाक्येभ्यश्च सोमरसावगते सोमवाक्ये पूर्वपक्षसम्भवेऽपि
हृदयादिवाक्येषु देवताविरहाद्यागकल्पनानुपपत्तेर्हृदयादेश्च पशु-
प्रकृतित्वस्यान्यतोऽनवगतेः पशुवाक्ये पूर्वपक्षो न सम्भवतीत्या-
शङ्कते * भवेदिति * पशुशब्देन हृदयाद्यनुवादं तावदुपपाद-
यति * उच्यतइति* पश्चाद्वक्ष्यमाणो दृष्टान्तः उत्तरार्द्धं व्याचष्टे
* हृदयादिभिरिति * नन्वेवमपि, यागानुवादो न सम्भवतीत्याश-
ङ्क्याह * तत्र न्विति * आलम्भानुवादेनेह पूर्वपक्षो न यागानुवादेने-
त्याशयः। यागानुवादमपि प्रौढ्योपपादयति *अथ वेति* पशुसान्ना-
य्ययोः पशुप्रभवत्वसाम्येन द्रव्यसारूप्यात्पशुयागस्याष्टमे सान्ना-
य्ययागविकारत्वाभिधानात्तेनैव न्यायेन हृदयाद्यवदानस्य द्रव्यसा-
रूप्यात्सान्नाय्यावदानप्रकृतिकत्वावगतेः सान्नाय्यावदानस्य च यागी-
यद्रव्यसंस्कारार्थत्वेनास्यापि तथात्वावसायाद् हृदयादीनां संस्का-
र्यत्वान्यथानुपपत्त्या पूतीकफलचमसवद्यागान्वयप्रतीतेः प्रत्यवदानं
यागकल्पनात्पशुवाक्ये यागसमुदायानुवादोपपत्तिरित्यर्थः । परमत-
त्वयोतन्यायोरप्रेक्ष्यमाणशब्दः । यच्च सोमवाक्ये प्रत्यक्षयजिसद्भावा-
दैन्द्रवायवादिवाक्येषु न कल्पना युक्तेति दूषणं तद्दिहोभयत्राप्या-
नुमानिकत्वाविशेषान्नाशङ्क्यमित्याह * साधारणश्चेति * दशा
गृह्णातीति ग्रहणसमुच्चयदर्शनात्तस्य च यागार्थत्वाद्यागसमुच्च-
यप्रतीतेर्दशमो गृह्यते तृतीयो ह्वलय इति च द्वयोरपि क्रमदर्शनाद्या-
गैक्ये च दध्यादिवद्देवताविकल्पापत्तेः क्रमसमुच्चयानुपपत्तिप्रस-
ङ्गाद्यागभेदार्थमपि ऐन्द्र्यादिवाक्यानामेव यागविधिताश्रयणीयेत्य-
भिधानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे *सोमेति* एतदेव संस्कारस्तु
न भिद्येतेति सूत्रे खादिरतादिवैषम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्तद्दृष्टान्तेनो-
पपादयति * यद्येति * ननु भेदपक्षेऽपि ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं
वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति प्रत्येकं ज्योतिःशब्दवाच्यस्तोमयोगनि-

मित्तज्योतिष्टोमशब्दवाच्यत्वात्प्रत्येकं फलान्वयेन यागविकल्पापत्ते क्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिरित्याशङ्क्य समुदायानुवादत्वात्समुदितानां फलान्वयावगत्यभिधानार्थमथ पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * भम त्विति * पशौ क्रमसमुच्चयदर्शनानुपन्यासस्याशयमाह * पशाविति * एतदेव विवृणोति * न हीति * ननु हृदयादिसमुच्चये ऽपि लोहितं निरस्यतीत्यादिवाक्यान्तरवशेन केषां चित्पश्ववयवानामपनयाच्च सर्वेण पशुनेष्टं स्यादित्याशङ्क्याह * यन्मात्रमिति * किं चिदपनयेति बाहुल्यात् सामस्त्यव्यवहारोपपत्तिरित्याशयः । नन्वेवं सत्यनिषिद्धेन हृदयाद्येकादशावदानातिरिक्तेनापि यागापत्तेरेकादशभ्य एव हृदयादिभ्यो ऽवदेयमिति दशमाधिकरणसिद्धान्तो विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * एतीति * न्यायात्सर्वप्राप्तावप्येकादशपशोरवदानानीत्यस्यानन्यप्रयोजनत्वादवयवान्तरपरिसंख्यार्थत्वेन तत्रत्यः सिद्धान्त इत्याशय । समुच्चयांशेनत्यनुवादकत्वादिह लिङ्गत्वेनोपन्यास । ननु सोमस्यापि दशमुष्टेर्क्रियपर्वणो वहृदकादिषु तस्य प्रादेशमात्रेण पात्रेण समस्तस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्सोमयागैक्ये ऽपि समस्तसोमसाधनकत्वादेव क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिरित्याशङ्क्याह *सोमे त्विति* उत्पत्तिवाक्ये सोमस्य समस्तचोदनाभावात्पशुवैषम्यं भाष्यकृतो ऽभिमतमित्याशयः । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे*तस्मादिति*सूत्रे चोदनेत्येकवचनप्रयोगे ऽपि पशुसोमयोरिति सप्तमीद्विवचनेनोदाहरणद्वयपरिग्रहात्कर्मणोश्चोदने इति द्विवचनान्तेन व्याख्याय शुद्धकर्मचोदनाशङ्कानिरासार्थं प्रकारवाचिविधानशब्दप्रयोगेण विशिष्टचोदनात्वमुक्तं तत्स्पष्टत्वादव्याख्यायापूर्वद्रव्यसंयोगादित्येकं द्रव्यसंयोगलक्षणहेतुव्याख्यानार्थस्य कुत इत्यादिभाष्यस्य तात्पर्यं व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * एवं विद्वानित्येवंशब्देन प्रकृताशेषरूपपरामर्शादशेषरूपप्रत्यभिज्ञाने ऽभिहिते विद्वच्छब्दान्वयेनैवंशब्दस्य यजयनन्वयाद्यागरूपापरामर्शकत्वं द्रव्यं संयोगमात्रमनेनैव भाष्येणोक्तमिति सूचयितुम् * यदि वेत्युक्तम् * पशुविकारस्य हृदयादेर्लक्षणया पशुशब्देनाभिधानात्सोमविकारस्य च रसस्य सोमशब्देनाभिधानाच्च पूर्वद्रव्यसंयोगो ऽस्तीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन प्रकरणे ह्यनर्थको द्रव्यसंयोग इति सूत्रावयवस्य पशुसोमाख्यं द्रव्यं यागे संयोजयतीति व्युत्पत्त्या द्रव्यसंयोगशब्दोक्तः । पशुशब्दः सोमशब्दश्च प्रक्रियतइति व्युत्पत्त्या प्रकृते हृदयादौ रसे च मुख्यार्थत्यागापत्तेर्न प्रवर्त्ततइत्येव व्याख्यानार्थं नन्वित्याशङ्का-

भाष्यं तावद्व्याचष्टे * तत्रेति * नैतदित्यादिव्याख्याभाष्यं व्या-
चष्टे * तत्रेति * किं लक्षणाश्रयणे कारणं यदिह नास्तीत्यपेक्षाया-
माह * विस्पष्ट इति * मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत्परशब्दसामानाधिक-
रण्याभावे ऽपि गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणां विना पदान्तरान्वया-
सम्भवे लक्षणादर्शनाद् * अनन्यथासम्भवे वेत्युक्तम् * ननूत्पत्तिशि-
ष्टरसहृदयाद्यवरुद्धयोर्यागयोर्लताप्राणिविध्ययोगात्पशुशब्दस्य च प्र-
कृतहृदयाद्यनिवेशे देवताविधिपरे वाक्ये द्रव्यविध्ययोगेनानर्थक्या-
पत्तेरस्त्यनन्यथा सम्भव इत्याशङ्क्याह * वाक्य इति * यागान्तर-
विध्यभ्युपगमाच्चैको ऽपि दोष इत्याशयः। अपूर्वयोः कर्मणोरिति
सिद्धान्तोपक्रमस्थमपूर्वशब्दं उपांशुयाजाघाराग्निहोत्राधिकरणसि-
द्धान्तोपक्रमभाष्यस्थकर्मान्तरशब्दवदभ्युपेत्यवादत्वेन व्याचक्षाणः
तस्मादित्युपसंहारभाष्यं तदनुसारितया व्याचष्टे * तेनेति * न ५०१॥
हि तस्य गुणार्थेनेति सूत्रावयवं प्रकृतेषु यागेष्वनर्थको द्रव्यसंयो-
ग इत्येवमर्थावृत्तपूर्वावयवसहितमाशङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुमथेत्या-
द्याशङ्काभाष्यमुत्पत्तिशिष्टरसावरुद्धे यागे प्रदेयतया लताविध्या-
शङ्कानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य प्रदेयप्रकृतित्वेन लताविध्याशङ्कार्थतया
व्याचष्टे * कस्मादिति * भाष्यानारूढपशुमहत्त्वेन सिद्धान्ते द्वयो-
रपि प्रदेयप्रकृतित्वेन विधिः सूचितः। न सतीति भाष्यं मध्यप्रतीके-
नोत्तरनयावतारयति * तत्राहेति * प्रदेयप्रकृतित्वेनापि विधौ शङ्किते
ग्रहादिवाक्येष्वच्छया धारया गृह्णातीति प्राकरणिकवाक्यान्त-
रालोचनेन धाराग्रहणयोग्यद्रव्यप्रतीतावपि स्वाभाविकद्रवत्वयुक्त-
स्योदकादेरपि धाराग्रहणोपपत्तेर्विकारद्रव्यानवगमेन सोममभि-
षुणोतीत्यादिवाक्यालोचनाद्विकारद्रव्यावगमाभ्युपगमे तु प्रकृतिद्र-
व्यस्यार्थावगमे प्रकृत्यनपेक्षया प्रदेयस्यैव विधेयत्वं शङ्कनीयमि-
त्यापाद्य श्रौतरसावरुद्धेषु यागेषु वाक्येन लताविध्यनुपपत्त्यभिधा- .
नार्थत्वेन भाष्यं व्याचिख्यासुरवघातिवाक्येषु हृदयादिविकारद्र-
व्यप्रतीतेस्तत्प्रकृतित्वेन पशुविध्याशङ्कापरिहारौ कस्मान्नोपन्यस्तावि-
त्याशङ्कानिरासपूर्वं व्याचष्टे * पशुमत्वादिति * ननु तद्धितश्रुत्यनु-
पात्तत्वान्न रसस्य लतातो बलीयस्त्वं प्रत्युत प्रकरणलभ्यत्वाद्दौर्ब-
ल्यमित्याशङ्क्यते * कथं पुनरिति * सास्य देवतेति सन्निहितविशेष-
वाचिसर्वनामास्य शब्दार्थे तद्धितस्मृतेः श्रौतत्वमाहोच्यत इति न-
न्वनुपात्तस्य द्रव्यविशेषस्य देवतान्वयो न सम्भवतीत्याशङ्क्याह *
अधिकारेणेति * सन्निहितत्वोपलक्षितस्य द्रव्यविशेषस्य तद्धितश्रुत्या
देवतान्वये कृते कस्येति निर्द्धारणापेक्षायां प्रकरणाद्विद्वायेव इ-

त्यर्थः । एतच्च तद्धितनिर्देशे श्रुत्येति गुणाधिकरणभाष्यव्याख्यावेलायां देवतासङ्गतिं श्रुत्या तद्धितान्तात्प्रतीयत इत्यादिवार्तिकेनोपपादयिष्याम इत्याह * गुणश्चेति * वैश्वदेवाधिकरणव्युत्पादितोत्पत्त्युत्पन्नशिष्टबलाबलाभिधानार्थं चैतद्भाष्यमिति सूचयितुं युक्त्यन्तरमाह * किं चेति * दुर्बलतरत्वसूचनार्थं प्रवृत्तापेक्षत्वं वाक्यान्तरस्य विशेषणम् । लतायाश्च दौर्बल्याद्सावरुद्धेषु यागेषु विधातुमशक्यत्वे सति न केवलं प्रकृतप्रत्यभिज्ञानानुवादायोगाद्यागस्य विधेयत्वापत्तेः पुनर्विधानलक्षणादभ्यासाद्भेदः किं तु गुणादपीत्याह * ततश्चेति * व्याख्यातं भाष्यं दूषयितुमारभते * शङ्क्येति * प्रकृतेषु यागेषु रसविरोधात्प्रदेयतया लताविध्ययोगे ऽपि व्रीहियवप्रदेयप्रकृतितया विध्युपपत्तेः शङ्क्यपरिहारं भाष्योक्तं दूषणमित्याशयः । नन्वष्टाकपालादिशब्दानां संस्कृततद्धितान्तत्वात्ते पुरोडाशः कूर्मं भूत्वा, सर्पन्तमपश्यदित्याग्नेयवाक्यशेषाच्चाष्टाकपालशब्दस्य पुरोडाशविषयत्वावगमाद्विकारद्रव्यप्रतीतेः प्रकृत्यपेक्षायां युक्तं प्रकृतित्वेन व्रीहिविधिरैन्द्रवायववाक्येषु तु धारावाक्याद्द्रव्यद्रव्यावगमे ऽपि विकारद्रव्यत्वानवगतेरभिधावाक्यालोचने तु प्रकृतिद्रव्यस्याप्यनवगतेर्न लतायाः प्रकृतित्वेन विधिर्युक्त इत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * विकारद्रव्यत्वाभावे ऽपि धानादिवत्कपालसंस्कार्यत्वोपपत्तेर्वाक्यशेषस्य च विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिवदूर्जो ऽवरुध्या इत्यादिवच्च स्तुतिमात्रोपयुक्तस्य विध्युद्देश्यापेक्षितार्थसमर्पकत्वायोगादश्वशफमात्रः पुरोडाशो भवतीत्यादिविध्यन्तरालोचनाच्च पुरोडाशप्रतीत्या विध्युद्देशपर्यवसानोपपत्तौ स्तुत्युपयुक्तस्य वाक्यशेषस्य परावृत्त्य विधिस्वकल्पनानुपपत्तेरष्टाकपालादौ प्रकरणानालोचने प्रकृतिविकारद्रव्ययोर्द्वयोरप्यप्रतीतेस्तदालोचने च द्वयोरपि प्रतीतेः किं प्रकृतिको ऽसावित्यनपेक्षायामपि किं पुरोडाशप्रकृतिभूता व्रीहयस्तन्निष्पत्तौ व्यापारयितव्याः किं वा नेति वासो ऽजाघनीवद्यथा कथं चिन्निष्पन्नव्रीहिमयपुरोडाशस्वरूपमात्रं व्यापारयितव्यमित्यपेक्षायां निर्वापावघातपेषणसंयवनपिण्डकरणादिनिष्पादकविधिदर्शनेन प्रयोगकाले निष्पादनावगमादसम्भवे ऽपि निष्पादकविध्यनालोचने च पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यादिवत्प्रकृतिद्रव्यविधाने ऽपि यथा कथं चिद्विशिष्टद्रव्यलाभेनापि प्रयोगोपपत्तेः प्रयोगकाले निष्पादनानाक्षेपापत्तेर्यथा व्रीहीणामविधाने सक्तुवदसंस्कार्यत्वापत्तेर्निर्वापादिविधीनामारादुपकारकत्वप्रसङ्गाद्यागाङ्गत्वेनैव विहितेषु व्रीह्यादिषु योग्यतया

पुरोडाशप्रकृतित्वेनाविरोधोपपत्तौ विरोधापादकसाक्षाद्यागसाधन-
त्वाङ्गीकरणानौचित्यात्प्रकृतित्वावसीयते तथा साम ऽपीत्याशयेना-
न्तरमाह * यथैवेति * श्लोकं व्याचष्टे * विधीयमान इति *
लताविशिष्टयागविधिपक्षे ऽपि चाभिषवेण लतास्वरूपनाशात्प्रदेय-
प्रकृतित्वेनैव यागाङ्गता तुल्यत्याह * अपि चेति * रसलतयाश्च ५१०।
विरोधाभ्युपगमे रसस्योत्पत्तिशिष्टत्वपक्षे लताया दौर्बल्यात्तदानुगु-
ण्येन प्रवृत्तस्तदापक्षिप्रकृतित्वाङ्गीकरणेन विरोधः शक्यपरिहार
लतायास्तूत्पत्तिशिष्टत्वे दुष्परिहर इत्याह * अपि चेति * श्लोकं
व्याचष्टे * रसस्येति * का तर्ह्यैन्द्रवायवादिभिस्त्याद्भाष्यस्य
गतिरित्यपेक्षायामुत्पत्तिशिष्टरसावरोधात्प्रदेयत्वेन लताविध्यश-
क्यानुपपत्तेः प्रदेयप्रकृतित्वाशङ्कायाश्च निराकर्तुमशक्यत्वादुपेक्षणा-
त्वेन युक्तमाह * तस्मादिति * पशुसामान्यगुणस्य प्रदेयप्रकृति-
त्वेन विधिरित्याशङ्का नोद्भाटनीयेति वाच्य तन्निरासार्थस्य न हानि
सूत्रस्य तथाप्युपेक्षणीयत्वसूचनायानुद्भाट्यत्वेनास्तर सूत्र मत्वाव्य-
मिति इत्यपि प्रयुक्ते ऽवयवद्वारेण सकलसूत्रापेक्षा प्रसज्यमाना ।त-
त्रार्थे समुदायैरुक्ते गुणविधित्वाशङ्कायामनरस्तायां कथ
कर्मविधित्वासिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्का पक्षान्तरयुक्तं साम कर्मण्य-
नेकगुणविध्ययागाद्य तत्राशङ्का नास्तिप्रतीत्याशय । साम कथ
सिद्धान्तसिद्धिरित्यपेक्षायामुत्तरसूत्रेण गृहादिवाक्यानां कर्माव-
धित्वनिरासादिति साम नित्यवनौक्तामिति याज्यम। समुदायानुना
त्वमाह निराकृत्यमिति सुगम पाठ । एव तु सूत्रभाष्यकृताद्ध्यार-
त्वबुद्धिपूर्वकारित्वापत्ते पूर्वत्रापरितापणोत्पत्तिशिष्टरसावरोधा-
न्नैन्द्रवायवाद्दिवाक्यार्थाहितेषु यागेषु लता विधातु शक्यति पूर्वसू-
त्रस्यवोक्तामुपपत्ति चकारेणोत्पत्तिशिष्टरसावरोधे ऽप स प्रकृति-
त्वेन लताविधिसम्भवरूपनिराकरणहेतुसूचनपूर्वमुत्तरसूत्रेणै द्रवा
यवादिवाक्यानां कर्मविधायित्वाभावाच्च रसस्योत्पत्तिशिष्टत्वेऽथ
निराकृत्यैन्द्रवायवादिवाक्यानां कर्मविधित्वाभावलक्षणार्थेत्रापपत्त्या
सोमवाक्यस्य कर्मविधित्व निर्णेतव्यामिति पक्षान्तरमाह * अथ
वेति * निराकार्योपपत्त्युपन्यासस्यापि मन्दप्रयोजनत्वेनेहाध्याह-
त्वात्स्वयमन्यथा सूत्रव्याख्यामारभत * पूर्वोत * पशुसामवा-
क्योदाहरण ऽस्य सूत्रस्य पूर्वपक्षोत्थशक्तिमाशङ्कते * कथ पुन
रिति * गृहादित्यवद्यतिवाक्योदाहरणाङ्गीकरणेन पूर्वपक्षे सूत्र या
जयितु सन्देहस्वरूप तावदाह * उच्यत इति * योजयति * कि
मिति * पशुसामवाक्ययोरुत्पत्तिचोदनात्व सति प्रकरणापेक्षा

गृह्णात्यवघातिवाक्येषु रसहृद्यादिद्रव्यसंयोगो विधीयमानो न यागाङ्गत्वं प्रतिपद्येनेति मध्यमावयवे व्याख्याते ऽवदानग्रहणयोः पशुसोमसंस्कारार्थत्वनाविरोधशङ्कानिरासार्थतयाशङ्का स्वरू- पनाशकत्वात्संस्कारार्थत्वायोगाभिधानार्थत्वेन न हीति सूत्रावयवं व्याख्याय प्रदेयप्रकृतित्वेनाविरोधाशङ्कानिरासार्थतया तस्योत्पत्ति- वाक्यैः प्रदेयत्वेन प्रकृतस्य रसहृद्यादेः प्रकृतित्वलक्षणगुणार्थेन पशुसोमयोः संस्कारवाक्यैरेव सोमं क्रीणातीत्यादिवार्तिकोक्तेन न्यायेन सिद्धतया विध्ययोगात्प्रकृतेरसहृद्यादौ प्रकृतित्वेन पशुसो- मद्रव्यसंयोगो ऽनर्थक इति व्याख्यान्तरे ऽथ वेत्यनेन कृते मंम स्थित्व-
५११।८ नेन पूर्वपक्षे ऽर्थवक्तोक्ता पूर्वपक्षसूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

अचोदकाश्च संस्काराः ॥ १८ ॥

पूर्वसूत्रसमर्थनार्थं गृह्णात्यवघातिवाक्यानां कर्मवि- धित्वपूर्वपक्षकरणे ऽत्यधिकरणत्रयस्य समुदायानुवादाप- वादार्थत्वेन पशुसोमवाक्ययोः समुदायानुवादपूर्वपक्षस्यै- व विवक्षितत्वात्तन्निवृत्त्यर्थत्वेन तुशब्दस्थाने वाशब्दं व्याचष्टे * नैवेति * पशुसोमवाक्यस्थयोराख्यातशब्दयोः समुदायानुवाद- त्वनिराससाध्ये ऽवघातिगृह्णातिपराणां प्रत्ययानां यागाचोदक- त्वस्य साक्षादहेतुत्वात्पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतोश्च शब्दार्थस्य प्र- योगभूतत्वादित्यस्य निर्गुणाख्यातश्रुतिविषयत्वेनेहाभावात्पूर्वा- धिकरणसिद्धान्तहेतोरप्रकृतत्वादित्यस्य पूर्वाधिकरणे ऽपि प्र- कृतकर्मसद्भावे निर्गुणश्रुतावपि पौर्णमासीवत्समुदायानुवा- दापत्तेरपेक्षितत्वेनानुपकर्त्स्यत्वाश्राप्यनुषङ्गं करोति * चोदना चेति * अप्रकृतत्वोपपादनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं सूत्रं यो- जयति * कथमिति * संस्कारार्थेष्वपि यागकल्पनं पूर्वप- क्षोक्तं निराकर्त्तुमारभते * तन्मौलेति * ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु सावत्मोक्षेन यजेतेति श्रुतयागप्रत्यभिज्ञानात्कल्पनानुपपत्ति * मा- हैव हीति * भाष्यमप्यनेन व्याख्यातं भवति यागानुमानात्प्रागप्रे- यादिवाक्यवत्स्वार्थपर्यवसानं पूर्वपक्षोक्तमनुभाषणपूर्वं परिहरति* यदुक्तमिति * अतो ऽत्र नियोगापरपर्यायापूर्वविधिविषयभूतपुरुषव्यापार- लाभाद्वाक्यस्य सङ्गतार्थत्वं पर्यवसानमस्तीत्यर्थः । तल्लाभे पूर्णत्वात्
५।१२।७ वाक्यान्तरसङ्गतिर्युक्तेति वाक्यंज्यम् । श्लोकं व्याचष्टे *आगतेष्विति* समाप्यते शब्देन सङ्गतिशब्दस्य समाप्त्यर्थत्वं व्याख्यातम् । ननु ग्रह- णभावनालाभे ऽपि यागं विना देवतान्वयासिद्धे कथं वाक्यसमा-

तिरित्याशङ्क्याह * इद त्विति * स्वकार्याक्षमत्वनिबन्धनत्वेनासमा-
प्तेर्विधिविषयलाभमात्राद्विज्ञानाख्ये कार्ये विधिवाक्यस्य क्षमत्व-
सिद्धेः सापेक्षत्वे ऽपि समाप्त्युपपत्तिरित्याशयः । सापेक्षत्वनि-
बन्धनया स्वसमाप्त्या वाक्यान्तरानन्वयेन कस्य चिद्वाक्यस्य वा-
क्यान्तरानन्वय स्यादिति दर्शयितुमाह * सर्वमेव ह्यात *समाप्त्य-
भिधानस्य प्रकृतोपयोग दर्शय-वाक्यान्तरान्वयार्थत्वेन सङ्गतिशब्द
व्याचष्टे * तेनेति * न सापेक्षस्यापि वाक्यान्तरान्वये सत्याग्न-
यादिवाक्यस्यापि कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्य विधिविषयालाभादि-
त्याह *आग्नेय इति * पूर्वपक्षसूत्रस्थचोदनाशब्दसूचित यागानुमा-
नात् प्रागपर्यवसान परिहृत्यावदानग्रहणयो पशुसोमस्वरूपनाशक-
त्वेनोत्पत्तिशिष्टस्य पशुसोमद्रव्यस्य सस्कारलक्षणगुणार्थेन विध्य-
योगात्प्रकरणे विधीयमानो हृदयादिरस सयुक्तो ऽवदानग्रहणा-
रूप पदार्थो ऽनर्थक स्यादिति प्रकरणे हीत्यादिसूत्रावयवोक्त सि-
द्धान्तदूषणमनुभाषणपूर्व परिहरति * अथेति * सूत्रोक्तस्य दोषस्य
सूत्रपरिहारे सुनष्टत्वं हृदयत्वापत्तेश्चोद्यते प्रेरणे स्मर-
णेन बुद्धिसमानार्थत्वान्नुदधापनयनाख्य याधे प्रयोगाच्चोदकशब्द
स्य बाधकत्वाचित्तमङ्गीकृत्यावदानग्रहणपदार्थो सस्कारत्वात्पशु-
सोमयोरबाधका इत्यत्रास्मिन्परिहारे सूत्र योज्यम् ।विशसनाभिष-
वादिना पशुसोमयोर्विनाशात्साधनत्वासम्भवाशङ्का द्वारशब्देन नि-
रस्ता प्रदेयप्रकृतिरत्नैव पशुसोमयो साधनतेत्याशय । श्लोक व्या-
चष्टे * यदीति * ननु न हि द्रव्यकथम्भावादिनिर्देशो ऽत्र कल्प्य-
तइति [illegible]ताकाङ्क्षाया निराक-
रिष्यम [illegible] सम्भवतीत्याश-
ङ्क्याह [illegible] । तदृशानां पशूनामे-
वसाधनत्वेन प्रत्येक साधनत्वाभावादितिकर्तव्यतानाकाङ्क्षत्वे
ऽपीह साधनत्वसद्भावाद्युक्तेतिकर्तव्यताकाङ्क्षेत्याशय सस्कारवा-
क्यस्य एव पशुसोमयो प्रदेयप्रकृतित्वेनैव प्राप्त्युपपत्ते प्रकृतित्वल-
क्षणगुणार्थत्वेन विध्ययोगात्प्रकृते हृदयादौ रसे पशुसोमद्रव्यस-
योगो ऽनर्थक स्यादित्येतमर्थाङ्गीकरणेन प्रकरणे हीत्यादिसू- ॥१३॥
त्रावयवोक्त दूषणमनुभाषणपूर्व परिहरति * यदीति * उत्प-
त्तिशिष्टविरोधोत्तरस्यापि सौत्रतापिशब्देनोक्ता पशुसोमयोरग्नि
यागे क्रमोपकरणादिवाक्यानां सक्तुहोमादिवाक्यवद्द्वारादुपकारि-
कर्मविधायित्वापत्तेर्न पशुसोमाक्षेपशङ्काकरस्तीत्याशय ।या च हृद-
यादिभि प्रकृतिद्रव्यापेक्षिते छागस्य वपाया मेदसा ऽनुब्रूहीति म-

मन्त्रवर्णेन छागलाभात्तदन्तर्गतपशुत्वप्राप्तिरुक्ता सास्य मन्त्रस्य स्रुक्सवाकादिवच्छुरुल्यविनियुक्तत्वेनात्यन्ताप्राप्तार्थप्रापणाशक्तेर्विनियोजकस्य लिङ्गस्य सामर्थ्यलक्षणत्वात्तस्य च वाक्यशेषवत्सन्दिग्धार्थनिर्णायकत्वेनार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादित्यत्र स्थितत्वादयुक्तेत्याह * न चेति * कथं तर्हि पश्चान्त्ये छागप्राप्त्यभिधानमित्याशङ्क्याह *पश्यति * अनेनैव यथैव पशुसामान्यमिति वार्त्तिकोक्तस्य पूर्वपक्षस्य निरस्तत्वात्प्रसङ्गेनाथ वा साम्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वादित्यनेन न्यायेनेत्यादिवार्त्तिकोक्त पूर्वपक्षं निरस्यति * न चेति * ततश्च साम्नाय्यन्यायं तथाप्यानुमानिकयागाभ्युपगम इति यदुक्तं तदप्ययुक्तमित्याह * द्रव्येति * या च साम्नाय्यावदानप्रकृतित्वेन हृदयाद्यवदानानां यागीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वाद्यागानुमापकतोक्ता सापि साम्नाय्यावदानस्य चतुरवत्तहोमविधिनार्थगृहीतत्वेनाविधेयत्वाद्विधेयानि हृदयाद्यवदानानि प्रतिप्रकृतित्वानुपपत्तेः संस्कारार्थत्वस्य चानङ्गत्वेनानतिदेश्यत्वादयुक्तेत्याह * न चेति * मन्त्रातिदेशाभावेऽप्यवदानत्वेन हेतुना यागीयद्रव्यसंस्कारार्थतानुमास्यत इत आह * न चेति * पूतीकानभिषुणुयात्तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदित्यनयोस्तु प्रकृताभिषवभक्षणत्वभिधानाद्यदि सोमं न विन्देत यदि सोमं विनश्येदित्येकवाक्यत्वाच्च यागद्रव्यार्थत्वविधानं युक्तमिति दृष्टान्तवैरूप्यमाह * पूतीकेति * प्रसङ्गाद्यध्याय पक्षे विशिष्टविध्याश्रयणे दोष इति वार्त्तिकोक्तं सोमवाक्ये विशिष्टविधिगुरुत्वं निरस्यति * सोम इति * नन्वैन्द्रवायवादिवाक्येषु यागविध्यभावे देवताया ग्रहणान्वयाद्विशेषणविशेष्यत्वानुपपत्तेर्देवताग्रहणयोर्विधेयत्वापत्तेर्वाक्यभेदप्रसङ्गाद्दालमिलनप्रकृतिवद्विद्रवातनाय गृह्णातिपरत्वमैन्द्रवायवं कुर्यादिति वचनव्यक्त्याश्रयणेन विशिष्टयागविधिरवश्यं वाच्य इत्याशङ्क्याह * न चेति * सामस्तमिन्द्रवायुदेवत्यं कर्म यावे गृह्णातीत्यादिना विहिते यागस्वरूपत्वाद्द्रव्यदेवतान्वयस्य ग्रहणमात्रेणाभिसंधायापि प्रकरणात्प्रयागान्यथानुपपत्तिं वाक्यभेद इत्यादिना ग्रहणपूर्वमुपपादयति * तुल * इति देवताग्रहणं चैतेन रूपेण विधेयत्वेऽवमात्रेऽपि प्रकरणलभ्ययागार्थत्वाश्रयणान्तरप्रसादेन देवताविशिष्टग्रहणविधिमभ्युपगम्य । अतोऽत्र न्यायस्य * ग्रहणं इति * प्रदेशे तु ग्रहणनियामस्य ग्रहणपरिग्रहणं ग्रहणस्मरणान्तिमसंशयप्रसङ्गानुपादस्यवार्त्तिकोक्तविशिष्टविधिगौरवमपि वार्त्तिकग्रन्थाव्यभिधानेनोक्तं समासेनमेन देवताप्रयोजनवाक्यभेदाशङ्का निरस्ता यागाभावे विना

ग्रहणस्य देवतान्वयानुपपत्त्या शङ्कानिरासार्थत्वेन क्रियान्तरप्रसादे-
र्नेति व्याख्यातुम् * प्रकरणेत्युक्तम् * देवताग्रहणयोर्यागगुणत्वा-
त्परस्परानपेक्षत्वे ऽपि यागद्वारा परस्परान्वयोपपत्तेर्देवताविशिष्ट-
ग्रहणविधिसम्भवाभिधानार्थम् * गुणेत्युक्तम् * यादृशं द्रव्यस-
म्बद्धमित्येवद्वार्त्तिकोक्तं प्रकृतयागसद्भावात्सोमवाक्ये यागविध्य-
सम्भवं परिहर्त्तुमाह * तस्मादिति * सोमवाक्यस्य यागविधित्वे
गुणत्रयमाह * एवं च सतीति * समुदायानुवादाभावे ऽपि राज- ५१४
सूययत्प्रयोगवाक्यस्यैकत्वसिद्धेर्ज्योतिष्टोमशब्दस्य च सोमद्रव्यकया-
गार्थत्वाद्दीक्षणीयादिव्यावृत्तिसिद्धेरानर्थक्यमित्याशय । आ-
द्यसूत्रोक्ताया युक्तेः सिद्धान्ते ऽनुपपत्तेः पूर्वपक्षे तद्योजितं पशु-
सोमवाक्ययोस्तु विधित्वसिद्धान्तो ऽतो युक्त एवेति सूचयन्सिद्धा-
न्तमुपसंहरति * तेनेति *

तद्भेदात्कर्मणो ऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि
स्यात् भेदो द्रव्यगुणीभावात् ॥ १९ ॥

पशुविषयायाश्चिन्तायाः पर्यवसितत्वं भाष्योक्तमुपपादयति
* क्रमेति * क्वाधिकरणे कीदृशी वाऽङ्गविष्यतीत्यपेक्षायामाह * प-
शोरिति * अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति तद्धितेनाष्टाकपालादिव-
त्समस्तपशोर्देवतान्वयात्प्रदेयत्वलक्षणहविष्ट्वावगतेः समस्तादवदाने
पशोरेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वादिति सूत्रेण पूर्वपक्षिते प्रत्यङ्गं वा
ग्रहणवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वादिति सूत्रेण पशुस्वरूपस्य विशस-
नेन नाशितत्वात्प्रदेयत्वानुपपत्तेः पृथक्कल्पितेभ्यश्च हृदयादिभ्यो
ऽवदानविधानात्तद्धितोक्तस्य देवतान्वयस्य साक्षादसम्भवादगत्या
व्यवहितविषयत्वावगतेः प्रत्यङ्गं हविष्ट्वेनावदानस्य सिद्धान्तयिष्य-
माणत्वात्प्रत्येकमङ्गानां हविष्ट्वविवक्षयेति प्रत्यङ्गमित्युक्तपदं पूर्वाक्षि-
प्याथ साङ्गानां हविष्ट्वे सिद्धे तद्विशेषचिन्तासां सर्वाङ्गविवक्षया
प्रत्यङ्गमुतैकस्मादित्यावृत्त्या योज्य हृदयजिह्वावक्षोयकृद्वृक्कौ स-
व्यन्दोरुभे पार्श्वे दक्षिणाश्रोणिगुदं तृतीयमित्येकादशदैवतान्यवदा-
नानि परिगणितानि सोम इति परिहारप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे *सोमे
त्विति * इन्द्रवाय्वा इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * वाक्येनेति *
ततो विकल्पिष्यन्ते इत्यध्याहारेण यदि शब्दान्वयः वाक्यव्यतिरेक-
वाचिना तु शब्देन प्रकरणसूचनात्प्रकरणेन तु यागसङ्गतत्वात्सर्वा-
सां समुच्चय इति सर्वशब्देन समुच्चये सूचिते प्रकरणेनाप्यन्वये तु
द्व्यर्थत्वाद्विकल्पः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्यान्योन्यनैरपेक्ष्येणान्व-

याभावाद्विकल्पानापत्त्यभिधानार्थम् * युगपदित्युक्तम् * वाक्ये-नान्वये समुच्चयः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य यत्र दध्ना जुहोतीत्यादौ वाक्येनान्वयश्चोद्यते तत्र तुल्यार्थत्वादसमुच्चय इत्युक्ते प्रकरणेना-प्यन्वये तुल्यार्थत्वाविशेषमाशङ्क्यान्योन्यसापेक्षतुल्यार्थत्वाभावात्स-मुच्चयानापत्त्यभिधानार्थं निरपेक्षेणेत्यनेन पृथक्शब्दोक्तं नैरपेक्ष्यं व्याख्यातम्। आद्यं श्लोकं व्याचष्टे *यद्यपीति * य इमाः पुनरित्यादि-युगपदेव सम्बध्यन्त इत्यनेन सर्वास्त्विति श्लोकावयवो ७५। ॥ देवतानामक्रियात्मकत्वात् प्रकरणग्रहणानुपपत्तिमाशङ्क्य स-र्वेत्यनेन ग्रहणाख्यक्रियाद्वारा तदुपपादितं द्वितीयं श्लो-

५।१५।७ कं व्याचष्टे * तत्र नामेति *एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कि-मिति * नन्विन्द्रवाय्वादीनां देवतात्वेनैव सामर्थ्यात्प्रत्येकं च देव-तात्वावगतेः प्रत्येकमेव सामर्थ्यमवसीयत इत्याशङ्क्याह * नन्वि-ति * ननु इज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वमात्रेण देवताया यागनिष्पादक-त्वात्प्रत्येकमेव चोद्देश्यत्वप्रतीतेरेकैकया देवतयाऽप्येव यागसिद्धि-रित्याशङ्क्याह * सत्यपि चेति * यागरूपनिष्पत्तावपि यागोऽयमसा-वप्यज्योतिष्टोमरूपनिष्पादनसामर्थ्यस्य तद्देवसमधिगम्यत्वाद्देव-ताविनियोजकवाक्यकल्पनायाश्च प्रकरणाधीनत्वात्तस्य चापर्यायप्र-वृत्तत्वात्र प्रत्येकं सामर्थ्यं प्रमाणमस्तीत्याशय । नन्वेकार्थत्वे तु वि-कल्पत्वसमुच्चये शास्त्रस्ति स्यान्मध्यानस्थति द्वादशाधिकरणे तुल्या-र्थत्वमात्रेण विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रत्येकत्वविशेषणमयुक्तमा-शङ्क्याह * प्रत्येकमिति * दधिमधु पयो घृतं धाना उदकं तण्डुलास्त-त्संसृष्टं प्राजापत्यमिति निर्वाप्यद्रव्याणां तुल्यार्थत्वेऽप्यन्योन्यसा-पेक्षत्वेन विकल्पाभावाद्विशेषणत्वमित्याशय । दृष्टान्ते ऽन्योन्यनै-रपेक्ष्यमुपपादयति * वाक्यैरिति * ननु ग्रहणद्वारा देवतानां यागा-न्वयात्तत्र च वाक्येन प्रत्येकमेव विनियोगात्प्रत्येकं तुल्यार्थताप-त्तेरिति इत्याशङ्कानिरासार्थं ग्रहणकारकत्वादेकसंस्काराभिधानमिति-सूचयितुमाशङ्कां तावदाह * नन्विति * ग्रहणसंस्कारत्वादेकार्थ-त्वेन प्रमाणान्तरतो भेदाभेदानवधारणात्तादर्थ्येन विहितानां नि-यामकं देवतानामेकत्वप्रमाणमस्तीत्याशङ्कानिरासार्थमेव पुन-रित्यादिग्रहणपरत्वेऽपि ग्रहणोऽप्यनन्ते आद्ये प्रत्याय्य ग्रामग्रहण-विना ग्रहेऽनुदानीतिनिविष्टत्वानिरपेक्षत्वात् एकार्थत्वादयुगपदाश-ङ्क्याह देवतानां देवताया ग्रहणमात्रत्वाच्चापि ग्रहणस्य देवता-देवतान्तरनिरपेक्षत्वमात्रेण ग्रहणं देवतैकत्वादेकार्थतानिराकरणार्थ-त्वेन ग्रहणस्यैकार्थताभिमतेति पृथक्परिहरति * तत्त्वमिति *

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सं० (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्द । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचित व्याख्योपेतः (वेदान्तः) ३

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचित. । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३ विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) ८

(१५ शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।